ВАСИЛ ДРУМЕВ

СЪЧИНЕНИЯ

2

КРИТИКА. ПУБЛИЦИСТИКА.
РЕЧИ. ПИСМА

СОФИЯ * 1968
БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ВАСИЛ ДРУМЕВ

СЪЧИНЕНИЯ

Под редакцията на
Дочо Леков и Иван Сестримски

СОФИЯ * 1968
БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

82 Б

Тырновский Митрополит Климент

КРИТИКА

[ВЕЛИСЛАВА]

. . . Преди няколко дена, г-не редакторе, в тукашното театро се даде една нова пиеса под име «Велислава», съчинена от г. Д. П. Войникова, който и сам е режисьор на българските представления в тукашното театро. През вечерта, на 17 апр., когато стана представлението на тая пиеса, театрото беше препълнено с народ, разумява се, най-много българи, щото, според народното изражение, яйце да хвърлеше някой, нямаше де да падне.

Но затова и актьорите дилетанти надминаха надеждите на зрителите. При всичко, че повечето от актьорите, а особено дамите, пръв път се явяват на сцената, пак играха ролите си превъзходно. Особено за чудене беше, по своето превъзходство, играното на г-жа Аника М. Костович (Яръмчокоевата дъщеря), която при всичко, че пръв път се явява на сцената, тъй беше разбрала и усвоила ролите си (нейна милост игра две роли: царица и жена на първият болярин), щото всяко едно движение, всеки един поглед, всяка една дума виждаха се да излизат от сърце и душа. Като гледаше человек на нея, виждаше пред себе си не жена, която играе роля на царица, ами съща царица с всичкото царско достойнство и великолепие, със същите желания и страдания. Тази царица през всичкото течение на пиесата игра ролята си превъзходно; но когато след заплашванията и молбите, ти да не предаваш дъщеря ѝ на татарите, тя каза на царят, мъжи си: «По-добре, свирепий, пролей кръвта на една майка и на една дъщеря злочестни» — и заплака, направи това тъй хубаво, плачът ѝ излезе тъй естествен и тъй трогателен, щото на очите на всичките почти зрители се показаха сълзи. Наистина, г. редакторе, не може човек да не се радва и да не се въхищава, като вижда нашите българи и българки да имат такъв художествен талант. Доколко беше силен та-

лантът на г-жа Аника в драматическото изкуство, вий можете да съдите от това, че никой от инородците, що бяха в театрото, когато се представляваше «Велислава» (а в театрото имаше много гърци, румъни и немци), даже актьорите от немската трупа при тукашното театро не вярваха и не щат да вярват, че г-жа Аника е българка (тогаз, когато тя е чиста българка и родителите ѝ са от Сливен), а още повече, че тя първи път, и то като дилетантка, се явява на сцената; ами всички вярват, че тя е непременно някоя изкусна и опитна артистка, която систематично е учила на школа драматическото изкуство. Чест и хвала на г-жа Аника М. Костович, която със своето превъзходно играние в театрото прави чест на българският народ.

Не с по-малко внимание, прилежание, благодарност и способност игра ролята си и г-жа Е. М. Василева, която, както и всичките други актриси и актьори, заслужава похваление, благодарност и почит от публиката, а най-паче от чувствителните българи, толкоз повече, че тези актриси и актьори дилетанти правят това от чист патриотизъм и възвишено человеколюбие. Колкото за вътрешното достойнство на самата пиеса, то, за да не кажа прекалено, ще река само това, че откъм артистична страна тя е твърде слаба. Аз не ще се впускам тук в подробна критика, защото времето и мястото не ми позволяват да го направя. Само това ще кажа тук, че в нея има доста, особено на места, твърде очевидни психически противоречия; освен това има в нея и май длъжки монологи и неуместни философствувания, които никак не можат да се помирят с театралното изкуство. Истина е това, че г. Д. П. Войников е положил начало на българското драматическо изкуство; но ако послуша приятелският ми съвет, господство му трябва да бъде по-внимателен при писането на пиесите си. Ако г. Войников иска не само да си запази, но да си увековечи доброто име, което по право му се пада като основател и разпространител на българското театрално изкуство, той трябва да се постарае; 1) да поизучи историята на изкуството въобще, а особено на театралното изкуство; 2) при съставянето на коя-годе пиеса първо трябва добре да изучава предмета, а после добре да премисля съставянето, планът на пиесата; 3) да пази за кого прави тези работи и 4) всичко това да си постави за цел, към която да се стреми от всичко сърце и душа. И тогава нека бъде уверен господство му, че ще заслужи благодарност от българското потом-

ство за услугите, които той прави в храма на българските муси. Ако сега «Велислава» излезе великолепна на сцената, г. Войников трябва да благодари преимуществено на добросъвестната игра на актьорите дилетанти, а най-повече на г-жа Аника М. Костович, изкусната игра на която прикри важни недостатки на пиесата . . . . . .
. . . . . .

ЗА КРИТИКАТА

Задатъкът на «Българското книж. дружество», както е известно, е разпространение на просвещението между народът ни. Но просвещението не е нещо веществено, не е, тъй да речем, видимо и осезаемо. То е отвлечено понятие и се реализирва в умствената деятелност на човечеството, която пък се проявлява, става видима и достъпна за всички, увековечава се в умствените произведения на хората. Едната от формите, при това и най-главната, в които се представлява складището, тъй да речем, на умствените человечески произведения, са книгите. Следователно, пълното разпространение на просвещението е възможно преимуществено при помощта на книгите. Вън от всяко съмнение е, че училищата, читалищата и т. нар. заведения са важни средства за разпространяване просвещението между един народ, но никой не може отказа, че основата на тия заведения, тяхната душевна храна, както и видимия резултат техен са пак книгите. За да може детето успешно да придобива познания в училището, необходимо му е да знае да чете и да има добри книги. Разказът на един учител привлича вниманието на детето и без съмнение съобщава му добри и полезни познания, но при всичко това ученикът, макар и най-прилежният, има нужда от книги, които да му служат за пособие и ръководство в изучаване и надлежно усвояване на преподанния предмет. В това отношение значението на книгите ни се представлява още много по-голямо от една друга страна. В умственото развитие на детето, както и въобще на всеки едного, голямо значение има и собственият, самостоятелният умствен труд. Колкото детето повече употреблява усилия, само, със своите

собствени сили, да разбере онова, което чете — толкова по-добре ще може да разбере [и усвои читающия предмет, толкова следователно то е по-уздравено в правилното и успешно свое умствено развитие. Умното и хубавото разказване на добрият учител в класът съобщава наистина много и полезни познания на ученикът, но тези познания, като на готово дадени истини, не би се тъй яко вкоренили в умът на детето, ако то не би взело книжката и само да се потруди отново да поразмисли и да усвои предметът, за който му са разказвали в класът. Така също добре водимият ученик прави и при прочитането на всяка друга книга. Истина, и в книгите ученикът намира готови истини, но при четенето той бива по-съсредоточен, по-тих и по-свободен да се спира, на която страница ще, за да размисли над прочитаемото. Думите в книгата не бягат тъй, както бягат при говоренето. В класът при разказването на учителят ученикът трябва да напряга вниманието си, за да може да чуе всичко, което се разказва. Тук няма той време да се спира при някоя мисъл и да разсъжда дали е тя тъй, или не, ами трябва всичко, току-речи, да приема тъй, както му се приказва. Но при четенето ученикът, както вече рекохме, е свободен, и за то може посамостоятелно да се отнася към онова, което чете.

Но книгите не служат само в училищата за пособие и необходимо ръководство в умственото развитие. Вън от школата те са, може да се рече, добрите и най-лесните пособия и ръководители на всичките, без изключение, човеци в тяхното правилно умствено и нравствено развиване, защото те са изложение на безбройни опити и познания, събрани и наредени в продължение на много векове от человеческият род. Книгите са прочее не само главният резултат на умствената деятелност, най-доброто огледало на душевното състояние на цял народ, на цяло человечество в известно време, ами още и ръководител на по-добро, по-високо душевно развитие, следователно и към по-добра бъднина, защото вечно любопитната и жива человеческа мисъл в тях — в книгите — намира и опора, и потик за своето по-горно развитие и усъвършенствуване. Прочее, книгите са и главното средство, чрез което по-правилно и по-лесно става разпространението на просвещението между кой да е народ. Поне този е и този трябва да е според нас идеалът на книгите.

Но и в умствената деятелност, както въобще и във всяка друга, не всичко става съобразно с идеалът. Има и в тази деятелност такива явления, които, ако и да имат благовидна външност и да са излезли по видимому с благовидна цел, биват обаче всъщност повече вредителни, отколкото полезни. Особено това може да се каже за литературните произведения човечески или за книгите, които, както казахме, са самото складище на умствената човеческа деятелност. Толкоз повече това може да се каже за литературните произведения на един народ, който стои още в началото на своето умствено развитие. Литературното или книжовното поле е важно и сериозно, но за то е пък то отворено за всички: никому не се възбранява да стъпи в него. Заради това многома се решават да се покажат на това поле, без да имат надлежни познания, и в едно неразвито общество, в един недобре свестен и разбуден народ — дълго време безнаказано се ползуват с незаслужено уважение, както и с незаслужен авторитет. А от това сетнините биват лошави: техните недостойни и нищожни литературни произведения, вместо да свестят, да просветят, да ползуват обществото, народът — още повече го приспиват, затъмняват и повреждат.

И нашата новобългарска книжнина, която се намерва тъкмо сега в най-деликатния степен на своето възраждане, като още се лишава от добро, тъй да кажем, пресяване или здрава критика, не може, освен да има значителен брой, да не казваме — по-голямата част в употребение, — книги непотребни за нас, българите, вредоносни, отколкото полезни, на които книги обаче достаточното отстранение от употребение помежду нашата публика, или ако е възможно на някои от тях оправата, може да стане само чрез добра критика. Ние мислиме, че вече е настало време и у нас да се появи надлежна критика. Толкова повече днес се изисква от нас благоразумна критика с редовно и постоянно следване на нейния свети задатък по полето на българския душевен мир, колкото по-много се нуждае народът ни от книги, с добросъвестно перо написани и назначени най-паче за нравственото му повишение. Тука не му е мястото да се пущаме в дълги и широки разисквания и да доказваме, че един от най-главните, а такожде и от най-опасните врагове наши, когото ние сами носиме в себе си, в най-дълбокото място на своите собствени пазви, е никаквата от-

храна или нравственият упадък на по-голямата част от народът ни, особено по градищата, доколкото ние познаваме сегашното душевно положение на народът си, и че тоя убийца се е загнездил в нас последствие на историческата наша съдба, и по-определително да кажем, най-много според непосредственото наше отколешно съседство с гръкофанариотството. Добрите книги обаче твърде много, да не казваме най-много, могат на тоз час да съдействуват за умаляване и отстраняване на тоя наш исторически недъг, за когото недобрите списания, напротив, са една от най-вкусните храни.

Ето от коя още страна е важна и твърде потребна за нас на днешен ден благоразумната критика, която, както видиме, може такожде, ако и косвено, но доста много да спомогне и за скорошното и по-лесното съвършено избавение на народът ни от речения недъг.

Заради това «Бълг. кн. дружество» отваря широко място в стълповете на своите органи и за критическия отдел, като счита за една от най-важните свои длъжности, както сме споменували и други път за това, да обръща, при всяка възможност, строго внимание на всяко едно душевно произведение българско, а такожде и на такова небългарско, което допира до българския народ и отечество — в кое и да е отношение, — и всичко хубаво, добро и полезно да удобрява и да препоръчва, а всяко непотребно, вредително и лошаво — да осъжда. Накъсо да кажем: строгата, справедлива и благоразумна критика е тоже една от главните обязаности на дружеството ни.

Многото тежки години на душевната ни мрътвина вече се изминуват и скоро щат докрай да се минат, като благоразумно се разпръсва истинното просвещение насъде по отечеството ни. И неприятните условия на сегашното ни пробуждане и на доста силничкото ни вече душевно движение започнали са, ако и твърде полека, но за то толкова по-сигурно и по-здраво да се преобръщат коренно на доста благоприятни — за оздравението на нашето постепенно и систематично напредване в просвещението. Прочее не е лъжа вече, че у нас от ден на ден расте самосъзнанието и че духът ни иска и търси х р а н а. Очевидно доказателство на това ни служи между друго подобрението и размножението на нашето книгопродавство. Естествено е обаче, че според колкото повече расте у нас самосъзнанието, толкова по-

много зажеднява духът ни за храна, толкова по-много се изисква да бъде тая храна не само питателна, полезна и здрава, но и нам подавана тъй и толкова, колкото само може лесно да приемне духът ни и да смели най-добре. Или как имаме вече малко-много напечатани книжки с разно съдържание, и няма съмнение, че тоя брой от ден на ден ще се умножава, както се и умножава. Утешително е и радостно наистина за всяка една българска душа, като вижда да расте и да се обогатява книжнината ни. Но толкова повече е желателно при това да става обогатяването ѝ с книги добри и полезни. Особено сега, когато вече достигаме до по-голямо самосъзнание, подобно обогатяване на книжнината ни е най-желателно, защото колкото по-много добри и сериозни списания имаме, толкова повече сме сигурни в правилното и основателното си умствено и нравствено развиване и напредване, тъй като такивато списания ще могат малко-много да удовлетворяват потребността на духът ни.

Но известно е, че всяка потребност произвежда и желатели да я удовлетворят. Така също и тука. Нашият разбуден вече що-годе дух има потребност от здрава и полезна храна и ето че многома от нас се занимаваме да удовлетвориме тая потребност. Всички гледаме на себе си като на хора, способни да я удовлетворим, колко по-добре и за то се решаваме да писваме и да печатаме разни книги, да изваждаме вестници и др. под. Такава една решителност е наистина похвална, ако тя е придружена с пълно самосъзнание към делото; и желателно е да има повечко такива личности, които всякогаж така да са решени и благоразположени към труд за всенародното наше развитие. Но едно желание само, една гола решителност е недостатъчна. Иска се още умение, искат се основателни познания, иска се т. е. наука. Обаче да мислиме само и да вярваме, че имаме тези необходими принадлежности, не ще рече още, че ги имаме. А у нас — в новобългарската книжнина[1] — повечето умствени трудове или литературни произведения с твърде малко изключение, може

[1] Под думата книжнина или литература какво разбираме ние, други път ще поговорим. Тук ще забележим само, че ние — българите—нямаме още собствена книжнина — нова, — но сега полагаме вече пристойни усилия за здраво основание на новата си книжнина, на това най-възвишено душевно съкровище на кой да е народ.

да се каже, са слаби, нищожни и по следствие на това вредителни, отколкото полезни. Никак обаче не е тук за чудо, защото, както и у други народи, които са се намервали или се намерват в първоначалното си развитие или възраждане, тъй и у нас на тоз час по-многото от досегашните ни списатели не могат, нито са могли да бъдат такива, каквито би трябвало да бъдат, нито пък можем иска от тях, за да имат всичките необходими тем принадлежности — като на списатели, като на всенародни водители по душевното поле на българския народ. При всичко това нека тук като повторително да кажем, че не трябва да забравяме как всяко начало е мъчно, а колко повече при какви да са предприятия и трудове на умственото и душевно поприще. Това е така. Но да забелязваме ли пак, че е време вече и у нас да се започне да се търси, както трябва, по-хубавото, по-доброто и по-полезното, ако искаме наистина да се не спираме от тъй утешителното си вече тръгване напред към просвещението?!

В сериозно и делно съчинение всичките недостатъци се изплащат с добрите мисли, които читателят може да изчерпи от това съчинение. Но с какво могат се изплати недостатъците в някои си от всяка страна нищожни и лоши литературни произведения? — С нищо. Напротив, такивато списания струват много скъпо, защото биват твърде често вредителни, тъй като има много хора, които ги четат и които по неразвитието си вярват на всичко, що четат в книги въобще, и даже често от тях заимствуват — без всяко обсъждане или отбор — много идеи и мисли неверни и твърде вредоносни. А в нашата сегашна книжнина, особено като нямаме още критика — разбираме благоразумна критика, — малко ли има и такива книги, които било би много по-добре, право да си кажем, никак да ги нямаше? При това и сега още явяват се на свят и занапред ще се явяват у нас такива литературни произведения, които, със своето нищожество, повече ще пречат на правилното ни народно и обществено развиване и напредване. И това може да става и ще да става толкова по-лесно, колкото, от една страна, повече закъсняваме да оставаме лишени от надлежна критика и, от друга особено, колкото по-много забирваме да чувствуваме вече потребност за душевна храна, която търсиме и най-много която намерваме, разбира се, в книгите.

Броят на непотребните и вредителни списания в светът

въобще щеше да бъде много по-малък, ако нравствеността и благоразумието бяха се възцарили насъде помежду човечеството, което обаче досега не е могло и надали ще може някога да достигне до едно такова, днес нам едвам мислимо облагородяване, тъй щото, ако не съвсем, то поне много по-малко да се явяват нищожни плодове на душевното наше человеческо поле. Както и да е, но тука толкова за положително може да кажем, благоразумната критика най-много и най-добре може да смаля и много пъти докрай да очистя вредителността на такивато списания, дето и да бъдат те.

По-горе споменахме накъсо за причините, дето повечето от досегашните ни списания — в нинешната ни книжнина — са непотребни и вредителни, отколкото ползователни. Като допълнение на това, искаме тука да означим с по-ясни думи как се и у нас проявлява този тъй о ч е в и д е н ф а к т, който, ако и да е твърде горчив, като го изповядваме обаче, потвърдяваме с това, че действително помислили сме и търсиме вече надлежни средства, за да можем да умаляваме и отстраняваме колко по-добре вредителността на нищожните си списания, чрез което в същото време да възпираме, по възможности и появяването на подобни книги за в бъдеще време и най-сетне да можем, напротив, да проправяме и отваряме път за разпространение на добри и ползователни книги между народът си.

Мнозина от нашите писатели м и с л я т с е за доста способни да работят на литературно поле; а немалко има между тях и такива, които твърде добре познават своите неспособности за работене на реченото поле, но те при всичко това, като си заглушат съвестта, пущат се толкова по-смело да съставляват или превождат книги и да изваждат вестници, без да искат тука и да попремислят, че с това те вредят отколкото да ползуват народът, за когото у ж се тургат да работят и да посвещават своите душевни трудове. И за едните, и за другите най-доброто лекарство е благоразумната критика, която не само докрай извинява, но намести даже и голяма похвала въздавва на първите — сиреч на ония, които не са познавали своята некадърност за книжовното поприще; а, напротив, тя — истинната критика — строго осъжда вторите, защото те с ъ з н а т е л н о са полагали ръце да вършат, което н и к а к не им е било работа. А такива дела не са ли ч и с т о п р е с т ъ п л е н и е пред

цял народ? Да, престъпление; а престъплението всякогаж заслужава наказание.

Ето великото наказание на строгата и здрава критика, ето нейния висок задатък, ето най-сетне и голямата необходимост да се появи и у нас вече подобна критика, чрез която да се поддържва авторитетът на добрите и достойни съчинения и въобще литературни произведения, а всички долни и без всяко достойнство да се представят така, щото всеки един да разбере тяхната нищожност и вредителност и да ги отхвърли.

«Българското кн. дружество» взема и то върху си тая трудна обязаност, като напълно вярва, че ще полага всяко пристойно старание да я изпълня добросъвестно — толкова повече, колкото по-много е уверено, че с добросъвестното изпълнение и на тая си задължителност немалко ще може да съдействува за добрия си вървеж към самата си цел. Дружеството най-добре разбира само голямата отговорност, която ще има при изпълнението на тази тъй важна обязаност, защото колкото е важна тя, толкоз по-добросъвестно изпълнение иска, и дружеството — да повторим пак — има пълна надежда и уверение да я изпълни постепенно[1] с надлежно достойнство и добра съвест — найначе като всяко списание, което ще се турга под критика от негова страна, ще бива разгледвано, колкото е възможно, всяко едно от хора, достатъчно вещи в такава работа, от хора — специалисти.

Дружеството тука можеше тутакси да пристъпи към самия разбор на някое си списание, без да се пуща в особена разправа за критиката, каквото, напротив, сторихме с това, що казахме дотука за нея въобще. Но както ще се увери и всеки, потребно беше да стане това за нашата публика, защото, доколкото ние знаем, твърде малцина са още помежду ни, които да знаят, както трябва, високата важност

[1] Казваме постепенно, защото, както е известно, дружеството няма още толкова действителни членове или сътрудници, щото да може по-бърже и както трябва, да извършва всяка една работа, означена в неговата програма въобще. Толкова по-трудно е за него на тоз час да изпълня критическия отдел в своите органи; като всяко едно дело, особено — дело по-сериозно, ще се разглежда от хора не други, а само от специалисти. Та и да има вече дружеството всичките си потребни улеснения за изпълнение на критическия си отдел, пак не ще да бърза тъй много, защото благоразумната критика не става с бързания никога.

и светлия задатък на критиката, тъй особено и великата нейна потребност и полза на днешен ден за нашия български народ. А още по-малко има от нашата българска публика хора, които да разбират на самата дума критика същото ѝ значение и смисъл. Многома и от самата ни читаща публика, поне според колкото сме имали случай да чуеме и разбереме, като кажат: «критикуват някого», разбират, че някого хулят, нападат и др. т. Та не само читателите, но и мнозина от самите ни списатели тъй са обикновено разбирали думата критика. Туй обстоятелство, или по-добре да кажем, този факт може според нас да се обясни по това, че досега у нас критиката, като изключим един-два случая, състояла се е повече в хули и нападения само. И така, няма съмнение, че думата критика тука е била разбиравана криво, защото нападенията и хулите никак не са критика.

Заради това ние намерваме за твърде уместно тука да се поспрем малко и над самата дума критика, за да разясним на читателите си, доколкото виждаме за потребно, как разбираме и засякогаж ще разбираме критиката; и освен туй, как ще става тя от страна на дружеството.

Думата критика е гръцка и произлазя от глаголът κρίνα, който ще рече: отделям, различавам, съдя или разсъждавам за нещо, търся истината — произнасям съд над нещо. От тия тълкувания виждаме, че критикувам не ще рече нападам или хуля, ами издирвам, показвам или изваждам на чисто видело някой си предмет, тъй както си е той досущ, и това всичко представям с разяснения достатъчни и с доказателства най-очевидни. Следователно задатъкът на критиката е несравнено висок и сериозен, отколкото хули и нападания.

Истинната критика, като е длъжна да осветли добре предметът, който подлежи на разглеждането ѝ, тя произнася над него своят строг, но справедлив и най-безпристрастен съд. Прочее, както виждаме, критиката в задатъкът си представлява ни се като една от най-съвършените, най-непогрешимите учителки.

По-горе казахме, че и в литературната деятелност биват явления, които принасят на обществото вреда, отколкото полза. А от това можеше да се отбягва достатъчно, ако мно-

зина от читаящата публика не бяха тъй изобилни с простодушие и лекомислие, щото да не вярват и не приемват всичко, без изключение почти, що се казва в подобни произведения. Нужно е, прочее, да се разясни и открие на читателите кои са недостатъците на такивато литературни произведения и не само да се направи тъй, щото да разберат читателите добре тия недостатъци, ами още и да им се покаже на по-доброто. Така също необходимо е, при разглеждането на достойни произведения, да се покаже точно и ясно в що се състои достойнството им и защо именно в това се състои напр., а не в друго. Ако ли някое съчинение има наистина доста недостатъци, но има при тия и доволно преимущества, критиката трябва, разбира се, и тука да представи съчинението, тъй както си е то — от всяка страна, сиреч тя е длъжна да извади всичките ѝ недостатъци и преимущества на това съчинение пред найчиста светлина — с голяма точност и безпристрастност.

Тъй трябва да постъпва истинната критика. Ако не постъпва така, тя не оправдава назначението си, става недостойна за името си.

И така, критиката в същото си значение е не само много важна и сериозна, но не по-малко е и света: тя е проповедник на истината, учител на доброто, полезното и хубавото. За откриване и доказване истината не трябва критиката да се спира пред нищо — тя трябва да събаря и да унищожава всичко, което не е истина, което е непотребно и вредоносно, което е грозно и долно. И всичко това трябва да извършва истинната критика винаги с едно най-голямо достойнство.

Но за да може напълно да оправдава високото си назначение, тя трябва:

1. Основно добре и всестранно да знае предметът, за който се взима да говори и да го обсъжда; или: ако така не го знае, да го познава откъм оная страна поне, откъм която може и се взема да го разглежда. Ако подлежи на разглеждане, и пр. — някоя историческа драма — от чисто поетическата ѝ художествена страна, критиката може да не знае, дали е вярно съдържанието на драмата с историята, но тя непременно трябва да разбира и съвършено да знае в какво се състои истинното драматическо изкуство, трябва добре да е позната с психическите явления, да разбира добре характерите, напълно да владее с естетическите познания,

и др. под. Инак разглеждването на драмата откъм художествената ѝ страна не ще бъде тук сериозно, основателно и справедливо.

2. Да познава добре обществото — публиката, за която е написана книгата, която подлежи на разглеждане. Критиката наистина има и винаги трябва пред очи да има истинното, полезното, хубавото и доброто: тях да проповядва, тях да дири, открива и препоръчва. Но всичко това трябва да прави така, щото обществото, за което го извършва, непременно да го разбере, за да може то отистина да се ползува от него. Заради това критиката трябва добре да познава обществото, че да не би инак да почне да го поучава така, щото да не може то да разбере нищо; или да му препоръчва так ива съчинения, които може наистина да са твърде високоучени, но инак да бъдат съвършено безполезни за обществото, ако то не е още в състояние да ги разбере малко-много. Ако например се появи на български някое таквоз съчинение, да речем, по естествените науки, което да не е нито напълно специално написано, нито таквоз, щото да служи за ръководство на учащите се, нито пък за народът въобще, разбира се, че таквоз съчинение, колко и да бъде инак вярно съчинено с науката, критиката не трябва нито да го похвали, нито да го препоръча, защото таквоз списание е безполезно за онова общество или за онзи народ, за когото се назначава. Това също може да се каже и за съчинения твърде специални, от които народът обаче няма още потреба, та и не ги разбира.

Да препоръчваме на обществото списания, които не могат да бъдат нему малко-много годни, макар инак да са те твърде добри списания, не ще рече освен да струваме съзнателно на това общество голямо и не едно зло — и в нравствено, и в материално отношение, — защото обществото, като ще се занимава с книги, без да може да се ползува от тях, ще губи с това, първо, драгоценното си време, което можеше да употреби при занимания с други ползователни за него книги; второ, чрез прочит на книги, които обществото не разбира, както трябва, непременно пада в заблуждения, понякога твърде опасни и вредителни; трето, като купува обществото непотребни за себе си книги, дава парите си за вятър, наместо да купува списания, от които, като извлече съществена полза за себе си, ще гледа на всеки случай да

купува и занапред още повече други книги, чрез което ползува и себе си, и самата народна своя книжнина.

3. Истинната критика трябва да е прогресивна, т. е. да върви и тя напред по своят път, както върви и самото човечество в своята душевна деятелност въобще; да не остава ни най-малко назад от всеобщия человешки напредък, защото, ако тя е регресивна, назадничава, не може тогава да произнася съвършен съд над онова, което не види, не достига.

Като казваме тука, че критиката трябва да е напредователна, ще да забележим, че тогава може да бъде тя напълно съвършена в прогресивността си, когато добре познава и цялата история на всичкия человечески прогрес въобще.

А най-съвършеното украшение и превъзходство на критиката е:

4. Да има тя едно най-голямо безпристрастие. Невъзможно е наистина да не осъди критиката или да не похвали, но трябва както осъдата, тъй и похвалата ѝ да са най-справедливи. В противен случай критиката изгубва всяка сериозност и значение. Нейният задатък е да открива истината и да научва хората на нея. Но там, дето има пристрастие, дето има хатър или лично неразположение, там никога не може да се открие истината, напротив, там тя нарочно се прикрива и затъмнява и там не може да бъде напредък или истинно добро.

Ето как гледа и винаги ще гледа дружеството на критиката.

Способът, по който ще става критиката от страна на дружеството и който ний препоръчваме на всички наши критици, е следният:

Най-първо ще се дават на читателите точни, ясни и подробни понятия за науката или за литературния отдел, към който се отнася съчинението, що подлежи на разглеждане. Ако например се полага на разглеждане някое си историческо списание, най-първо ще се излага точно и ясно що е история и каква трябва да бъде тя в известен свой вид. После ще се взема във внимание целта, с която трябва да се пишат подобни съчинения, та съобразно с целта ще се казва и каква трябва да бъде формата на изложението и др. т. Това като стане предварително, после ще се сравнява подлежащето на разглеждане съчинение с резултатите, които ще са добити от предварителните разсъждения и изложения,

след което ще се произнася над съчинението такъв или инакъв съд — според резултатите на разглеждането. Така ще се прави и с всяко едно съчинение от какъв ще и да е клон от науката.

И така, «Бълг. кн. дружество», от такава точка гледащиц на критиката и държещиц този способ на критикуването за най-естественият, най-добрият и най-правият, ще се отнася към всички умствени и душевни произведения със строг критически разглед, за да може всяко едно от тях да се постави на мястото, за което е достойно.

«ЧИТАЛИЩЕ»

Повременно списание, издава се от Българското читалище в Цариград. [Излязва два пъти в месеца.] Год. 1, бр. 1, 2, 3, 4[1], 5, 6. Главен редактор М. Д. Балабанов. 1870. (Състояще от три печатни коли, на голяма осмина — страници 48.)

Нам ни е особено драго, като можем да се възползуваме от тоя случай със започване на своите Книжовни вести най-първо от това повременно списание — «Читалище»,— на което по-скорошното появяване беше едно от най-горещите желания на всичката ни вече свестена народна маса. Това е най-велико доказателство, че вече самият ни народ е силно почувствувал и най-добре оценил важността и великата потребност на едно такова списание за себе си. И благодарение на многозаслужното наше «Читалище» в престолния град на отечеството ни и това велико желание на народът удовлетвори се през месеца октомврия т. г., като започна да излязва реченото списание редовно два пъти в месецът.

Ако съдим от досегашните му излезли 5—6 броя, не можем да не признаеме, че, току-речи, всичките материали в статиите му намерваме за твърде добри, на много места даже и превъзходни; има обаче и такъв материал в тях, който, при всичко че — сам по себе — е яко добър, но пак не мислиме да се годи, колкото трябва, за сегашната ни читаяща публика, а още по-малко за народът ни въобще. Колкото за способът на изложението на статиите на «Читалище», пий и от тази страна сме благодарни в цялости; ала в частности не можем да не забележим и тука, че не току на

[1] Брой 4-й на «Читалище» не сме приели още.

едно място срещаме думи и особено фрази и цели изражения такива, които не вярваме да бъдат дотам достъпни за разбирване нито на читателите изобщо, камо ли на народът ни.

Народът може само тогава да извлича съществена полза от които и да било български списания, кога: 1) техните материали са избрани малко-много съответствено с неговото също развитие и направление, с неговият дух и способности и 2) когато те са изложени в една такава форма — език, — в която, без големи затруднения, може (народът) да ги проумява поне колко-годе.

Но както е известно, нищо от хората не бива на тоз свят докрай съвършено, а още по-малко всяка работа при началото. Тъй и «Ч и т а л и щ е» не може да няма при началото си някои и очевидни недостатъци. Както и да е, но тия недостатъци, които срещаме в досегашните броеве на «Читалище», вярваме, че ще изчезнат занапред, и нашето желание е, щото в бъдещите му броеве по-малко или съвсем малко да ни се явяват пред очите. Това обаче не тъй много зависи от редакцията, нито пък от настоятелството на «Ч и т а л и щ е», ами най-повече от добрата воля на еднородците ни и особено от благоразположението на интелигентните ни еднородци към такивато общеполезни народни предприятия. Ако, от една страна, тези последните действуват от все сърце за голямо разпространение на «Читалище» помежду народът ни на съде, и, от друга, ако непрестанно по силите си те участвуват в него с умствените си трудове, понякога и с искрените си и благоразумни съвети, «Читалище», както и всички други подобни списания и вестници наши, не могат освен да напредват, да се усъвършват и да принасят действителни ползи на народа, за когото са назначени.

В идущите броеве на «Периодическо списание» ние ще имаме случай повечко да поговорим за делото на «Читалище» въобще и по-отблизо да кажем още няколко думи както за материалите, тъй и за формата на статиите му.

ЕСТЕСТВЕНА ИСТОРИЯ

Първи път на български систематически изложена, с приложни забележки и практически изводи. Част първа: Зоология. Клас първи: Млекоподаящи животни. Разряд първи: Человек в сравнения с другите животни. Съчинена от Василия Х. Стоянова-Берон. Доктора Медицини и Хирургий. Болград, в печатницата при Централното училище. 1870. (Обема 456 страници на голяма ссмина.)

Според както се бяхме обрекли в първия брой на това списание, ние щяхме в тоя брой да положим под критически разбор горното списание, но защото и до тоз час не сме приели разборът му от компетентното лице, комуто нарочно сме изпроводили с време речената книга да я разгледа добре и обсъди, особено от научна точка, принудени сме да чакаме още.

Колкото за формалната страна на това списание, т. е. за наредата, езикът му и пр., както и за следствията от това, какви сиреч могат да бъдат те за читаящата ни публика, пий можехме и сега да произнесем свой съд. Но за по-добре намерване да стане наедно, съвъкупно изложението на всичкия всестранни критически разбор върху това тъй много важно списание, над което може — от научна страна — да даде най-справедлив съд, разбира се, само специалист-физиолог. Като казваме за разглеждането на това списание «от научна страна», разбираме тука да се разгледа то дали е съставено тъй, щото напълно да отговаря на най-здравите и вехти и най-нови резултати, придобити в полето на физиологията, която, както е известно, е най-нов клон от всичките други клонове на природните науки. Физиологията е наука, на която за систематичното и основателно изучаване започнали са от твърде скоро време да обръщат

надлежно внимание и да посвещават много години, даже и целия си живот, някои си учени и горещи любители на тая най-ближна до нас и най-важна страна от науката. Както е тъй млада тая наука, така е, от друга страна, преважна, полезна и крайно потребна за здравия напредък и усъвършенствуване на человешкия живот, защото тя — като я вземнем откъм най-обширният ѝ смисъл — е един от положителните светилници за всестранно и чисто осветление на много тъмни страници от истинната ѝ философия, искрен и най-важен помощник на педагогиката, душа на всичките други науки за органическата природа въобще. Бистроумните и прилежни работници в полето на педагогиката, философията и на всички други науки, които са непосредствените двигатели на всеобщия человешки напредък — в умствено и нравствено отношение, тия всички тъй доблестни разпространители на науката и просвещението само с помощта на физиологията успяха в по-новите времена да решат много питания — всеки в специалността си, които питания учения свят допреди 50—100 годин считаше за твърде мъчно или за никак нерешими; успяха, казваме, с физиологията да открият много истини и съвсем нови, от които някои преди няколко годин не са били освен голи проблеми и хипотези, а само изложени с ръката на метафизическото и схоластическото изкуство. Както химията, която е ключът на великолепния храм на всичките природни науки въобще, както вече тя е придобила голяма важност по това, че много съдействува да ускори, възвиши и усъвърши в един много голям размер человешкият напредък — в материално отношение, — също не по-малка важност има ще и физиологията не подир дълго време за напредването и усъвършенствуването на человешкият живот — в умствено и нравствено отношение, както по-горе рекохме.

Затова именно въздаваме тъй голямо значение на това най-ново д-р В. х. Ст. Бероново списание, затова гледаме да стане критическия му разбор най-справедлив и достоен от страна на «Бълг. кн. дружество» тъй, щото да остане благодарен от него и съчинителят му, и публиката ни, между която ще желаеме да се разпръсне насъде споменатото списание и в едно късо време, да стигнеше до няколко издания за обща радост, утеха и за насърчение на цял български свят. Такова е нашето желание както за това списание, тъй и за всички други български съчинения, на които над-

лежното разпространение помежду народът ни немалко зависи от това, според както ние мислим, ако те бъдат благоразумно съставени — съответствено за народът.

А че това зависи много — да не казваме твърде много — от благоразумното умение, от добрата воля и от списателското достойнство на самите ни списатели, не ще много доказване. Един в своето занятие майстор, какъвто и да бъде занаята му, никога не му дострашава, че не ще може да си разправи стоката; напротив, той е уверен, че ще я купуват всички — и с добра цена, защото добрата стока купува всеки с благодарение. Или да уведем други пример: един превъзходен владетел над музикалното изкуство, макар и да бъде родом циганин, кога улови например цигулката и зачне да цигува тъй хубаво, тъй напето и сладко, щото да ни се струва, като че сме стъпили в храмът на ангелската музика в небето, тогава всеки тича да слуша това хубаво цигуване и кога престане, всички почти гледат с каквото могат да възблагодарят изкуственикът колкото по-много, за да се насладят пак с това негово тъй възвишено изкуство.

Също така е работата и със списателското изкуство. Истина, че то досега не е могло у нас да се развие и да напредне, защото досегашните обстоятелства в отечеството ни твърде са били за това неприязнени; и по това, от друга страна, не можем да не признаеме истината, че книжовната продажба у нас е още много слаба. Но колкото повече се пробужда и втурга народът към учението и се приближава така до пълното човешко самосъзнание, толкова по-голяма ще става продажбата на книгите ни — сам ако те бъдат писани, колкото е възможно по-приближително и по-съразмерно с първите съществуящи нужди и потребности на народа и отечеството ни, защото от такивато книги народът ни, след прочитането им, не може да не извлече съществени ползи в много отношения и сетнините от това не могат да бъдат други, освен че (народът) ще почне да си накупва още повече книги. Трябва ли пак да се питаме и тука от кого зависи това, дали не тъкмо от списателите ни? Да, ние казваме, че от тях.

Нашите списатели, поне сегашните, трябва да списват такива съчинения, щото от тях да остава благодарна не само читающата ни публика, но и на всеки българин и българка, които са били злочести да останат лишени от познанието на

«книга и писмо», да разпалят чрез тях пламенна любов в сърцата им, за да се научат и те да четат и пишат малко-много, ако не всички, то поне доста от тях.

Ето най-великото достойнство на всеки един народен популярен списател, ето най-първото свято послание на българските наши списатели, особено на сегашните.

Истинното списателско достойнство състои се в това, че трябва списателят да знае добре що пише и как го пише; или, с други думи да кажем, основателно да познава: 1) предметът, за който се взема да пише, и 2) народът, за когото тъкми да съчини това или онова списание.

Ония от нашите списатели (ако можем да кажем, че имаме вече същи списатели, каквито разбира просвещеният свят), които, при всичко че доста добре сами се познават за неспособни да изпълняват колко-годе горните две условия, при списването на своите умствени произведения, а че пак си остават «работници на книжовното поле», надали заслужават тия български писачи по-друго уважение от онова, което преди малко заслужаваха насъде в горкото ни отечество билерите-доктори с дългите интирии от Янина — за тяхното лекарско изкуство; и не знайме на такивато ни «списатели» дали се пада да се наричат истинни доброжелатели на своят народ и отечество и следователно дали трябва да им се вярва, че те от сърце «посвещават трудовете си на олтарят за всенародното наше добро».

Ами колко има помежду нашите досегашни списатели, които да са увардили гореспоменатите условия с една каквагоде строгост при съставение на своите списания? И нека оставим туй питане, че може да ни се стори много дълбоко — за отговор от наша страна, — и по-добре да си положим друго по-смирено питане, сиреч: дали има помежду нашите списатели поне толкоз души, колкото пръсти ни дал господ на двете ни ръце, които списатели със съвършена пълнота да познават и съзнават същото значение на речените две условия? Най-добър отговор на това ни питане могло би да ни даде разглеждането на всичките досега излезли български книги. А сега — от своя страна — ще забележим само, че си позволихме да направим това питане не с цел да покажем белки, че не се благодарим, с което имаме и пр., но именно с такова намерение: за да изкажем великото си желание и признание, че трябва отистина да сме благодарни от това, що имаме досега, но че

още по-нужно и по-потребно е да търсим с едно правилно постоянство и по-доброто, защото добрият вървеж към истинния напредък се състои само в непрестанното искане и всестранното търсене на по-доброто.

От тая точка гледащиц на българската нововъзрождаема книжнина, не можем да не изкажем с особено благодарение великото си успокоение и радост, с които усещаме да се наслажда тъй много душата ни пред нови някои, твърде важни и многонадеждни за благодатен плод овошчици, които виждаме да са поникнали, а някои щат незабавно да поникнат в градината на българската наша книжнина. Макар всъщност и да са те самите първи и крехки още овошчици в книжовното ни българско поле по родът или качеството и по формата си, но все трябва с най-дълбоко благоговение да кажем: слава богу, че ги има вече, че не са у нас думи, ами истински вече факт. Под тия явления, които без съмнение трябва да възбуждат едно твърде сладко утешение в сърцето на всеки един чувствителен българин и българка, разбираме тука появившите се вече някои и други списания на български език за някои предмети и по естествените науки. От тия списания — и по важност, и по големина на своят обем — на първо място стои, без всяко противоречие, найновото списание на г. д-р В. х. Ст. Берона, по поводът на което рекохме да напишем тия си няколко тук редове. От предисловието на споменатото му списание ние виждаме, че г. докторът съвършено се е прехвърлил в най-благословеното безмерно поле на природните науки, за да работи тамо с всичките си сили за народът и отечеството, които той тъй горещо обича и високо почита, като вече тъкми негова милост да довърши и издаде цял куп книги по естествените науки, както Зоология, Минералогия, Ботаника и пр., — книги, които са най-потребни и най-полезни за всекиго на сегашно време, а особено за нас — българите. Нека ни бъде позволено да не затаим и тука особеното си задоволение, дето виждаме да е преминал г. докторът на споменатото поле, в което господство му най-добре и най-много може да «съдействува в един по-обширен круг в разпространението на просвещението и образованието в отечеството ни».

Ще си позволим да потвърдим това си изречение с няколко доводи.

Първо, г-н докторът, на когото изкуството или, да кажем, специалността е медицината, а тя, като не е друго освен съвкупният най-практичен и най-полезен резултат от безценните трудове на всичките досегашни природоизпитатели за увардване и укрепяване на първата и най-велика потребност на человекът за честитото му съществуване на света, без съмнение, може най-вещо да работи само в полето на природните науки и оттамо да принесе съществени и много ползи на отечеството.

Второ, известно е, че просветените днес европейски и неевропейски народи имат вече хиляди съчинения и по всичките естествени науки, от които всяка една е както издирена и обработена с всички досега възможни подробности и тънкости, тъй изложена и накъсо, и пространно, и научно, и популярно според сегашните и по-нататъшни действителни нужди и потребности на обществото. В това отношение отличава се от неевропейските литератури американската, а от европейските — английската, френската и немската особено; от словенските наши литератури само чехската заслужава досега особно уважение откъм популярното изложение на много вече съчинения по естествените науки. Тия готови вече материали, от всяка страна критически обсъдени от всички най-първи авторитети на света, стоят в пълно разположение всекиму да се възползува, колкото и както ще от тях. Следователно тъй също в разположение и г. доктору, който прочее без всеки големи затруднения и мъчнотии има най-широка възможност да избере от хубави по-хубави материали от тях за съставение на своите съчинения по естествените науки, както непременно ще да е сторил при съставението на своето най-ново съчинение. Тук изисква се само да умее, разбира се, как да пише и за кого пише, а г. докторът, който е един от най-трудолюбивите ни учени хора, който от 15—16 години насам постоянно живее помежду милите си еднородци и който в разстояние на всичко това време виждаме непрестанно да се упражнява в сериозно списателско занятие, имал е вече доста възможност да изучи малкомного същото положение на народът си в умствено и в нравствено отношение и следователно да умее вече превъзходно как да пише за него, щото с писаното си да принесе съща полза, на когото желае.

Т р е т о, онова, което непосредствено и най-много съдействува за блаженствуването днес на просвещените народи от всяка страна: да си прекарват социалният живот с един начин тъй благороден, като се отърваха от всякакви вредоносни обичаи, нрави, предразсъдъци и суеверия; да си извършват всичките работи за преживяването си с толкова леснини и охолности: един человек например да изработва на ден толкова работа, колкото отпреди е трябвало няколко дни и хиляди хора да работят; да пише човек и да проводи писмо в няколко минути на едно най-далечно място, за дето е трябвало други път цели дни и месеци; да иде за един ден от едно място на друго, за което други път му е трябвало няколко дни и недели; да измисли и усъвършенствува толкова работи до един много висок степен и сега да ги прави и продава за една най-долна цена — на всичко това главната причина е голямото и повсъдно разпространение на природните науки между речените народи, или другояче да кажем, дълбокото им и ближно запознаване с природата, която е самият най-благодатен извор на всичките добрини за человечеството на този свят. Без таковато запознаване на речените народи с природата, те щяха и до тоз час да стенат под свирепия натиск на най-злочестен от всяка страна живот, какъвто видиме да прекарват и до днес някои диви племена в по-голямата част на Африка, Австралия и отчасти в Азия. А кому вече не е известно това, че за този днес тъй безкраен човешки напредък имаме да благодарим най-много на природоизпитателите, на тези всемирни апостоли, които откриха вечни и най-големи истини, за да избавят цялото человечество завсякогаж от неговото толкозгодишно лутане по океаните на пустоверието и на всички други безбройни тегла на душата и на тялото му; които оставиха на потомството хиляди съчинения по своите специални издирвания, за да може то чрез тях да ублагочестява и облагородява положението и живота си не само за този, но и за онзи свят, защото само онзи човек може най-съзнателно и най-достойно да почита истиннаго бога, да оценява и уважава неговото величие, безмерната мъдрост, добрина и благодат, който е сърдечен любител на природата и най-паче, който се е запознал малко-много с нея, защото олицетворението на истинната божия благодат, всесилие, премъдрост и всемогъщие за человечеството на тоз свят е тази всемирна природа, която съществува и се управлява от того самаго бога.

Според това, ако има нещо на този час съвсем да липсва на българите и, от друга страна, да е едно от най-необходимите средства за тяхното скорошно, основателно и от всяка страна здраво развиване и въобще ублагочестяване, то е според нас разпространението особено на естествените познания между народът ни покрай другите, и то под един наистина общонароден или популярен вид. Естетики, логики, психологии, риторики и пр. малко ще ни ползуват особено на днешен ден; но физики, естествени истории, ботаники, зоологии, химии и пр. ще ни принесат наистина много ползи във всяко едно отношение.

Сегашната българска наша младеж, която е душата на най-ближната ни народна бъднина, само чрез основателно усвояване на познанията на природата ще може правилно да развие и да обогати своите умствени и нравстени сили и способности, да ги укрепи, да ги възвиши и приготви за един съвършен гражданствени живот, в какъвто само може человек да бъде напълно полезен и за себе си, и за милото си отечество. С това не искаме ние да кажеме, че не даваме никакво значение на философическите или гуманни наречени познания, или пък че им желаеме даже и пълното изключение от всичките български учебни заведения. Тъй не мислим ние, ами казваме, че ние българите, особено сега, според сегашното действително положение на народът си откъм умствената му и нравствена страна, тъй и според географическото положение на милото ни отечество, ние трябва да обърнем едно голямо внимание на природните познания и да гледаме вече един час по-скоро да ги разпространяваме насъде помежду народа си, защото просветените народи от тези познания най-много си отвориха очите — да познаят д о с у щ що е човек, що е свят и пр. и чрез тях можаха да достигнат до едно тъй грамадно богатство и в умствено, и в материално отношение, както вече повторихме няколко пъти в това си изложение. Следователно и нам щат природните познания да принесат такива големи добрини, толкова повече, че ние сме народ, който повече обича положителни работи. А главните причини на положителният ни, или инак да речем, практичен характер според нас се намерват в това, дето: 1) ние сме словени и като такива, не можем — според характерът си — да не предпочитаме положителните работи от другите; 2) географическото положение на отечеството ни е такова, щото кара ни, покрай другите си поминъци,

както орачество, малко-много търговия, някои занаяти и пр. да увеждаме и развиваме не само всички разни занаяти, но още и всякакъв род въобще от всичката индустрия. А за добро разцъфтяване на занаятите и на малката и голяма въобще индустрия, разбира се, че само природните науки са нужни и потребни.

Ето защо по-горе казахме, че се радваме, като гледаме, че подбраха и в българската книжнина да се появяват книжки за природните познания; ето защо се радваме и от все сърце поздравляваме г. д-р В. х. Ст. Берона за избирването на това му ново поприще, в което имаме пълна надежба, че ще бъде господство му «практическим образом» полезен на своите еднородци, защото ще може да им представя съчиненията си «под един общенароден или популярен вид», и на места — дето трябва — «перифрастическим способом», както видиме да се изражава и сам той в предисловието на своята «Естествена история.»

БАЩИН ЯЗИК

За малки деца. Пръва година. Азбуки и пръва книга за учение след а з б у к и, с примери за пръвоначално рисование, писание и с изображения. Написа Д. В. Манчев. Второ издание. 1871

«Коренът на учението е горчив, но плодът му е сладък.» Това изречение е старо и до днес почти се счита за неприложно вярно. Особено ако обърнем внимание на това, как у нас и досега се начева обучението на малките деца на четмо и писмо и как се продължава това обучаване, ние не можем да не кажем, че наистина коренът на учението е горчив. Всеки помни колко мъчнотии, какви неволи е прекарал, дору се понаучи що-годе да прочита, а и всеки трябва да е виждал как с години са бивали, та и сега са осъдени децата у нас на мъки върху букварът. Какви плесници! Какви мъки! Колко сълзи проливат бедните деца над този буквар! При всичко че сега уж някак училищата ни са нередени по-добре, не всичките деца обаче отиват с охота в училище; напротив, забележва се, че училището е омръзнало на децата, че те гледат на него като на къща на тежки мъки и неволи. Така също гледаме, че децата биват весели и радостни, когато ги оставят на игра и тичат на нея с една най-голяма охота, а когато дойде време за учене, те изгубват веселостта си, намусват се и неохотно се залавят за книжката си.

От що е това така? Дали изречението, що го казахме тук в началото, е безпрекословно вярно?

Не. Това изречение се е съставило и влязло в употребление, вижда се, от досегашната метода на първоначалното обучение. Наистина, трудно и много трудно се е давало това първаначално обучение, но главната причина тук не е в това, че «коренът е горчив», т. е. че самото обучение е дотол-

кова трудно, ами в това, че ние не сме знаяли и не знаеме как да се залавяме за него. Трябва да знаеме, че на света няма нищо много трудно, стига само да умее човек да се залавя за работа. Така е и в първоначалното обучаване децата на четмо: ние, които се взимаме за това, ако да знаеме как да вършиме тая важна работа, ще видиме тогава, че малките деца с охота ще се учат и че следователно коренът на учението не ще им се показва дотолкова и даже никак горчив. Но когато онова, което ние не можем да постигнем с разумно и съзнателно обмисляне, искаме да го постигнем с пръчката, плесниците, крясканията и горчивите думи върху децата, както правиме и досега, тогава, разбира се, че за горкото дете коренът на учението ще се покаже не само горчив, ами и от горчив по-лоше, учението ще му омръзне и опротиви. Ще каже, че началото на учението или коренът му сам по себе не е и не може да бъде горчив, особено за малките деца: иска се само ние да знаеме как да се залавяме за първоначалното обучаване децата на книга.

Елно кратичко размишление върху това ще ни увери, че тъй е работата.

Ние, възрастните, от опит знаеме, че само оная работа ни спори, която ние вършиме с охота, а вършиме с охота оная работа, която разбираме и която ни интересува. И това го правиме ние, които вече сме укрепнали в разсъдъкът си дотолкова, щото можеме да обмислиме всеки един свой постъпък, всяко едно свое предприятие, и в нужда можеме да се попресилим, за да извършим някоя работа, която не ни е присърце, но за която разсъдъкът ни казва, че ще бъде полезна за нас. Когато ние, възрастните и разумните постъпваме така, колко повече трябва да постъпва така детето, когато самата му детска природа го изисква туй. Всеки знае, че детето няма особени някакви си грижи. То си живее като птичка божия и се радва на животът, на хубавият божи свят. То не мисли за утре, ами живее само за днес, с настоящето. Детето е още далеч от това, щото да се предава на някои сериозни грижи и занятия, та то и не проумява още подобни грижи, защото разумната сила още дреме в него, и то (детето) — тъй да речем — живее само с чувствата си. Без всеки усилия от страна на самото дете умствените негови сили растат и крепнат от впечатленията на вънкашният мир. Този мир привлича към себе си детето, заинтересува го със своето разнообразие и го възбужда на

деятелност, защото впечатленията, които прави този мир на детето, не са нещо отвлечено, щото да трябва напрягане на умът, на вниманието за тяхното усвояване, ами сами се дават на детето: то ги разбира по своему, интересува се от тях по своему и по своему си крои план на своята детска деятелност, на която се и предава така усердно. Всичко, което може да привлече детското внимание и да заинтересува детската душа, на всичко това детето се предава от сърце и го върши охотно. Поради това детето така много обича играта, бягането, скачането, викът, смехът, салмуването: всичко това е според детската природа, че в тези неща ежеминутно то намира интерес и развлечение за себе си.

Какво заключение можем извади ние от всичко това? Ето какво: когато се залавяме за първоначалното обучаване детето на книга (така и при всяко друго занятие), трябва да се залавяме така, щото детето и в това занятие да намира такъв интерес и такова задоволение, каквито намира в играта, в скачането, викът и проч., трябва т. е. да се съобразяваме с детската природа. Както ние, възрастните, вършим с по-голяма охота оная работа, която ни интересува и в която намираме удоволствие, така и детето охотно би се заловило за букварят или за а з б у к е т о, ако да намираше в него своят детски интерес и своите детински удоволствия. Как ще ги намери? Това зависи от нас, които се взимаме за първоначалното обучаване децата на четмо. За малкото детенце е трудно да се изправва на крачката си и да пристъпва; но погледнете как се мъчи то да се изправи и как се радва, какъв весел смях издава, когато му се удаде да направи една-две стъпки! Такава съща радост изказва детето и когато му се удаде да изговори някоя дума. Та и въобще всеки може да е забележвал, че когато детето направи нещо си (или премести играчката си, или подаде на майка си нещичко) и ние придадем на тая негова работа важност и я удобрим, детето от радост няма де да се дене. И така, ние виждаме, че детето малко по малко и без особени някои мъчнотии научва се и да ходи, и да говори и проч. Защо е това тъй? Защото тези занятия са интересували детето и са му доставлявали удоволствие . . . Тук ние трябва да прибавим още едно: в тези занятия детето е могло да изказва и своята с а м о с т о я т е л н о с т, тази черта, която тъй много отличава и възвишава човека. Личната самостоятелност на духът е небесни дар человеку. Човек винаги се стреми да

изказва тая си божествена черта, но най-много драгоценна бива тя, най-голям и благодетелен плод дава, когато се изказва в трудът, в деятелността човеческа. При нея и самият тежък труд се показва лекичък и най-много спорен. Вярваме това да не ще доказване, тъй като почти всинца го знаеме от опит. Тази черта на лична самостоятелност на духът е присъща и на малкото детенце. Първата крачка, първата детинска дума са станали със собственото умение и със собственото усилие на детето. Това е, което прави детето тъй много да се радва на своите детински подвизи и да полага усилия, за да върши и други. И толкова повече се интересува детето от някое занятие и охотно се предава на него, колкото повече има възможност то да изказва в това занятие своята лична умствена самостоятелност. Защо например детето така охотно се предава на играта и макар при играното да изпитва много неприятности (падва, ударва се, много пъти го бият другарите му и проч.), то пак не се насища от нея? Защото в играта детето намира своят интерес, своите удоволствия, а главното — в нея то действува самостоятелно, според своето собствено разумение и усилие: влязва в съперничество с другарите си, разпорежда се, съображава и проч. и проч.[1]

От всичко това ние виждаме, че за детето не би било мъчно и първоначалното обучване на книга, ако ние да знаехме да се залавваме за тая работа така, щото в туй занятие детето да намира и интерес, и удоволствие, още и да работи самостоятелно. Но ние какво сме правили досега и какво правиме в това отношение? Принуждаваме детето, което по самата си детска природа не може много да си напрягва вниманието, нито да го съсредоточава на един предмет, както и не може дълго време да уседява на едно място, принуждаваме го по цели часове да седи над букварят и папагалски да заучва а, б, в и прочие. За детето голите букви а, б, в . . . са безинтересни, а в принудителното им заучване не само не намира то удоволствие, ами още придобива

[1] Децата въобще не обичат да играят с възрастни хора. И главна причина на това е туй, че в такъв случай детската самостоятелност се подавлява от разумността и авторитетът на възрастният човек. Поради това умните педагоги, когато се смесват в играта на учениците си, мъчат се във всичко да приличат на деца, на ученици. Инак те би развалили играта на учениците си, или ако не това, тя ще изгуби за тях всичкият интерес и ако се продължава, ще се продължава само за хатърът на учителя.

отвращение към таквози заучване, към самият буквар и към училището. Коренът на учението не е горчив за детето, а ние сами го правим такъв.

Просветените народи отдавна са познали тази истина, т. е. че и при първоначалното обучване детето на четмо трябва да се постъпва съобразно с неговата детска природа, и затова се трудят да изнамерят една такава метода за първоначалното обучение, по която да може детето да се заинтересува от азбукето и прочитът и само да употреблява усилия да се учи. С тази цел списват се множество книжки със съдържание уж интересно за децата. Някои от тия книжки имат цена, защото горе-долу съответствуват на назначението си; но повечето не ги бива за децата.

Ние, които живееме в един такъв просветен век, какъвто е нашият, щом почувствувахме нужда за развитие и образование, не можехме да оставим без внимание и това, което образованите нации правят за първоначалното обучение децата на книга. В последно време виждаме, че и у нас стават усилия в тази сфера и вече се появиха няколко книжки, назначени собствено за децата, както «Другар за децата» — П. С. Каляндži, «Първа четеница — Андрея С. Цанова, «Кратка читанка» — П. Р. Славейкова, «Бащин език» — Д. В. Манчева и други. Във всички тези книжки се вижда, че списателите или съставителите им са гледали съдържанието на тези книжки да бъде съобразно с детският ум и детският характер, да може да заинтересува, да привлече детето, да възбуди охота в него към книжното занятие и така да му докара полза. Като мислим в идущите бройове на «Периодическо списание» на «Бълг. книж. дружество» да поговорим особно за всяка една от тия книжки, ние тук ще се поспрем на «Бащин език» — Манчева и ще кажем за него една-две думи, според както бяхме и обещали в третата книжка на това списание.

Г-н Манчев вторично препечатва «Бащин език». Първото му издание състои от три книжки, а сега, във второто издание, той съединява първата и втората книжка в една, която обозначава «Пръва година. Азбуки и пръва книга за учение след азбуки». Ще има ли «втора и трета» година — не знаем. Ние имаме на ръка и първото издание на «Бащин език» и едната книжка от второто издание. Защото в тая една книжка от второто издание са съединени две книжки (I и II) от първото издание, с тая само разница, че книж-

ката от второто издание е допълнена с повечко песенчици; каквото ще се каже за тая последна книжка, може да се разумява и за книжките (I и II) от първото издание.

Г-н Манчев, както в първото издание, така и в явившата се вече книжка на второто издание от неговът «Бащин язик», старал се е материалът да бъде такъв, щото от него не само да се заинтересува детето, ами още и без всяко усилие да изказва своята умствена самодеятелност — две условия твърде важни в педагогията. Един педагог или една книжка, ако успеят да заинтересуват детето с онова, на което искат да го научат, и ако при това възбудят в него самодеятелността му и педагогът, и книжката са едни от добрите. Трябва да отдадем справедливост на г-на Манчева, че неговът «Бащин язик» е доста сполучлив в това отношение. Отделът на книжката (второ издание, първа година), който носи заглавие «п р ъ в а к н и г а з а у ч е н и е с л е д а з б у к и», се състои изобщо от кратички приказчици, песнички, притчи и гатанки. Всичкият този материал е почти такъв, какъвто е потребен за деца: няма особни някои мъдрувания, които детският ум не може да разбира, ами всичко простичко, лекичко, близо до детският ум. При това, г-н Манчев доста сполучил и в езикът: езикът е ясен, прост, детски. При тези условия няма съмнение, че «Бащин язик» на г. Манчева не може да не бъде полезен за нашите деца. Даже и в такъв случай, когато учителят не разбира званието си и не е майстор на делото си, а по старото обикновение п р и н у ж д а в а децата да карат наред четенето по «Бащин язик», без да се старае да даде на занятието някакво си разнообразие и някакъв си интерес — даже и в такъв случай, казваме, децата не ще им толкова домъчнява и не ще им опротивява ученето, защото приказчиците, песничките, притчите, гатанките, мислим, все ще ги интересуват и ще им доставляват развлечение, удоволствие. Толкоз повече пък «Бащин язик» ще бъде полезен за децата, ако учителят е добър, вещ в работата си и, колкото четмото по «Бащин язик» е леко, интересно, той (учителят) със своето умение го прави още по-леко, по-интересно.

Най-главното, което трябва, за да възбуди детският ум към самодеятелност, има го в книжката на г. Манчева. Това са г а т а н к и т е. В гатанките иносказателно се описва някой предмет с думи съвършено понятни за нас, описват се свойствата на този предмет, почти се казва и

какъв е, но при всичко това иска се съображение, иска се усилие на умът, за да се познае за какво се говори. Това иносказателно описване свойствата на предметът, защото някак като че подсеща човека за какво е речта, раздразнява умът и му възбужда деятелността, това, казваме, прави интересни гатанките, особено за малките деца, които въобще дават на всяка самостоятелна работа, особено умствена, голямо значение. Поради това децата се интересуват от гатанките, че са с език прост, удобопонятен за тях, и сами обичат да се трудят над решаването им, така щото умствената деятелност на детето се възбужда сама по себе и то не се уморява от таквази една деятелност, защото намира в нея своят детски интерес и детско удоволствие: всеки е забележвал, че децата се надпреварват кой по-скоро и повярно да реши някоя гатанка и твърде им е драго, когато им се удаде да я решат. Онова, което также може да се причисли към достойнствата на г. Манчев «Бащин език», е отсъствието на какви да е нравствени наставления за децата. Голите нравствени проповеди не си достигват целта и на възрастни хора, а в педагогията принасят повече вреда, отколкото полза. На детето чети, колко щеш, нравствени поучения, то не взема от такива проповеди, по тази проста причина, че в детската си простота и невинност то не ги разбира. На детето е потребен жив пример — да види то с о ч и т е с и нравствеността в постъпките на учителят или наставникът си: това само действува благодетелно на него, а всичките други нравствени проповеди и поучения не струват за детето ни пара. Поради това голите нравствени поучения и проповеди са изпъдени от педагогията. Добре е направил и г. Манчев, че в «Бащин език» не е турнал почти нито едно нравствено наставление, направо обърнато към децата.

И така, «Бащин език» на г. Манчева както в първото, така и сега във второто издание (едната книжка) е въобще доста сполучлив в педагогическо отношение. Съдържанието му е повечето избрано и приспособлено за крехкият детски ум, и — ще повторим — при добър учител ползата от «Бащин език» за нашите деца ще е доста удовлетворителна.

Но с всичко това ние не щем да кажем, че «Бащин език» на г. Манчева е дотолкоз съвършен, щото няма и недостатки. На света нищо не бива д о с у щ съвършено — толкоз повече у нас, особено в литературата, още в педагогическата

литература. Недостатки в «Бащин език» има, особено в педагогическо отношение, и ние считаме за своя длъжност да покажем на тези недостатки за в полза на самото дело.

Г-н Манчев отпечатаната вече второ издание книжка на «Бащин език» разделил я на А з б у к и и п р ъ в а к н и г а з а у ч е н и е с л е д а з б у к и. Добре е делено: първо се изучва азбуки, а после се прочитва и чете. В «Азбукито» г. Манчев много добре направил, дето е турнал някои други изображения, които въобще привличат вниманието на детето; така също добре е направено, дето съгласните букви не са турени особно, а съединени с гласните, както е добро и това, че от самото начало още се дава на детето да срича и произнася цели думи, а не отделни срички, които тъй много умръзнуват на детето и го уморяват. Всичко това е добро; но ето кое не е добро: г. Манчев напълнил цели триесет (30) страници, от които се състои «Азбукито» в «Бащин език», само с голи думи и прописи. Това не е добро. Изучването на азбукето, както и научването на сричане цели думи, наймного зависи от учителят: ако учителят е майстор на делото си — и ученикът лесно ще си научи азбукето и да прочита. Г. Манчев, вижда се, турнал в «Азбукито» толкова много думи без връзка, без смисъл, с цел да се улесни детето на сричане. Не трябвало така. Ние казахме по-горе, че за да върши детето работа с охота, трябва да има нещо да го привлича, да го интересува. Но тук, в «Азбукито», г. Манчев предлага на детето механическа и папагалска работа. От изображенията наистина детето ще се заинтересува, но след изображенията то трябва да начева да прочита б а б а, б у б а, р е б р о, б у р я н . . . та днес така, та и сутре така. Всичките страници на «Азбукито» в «Бащин език» са, както казахме, триесет. Ако предположим на ден да се предава на детето по една страница и особено ако учителят не е вещ в работата си, тогава т а м а м триесет деня трябва детето да работи машинално и папагалски, без да се поосвежи с каква да е простичка и интересничка за него мисъл. Триесет деня! Много е, а ние трябва скъпо да ценим времето и на децата. В триесет деня механическа работа може да омръзне на детето . . . Но може би самият процес на прочитането ще интересува детето? От механическа работа и ние възрастните се отвръщаме; толкоз повече ще се отвръща детето. За да не бъде работата механическа, трябва умът що-годе да работи, а умът работи, когато има колко-годе интереснички мисли,

а не само думи, наредени току-тъй, без връзка, без мисъл, а следователно и без интерес. Самият процес на прочитането наистина може да заинтересува детето един-два пътя, но отпосле — умръзнува му. И какъв интерес може то да получи, когато днес прочитва б а-б а, д ъ-б, д ъ р-в о, утре — п о-р, п а-р а, н о-с, у други ден подобно тъй и в другите дни? Умът не намира мисли, не намира пища за себе си и не работи! Г. Манчев назначава особена книга за наставление, как да се преподава на децата по «Бащин език». Не сме виждали тая книга. Трябва наставлението да е добро. Ако е така, многото страници, напълнени само с думи за сричане, стават излишни. Добрият учител, особено при едно добро наставление за как да се преподава (каквото трябва да е наставлението на г. Манчева), ще научи детето на прочит и без да го принуждава механически и папагалски да се труди над прочитването всичките онези голи думи без връзка, без мисъл, които се съдържават в «Азбукито» на «Бащин език». Но може да се каже, че по една строга сметка, необходимо е на едно дете да прекара всичките упражнения, що се съдържават в триесетех страници на «Азбукито», за да се научи то добре да срича и прочита. Таквази сметка не е вярна. Книжката не е назначена да стои в ръцете на детето и пред очите му само когато е над него учителят или неговите родители, ами за да има възможност и когато е само да си повтаря и заучва урокът. Ще каже, че книжката има назначение, тъй да речем, да кара детето само да работи над нея. Но кажете, детето според своята детска, живостна и въобще пъргава натура ще има ли търпение да седи над една книга, ако не намира в нея нещичко интересно за него, ами само голи думи? — И така, «Азбукито» в «Бащин език« има този недостатък, че състои от думи само и прописи, които като неща без връзка, без мисъл не могат да принесат оная полза, на която без друго е смятал г. Манчев. Много добре би било, наместо 30 страници, «Азбукито» в такъв вид, в какъвто е то сега, да се състоеше най-много от 5—6 страници; или да беше и от 10, но тези 10 страници, наместо да са пълни с думи само, да бъдеха пълни с кратички фразички или предложения, интересни за децата. Детето все трябва да полага труд както да прочете г ъ-с-к и, р о-г, н о-г а, тъй и г ъ с-к и-т е с е к ъ-п я т и с и и-г-ра-я-т. Но кой труд ще е по-ле: за детето и по-полезен? Няма съмнение, че последният. В отделни думи, несвързани, турени

разбъркано, няма мисъл, няма интерес; в цяла, закончена фраза или предложение има мисъл, следователно има и интерес колко-годе, а там, дето има интерес, има и полза — поне в отношение към труденето. В «Азбукито» на «Бащин язик» има около 35 изображения. Не беше ли по-добре под всяко изображение, наместо десетина голи думи, да имаше по една-две цели, но лекички фрази, които да се отнасят към изображението? Ние мислим, че детето, като си спре погледът на кучето, да речем, с по-голяма охота и интерес ще се мъчи да прочете: к у ч е-т о б я-г а и л а-е, отколкото п е-с, н о-с, с в и-н я и проч. От таквози прочитане методата, която предлага г. Манчев за първоначално обучване на четмо, нищо не губи, защото и в цялата мисъл съгласните букви могат да се наричат без име, а само б е л е г, както и в отделните думи. При добро пресмятане, цялото а з-б у к и може да се изложи в предложения или във фрази кратички, но в смисъл лекичек и интересен, под разни изображения, най-много на 10 страници. От това книжката, наистина, ще стане по-малка, но ползата ѝ за децата по-голяма и по-действителна.

Втората част (пръва година, второ издание на «Бащин язик»), както се вижда и от оглавлението (Пръва книга за учение след азбуки), е назначена за деца, които вече са изучили азбукито и привикнали горе-долу правилно да прочитат. Но именно защото е такова назначението на тази част, тя най-много страдае със същите недостатки, с които азахме да страдае и първата част: г. Манчев намерил за потребно на всяка страница да тури по 10—20 думи, наредени една след друга без връзка, без смисъл. Защо това? — Ние не проумяваме. Не мислим да е, за да улеснява детето в прочитането, защото то вече горе-долу умее да прочита; така също не вярваме да са турени тези думи за убогатяване умът на детето, тъй като ще го снабдят с нови понятия. Може би в това отношение някое дете да се възползува, т. е. да не е чуло у тях как викат — да речем — на кравата, конят или на мотиката, или да не е виждало тези предмети, та да ги научи от книгата; но в педагогическо отношение тъй натрупани голи думи принасят вред. Детето, което вече попривикнало да прочита и има охота на прочитането, трябва да е принудено пак механически да работи и да прочита: б у к в а р, к н и г а, в а л к а, б р ъ н к а л о, ч а ш а, о д ъ р, г р ъ н е и проч., и проч. Такваз една работа убива

охотата на детето и прави да му омръзни четмото. Истина, че тази механическа работа се заместя с друга интересна: с гатанки, приказчици, песнички и проч., но от това голите думи не стават полезни и интересни: напротив, правят вреда, защото детето, като си изхаби без полза вниманието и енергията на тях, вече трудно се интересува с действително интересното и трудно продължава заниманието си: сила и търпение не му остават. Поради това г. Манчев лошо е направил, дето е напълнил и втората част на книжката с толкова думи и имена, и добре ще стори, ако в бъдещите издания на «Бащин език» ги изхвърли.

Приказчиците въобще харесват на децата и те винаги обичат да им приказват приказки. Многома от нас може да са бивали свидетели как децата охотно слушат по цели вечери приказки, без да спят. Това е, защо приказките, които са дело на въображението, доставляват обилна пища на детското въображение. У децата още спи разсъдъчната сила и те работят повече с въображението си. Тази работа е по силите, по възрастта им; тя не иска големи усилия и мъчнотии; въображението не се стеснява от границите на действителността, ами си хвърчи свободно доколкото и додето може. Детето, на което всеки един предмет прави впечатление и му възбужда любопитството, намира удовлетворение на това си любопитство във въображението си. Светът, отношенията на человеците между себе си, техните грижи, техните интереси и въобще всичко друго съществува за детето така, както му го представлява неговата детска фантазия. Детето е невинно, за то и на всичко гледа с добро око, всичко си въображава чисто, светло. Приказките отнасят детето в друг мир, нов за него, следователно интересен. Детската фантазия живо следи подир вървежът на приказката и защото всичко, що се говори в приказката и що представлява фантазията, детето го взема за действителност, то изказва разни чувства — съобразно със съдържанието на приказката. За детето приказката не е приказка, а действителност и действителност някак не таквази, каквато е за него настоящата, или друга, чудна някак и хубава . . . Приказчици, добри и написани с прост, ясен език, така също би разохотили детето да ги прочете от край до край, както то охотно би ги слушало от баба си, леля си, майка си, брата си или от други някого. Добрите педагоги, като са забележили тази черта в децата, възползуват се от нея и под вид

на приказки предлагат на децата полезни работи, и с този начин обогатяват детето с познания, развиват му умът, като в същото време му доставляват и развлечение, удоволствие. Това е имал пред вид и г. Манчев, когато във втората част на «Бащин език» турнал няколко приказчици. За съжаление, добрата мисъл на г. Манчева на дело не се е осъществила, както трябва: откъм приказчици «Бащин език» е много беден. Във всичката книжка (второ издание, така и в първото) има не повече от 8 приказчици, и то не всичките интересни за децата. Не вярваме детето с охота да прочита приказчицата «Вино и просо» (на стр. 55, второ издание), та ако се пресили да я прочете, какво задоволение ще получи от нея, какъв интерес ще възбуди тя в него и каква полза ще му достави? Така също приказчиците «Ячмен и пшеница», «Синчец» (на стр. 56) не са интересни за децата още и по това, че миришат на философия, от която детският ум бяга. Не знаем также доколко би се заинтересували децата от приказчиците «Остригана овца» (стр. 75) и «Четири желания» (стр. 74). Самата идея — да има в книжката приказчици — е много добра, само осъществлението ѝ не можало в «Бащин език» да стане, както трябва. Ако г. Манчев се беше постарал приказчиците му да бъдат по-интересни за децата, ако при това с този интерес той съединеше и полза, тогава щеше да бъде много по-добре.

Песни, особено кратички и със съдържание или смешничко, или горе-долу таквози, което да прави впечатление, да възбужда въображението на детето, биват за децата не само интересни, ами и полезни: освен другата полза те съдействуват за поправяне говорът на детето, защото песните въобще са изложени с език гладък, размерен (разбираме добрите песни, чисто народните. От новомодните песни, с които са пълни разни песнопойки и славопойки, рядко ще срещне човек песен с гладък език и въобще за пред хора). Г. Манчев и тук добре направил, че в «Бащин език» турнал и няколко песенчици, но не сторил добре, че не се постарал всичките песенчици да бъдат добри и за децата. Песенчиците «Цвете» (на стр. 55), «Мома» (стр. 71), «Мома и Дунав» (стр. 74), защо са тези песни на деца, които едвам са привикнали да прочитат? Тези песенчици не могат да възбудят детското любопитство, детското въображение. Може би турени са те в «Бащин език» само и само да има повечко песенчици, та детето, когато прочита повече песни, повече да добива прави-

лен и гладък говор? Добре, но това се постигваше по-лесно и по-добре и при други по-добри и по-интересни за децата песенчици. Нима малко подобни песенчици има в народната ни поезия?

За притчите ще кажеме, че много из них добре би било да ги нямаше в «Бащин язик». Притчите не са друго освен философия, изработена от народът по дълъг и тежък опит. Ще каже, че притчите горе-долу са сериозни. А от философия, от нещо сериозно детският ум се плаши. Наистина, много от притчите биват интересни за децата, и то именно по това, че са изложени някак смешно («В делник зелник, в неделя попарник», «Гладна кокошка просо сънува», «Трай, коню за зелена трева» и много други подобни). Такива притчи трябваше да избере г. Манчев за в «Бащин язик», а всичките други, в които има по-сериозна философия и са изречени сериозно («Ден до пладне», «Не бие студено желязо», «Във всяка къща и закон» и пр.), по-добре беше да ги нямаше.

Колкото за гатанките няма какво да кажем: те си са на мястото. Онова, което съставлява най-главното достойнство на «Бащин язик», това са гатанките. Г. Манчев много добре направил, че турнал гатанки в книжката си.

Трябва да кажеме нещо и за някои други молитвички, що ги има на края на книжката. Добре е от малък още да се усилва в човека чувството на истинно благочестие. Добре е следователно, дето в книжка за деца има и молитвички. Истина е, че детето още не може добре да разбира смисълът на молитвите, и вред голям ще има, ако принуждават детето папагалски да заучва тези молитви. Не знаеме в книжката на г. Манчева, която съдържава наставление как да се преподава по «Бащин язик», дали има наставление и за това, как да се учат децата на молитви. Трябва да има, защото това е важно в педагогията. Ние тук ще кажеме, че за да се възбуди и поддържи благочестиво чувство в децата, не трябва много мъдрувания, а трябва да им се казва, че бог е добър наш баща и дава ни всичко, за каквото му се помолиме; всяко друго що-годе догматическо обяснение е вредно за децата, защото те не са в състояние да разберат подобни обяснения. Особено някои молитви не са твърде необходими за децата, но като е вече влязло в употребление от малки

да научават децата на молитви, трябва поне да се избират за тях кратички и удопонятни молитвички. Но онова, което най-повече може да възбуди и да поддържи религиозно или благоговейно чувство в децата, това е добрият пример. Трябва учителят, наставникът или родителите, когато се молят богу в присъствието на децата, винаги да произнасят молитвата добре, внятно и с искрено благоговение. За детето не е трудно да си представи бога като един добър баща на всичките човеци, който дава всичко, каквото му поискаме. Ако ли на това простичко понятие детската фантазия направи някои допълнения, тези допълнения не могат да бъдат лошави, защото самата детска фантазия е още чиста, невинна. А пък добрият пример на моленето богу, който пример детето вижда от възрастните, ще прави неговата молитва да изтича от неговото детско, невинно сърце. Г. Манчев поместил в «Бащин език» молитви, които са вече общеупотребителни. Тези молитви имат дълбок догматически смисъл, но едно добро обяснение, съобразно с понятията на детето, би направили тези молитви такива, щото да се употребляват и от децата с голяма душевна полза. Не проумяваме само защо г. Манчев се е мъчил да развали езикът на тези молитви: искал да ги побългари, но без да ги побългари, развалил езикът, на който са сега написани свещените книги. С такива неща не трябва да си играеме. Г. Манчев трябвало или съвършено да побългари тези молитви, или да ги остави така, както са си били в сегашните черковни книги. Но с това, наместо в е р у ю да пише в е р у я (гл. «Бащин език», първо издание, кн. II, стр. 54), наместо «у п о в а ю т» да пише у п о в а я т или наместо щ е д р у ю р у к у Т в о ю — щ е д р а я р ъ к а Т в о я, с такива неща работа не става. Мисли ли г. Манчев, че за детето по ще е понятна думата в е р у я, отколкото в е р у ю? Ще повторим, не трябва да си играйме с езикът. Молитвите все искат обяснение за децата. В е р у я ли пишем или в е р у ю — все трябва да обясняваме на детето, че това ще рече в я р в а м. Не беше ли по-добре да си остане в е р у ю, та да се не развали езикът?

Това е, което имахме да кажем за недостатките на едната книжка от «Бащин език», която сега се яви второ издание. Тези недостатки са важни в педагогическо отношение, и ние вярваме, че в бъдещите издания на «Бащин език» г. Манчев ще избегне тия недостатки. При всичко това обаче, «Ба-

щин език» по идеята и планът си, както и по езикът, с полза може да се употреблява в нашите училища, особено под ръководството на добри учители.

Тук ние би се простили с «Бащин език» на г. Манчева, защото собствено предмет на нашето разгледване беше едната книжка от «Бащин език», която се появи във второто му издание. Но защото предполагаме, че г. Манчев не ще ограничи само с една книжка второто си издание на «Бащин език», а ще отпечата поне още една, която да замени книжка III от първото издание, ние намираме за потребно да покажем недостатките в тая III книжка, та г. Манчев,ако обича само, да ги избегне във второто издание.

Първият отдел на III книжка (първо издание) е много добър. Той почти всичкият би заинтересувал детето освен някои разкази и описания, които се срещат в него (напр. «Лек», стр. 8, «Гърне и котел», стр. 14, «Градина», стр. 26, «Какви биват растенията», «Шипка», стр. 28). Тези неща не могат да заинтересуват детето, та и няма от тях голяма полза. Например как ще разумее детето защо котелът и гърнето не могат да бъдат другари? Или от описанието на градината ще може ли детето да си състави вярно и определено понятие за градина? Така също от описанието на дърветата, едвам ли ще може детето да се научи да разпознава дърветата. Всичкото друго обаче в този отдел е хубаво. Но вторият отдел в много работи е несполучлив. Описанията на годишните времена не е сполучливо за в такава книжка, каквато е «Бащин език». «Де е тихото шумтение на гъстата гора» — така се захваща описанието на зимата (стр. 43). Ами ако детето няма понятие от тихото шумтение на гъстата гора? «Весело и бодро на небо се показа златно слънце. /С лъскави си лъчи (?) разбужда реки,/ нивя, ливади и дъбрави» («Лято», стр. 56). Желали бихме да знаем доколко ще проумее детето, как слънцето с лъчите си разбужда реките и ливадито. Поетически е написано наистина, но за деца непонятно и безполезно. Не могат да бъдат также интересни за децата и детинските напомневания. Г. Манчев ще стори много добре, ако във второто издание всички тези безинтересни и безполезни работи ги замести с кратички разказвания от някоя история (свещена или българска), или пък с разказване по детски език от природните явле-

ния, от физика, физиология, география и т. под. Всички тези предмети са важни, но който умее, може да съобщава на децата някои и други понятия от тях така, щото детето с интерес да ги слуша и охотно да ги усвоява. Третият отдел на книжка III (Упражнения) не е назначен за ученици, ами за учители. Защо този отдел не е в оная книга, която служи за наставление на учители и родители как да преподават по «Бащин язик»?

[ЗА ПРОИЗХОДА НА БЪЛГАРИТЕ]

Тук главния въпрос за нас е този: нашите прадеди кои са? Тези словени ли са, които ги сглоби в едно държавно тяло една малка орда, принадлежаща на едно несловенско, а на уралско-чудско племе, наречено Българи, или тези същи уралско-чудски българи са нашите, тъй да речем, непосредствени предци?

Всички най-вещи историци на светът напълно доказаха вече, че ние, днешните българи, не сме потомци на уралско-чудските българи, името на които само носиме, че те не са никак наши прадеди, а сме потомци на ония стари словени, които се заселиха на Балканския полуостров в V и VI век после р. Хр.; доказаха още, че тези българи, от които се тегли нашето име, не са били никак словенско племе.

Ние, днешните българи, сме прочие чисти словени (или славяни, както криво се пише и досега от повечето ни списатели според свойството на руския език[1], сиреч ние принадлежим на онзи многоброен народ в Европа, който се нарича словенски народ и който, откак повни историята, състои се от следните словенски племена: руси (великоруси, малоруси и белоруси), поляци, чеси (чеси, моровци и словаци), българи, сърби, хървати, словаци и лужичански сърби по река Лабя и пр. Словени сме не само за това, че езикът ни е словенски, както и нашите обичаи, нрави и пр., но и за това особено, че нашите същи, непосред-

[1] И самите руси допреди 200 години пишеха словени, словени, а не славяни, както отсетне зачеха да пишат според народния изговор на езикът си, дето звукът ѐ, както е известно, без ударение чува се като а — славени, и звукът ѣ заменили с тяхната буква я (ꙗ), та пишат вече думата славяни фонетически наместо словени — историческо-етимологически.

ствени прадеди са и те не по-малко чисти словени, заселени и днешното ни собствено отечество Македония, Тракия, България и прочие в V и VI век после р. Хр. От VI и особено от VII век те не завземаха само поменатите страни на Балканския полуостров, но още и цяла днешна Тесалия, Епир, голяма част от днешното гръцко кралство, цяла днешна Източна Сърбия чак до Белград; после отвъд Дунав и Сава бяха се разпространили по цяла днешна Румъния (Влашко и Богданско), Седмиградско (Трансилвания), Банат, Маджарско (Средна днес Унгария), Славония, Щтирия, Краина, Корутанско и пр. И така това, принадлежаще на словенския велрод голямо племе, на което уцелелите потомци сме ние, днешните българи и словинците в Австрия, допираше на дължина, от една страна, до източните плещи на алпийските планини къде Швейцария, от друга, до Черно, Бяло (Средиземно) и Адриатишко море, и на ширина стигаше от Будин-Пеща чак до Солун. Тези истинни наши предци, които са населили означеното землено пространство, всички отначало до VIII столетие даже и до по-насетне наричали са се изобщо словени, а имали са и други отделни назования, според както са се делили на доста много племена.

До началото на X в. по-главните съседи на тия словени, наши предци, бяха на югоизток — византийските гърци, на юг — арбанасците (арнаутите сърбите и хърватите; на запад—някои от германските (немските) племена; на север— моравците, словаците; на североизток — русите (малорусите) и пр.; а между самите тези словени в източните страни, лежащи на левия бряг на Дунав между днешния Банат и Бесарабия, намерваха се румъните (власите), разпръснати, дето днес вече съставляват те най-голямото население на това землище. Към свършването на IX и в началото на X век това многобройно и твърде разпространено словенско племе разполови се на две части чрез дохождането на маджарите (унгурите) в днешна собствена Венгрия, сиреч на това място, дето се намерва днес маджарското племе. Едната част от тези словени остана на запад и потомците на тая част словени, както казахме, са днес словинците в Австрия, тия наши братовчеди, на брой близо до 2 милиона души; а другата част остана на изток, от която можахме да уцелеем едвам ние, днешните българи, в Македония, Тракия и България. Другите ни по-стари братя,

чеда и унуци на тия словени, за които е тука думата ни и които са наши непосредствени предци, всички тия наши батювци се изгубиха в разстояние на няколко столетия: в Банат, Седмиградско и в днешна Румъния преляха се в румъни[1]; в днешна Сърбия се посърбиха[2]; в Тесалия, Епир и въобще в днешна Гърция се погърчиха; тъй също се изгубиха и във Венгрия.

На словинците прадедите, тия наши най-ближни чичовци, отрано (още в VIII век) трябваше да преминат съвсем под съставът на франско-германската държава и тяхната съдба, поради непосредственото им съседство със завоевателните немци, остана отпосле в ръцете на същите немци и дору до тоз час, макар че има вече надежда да се избавят от немщината въобще.

Нашите непосредствени предци, нарицаеми изобщо словени, бяха попълнили, както по-горе казахме, Балканския полуостров в VI и VII столетие и до него време деляха се на няколко племена или групи. В VII столетие допадна на тез наши предци една малка орда от едно чуждо, несловенско племе, нарицаемо българи, племе уралско-чудско, което по него време се е навъртало къде Черно море. На тая орда или дружина биде уречено да се покорят повечето от речените словенски групи или племена и да ги съедини под своята власт в едно цяло политическо държавно тяло. Чрез това съединение на тези словенски групи се сглоби нашия народ, който от името на речената българска (уралско-чудска) дружина приемна общото свое политическо-народно име — българи. И тъй тези словенски групи са основния елемент на нашия народ, а не онова несловенско племе, нарицаемо българи и принадлежаще на урало-чудите, на което племе само името носиме. Тези прочие урало-чудски българи,

---

[1] Заселените в днешна Румъния словянобългари, които си спазват още малко-много народността и които се намерват в тая земя, разпръснати насъде, особено по градища в Румъния, не са остатък от старите наши предци, а от по-ново време из собственото ни днешно отечество (Македония, Тракия и България): надошли са през Дунав в тая страна, което е станало в другата половина на миналото столетие и особено в нашето столетие през година 1808—1810, 1830.

[2] И в днешна Сърбия има доста българи, заселени тамо от ново време, както в г. 1849—1850 и особено в г. 1860—1861. Но има в Сърбия и цели окръжия български, откъснати от отечеството ни и присъединени на Сърбия в г. 1833, както окръжието Неготинско, Зайчарско, Алексаничко, Крушавачко, Ражен, Паракин, Гургусовец и пр.

и то не всичките, а току една малка част от тях, имат едно само вънкашно значение в произхождението на нашия народ, а не и вътрешно участие в този исторически процес. Те не са никаква част от елемента, от който излезе нашия народ, а само исторически фактор, който сглоби този словенски елемент в едно цяло тяло държавно и народно. Като такъв фактор те трябва и да се разглеждат в нашата история, в която само тяхната деятелност между прадедните ни словени може да си има мястото, а не и тяхната прежна деятелност и тяхната история, а не и историята на всички онези българи, от които се отделиха.

Венелин счита тези уралско-чудски българи за словенско племе и затова счита и нас за техни прави, непосредствени потомци. И г. Кръстьович ги счита за словенско племе тези българи, но той още повече се е завзел да допълни и разясни Венелиновата теория, като иска с «първообразни исторически източници» да потвърди тождеството на българите с хуните. Хуните обаче, и те не са никак словенско племе, та или били с тях тождествени уралско-чудските българи, или не, както и не са, това нам не ни влазя никак в работата, защото нямаме нищо общо с поменатите българи, освен дето от VII ст. сме им взели името.

Поради това г. Дринов много по-добре щеше да направи, ако най-първо беше разяснил преимуществено това, че ние, сегашните българи, не сме потомци на онези българи, от които сме получили името си, че ние сме били, както и сега сме, словени, а те са били н е с л о в е н и, но урало-чуди, че между тях и нас няма никаква родствена връзка, че те са напълно чужд нам елемент и само вънкашно са съдействували да се съединим и да образуваме едно политическо-държавно тяло, като са ни оставили само името си; а вече, като второстепенен въпрос да разгледаше после неоснователността на г. Кръстьовичовите доказателства за тъждеството на хуните с онези българи, от които ние сме получили сегашното си име. Това се искаше толкова повече, че несъгласието на нашите и чужди учени в този въпрос (т. е. във въпросът: българите, от които сме получили ние сегашното си име, наши предци ли са, или не?) разбърква умовете на българската публика и доста я смущава. Като нямат пито време, нито възможност да правят строги издирвания, особено в историческите въпроси, българските читатели се насланят преимуществено на авторитети в науката, и по

тях си съставят известно понятие за въпросите, които ги интересуват. Няма съмнение, че ако авторитетите са верни, и читателите ще имат верни понятия за кой да е въпрос, а ако са те неверни, неверни и лъжовни ще бъдат и понятията на читателите.

Но знае се, че у нас има вече доста много такива българи, които, както добре забележва и сам г. Дринов в критическия си разбор, като нямат понятие от това, що е здрава историческа наука, и не могат да навикнат на колко-годе строгичко и сериозно размишление, не само земват на вяра всичко онова, което им иде по вкусът, ами не се свенят още и да бъдат проповедници на онова, което така повърхностно са усвоили. Такивато хора, владеещиц с изкуство да дават на всичките си думи някак си тайнствен, многозначущ по вънкашен изглед смисъл, правят доста силно впечатление на простодушните и недоразбраните си, тям подобни слушатели, и с този начин разпространяват криви понятия за много важни въпроси.

Покойният Венелин със своят си силен д о г а д л и в ум разви цяла една теория за древността на българите, която теория, както е известно, силна отвън, но слаба и съвсем без основа отвътре, не можа да се удържи пред строгата критика и падна. Обаче по своята вънкашна сила тая теория не можеше да не увлече мнозина, даже доста силни умом. Покойния Раковски, като имаше пред себе си освен Венелина и други някои учени п р е д п о л а г а ч и, а, от друга страна пък, и сам като владееше с доста силен, догадлив ум, без да се стеснява от и с к а н и я т а на строгата историческа наука, а опиращиц се само на предположения и догаждания, предприел беше и той да разяснява древността на българите, която, по негово му, скриваше се хе далеко в Индия, във в е д и т е и З е н д а в е с т а т а, и пр., и пр.

С този начин развивана и доказвана една теория, лесно се усвояваше от мнозина. Този начин беше достъпен за всички, защото той даваше произвол на личните догаждания и предположения; той научваше на най-трудни истини — без всякакъв труд от страна на онези, които приемаха тези истини. Поради това мнозина от нашите българи са ревностни последователи на Венелиновата теория за древността на българите. Няма съмнение, че г. Кръстовичовата «унска» история още повече ще увеличи числото на тези последова-

гели, които по-упорито ще се придържат за тая теория не само защото такавато теория по-лесно се усвоява за истина от техните повърхностни познания, ами още и за това, че тя се защитава и усилва от г. Кръстьовича, който, както е известно, се ползува с доста голямо уважение между еднородците ни като авторитет въобще на историческото наше поле.

Доколко е зле да се разпространяват и вкореняват в народът криви понятия за неговото произхождение, за неговия стар исторически живот и за други подобно важни въпроси, това мислиме да познават всички, и за то г. Дринов много добре стори, дето побърза овреме да направи строго научен критически разбор донейде си върху г. Кръстьовичовата «История блъгарска», но тая г. Дринова услуга за народът ни днес щеше да бъде още по-голяма, ако беше тъй изложил тоя си разбор, според както по-горе забележихме.

Както и да е, ние обаче надяваме се с тая си забележка да сме пояснили до известна степен по-важната и въобще от еднородците ни д н е с по-малко за разбирване страна на въпроса, от който се н а й-м н о г о интересуваме (сиреч: кои са истинните ни предци? И урало-чудските българи, на които носиме името, словени ли са, или не?), и с тоя начин имаме пълно уверение, че г. Дриновата гореизложена разправа ще стане напълно понятна на всекиго от почтените ни читатели.

ВОДАЧЪТ ПО ПЪТЯ НА ЖИВОТА

НЪРАВСТВЕНОСТТА В КЛАСИЧЕСКИТИ (?) ПОУЧЕНИЯ

Един дар за всяка една възраст и в двата пола. Преведе и издаде със свое иждивение Алеко А. Крьстевич. Свищовец. Посвящава на българската книжнина. Издание първо. Стр. (без предговорите) 222. Виена. . . юлия 1870. Книгопеч. Л. Соммерова и др.

Честита е нашата книжнина наистина, а според нея — честит е и нашият народ. Народът ни е още в началото на пробуждането си, книжнината ни е в началото на своето съществуване, а вече тая наша книжнина брои със стотини книги от всевъзможно съдържание. Доказана е и съвършено потвърдена истината, че нравствеността е основа на доброчест частен и народен живот; и погледнете, че нашата книжнина е доста богата от книги с нравствено съдържание — поне в това отношение по-богата, отколкото в какво да е друго отношение (съперничество правят само песнопойките). У нас има «Начално ръководство за длъжностите на чловека»; има «Нравоучение за детцата»; има пак «Начално ръководство за длъжностите на чловека», само «за употребление в пръвоначални училища»; има и «Кратки начала от нравственна философия»; има и «Искрици или разни поучителни приговорки»; има и «Бисер и безценни камъни» и проч., и проч. В последно време пък книжнината ни се обогати още с една нравствена книга — «Водачът по пътя на живота», — която книга се похвали и препоръча от нашите вестници и която и ние се взехме да разгледаме и ѝ дадем достойното оценение.

И така, какво по-добро от това за нас и за народът ни?

Нравствени книги у нас доста са и — господ е добър занапред — ще станат още по-много: полето е широко, а освен това у нас — българите — твърде свободно. А като имаме нравствени книги, ние ще се научим от тях сами да бъдем нравствени, а пък като бъдем нравствени, ние ще бъдем и благополучни: нравствеността е основа на благополучието. Какво по-добро от това?

Разбира се, че нищо по-добро не може да бъде. Но тук се раждат две питания: 1. Как е възможно от тези или от нравствени книги въобще да се придобива нравственост. 2. Съществуващите у нас нравствени книги такива ли са, щото от тях да може човек да се научва на нравственост и да става нравствен? Има още и трето питане, а именно — «Що е нравственост?», но на това питане ние не ще се спираме, едно за то, че решението му би заело много време, а друго за то, че в съществуващите у нас нравствени книги решението на това питане трябва да го има напълно.

Да пристъпим към решението на първото питане.

Книгите, които се пишат и издават на свят, биват три вида. В едни специално се разкриват и доказват високи научни истини и такивато книги, като имат за предмет научни само въпроси, биват достъпни и вразумителни, и интересни само за онези хора, които са си посветили животът на науката. Втори вид книги са учебници за в училищата, според което и тези книги, като имат пред вид да развият и обогатят умът на децата с положителни познания, съдържават готови, вече доказани истини, на които изложението върви строго систематически и постепенно: от лесното към помъчното. Трети вид книги са онези, които са назначени за публиката или за читатели от всякакъв род. Тяхната цел е доказаните вече истини от науката да се разпръснат и усвоят от повече хора — млади и стари — и за то тези книги нямат нито строга система в изложението, нито строги научни доказателства, ами в тях се излагат положително такива доказани вече истини, които са потребни и полезни за всеки едного, и се излагат с език простичък и ясен, така щото да може да ги разбира всеки.

От какъв вид могат да бъдат тъй наречените нравствени книги?

Няма съмнение, че тези книги могат да бъдат и от трите вида. При всичко че главната основа на нравствеността

е така простичка, ясна и понятна всекиму, а именно — любов искрена към всички и даже към враговете, — но все пак могат да се напишат цели книги с философски разсъждения и научни доказателства за това «какво нещо е нравственост и кой може да бъде истинно нравствен човек»; така също могат философските тези разсъждения и доказани истини да се изложат направо, без всеки научни доказателства и с език ясен, така щото да бъдат достъпни и понятни за всички; най-сетне възможно е да се състави и учебник по тая част и да се дава в ръцете на децата, за да придобиват нравственост още от малки.

Съществуването на нравствени книги и от трите вида е възможно, както виждаме, но доколко е необходимо и полезно за самата нравственост съществуването на тези три вида нравствени книги, това е питане, което иска разясняване. Предварително ние ще кажем, че първите два вида (обширно-научно-философските разсъждения за това, що е нравственост и проч., и популярното изложение резултатът от тези разсъждения) все могат да имат полза за нравствеността на човека, и то при известни благоприятни условия; но третият вид, т. е. учебниците по тая част, нямат почти никаква полза. Та ние и не отбираме защо е съществуването на нравствени учебници, когато в училищата се преподава закон божий, от който при разумно преподаване може да се даде на децата най-добрата и потребна нравственост и макар да виждаме, че у нас съществуват «Начално ръководство за длъжностите на чловека. — За употребление в пръвоначални училища», «Водач по пътя на живота», на който преводвачът заявява силна претенция, за да служи тая книга «чрез преподавание в училищата ни и от двата пола за учебник по нравственна част», както и други още подобни книги, но никак не можем да постигнем каква полза би принесли те на нравствеността на децата ни, ако наистина би се увели за ръководства в нашите училища.

Нравствеността е основа на всяко благополучие. Това е доказано и се съзнава вече и у нас. Така също е доказано, че нравствеността трябва да се вкоренява в човека още от малка, от крехката му възраст и да се вкоренява не в умът, а в сърцето. И това се съзнава вече у нас, последствие на което, разбира се, появили са се у нас толкова нравствени книжки, назначени повече за деца. Но това именно, че нрав-

ствеността трябва да се вкоренява в човека още от крехката му възраст и да се вкоренява не в умът, а в сърцето, това именно прави безполезно съществуването на всеки нравствен учебник освен учебниците по закон божий. Целта на учебникът е да развие умът на детето, да го обогати с познания. Тази цел може да постигне и нравственият учебник, т. е. той може да научи детето какво нещо е нравственост, как трябва да се отнася човек към другите, как трябва да постъпва в известни случаи и проч. — всичко това учебникът може да научи детето, но тая ли е целта на нравственият учебник? Не може да бъде тая целта на подобните учебници. Ако да беше само тая целта им, тогава не трябваше никак да се утруждават децата още от малки да се научват да познават що е нравственост и кой може да бъде истинно нравствен човек: тези познания децата би ги получили и после, в покрепката и развитата си възраст. Та не с такава цел са написани и издадени у нас нравствените книжки. Особено г. Алеко А. Кръстевич е превел «Водачът» съвършено с друга по-висока и по-действителна цел.

Под влиянието на разни неблагоприятни исторически обстоятелства в народният ни характер са се явили черти, доста неутешителни, а пък в новите времена под влиянието на криворазбраната цивилизация една голяма част от младото поколение наше представлява ни се вятърничева, безхарактерна, лесно се поддава на нечестие, разврат и проч. Ако се продължи това тъй и ако тази зараза стане всеобща у нашето младо поколение, тогава трудно може да се чака добра бъднина за народът ни. Разбира се, че не трябва дотолкова да се плашиме за народната си бъднина, защото особените неутешителни явления, които се забележват в народният ни характер, както и развалата на една голяма част от младото ни поколение, като донесени у нас отвън, а не произлезли от вътрешният народен наш бит, на който коренът си остава чист, могат лесно да изчезнат едно — при светлината на науката, а друго — при добрата отхрана. Г. Алеко А. Кръстевич, като се плаши от наклонността на младото наше поколение към в я т ъ р н и ч е в о с т, н е ч е с т и е и р а з в р а т и като вярва, че л я к на това зло могат да дадат училищата, намерва за най-вярно средство излекуването на злото у нас — въвеждането в училищата ни «Науката за моралът», и за да осъществи това, което намира за потребно и необходимо за нашите училища, господство

му не само се погрижил да преведе «Водачът по пътя на живота», ами още и не пощадил средства да го издаде, и настоява при това, щото тая книга да бъде уведена в нашите училища като ръководство или учебник в тъй наречената «наука за моралът». Това похвално великодушие на г. Алека А. Кръстевича служи ни за доказателство, че не е достатъчно да желае човек доброто, ами трябва още и да отбира кое е доброто. Господство му, като желае чрез увеждането в училищата ни «Наука за моралът» да отърве младото ни поколение от безнравствеността и с това да му приготви една добра и честита бъднина, доказва, че при подобно похвално желание и старание сам не отбира от това, що е «наука за моралът» и как трябва да се въвежда тя в училищата ни, за да бъде действително полезна на нашите деца.

Ние вярваме, че както г. А. А. Кръстевич, така и другите наши списатели, които са имали грижата да преведат нравствени книжки, те са си сторили този труд, за да съдействуват на нашето младо поколение да се усъвършенствува в добрата си нравственост, да стане напълно нравствено. Но този ли е способът? Ако се въведе в училищата ни «науката за моралът» и нашите деца наченат по учебници и, разумява се, наизуст да учат, че нравствеността е таквоз и таквоз нещо, че нравственият човек трябва да бъде такъв и такъв, че тъй и тъй трябва да постъпва човек, че нашите длъжности към бога и към другите са такива и такива и проч., и проч. — с всичко това ще ли се унищожи злото и нашето младо поколение ще ли стане наистина нравствено? Не. Човек чрез науката или учебниците може да се научи какво нещо е нравственост, какви длъжности трябва да има той към бога и към ближните си и как да изпълнява тия си длъжности, но пак да не ги изпълнява, пак да не бъде нравствен. Ако е нашето младо поколение в опасност откъм нравствена страна и ако е необходимо злото да се предвари и унищожи, ще ли се достигне тази света и висока цел, ако само научим младежите си какво нещо е нравственост, а не се погрижиме да вкореним в сърцата им надлежната нравственост? Разумява се, че не. Друго е да знае човек какво нещо е нравственост и кой е нравствен човек, а друго е да бъде нравствен. Ако само научим младежите си какво нещо е нравственост и проч., тогава ние ще ги на-

правим може би само отлични моралисти, отлични проповедници на нравствеността, но те сами, в душата си, могат да станат и да си останат съвършено безнравствени. И в такъв случай злото у нас не се изкоренява, а си остава пак зло.

И така, чрез въвеждането в училищата ни «науката за моралът», чрез приемането тази или онази книга за учебник по «нравствената» част и чрез преподаването «нравствеността» така, както се преподава землеописанието или числителницата, или друг някой предмет, или пък чрез голите и сухи нравствени наставления — чрез всичко това не може се постигна желаната цел: да направим бъдещото си поколение нравствено и благополучно.

Нравствеността, на която основата е във вярата, а и целта ѝ е предметът на вярата, не е друго, ами чувство и за то принадлежи, подобно на самото религиозно чувство, преимущественo и даже единствено на сърцето. Умът само осветлява това нравствено чувство, възвишава го, очиства го от разни заблуждения. Очевидно е от това, че за да се даде на човека нравственост, т. е. да се направи така, щото той да бъде действително нравствен, трябва да се действува по-първо и преимущественo на сърцето на човека, на чувствата му. А на сърце не се действува с голи думи и сухи разсъждения: на сърце се действува с живи примери, с живи въодушевления и съчувствени думи, които да допират до сърцето, до чувствителността; действува се с живо картинно представление на онова, което искаме да внушим на човека, на което искаме да го научим. Само в такъв случай нашите нравствени наставления и поучения ще могат да имат смисъл и значение, само в такъв случай ще можеме ние да постигнем желаната си цел: да направим поучаемият наистина да бъде нравствен. Нашият божествен учител дава ни превъзходно доказателство на това. Своето високо и свето учение той предава ни чрез нагледни примери и притчи, чрез живи примери ни научва на високи добродетели (например в разказът за благодетелният самарянин — Лука, гл. 10, ст. 30—35). Но особено така трябва да се постъпва с деца и ученици. В децата разумните способности още не са развити и в тях повечето преобладава сърцето, чувствителността, отколкото разсъдъчните способности. Голите и сухи нравствени разсъждения и наставления на тях като непонятни не само не ще им принесат полза, ами мо-

гат да ги направят хладнокръвни към самата нравственост, да ги направят да гледат на нравствените наставления като на нещо обикновено и да не им дават никаква важност и значение. На дете разказвайте колко щете и го съветувайте, че не е добре да оскърбяваме и онеправдаваме сиромасите; колко щете му разправяйте, че това снижава човеческото достойнство, че отдалечава човека от високото му назначение, от бога и проч., детето не ще ви разбере или ако ви разбере, това не ще му направи такова впечатление, щото то само да почувствува лошевината от жестокосердието и онеправдаванията на сиромасите. Но предста, вете му всичко това картинно, разкажете му например-че някой си сиромах деня и нощя се мъчи за прехрана на дечицата си и макар тези дечица да са просто облечени, макар гозбата им да е твърде оскъдна, макар през денят татко им да се мъчи и работи много, но вечер, кога се върне в къщи между дечицата си, той забравва всички мъки и трудове, защото наоколо му милите му дечица със своята глъчка и със своите смехове радват му сърцето. Но дохожда лошев човек и за д ъ л г иска да затвори в тъмница бащата. Майката плаче, плачат и децата и се молят на лошевият човек да остави татка им; но нищо не помага. В туй време дохожда друг добър човек, смилява се над малките деца, заплаща дългът на татка им и пак връща на цялото семейство прежнята радост. Разкажете подобно нещо на децата, но го разкажете с чувство и с детски език, и децата непременно ще познаят какво нещо е жестокосердие и какво милосердие и непременно ще покажат пълно съчувствие към последното. А това вече значи, че основа на милосердие се е наложила в сърцето на детето. Но такъв резултат никогаж не би се постигнал с голи и сухи нравствени разсъждения и наставления, както и с нравствени уроци от нравствени учебници, защото с подобни разсъждения, наставления и уроци пие можеме да действуваме само на умът, а не и на сърцето. А пък тук главното е не да знаеме какво е нещо нравственост, а на дело да бъдем нравствени. Това са го познавали всичките добри педагози и за то никогаж не са отруждавали децата със сухи нравствени наставления, ами винаги са се мъчили да действуват не толкоз на умът им, колкото на сърцето. Великият педагог П е с т а л о ц и така е постъпвал със своите ученици и е постигвал целта си. Еднъж, когато едно цяло село изгоряло и останали без пристанище

много деца, Песталоци събрал своите ученици и като им разказал злочестината на толкова деца, прибавил, че трябвало би да ги прибере някой, но няма кой да ги прибере. Разчувствуваните ученици изявили желание да ги приберат при себе си. Добрият учител им казал, че средствата им са малко, че не ще да има средства и за тяхната прехрана, но учениците всички изеднъж обявили, че те по-малко ще ядат, а повече ще се трудят, та ще има и за другите. Честитият учител заплакал от радост, защото се уверил напълно, че вече в учениците му се е вкоренило едно от най-хубавите нравствени чувства — искреното състрадание към злочестината на другите и пълната готовност да се помага в тая злочестина.

Така трябва да се преподава нравствеността в нашите учебни заведения и така само ще може да се постигва желаната цел: да вкореним в сърцата на учениците истинна, действителна нравственост. Инак, макар и десет «науки за моралът» да въвеждаме в училищата си, все ще бъде напусто. Впрочем трябва да се признаеме тук, че ние не можем хубаво да разберем какво именно е това «наука за моралът», и колкото повече мислим над това, толкова повече дохождаме до убеждение, че и сами онези, които предлагат да се въведе в учебните ни заведения «науката за моралът», и сами те не отбират що предлагат и защо предлагат. Ако под въвеждане в училищата ни «наука за моралът» те разбират, че трябва нравствеността да се преподава в училищата ни така също, както се преподават и другите науки — по известни учебници и на уроци, — тогава те не отбират какво нещо е нравственост и как може да се вкорени тя навинаги в сърцата на децата. С въвеждане в училищата ни «науката за моралът» непременно ще се явят у нас учебници по тая част. Но тези учебници не могат да бъдат други освен превъзходно схоластически и нищо друго не ще принасват на децата, освен ще ги мъчат и ще ги правят въобще хладнокръвни към нравствеността, според както по-горе разяснихме. Ако ли пък под «въвеждане в училищата ни наука за моралът» те разбират, че в училищата ни, особено сега-засега, трябва да преобладава нравственият елемент, тогава имат право, защото наистина училищата ни трябва да бъдат нравствени, но за това не е нужно въвеждането в тях на особени някакви си учебници по нравствена

част или и цяла «наука за моралът». Под име «училище» насъде, особено у нас, разбират въобще заведения, в които децата се учат не само да четат и пишат и на други науки, ами се учат още и на добра обноска, учат се да бъдат нравствени. Така са гледали открай у нас на училищата, така гледат и досега и твърде лошево впечатление прави в нас това, когато някои от училищата не оправдават този глед на тях. Такива трябва и наистина да бъдат нашите училища, особено сега, когато домашната отхрана у нас още не е стъпила в един добър, правилен и разумен път. Но това се постигва не с нравствени учебници, не със суха и гола «наука за моралът», ами се постигва само тогава, когато всеки един учител, уважаващ себе си и званието си, сам пази истинска (а не престорена) нравственост,[1] която го облагородява и възвишава и при всеки удобен случай внушава на децата нравственост не с непонятни и схоластически наставления, като това например «Ти, о юноша, и ти, о девице! По-напред ще научите колко человек ся бори и желае с ревност по-доброто, колко работи против потока на случаите! Обаче волните на живота често ся издигат против него и твърде скоро разкъсват силата му», но с жива, топла и понятна за децата реч, с живи и нагледни примери. Всеки един учител, като учител, има нравствено задължение и пред бога, и пред съвестта си да се грижи за добрата нравственост на децата ученици. Но освен това във всяко едно училище има да се преподава «Закон божий», който дава твърде удобни случаи да се внушават на децата и вкореняват в тях високите правила на нравствеността. Остава само да има способен учител, който своите живи разказвания да потвърдява и усилва с живи примери[2].

И така, един от видовете на книгите, т. е. учебниците по нравствена част, ако и да могат да съществуват, но съществуването им е безполезно: те нищо не могат спомогна за подобряването на нашата — както казват — развалена нрав-

---

[1] Под нравственост се разбира и честност, и благородство, и всичките добри качества, които правят човека човек.

[2] «Но ако нямаме такива учители?» — така питат онези, които предлагат да се въведе в училищата ни «науката за моралът». Ако ги наистина нямаме, тогава какъв смисъл има «въвеждането в училищата науката за моралът?» И кой, и как ще преподава тая наука, да речем, и по най-добрият за това учебник, когато нямаме достойни учители за това? Или — да е хората, че. . .

ственост. Вторият вид, а именно — популярно изложените понятия за нравствеността и покрай това добри нравствени наставления имат си мястото, значението и ползата. Такивато книги са преимуществено за хора възрастни, на които съзнанието и волята са укрепнали вече, които в много случаи в постъпките си могат да се управляват от разсъдъкът си. Такивато хора доста полза могат да добият от четенето на популярно изложените нравствени книги, но и то, ако изложението е не схоластично, ами просто и ясно и ако още сами четците имат присърце нравствеността. Към този вид книги се отнася почти всичкото свещено писание от вехти и нови завет, житията на светите угодници божии и други благочестиви книжки. Към този вид могат да се присъединят и така наречените нравствени приказки за децата. Само трябва и тези приказки да са написани с всичката естественост, простота и ясност, а не прекалено. За третият вид нравствени книги, т. е. за специално-научно-философските издирвания и доказвания същността, ползата и необходимостта на нравствеността, като у нас няма още подобни книги и едвам ли скоро ще се появят, и ние за тях не ще кажем тук друго освен това, че те могат да бъдат интересни и полезни само за хора, които се наричат хора на науката.

И така, ние свършихме с първото питане. И виждаме от всичко това, че учебниците по нравствеността не могат да се считат полезни за в нашите училища. Сега нека да решим второто питане, а именно: съществующите у нас нравствени книги такива ли са, щото от тях да може човек да се научва на нравственост и да става нравствен? Ние ще се спрем засега само на «Водачът по пътя на живота», по повод на който и изложихме всичко, що казахме досега за нравствените книги.

Каква е тази книга «Водачът по пътя на живота»?

Г. Алеко А. Кръстевич в писмото си до нас[1], като разправя надълго и доказва, че е необходимо да се въведе в нашите училища «науката за моралът», прави прибавка на това писмо, в която дава таквози оценение за достойнството на преведената от него книга: «От таквизи едни мысли и

[1] От 3 марта 1872 г. Това същото писмо видяхме обнародвано сега наскоро във в. «Право» в бр. 11 от 22 мая с. г. под заглавие: «Вероисповедание и нравственост». Няма само прибавката.

от таквози едно убеждение побуден, преведох и издадох книгата под заглавие: Водачът по пътя на живота, нъравствеността в классическыти поучения. Книга, която да наставлява читателя във вероизповеданието, да му вдълбява назначението и да го постави способен на благостта и добродетелта. Нъравственост, която да отговаря по духът на християнството: тъй чтото да може да служи в нъравствена полза на всякой един читающий българин и от двата пола, а най-повеч, за да може чрез преподавание да служи в училищата ни и от двата пола за учебник по нъравствена част. В таквази смисъл се оцени и припоръча и от редакторити на нашити цариградски народни вестници.»

Такова оценение дава на тая книга сам преводачът ѝ г. А. А. Кръстевич, като в потвърждение привежда и оценението на нашите цариградски вестници.

Като разгледваме преведената от г. А. А. Кръстевича книга «Водачът» и като отнасяме на нея това оценение, направено от господство му за тая книга, ние не можем да не кажем, че г. А. А. Кръстевич твърде много се самооблащава, като говори онова, което не е така. Колкото за оценението и препоръката тая книга от нашите цариградски народни вестници, наистина тя се оцени от тях твърде добре и се препоръчи именно в такъв смисъл, в какъвто я препоръчва и сам г. А. А. Кръстевич. И сега в един от последните бройве на тези наши народни вестници ние виждаме подобното оценение и препоръчвание да се повтаря под следующата форма: «Награда по училищните ни испитания. Най-сгодна най-полезна и най-драгоценна. Водачът по пътя на живота. Намира ся за продан и пр.» Вестниците слугуват на обществените интереси. Те дават надлежното осветление върху тези интереси и ги запазват от всякакъв ущерб. Няма съмнение, че мисията и на нашите вестници е такава, както и те гръмко го проповядват при всеки удобен случай. Изправлението на нашата общественонародна нравственост и осигуряване добра нравственост в младото наше поколение е един от най-важните наши обществени и народни интереси. Поради това и двукратното препоръчване от страна на нашите народни вестници «Водачът по пътя на живота» като книга за учебник в училищата ни и като книга за «най-сгодна, най-полезна и най-драгоценна», подобно двукратно препоръчване не може да не се взема за сериозно и многозначуще. Но при всичко

това ние не можем да повярваме, че нашите вестници с е р и о з н о са направили подобно оценение на «Водачът по пътя на живота». Не знаем подбудителните причини на подобното оценение и препоръчване, но то не е сериозно направено от нашите вестници. Ако ли п а ч е ч а я н и е това препоръчване и оценение е направено сериозно, тогава за голямо наше съжаление трябва да се предполага едно от двете: или редакторите на нашите народни вестници нямат никакво понятие от педагогика, не знаят що е «наука за моралът» и как може да се въведе тя в училищата ни, не познават какво нещо е учебник, потребно ли е съществуването на нравствени учебници и ако е потребно, какви трябва да бъдат тези учебници; или пък не са прочели или поне отгоре-отгоре не са разгледали книгата, която така високо оценяват и усердно препоръчват на народът. Инак те под никакъв вид не би направили подобно оценение и препоръчване на «Водачът по пътя на живота», защото тая книга н е с т р у в а. Препоръчва се тая книга като такава, която ще н а с т а в л я в а ч и т а т е л я в ъ в е р о и з п о в е д а н и е т о, щему в д ъ л б я в а н а з н а ч е н и е т о и ще го п о с т а в и с п о с о б е н н а б л а г о с т т а и д о б р о д е т е л т а. Ще каже, че тая книга се препоръчва като книга за прочитане от всеки едного, като популярно изложение на високите нравствени правила, така щото, който начене да я чете, ще я разбира хубаво, ще се заинтересува от нея и заедно с прочитването й ще спечелва и нравственост. Но колко е самата книга далеч от препоръчването! Езикът на тая книга е такъв лошев, небългарски и изложението е в такава схоластическа форма направено, щото и най-разумнейшият и благочестивейшият българин без големи мъки не би разбрал и един ред от тая книга, а пък и най-търпеливейшият едвам ли би имал търпение да прочете две-три страници от тая книга — и все пак да не разбере нищо: така е в тая книга всичко тъмно, иносказателно, изказано не с човечески език; мисли без връзка, думи без мисъл. Доказателство служи цялата книга. Разтворете тая книга, на която страница щете, вие навсякъде ще намерите същото. Ето например как се начева първата страница от тая книга:

1. «Чудный человеческый животе! Често едно самичко тъмно мьгновеніе на око отделя Небо-то ти от Ада.»

2. «Ты о юношя и Ты о девице! По-напред ще научите

колко человек ся бори и желае с ревност по добро-то, колко работи против потока на случяи-ты! Обаче волны-ты на живота често ся издигат против него и твърде скоро разкъсват сила-та му.»

Какво е това? Нито едно право изражение, нито една мисъл, изказана с човечески език.

Или на стр. 12, чл. 3. «О! погрыжи ся поне за свое-то си (чедо), что-то да премине детинскы-ты си годины радостно и весело, и да не стане съвсем бедно, даже в облачното време на бъдъщност-та да добыва сладосты-ты на преминълыя рай на младост-та си.»

4. Хыляды цветія можеш да разпрьсваш по пътя на младост-та, без да прибягваш безумно към недопростителны и опасны средства; зачто-то дете-то лесно ся благодаря с малко-то.»

7. (Стр. 13). Вероисповеданіе-то е Ангелъ-т, кой-то из начяло почти обожествява нежно-то сърдце на дете-то, въоружава го против сила-та на страсти-ты и избавя невинност-та му неповредимъ от буря-та на живота, от дни-ты на искушеніе-то и от измененіето на съдбина-та.

8. И самы-ты отрочета имът вероисповеданіе, зачто-то тыи, като предчувствуват присъствіе-то на божеството, пытат за небесныя и земныя Творец, за оногова, който призовава слънце-то и звезды-ты на время-то им, и кой-то със светкавицы-ты чудно озарява небо-то и с гърмежы-ты си запазва повърхност-та на земля-та.»

Какво е това? За кого е написано? Дали за деца, или за родители, или за философи? Трябва да е за философи, защото обикновен човек едвам ли ще може да разбере, както се следва, какво ще рече това «облачно време на бъдъщност-та», «сладости-ты на преминалыя рай» и проч.

Или (на стр. 18): «31. Бъди внимателен в избираніето на читанкы-ты си! Не избирай красны-ты, но всякога добры-ты и полезны-ты.»

46. Отбягвай поетицы-ты, что дышять сладострастіе, что тя влекът на жертвеника с веригы от цветія и тя жертвуват в мятежа на Діионисіовы-ты тържества. Не ся прельствай от голямото им имя «класици».

47. Велик е целомъдрый мъж, изрядно зрелище на Ангелы-ты; защо-то неговити кокали са като меч, жизненны-ти

му сили са като небесный пламък, и в чиста-та му душя ся огледва Божіе-то лице.»

Ние никак не можем да се догадим как детето или юношата ще знае кои са добри и полезни книги, та тях да избере по съветът на «Водачът», как ще разбере то това как поетиците дишат със сладострастие, как те влекат на жертвеник с вериги от цветя, как жертвуват метежа на Дионисиевите тържества и що е това мятеж на Діонисіевы-ты тържества. Разбирал ли го е сам г. А. А. Кръстевич, като го е превеждал? Съмняваме се, защото в противен случай той щеше да се помъчи да го изрази с човешки език.

Или (на стр. 67): «3. Грехът приличя на едно море, кое-то в продължителныя дъжд малко по малко ся надува.»

4. Наращеніе-то на море-то не може да ся съгледа, нъ то всякога като ся издига малко по малко, и опасност-та става подобно по-голяма, ако изведнъж излезе някоя буря.

5. За това разумный и опытный отива из начало да пригледа добре водопады-ты и крайморскы-ты ограды, ако са в състояніе да противостоят на издигваніе-то на страшны-ты волны.

6. А неопытный и глупавый не дава вниманіе на морско-то наращеніе по-напред, освен когато вече крайморскы-ти ограды се срупят . . . и проч.»

Колко глупо, мъчно за разбирване и безполезно сравнение! Който не е видял как от морските страшни волни «водопады-ты и крайморскы-ты ограды ся срупват и ливады-ты запустяват, как страшнити мятежи на буря-та събират жители-ты на място-то за избавленіе на неисцелымы-ты нейны повреды», който не е видял такова нещо, нека чете «Водачът» и нека знае, че така действува грехът и развратността и такива са техните следствія.

Или (на стр. 120): «7. И живостный младец си прави молитва-та, когато преминува из піянство-то на забавленія-та в нощна-та самота и тишина.

8. Зачто-то той, кога ся намира между желанія-та на младост-та, гледа устремителны-ты вихрушкавы облацы на бъдъщы-ты годины и трепери от неявност-та на събственны-ты си силы.»

Както щете, но много отвисоко изказано. Ние не можем да разберем какви са тези «устремителны вихрушкавы об-

лацы на бъдъщы-ты годины» и где младецът може да види тези облаци.

Или: . . .

Обаче, стига да отегчаваме вниманието на читателите и да злоупотребляваме с тяхното търпение. «Водачът по пътя на живота» навсякъде е еднакъв. На която ще страница и да го разтворите, все ще срещнете едно и тоже: изречения високи и дълбоки, сравнения още по-високи и подълбоки, но онова, което е потребно на читателят и за което читателят земва в ръце тая книга, а именно — да се понаучи нещичко от нравственост, да намери някои добри съвети и наставления — това го няма в тая книга; или ако го има, то съвършено се изгубва от високите и дълбоки думи и неестествените сравнения, както това например: «Една весела съвест е едно небо в сърце-то.» Не вярваме и онзи, на когото фантазията е най-жива и фърчеста, да може и той да си представи небе в сърцето.

Въобще «Водачът по пътя на живота» е книга не за обикновени, тъй да речем, естествени читатели, а за някакви си особени. Затова езикът на тая книга и формата на изложението ѝ са бам-башка. Като четеш тая книга, сякаш че четеш пророчествата на прочутият ага-тангела, които четеш-четеш и после сам наченеш да мислиш и одумваш: «Това дали не е казано за туй и туй, а това дали не трябва да се разбира така и така», и си го тълкуваш, както те е научил господ.

И тази книга се препоръчва за най-сгодна, най-полезна и най-драгоценна! Срамота!

Но смешното, а заедно и печалното е това, че тая книга се рекомандува още и за учебник по нравствена част в училищата ни. Да запазва господ нашите деца-ученици от подобни учебници! Ние не се съмняваме нито най-малко, че всеки един що-годе разбран учител разбира, че тая книга особено за учебник — никак, съвършено не я бива, но не можем да се начудим на умът на онези, които си позволяват да препоръчват тая книга не само за учебник, ами още и за добър учебник!

Ние съжаляваме твърде много, гдето г. Алеко А. Кръстевич не си е спрял вниманието на друга по-практическа книга, ами е изхабил толкова благороден труд и великодушно пожертвование за «Водачът по пътя на живота», която книга по голямата си непрактичност никак не оправ-

дава трудът и великодушните пожертвования на г. Алека А. Кръстевича. Ако г. А. А. Кръстевич наместо «Водачът» беше превел и издал друга някоя по-практична и полезна книга, тогава, разумява се, трудът и пожертвованията му щяха да хванат място. Обаче няма съмнение, че онова благородно и великодушно чувство, което е накарало г. А. А. Кръстевича да положи труд и жертви, за да се яви в българският книжовен свят «Водачът по пътя на живота», няма съмнение, казваме, че това чувство, ако само то е искрено, не ще охладее от този първи неудачен опит, и че г. А. А. Кръстевич при това си похвално чувство занапред ще принесе на нашата книжнина голяма полза, стига само да избирва за превождане книги полезни за нас, което винаги ще може да постигва, особено при добрите и искрени наставления на хора, които повече отбират от това.

На свършване ние намираме за неизлишно да препоръчаме на редакторите на нашите народни вестници, при оценяването и препоръчването на народът каква да е книга, повече внимание и усердие към народните интереси, повече умение и познания и повечко добросъвестност, защото онова, което в частно лице е за съжаление, в редакторите не само става смешно, ами и неизвинително, защото има много по-лошеви сетнини.

КРАТКА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

По питание и отговор за първоначалнити училища
от Д. Т. Душанов
Второ издание допълнено
Книжарница на Х р. Г. Данов и С-ие. В Пловдив, Русчук, Битолиа, 1872 г.
В печатницата на Л. Соммер и С-іе, стр. 147
Цена 5 гроша

Казват, че ние сме останали много назад от другите европейски народи, че в развитието и в просвещението сме още много далеч от тях . . . Казват го това и не вярват, че ние с исполински крачки вървим напред и че вече като че сме достигнали в някои неща европейците. Но няма съмнение, че така говорят само онези, които или ни завиждат на исполинските крачки, или пък не са познати с богатството на нашата книжнина, в която най-добре се виждат тези исполински крачки. И досадното е в това, че се намират и такива хора, които дръзнуват да ни осъждат и за такива неща, за които, кой как ще да казва, ние заслужаваме пълна похвала. Например, като не знаят, че нашата книжнина е богата с всевъзможни книги, тези хора най-повече се оплакват от това, че ние сме нямали учебници за в училищата си тогаз, когато именно откъм учебници ние сме богати.

Лошеви хора!

И наистина, друго и друго, но откъм учебници книжнината ни е най-богата[1]. По който предмет и да потърсиш у

[1] Ние направихме голяма грешка против правдата, дето при разгледването «Водачът по пътя на живота» казахме, че откъм

нас, все ще намериш по няколко учебника от един същи предмет. Така у нас има 5—6 «Български граматики», има няколко «Священни истории», има 7—8 «Географии», има 6—7 «Числителници», има 2—3 «Славянски грамматики», има 2—3 «Всеобщи истории», има 5—6 «Български истории», има и 2 «Логики» и проч., и проч. — все по няколко . . . Не вървим ли ние напред с исполински крачки? Другите европейски народи, и те имат по няколко учебници от всеки един предмет; имаме и ние по няколко учебника от много предмети . . . Сега, не е ли лъжа и клевета, дето казват, че ние сме останали много назад от европейците, тогаз когато по числото на учебниците от много предмети можем да се сравняваме с тях? И най-блистателно доказателство на нашият исполински вървеж и грамаден успех в развитието на просвещението служи «Българската история». Доскоро нищо не се знаеше за българската история . . . Та и не казваха ли доскоро, че нашата история българска е тъмна, неразяснена? Така, но дору специалистите историци успеят да разяснят тая история, ние си написахме и напечатахме не един, не два, а няколко учебника по нея. Не е ли това исполински крачки, не е ли грамаден успех?

Така е. У другите просветени народи има по няколко учебници от всеки един предмет, така е и у нас. Само има една малка разница у нас от европейците. У другите всеки един нов учебник е по-добър, по-пълен и по-усъвършенствуван от предидущият; у нас — наопаки отива: всеки нов учебник бива по-лошев от ветият. Това най-повече се забележва в учебниците по «Българската история» и в това отношение първо място или на чело стои засега най-новият учебник по тая история, именно «Кратката българска история» на Д. Т. Душанов.

За да се появи нов учебник по някой предмет тогаз, когато по тоя предмет вече съществува друг учебник, трябва първият или старият учебник в какво да е отношение да има недостатки, а че с новият учебник се иска да се от-

---

нравствени книги книжнината ни е по-богата, отколкото в друго отношение и че само песнопойките могат да съперничат с тях. Но сега виждаме, че откъм «учебници» книжнината ни е по-богата, отколкото от други книги. . . Но пак грешим: в последно време драмите надминаха всичко. . . Впрочем от която страна и да погледнем на нашата книжнина, тя все ще излезе богата. . .

странят тези недостатки. Както вече знаеме, всеки един учебник трябва да има две главни достойнства: точност и вярност на предметът и ясност и лекост в изложението — съобразно с възрастта и развитието на учениците. Ако в едното или в другото отношение учебникът има недостатки, разумява се, че трябва той да се замести с друг учебник, който да допълня недостатките.

Така трябва да бъде с учебниците по всеки един предмет: недобрите и несъвършени учебници да се заместюват с по-добри и по-съвършени. За съжаление, у нас по българската история става наопаки.

За първото достойнство на нашите учебници по българската история, т. е. че трябва в тези учебници предметът да е изложен точно и вярно и че ако в единът учебник няма точност и вярност, в другият — в по-новият — да се изправва този важен недостатък, ние няма какво да кажем за нашите учебници по тази част. Списателите им не са си давали труд да помислюват над това, дали историческите фактове в действителност са били такива, както се описват в съществующият учебник или в другите съществующи извори по българската история, ами както е казал единът, така го повтаря и другият. Откъм тая страна ние не можем каза, че у нас наопаки върви с българската история. Не наопаки върви в това отношение, а вярно: каквото е казал един, таквоз казва и другият. Впрочем и повече не трябва да искаме от нашите учебници в това отношение. Те не са и написани с цел — да откриват и доказват историческите истини, което може би не е работа на учебник, а да научат децата на онези истини, които са вече открити от другите (но прави ли са тези истини, това не е работа на учебнико-писателите). Доколко са прави нашите историко-учебнико-писатели в това отношение, ние оставяме на другите да решат. Нашето си внимание ние ще обърнем на второто достойнство на тези учебници, а именно — на ясността и лекостта в изложението. Учебник се съставлява за ученици и той трябва да има ясност и лекост в изложението, за да може лесно и хубаво да се разбирва от учениците. За да се напише прочее учебник хубав в това отношение, трябва онзи, който се земва да пише, добре да отбира от работата. Ако за самият предмет на учебникът списателят му може да намери оправ-

дание и опора в разни авторитетни специалисти, за способът на самото изложение таквози оправдание си няма мястото и не помогва нищо. Необходимо е поне в способът на изложението да се изказва способността на списателя на учебниците. Необходимо е поне в това отношение новият учебник да е по-добър от старият. Инак новият учебник напусто излиза на божи свят, напусто прави тежина на н я к о и с и книжнини и съвършено без правда взема парите на родителите, че не принася на децата им никаква полза.

А в това именно отношение у нас става наопаки с учебниците по българската история.

Пръв учебник по българската история е известният на всинца ни Ц а р с т в е н и к, който не е друго освен българската история на Отца Паисия — само в с ъ к р а щ е н вид. По езикът и по формата на изложението Царственикът не можеше на дълго време да остане за учебник в училищата ни. И наистина, на 1857 г. в «Месецословът» за тая година появи се Кратката българска история на г. Д. Цанкова, под заглавие «Един поглед върху българската история». Тая история е отлично ръководство за децата: езикът е гладък, изложението просто и ясно, фактовете събрани и наредени така, както е по-лесно за изучаването им от децата.[1] Но на 1861 год. яви се «Кратка българска история», написана от г. Д. Войникова. В п р е д г о в о р ъ т си г. Войников, като не споменува нищо за г. Цанковата история, казва, че «мисълта за да ся даде едно с п о с о б н о ръководство за народната ни история на нашите младежи», насърчила го е да състави казаната кратка история. От това се види, че г. Войников или не е знаел за съществуването на г. Цанковата история, или пък тая история му се е показвала н е с п о с о б н о ръководство за нашите младежи, та за то поискал да снабди младежите ни със с п о с о б н о

[1] Главният недостатък на тая история е този, че като е писана с особена цел, а именно: к а т о з а п о з н а е д е ц а т а и л и м а с а т а н а н а р о д ъ т с д е л а т а н а п р е д ц и т е н и, д а у к о р е н и в т я х о с о б е н и п о г л е д и в ъ р х у н я к о и и с т о р и ч е с к и ф а к т о в е — в тая история някои фактове (за главенството на папата в первенствующата черква и за у н и а т а при Бориса и Ивана-Асена) са преиначени. Този недостатък обаче не умалява достойнството на книгата в педагогическо отношение и лесно се отстранява.

ръководство по нашата история. За съжаление, г. Войников, ако и да се е ползувал от г. г. Венелина, Шафарика, Раича, С. Палаузова и още от други, както и от Царственикът и Г. Раковски[1], но историята му не може се сравнява с г. Цанковата като учебник. Г. Войников не направил някои особено важни допълнения в историята си, или ако и да има тук-таме нещо си прибавено и допълнено, повече от г. Цанковата история, това е в такива незначителни дреболии, които, като затъмняват ясността на изложението, смаляват достойнството на книгата като учебник. Между това, наместо изложение простичко и лекичко, наместо език гладък, ясен и удобопонятен, какъвто е езикът на Цанковата история, ние във Войниковата история виждаме език размазан, високопоетически-философски, а следователно и тежък, не тъй удобопонятен, с една реч, такъв език, какъвто е въобще езикът на г. Войникова в неговите стихотворения и многочислени драматически произведения.[2] Обаче на г. Д. Т. Душанов българските истории на г. Цанкова и г. Войникова[3] показали са се, вижда се, неспособни ръководства за деца, и именно за такива деца, които още не са така развити в езика, щото да могат да разказват със свои думи онова, което са научили и разбрали, и ето че на 1869 год. господство му надарява първоначалните ни училища с «Кратка българска история по пытание и отговор», която история след две години, а именно в сегашната благословена 1872 година се явява във второ издание допълнено.

[1] Г. Войников се е ползувал и от такива авторитети, които още в то време в много неща отстъпваха пред строгата историческа критика, а не обърнал внимание на други по-нови и по-основателни историци, както например на г. Гильфердинга. Освен това по всичко се вижда, че г. Войников много се е ползувал и от историята на г. Цанкова. Обаче той и не споменува нищо за това. Защо ли?

[2] Ние не разбираме защо г. Данов в Каталогът на книгите си назначава историята на г. Цанкова за «у предуготвителните училища», а историята на г. Войникова за «у по-горните». Как се струва на г. Данова: онзи ученик, който в приготовителното училище добре изучи Цанковата история, ще има ли нужда от историята на г. Войникова и ако я учи, ще ли придобие нещо повече? Може да е направено това затуй именно, че историята на г. Цанкова хубаво се разбира и лесно се учи, а г. Войниковата — трудно се разбира и мъчно се учи.

[3] Има и други «Кратки български истории», както се вижда от

И каква е тая история? Оправдава ли тя появяването си? Имало ли е нужда да се появи тя и като се е появила, какво превъзходство има от другите истории български, що съществуват у нас, какви недостатки попълня тя на тези истории?

Ние се взехме да разгледваме «Кратка българска история» на г. Д. Т. Душанов и да кажем на читателите си каква е тая история и затова трябва да отговорим на тези питания, които сега направихме.

Главното, което ще кажем, е, че «Кратката българска история» на г. Д. Т. Душанов не струва, че тя в много неща отстъпва на г. Войниковата история, пък е твърде далеч от историята на г. Д. Цанкова, че тя и по формата на изложението, и по съдържанието не я бива именно за онези ученици, за които я назначава г. Душанов, и че ние не проумяваме наистина как някои от нашите учители и списвачи така лесно се решават да списват и издават учебници, без да обмислят добре работата, без да си пресметнат, че това не е играчка, ами е работа важна, че не може току-тъй — скимнало ти и пиши, ами се иска умение, искат се познания. Да се появи по някой предмет учебникът с недостатки тогаз, когато по тоя предмет не е имало друг учебник, това си има мисъл; но да се появи лош учебник тогаз, когато по същият предмет има вече по-добри учебници или даже такива същи, какъвто е новият, това ние не разбираме.

Г. Душановата «Кратка българска история» е почти буквално, но несполучливо повтаряне на г. Цанковата и г. Войниковата история. Какво е накарало г. Душанова да си прави труд и да списва и издава друга българска история? Ето какво: господство му, както казва в «предисловието» от първото издание на книгата си, защото искал да улесни изучването от децата народната история, написал своята по «пытание и отговор» българска история, и я написал по «пытание и отговор» именно за това, че «от опит забележил господство му как много по-добре се вглъбява у детинска памят това, което тя (паметта?) учи, когато ся пита и ся отговаря, отколкото кога без въпроси учи неща, и то само за

Каталогът на г. Данова, но ние, като не сме ги виждали, не можем нищо да кажем за отношението на г. Душанова към тях.

тогова, дума, това, догдето ученикът не се е развил още доволно в езика, та да може да изкаже със своите думи онова, что е научил и разбрал». Ще каже, че г. Душанов от опит познал, че съществующите до него учебници по българска история не са се годили за децата, и с намерение да помогне на малките си братчета и сестрици той положил труд, написал българската си история и я издал.

Намерението на г. Душанова е било похвално, целта му света. Но г. Душанов не разбирал задачата си. Той се е заловил за работа без строго обмисляне, без надлежно пресмятане силите си и за то трудът му е несполучлив.

Г. Душанов казва как от опит забележил, че онова, което се учи на питане и отговор по-добре се вдълбявало в детинската памят. Не забележил добре господството му. Друго и друго, но история не може, та и съвършено непрактично е да се изучва на питания и отговори. Ние имахме случай при разгледването на преведеният от Г. Данова «Пространен катихизис» да докажем непрактичността на питанията и отговорите в учебниците. Обаче и тук ще кажем, че питанията в учебникът, какъвто и да е той, не улесняват, ами затрудняват научването на урокът, едно, за това, че наместо скратено и вразумливо да бъде изложен урокът, питанията и отговорите го правят размазан и с това го затъмняват, а, друго, защото детето, когато учи по питания и отговори, то не може да учи свободно, то се води от питанията и малко се грижи за цялото и разумно-съзнателно усвояване на целият урок, а от това детето бива принудено папагалски да научва урокът. Разгледайте навсякъде историята на г. Душанова и вие ще видите, че неща, които можело да се изкажат в няколко реда и да бъдат много по-вразумителни за децата, като са направени на питания и отговори, разтегнали са се на цели страници и станали тъмни и мъчни за разбирване. Например на стр. 54 от тая история начева се разказването за покръщаването на Бориса и на цяла България. Наместо това събитие кратичко да се разкаже на децата и с техен ясен детски език, то се разтяга на питания и отговори и отива на цели страници, още и с език съвършено недетски. Та въобще питанията и отговорите не са приложими най-повече на исторически учебник, особено назначен за децата.

Че г. Душанов не разбирал задачата си и се е

наловил за работа, от която не отбирал, това се вижда от противоречието, което го има между предисловията от първото и второто издание на кратката му българска история и самата тая история. В предисловията си господство му казва, че написал историята си за деца малки и такива малки, в които още езикът не е доволно развит така, щото да могат със свои думи да разказват онова, което са научили и разбрали, а между това в самата история има много такива неща, които и сам г. Душанов едвам ли ги разбира; при това самите питания и отговори са изложени така и с такъв език, щото немалки деца, ами и възрастни ученици трудно би учили по тая история. Представи си, читателю, че ти влизаш в клас и намирваш г. Душанова да се занимава с малки деца по българската история. «Този народ отгде си влече потеклото?» — чуваш ти да пита г. Душанов малкото дете, а малкото дете отговаря: «От индоевропейскити народи, както и всички други славянски народи . . .» и проч. (стр. 9). За бога, попитай г. Душанова, той сам обяснил ли си е хубаво какво нещо са това индоевропейските народи, и ще видиш, че и сам той не го отбира хубаво. Та да речем, че го отбира — малките деца отбират ли го и защо им е да го учат? Но чувай, че г. Душанов пак пита: «Българите откога са станали известни в историята?» Малкото дете пак отговаря: «Още от II-ий век пред Р. Хр., когато един дял от тях минал кавкаскити гори, та се заселил в Армения, както пише арменский историк Мойсейрен; а в V-ий век след Р. Хр. те вече били познати на много историци по своето независимо господарство, что завладели от тогавашните народи: славяни, фини, мордви, черемиси, чювани, вотяги, татари и други (слава богу, че тези други не се нареждат, защото и без тях се уморихме да нареждаме имената на завладените народи! Ами г. Душанов знае ли кои са били тези и други?), и комуто пределите изпосле достигнали да ся простират от Уралските планини до реките: Сури Ок; и от реки: Вятк и Кам, — до изворити на реки: Дон, Хонр и Самаря; средата му пък била по северо-източните брегове на река Волга.» Боже мой! Какви големи познания у нашето малко дете! Какво великолепно красноречие! Малкото дете знае какво пише за нашите предци арменският писател Мойсейрен (ами г. Душанов има ли понятие за този историк, както и за другите арабски историци, които нарежда в забележката си?), знае

де-дай-си народи, които са били покорени от нашите предци, знае до подробности догде се е простирало старото българско владение и всичко това изказва с такова великолепно красноречие (г. Войниковото красноречие остава назад)! Не се ли чудиш, читателю? Чуди се, чуди! Г. Душанов иска да прави невъзможното възможно: онова, което трудно може да се научи и от възрастни, господство му го назначава за малки деца. На стр. 62 г. Душанов пита: «Кажете сега книгите, които отделно написали св. Кирил и Методий?» Малкото дете нарежда имената на книгите, които може би и сам г. Душанов не е виждал, и сам той не разбира трябва ли на малкото дете таквози папагалско знание. Пак пита: «Ами какви книги написал св. Климент?» Малкото дете пак нарежда един куп имена, а г. Душанов само слуша и не отбира трябва ли на малкото дете таквози папагалско знание. Пак пита: «А Иван Екзарх какво е написал?» Малкото дете пак нарежда куп имена, а г. Душанов все пак не може да разбере, трябва ли на детето таквози папагалско знание. И така върви до стр. 68. Впрочем, така върви не само до страница 68, ами по цялата история върви така. Навсякъде отговорите, изложени тъй лошево и с такъв език, щото цялата книга никак не я бива даже и за лош учебник. А пък г. Душанов казва, че някои си малцина учители, с които се е срещнал в пътуването си и които са го придумали да остави книгата си, както си е (на питание и отговор), намирали тая книга поне вразумителна за малките деца. Те ви излъгали, г. Душанов, или и сами те нищо не отбирали от това. Не трябвало да ги слушате. Твърде е жално, дето сте ги послушали, и за това да оставите книгата си на «питание и отговор»; или поне, като сте ги послушали, да сте искали да ви разяснят, ако са само могли, как по-добре да разпределите питанията, защото сега, както са питанията в книгата ви, твърде много от тях има неуместни и безсмислени, а при това още, наместо да улесняват за детето урокът, те го правят мъчен, защото, както казахме, размазват го и с това го затъмняват. Не ви ли е дошло на ум, че който постъпва според глупави съвети, той непременно прави глупави работи?

Впрочем, от предговорите се вижда, че г. Д. Т. Душанов не е крив, дето на свят божий се е явил неговът лош учебник по българската история. Не е крив, защото той, както се и сам изповядва, действувал тук не съзнателно и самостоя-

телно, ами под влиянието на други. По принуждение-то на своите съзванници, учители и приятели, г. Душанов напечатал историята си, «без да знае доколко ще може да послужи из нашите училища». После, при второто издание, господство му по съветът на някои учители искал да направи книгата си според Берте, защото и на него аресвал този начин, но мнението на повечето учители, с които господство му се е срещнал в разходката си, било да си остане книжката, както си е била, и той я оставил. И ние искаме от човек, който не с пълно съзнание и самостоятелност, а по принуждение и чужди съвети прави работа, искаме от такъв човек нещо разумно и хубаво в таквоз едно важно предприятие, каквото е съставянето и списването на учебник! . . .

Но не трябва ли и книжарницата на г. Данов и С-ие в светият интерес на правилното наше народно развитие да поудържва малко спекулативните си стремления, та да не дава възможност на хора, които нямат надлежните познания и способности, да пълнят злочестата наша книжнина с недостойните си произведения?

ВЛАДИСЛАВ КРАЛ И ВЕЛИКИ КНЯЗ БОРИС

Позорищни дела от И. С. Владикина. Букурещ. В печатницата на А. Андрич. 1870/1871 (едната книжка има стр. 54, а другата — 26). Цената им е 1/2 рубла.

Ако има на света поле, в което с най-голяма дързост да се правят глупави работи, това е литературното поле, и особено полето на нашата злочеста литература. Залавя се човек да пише за работи, от които нищо не отбира, и за то му се виждат лесни и възможни, пише най-глупаво, а гледаш, че с едно безобразие казва: «Туй съм написал; ако не ти харесва, напиши ти по-хубаво, да те видя!» — така щото не знаеш да се чудиш ли на такава една дързост, или да оплакваш нравственото упадване на онзи народ или общество, в което са възможни подобни явления.

Такива грозни мисли ни обземват винаги, когато се случи да пообмислиме малко състоянието на нашата опърпана поетическо-драматическа литература, която в последно време току се обогатява . . . Но с особена сила такива грозни мисли ни напитиха, като прочетохме пуснатите сега наскоро в българският свят две позорищни дела на г. Владикина, за появяването на които съобщаваме тук на читателите си.

И двете означени произведения на г. Владикина нямат никакво достойнство във всяко едно отношение и друго нищо не правят на нашата книжнина, освен умножават числото на лошите книги у нас. . . Впрочем не! Ако да беше само това, тогава можеше да се остави без внимание дързостта на такивато бездарни писатели, какъвто се показва г. Владикин в двете си позорищни дела, както са и други някои. Но ние сме още в детинството на на-

нето си развитие. Ние имаме голяма нужда от книги, от душевна храна, но не отбираме още коя храна е полезна за нас. Заради това нашата читающа публика всяко едно, макар и най-долно, литературно произведение взема го за най-хубаво, чете го, представлява го на т е а т р о (защото списателят го е назначил за п о з о р и щ е) и защото не е виждала друг път такова нещо, възхищава се от него, ублажава и превъзнася писателят, който се насърчва повече и с нови и нови подобни произведения надарява простодушната публика. И изникват у нас с т и х о в е подир с т и х о в е, д р а м и подир д р а м и, п о з о р и щ н и и г р и подир п о з о р и щ н и и г р и. . . Писателите едвам смогват: от една страна, се пише, а, от друга, се печата. И за то у нас има и «Страшни Крумовци», и «Велислави», и «Чорбаджии», и «Велислав-Кралювци», и «Борисовци», и прочее, и прочее. Всичко това се пише, печата се, харчи се и се чете. . . Писачите доволни от публиката и публиката доволна от писачите.

Но дохожда ли някому на ум, какво голямо зло правят на простодушните читатели лошевите тези книги? Това никому не дохожда на ум, а трябвало би поне писачите, които от г о л я м о ж е л а н и е д а п р и н е с а т и т е п о л з а н а б ъ л г а р с к а т а к н и ж н и н а и н а м и л я я т с и н а р о д, списват и продават произведенията си, трябвало би поне те да помислюват над това с по-голямо внимание и по-голяма строгост. Лошевите книги, особено такива, които са достъпни и на неразвита още публика, и лекичко се четат, както са у нас например с т и х о т в о р е н и я т а, д р а м и т е, п о з о р и щ н и т е и г р и (това име е ново у нас. Към какъв род на литературните произведения трябва да се отнасят тези п о з о р н и и г р и? Към драматическите произведения ли? Но драматическите произведения се означават с името си д р а м а, а тези носят име п о з о р и щ н и и г р и. Наистина сме гениални хора!) и проч., развалят вкуса на читателите, наместо да облагородят и възвисят духът и чувствата на човека, те ги правят долни и никакви; наместо да укрепят в младото поколение характер, те го правят безхарактерно, наместо благи чувства те вкореняват жестокост, своенравие, мстителност, злоба. . . Що сетнините от лошите поетическо-драматически произведения! На тези сетнини подпада най-повече нашето младо поколение. С открита душа и сърце то посреща всяка една книга, защото в невинността си вярва, че всичко, как-

вото се печата, е добро, с жедност чете, увлича се, като не може да разпознае хубавото от лошевото, и се разваля. . .

Ние предвиждаме какъв вик и крясък ще дигнат нашите бездарни писатели, като прочетат тези наши редове. «Господине! — ще викат едни. — Толкоз можихме, толкоз направихме; направи ти по-добро!» «Господине! — викат други. — Ами де са твойте по-хубави списания? Излез да те видим!» «Господине! — викат трети. — Докажи, че произведенията ни са лошеви!»

«Толкоз можих, толкоз направих» — вика и се сърди почтеният списател, задето му казват, че произведението му е лошево. Тези слова и сърдитня показват най-добре доколко господство му отбира от работата, за която се е заловил. Всяко нещо си иска м а й с т о р ъ т. Който не знае да прави ч и з м и, той, ако се залови за тая работа, не ще направи друго, ами само ще и з х а б и стоката. Простено ли е да му се премълчава и да се оставя и занапред да разваля стоката и напусто да губи времето? Но в писмеността много повече не е простено да се оставят бездарните и неспособни хора да писват и издават лоши книги, защото тези книги имат лошо влияние на многочислени читатели.

«Докажи, господине, докажи, че книгата ми е лошева», казва сърдито оскърбеният автор, като му се казва, че списанието му не струва. Наистина, доказателства трябват, но трябват не за бездарните писатели, които, като не могат да отберат, че са бездарни, не ще отбират и от доказателства, ами трябват за хора разумни, трябват за читателите. Книгите се пишат за читателите и за да не би лошите книги да принесат вредителност на читателите, и с т и н с к а т а к р и т и к а е длъжна да каже кои книги са добри и за приемане и кои лоши и за отхвърлюване, като при това доказва к а з в а н е т о си така, щото читателите напълно да се уверят, че критиката е права, да познаят сами защо една книга е лоша и защо друга добра и полезна. Затова и «Бълг. книж. дружество» е открило в Периодическото си списание к р и т и ч е с к и о т д е л, в който с надлежни доказателства да се разгледва всяка една българска книга и на всякоя да се дава надлежното място. Нека бъдат спокойни нашите знаменити списачи, които освен собствените си произведения искат и други доказателства на бездарността си.

Но ние се отдалечихме от предметът си. Речта ни беше

ли позорищните дела на г. Владикина, а ние захортувахме ли нашите знаменити писатели. Впрочем и г. Владикин е един от тях, както го показват позорищните му дела, и за всичко, що се казва за тях, трябва да се разбира и за г. Владикина. Колкото за позорищните му дела, ние ще повторим това, което казахме в началото: те не струват и са нищо и никакво. Господство му сякаш че и през и лет не е виждал или чел позорищни дела. Доколко г. Владикин не отбирал от работата, за която се е завзел, вижда се от това, че от таквоз грозно-трагическо събитие, каквото е убийството на Радомира от Владислава, господство му направил нищо и никакво произведение и го направил тогава, когато имал пред себе си едно доста сполучливо подобно произведение на сръбски език, от което, както се вижда, съставил своят Владислав.

Г. Владикин казва, че още на 1866 година щял да издаде на свят тези си произведения, но «минала му лисица път» тогаз и не ги издал. Кешки и сега да беше му минала път лисица, та да не виждаха бял свят тези лоши произведения, защото и яд хваща човека, и смях, като ги прочете, и не е възможно да не ги захвърли с бърборене: празна Мара тъпан била!...

БЪЛГАРСКИЙ НАРОДЕН СБОРНИК

Събран, нареден и издаден от Василия Чолакова. Част I, Болград 1872, 8-о, стр. 356 (без страниците на предговорът и имената на спомоществователите, предговорът се състои от 18 стр., а списъкът на спомоществованията от XII стр.). Цена — отпърво назначена 4, а сега — 5 франка.

Най-сетне излезе на свят първата част на многоочакваният г-н Чолаков «Българский народен сборник». Тая книга, ако гледаме по заглавието ѝ и особено по изложението на съдържанието и предговорът ѝ, съдържа материали от полето на българската народна книжнина, сиреч съдържа народни песни, пословици, гатанки, баяния, приказки, обичаи и пр. Повече от 30 години се минуват, откато се е започнало по нещо да се появява сам-там от такива наши материали, а именно между година 1830 и 1840 срещаме найпърво няколко български народни песни, обнародвани от хърватското периодическо списание «Kolo»[1]; в г. 1842 издаде г. Иванчо Богоев (Андреев, а сега д-р Богоров) в Пеща една малка книжка с народни песни български; след това излязоха няколко български народни песни и в «Цариградский вестник»; в г. 1852, ако не се лъжем, излезе в Цариград едно малко песнопойче с народни песни, между които имаше обаче и други; в г. 1855 в Петербург излязоха няколко български народни песни от П. Р. Славейкова; в същата 1855 година издаде г. Безсонов в Москва читав сборник с български народни песни, придружени с доста добри забележки и особно с една пространна разправа

[1] Мислиме, тия песни да е събрал и дал В. Ст. Караджич за обнародване в «Kolo».

за българския език и за казаните песни; после срещаме няколко свои народни песни в забележките на «Горский пътник» (от Раковски, издаден в Нови Сад 1857); няколко български народни песни намерваме и в следните две от Раковски издадени книги: «Показалец» (в Одеса 1859) и «Няколко Речи о Асеню Първому» (в Белград 1860); такожде и в «Българските книжици» (издаваеми в Цариград от г. 1858—1861) обнародваха се доста наши народни песни; в г. 1860 излязоха «Народни песме македонски бугара» от Ст. Верковича (в Белград); в г. 1861 братия Миладиновци издадоха в Загреб «Български народни песни»; няколко народни песни срещаме и в «Дунавский лебед» (издаван в Белград от г. 1860—1861); г. Л. Каравелов издаде в г. 1861 «Памятники народнаго бита болгар» (в Москва), в която книга освен до 3000 пословици намерваме и няколко песни и приказки; в г. 1865 Раковски издаде в Букурещ своята «Българска старина», дето и там срещаме няколко народни песни; в г. 1868 обнародваха се няколко песни народни в «Общ труд» от Т. Икономова (в Болград); в г. 1869 г. М. С. Милоевич издаде в Белград «Песме и обичаи укупног народа србског», между които «песме» една голяма част има чисто български (преправени на сръбски от г. Милоевича при помощта на почтеният ни еднородец г. Стояна Везенкова!). От изложените дати виждаме, че едвам от 10—15 години се е подбрало по-множко да се докачва и изработва полето на българската народна книжнина.

Трябва всеки да предполага, че г. Чолаков е добре изучил и без съмнение познава основателно всичко, що се е изработило досега на това наше поле; освен това трябва още да предполагаме, че господство му, преди да стъпи на казаното поле да работи и дору да се е решил да тури под печат гореозначеният свой «Българский народен сборник», първо ще да се е потрудил да се запознае достатъчно и с народната книжнина поне на другите словенски народи, особено с народната книжнина на сърбо-хърватите, които от всичките други словенски народи успели са досега най-добре да си обработят народната книжнина. И това г. Чолаков е можал да постигне толкова по-лесно и по-основателно, защото сърбохърватският език за българин е най-достъпен, па и сам г. Чолаков ходил е неведнъж в Сърбия и Хърватско, та е можал тамо да изучи непосредствено всичко, щото му е трябвало за неговото толкова важно, полезно и бла-

городно предприятие. Само ако така предварително е постъпил г. Чолаков, можил е удовлетворително да си уравни пътят, за да изработи нещо добро за сегашно време от народното книжовно поле и да бъде, от друга страна, в положение да даде пълно уценение върху достойнството на всичкият досега излязъл материал от българската народна книжнина. И както сам г. Чолаков казва в предговорът си, че от 10 годин насам се труди на тая работа, напълнихме се с надежда радостна и с немалко вярване, че г. Чолаковият труд ще бъде нещо основателно, ако не превъзходно.

С такава блага надежда и увярване посрещнахме тоя «Българский народен сбор» и като прочетохме 2—3 страни от предговорът му, нашата надежда и уверение не се поклатиха още. Но като преполовихме и довършихме предговорът, изгубихме уверение и всяка надежда за превъзходството на казаният г. Чолаков труд. С толкова по-голямо любопитство поехме да разгледваме самият материал на сборникът и след разгледването си ний дойдохме до уверение съвсем друго за достойнството на г. Чолаковият труд: той излиза една твърде слаба работа, неговото достойнство стои много по-долу от трудът на братия Миладиновци, макар че г. Чолаковият труд излиза цели десет годин посетне от трудът на братия Миладиновци; а в сравнение с отличните сърбохърватски такива произведения тоя сборник е нищо и никакво. При едно просто само разгледване на тоя сборник всеки читател това ще забележи най-първо, че същият сборник е без план, без ред и без цел «събран, нареден и издаден». В този сборник ние срещаме твърде малко материал от самаго Чолакова събран и нареден, па и този същият е тъй несвястно и тъй небрежливо събран и нареден, щото ние се почудихме на г. Чолакова как е дързнал да издаде за пред света такава работа в година 1872! Па и другата по-голяма част на материалът в този сборник, която част е само доставена г. Чолакову, а събирвана и нареждана от други хора, и този материал, току-речи, всички, откъм събирване и нареждане не пада по-долу в недостойнството си от другият материал, който е събран и нареден от самаго г. Чолакова. Но тука не е за чудо, дето намерваме в сборникът на г. Чолакова и доставеният нему от други хора материал да не заслужава голяма прехвала, когато такваз цена, даже и по-долна, има и от него (г. Чолакова) събраният и нареден материал.

Тука говориме изобще; но от подробното си разгледване не можем да не кажем, че има в сборникът някои и други материали доста съвестно записани. Ала според както изисква строгата наука и според улесненията, с които е можил да се ползува г. Чолаков, няма отистина нищо събрано и записано в неговия сборник. Г-н Чолаков в пространният си предговор впуснал се да ни разправя философски за важността и значението на народните умотворения на кой да е народ, за ползата, която може да придобие един народ от изучването на своите народни (простолюдни) умотворения, и пр. Но от материалът на сборникът му ние виждаме, че г. Чолаков никак не разбира важността и значението на народното умотворство, защото, ако отистина отбирваше, той не щеше да има в сборникът си тъй безграмотно събран, нареден и издаден материалът. В многоглаголственият си предговор г. Чолаков ни приказва още и за начинът, как трябва да се събирват народните умотворения. Това място в предговорът е най-смешното и най-безочливото. И ние, като бяхме разгледали вече материалът в сборникът на г. Чолакова и като знаехме как несвястно и небрежно е събирван и нареждан този сборник, имащиц пред вид що казва г. Чолаков в предговорът си за начинът, по който требува да се събирват народните умотворения, спряхме се да помислиме каква е тази несъобразна работа в предговорът със съдържанието на сборникът и премислящиц така, рекохме да прекараме още веднъж целият предговор. И от това свое второ прочитване на предговорът ние дойдохме към едно твърде неприятно и прискърбно съмнение, че надали произлазя и самият този предговор от перото на Василия Чолакова, защото и сам господство му трябва да ни даде за право, че казаният предговор почти в нищо не се среща (съответствува) с материалът на сборникът му. Но това наше съмнение нека излезеше съвсем безосново, нека предговорът бъдеше целият от самаго г. Чолакова, но тогаз с каква цел е писал този си предговор, когато не съответствува почти с нищо в материалът на сборникът? Не е ли с цел да закрие недостойнството на материалът в този сборник пред очите на читателите? А в такъв случай г. Чолаков не има ли читателите за твърде оскъдни откъм ум и разум?

Но г. Чолаков иска (в предговорът си) да ни увери, че той е най-съвестно извършил всичко, което зависи от него, за да излезе сборникът му добър. Човекът десет години

се трудил и други толкова жертви материални и нравствени бил положил, та в разстояние на туй време с толкова грижа и старание и с толкоз ревностно прилежание щото е могъл да извърши, ето че го изнася и представя на светът. Ние обаче ще си позволим да кажем на г. Чолакова просто и ясно, че той не е положил никакъв труд, нито е имал някакво присърце за тая работа, която си позволява сам да я нарича десетогодишен негов труд. Тук за потвърдение на думата ни служи самият сборник с предговорът му заедно; по-голямо доказателство и да търсим, не можем намери освен този десетогодишен труд на г. Чолакова. Но господство му тук може да ни каже, че от този му труд първата част (издадения сега сборник) е най-слабата част. Можем ли обаче да повярваме, че г. Чолаков или който да бил други ще издаде най-първо от многогодишния си труд най-слабата част? Но да се съгласим, че издаденият сега сборник на г. Чолакова е най-слабата част от 10-годишният му труд, ние обаче и от тая най-слаба част можем да си представим какъв може да бъде самият каймак на толкозгодишния му труд.

Но нека се държим току о издаденият нине сборник. От този сборник (и от предговорът му заедно) ние се уверихме, че г. Чолаков няма нито понятие, а камо ли здраво и основателно познание за онова, що са досега превъзходно изработили в полето на своята народна книжнина русите, чехите и от югословените, особено сърбите, които преди цял половин век са започнали да работят на туй поле с един начин най-благоразумен и които поради това са били първите ръководители и на самите руси в туй отношение. Па и немците, от някои свои учени мъже, особено от братя Гримови, имат по тая част прекрасни и даже най-добри работи. Но за тях и за други чужди нам народи не щем и да споменуваме тука. Техните трудове може да не са никак достъпни за г. Чолакова, па и да са му достъпни, те не са му толкоз били потребни. Но г. Чолаков, ако се е наел, както мисляхме и се надявахме всинца, да събирва и изучва българското народно умотворство според искането на науката, трябува непременно да знае всичката отбрана литература по тая част както на словенските, така и на другите европейски народи. Истина, че например Вук Стефан Караджич, който преди 50 и повече годин подбра да изучва сръбската народна

книжнина и да ѝ събирва материалите от устата на народът, не знаеше нищо повече освен да чете и пише, и пак извърши тия работа тъй майсторски, щото си увековечи името. Но Караджич беше роден за такваз работа. С такъв дух, с такъв талант и енергия, с каквито беше надарен Караджич, твърде малцина хора се раждат на светът. А който няма потребните способности за някоя работа, която би инак желал да извърши, той може да си постигне желанието до известна степен доста добре, но само ако положи за това всевъзможен труд. Без труд не може се направи нищо добро. Та и найдаровитите без труд не могат извърши нищо порядочно. Но от г. Чолакова ние не искахме чак толкоз много трудове върху предприятието, за което се бил заловил още преди десет години. Стига господство му да беше се запознал критически поне с това, което е досега събрано и издадено на български от полето на народната ни книжнина, и стига, ако беше положил малко трудец да усвои наставленията за начинът, по който трябува да се събирват и изучват народните ни умотворения, които наставления още преди 2—3 години станаха през печатът доволно известни на публиката ни въобще. И за това искаше ли се някакъв особен труд и големи жертви? Което досега е събрано и издадено на български от народните ни умотворения, изложихме по-горе и всеки вижда, че за един добросъвестен човек не е трябвало трудове и жертви да се запознае по-отблизо с всички тия материали. А г. Чолаков не е счел за нужно да се запознае барем с по-сериозните от тях. Колкото пък за гореспоменатите наставления, те се обнародваха най-първо в «Право» в г. 1869, подире в други някои български вестници; мислим да не се лъжем, ако кажем, че те — под име: «Писмо до българските читалища» — се напечатаха и на отделни листове като и че ги препечата и г. Данов в календарят си за г. 1870. В това отношение г. Чолаков можеше да се ползува и от първата книжка на «Пер. списание» (виж стр. 12—16, г. 1870). Та и действителните членове на «Бълг. кн. дружество» още преди две години съветоваха г. Чолакова неведнъж как трябва да следва делото си.

Но тук господство му ще ни каже, че не му е трябвало дотолкова да обръща внимание на тия работи, защото знае твърде добре що върши, или пък че не е можил да се ползува нито от писмените, нито от устните тия наставления, защото допреди две години вече имал е с ъ б р а н и н а-

р е д е н материалът на издаденият си нине сборник, и че не можил освен да издаде този сборник, както е. Но като го издадохте, господине Чолаков, тогаз, считате ли тая работа за добросъвестна от вас, когато вече сте бил уверен, че приготвеният материал за издаване не е като хората събран и нареден? Да речем тука, че ще кажете: «Както можих и което можих досега, това издадох, и не можах да не го издам, защото бях се вече свързал с публиката.» С туй не можете да се оправдаете, г-не Чолаков, защото ние искаме от вас работа здрава, а не такваз, каквато ни сега подавате; публиката не дава парите си за слаби работи, а ги дава за работи, които да хващат здраво място. Вашият сборник не струва, защото е слаба работа, та зле сте сторили, дето сте го издали. Вие не трябвало да го издавате такъв; а наместо това трябвало е да си дадете малко труд и предварително да се запознаете с всичко, което ви е необходимо, за да можете да следвате делото си така, както трябва; а подире вие лично да прибъдяхте в Българско няколко време между самият народ, от когото непосредствено да съберехте български народни умотворения и като една част съберехте и наредехте, както се следва, тогаз да ги издадехте в сборник, който можехте да продавате двойно по-скъпо, отколкото продавате издаденият си нине сборник, макар да издадехте сборник много по-малък от сегашният си. Така трябваше да направите, г. Чолаков. А вие прибързахте и издадохте сборник, от който народът ни няма да види истинна полза. И тая ваша погрешка е за неопростяване, толкова повече, че вие бяхте още навреме предварден да не я правите.

Нека да се повърнем пак на предговорът, да укажем още на някои в него неуместни и детински изказвания от г. Чолакова. «Великият учен словенски мъж г. Щ р о с м а й е р още в 1861 година. . . беше най-главната побудителна причина, дето ние още оттогава се решихме да събираме из отечеството си народните нрави, обичаи, приказки, песни и т. под.», казва ни г. Чолаков в предговорът си на стр. VIII. Ще попитаме г. Чолакова да ни каже дали тъй е мислел Щросмайер[1] да събирва г. Чолаков българските

---

[1] Щросмайер е родом хърватин, по вероизповедание — католик, епископ Дековский в Славония. Той по своето безкрайно родолюбие и щедрота, по своето дълбоко учение и человеколюбие, почита се за първи югословенски мъж. За просвещението на своят народ подарява

народни умотворения, както ги намерваме сега в издаденият му сборник? Тук ще ни каже г. Чолаков, че той не знае как трябвало да си върши работата, но че на всяко място и на всеки час, при извършването на работата си, той срещал насъде безброй спънки всякакви, за които спънки тоже се погрижил (господство му) да даде прилично изложение в преговорът си, и следователно че му дохожда много чудно, дето ние не искаме никак да знаеме за тях спънки. Ние знаеме и напълно вярваме г. Чолакову, че е срещал таквиз спънки, но за работата, за която е думата ни тука, ако той е имал потребните способности и особено ако би да е имал истинна ревност, което е главното за успехът на всяко предприятие, той непременно можеше да надвие такива, даже и по-големи спънки. И Вук Ст. Караджич биде от други хора[1] подбуден за подобна работа, както г. Чолаков, но г. Караджич извърши чудеса, извърши дела, които имат вечна цена, макар че се залови за работа още преди 50—60 годин. А г. Чолаков що извърши досега, когато от 10 годин насам полагал толкоз трудове и когато 50 годин по-подире от Караджича започнал делото си? Или преди 50 годин не е имало из сръбските страни в Турско и Австрия таквиз спънки, каквито е имало в Българско от 10 годин насам? В едно дълго време Караджич беше подложен да среща тъй много и тъй големи спънки, щото никакво сравнение не може да бъде между тях и онези, за които ни приказва да е срещал г. Чолаков при работата си. Всичката, току речи, сръбска журналистика, както и повечето сръбски тогава «учени» хора водиха цели 30 годин люта борба с Караджича срещу неговото направление и идеи за въздигването и образоването на сръбския език. Освен това австрийското правителство, и не по-малко и правителството на младата сръбска държавица (Сърбия) немилостиво гонеха Караджича и неведнъж са го изтирвали вън от границите, на чужди страни да

милиони грошове; само за българите има досега — което е известно — да е подарил повече от 100 000 гроша, с половината на които напечатаха се «Българските народни песни» от братия Миладиновци.

[1] Известният славист Копитар във Вена е дал най-първо повод на Вука Ст. Караджича да си посвети живота с трудове в полето на сръбската народна книжнина, което е станало към краят на г. 1813.

За Караджича виж на пространно в Nanc. Slov. Reger, dil IV, Прага, 1865, стр. 544—548.

тегли с фамилията си наедно всякакви неволи, като нямаше никакъв особен имот за по-охолна прехрана; едвам от г. 1835 започна да се поулеснява откъм пари. И пак надви противниците си, юнашки прекара всичките други трудности и до края на животът си (+1864 във Вена) действува и извърши такива работи в полза на своят народ и въобще за науката, с които си уплете венец на вечна слава и почет от всичкият учен свят. Тайната на този Вуков успех не беше друго освен неговата естествена дарба и — най-главно — неговата безкрайна любов и трудолюбие към делото си.

Но защото не всеки може да бъде като Караджича, затова и ние не чакахме от г. Чолакова дотолкова велики дела, но и не искахме да изработи такова дело, както е издаденият му сборник. Ние щяхме най-сетне да се благодарим и с толкова от него, ако беше казаният му сборник барем такъв, какъвто е сборникът на братия Миладиновци. Според сборникът на г. Чолакова ний — българите — виждаме се много по-назад в г. 1872, отколкото сме били в г. 1861 откъм тая страна в нашия душевен живот, която се наел да обработва и г. Чолаков. Мъчно ни е, дето тъй се излъгахме в големите си надежди, които имахме в душата си за 10-годишните трудове на г. Чолакова, към когото обаче трябва да бъдем тука по-справедливи, защото не е той сам виноват в това — има и други покрай него. Някои от по-известните български публицисти, каквито ги имаме на днешен ден, бяха проглушили ушите на публиката с велегласни препоръчвания на издадените трудове на г. Чолакова. Друго е да има човек в себе си частно надежди и вярване за някое предположено дело, а друго е, преди да види самото дело, да изказва публично тези надежди и вярвания за него с бомбастични провиквания. Такива глупави препоръчвания, които правят някои наши публицисти, принасят двойни вреди: едно, препоръчваният с този начин се разгалва и започва да мисли бог зна що за себе си, ако той не е такъв, за какъвто го препоръчват; друго, публиката изгубва всяко доверие, когато види, че препоръчените ней дела не са таквиз, за каквито са ѝ ги препоръчали. От това произлиза ли някоя полза за народът ни?

Ето от такивато причини и г. Чолаков се поразгалил и вече има себе си за авторитет, комуто трябва безусловно да вярваме. Свидетелство за това служи ни предговорът му в сборникът, дето господство му с един доста сполучливо

авторски тон иска да ни увери, че напълно познавал своят предмет, но че не успял да го изработи, както трябва, защото срещнал грамадни спънки, та според това и публиката няма, разбира се, да му дири твърде кусур. Па и кой би дръзнал да търси тука кусури, когато такъв авторитет говори за себе си сам, че знае превъзходно, щото трябва да знае, и поради това, че щял бил да извърши и делото си тъй превъзходно, ако да не бил злочест да срещне спънки за неизказване! . . .

Но г. Чолаков може най-сетне да ни каже, че говориме за сборникът му с общи черти, а не влизаме в подробности, за да укажеме на хората в кое именно се състои недостойнството на сборникът му. Не сам господство му, но и други много подобни нему авторитети наши ще ни кажат така, но те с това ще да засвидетелствуват изново, че не знаят що казват. Като указваме на достойни трудове по тая част, които сравняваме с трудът на г. Чолакова и при извършването на които трудове е имало много по-големи спънки, и като наумяваме де що се е писало и обнародвало на български за способът как трябва да се извършват таквиз трудове, трябва ли повече да говориме още? Да говориме повече, ще рече, да повтаряме нещо, което е излишно.

Но нека бъде. Само засега ние вече ще да прекъснеме тука речта си, която и тъй стана много дълга и на която обаче пак ще се повърнем с идущите книжки и ще влезем в някои подробности, доколкото е потребно при разгледването сборникът на г. Чолакова. Признаваме се искрено, че ако този труд беше първо произведение в нашата книжнина по своя род, не заслужаваше нито сега тъй надълго да говориме за него и ние не щяхме да бъдем толкова строги в разгледването си на това произведение. Но ние имаме вече по-много произведения като него, даже и по-добри (например от бр. Миладиновци), и тези произведения са излезли на свят още преди 10 годин. Затова и ние не можехме да бъдем по-снизходителни към трудът на г. Чолакова, макар господство му да се извинява в предговорът си. Пълно снизхождение заслужава само онзи, който върши някоя работа, без да съзнава, че я върши с погрешки и недостатки; а г. Чолаков, който сам съзнава погрешки и недостатки в издаденият си сборник, заслужава ли по-голямо снизхождение от онова, което му правим сега, като издаде тоя сборник със съзнаните от него погрешки и недостатъци?

Както и да е, но работата е важна и много важна, па и г. Чолаков, като се кани да я продължава, ние счетохме за първа своя длъжност да произнесем пред публиката това свое съждение върху издадения му сборник и да покажем на господство му най-добрият път, по който трябва занапред да следва започетото си дело, ако иска идущите му сборници не само да се разпродадат и скоро, и изгодно, но и да принесат желаемата полза на народа ни и на българската наша бъдеща наука.

Прочее, ако г. Чолаков мисли отистина сериозно да продължава тая работа, никак не ще се обезсърчи от сегашното ни тук колко строго, толкова и справедливо разгледване трудът му и ще извърши всичко, шо му е необходимо за да излазят бъдещите му трудове напълно удовлетворителни, ако не превъзходни.

Още две-три думи и свършваме засега.

В краят на страница XXII и на другата XXIII страница в предговорът си г. Чолаков ни убеждава, че българите нямат още съвършено, напълно определено правописание и че само «Бълг. кн. дружество» било приело да употреблява «едно доста сполучливо правописание», което и господство му благоизволил по това да приемне засега и занапред, макар че не му се харесвало напълно; г. Чолаков ни разправя и кое именно не харесва тук в правописанието, което употребява казаното дружество и което дружество, продължава г. Чолаков, «не се реши да направи съвършено решителна крачка, а се ограничи само с половина крачка». Най-сетне господство му изказва надежба, че «Бълг. кн. дружество» не ще остави този въпрос така недовършен, а в скоро време ще му даде решителен край. При този случай г. Чолаков прави и една своя филологишка забележка за е р о в е т е накрай думите и пр.

Разбирате ли, г. Чолаков, що говорите и тука? Ние не ви вярваме, защото инак вие щяхте да забележите, че колкото за народните умотворения, «Бълг. кн. дружество» още от самото си начало направи съвършено решителна крачка в правописанието си, както свидетелствуват за това всичките му досега излезли книжки на Периодическото му списание, дето има материали, от народните ни умотворения обнародвани. И това именно правописание трябваше и трябва господство ви да приемнете, а не онова, което е п р е х о д н о и привременно засега и което дружеството с време тъкми

ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ

НА

БЪЛГАРСКОТО

КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО.

УРЕЖДА СЕ

ОТЪ

Дѣловодителятъ на Дружеството

В. Д. СТОЯНОВА.

ГОДИНА I.

КНИЖКА ТРЕТЬА.

БРАИЛА.
Печатница Трикгъленикъ
1871.

да замени с другото постепенно, дору се понавикнат читателите на него. Трябва ли и тук да казваме на г. Чолакова, че не следвал делото си с пълно присърце, като изоставил от вниманието си и тая толкоз очевидна работа?

В предговорът си г. Чолаков имал добрината да ни определи и важността, значението и ползата от изучването на народните о б л е к л а (костюми). Ала от издадените му костюми всеки ще се увери като нас, че г. Чолаков толкоз отбирал от народните ни облекла и толкова старателно е умял да ги събере, нареди и издаде, както и самият свой цял «Българскый народен сборник». Г. Чолаков ни представлява един млад българин от Шопско с б р а д а и една българка из тракийските страни с кобилица за вода, която има в р а т о в р ъ з к а около ризата си на вратът. Нийде в Българско — нито в Шопско — ние не сме виждали, нито чули млади българи (селяни, защото само у селяните намерваме чисто народно облекло) да си пущат б р а д и, нито селянки моми да носят в р а т о в р ъ з к и около шията си като премяна (труфило). Наистина, ние не познаваме тъй добре, както г. Чолакова, народът си, неговия дух, «неговът естетичен вкус» и пр., та може на сегашните българи — селяни и селянки — естетичният вкус да е станал брадат и с вратовръзки! Но ние мислиме, че тука само на г. Чолакова естетичният вкус е играл ролята, дето в издадените му облекла намерваме твърде смешни и безестетични черти, които придават на цялото изображение такова достойнство, каквото например изображението на един белгиец-селянин, който да се представлява в него с народното си облекло, но главата му да е обръсната и само на върха ѝ да има едно перчанче като на един селянин-турчин. С една дума и в издадените костюми на г. Чолакова, дето господство му има повече намеса, там има и значителни погрешки. Само от лява страна фигурите са добре представени, както старите, така и младите българи от Шопско. Но тези подирните са извадени още в г. 1860 не от г. Чолакова, а от софийскаго учителя, покойнаго С. Филаретова, който от тях беше дал на братия Миладиновци и други беше пратил в г. 1861 до свои приятели в Прага.

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

Съставил Т. Н. Шишков. Нов учебник в две части, назначен за по-горните класове на народните наши училища. Първо издание от книгопродавницата Момчилов и С-ие в Търново и Русе. Цариград 1873. Цена 20 гроша.

Г. Т. Н. Шишков продължава повече и повече да обогатява нашата сиромашка книжнина със своите от ден на ден по-важни, обемисти и сериозни трудове умствени. И забележителното, както и утешителното в това е, че туй обогатяване става по всичките отрасли на науката, така щото богатството и разнообразието на г. Шишковът талант сериозно начева да ни привожда в учудване. Не успява човек да се наслади с красотите на «Велисария», ето ти че се явява «Глезен Мирчу» от хубав по-хубав; после те поражава грандиозната «Теория на българската словесност», в която между другото се обещават, особено в предговорът, толкова други прекрасни плодове за нашата книжнина, а най-повече за българският наш език, който отистина има нужда и от многотрудието по тази част на г. Т. Н. Шишкова; но и на това произведение дору се нарадва и начуди човек, ето че ти се поднася друго, още по-сериозно и обемисто произведение под приятното за всяка българска душа заглавие «История на българския народ» с едно предисловие, от което между другото се научаваме, че това ново произведение на г. Т. Н. Шишкова е плод на 12-годишен умствен труд. . . Но не е само това. Искате ли «Българска граматика» още по-сполучлива и от многосполучливата граматика на г. Момчилова? — Потърсете из книжарниците, особено на Момчилова и с-ие, и вие непременно ще намерите граматиката

ни г. Шишкова с предисловие още по-добро от предисловието на «Теорията» и «Историята». Искате ли сериозен математически труд? — Потърсете пак в казаните книжарници, и ние непременно ще намерите и такъв труд[1] от г. Шишкова. Искате ли песни и стихотворения? — И такива неща се намират, съчинени от г. Шишкова . . . И всичко това множество и разнообразие на тежък умствен труд кога се явява? Тогава, когато по всичките отрасли на науката има вече доста произведения на наште гении и списовачи. Драмата «Велисарий» и комедията «Глезен Мирчу» явиха се една подир друга след прекрасните и многочислени произведения по тази част на прочутият драматург наш г. Войникова, както и след такожде многочислените произведения на още по-прочутият, всеобемлющият, всезнающият, неутомимият и р а в б о г о с л о в от Русе, г. Тодора Станчова. «Теорията на българската словесност» се яви след знаменитото произведение по тази част на още по-знаменитият г. П. Оджакова (фон[2]). Българската граматика на г. Шишкова се яви след толковато много граматики на г. Груева, Мирковича, Войникова, Момчилова и др. Но ето че се явява сега от г. Шишкова «История на българският народ» след сериозните трудове на г. Войникова, Душанова, Манчева и др.[3] Не! Човек с посредствени умствени способности не би се решил на такива подвизи — да съперничи във всичко с първостепенните наши труженици в книжовното поле.

---

[1] Справедливостта иска да кажем тук, че Аритметиката на г. Шишкова е отистина сериозен труд и че е по-систематически изложена и въобще по-добра от голямата Аритметика на г. Данова, и ние, без да се свеним, препоръчваме я на нашите учители.

[2] В предисловието на това си произведение обаче г. П. Оджаков много надминува г. Шишкова. Хеле в съжденията за произ ождението на българската поезия никой на света не може да се сравни с г. Оджакова.

[3] Дали няма г. Шишков да се впусне и в лингвистиката и да и з о р о д и някой «Българско-френски речник» подир изброденият вече труд на г. Богорова, или да състави «по-методическа граматика» за к л а с и ч е с к и т е г р а ж д а н с к и у ч и л и щ а подир преведената вече и издадена със запазване правото за препечатване на г. К. Ив. Търновский? Г-н Търновски тържествено заръчва да не препечатва тая граматика нито съчинителят й д-р Ф. Ани! Ние предупреждаваме г. Шишкова от лингвистически трудове, защото г. Търновски мирка да печата и един всеобемлющи Немско-френско-гръцко-български писмовник, на който стойността е отдавна вече получил предплатена!

Вижда се, г. Шишков да е чувствувал твърде добре голямата мощ на своят дух и гений, на своето превъзходство пред другите, когато се е залавял за всеки един от своите умствени трудове, защото не може да бъде от никого скрито — понеже сам г. Шишков го изповядва в предисловието на трудовете си, — че той за всек един свой труд се е залавял с цел — да представи на читателите нещо по-пълно и по-съвършено, отколкото е имало досега в българската книжнина. И наистина, той е оправдавал намерението си. Погледнете на неговата граматика и вие ще видите, че тя е доста обемиста; погледнете на «Теорията» му за българската словесност и вие ще видите, че тя не е по-малка от «науката за стихотворството» на г. Оджакова. Ами неговата «История на българския народ» — има ли от нея по-голяма българска история, писана досега от българин? Няма. Колкото за превъзходството на съдържанието на всичките тези произведения, достатъчно е да прочетете предговорите им и вие ще се уверите напълно, че и по съдържанието си те заемат първо място. Отистина, ние не можем да се не признаем, че със страхопочитание гледаме на умственото разнообразие на г. Шишкова и на неговото неутомимо многотрудие, и не само преклоняваме глава пред този гений, но и велегласно и във всеуслишание препоръчваме на всичките наши млади, които имат присърце да се трудят на книжовното поле, да имат винаги за пример г. Шишкова и неотстъпно да подражават неговото многотрудие и неговата неустрашимост. Трудолюбието е похвално и достоподражателно качество. Трудолюбивият човек винаги заслужава похвала и уважение, а най-повече такъв, който е неутомим в мъчното поприще на книжовността, особено же в попрището на българската книжовност. Но . . .

Ние, българите, сме чудни хора. Във всичко ние обичаме да бъдем първи. Търпение ли се иска, труд ли се иска — ние сме първите. Малко ни е грижата нас, че това търпение или този труд са неразумни и безполезни. И това похвално и достоподражателно надпреварване се забележва особено в нашата умствена деятелност, преимуществено же в нашите книжовници, а най-повече в тези, които случаят турнал начело или поне им дал възможност сами да се считат, че стоят начело. Не е ли истина това, че в развитието си ние много сме останали назад, че нашата книжнина и по обем, и по съдържание е много сиромашка? Това го знаят всички,

ли и мнозина от нас самите го познават и изповядат. Кога така, трябвало би ние да се заловим за основата на нашето развитие, та така постепенно и сигурно да вървим напред. Но какво гледаме на дело? — Съвършено противното. Ние не можеме правилно да прочитаме, нито пък да си записваме името, както трябва, а пък разгледайте програмите на всички наши училища и вие във всичките ще видите все високи и големи науки, без да има нещо казано в тях за първоначалното обучение; ние не познаваме и най-простите правила на първоначалното обучение и възпитание, което може да положи яка основа за по-нататъшното наше правилно развитие, а се изпотрепваме да търсиме за училищата си учители с много и високи познания и да им наддаваме големи-големи плати тогаз, когато първоначалното обучение и възпитание на децата си отдаваме в ръцете на хора невежествени и лениви или сакати, които не се срамуват да се наричат педагози, гледаме такивато педагози да бъдат колкото е възможно с по-малко плата и затова ние си даваме право да мислим, че сакат педагог трябва да бъде заплатен като някой просяк.

Ние всинца признаваме и особено у книжовниците и учителите е сега на мода велегласно да проповядват, че първоначалната отхрана и развитие са най-необходимите за нашият народ неща; на мода е горещо-горещо да съветуват, че трябва да се обърнело сериозно внимание на това, а между туй всеки от тези книжовници и учители считат унижение за себе си да се заловят с първоначалните работи, с малките деца, а търсят все високи предмети да списват и преподават . . . Та не е ли пълна и неопровержима истина това, че нарядко ще се намери у нас учител, който да одобрява предшественика си, програмата и начинът на обучението и който да не хвали и да не превъзнася своята програма? Ние нямаме букварчета като хората, ние не знаем да говориме български, не познаваме свойствата и особеностите на езикът си и никой от нас не се заема с изучването на тези дребни и долни работи, а всички гледаме да списваме и печатаме все обемисти граматики — по правилата на чуждите езици . . . Ние не сме изучили, както трябва, ни една българска народна песня, нямаме едно поне малко понятие от духът на българската поезия, а пишеме и печатаме «Наука за стихотворството», «Теория на българската словесност» . . . Ние не познаваме себе си, народът си, не зна-

еме поне най-главните и важни събития от народната си история, нямаме някое цяло и закончено понятие за миналото си, а нам ни предлагат под вид на популярен учебник дълги и широки избирвания, заети от тогоз и оногоз и необмислени добре, нито разбрани, както трябва — за това, какво сме били преди 3000 години до Христа, де сме живели, как сме се облачели, какво сме яли и много други такива важни, важни издирвания . . .

Кажете сега, не сме ли чудни хора ние българите? Не само сме чудни, ами още и смешни! И защо е това така? — Защото ние всички въобще, а особено книжовниците ни, залавяме се за работа с намерение не да направим нещо, а да се покажем. Ние най-повече в книжовните си предприятия не се въодушевляваме от светлината на истинската наука и за то не постъпваме според нейните закони и искания; в тези предприятия възбудител и ръководител не ни служи любовта към общата полза, а нашите частни интереси и егоизмът ни: те ни насърчават, те ни са ръководители и целта ни е — постигването на тези наши частни интереси и удовлетворението на нашият дребен егоизъм . . . Дринов написал българска история с цитати, защо такава история да не напише и Шишков — хем да я натрупа с повече цитати? Груев написал граматика за българският език, защо и Войников или и Шишков да не напишат още по-хубави граматики за този език? Миладиновци издали сборник от български песни, защо това да не направи и г. В. Чолаков? Славейков издава вестник, защо това да не го стори и Найденов или и Р. Блъсков? Защо — я? Нима те са по-долни от първите? — Как може! . . . У нас няма тая искрена любов към народната полза, която кара човека да остава настрана и егоизмът си, и частните си интереси, а да гледа само за обществената полза. Няма у нас това съзнание разумно, което прави човека, най-повече книжовника и списовача, да уважава и себе си, и попрището, в което е влязъл, и другите, на които предлага трудовете си. Ние не познаваме, нито пък можем да ценим важността и светостта на книжовното поле, а при това у нас няма и тая нравствена доблест, която кара човека добре да пресмята силите си, преди да се залови за важна и сериозна работа и която никогаж не позволява да се залавяш за работа такава, която надминува силите ти . . .

Такива печални мисли са ни обземали и друг път и ние

сме имали случай публично да ги изказваме. Но същите печални мисли ни обзеха и сега, като разгледахме новият труд на г. Т. Н. Шишкова, именно неговата«История на българския народ», и ние не можеме да се удържим, за да не ги изкажем пак публично. Може би честото повтаряне на една и съща истина, макар и горчива, ще вразуми онези, както трябва, които са жедни за деятелност и готови да се впуснат в книжовното поле.

Признаваме се откровено, че ние с искрена радост посрещнахме появението на новият труд на г. Шишкова. Без да гледаме на репутацията, която досегашните произведения на г. Шишкова са му спечелили в книжовният мир, ние не можехме да очакваме, че след имеющите се вече учебници по българската история и преимуществено — след забележките, които се направиха в «Период. списание» на дружеството по повод на г. Душановата История, както и в «Читалище» по повод на българската История от Манчова, г. Шишков не ще си позволи да ни представи друго по българската наша история освен учебник пълен, добър, такъв именно, в какъвто нашите училища сега засега отистина имат голяма нужда. Нашето очакване се обърна почти на пълна увереност, като видяхме сам г. Шишков да ни уверява в предговорът на новият си труд, че той напълно се съгласувал със забележките както в «Период. списание», така и в «Читалището» и че без да се хвали, господство му имал «всичките тези съображения пред вид, когато се заловил да пише историята на българския народ, може би против силите си» (гл. предговорът му, стр. XII). Но колко много и жестоко излъгани се видяхме, като разгледахме самата книга! Г. Т. Н Шишков излъгал себе си, та излъга и нас. Той имал (вярваме му) пред вид всичките съображения, изказани в споменатите две списания по повод на явившите се тогава учебници по българската история, но когато пишел своята история, не се е съображил с тези съображения или поне е мислил, че се съображава, и на дело не го е направил. Ако да беше отистина се съображил с казаните забележки, Историята му на българския народ не щеше да бъде нито толкова голяма и безсъдържателна, нито толкова неопределена, безхарактерна и захласната.

Отистина, когато първи път разгърнахме новото произведение на г. Шишкова, ние се постреснахме и доста смутихме от многочислените цитати, имена на разни автори-историци,

чужди доказателства и свидетелства. Всичко това ни накара с благоговение да погледнем на г. Шишковата книга като на специално критическо издирване по българската история. «Ето сериозен труд по един от сериозните предмети», помислихме си ние. Но колкото повече разгледвахме тая книга, толкова повече дохождахме в недоумение и в конце-концов дойдохме дотам, щото не можихме, както и сега не можем, да определим що е това за книга и г. Шишков с нея какво е искал да ни даде — специално критическо издирване ли по българската история, учебник ли, или популярно изложение на тая наша история. Тя е всичко, а в същото време и нищо. Тя не е и не може да бъде специално критическо издирване, защото в нея освен че няма нищо самостоятелно от г. Шишкова издирване или присъда и заключение, понеже г. Шишков всичко присъжда и заключава с двусмислените и неопределени фрази: «ако съдим според еди-кого», «види се», «трябва да е»,«може би» и т. н., но още и чуждите мнения и издирвания са турнати в тая книга и така чудновато свързани с останалото, щото сякаш че г. Шишков не ги е разбирал, както трябва, нито пък знаял защо ги е турил и дали трябвало да ги тури; при това и езикът навсякъде е такъв, щото иска се на човека да повярва, че г. Шишков е писал не сериозно нещо, а се е упражнявал в риторическото изкуство и приготовлявал с к а з к и, та затова обръщал повече внимание на красотата на фразите.[1] Единственият признак, по който може да се мисли, че книгата е специална и сериозна, са цитатите и многочислените имена на разни историци. Но уви! Ако г. Шишков да знаеше какво впечатление правят тези цитати и имена и до какви неизгодни за него самаго заключения докарват те читателя, ние сме уверени, че той би се удържал и не би накичил и натрупал с тях книгата си. Ние нямаме причини да се съмняваме в добросъвестността на г. Шишкова и напълно вярваме, че всички тези автори и извори той ги е имал подръка, чел ги е; но именно защото вярваме това, ние изпитваме една душевна болка, като се виждаме принудени от самата книга да си съставим не твърде високо и изгодно понятие за учените способности

[1] Има много такива красиви фрази, но най-характеристичната се среща на страница 86, дето наместо да си каже като българин простичката, че говори с думите на г. А. Л. Лонга, той казва: «Ний тук ще забележим със собствените думи на един учен и з з а д А т л а н т и к а.» Отистина висока поетическа и учено-историческа фраза!

на г. Шишкова. Защото, да има човек под ръката си толкова извори, да ги е прочел и изучил (според както предполагаме да е направил г. Шишков) и все пак да не е съумял да напише нещо порядъчно, това ще рече такъв човек да даде на всички правото да вярват, че той бил неспособен и работата, за която се е заловил, надминувала силите му. Впрочем г. Шишков няма претенция, за да се гледа книгата му като нещо специално, като строго критическо издирване. В предговорът си той ни казва: «А издаваме я (Историята на българскыя народ) с цел да послужи не само като учебник в нашите народни училища, но и като наръчна книга за секиго българина или чужденца, който би желал да се опознай със стария славенский мир, с българската народност и миналото наше» (Предисл., стр. XII). Дето ще каже, с двояка цел е написал г. Шишков книгата си: да служи за учебник и да запознае всекиго българина и чужденца не само с българската народност, но и със стария славенски мир. Какво по-добро от това? Ние нямаме добър учебник по народната си история в нашите народни училища и ето че г. Шишков ни предлага такова нещо. Българинът, а особено чужденецът няма как и отде да се запознаят с българската народност, с нашето минало, най-повече със «стария славенский мир», но ето че услужливият г. Шишков и тука побързал да пристигне на помощ . . . Това е всичко добро и похвално, но — ох! Едно е мислил да прави г. Шишков, а е направил съвършено друго . . . Сам друго казва за книгата си, а самата книга съвсем друго показва. Като не е специално критическо издирване по българската история, тая книга не е и не може да бъде и учебник за никои класове на нашите училища, макар г. Шишков и да я назначава за по-горните класове, защото в нея няма никаква система, няма логическа, та и никаква връзка между частите, не е нещо цяло, закончено и ясно. Тя не е и не може да бъде и популярно изложение на българската история, защото в нея чуждият материал тъй безцелно и разбъркано е натрупан, щото, ако някой би имал колко-годе понятие от българската история, като чете Шишковата история, ще се сплете и забърка и ще изгуби и онова малкото, което е имал. Чужденецът пък, който би повярвал на думите на г. Шишкова и би поискал от историята му да се опознай със «стария славенский мир», едвам ли би извадил от нея друго освен едно дълбоко съ-

жаление за българската книжнина, в която е възможно да се явяват такива произведения на самохвални автори . . .

С казаното дотук за г. Шишковата «История на българския народ» ние би ограничили присъдата си[1] за тая книга, защото тя и не заслужава повече нещо; но ние познаваме добре тези господа и отсега чуваме виковете им: «Докажи, господине, докажи!» Искат доказателство на онова, което е очевидно, ясно като хубавият божи ден! Всеки, който умее български да чете и се залови за г. Шишковата история, ще се увери, че нашата присъда е вярна, защото нищо не ще да може да разбере от тая история. Нима това не е доказателство? Всеки учител, колко-годе добросъвестен, след едно критично, но разумно разгледване на тая книга, ще я отстрани от учениците и училището си, защото той ще познае, че тая книга с многословието си, празнословието си и заплетеността си в състояние е да разбърка понятията на децата и до голяма степен да им затъпи способностите. И това не е ли доказателство? Съгласни сме, че ще се намерят и такива учители, които да одобрят историята на г. Шишкова и да я употребят в училищата си за учебник по българската история; но това ще го сторят само учители лениви, недобросъвестни и шарлатани, които ги мързи съвестно да работят и които в историята на г. Шишкова ще намерят материал за две-три години, който, при това, ще им даде и възможност да мислят, че са в състояние да преподават в «по-горните класове на народните наши училища», и с този начин още повече да киснат в шарлатанлъка си . . . Но за да отстраним всяка възможност за обвинение в пристрастие или в голословно отсъждение, ние, при всичко, че работата е очевидна и ясна като ден, ще дадем кратки някои доказателства на това, що казахме вече за г. Шишковата «История на българския народ».

---

[1] Предвиждаме сърдитията на негова милост г. Р. Блъскова, който чрез своето блъсковско «училище» не ще се забави да ни помъмри за това, дето си позволяваме да осъждаме произведенията на знаменитите ни автори — както направи това и с г. Бончева. Бъдете спокойни, г. Р. Блъсков! Книжовното поле е свободно и открито за всекиго, но то е много трънливо и никой никогаж не може да нагази в него бос, защото зле се наранява от бодилите — рано или късно. Не се мамете от това, че мнозина дълго време боси се разхождат из това поле под вид на разни безобразни стихотворения, повременни списания и т. н. Такивато, ако не са наказани с неспособността си дотам, щото при самото си появяване в това поле да се предадат на пре-

Г. Т. Н. Шишков назначава историята си като учебник за по-горните класове на нашите народни[1] училища. А ние казахме и пак казваме, че тая история не е и не може да бъде за учебник в никое училище. И това го казваме ето защо:

Като се каже учебник, разбира се и трябва да се разбира едно пълно, систематично, закончено и ясно изложение на кой да е предмет, съставено от подробните и обстоятелни издирвания и изследвания по този предмет на самият автор или на други учени лица-специалисти, и не натрупано с неща лишни и безполезни, които въобще отегчават вниманието и твърде много пречат на правилното разбирване и усвояване на предметът. В учебникът се излагат готови истини положително и в него нямат място критическите издирвания, посилки, имена на автори, цитати и калпавата манера — «този тъй казал, а онзи инак», без да се извади от това «тъй» и «инак» какво да е свястно заключение. Истина, много пъти и в учебниците се противопоставят две противоположни мнения за нещо, но се поставят, за да се разясни работата по-добре, и винаги от тези две противоположни мнения прави се какво да е свястно и положително заключение. Така щото учениците, като имат на ръка такъв учебник и като учат по него, да могат да усвоят правилни, потребни и закончани понятия за предметът, който изучват, а не да се заплетат така, щото и 10 години да учат за същият предмет, и все пак да не знаят нищо от него . . . Тези са истините, които ако не всеки учител, поне всеки списовач на учебници трябва да ги знаят добре, следователно трябва да ги знае и г. Т. Н. Шишков. Прочее, такъв ли е неговът учебник, какъвто начертахме тук? Далеч е той от това и много далеч! Далеч е, казваме, особено относително нашите училища, дето учителите по българската история са повечето невежи в предметът си и тъй безсъвестни, щото, когато строго искат от учениците си

рение и заборавене, рано или късно ще настане и техният час и тогава всеки ще си приеме должното.

[1] Молим г. Шишкова да ни каже: какво разбира под думата «народни» училища и има ли у нас, българите, други някакви училища, та че е било потребно да се каже думата «народни», за да се отличат едни училища от други? Не знаем дали би сбъркали, ако кажем, че и това е казано за украшение, казано е, защото така добре звънтяло на ухото на г. Шишкова. . . Любопитно е да се знае и това, кои по-горни класове е разбирал г. Шишков, когато си е писал книгата.

да им кажат наизуст в коя година е царувал например К о р м е с и кой се е възцарил подир С а б и н а, сами търсят по-скоро да го намерят в учебникът, защото не го знаят . . .

Първо и първо, г. Шишков натрупал учебникът си с много ненужни и безполезни неща. Така, цялото му въвеждане или «ввождане» със заключението барабар от стр. 1—36; после, първата част почти всичката — защо е било всичко това? То не е било потребно да го турга в книгата си именно г. Шишков, защото, както го е разбрал и наредил, то не служи и не може да служи за друго, освен да направи книгата голяма и да забърка и умори още отначало читателя, който дръзне да го прочете и да види какво н е щ о е искал да каже с него г. Шишков. А пък тежко и горко на онези ученици, които са принудени или ще бъдат принудени да изучват това нещо! Впрочем сам г. Шишков имал дотолкова свяст да разбере безполезността на повечето от това нещо, защото на стр. 30 в забележката той съветува учителите да не задължават учениците да изучват «цялото ввождане открай, но по-силните от тях могат да начнат уроците си по отечествената история тук от заключението на ввождането». Много умен съвет, и г. Шишков щеше да направи още много по-умно, ако беше дал този съвет още за много други части от книгата си. Не можем само да разберем по-слабите ученици отде трябва да почнуват изучването на отечествената си история (трябва н е п р е м е н н о от заключението на първата част, стр. 77. Г. Шишков много обича да прави незаключителни заключения) и — защо и за кого в такъв случай е писано ввождането. Но — разбираме! Ввождането е писано за «секиго българина или чужденеца, който би желал да се опознай със стария славенский мир». Уви! Колко внимателно и да четат те (българина и чужденеца) това ввождане, все не ще могат да съставят за с т а р и я с л а в е н с к и й м и р, но ако би да имат колко-годе ясни понятия за този мир, ще ги затъмнят и побъркат, като прочетат г. Шишковите и з с л е д о в а н и я — дотолкоз е в тях всичко тъмно и неизследуемо. Понеже г. Шишков намислил да напише нещо в а ж н о по българската история, з а с т а р и я с л а в е н с к и й м и р, поставя на стр. 3 едни много важни въпроси за този мир и преди да пристъпи към решението им, той — за «улеснение — поискал да хвърли един къс поглед вече не в ъ р х у с т а р и я с л а в е н с к и й м и р, а върху с т а р и я с в я т въ-

обще. Не знаем дали г. Шишков е бил убеден, че такъв един къс предварителен поглед върху стария свят е бил необходим за неговата книга, но той, види се, да е видял, че сериозните учени хора тъй правят въобще и сам той, като учен човек, наел се да направи подобно на тях; обаче, като не му стигнали силите, той взел, та дето каквото срещнал у другите — било за стария свят, било за стария славенский мир, било за българете, — турнал го в книгата си, без да си го обясни добре, от което произлязла тази голяма бъркотия и такивато вънинющи противоречия и неопределености . . . С една висока, чисто шишковска манера и с един авторитетен тон започнува г. Шишков да ни разяснява всяко едно дело, а между това познава се, че сам той не е разбирал какво е искал да разясни и докаже. Наместо ясно и точно понятие за старите словени и въобще за словените той ги разбъркал с другите народи и другите с тях така, щото шаштисва се човек и не може да разбере кои са били словени и кои не. На стр. 5 г. Шишков прави даките словени, както и на стр. 32 — водим по Гаттерера — и на стр. 51, а на стр. 37 господство му, водим по Иорнанда, приема, че даките са народ готски, скандинавско произхождение, и потвърдява това още и с Геродота . . . Тъй също и траките г. Шишков на места ги прави словени и на места ги отделя от словените. Така и на стр. 5 той ги прави словени, като казва, че словените под името траки и илирийци минали в северната страна на Еленский полуостров, а пък на стр. 8, като говори как преди 3000 години до Христа (а според Клапрота не било преди 3000, а преди 3076 години до Христа. Каква точност у г. Шишкова!) голямата человеческа фамилия се разделила на много народи, турга тракийското коляно съвършено отделно от словенското племе, от което излиза, че траките не са словени. Кое е правото? Може би г. Шишков разбира в тези си разкрития, че в едно време и в известни страни словените са се наричали ту с името траки, ту с името даки? Това г. Шишков никъде не ни го обяснява, даже и в специалните си издирвания и изложения за «старите и нови имена на славените». Този дял се захваща от 13-та страница на книгата му и се свършва на 19-та страница. Тук г. Шишков привежда доказателства от Плиния, Птоломея, Прокопия, Иор-

нанда (или Юрдана!), Хормейра и от много други, даже и от скандинавските песни и басни, и всичко това не е за друго, а само и само за да ни разясни и запознае със старите и нови имена на словените. Обаче в целите тези 7 страници не може човек да намери нищо ясно и определено за имената на словените. В изложението си за «характер, нрави и обичаи, вяра и управление у славените» (стр. 19—25) г. Шишков се е показал още по-хубав. Тук има такива оригинални забележки и съпоставяния на разни противоположни мнения от разни автори, щото отистина могат спечели на човека твърде почтено име в сериозната историко-критическа наука. Така на стр. 20, като казва, че словените имали някои характерни черти общи и с другите народи, счел за нужно да направи такава забележка (забел. 11): «Булгарин, руский съвременен писател, смята сичкити немци за германци, но други му възразяват, че немците от старо време до Карла Великаго занимавали само една малка част от Германия, и именно — при рейнските земи, които съставляли Малка Германия.» Хубаво я! В тайните на вашата мъдрост, г. Шишков, тази забележка може да е била необходима, но защо не ни казахте кой е прав: Булгарин ли, или другите, които му възразяват? — На стр. 20—21 господство му разправя с думите на обичливият нему г. Булгарина (г. Шишков е като пчела: дето намери мед, оттам взема!), че българите в старо време не само почитали и тачели Перуна (защо не се е прибавило грьмовержца? Или това е преимущество на г. Войникова), покланяли са се на духовете, които били богове второстепенни, но «и, без никое сумнение, на злите божества приносяли человечески жертви», а пък на това прави такава забележка (забел. 15): «Ако ли вярваме г. Лонга (ами вие, г. Шишков, как казвате — да го вярваме ли?), то казва: че в старо време славените били многобожници, но няма никакво доказателство нито за една человеческа жертва. Те вярвали във въскръсването и в будущия живот.» Г-н Лонг заслужва всяко доверие, а и г. Булгарин според г. Т. Н. Шишкова е един от съвременните руски списатели (като казва г. Шишков за г. Булгарина, че е съвременен писател, дали мисли, че е сегашен?) и съчинението му, в което разсъждава за горните неща, е — пак според Шишкова — любопитно; но ето че и двамата (г. Лонг и г. Булгарин) си противоречат: един което утвърждава, другият го

отрицава — кой от двамата е прав? Напусто би се трудил ученикът или читателят да намери мнението на г. Шишкова, та да си уясни работата! Г. Шишков не се потрудил да каже своето мнение. По-надолу, на стр. 21, 22 и 23, г. Шишков продължава да ни запознава с разсъжденията на г. Б у л г а р и н а, г. К о р ш а и г. Л о н г а за същият предмет, т. е. за характерът, нравите и обичаите, вярата и управлението у словените, но и в трите тези разсъждения се срещат някак противоречия, които г. Шишков трябваше да ни каже как да ги помирим и да можем да си съставим едно ясно и точно понятие за характерът, нравите и проч. у словените. Г-н Корш, както гледаме в учебникът на г. Шишкова, между другото казва и това за словените: «Без истинска любов към свободата, основана по-напред от всичко на уважението за себе си, те (словените) подобно са били горделиви с по-долните си, както и смирени до раболепност пред по-горните си» (стр. 23), а г. Лонг за същите словени (пак Шишков ни запознава в учебникът си и с това) казва: «И една от най-главните черти в техния характер е началото на равенството. От най-високия болярин до най-сетния сиромах, сички са били свободни . . . Тяхното обнасяне с пленниците им било много по-горне от най-изкусното постъпване на образованите тогаз гърци и римляни» (стр. 23 и 24). И това е хубаво. Но, боже мой! Кого да вярваме? Кой от тримата тези писатели говори право: Булгарин ли, Корш ли, или Лонг? И какво понятие трябва и можем да си съставим за характерът, нравите, вярата и проч. у словените? Г. Шишков не счел за потребно да ни обади това. Той видял за по-добре и по-потребно от себе си да прибави (вижда се като заключение) на казаните разсъждения на споменатите трима списатели това от голяма важност н е щ о: «Отпървен и самите римляни се наричаха варвари, а отпосле се научиха да прикачат същото название на сичките народи освен, разбира се, на техните м а с т о р и, гърците! А думата в а р в а р и н не е освен едно глупаво название, което се вижда да означава сичко, но което, на дело, не изразява нищо, и тя често се употреблява безсмислено и безместно от гърците и от римляните, както и думата е р е т и к в средните векове. Да приложим, а к о щ е т е (май с Шишков! Голяма способност има да прави в разказът си чудновати ефекти, както този тук: а к о щ е т е!): както и сега, в пълния деветнадесятий век името схизматик, с

което православното гръцко духовенство от Фенер (как обстоятелствено разказва!) иска да отличава православните българи, които са отричат да припознават неговата власт върху си!» Недей пита, ученико, или ти, читателю, защо е турнал това г. Шишков, защото ние не можем да разберем з а щ о. Вижда се, това е една от големите тайни на г. Шишковата мъдрост. . .

Но ето на стр. 30 започнува се з а к л ю ч е н и е т о и се продължава докрай на ввождането. Ние, като прочитахме ввождането на Историята на г. Шишкова, с радост се заловихме за това заключение, защото имахме надежда, че след толковато бъркотии, безсмислици и противоречия ще намерим в заключението поне нещо що-годе такова, което да ни осмисли, поясни онова, което се е натрупало до заключението. Ние знаем, че заключението — в книга ли било, в устен разговор ли било — турга се не за друго, освен да каже за предметът на писането или на разговорът последната решителна дума, извадена от предидущите разсъждения; но г. Шишков, види се, съвсем инак разбира думата з а к л ю ч е н и е, защото, наместо да ни даде исканата последна дума, която да примири и обясни всичките предидущи бърканици и противоречия във ввождането му, той ни дава в заключението си нови х и п о т е з и за произхождането на словените, нови бърканици, нови разсъждения и противоречия, които, в добавок, нямат никаква връзка — нито вътрешна, нито вънкашна — с предидущето, а още и от самият г. Шишкова захлюпени някак със съмнение. Така той ни казва, че две предположения или х и п о т е з и съществували за дохождането на словените в Европа: едната — на учените Б а й е р а, М ю л л е р а, С ю х м а и всичките онези, к о и т о с а п и с а л и о т 1750—1770 (к а к в о о п р е д е л и т е л н о о п р е д е л е н и е!), че словените дошли от Азия в Европа заедно със сарматите около Р. Христово; втората — тоже на учените Долчи, Гаттера, Шлецера и много други, — че словените са т у з е м н и жители, т. е. пак дошли от Азия, но не около рожд. Христово, а 3000 години преди Христа. Към тази последната хипотеза г. Шишков присъединява и мнението на г. Малтебрьон или Maltebrun — а (както го сам пише) извлечено от негов (Maltebrun-ов) неиздаден м е м о а р в ъ р х у с е в е р о и з т о ч н и т е н а р о д и н а Е в р о п а (виждате ли? Г. Шишков нищо не е оставил, за да

не се ползува — за допълнение и разяснение на историята на старото словенство . . .) и в конце концов свършва така: «Този знаменит писател (Maltebrun), както виждаме, споделя мнението на партизаните от втората категория, т. е. че славените са туземни обитатели на Европа. Ний обаче, като приемаме с него едноплеменството на траките, мизите и венедите със славените (ами даките и гетите, г. Шишков? Maltebrun намира за твърде вероятно мнението на Гаттерера, който гледал даките и гетите като словенски народ, ами вие — как го намирате?), придържваме са и в мнението на Теофила Лавале, който, както видехме, открай има славените за преселенци в Европа на след келтите и тевтоните.» С такава фалшива маневра да се впиха между учените г. Шишков си свършва заключението. Е, добре, де е разяснението на всичките тъмнотии, де е примирението на всичките противоречия, с които преизобилува Вождането? Де е най-после заключението както на Вождането, така и на самото му заключение? Но хиляди питания са напусто, защото отговор няма да ни се даде: туй е то Вождането и заключението — друго няма. Че от това нищо не може да се разбере, нищо свястно и положително не може да се извади — грижа ли ви е за това? Г-н Т. Н. Шишков може съвсем инак да гледа на работата, а това е доволно. Ама и справедливо: Вождането не е друго, освен приготовление към великото дело — изложение «Историята на българския народ» от г. Т. Н. Шишкова. Трябвало, прочее, г. Шишков да ни приготви към това велико дело, като ни накара да навикнем на многословието му, красноречието му и на големите му и сбширни познания . . .

Но да минем сега на първата част, която обема тамам 46 страници. Предупреждаваме читателите си, че и тук няма «История на българокия народ», ами че и това е приготовление към историята на този народ, без което приготовление според сметката на г. Шишкова не би била понятна самата «История българска». В тази «първа част» г. Шишков почнува да ни разправя «Историята на даките и на другите народи, които населявали дунавските земи преди българите». И тези други народи — според нареждането на г. Т. Н. Шишкова — са: даките, готите, гетите и славените. Всичко това отистина е любопитно и необходимо да се знае от всеки едного «българина или чужденеца за по-добро запознавание със стария сла-

вянский мир, с българската народност, с отечеството и миналото наше», но ние съжаляваме, защо г. Шишков не е имал добрината да ни разкаже и за народите, които са населявали дунавските земи и по-отрано от даките и др. Зер, и това е любопитно. Шегата обаче да оставиме настрана, а да си кажем право и сериозно, че г. Шишков и в тази «първа част» останал верен на своето многословие, бъркотия и безсвязност в изложението. Излага ни «Историята на даките и на другите народи», но наместо да се потруди да даде някоя обмислена цел на това изложение, да направи потребната логическа връзка, той взел, та сложил отпреде ни разтегнат разказ за едни и за други, и разказ без начало и конец, така щото чудиш се и маяш и не можеш точно да си обясниш отде са се взели тези народи, за които ни разказва г. Шишков, къде са отишли. Търсиш нещо положително, определено, някое заключение, но не намираш друго освен поетическо захласване на самият автор, което ти забърква и затъмнява и малкото онова, що си извадил с голям труд от прочетеното. Така, за готите вместо всяко заключение, поетически ни се разправя (на стр. 54) с какъв религиозен страх и трепет са се виждали те всред Византийската империя, величието на която — казва г. Шишков — ги заслепявало. Защо ли това величие на империята не заслепи по-напред готите, ами ги допусна със сила да влязат в тая империя и да станат господари на една значителна нейна част, според както сам ни разправя г. Шишков на стр. 49 и 53? Но такава е силата на логиката на г. Шишкова и толкова е голяма неговата любов към превиспрените поетически заключения. Четете на стр. 58 заключението за уните — да четеш и да не се наситиш . . . Или например на стр. 57: «Уннът еще са бори с противниците си, като са огради със своите талиги и сетне, освободен от най-силния си съперник подир отдалечаването на вест-готите, с горделивия кралевич Торузмунд, той са върна (452 — точност голяма!) в Унгария (стара Панония — и тук точност!), за да са примъкне на другата година в горня Италия през незабравяните проходи на Юлийските Алпи.» Това е тъй поетически високо, щото надминува по височината си слогът на г. Войниковите драми или на «Водачът по пътя на живота», особено последната фраза «през незабравяните проходи на Юлийските Алпи». За похвала е г. Шишков и чест и слава ему, дето умее така сполучливо да съе-

лишява полезното с прекрасното. Да обогатиш човека, особено ученика, с полезни познания, а в същото време да му образуваш и развиеш вкусът, да му възбудиш любовта и уважението към поетическият език — това не е малка и лесна работа и кой бъде не може го направи. При това, верен на себе си, г. Шишков и тук ни бърка в понятието за народите, за които ни разправя. Така вместо да ни разясни и положително да ни каже, кои са даките, какво произхождение са — понеже специално за тях говори в цели 16 страници от «първата част», — той ни бърка, като ги прави ту «народ готский скандинавско произхождение» (на стр. 37), ту «народ сроден на славените, следователно и нам българите» (на стр. 51).

Но ето от стр. 59 се начева разказването собствено за с л а в я н и т е. И тук г. Шишков не напуща критическия си глед на делото. Без да направи някоя връзка с предидущето, г. Шишков започнува критически да анализирва племенността и племенното название на словените и още от първите редове ни дава да разберем, че словените не са нито готи, нито уни, обри или авари, нито пък българи, защото — според думите му — «от най-напред те (словените) бяха едно с готите (как едно? — Не е понятно или понятно е само за г. Шишкова), сетне с уните и обрите или аварите (a b a r i — виждате ли? Като сериозен критик г. Шишков трябвало е името на аварите да разясни и с название писано по латински . . .), а най-подир съставиха я к е д и н с ъ ю з (обръщаме върху това вниманието на читателите) под името на българите, като запазиха пак своята самобитност поради тяхната многочисленост.» При това на две места той ни обещава да потвърди това. На едно място (стр. 59) ни казва: «По-долу ще видим мнимото тождество на поменатите тук племена от разни родове», и ни отпуща на § 17, а на друго място (стр. 64), като ни разправя, че «според други съвременни историци словенците (като едно от славенските племена), освободени от римското иго в похода Атилов на запад, били съставили особено княжество под покровителството на унския или аварския или българский двор», добавва: «Тук подолу ще са изтълкуваме, доколкото можем, за м н и м о т о тождество на тези имена. От това по-добро не може да бъде. Въпросът е от най-заплетените, а в същото време и от най-любопитните и интересните за нас — българите. Нас ни правят ту татари, ту фини, ту чуди, ту словени, ту не знам какви . . .» Желателно беше вещото перо на г. Шиш-

кова да ни каже решително какви сме ние и защо сме такива. Нашето желание не можеше да не бъде от най-законните, защото, както видяхме от ввождането на книгата му, той я написал не само да служи за учебник у по-горните класове на нашите народни училища, но и за да може всеки българин или чужденец да се запознае със «старий словенский мир», с българската народност и проч., и проч. И г.Шишшков отистина се залавя за решението на този много заплетен и интересен въпрос. Но, вижда се, работата не била според силите му, защото той според обикновението си почнува да се бърка и да изказва неопределени определенията. Така на стр. 59, както видяхме, г. Шишков отделя словените от българите като два отделни народа, а пък на стр. 64, като се залавя за «разните мнения за произхождението на българските словени», иска му се да слее тези два народа, иска му се да каже, че българите са словени, но не смее решително и положително да го каже, ами се кландука между разните мнения на другите учени, които са писали за тоя въпрос, та за това и сам пада в противоречие. Така на стр. 67, като опровергава хипотезата на г. В. В. Григориева за татаризмът на българите, г. Шишков казва: «От наша страна толкоз, сега ще възразим и нему (г-ну Григориеву) и на неговите едномисленици, че ако има да са сумняваме за татаризъм и турцизъм у българския народ, то може да са допусне донейде за у волгските или камски българи, а не и у дунавските . . .», а на следующата страница (68) положително казва, че «преди да са отцепят дунавските българи от останалите на Волга или от камските българи несумнено съставяха цяло едно племе от славенский род». Характеристична е и забележката по този случай на стр. 65, в която забележка се вижда всичката тънкост на поетическият талант на г. Шишкова. В нея забележка г. Шишков ни казва, че г. Кръстевич «доста вещо развивал теорията, че българите са уни и уните — славени, а г. Дринов още по-вещо опровъргавал тази теория». Дето ще рече според Шишкова и двамата наши учени са прави. И забележете, че това се казва за мнения съвършено противоположни.

Но да не бъдем дотолкова взискателни от тези четири странички (64—69), в които г. Шишков вероятно не е имал намерение специално да разгледва и решава важният въпрос — българите словени ли са, или не, — ами го е напи-

сал току-тъй и ги е пъхнал между §§ 16 и 18, без да има някоя нужда за тях именно там, дето ги е турнал. Специалното назначение на глава III от първата част е «за славените изобщо» и (ох! Не можем пак да не го кажем!) по обикновението си, натрупал за тях, каквото му дошло на ум — без връзка и мисъл. В тази, глава има § 6, но всеки един стои отделно за себе си, без да има някаква си връзка или някакво си отношение с предидущите и последующи параграфи, така щото може свободно да се преместят едни параграфи напред, други назад или и да се изхвърлят някои си, без да има от това някоя повреда на цялата тая глава. Какво щеше например да пострада цялата тая глава, ако да се изхвърлеше от нея § 17-й? Решително нищо.

От стр. 83 се започнува «Втората част» и собствено «История на българите от старо време до днес» (1872 г.). Слава богу! Стигат я толкова предварителни подготовления, изложени на цели 82 страници? Да видиме сега какво ще ни каже за тях г. Шишков. И захваща г. Шишков да върви по пътят, по който вървят Войников, Душанов и другите подобни историци, с тая само разлика, че г. Шишков умел да даде някак по-важни заглавия на своите параграфи и на всичко да наложи печатът на своят своеобразен критически глед на работите. Като ни разправя от самото начало на «Втората част», че във «Ввождането» си говорил доста за словените, а пък в «първата част» между другото говорил, че дакийските славени, преди да са покорят от българското племе, като нападали в Балканския полуостров[1], г. Шишков се обръща собствено към българите и с едно тънко авторско изкуство докарва работата пак до многоинтересният въпрос за словенството на българите, който въпрос той решава твърде оригинално. След разправянето с думите на г. Т. С. Бурмова за това, че българите дали на словените в Балканският полуостров значение и сила като на отделен народ, «без да причинят някой ущърб на народността им», г. Шишков на стр. 85 казва: «Туй явление

[1] Ето що мислил г. Шишков да каже с цяла «Първа част»! Ние пък, като не срещнахме в тази «Първа част» друго освен тъмни някакви си и сплетени понятия за даки, готи, уни и словени, чудехме се отистина защо беше всичко това. То си имало целта и значението — чак сега го разбрахме! Само това е, че, както и друг път казахме, едно мислил да направи г. Шишков , и друго излязло.

лесно се обяснява, като приемнем несумненно, че б ъ л г а р и т е, които дойдоха на Балканскыя полуостров и тъй лесно призеха цяла една страна (Мизия), на която наложиха името си, като я подчиниха, н е щ е д а с а б и л и н а р о д р а з л и ч е н о т г о л я м а т а с л а в е н с к а ф а м и л и я» (сам г. Шишков го подчеркнал). Ето способ к р и т и ч е с к и да разгледваш и решаваш трудни въпроси! Сякаш че г. Шишкова го е било страх да каже положително, че тези българи са словени, и за то се крие зад неопределената и двусмислена фраза: «н е щ е д а с а б и л и», ами ако са били? Но по-оригиналното е по-надолу: «И ако има, продължава г. Шишков, даже противно мнение на туй, както и има, но то н е д о к а ч а ни най-малко славенския характер на днешния българский народ, толкоз повече, защото този нов елемент, който се е пренесъл и се осилил по тези страни с едного от Кубратичите — Аспаруха, даде нов живот и пресни сили на многобройните, но мирни славенски племена, които живеяха тогази по Мизия и Дардания, по малка Скития, собственна Тракия (Романия) и Македония.»

Това е много добре и много умно, но в такъв случай не трябвало г. Шишков да дига толкова гюрюлтия за словенството на българите. При това спорът е собствено за българите-кубратичи: словени ли са, или не. Нали г. Шишков застава в редът на знаменитите историци и със своето вещо критическо перо иска да даде тежест на една от двете противоположни теории за българите?

Обаче и за това не трябва да бъдем строго взискателни, защото по всичко се вижда, че и за това г. Шишков специално не се заловил тук, а споменува само мимоходом, понеже тъй дошло на д у м а. След туй г. Шишков пак си остава верен да трупа параграфи върху параграфи без връзка помежду им.

От стр. 107 започнува се период II-й, т. е. вече и с т о р и ч е с к и й, понеже I-й период, както ни казва г. Шишков, бил д о и с т о р и ч е с к и й.

Ние тук ще спреме вече разглеждането на г. Шишковата «История на българския народ» — едно за туй, че мислим д о к а з а т е л с т в а т а, които приведохме дотук да са достатъчни, за да потвърдят изказаното от нас мнение за г. Шишковът труд и да удовлетворяват взискателността и на самият г. Шишкова, а друго за туй, че и нататък у

г. Шишкова все същата манера на изложението: същото напъване да се покаже и той като учен критик, същата наклонност към поетическата форма на изложението — в повреда на простотата, ясността и важността на предметът, същата тъмнота, заплетеност и същите противоречия, без да се изключва и многочислеността на цитатите и авторски имена. При това г. Шишков по-нататък паднал в същата оная погрешка, за която «Читалище» така строго и справедливо осъди учебникът по българската история на г. Манчова. Като видяхме, г. Шишков на цели 16 страници ни разправя за даките и техните бойове с римските легиони, нещо без което можеше и може твърде спокойно да се помине не само един наш учебник от по-горните класове, но и секи българин или чужденец, без да имат някакъв ущърб познанията им относително стария славенски мир или българската народност, а пък за много неща от действителната българска история, неща, много интересни ако не за други, поне за нас българите, и без които историята се осакатява, както се осакатяват и познанията на ученикът или читателят, г. Шишков се задоволил да ни ги изложи на една или на две странички. Нима епохата на Самуиловото царствуване или на Асеньовци е по-безинтересна за нас, та и въобще за всеки едного, който иска да се запознае с българската народност, с миналото наше, отколкото историята на даките и техните бойове с римляните? Но г. Шишков за Самуиловата епоха ни разправя в три странички, така и за Асеньовците, тогаз, когато за даките се размазва тамам на 16 страници.

Но да свършиме вече. Преди обаче да турнем последната точка на това наше разглеждане, ние ще искаме прошка, първо, от г. Шишкова и, второ, от читателите. От г. Шишкова искаме прошка за това, дето разглеждането ни излезе май длъжко — нещо, което не е по вкусът на господство му (гледи. предисловието на Историята, стр. XVIII). Но нека се сърди на себе си, едно, за това, че и книгата му е дълга, а друго, за това, че има хара, които, като не им иде на сметката, искат за очевидни неща доказателства. От читателите просим извинение, задето разглеждането ни е малко остричко, при това и на много места тонът ни е шеговит и присмевателен. Признаваме се, че и на това не сме криви ние сами, а крив е сам г. Шишков, който със своята дързост да играе роля на

учен критически историк, по неволя възбужда в читателя справедлив гняв и яд, а със своята неудача възбужда в човека смях, като му напомня оная маймуна, която видяла, че хората си служат с очила, и тя си купила, но като не им знаяла предназначението, ту ги помирисвала, ту ги тургала на опашката си . . .

Нека г. Шишков внимателно разгледа отново своята «История на българския народ», нека се турне на мястото на добросъвестен преподавател в нашите училища на българската история — ние сме уверени, че сам той, ако е само добросъвестен, ще се съгласи с нашата присъда за трудът му, колко и да е горчива тая присъда за него самаго.

ЗА БОГОМИЛСТВОТО

От Райча Каролева («Период. списание» на «Бълг. кн. дружество», кн. III, стр. 55—83; кн. IV, стр. 52—73; кн. V—VI, стр. 103—152, и кн. VII—VIII, стр. 75—106).

Скромното опитване за сериозна работа винаги възбужда уважение, което не могат да разклатят и самите недостатки на тая сериозна работа. Радва се душата на тая скромност, която обещава надделяване на всичките мъчнотии в бъдещите сериозни предприятия и която дава човеку възможност искрено да си изкаже мнението, без да се бои, че ще има сърдитня и викове, ако това мнение е някак неблагоприятно.

Такива отрадни чувства и мисли възбуди в нас г. Райчо Каролев с трудът си «За богомилството». И затова именно ние се решаваме да кажем открито мнението си за тоя негов труд. Колкото трудът по своята сериозност възбужда уважение, толкова повече искрени трябва да бъдеме ние в съжденията си за тоя труд.

Богомилството е едно твърде важно явление в нашият исторически народен живот. Допреди време ние, българите, почти нищо не знаехме за това явление в собственият наш живот, но от малко време насам почна твърде често да се споменува у нас за това явление, името богомили стана познато, обично и модно почти на всички оння наши сънародници, които малко-много знаят да прочитат. Но почти никой няма ясно понятие за тия богомили. Чужденците отистина употребляват усилия да разяснят тоя въпрос и усилията им имат донейде успех, но собствено за нас — българите — остая все неясно: как се е подготовило у нас богомилството, дали е то произлязло от народ-

ните наши умозрения, какво влияние е имало на народният наш характер, какви дири е оставило в нашият народен живот. При това ние не знаеме добре и историческият вървеж на тая секта у нас. Чужденците, що се занимават с това интересно явление, повечето внимание обръщат на това — да разяснят отде се е взела и как се е развивала тая секта вън от Българско; но за самото ѝ развитие у нас, за влиянието ѝ и проч. малко говорят, като се задоволяват да споменуват само за фактове общеизвестни, без да тургат между тях строга историческа връзка.

Поради това ние много се възрадвахме, като видяхме, че г. Каролев — млад наш учен, академист — се наема да ни запознае с това интересно явление в нашият народен живот. Ние напълно вярвахме, че господство му, като българин, който при това има на ръка и новоиздадените тогава съчинения по тоя предмет — на Осокина, Левицки, Петранович и др., — ще развие в статията си именно онова, което е най-потребно и интересно за нас — българите. Тая увереност наша се основаваше най-повече на това, че в началото още статията ни обеща не някое скратение или и з в о д от издадените по тоя предмет съчинения или някое популярно изложение, а труд учен и самостоятелен, понеже «читателите ще се упознаят колко-годе с и с т о р и я т а на богомилската ерес и с тия исторически д а н н и, които можих да извлека от малкото извори както словенски, тъй и иностранни, що се намираха под ръката ми», казва ни г. Р. Каролев в писмото си към действителните членове на «Българското книж. дружество» (гл. «Пер. спис.»,кн. III,стр. 53—54). От друга страна, бившата редакция ето що ни казва за г. Каролевата статия: «Ето защо по-горе си позволихме да кажеме за съдържанието на статията на г. Р. Каролева, то е много важно, любопитно и занимателно, особено за нас, българите, като с това си изложение г. Каролев е пожелал на драгите си сънародници да представи, колкото е възможно в е д н о ц я л о, богомилството, тая наша ерес, к о я т о е и г р а л а з а б е л е ж и т е л н а р о л в н а р о д н и я т в ъ т р е ш е н и с т о р и ч е с к и ж и в о т н а б ъ л г а р с к и я н а ш н а р о д още от началото на самото му покръщване чак до XV в., ако не и по-насетне . . .» (все там, стр. 52). От приведените думи на г. Каролева, както и от думите на бившата редакция, ние не можахме, освен да заключаваме, че представлява ни се статия учена,

самостоятелна, в която при друго излага се и онова, което е най-потребно нам да знаеме за богомилството. Не е възможно да се не предполага, че богомилството е играло забележителна рол в народният наш вътрешен живот — нещо, което го е справедливо забележила и бившата редакция. Естествено е прочее у българина желанието да види и се научи каква именно е била тая з а б е л е ж н а рол, какво влияние е имала на вътрешният исторически наш живот, какви дири са останали от тая рол в тоя наш вътрешен живот. И кой друг по-сполучливо би удовлетворил това естествено и законно желание на българина, ако не пак българин, за когото вътрешният наш исторически живот е и интересен, и драгоценен? Ние забележихме по-горе — и справедливо е, че чужденците, понеже са малко паметниците, повечето се спират на развитието на сектата вън от Българско, така щото трудно е от тях да се искат подробности за това — каква з а б е л е ж н а рол е играла тая секта във вътрешният наш исторически живот — тогава, когато от българин могло би да се иска таково нещо. Освен всичко това бившата редакция на «Периодическо списание» като непосредствено след изказване мнението си за з а б е л е ж н а т а рол на богомилството във вътрешният наш живот исторически ни казва, че статията на г. Р. Каролева и с т и н а н е е л и ш е н а о т н е д о с г а т ъ ц и, даде ни с това пълно право да се надееме, че в самата статия ще има подробно за тая забележна рол и че освен това самата бивша редакция ще направи забележки на н е д о с т а т ъ ц и т е и донейде ще ги допълни. Ето защо с такава радост и с такова доверие ние посрещнахме статията на г. Каролева «З а б о г о м и л с т в о т о».

За голямо съжаление, нашата радост и нашите надежди излязоха преждевременни, защото не се оправдаха. В статията на г. Каролева ние не намерихме именно онова, което ни беше най-потребно да знаеме и което наистина е интересно за нас — з а б е л е ж н а т а рол на богомилството в нашият вътрешен исторически живот. Освен това и в другите отношения в статията на г. Р. Каролева няма научна самостоятелност и достойнство; при това ние не намираме в нея и строга последователност в изложението, както и връзка между частите, така щото чини ти се, че за самият г. Каролева предметът не е бил толкова ясен, та и като че не е можал да се възползува г. Каролев,както трябва, поне

от ония извори, които е имал подръка. Може г. Каролев ще ни каже, както и казва в писмото си към действителните членове, че не му е било намерението да представя на читателите си цяло, пълно и строго научно съчинение за богомилите, а статия, от която читателите би си съставили едно общо и в связи понятие за тая секта, която е играла забележна рол. Харно, но статията и това не дава. Ние четохме всяка книжка на «Периодическо списание», дето имаше за богомилите, и все се надеехме, че със следующата книжка ще се допълни и поясни онова, което остаяше непълно и неясно, но статията се свърши, а недопълненото си остана недопълнено и неясното — неясно . . . Признаваме се, че макар и отново да прочитахме скупом цялата статия, обаче все не можихме да си съставим от нея онова точно и ясно понятие за богомилите, което ни беше потребно и желателно. Четеш, отистина, много нещо — и за гностацизмът, и за манихеизмът, савелиянизмът, катаразмът, словенският дуализъм; виждаш уж много пояснителни забележки и цитати; но наместо ясност в главата ти се явява нещо тъмно, някаква си мъгла, в която наистина, вижда се Богомил, Васил, Петър, учениците им, съборът в Търново, албигойци и прочее, обаче потребната ясност, връзка между събитията и логическата последователност не се виждат.

Да не се зловиди това на г. Каролева. Предметът е важен и много интересен за нас; желанието да се запознаеме с тоя толкова близък нам и интересен предмет е било голямо, големи са били и надеждите ни, а между това, те не се оправдаха. Да се не зловиди и на бившата редакция на «Периодическо списание», понеже със забележката, че статията на г. Каролева не е лишена от недостатъци, с това такожде ни възбуди надеждите, които тоже не се оправдаха.

За да не бъдем обаче голи обвинители, нека поразгледаме статията на г. Каролева. Като я вземем цяла, онова, което най-много се хвърга в очите ни, е специалността на началото и на краят в тая статия; та това начало и тоя край съставляват главното съдържание на статията, защото средата, която трябвало би да съставлява главното ѝ съдържание, е твърде малка и почти се изгубва. А ако съдим според това начало и тоя край на статията, трябва да признаем, че г. Каролев е искал да ни представи самостоятелен научен труд и затова повечето имал пред

очи специалистите по историята и богословието, а не българската читающа публика, за която отистина са недостъпни такива философско-теологически височини.

В «Уводът» си г. Каролев ни дава големи надежди, като с изтъкванията си за някои особености на богомилите обещава ни важни открития за тях, открития — интересни особено за нас българите; но в същото време с разни заплитания отнема ни или поне достатъчно умалява ни тия благи наши надежди. На стр. 56—57 (кн. III) г. Каролев ни представя богомилството не за ерес, но за своеобразна религия, от което ние получаваме пълно право да се надееме, че ще се запознаеме от статията с тая своеобразна религия, в която без съмнение ще видиме и черти от нашата народна философия, черти от творчеството на нашият народен дух, и б о богомилството е наше, народно и, според словата на самият г. Каролева, при появяването на богомилството у нас още езичеството е било в народът плът и кръв. На стр. 60 (същата книжка) казва ни се, че «заради този принцип — да живеят според евангелието — хиляди фанатици без страх са вървели в огънят и в тъмниците . . .», с което ни се дава да се надееме, че от статията ще се запознаеме с много трагически сцени, които са се случвали във вътрешният живот на нашият народ. Ние ще видиме на нататък, че тия наши надежди не се оправдават, защото от самата история на богомилите, както е изложена от г. Каролева в статията му, ние не можем да видиме черта от народните верования и предания, нито пък особени някои събития във вътрешният наш народен живот. Но и тук трябва да кажем, че г. Каролев още в «Уводът» си дава ни да почувствуваме, че богомилите били не нещо определено и самостоятелно, а безсъзнателни и глупави последователи на гностици, манихеи, мессалияни и други — понеже богомилството водело началото си от гностиците (стр. 62, кн. III), повикало на помощ павликиянският дуализъм, който дал съвсем особена форма на това богомилство (все там, стр. 51—59), и в него (в богомилството) «влязъл реформаторският елемент под действието на чужди влияния» (пак там, стр. 59). При това на същата тая страница ни се казва — според думите на Петранович, — че учението на богомилите не е било никак определено съвършено, довършено и че «даже и най-ревностните членове на сектата не са имали точно понятие за своята догматика». От всичко това

човек може да извади заключение твърде неблагоприятно за богомилите и със съмнение да запита: тия ли са те прочутите богомили, в които не е имало нищо свое, а всичкото е било чуждо, даже и реформаторските стремления — това естествено свойство на всеки човек, на всяка община и народ, защото човек по природата си не остава доволен от настоящето, ами се стреми към изменение, дири по-доброто — даже, казваме, и реформаторските стремления в богомилите са се явили под чуждо влияние? Тия ли са те, които според думите на бившата редакция на «Периодическо списание» са играли забележна рол във вътрешният наш народен живот, а според г. Каролева, както и според много други, които са ни вече оглушили, имали са такова голямо влияние за религиозното преобразование на цяла западна Европа? Тия богомили, на които и най-ревностните членове не са имали точно понятие за своята догматика?

Но в краят на «Уводът» ние се срещаме с твърде важни въпроси: «Кои са били богомилите? Какво е било тяхното учение и откъде са го заимствували? Де и какви средства са употреблявали да го разпространяват? Какви още вънкашни причини са помагали на богомилите свободно и успешно да разпространяват своето лъжеучение?» «Ето въпроси — казва ни непосредствено след това г. Каролев, — които са от голяма важност и на които поради това трябва да се обърне внимание и да се решат. Тия въпроси и ще бъдат предмет на това наше кратко изследование», добавва г. Каролев.

Много право е казал г. Каролев, че въпросите са от голяма важност. За такива ги признават и чуждите учени историци и който им е чел произведенията, знае без съмнение, че с решението на тия въпроси са се занимавали и занимават и те. Но ние българите имахме и имаме право да чакаме особено от учен българин, който се залавя да пише за такива важни работи, не голо повторение на онова, което са казали чуждите учени, ами и решения на други така също важни и от голям интерес за всички, а най-много за нас българите въпроси. Така например важно е и интересно е и за науката, и за нас да се знае богомилството дали е голо подражание на разните предидущи секти, или в него са се вмъкнали и много наши народни възрения, които са му дали особен и самостоятелен характер? И ако е било това, кои и какви възрения са се вмъкнали в него? Интересно и важно

е и това — какво влияние е имало богомилството на вътрешният народен наш живот, както и това — какви дири е оставило то в тоя наш народен живот? Според казването на самият г. Каролева богомилството е съществувало у нас повече от 5 века и в продължение на всичко това време било е, от една страна, в постоянна и жестока борба с господстващата черкова, а, от друга — имало е всякога на своя страна съчувствието на народът, който се намирал на долна степен на развитието и в паметта, а може и в кръвта на който са били още езическите предания. Не е възможно при такива условия богомилството да не е имало силно влияние на вътрешният наш народен живот и да не е оставило дълбоки дири в тоя живот. Г-н Каролев обаче нищо не е споменал за тия важни и интересни въпроси. Но ще каже, че това не е лесна работа, особено когато предстои от твърде малко паметници да се запознава човек с делото и да прави заключения. Така е, но по-добре малко, че самостоятелно, отколкото много, че чуждо, в което, в добавък, по-главното и по-важното за нас не се намира. Та и в такъв случай не е било потребно да се полага труд и да се пише особена статия, когато в нея не щяло да има нещо самостоятелно. По-добре би било да се преведеше някоя статия или съчинение на чуждите списатели за богомилството, както например на г Левицкиили на г. Петранович. Тогава, едно, че можеше делото да ни се представи по-ясно и положително, а не така, както в статията на г. Каролева, много недоизказано, неопределено и без подобающето заключение, а друго — не щяхме поне да имаме тия надежди, които възбуди в нас г. Каролев, като българин, но които не оправдава в статията си. Но ще каже г. Каролев, че чуждите издирвачи за богомилството малко се спирват на развитието на ереста у нас в отечеството ни, както е направил например г. Петранович, който главним образом разгледва развитието на ереста вън от Българско — в Босна. Така е, но и вие, г. Каролев, сте направили подобно нещо. Вие в по-голямата част на статията си заемате вниманието ни с гностицизмът, манехейството и с други теософически учения, после — със състоянието на България при появяването на богомилството и щом започне собствено богомилството, тамам когато ще трябва да ни запознаете с развитието му в България, прехвърляте ни на случките във Византия, надълго и широко ни разправяте за осъждането там на ере-

тиците и още за това — как е гледал и какво е казвал за тях народът вътре във Византия, а за това, що е било и що се е вършило собствено в българските земи с еретиците, как е гледал и какво е казвал за тях българският народ — за това нищо не ни казвате, освен споменувате ни за съборът срещу тях в Търново и после преминувате на догматическото им учение, с което се и свършва статията ви.

Както и да е, но г. Каролев счел за нужно да турне именно означените само въпроси за богомилите и обещава да ги реши в статията си. Преди обаче да пристъпи към тая важна задача, той намерил за потребно да ни запознае с разни богословско-философски секти — предшественици и майки според него на богомилството. Понеже г. Каролев гледал на богомилството като на непосредствено чедо на гностицизмът, манихейството и другите секти, счел и за нужно предварително да ни запознае с тия секти. Ние не ще да издирваме тук доколко е било това необходимо и доколко може то, според както е изложено в статията, да ни послужи за уяснение същността на богомилското учение и на произхождението му. Наредените от г. Каролев еретически учения — предшественици и родоначалници на богомилството (според истият г. Каролев), — особено гностицизмът, имат в себе си такива дълбоки философски основи, за разбирането на които от нашите читатели потребно беше по-друго изложение, по-достъпно за нашите читатели, по-приспособено за разяснение на главното дело, трябваше т. е. да има в него по-голяма краткост и явност и по-тясна връзка с богомилството, а не така разпиляно, разтегнато и без тясна връзка както помежду, така и с главното на статията. Защото сега понятията ни се разбъркват между ученията на разните секти, та трудно става да разберем от коя секта какво е заимствувало богомилството и ако е заимствувало по нещо, как го е преварило и е образувало от него свое особно, исто богомилско учение. И това става толкова повече трудно, че сам авторът, г. Каролев, ни бърка на няколко места, като ни доказва, че богомилите си ведат началото ту от гностиците (стр. 62, кн. III), ту че били п р а в и ученици на павликиените (стр. 61, кн. IV), ту че са едно и също с месалиянството (пак там, стр. 64 и забележка 3).

Но казахме, ние не ще да издирваме необходимостта и полезността за самото дело на толкова пространното — сравнително с цялата статия — изложение за гностиците и дру-

гите секти, а ще обърнем внимание на едно нещо, за което ни подсеща и сам г. Каролев. Главната точка — според както виждаме от изложението на г. Каролева, — в която се допира и в която се сродява или, така да речем, отождествява богомилството с другите еретически учения, е дуализмът. Защото дуализмът го е имало в другите предидущи еретически учения, а и в богомилството е съставял той главна основа, трябвало е да се не само предположи, ими и доказва, че богомилството е произлязло и се основава на тия предшествующи учения. Между това знае се, че дуализмът е бил основа почти на всичките езически религии, та и въобще простият и неразвит народ, на каквато вяра и да принадлежи, той най-високите религиозни предприятия си ги представлява под дуалистическа точка. Вярваме да знае г. Каролев, че суеверията в долната класа на всичките народи, както и в християнската маса на нашият народ, произлизат от чисто дуалистическите възрения. Старите словени, и те са имали дуализмът за основа на своите религиозни възрения, както и сам г. Каролев го доказва (стр. 71—73, кн. IV), който дуализъм бил сроден на тяхната природа. Словените са имали цял строй на религиозни дуалистически възрения, за доказателство на което служала — казва г. Каролев — и словенската народна поезия (там, стр. 72). При това «старата дуалистическа система принадлежала на всичкото словенско племе» (там, стр. 73). «Най-после едно от най-убедителните доказателства на това, колко благоприятни елементи за развиването на дуалистическото учение е имало в словенското езичество, вижда се от едно място на Густинският летопис, дето на старите словенски жреци се приписва такова поучение: «Два сут бози — един небесный, другой во аде; егда человек умрет, душа идет к небесному богу, а тело к тому, иже во аде» (пак там, стр. 73)[1]. От всичко това ясно става, че дуализмът е бил плът и кръв в старите словени. Няма съмнение, че той не е изчезнал съвършено у българите с приемането на християнството, а, напротив, в народната маса си е останал ако не цял, поне до една значителна степен. Сам г. Каролев ни разказва, че християнството срещнало силни противници и в лицето на българските езически първенци, които избунтували народът срещу Бориса, и че Борис с голямо

[1] Вземаме за примери само от статията на г. Каролева, за да не се покажем инак взискателни и придирчиви отвън мярката.

кръвопролитие направил християнството господствующе в държавата си (стр. 67, кн. IV). Когато това са направили болярите и първенците, колко повече простият народ трябвало е яко да държи тия предания, както свидетелствува пак сам г. Каролев (там, стр. 70). Но с време християнството повече и повече се е укрепявало и усвоявало от упоритите езичници, но няма съмнение, че тия езичници привнасяли в усвояваното от тях християнство и своите езически възрения, поради които давали са и особен строй, понятен за тях самите, на самото християнство. Няма съмнение и за това, че тия езически възрения не са били току-така голи, ами са били облечени в известна форма и че с тая нихна своеобразна форма народната маса ги е пренесла и на християнската почва.

Сега, като вземем всичко това във внимание; като знаем още, че богомилството у нас се е появило наскоро след приемането на християнството — според словата на самият г. Каролева, — успешно се е разпространявало в народната маса; като при това, казва ни се още, че главната основа на богомилството е дуализмът: нам понятно става защо произхождението на тая наша ерес да се обяснява изключително от гностиците, манихеите и други подобни ереси, а за словенският дуализъм и за словенските религиозни възрения нищо да не се споменува, като че с приемането на християнството у българите съвсем и отведнъж са изчезнали вехтите религиозни възрения, които са били за тях плът и кръв. Ние не сме от тях, дето да искаме, щото ученият да си играе със законите на науката и да гледа да обяснява много исторически работи по кефът си, но ние не можеме съвършено да се съгласиме и с това, че кой да е исторически издирвач или деец по науката длъжен е непременно да върви по стъпките на своите предшественици, без да си стори труд да си отвори нова пътека. А между това във въпросът за богомилите всичко открива на един учен, особено българин, богато поле за самостоятелен труд. Но г. Каролев не го е направил. Можеше, ако не друго, поне да се види какви елементи от словенският дуализъм са се смесили в богомилството и какво направление и развитие е взело то под влиянието на тия елементи. Но и това не го сторил г. Каролев. Той предпочел на цели 36—37 страници да ни разяснява неудобопонятните учения на гностиците, манихеите и други, а пък домързяло го е или не се е наел да каже нещо за нашето. Казваме домързяло го е или не се е наел,

защото твърде естествено е било да се досети човек от сходството на богомилският дуализъм със словенският, че тоя последният е играл важна рол при приемането и усвояването на първият. Такова нещо по дошло е на ум и на г. Каролева, защото инак той не би написал в статията си и малкото онова за е з и ч е с к о-с л о в е н с к и я д у а л и з ъ м, но се е задоволил и ограничил само с това, тогава, когато положително обявява, че богомилството е чедо на гностицизмът и другите казани вече ереси, и ни обещава да ни покаже «какви пунктове от всяко едно учение (гностицизмът, манихейството, павликиенството и месалиянството) са влезли в богомилството и какво влияние са имали, и какво изменение са претърпели в ръцете на самите богомили» (стр. 63, кн. III). За словенските религиозни възрения г. Каролев почти нищо не споменува. Твърде хубаво, но с тоя начин господство му сам си е затърнил пътят за уразумението от него самаго и за разкритието и разяснението на другите последующето развитие и изменение на богомилството.

На много места из статията си г. Каролев ни доказва, че «богомилската ерес била пълно и дълбоко повреждане и изкривяване на самата същност на християнството, така щото в тая ерес от християнството останали само някои образи и представления, които обаче по съдържанието си са съвършено религиозни. Затова богомилството може да се нарече не ерес, а своеобразна религия, дълбоко враждебна на християнството въобще, макар и да не са съзнавали това» (там, стр. 58), че те (богомилите) съвсем са се отдалечили от истинното разбирване на християнската мисъл (там, стр. 59). Ето до какво голямо и важно изменение е дошло богомилството според словата на самият г. Каролева. То е захванало от възренията на гностиците, манихеите и другите, а е достигнало да стане не ерес — както са били неговите предшественици и учители, — но своеобразна религия; захванало е от високият християнски идеал, а е достигнало до съвършено изкривяване и отричане на християнството. Но как е станало такова едно голямо изменение? Що е повлияло на това? Дали представителите на богомилството по собствените си способности, по собствената умствена сила и лична своеобразна философия са направили такова изменение, или в това отношение те са се покорили на народните религиозни възрения, които при появлението на богомилството били са още п л ъ т и к р ъ в в

народът и, разумява се, не са изчезнали току-така лесно и скоро, както въобще такива влезли в плът и кръв религиозни възрения с векове се държат в коя да е неразвита народна маса? Г-н Каролев не ни дава разяснение на това, та и не би можел да ни даде, докато стои на оная основа, на която е положил статията си. На човека по неволя му дохожда да запита: християнските ереси, от които се е взело, да речем, богомилството, не са дошли до такова страшно изменение — отричане на самото християнство, — но как така богомилството, като е имало в основата си възренията на тия ереси, да достигне до такова страшно изменение? И каквото ще да ни казва г. Каролев, въпросът за нас все ще си остане тъмен, все не ще можем ние да му дадем надлежното и логично разяснение, ако не се наслоним на вехтите словенски религиозни възрения, на народната, влязла в плът и кръв, философия. Г-н Каролев не смеял да направи такова нещо, не смеял да отстъпи от своите водачи и затова оставил делото така, както е било и у тях. На едно-две места наистина неговът природен здрав ум му е подсказал по-верният и здрав път и г. Каролев потеглил да стъпи на народна почва, на самостоятелно поле, но като че се уплашил и побързал скоро-скоро да влезе в старият път, от който до свършетъкът на статията си не помислил вече да излезе. Така на стр. 57—58 (кн. III) г. Каролев подсеща се някак, че езическите предания, които са били още плът и кръв в народът, съдействували са богомилите «не само да отречат съвременното тям християнство, но и съвършено да изкривят християнството въобще», а на стр. 71 (кн. IV) направо ни вече казва: «Така като дълго време и упорно е съществувала богомилската ерес между българите и другите словени, вижда се от това, че богомилството е имало връзка със словенското езичество и че укореняването на еретическото учение между словените било предразположението им към дуализмът.» Но по-нататък в това направление г. Каролев не е смеял да иде. Той се задоволил само с толкова догаждане за връзката и влиянието на словенското езичество върху укореняването на еретическото учение между словените, поради което и важният въпрос — как така да претърпят ученията на разните християнски секти такова страшно изменение в ръцете на богомилите, — тоя въпрос, интересен и важен поне за нас българите, г. Каролев го е минал глухата. Впрочем, да си кажем правичката, при всичко дълго и широко разправяне за ученията и историите на гно-

стици, манихеи, павликяни и пр., при всичкото обещание на г. Каролева да ни указва на свое място «какви пунктове от всяко едно учение са влезли в богомилството, какво влияние са имали и какво изменение са претърпели в ръцете на самите богомили», г. Каролев или не счел за нужно, или не рачил да си стори труд да го направи, защото наистина в статията му такова нещо ние не срещаме. Само след изложението на «гностицизмът» г. Каролев прави едно кратко сравнение между гностицизмът и богомилството, но това е всичкото. Че в статията му не се вижда какви пунктове от езическите словенски религиозни възрения са се привнесли в богомилството, какво влияние са имали и проч. — това да оставим, понеже и не ни се обещава такова нещо, но в статията ние не намираме и какви пунктове от всяко едно еретическо учение са влезли в богомилството, какво влияние са имали и какво изменение са претърпели в ръцете на самите богомили — неща, за които г. Каролев ни се обеща. Истина, че в цели 36 страници излага ни се догматическото учение на богомилите, но изповядваме го, че ние зачудени останахме пред тая богомилска система, която г. Каролев е сложил пред очите ни, като че тя нечакано падна от небето. От историческият живот на богомилите, както е тоя живот изложен в г. Каролевата статия, не може да се види как тия богомили, които не са имали никакви канонически книги, на които учението не е било никак определено, съвършено довършено — «даже и най-ревностните членове на сектата не са имали точно понятие за своята догматика» (стр. 59, кн. III), — как така у тия богомили да се яви такава система на религиозно учение. Отгде се е взело това учение? Под какви влияния се е явило и развило в тая, а не в друга форма? Кой и как го е развил? Всичко това за нас е тъмно, понеже г. Каролев не ни го казва. При това като излага така надълго и широко учението на богомилите, както в началото е изложил учението и на гностиците, манихеите и проч., г. Каролев наникъде не указва кой пункт в богомилството е зает от казаните учения, какво влияние е имал и какво изменение е претърпял. Остава на самите читатели да си сторят труд и да правят сравнение между едните и другото учение. Но такава е силата на голото подражание и на несамостоятелният труд. . .

Както и да е, но г. Каролев, понеже счита богомилството да се е взело в България изключително от гностицизмът,

манихейството и пр., сторил си е труд на доста широко сравнително да ни излага учението, а отчасти и историята на тия секти и ереси, за да ги приготови, види се, за подоброто, точното и ясно разбирване произхождението на богомилското учение. След такова едно предварително приготовление г. Каролев започнува собствено «Историята на богомилската ерес», т. е. започнува същността на предметът си (кн. V—VI, стр. 103).

«Историята на богомилската ерес» г. Каролев започнува със съобщение, че богомилството се е появило още при учениците на Кирила и Методия и че може би плевелите на тая ерес да са «изникнали от онова» чисто семе «на евангелското благочестие, което с такива грижи е било насадявано от благочестивите сътрудници на словенските просветители» (стр. 103, кн. V—VI). Подир такова едно предположение г. Каролев ни сочи Богомила като основател на ереста, когото презвитер Козма наричал «богу не мил» и който е живял в царствуването на Петра Симеоновича, без да се помъчи обаче да направи поне една предположителна връзка с първоначалното появяване на богомилството още при учениците на Кирила и Методия. Казва ни още, че Богомил, като основал ереста, оставил развиването и разпространението й на своите ученици, имената на които са се запазили в Синодикът на цар Бориса. След това, без да ни каже на какво основание и откъде го знае, г. Каролев ни казва положително, че «новопоявившата се ерес се е разпространила твърде бързо както в самата България, така и в съседните страни» (там, стр. 106), подир което, уверява ни пак, че в Тракия силно и бързо се е разпространявало богомилството, понеже неговата проповед се е усилила с цяла колония на проповедници от Павликиене, които Цимисхий поселил около Пловдив и които притеснявали православните, а че подир в Тракия ереста направила първите по времето и трайността успехи и в Македония (там, стр. 107—108). Подир тия г. Каролев ни разправя, че лошото положение на българската държава, както и на българската църква, било причина лесно и скоро да се разпространи ереста, признава, че «трудно е да се каже колко в X—XI в. богомилската ерес е била разпространена в България, защото няма положителни известия за това» (там, стр. 120), напомня ни отгоре-отгоре, че са се дигали гонения против богомилите,

без да определи обаче от кого, утвърждава по-надолу положително, че в XI в. богомилската ерес е била твърде разпространена по всичка България, Тракия и Македония и без да се догадим, отнася ни в Цариград, дето по словата на Анна Комненна и Евтимия Загадена ереста се вмъкнала, обстоятелствено ни разправя за Василия, за неговото осъждане и за слуховете, които са се носели в народът за тоя Василия, разправя ни още, но скратено, за Петра и Тихика, ученици Василиеви, след което доста обстоятелствено ни разказва, за да ни докаже фактически, че след като се е вмъкнала ереста във Византия, «коварното византийско правителство преследуването на богомилството обръщало е в полза на своите политически планове» (там, стр. 130—133). Подир това г. Каролев пак счел за нужно да ни уверява, че, що се отнася до съседните (на Византия?) словенски области, там ереста се е ползувала с пълна свобода и господствувала над православието, и ни доказва това с подвизите на св. Илариона Могленски, който в градът Меглин едно след друго арменците-манихеи, арменците-монофизити и най-сетне и богомилите — като разпратил непокорните в «заточения различна» и по тоя начин сам той направил ереста да изгуби пълната си свобода и господство над православието (там, стр. 135). Непосредствено след това, не знаем по каква сила на логиката и защо именно тук, г. Каролев се впуска да ни доказва, че богомилството не се е смесвало с павликиянството, че богомилството се е различавало и отделявало от павликиянството не само с това, че е имало народен характер, но още и по вътрешното устройство, и за по-голямо убеждение в това г. Каролев ни разправя, че богомилството ако и да е отхвърлало отначалото всяка йерархия и обрядност, но отпосле — не се знае как — «развило и двете тия страни до твърде значителен степен» и че по следствие на това явили се в богомилството раздори, които разделили тая ерес на два чина, което се доказва от каранията на западните еретици, и че по мнението на някои учени, както от беседата на Козма презвитера и паметниците, запазени у западните катари, се вижда, как единът чин изповядвал абсолютният дуализъм, а другият — смекченият и че с първият (с абсолютният дуализъм) българите били заразени от павликиените, а пък в България Богомил основал последният

(умереният) — под влиянието на християнските идеи (там, стр. 135—140). После, като казва, че «ако и да не се намират известия за положението на богомилската ерес в последующите години на XII в., но няма съмнение, че в това време тя е била в пълната си сила в тях страни, дето се е появила първоначално тая ерес», като разправя, че от първоначалното си легло тя преминала през Балканът в България, после в Сърбия и Босна, допряла и до Русия, но най-много се е стремила на Запад, гдето и играла една голяма роля, продължавала да съществува и даже да се усилва във Византия. След всички тия познати на читателите и изтрити по голословното изказване истини г. Каролев преминува на Асеньовската епоха, която уподобява на Самуиловата, иска му се някак да приеме, че колебанието на Асеньовци между Цариград и Рим в църковно отношение ставало е под влиянието на богомилството, съобщава ни, че при Бориса (чичовът син на Иван-Асеня I) до едно време богомилите са се «ползували с пълна свобода и в България правели големи успехи», но че после на съборът, 1210 г., след едно изобличение «мнозина от еретиците са се отказали от своите заблуждения, а други били затворени и наказани»; уверява ни пак, че от Синодикът се виждало как богомилството е било разпространено по всичката българска земля; че Асен II държал страната на еретиците, за което още повече възбудил против себе си негодуванието на папите, които дигнали и крестов поход против еретиците български; че и до последните години на XIV в. влиянието на ереста не се е прекъсвало в България, за доказателство на което служело житието на преподобни Теодосия Търновски; че разни скитници-калугери разносели из Българско семена на разни лъжеучения; че търновският патриарх Теодосий на съборът в Търново (1350 г.) осъдил еретиците и с тоя начин настанал краят на богомилската ерес в България в XIV столетие. Но по мнението на някои си нейното влияние и нейните дири се продължавали и до началото на настоящият век и като забележва, че богомилите са се превърнали най-после в католици, г. Каролев сам се учудва на такова едно превращение и с това учудване свършва «историята на богомилската ерес».

Ето как размесено, тъмно, неопределено и без връзка е изложена историята на толковато любопитната и интересна

на нас богомилска ерес в статията на г. Каролева. От всички тия 50 страници, в които е изложил г. Каролев историята на тая ерес, читателят, при всичката си добра воля, не може да си състави ясно понятие за историята на богомилите. Който с внимание разгледа статията на г. Каролева, той не може да не забележи, за съжаление, че г. Каролев се е в ъ р т я л около главният си предмет, без да се реши да усвои и да разкрие на читателите си тоя свой главен предмет. Що се отнася собствено за историята на богомилската ерес в Българско, той говори малко и неопределено, тогава, когато за о к о л н и я т вървеж на ереста той говори доста обширно и обстоятелствено. Така той обстоятелствено говори за политическото църковно положение на Българското царство в X—XI столетие (понеже това го има в Гилфердинга), разправя ни, както видяхме, обстоятелствено за делата на Василия, Петра и Тихика в Цариград, после пак доста обстоятелствено (сравнително) за борбата на цариградската православна църква със съчинението на К о н с т а н т и н а Х и з о м а л а, послес Л е о н т и я Б а л б и й с к и й, К л и м е н т а С а с и й с к и й и даже със самият М и х а и л а Т е с а л о н и к с к и — и всичко това, за да види читателят коварството на Византия, така също обстоятелно (сравнително) говори и за други околни работи, а за същността на предмета задоволява се само с голо казване и уверяване на няколко места, че ереста с е е р а з п р о с т р а н я в а л а у с п е ш н о, че е била т в ъ р д е м н о г о р а з п р о с т р а н е н а, че се е ползувала с п ъ л н а с в о б о д а и била г о с п о д с т в у ю щ а и проч. Но как е ставало това разпространение и как се е спечелвало това господство? Дали е ставало това тихо, без борба, или ако е имало борба, какво участие е вземал в нея народът български, какво влияние е имала тая борба на общественият живот, какви сетнини е произвождала? За това почти нищо не се намира в статията на г. Каролева. Истина, позагатва сам-там за такива работи, но нерешително, неопределено, като че се е боял да стъпи на краката си. Има в статията много догаждания за това, че в Българско народът повече е съчувствувал на богомилството, и строгият живот на което, както и в противното му учение на църквата, той намирал някак и нещо свое, виждал е и противодействие срещу тая църква, която, особено в началото, със сила е укрепявала над него своето господство,

та намирал в него (в богомилството) възбуждание и опора на своето разположение към «властель земных» (там, стр. 120), а особено към гърците, които няколко пъти са ставали «властели» над него; освен това г. Каролев на две-три места ни позагатнува, че и някои от правителите български съчувствували на ереста (стр. 121, 142 и 144), че тя е имала народен характер (стр. 135). Всичко това дава на читателя големи надежди да види пред себе си борба, да види оная з а б е л е ж н а рол, за която споменуваше редакцията на «Периодическо списание», че богомилството е играло в нашият народен живот, да види влиянието на сетнините върху народният ни живот на тая секта. Пренесено от нас на Запад, богомилството е направило такива големи чудеса: то произвело (нали така ни уверяват?) там реформацията, която не само разклати и разбуди человечеството на папата, ами още (както ни уверяват и самите реформатори) разклати и разбуди и человеческата мисъл, отърва я от оковите на религиозни и нерелигиозни авторитети, даде ѝ надлежната свобода, а заедно и такъв силен подтик на общочеловеческият напредък. Ами у нас дали е останало това богомилство съвсем без влияние върху народният наш живот? Не е възможно! Обаче в статията на г. Каролева не се намира такова нещо. Може, ще ни каже пак г. Каролев, че като не се намират паметници за това, той няма да вземе от себе си да ги скроява я? Така е наистина, но едно по-внимателно, по-сериозно и самостоятелно работене над въпросът би дало съвършено други резултати, толкова повече че сам в себе си въпросът заключава богато поле за самостоятелна работа. Нима потвърдяването на самият г. Каролева, че «революционната проповед на еретиците твърде много е възбуждала страстите на народът, който в онова време . . .» и пр. (стр. 120, кн. V—VI) не му даваше възможност сериозно и самостоятелно да поработи на това, за да ни докаже докъде се е простирало влиянието на тая революционна проповед, какъв прием е намирала в народът и какви средства е имало от нея ако не за «властелите земни», поне за самият народ, за неговото вътрешно, домашно устройство, за неговото съзнание? Нима епохата на Самуила, както и епохата на Асеньовци, които епохи, според самият г. Каролева, са благоприятствували на богомилството, не даваха възможност на човека да се помъчи да разбере з а б е л е ж н а т а роля, която е играло богомилството в народният ни живот, и да запознае

с тая роля и читателите или поне от нея да обясни някое явление в историческият ни живот? Но г. Каролев се задоволил с едно повърхностно изложение и показване на важни фактове, така щото от статията му не може читателят да си състави друго по-ясно понятие за историята на богомилите освен такова, каквото би си съставил, когато отделно би прочел изобличенията на Козма Презвитера, Синодикът и други, в които на откъсъци-откъсъци се споменува за богомилите. Чини ти се, че г. Каролев не е бил познат с изворите, от които се е ползувал, или ако е бил познат, не ги е изучил добре, по следствие на което не можал и да усвои добре предметът си и да го изложи в един добре обмислен, систематичен ред, ами го наредил без план и система, както му дошло на ръка. И за нас историята на богомилската ерес излиза някак чудновата. Явява се тая ерес не от потребностите на народното съзнание, а току-така по едно голо подражание, съществува в татковината ни с векове, играла някаква си рол забележна, отличавала се с комунистически и революционни стремления, имала и народен характер, и изчезнала така, както се и появила, без да остави дири в нашият народен характер в народният живот, в народното съзнание, без да има каквогоде влияние на това съзнание . . . Тая секта, която е излязла от евангелски идеал, но е достигнала до съвършено изкривяване и даже до съвършено отричане на християнството (как е достигнала до това, по какви побуждения, под какви влияния?), която с векове се е борила с църквата за своето съществувание, която често е достигвала да бъде господствующа (така ни се казва), която често е имала на страната си освен народът, но и самите първенци и царе, която е била заклет враг на папската власт и на византийските злоупотребления — тая секта достигнала е най-после дотам, щото в XVIII в., отчаяна от притесненията, доброволно се предала на папството и днес ние от нея не виждаме нито прашец. . . Ще каже, че за Българско тя напусто живяла, напусто се е борила . . .

В кн. VII—VIII на «Периодическо списание» от стр. 75 и до 106 излага ни се «догматическото учение» на богомилите, но в тоя вид и в такова развитие, каквото е приело у западните еретици, особено у катарите. Каза ни се, че отпървом богомилите отхвърляли всяка обредност и йерархия, но

отпосле ние виждаме и едното, и другото развито у тях до голям степен, обаче не ни се каза и не ни се казва под какво влияние е ставало първото и под какво — последното. Дали първото е ставало по едно голо подражание, или е имало намесване и народното съзнание, народното наше вярване? Та най-после във всичко това «догматическо учение» нашата народна мисъл имала ли е какво-годе намисане? Най-повече в обредите, а особено в тайнствата, във вънкашното извършване на които въобще народът обича да налага своето р а з у м е н и е, своята характерна особеност, могло би да се види това, но не се вижда, понеже не ни се казва от авторът на статията. При това г. Каролев малко труд си е дал поне колко-годе да разграничи развитието на догматическото учение у нашите богомили и у западните, така щото няма възможност да се каже положително такова също ли е било това учение у нашите богомили, или такова развитие є получило то у западните еретици.

Ето тия са впечатленията, които ни направи статията на г. Каролева «За богомилството». Ние прочитахме тая статия два-три пъти и подир всяко прочитване ние изпитвахме същите впечатления. Решихме се да обнародваме тия си впечатления не за друго, но ако е възможно, за да предпазим самият г. Каролева, когото ние почитаме и уважаваме, от подобно леко отнасяне към такива сериозни въпроси — нещо, което г. Каролев повторил и с прибързваното обнародване на своите «Уроци» по българската църковна история, които «Уроци» такожде страдаят от отсъствие на сериозност, на система и на всецяло усвояване и разумение предметът. У нас благодарение на нашата полуобразованост мнозина са тия, които, без да си пресметнат силите, без да си предположат някоя обмислена цел, залавят се с детинска самонадеяност и смешно донкихотство за сериозни работи, пишат и издават съчинения. Ние не желали би да видиме и г. Каролева между такивато самозвани учени и писачи, които не могат да разберат нито важността на попрището, в което с такава наглост стъпват, нито пък могат да уважават себе си и читателите си. И нам ще бъде твърде жално, ако г. Каролев се намери наскърбен от тия наши забележки и като ги остави без внимание, предпочете занапред да се яви в числото на казаните списовачи. Ние сме уверени, че г. Каролев разбира що е сериозна наука и затова ще даде надлежна цена на думите ни.

ЧИТАНКА ЗА ПРИГОТВЯНИЕ КЪМ ГРАМАТИКАТА

Събрана от Т. Икономов. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов, Виена, 1874

Книжарницата на г. Хр. Данов тая година се показва особито плодовита и обогати книжнината ни — най-повече педагогическата ѝ част — с едно значително число книги, между които има и доста добри. В числото на тези последните едно от първите места заема «Читанката» на г. Т. Икономов.

Г. Тодор Икономов е познат на нашата читающа публика не толкоз по учебно-педагогическата част, колкото по вещото си перо в сериозните и ясно изложени статии, и които, ако да има понякогаш занасяния и поспешни или несвоевременни погледи на работите, но в повечето случаи в тях доста сполучливо и без многословие се развиват общеполезни въпроси, като им се показва и надлежното решение. Между туй, в учебно-педагогическо отношение г. Икономов има едно произведение, което ни кара да съжаляваме твърде много, дето господство му не отделя повечко време за занимаване и по тая немаловажна литературна част. Като опитен учител, при това и със здрави начала, както и със свестен глед на работата, г. Икономов би направил в това отношение много нещо и би ни избавил от необходимостта да даваме в ръцете на децата си от многото и разнообразни, но без надлежно достойнство произведения подобни, с които е наводнена нашата педагогическа литература при всичката нейна сиромашия. Произведението, за което говорим, е неговата «Читанка».

Преди три години ние имахме случай да видиме «Чи-

танката» на г. Т. Икономова в две издания. Като се запо-нахме още тогава с този труд на господство му, ние искрено се възрадовахме за съществуването му (на трудът), особено защото предполагахме, че той е уведен във всичките наши учебни заведения. Скоро обаче познахме, че радостта ни е преждевременна и предположението ни без основа. Нашите книжари, както и повечето наши учители оставили в пренебрежение това хубаво произведение. Трудно може да разбере човек, отистина, защо нашите книжари са се надпреварвали и досега още се надпреварват да печатат и издават толкова други нови произведения по тази част и защо нашите учители са приемали и приемат в училищата си други подобни книжки тогаз, когато читанката на г. Т. Икономова много по-добре им би послужила и много повече би ползувала учениците. Вижда се, на книжарите по да им е идело на сметката нови произведения да печатат, а учителите или не са могли да направят особена разлика между Читанката на г. Т. Икономова и другите подобни произведения от други автори, или пък малко ги е било грижа за ползата на учениците и на надлежният успех в училищата. Едното и другото е прескръбно. Поради това ние не можем да се не радваме на това, дето книжарницата на г. Данова между другите прави сега и такъв хубав дар на нашите деца с отпечатването на г. Икономовата «Читанка». Ние сме уверени, че и всичките разумни и добросъвестни учители ще се възрадват на това, защото ще имат възможност да дадат на учениците си книжка по-свястна, отколкото са правили досега. Със задоволение се вземаме ние да поговорим за тая книжка на г. Т. Икономова в нашето списание, едно, за да я препоръчаме като доста сполучлива и полезна за нашите деца, а, друго, за да подканим г. Т. Икономова и занапред да продължава да се труди и по тая част, защото господство му има дар и умение и жално било би да не употреблява тези си дарби за полза на своите братя и сестри.

Всеки знае, а особено учителите трябва да знаят, та и ние сме имали случай и друг път да казваме и доказваме, че училищата малка полза би принесли на своите питомци само със своите сухи учебници и голи правила по кой да е предмет, ако да нямаха възможност те да научат ученикът на практика да прилага тези правила, на практика да им узнава истинността и с този начин да му се възбужда умствената самостоятелност и самодеятелност. Каква полза например за

ечно дете, ако то знае много добре всичките правила на граматиката, а пък не му се е дала възможност на практика да ги спита и се увери в истинността и полезността на тези правила? Или какво богатство на познания може да има един ученик, ако той буквално изучи доста добре всичките учебници, а не му се случи да прочете нито една друга книга? Разбира се, че почти нищо, защото всичко ще учи папагалски, и главното не ще му е възможно сам, самостоятелно да упражнява умът си над изучваното. И на такъв ученик колко да са големи познанията, той не ще може да ги употребява на полза, защото с такъв начин познания се усвояват не съзнателно, а почти безсъзнателно и, тъй да речем, рабски. Обаче дето няма разумно съзнание и самостоятелност, там не може да има успех или поне в повечето случаи успехът е съмнителен. Във всяко едно дело свободното и разумно действие е най-главното условие за желаният успех. Толкоз повече това условие е главно и необходимо в делото на умственото развитие, на умствената печалба. Това е твърде естествено, защото самодеятелността незабележно възбужда и развива съзнанието и отстранява механическата папагалска работа, която се развива под натискът на чужд произвол, убива съзнанието и охотата и в повечето случаи, ако не и във всичките, служи за неправилното развитие на умствените способности и даже твърде често — за тяхното отъпяване, независимо от развалата на характерът. Заради това добрите и опитните педагози нищо така много не ценят в питомците си, както свободната умствена работа, нищо друго не гледат да развият така много в тях, както умствената самостоятелност и самонадеяност.

Какви средства употребляват тези умни хора за постигане на една толкова разумна и благотворна цел? Обикновено книгите им служат за такива средства. Дору е детето малко и се учи още да прочита, добрите педагози дават му на ръце именно такива книжки, които — било с картинките си, било с простичкото, ясното и интересното си за детето съдържание — възбуждат неговото любопитство, заинтересуват го и с този начин карат го да прави само опитване, за да работи над това съдържание на книжките. Това обаче не ще рече, че е достатъчно учителят или педагогът да даде само такава книжка в ръцете на детето и после да стърне ръце или да гледа с викове, сърдитня и съссопа да накара детето да работи над дадената нему книжка. На-

против, трябва сам той да се труди умно, обмислено, а не папагалски и варварски[1]. Когато се научи свободно да прочита детето, тогава му дават други книжки с по-сериозничко съдържание, което обаче да не надминува умствените сили на детето и което му дава възможност да разбира по-добре уроците, що му се преподават. Разбира се, че и тук е необходимо постоянното и умно ръководство на учителят. Като вече попорасне детето, умствените му способности укрепнат и се развият доста, та и познанията му се пообогатяват, тогава вече му дават по-сериозни книги. Тук постоянното ръководство на учителят не се вижда за необходимо, нито се употреблява толкова, понеже ученикът бива поне дотолкова развит, щото незабележно от прочитването познанията му да се обогатяват и разширяват, та и той може вече да се сеща кое е от прочитаното понятно за него и кое не, може вече сам да прави сравнение между мислите, що ги среща в книгата, и да прави твърде често свои собствени заключения от тях. В този случай едно само е длъжен учителят или педагогът да прави и то е — да съветва ученикът си да прочитва книги с по-сериозно и полезно съдържание, съобразно обаче с наклонността и природните дарования на ученикът[2].

И така, книгите са едно от главните средства, чрез които добрите учители гледат да възбудят в питомците си умствената самостоятелност и самодеятелност. Тези книги обаче са двоен вид: едните се наричат у ч е б н и ц и, а други — с п о м а г а т е л н и. Учебниците съставляват главната основа на умственото богатство, а спомагателните книги разширяват това богатство, увеличават го, а главното — да-

---

[1] Мнозина от нашите учители, особено же нашите книгопродавци, на които се е случило да напишат или да издадат някоя добра книжка за децата, която при това удобрила се е или похвалила от някого си, мислят, че това е достатъчно, и налягат непременно да се въведе книжката им във всичките наши училища, без да пресметнат, че тук се иска още едно и най-главно условие, а именно, учителят да умее да преподава на децата умно и свястно. Каква полза например за малкото дете, ако му се даде в ръцете най-добрият буквар, а пък учителят продължава по старата система със сърдитня, вик, плесници и сопа да го учи по този буквар?

[2] Всеки добросъвестен учител е длъжен да гледа, щото колкото е възможно развитието на ученикът да бъде всестранно, но голяма погрешка би направил учителят, ако не обръща внимание на природните дарования на ученикът и ако не гледа да развие в него преимуществено тези дарования.

нат истинният смисъл на това богатство, правят ученикът да разбере практическото му значение и да го употреблява на истинска полза. Без тези последните, както казахме по-преди, учебниците твърде малка полза би принесли на ученикът. Учебникът, ако и да иска от ученикът разумно съзнание (разбираме при добър и свестен учител), но той не дава свобода на ученикът сам да упражнява умствените си сили. Това упражнение по учебникът става под ръководството на други и някак подчинено, в строго определени граници. Напротив, спомагателните книги дават повече свобода на умствените сили на ученикът, защото от тях той сам, със собствените си усилия извлича познания, които одобрява или не, и което усвои, усвоява го сам, съзнателно. Разбира се, че при такава една възможност на умът свободно да работи и не в стеснени граници не може да не се развие умствената самостоятелност и самодеятелност. Заради това всички добри учители и възпитатели съветуват на своите ученици да не се ограничават само с научване на уроците, що се преподават в класовете, но още щом сполучат свободно време, да прочитват разни добри книги. Ето в какъв смисъл книгите са едно от най-добрите средства за възбуждането и укрепяването на умствената самостоятелност и самодеятелност в ученикът.

Ние, българите, в това отношение сме много назад, защото литературата ни е много, твърде бедна. Хеле щото се отнася до книги за прочитане от малко развитички вече и възрастни ученици — такива книги почти нямаме никак, така щото нашите ученици, ако не могат да се ползуват от книги на други езици, принудени са да се ограничават само с едни учебници. Обаче колкото до книги за малки деца, откъм тая страна литературата ни е по-богата. Не знаем дали тая част на литературата е по-прибилна (кярлия), или защото в последните времена педагогията стана на мода, но у нас педагогическите книги за малките деца са доста размножени. Списовачите на тези книги и книжарите наши надпреварват се един-друг: едни да списват, а други да издават и разпространяват такивато книги под всевъзможни имена[1]. За съжаление, в много случаи размножението на едно какво да е нещо никак не може да служи за доказател-

[1] Това съревнование, особено на книжарите, взема обаче такива размери, щото достигна пределите на шарлатанството и наместо да тегли вежди, то вади очи. Един книжар например пътува нарочно

ство на неговата доброкачественост. Това почти напълно се прилага на нашата за малките деца литература. Имаме по тази част доста книги, но добросъвестният учител винаги би се затруднил да даде на малкото дете коя бъде от тези книги. Ние не щем да кажем с това, че тези книги са дотолко

или случайно преди началото на училищната година (т. е. когато ще се купуват книги за училищата), среща се с учителите, разговаря с тях върху програма и учебници и като се увери, че има работа с хора, които нямат свои убеждения особено относително учителските си длъжности, вземе да разправя някак тайнствено, че неговото пътуване не е току-тъй напусто, че той пътува с цел — да види де какви учители има, как са наредени училищата, по каква програма и по какви учебници се преподава в тях и че всичко това ще се прати на Екзархията и ще се обнародва. Бедният учител от такъв разказ неволно почнува да изпитва страх и благоговение пред такова едно важно лице и обещава, че занапред неговите учебници ще употреблява. Друг книжарин употреблява друга манера (по-груба обаче и по-вредителна). И той пътува (случайно!), но само когато вече в училищата са се започнали уроците. От похвално любопитство този книжар посещава всичките училища и първата му грижа е да види по каква система и по чии учебници се преподава в училището. Щом види, че в някое училище не са в употребление неговите учебници, той почнува да уверява учителят, че сега системата на преподаването е друга, че учебниците на другите книжари са написани по старата система и не само че са безполезни, но и вредителни за учениците, че те трябва да се изхвърлят, да се въведат други, по-добри, т. е. неговите учебници. Ако види, че учителят склони на неговото мнение, почнува да го хвали, ако ли учителят излезе упорит или умен, та почне да му доказва, че учебникът сам по себе не значи нищо, че в преподаването на уроците главното зависи от способността и умението на учителите, че при способни учители и другите учебници могат да бъдат употребени с полза, тогаз когато при неспособни учители и най-добрите учебници остават повечето безполезни — ако почне учителят да прави такива умни възражения на този всезнающ книжар и доброжелател, тогава той почнува да осъжда тогози учителя и системата му, позволява си да изпитва учениците, самият учител и в лицето на учителя, в присъствието на учениците да хули наредата на училището и да се заканва, че ще пише за това в газетите. Обаче не стига това, ами той хули наредата на училището, системата на преподаването и самият учител и вън от училището, по кафенетата и пред гражданите (или ако е в село — в кръчмите). Какво излиза от това? Излиза туй, че умният този книжар и ученолюбец става причина за раздори между гражданите, за развала и затваряне на училищата. Такова едно недостойно поведение от страна на нашите книжари е достойно за осъждане. Ние би посъветували нашите книжари наместо с такива фалшиви и шарлатански способи да се трудят да въвеждат своите учебници по училищата, хиляди пъти по-добре, по-похвално и по-достойно ще направят, ако се стараят д о б р и учебници да издават. Тогава нека бъдат уверени, че всеки умен учител ще им въведе учебниците.

лошеви, щото не струва да се дават в ръцете на децата — не! Между тях има много такива (даже и повечето), на които съдържанието е и нравствено, и философско, и богословско, историческо и физикоматематическо, и . . . и . . . Тъй се и вижда, че авторите на тези книжки положили са всичките си способности, само и само да направят нещо такова, в което да се виждат техните големи познания, тяхната ученост. При всичко туй все е затруднително за добросъвестен учител да даде такивато книжки в ръцете на малките си ученици. Защо? Защото авторите на такивато книжки не погледнали простичко на задачата си, не искали да направят нещо простичко, но добро, а искали да направят нещо особно, извънредно. . . С една реч, те искали не да н а п р а в я т, а да се п о к а ж а т.

Но когато вече ученикът се научи свободно да прочита и се явява нужда и необходимост да му се дава книга такава, която освен повечето улеснение в прочитането да му дава точни и ясни познания от разни предмети, учителите и тук срещат голямо затруднение, понеже и от такива книжки сме оскудни, т. е. имаме и такива книжки (понеже всяка от нашите три известни книжарници счита за непременна длъжност да има по няколко разни издания от всякакви книги), но добрите са малко. От тези добрите първо място заема, както казахме и в началото на това си разгледване, Ч и т а н к а т а на г. Т. Икономов.

Повидимому Читанката на г. Икономова няма особени достойнства и може да се намерят мнозина и от учителите, и от книжарите, които да се почудят в какво намираме ние по-добра от всичките други тая читанка и да ни заподозрят в пристрастие. Отистина, в г. Икономовата Читанка няма бог знае какви мъдрувания, няма натрупани много и — хе — все избрани неща, ами всичко е общеизвестно, просто . . . Има например приказки за «дяда и баба», има две-три общеизвестни басни, има нещо за захарта, за кафето, за говедата, за някои други птици и — толкоз. При това и нея няма и никакви системи. В нея статийките са турнати разбъркано. Така, наместо да нареди едно подир друго всичко, що се отнася до религията, г. Икономов разбъркал тези неща и като говори за бога, за Исуса Христа, турга разни приказки след това, разни басни, между които турнал и за «Камфората» (стр. 22), смесва после «за божият промисъл», след което пак захваща разни басни. . . С една реч, в чи-

танката на г. Икономов всичко е разбъркано — религиозни понятия с приказки и басни, басните с понятия от зоологията, от физическата география и проч. Такива ли са другите подобни книжки? Такъв ли е «Книжовният имот»? Такава ли е и «Втората четеница» на г. Хр. Г. Данова? Не! Там всичко добре наредено, там има система на съдържанието, всичко на отдели, та всеки отдел има определено съдържание. При това и съдържанието им все избрано и все приспособено така, щото ученикът да се н а у ч и и на нравственост . . .

Защо прочее ние одобряваме Читанката на г. Т. Икономов? Какво по-голямо достойнство има тя от другите подобни книжки, когато в нея е всичко така просто и разбъркано? Одобряваме я и я хвалиме, и я препоръчваме на всичките наши учители като най-добра и сполучлива по тази част, защото в нея е всичко просто и разбъркано. Нейното достойнство е в простотата и в разбъркаността. Систематическата нареда и философските мисли, както и нравоучителната манера на изложението нямат място в подобните книжки, каквито са читанките въобще. Каква е целта на читанките? Читанката не е учебник. Учебникът по кой да е предмет трябва да е изложен в строго последователна система, за да могат понятията, що се дават на ученикът за изучаемият предмет да бъдат правилни, ясни и в една разумна връзка. Целта обаче на читанката е не да даде на ученикът пълно и точно понятие за кой да е един предмет, но да му развие съзнанието, да му развие умствените способности, като с един лесен начин му обогатява познанията от разни предмети и с този начин го приготовлява за систематическото усвояване на предметите, които предмети училището чрез учебниците си ще му преподава. Ще каже, несистематическото, разбърканото изложение в коя да е читанка е едно от достойнствата, защото е полезна за ученикът. В кратички и ясни изрази статийките му дават едно определено понятие за какво и да е, а разбърканото поместване на такива статийки с разнообразието си, наместо да уморят вниманието, те го възбуждат. Така също и простотата на предметите, за които се разказва в статийките на читанките, е тоже едно от достойнствата и ползователно, понеже е съобразно с умствените сили на ученикът. Каква полза от сериозни предмети, макар и доста ясно изложени, когато те надминуват умствените сили на детето, уморяват му вниманието и най-после докарват работата дотам, щото принуждават

ученика да почне механически, папагалски да чете?

И така, откъм простотата на предметите и размесеността на статийките, Читанката на г. Икономова заслужава одобрение и подражание. Но тая Читанка има още други две много хубави достойнства, с каквито не сме виждали да се е отличило досега нито едно подобно произведение на всеможните наши списовачи и книжари. Едното от тези достойнства е простотата, гладкостта и голямата ясност на ученикът. В тая Читанка няма нито една статийка, която, като прочете ученикът, да не я разбере хубаво всичката. Басня ли е, приказка ли е, от друго практическо съдържание ли е — всичко е тъй хубаво и ясно е изложено, щото и лекичко се чете, и лесно се разбира. Да вземем например първата статийка «За бога» (стр. 3—5). Тая статийка тъй лесно, тъй вразумително ни разправя за бога и за неговите свойства, щото, който я прочете, не е възможно да не си направи най-ясното понятие за бога и за свойствата му. И ние сме уверени, че много прехласнати интелигенти и недоучени богослови, които не считат за нищо да се впущат в решаването на най-мъчните философско-богословски въпроси, от които и хабер нямат, уверени сме, казваме, че такивато велики наши учени не без полза би прочели тая статийка. Така умно е написано и ясно изложено и всичкото друго в тая Читанка и ако ние би поискали някои други примери за доказателство и потвърдение на тези наши думи, трябвало би да изпишем цялата Читанка. Даже за такива сухи повидимому предмети, каквито са «Лепилото», «Ластиката», «Каменна сол», «Каменни въглища» и т. н., г. Т. Икономов е съумял така да пише, щото се чете лекичко, с интерес, и главното не уморява вниманието на ученикът, понеже се разбира много добре. Така също с простота и ясност се отличават статийките за разните животни, особено же отделът «Из историята на земята», дето доста мъчните понятия са изложени твърде ясно и вразумително. При това г. Икономов сполучил и в изборът на предметите, от които много има доста практични, така щото, като се съедини тая практичност с ясността и точността на изложението, книжката му става полезна не само за ученици, но и за всеки едного, който умее да чете и иска от прочетеното полза да извади.

Друго от тези достойнства на Читанката е граматическият и логически разбор или приготвението към граматика. Нам се даже струва, че ако има

да се хвали най-много тая «Читанка» на г. Т. Йономов, това е за този р а з б о р. С това г. Икономов принася една голяма полза на нашите ученици и ги избавя от необходимостта папагалски да изучават граматиката на своят бащин език по безсмисленото преподаване на учители, които само папагалски знаят науката, която се казва граматика. Най-глупаво и безсмислено се преподава у нас граматиката. Нашите граматисти пишат граматики за българският език и ги преподават по известни учебници, не защото знаят българският този език, а защото на чуждите езици граматиките така са написани. . . Учителят, като вземе в ръка някоя българска граматика, написана по граматиката на френски, сръбски, руски или друг някой чужд език, кара децата да изучват папагалски правилата и формите и мислита и вярва, че преподава български език. Разнообразието що съществува в писменият наш език не само относително правописанието, но относително и самите форми на израженията свидетелствува, че нашите писачи пишат по този или онзи начин не защото са убедени, че тъй трябва да се пише, а защото са навикнали тъй да пишат или защото другите тъй пишат. Въобще граматическите наши у б е ж д е н и я са твърде слаби и без всяка основа. Това незнаене на езикът, а папагалското знаене на граматическите форми и правила, както и на «словосъчетанието» бива твърде вредително за развитието умствените способности на ученикът. Ученикът е принуден папагалски да работи над разните граматически форми, да заучва с един твърде мъчен начин що е съществително име, що е прилагателно и проч. и все пак съзнателно да не знае нещо от това, което с такава голяма мъка изучва. На нашите граматисти не им е дохождало и не им дохожда на ум, че знанието на езикът не се състои само в механическото изучване на граматическите правила и форми, но още и в правилното развитие на мислителните способности на детето, в правилното разсъждение, в точното и правилно мислене, та и в правилното изказване на мислите за кой да е предмет. Затова виждаме ние малките деца, които са се научили вече що-годе да прочитат, с пот и голям труд да учат наизуст: «Българската граматика ни учи да четем и пишем правилно български» или «Частите на словото в българският език са десет» . . . така също често слушаме ние и достойните учители с една сериозност (която в очите на разбран човек се показва твърде смешна

и комична) да питат учениците си: «Бог — коя част на словото е?» — «Име съществително» — каже ученикът. — «А що е съществително име?» — «Всяко нещо, което съществува и пр., и пр. — нарича се име съществително.» Така мъчно, неразумно, папагалската се продължава изучването на граматиката във всичките ѝ форми и с всичките ѝ правила. Този способ не развива, а затъпява умствените способности на ученикът, лишава го от всяка умствена самостоятелност и самодеятелност и прави го да навикнува на работа механическа, папагалска — нещо, което през всичкият живот пречи на човека и не му дава възможност да мисли и разсъжда ни какво да е със свой собствен ум, не му дава възможност да си изказва мислите ясно, точно и правилно.

Г-н Т. Икономов познавал е нуждата от едно разумно изучване на граматиката. Познал е той, че преди да се даде на детето да изучва с един сух и мъчен начин сухите правила и форми на граматиката, потребно е то да се научи да мисли правилно и да разбира, както трябва, онова, което чете. Познавал е г. Икономов, че за бъдещите умствени успехи на ученикът необходимо е детето да се научи да съсредоточва вниманието си на онова, което чете, необходимо е да се възбуждат и правилно развиват мислителните и разсъдочните му способности с такъв един умен начин, щото и умствената самостоятелност да се възбужда, и правилното мислене и разсъждане да се укрепява малко по малко. Заради това и господство му поместил в Читанката си достатъчно граматически и логически питания и р а з б о р и, които съставляват най-доброто украшение на книжката, защото са направени доста умно, направени са така, щото хем възбуждат умствената самостоятелност и самодеятелност, хем приучват детето ясно, точно и правилно да мисли, та и да си разяснява онова, което чете или слуша. Които щем п и т а н и я и р а з б о р и да вземем от тая «Читанка», ние във всеки един ще видиме, че ученикът има добър ръководител, който го води така изкусно, щото неговът крехък и неразвит още ум сам се сеща за много неща, сам дохожда до познаване на много истини и незабележно навикнува на самостоятелна, ясна, точна и правилна работа. И хубавото тук е това, че г. Икономов тъй добре наредил питанията и разборите, щото постепенно се отива от лесното към по-трудното, та детинският ум, като постепенно навикнува правилно, ясно и точно да мисли и да прави достатъчно верни заключения,

запознава се и лесно усвоява логическите особености и езикът и с това се приготовлява за правилното и лесно разбиране и на граматиката. За доказателство на думите си ние няма да привеждаме тук примери от Читанката на г. Т. Икономов. Който обича, може да разгледа, които ще, питания и разбори и ще види, че ние право говориме, защото той не може да не изповяда, че питанията върху първият урок (на стр. 5—9) тъй хубаво ръководят детският ум към ясното, точното, правилното и самостоятелно разбирване на урокът и в същото време развиват умствените способности на детето, щото много изкусни наши учители, педагози и з в у ч а р и много и твърде много би се възползували от тези питания за свой собствен ум и разсъдък, понеже би се научили от тях как трябва ясно, точно, правилно и самостоятелно да се мисли и разсъждава.

Ако да умеяха нашите учители правилно да развиват мислителните способности на учениците си; ако да умеяха те да разясняват на питомците си всеки един урок така, щото да ги приучват и правилно да разбират онова, което четат или учат, и правилно, ясно, точно и самостоятелно да работят с умът си, ако да умеяха да правят така нашите достойни учители, ние щяхме да забележим на г. Икономова, че не трябваше да турга в Читанката си «питанията и разборите», понеже тогава те не щяха да бъдат потребни в една книга, която се дава в ръцете на ученици, и още ученици такива, които имат нужда да се приготвят към граматиката. Учениците, особено от такава възраст и с толкова умствено развитие, не са навикнали на самостоятелна умствена работа и повечето са склонни механически да работят над книгата, отколкото разумно и съзнателно. Заради това в техните собствени ръце и най-добрите и практични питания би се скоро обърнали на механическо четене и заучване, ако нямат разумен ръководител. Но понеже ние нямаме такива разумни учители, понеже у нас всичкото върви наопаки и колкото са по-малки учениците и по-неразвити, ние гледаме и учителите, които ще се занимават с тях, да бъдат по-простички, по-неучени, а от това излиза, че и самите учители, които ще приготовляват към граматика учениците, имат и те нужда от умен ръководител в това отношение. Г. Т. Икономов много добре е направил, дето вместил в Читанката си такива добри питания и разбори, защото те ще служат за ръководство и за самите учители, от тях учителите ще се научат как

да питат по-умно и разумно учениците си и как по-разбрано и правилно да им разясняват уроците и да ги приготовляват, както трябва, за разбиране и граматиката.

И така, ето по причина на какви действителни достойнства ние похваляваме Читанката на г. Т. Икономова и я препоръчваме на всичките наши учители и училища като една от най-добрите засега книжки не само за деца, които се приготовляват към граматика, но и за такива, които имат нужда да се учат ясно и правилно да мислят и разсъждават. Ето защо не можем пак да не кажем, че книжарницата на г. Хр. Данов много добре направила, дето отново подари на нашата книжнина тая добра книжка.

Обаче как тъй г. Т. Икономов е съумял да напише такива повидимому проста, но на дело много добра книжка? Според усилията, които правят нашите писачи и книжари да пишат и издават толкова много книжки по тая част, и според техният неуспех, тяхната неудача, това отистина е чудно. Но пред здрав разум работата излиза твърде простичка. Г-н Т. Икономов е написал такава хубава и полезна книжка, защото е искал не да се покаже, а да направи. Той не е искал да удовлетворява на своето авторско самолюбие и честолюбие, не е мислил да накарва хората да се учудват на неговите познания и да го считат за редът на учените хора, на новейшите изкусни учители и педагози; напротив, той погледнал на задачата си твърде скромно, но със здрав и практичен поглед. Той добре разбрал насущната нужда на нашите училища от подобна полезна книжка, добре е пресметнал силите си и въодушевен от желание да бъде действително полезен на своите малки братя и сестри, той се е заловил за скромна, но полезна работа. Затова неговата Читанка излязла така скромна, но добра; затова статийките в тая Читанка са такива простички, но практични и полезни; затова езикът на тези статийки не е отистина красноречив, ораторски и накичен с хубави-хубави фрази, но е простичък, ясен и добре вразумителен и за малките деца, и всекиго другиго; затова и питанията и разборите са така превъзходни. Да, г. Т. Икономов отистина с Читанката си не се е показвал, но е направил едно доста хубаво нещо. И ние не можем пак да не кажем, че ще ни бъде твърде жално, ако г. Т. Икономов не продължава да работи по учебно-педагогическа част, за каквато работа господство му, както се вижда от Читанката му, има истинска дарба.

ИСТОРИЯ НА ПРАВОСЛАВНАТА ХРИСТИЯНСКА ЧЕРКВА

Съставена по учебниците на Александровците, Рудакова и Ласкариса и допълнена за българската черква по съчиненията на Гилфердинга, Дринова и Королева от Д. Т. Душянова. Първо издание, стр. 277, цена гр. 18. Издава книж. на Хр. Г. Данов. Виена, печатница на Българското отделение, Јанко С. Ковачев и С-ие, 1874.

Г-н Д. Т. Душанов е обогатил досега българската книжнина със следующите книги: «Бисер и безценни камъние», «Пресад на мъдростта» (от Р. Д. Душанов), «Зла жена», «Кратка българска история», II издание и «История на православната християнска черква». С изключение на тая последната книга всичките други са такива, щото никак не може човек да си състави от тях някое добро мнение за учените и педагогически способности на г. Д. Т. Душанова. Особено второто издание на българската му история беше такова, щото справедливо заслужи укорите, що му се направиха в «Периодическо списание» на «Бълг. книж. дружество»[1] (глед. кн. V—VI, стр. 324). Новият труд обаче

[1] Гледаме, че г. Душанов се сърди за такъв един неприятен отистина, но справедлив отзив относително второто му издание на «Българската история». Тая сърдитня отистина прави скръбно впечатление касателно г. Душанова, защото показва, че и господство му е от ония, които считат книжовното поле за играчка, или от сния, които мислят, че действителните способности се плашат и унищожават от справедливото осъждане на действително недостойни литературни произведения. В предговорът на църковната си история (стр. IV) господство му, като се оплаква от критиката за българската му история, която критика стана от страна на «Бълг. книж. дружество» и която той нарича псувня, между другото пита: «Тъй ли се свестява народ? Тъй ли се поправя? Тъй ли му се помага?» Не знаем защо

Душанов е приплел тука народът. Критиката за «Българската история» на г. Душанов нямаше никак пред вид да свестява или да поправя народът, ами нейната цел беше да посвети малко тия писачи, които за всичко се залавят да пишат, без да си пресметнат добре умствените сили, без да обмислят добре онова, което така лесно се залавят да пишат и го пишат, и го издават. . . Такивато писачи искаше критиката да посвести и да им отнеме охотата занапред да се залавят за работа, която не им е по силите, нито пък им иде отръки. Колкото за третото питане: «Така ли се помага на народ?», ние ще кажем на г. Душанова, че отистина голяма полза принася на народът си оня, който съдействува да се умали числото на действително бездарните и неспособни писачи, които със своите нищо и никакви литературни произведения тургат големи пречки за правилното развитие на младото наше поколение. Ако с тоя въпрос г. Душанов е искал да каже, че с осъждания и нападки обезкуражават се и даровитите писачи и следователно народът ще се лиши от тяхната полезна деятелност на литературното поле, и тук господство му се лъже. Действителните способности не се обезкуражават от никакви, макар и най-страшни, нападения и укори. Доказателство на това може да ни служи сам г. Душанов. При всичко че той се вижда много наскърбен от критиката на Българската му история, това обаче не го е обезкуражило, не му е побъркало да си опита силите по д р у г к л о н на литературната деятелност, по който клон по му иде отръки да работи. В същото време обаче ние сме уверени, че, ако и да се сърди на критиката, ако и да я нарича п с у в н я, но като човек що-годе със здрав ум, г. Душанов не ще си вече позволи да пише учебници за малките деца, преди да обмисли добре онова, което ще работи, преди да си пресметне добре силите. Никому да не се показва чудно това, дето г. Душанов е съставил доста добра «Църковна история» за възрастни хора, а не е можил да напише или да състави «Българска история» за малки деца. Да се пише книга за възрастни хора е много по-лесно, отколкото да се пише книга за малки деца. В тоя последният случай трябва човек да има педагогически способности, голям опит и умение. Поради това църковната история на г. Душанова е доста добра, а Българската му история не я бива никак за учебник на ония деца, за които без всякакви резони скимнало на господство му да я назначи. Сърди се г. Душанов на критиката, че в нея не са се показвали недостатъците на Българската му история. Това е недобросъвестно от страна на господство му. Българската му история се разглеждва в критиката само от педагогическа точка и като такава намери се съвършено несгодна за деца, които още не могат правилно да говорят. В критиката се казва 1) че на питания и отговори такъв учебник не бива полезен за децата; 2) че питанията и отговорите г. Душанов ги направил твърде неудачно; 3) че натрупал малкият си учебник с такива имена и сведения, които не са никак за деца и ако са принудени децата да ги изучават, те не ще да се ползуват нищо, напротив, ще има вред за тях, защото ще ги изучават папагалски. А г. Душанов дали не знае, че всичко, което се учи безсъзнателно, папагалски, притъпява умствените способности? Наместо да се сърди и да се преструва, че уж не намерил в критиката да се показват недостатките на Българската му история, г. Душанов нека разгледа пак тая критика по хладнокръвно и нека ни каже: не е ли справедливо, дето се казва в

на г. Душанова ни представлява съвршено друго нещо и ние не можем, освен да похвалим г. Душанова за тоя му труд. Църковната история на г. Душанов, можем да кажем, е едно утешително явление в нашата книжнина. Тя ни представлява в едно цяло, ако и в кратце, всичкият исторически живот на нашата православна църква от началото на християнството и до днес. И хубавото е, че ако и да няма нещо самостоятелно от г. Душанов в тая книга, но господство му съумял добре да се възползува от готовият материал и добросъвестно се е потрудил над него. Така се и вижда, че г. Душанов е обръщал на всичко внимание и е гледал да

нея, че и питанията и отговорите са зле направени? Нека ни каже г. Душанов, ама добросъвестно, нима за малки деца, които още не могат правилно да говорят и със свои думи да си изказват мислите, нима е било разумно да им се турга в устата тоя отговор: «Още от II-й в. пред Р. Хр., когато един дял от тях минал Кавказките гори, та се заселил в Армения, както пише арменский историк Мойсейрен, а в V-й в. след Р. Хр. те вече били познати на много историци по своето независимо господарство, что завладели от тогавашните народи: славяни, финн, мордви, черемиси, чювани, вотяги, татари и други, и комуто пределите изпосле достигнали да се простират от Уралските планини до реките: Сура и Ока; и от реки: Вятка и Кама — до изворите на реки: Дон, Хорн и Самара; средата му пък била по североизточните брегове на река Волга.» Ето цял един отговор на питането: «Българите откога са станали известни в историята?» Питаме г. Душанова дали е за деца тоя отговор? Не вярваме да ни каже, че е за деца, защото с това ще покаже, че няма понятие от първоначалните правила на преподаването, нито познава детските сили и способности. Такъв също го питаме — дали са за деца и тия отговори, които се срещат на стр. 62—64—68 и по всичката му история? При това, дали сам г. Душанов е дотолкова самооболщен, щото не може да познае, че и питанията му са наредени по един отекчителен и непрактичен начин? Най-после нека ни каже добросъвестно: намира ли той добра Българската си история в тоя вид, в какъвто ни се представя тя във II-то издание? Ако честолюбието му надвие на съвестта му и не му допусне да се признае публично, че II-рото издание на Българската му история е справедливо осъдено в «Периодическо списание», но в душата си той ще се съгласи с тая присъда и не ще посмее вече (в това сме уверени напълно) така необмислено да съставя и издава лоши книжки за децата. Но начинът на присъдата бил лош и приличал на псувня. Е! Лошата болка с горчиво лекарство се излекува. При това критиката имаше пред вид не само г. Душанова, а всичките непризвани и неспособни дейци, които считат литературното поле за играчка и си позволяват да пълнят книжнината ни с разни лоши книги.

Чудно нещо обаче! С критиката в «Периодическо списание» относително «Българската история» на г. Душанов съгласи се и «Читалище», съгласява се даже и г. Шишков. Защо на тях не се сърди г. Душанов, а се сърди само на «Периодическо списание»?

вмести в книгата си всичко, що е имало забележително в историческият живот на православната църква. Не можал само да опази строга система в изложението и връзка между частите, от което и за изучване по нея дохожда мъчно и за прочитване, понеже вниманието се отекчава и разпилява. Това обаче трябва, от една страна, да е станало по тая причина, че г. Душанов, верен на ръководствата, от които се е ползувал, не е вървял в изложението на всичките събития в църквата хронологически, а, така да речем, предметно. Т. е. като говори например за вънкашното разпространение на християнството в известен един период, говори само за това вънкашно разпространение през всичкият тоя период, без да се допре до другите събития в църквата, станали през същият тоя период. Тая система на изложението е по-лесно, но при нея не може да се запази единство, последователност и връзка в събитията — нещо, което, както казахме, отегчава вниманието и затруднява изучването. От друга страна, незапазването строга система на единство и последователност в изложението, както и връзка между частите, е произлязло, без съмнение, и от това, че в малко страници трябвало да се говори за твърде много неща. При всичко това в много неща г. Душанов е съумял така да избере и сгрупирува събитията, щото читателят от кратките тия сведения получава по-определено понятие за предметът, за който се разправя в тях, нежели от дълги и широки статии, в които специално се уж излагат тия предмети. Като за доказателство на това можем да посочим на страниците, в които се говори за ересите на българската църква, и особено за богомилите (стр. 151—158). От 8-тех страници читателят може да си състави по-ясни и определени понятия за богомилите и за бранителите на православието от богомилската ерес, нежели от цялата статия на г. Каролева, макар г. Душанов да се е ползувал, както сам казва, от тая последната.

Много добре е направил г. Душанов и с това, дето е вместил в книгата си и историята на руската църква. Като клон значителен от православието историята на руската църква не може да не влезе в общият исторически живот на цялата православна църква. При всичката краткост обаче нам ни се струва, че сравнително за нея е разпространено повече, отколкото би трябвало, тогава, когато за българската църква остава място да се желае още много нещо. Отсъствува в

книгата на г. Душанова и историята на атинската църква, както и на другите източни църкви от времето на отоманското владичество. Съгласни сме, че тая част на църковният православен живот принадлежи на новейшата история и г. Душанов би срещнал много и големи мъчнотии, толкова повече, като не е можал да намери надлежен материал и в ръководствата, от които се е ползувал. При всичко това един малък опит от негова страна в това отношение бил би не само неизлишен, но доста полезен, особено когато господство му е счел за потребно да прибави в историята си един кратичък обзор на новейшата история на нашата българска църква. Историческият църковен живот на Изток от владичеството на османците развивал се е при едни особени условия и е взел някак особени някои форми, които, разгледвани само в една частна църква, били би непонятни без запознанието с целият вървеж на всичките източни църкви. Това запознаване е необходимо относително разяснението нашът български църковен живот от покорението ни под османците и до днес, толкова повече, че тоя наш църковен исторически живот се е изгубвал и сливал с животът на цариградската църква и сегашното му отделване от тая църква и самостоятелно съществование станало е и се продължава при такива условия и в такива форми, които били би непонятни, неясни и даже някак неоправдателни без знанието вървежът на общият исторически живот на всичките източни църкви. От тая страна историята на източните църкви била би твърде полезна за нас. Тя би пояснила и оправдала много фактове от настоящият живот на нашата българска църква. При това без тая история (на източните църкви в новите времена) «Глава седма» на църковната история на г. Душанова (стр. 249), в която се разправя за «състоянието на българската църква след унищожаванието на патриаршиите ѝ», излиза някак излишна, понеже стои усамотена, без всякоя връзка с другият материал. Събитията, що се разказват в тая глава, стоят и те усамотени без всяко отношение към другите съвременни събития на съседните църкви, във връзка с които само би получили надлежната ясност. Затова и цялата тая глава стои нещо не като необходима, историческа, а като газетна и полемична статия. При всичко това обаче новата книга на г. Душанов е доста добра.

Г-н Душанов разделил църковната история на три пе-

риода. Първият — от началото на християнството до Константина Велики или до обявлението му за господствующе в Римската империя (от 34 до 323 г.). Вторият период — от Константина Велики до разделението на църквата на Източна и Западна (от 323 до 988 г.), а третият период — от разделението на църквата до днес (от 988 до 1879). Това последното разграничване обаче не е вярно, защото третият период не се занимава с историята на всичката православна църква, а само с историята на българската и руската църква.

Езикът на тая книга е доста гладък и ясен, само не е серйозен — съобразно със съдържанието, а лекичък и не исторически, но газетни.

Появлението на Църковната история на г. Душанова в днешните времена и в тоя размер, в какъвто е тя, някак изглежда преждевременно, та тая история надминува силите на учениците и не може да им служи за учебник. Обаче тя може да бъде добро ръководство за самите учители.

Ние би желали г. Душанов и занапред все така добросъвестно да се труди на книжовното наше поле и да надарява книжнината ни все с такива добре съставени книги, каквато е църковната му история, а не както е правил досега с писането и издаването на «Бисер и безценни камъние», «Пресад на мъдрост» и «Кратка българска история», II изд. и т. н., които книги са безполезни и дават лошо понятие за способностите на господство му.

РЪКОВОДСТВО ЗА СЛОВЕСНОСТ

С примери за упражнение в разни видове съчинения на ученици в народните ни мъжки и женски училища. От Д. П. Войников. Виена, 1874, стр. 332. Цена 16 гроша.

Който с внимание следи за нашето, българско развитие, той ще забележи, че ние всичко вършим по едно голо подражание и за то в развитието си вървим клатишком — ту насам, ту нататък, според както видим да правят хората. Разбира се, че това подражание все ще ни изведе на видело, но това е истината, че по пътят на развитието си ние досега сме вървели при едно твърде малко участие на собственото си съзнание, та и сега почти правиме така — нещо, от което произлиза голямата бавност на развитието ни.

Беше време (и то не се е минало отколе), когато нашите така називаеми главни учители изпълняваха очите на хората и възбуждаха уважение и благоговение към себе си с големи и обширни програми, в челото на които стояха: психология, логика, риторика, етика, философия, пиитика, естетика и проч. После тия гръмовити и страшни имена някак незабележно се потулиха и изчезнаха, а нихното място застъпиха, с по-голяма скромност обаче, естествените науки, по следствие на което всеки се зглози да списва зоологии, физики, химии, а всеки главен учител ввожда в училището си тия предмети, които днес за днес почти че имат те първенството или господството в нашата учебна сфера. При всичко това обаче почна някак да се обръща пак внимание на словесните наречени науки. Дали е това пак мода, или ние отистина взехме по-свястно и разумно да гледаме на нашето развитие, но в последно

ЖИВОТОПИСАНИЕ.

V.

(Продължение).*)

Казахме. и тукъ ще повторимъ съ задоволение, че тритѣ условия, необходими за траенъ народенъ животъ, ний сме ги имали. имаме ги сега що-годѣ и напълно ще ги имаме въ скоро наше бѫдуще.

Но другитѣ народи. както видѣхме, за дѣто сѫ запазили споменѫтитѣ три условия и, по слѣдствие на това, достигнали сѫ до таквози съвършенство, въ каквото ги виждаме днесъ. има да благодарѣтъ. както и благодарѣтъ, преимущественно на своитѣ велики и неуморни труженици въ умственното поле, въ полето на народното самосъзнание и усъвършенствование.

И ние сме запазили тѣзи условия. Имаме ги, както казахме: а като ги имаме, ще имаме слѣдователно и добра. трайна народна бѫднина. Кому трѣба да благодариме за това? Имало ли е и у насъ такива велики личности, и явявали ли сѫ се подобни личности у насъ презъ сичкитѣ *фази* на до сегашниятъ ни народенъ животъ?

Въ продължение на всичкиятъ си исторически както и неисторически животъ имали сме и ние подобни личности.

Двамата Св. братия, *Кирилъ* и *Методий*, равноапостолниятъ нашъ царь *Борисъ*, който справедливо е нареченъ *приотецъ* на словѣнската писменность, достойниятъ му синъ и преемникъ, *Симеонъ Велики; Климентъ* и неговитѣ достойни сподвижници, които намирахѫ таквосъ силно подкрѣпление и насърчвание на дѣлото си въ своятъ великъ покровитель *(Симеона Велики), Иванъ-Екзархъ български, Черноризецъ Храбръ, Богумилъ*, царь *Иванъ Асѣнь II*, *Теофилактъ* и *Ефтимий*, патриарси Търновскии, и много други сѫ съдѣйствували въ старо време за запазванието въ народътъ ни казанитѣ три

*) Вж. Кн. II. стр. 30—52.

Страница от „Периодическо списание“ с продължението на студията „Животописание“ от В. Друмев

преме във всяко едно по-наредено училище у нас поне с л о в е с н о с т т а[1] има почетно място, та и в книжнината ни едно след друго се явиха три произведения по тая част, без да възбудят негодувание за самото си появяване. Разбира се, че сравнително с предишната гръмовитост появлението на «Словесност» в нашите училища и в нашата книжнина е едно твърде скромно нещо, но тая скромност показва, че почнали сме по-разумно да гледаме на работата, което е най-утешително за нас.

Ние не знаем дали са уведени в нашите училища и трите съществующи вече у нас с л о в е с н о с т и и учителите, които преподават тоя предмет, какво употребление са направили или правят от тях на кое от трите тия произведения дават преимущество, но това знаем, че те съществуват у нас. За едното от тия произведения (което не е обаче пълна словесност, а само п о л о в и н а от тая наука), а именно за «Наука за стихотворство и песнотворство» на г-на П. Оджаков, даде се надлежното оценение в «Периодическо списание» на «Бълг. книж. дружество» (гл. кн. VII—VIII, стр. 116). За другите две «пълни», да ги речем, словесности, а именно за «Елементарната словесност» на г. Шишкова и за «Ръководство за словесност» на Д. П. Войникова, критиката не се е произнесла още. Не знаем каква ще бъде нейната присъда за тях, но ние в «Книжовните си вести» като известяваме за новото произведение на г. Войникова, ще си дадем в кратце и мнението за това произведение.

На науката, която се нарича «словесност», гледат двояко: едни гледат на нея като на нещо схоластическо, педантско и за то не ѝ отдават подобающата чест и подобающето уважение; други, напротив, гледат на тая наука като на нещо разумно, полезно и за то дават ѝ почетно място в редът на общообразователните науки, считат я за необходима в развитието на човека. Ние с какъв г л е д ще гледаме на г. Войниковата словесност? С такъв, какъвто заслужава тя.

Нищо не бива без причина. Науката «словесност» е добра и полезна въобще. Но дето мнозина са изгубили към нея надлежното уважение, дето мнозина гледат на нея като на нещо схоластическо, педантско, на това единствената причина е пак сама тя, словесността, защото тя отистина беше

[1] Като казваме «словесност», ние разбираме и ще разбираме тук тая дума в твърде тесен, ограничен смисъл.

паднала в схоластицизъм и в смешен педантизъм. Преди, когато хората гледаха само на вънкашността, само на формата, и твърде малко внимание обръщали на съдържанието, на вътрешното достойнство, тогава ценяли най-много само вънкашността и вънкашността най-много развивали. Естествено е при такова едно направление и тая наука, словесността, на която — така да речем — р е а л н о т о съществуване се познава преимуществено чрез вънкашни форми, естествено е, казваме, че тая наука се е развила вънкашно така много, щото се е обърнала на схоластика без надлежно вътрешно съдържание. Понеже се е забележило, че в говорът или в писането много пъти една гръмовита, но безсмислена фраза прави силно впечатление и сполучва целта, за която е казана, тогава когато твърде честа умните, но скромни думи не произвождат никакво впечатление, затова и хората гледали да развият в човека преимуществено вънкашният способ на говорът и писането, та и на науката «словесност». Гледали не като на едно к о с в е н о пособие за развиване на умствените човечески способности, ами като на такава, която действително може да научи човека гениално да пише, може да му образува вкусът, да го направи добър оратор, добър списател. По причина на всичкова трупали «словесността» с многочислени и дребни правила, та се е искало и буквалното им заучване и приложение в дело. Но след време, когато хората дойдоха в по-свястно съзнание, когато се увериха, че истинното развитие и образование не се състои във вънкашността, но именно във вътрешното съдържание, че ако съдържанието е пусто, вънкашността или формата, колко да е бляскава, тя не удовлетворява умните хора, нейното впечатление скоро изчезва и не задоволява никого освен само пустите и глупави хора. Затова взеха да гледат на многото и дребни правила в словесността като на нещо д о п о т о п н о и не само безполезно но и вредително за правилното развитие на умствените способности на учениците. По-зрялото съзнание на човека поиска както от всичко, така и от науката, наречена «словесност», не детски, схоластически и педантски работи, но разумни и действително полезни правила и мисли.

Наистина, определението, което се прави и досега на науката «словесност» въобще, е някак заплетено и показва, че тая наука не е още освободена от схоластическият си характер. Какво е това определение? Такова, че от него, както

и да го въртиш, излиза, че «словесността» ни учи как да пишеме така добре, както са писали знаменитите и гениални писователи, че в нея се излагат правила, по които трябва човек да се води в говорът или в писането си, ако иска говорът му и писаното му да са добри, приятни и, разбира се, гениални. Тая цел сама по себе някак излиза чудновата и смешна. И наистина, каква полза ще принесе знанието на правила (в тоя случай), когато писачът няма дарба, няма мисли, няма идеи, няма чувство? Такъв писач или оратор, колко добре да знае правилата или изкуството на писането и говорът, колко много да пише той или да говори по тия правила, той все не ще да направи нещо добро, нещо порядъчно, а писането му или ораторството му все ще бъде сухо, или пък пълно с гръмовити фрази, но пусто и безсмислено. Няма ли човек естествена дарба, всичките му усилия да стане добър поет, оратор или знаменит писател, ще бъдат безуспешни. За доказателство служи ни и сам г. Войников. Той знае хубаво правилата на «стихотворството», пишил доста «стихотворения» от разен вид и все строго се е придържвал о правилата. Той има и «кантати» с «речитативи» между, и «елегии», и «оди» и проч., и проч., и писани все строго по п р а в и л а т а. Но при всичко това, всичките тия произведения са сухи, г р а п а в и,, без чувство, без душа, без мисъл, без идея; написани са уж по правила, но с един в а р в а р с к и език, четат се много мъчно, не произвеждат никакво впечатление, не дават никаква сладост . . . Господство му има и доста «драми». И те са написани строго по правилата. Г-н Войников твърде добросъвестно е гледал и в тия свои произведения да опази «сценическите илюзии», «драматически ефекти», «съразмерност в действията», съобразност в «слогът» и всичките други, предписани за подобни произведения,правила. Но какво виждаме? Това, че всичките му тия произведения са безжизнени, без поезия, без вкус, без чувство, без всякакъв драматизъм — нещо, което вярваме, всеки, който колко-годе отбира, е забележил и което, ако да е, сериозната критика ще потвърди. Прочее какво е помогнало на г. Войникова точното знание на всичките правила? Нищо друго освен да го приведе в едно самооболщение и да го накара да напише толкова много нещо — за доказателство на това, че бездарността при най-подробното и точно знание на правилата остая си все бездарност, че човек, когато няма истинска дарба, когато няма истинско чув-

ство и въодушевление, той все не може да напише нещо хубаво и за пред хора, макар и да знае най-добре да пише по правилата.

Та и естествено нещо е това. Тия, които са писали хубаво и с произведенията на които се наслаждава, та и чуди всичкият образован свят, писали са така добре не защото са знаели изискуемите правила, но защото са имали естествени дарби, имали са сърце, чувство, душа, имали са въодушевление. Когато са работили, не са гледали работата им да излезе съгласно с правилата, не са си предпоставяли известни цели, не са имали пред вид известни «сценически илюзии» или «драматически ефекти», ами са писали с чисто и свято въодушевление. . . писали са така, а не инак, защото така им е предсказвало истинското чувство, действителното, а не калпаво въодушевление. Шекспир например (но знаят ли у нас кой е тоя Шекспир?) не е знаел никакви правила на драматическото изкуство и никак не е писал по тия правила, но и той е написал най-добрите, най-гениалните драматически произведения. Неговът творчески гений не се е подчинявал на никакви предварително изработени закони, а на мястото им създал други, но ги създал не чрез предварително обмисляне, а чрез гениалните си произведения. . . При създаването на тия свои произведения той се е ръководил само от своето истинско въодушевление, от своят действителен гений. И неговата свобода в това отношение или, по-добре да речем, неговото неприпознаване на какви да е правила, приети дотогава в драматическите произведения, на какви да е авторитети, е било толкова силно, щото накарало и такъв човек, какъвто е бил В о л т е р, да го нарича п и я н д и в а к, което обаче никак не е побъркало на Шекспира да си бъде и да си остане първостепенен гений. Така е постъпил и Гогол, така са въобще постъпвали и всичките истинно даровити хора. Въобще правилата относително литературните произведения не са се явили по-напред, а сетне на основание на тях да са писали хората гениални произведения, а, напротив, геният свободно си създал произведения, а после са гледали хората от тия произведения да извадят някои общи правила и закони за творчество въобще. Обаче само н е с п о с о б н о с т т а или п о с р е д с т в е н о с т т а се ръководи от тия правила тогава, когато истинният гений не се ръководи от тях, не си затваря произведението в техните граници. . . той си произвожда свободно и малко се грижи

на това дали неговото произведение е съгласно с приетите правила и закони, или на много места потъпква тия правила. Законите на творчеството не могат да бъдат аксиоми[1] или, инак да речем, творчеството не се подчинява на предварително изработени закони. То трябва да си е свободно. Щом иска някой да го ограничи, то вече престава да бъде истинско творчество, то вече е калпавост, вече е бездарност, прикрита с правила и гръмовити и бляскави фрази. Бездарният писач, колко ще и да писва по правилата, той никогаж няма да напише нещо хубаво, гениално; но даровитият писач, макар и никак да не се ръководи от приетите правила, неговото произведение все ще бъде добро. А пък и най-големият гений, ако би взел да работи нещо по предварително изработени правила, неговото произведение не ще да излезе добро. . .

От тая точка науката «словесност» излиза някак непотребна и безполезна. Но има друго едно нещо, което прави тия наука потребна и полезна за учениците. Човеческите способности не се проявляват изеднъж в пълното си развитие. Това е невъзможно. Те се развиват и укрепват постепенно. Тук прочее има работа, важност и значение науката, която се нарича «словесност» в тоя ограничен смисъл, в който я вземаме ние. И тая важност или това значение тя има не с голите си и педантски правила, а с това особено, че преподаването на по-необходимите и разумни нейни правила предполага упражнение на слабите още умствени способности по тия правила, така щото слабите тия умствени способности се развиват малко по малко, укрепват постепенно, дору най-после придобият крепост и сила самостоятелно да работят на литературното поле в известно направление. Освен това, понеже има разни произведения на человеческият дух от разен вид и род, запазването с тия видове и родове е потребно за всяк един малко-много образован човек. Прочее преподаването на «словесността» в ограничен смисъл с цел да послужи като пособие за развитието на слабите и млади умствени способности и да запознае с разните видове и родове на литературните произведения — такова преподаване има си смисъл и значение. Само по себе се раз-

[1] Като казваме това, не разбираме общоизвестните и вечни тия истини, че всяко литературно произведение трябва да е написано с чувство, с въодушевление и проч. — закони, които са отистина аксиоми.

бира, че от учебник, по който с тая цел ще се преподава «словесността», трябва да бъдат изхвърлени всичките схоластически и педантски работи и правила, които в сегашно време, когато се иска да се възбужда повече самодеятелността на умствените способности, са анахронизми и не могат да служат за друго, освен да пречат за успешното развитие и по вече да затъпяват естествените дарби на детето.

Прочее, отговаря ли на това разумно искане г. Войниковото «Ръководство за словесност»? За съжаление не отговаря. Ако би се привързвали о думите, ние би казали даже и това, че г. Войников някак ненапълно разбирал целта на новият си труд. В предговорът си, като се сили да каже нещо особно, научно, нещо за «граматика», «народна книжевност» и като не ни казва нищо, г. Войников захваща да определи целта, за която е писал тая книга и между другото казва: «При съставянето на това ръководство била е тая мисъл: да послужи то и на ония от нашите учители, които след граматиката се чудят с що да продължат писменото учение на своите ученици» (стр. IV). Мисли ли г. Войников, че учител, който след граматиката чуди се с какво да продължи писменото у ч е н и е на своите ученици, мисли ли, казваме, че такъв учител ще бъде много полезен на тия ученици, ако вземе в ръце неговото «Ръководство за словесност» и започне по него да им преподава? Но такъв учител папагалски ще преподава тоя предмет и по неволя ще кара децата педантски да се държат о схоластическите правила . . . Ако ли г. Войников е мислил, че папагалското заучване на схоластически правила е полезно — това е друга работа.

Както и да е, но да се повърнем пак на думата си. Казахме, че новият труд на г. Войникова не отговаря на съвременните разумни искания. И наистина, който разгледа с внимание тая книга на господство му, той ще види, че в нея има много такива дреболии и т ъ н к о с т и, които в днешно време, когато се обръща внимание и се дава значение не на вънкашността, а на съдържанието, на простотата, ясността, точността в мислите, в съжденията и в говорът или в писането, показват се твърде смешни. Да оставим това, доколко на днешно време има важност разделението с л о г ъ т на п р о с т, «у м е р е н» и в и с о к, както и другите дреболии относително р е ч и т е (т. е. думите) и самият слог, но трактуването за ф и г у р и т е — защо е това? Всичките тия подробности, разделения и подразделения и пр.,

и пр., всичко това, що обема цели 16 страници (от 48—64), не е ли нещо схоластическо, педантско? Изучването му не ще ли побърка естественият, правилният вървеж на мислите на ученика? Не ще ли заплете това ученикът така, щото той да не може да си изказва мислите естествено, простичко и ясно? Непрактични са и правилата за «Как се развиват мислите» (от стр. 65—75), защото те не са нещо и не могат да бъдат аксиоми, не обемат всичките възможности и особености, по които би могла да се поведе мисълта и да се развие. Нима само чрез «разделение на разни части» или само чрез «определение естествените свойства и преимущества» на предметите може да се развие мисълта? По-нататък г. Войников ни представлява още по-хубаво нещо, а именно — «За писмата и слогът им» (стр. 99—113). Това е много добро нещо и такъв учебник. Досега книжнината ни се пълнеше с разни писмовници, които надълго и широко учеха как да се пишат писма на всевъзможни случаи. Сега г. Войников дава плесница на всичките тия писмовници, защото в цели 16 странички ни излага — хем не току така, ами умно, сериозно — всичкият мурафет на писмописането. Нашите ученици, преди да излязат от училището, ще знаят сега, че «предметите, за които се пише писма, могат се раздели на три отдела»; ще знаят те кои са търговски писма и в какво се състои тяхното достойнство, ще се научат как да се пишат просителни писма със слог «съобразен със свойството, на към което лице се пише» . . . Ще се научат, че писмата биват «за интерес на първо, второ и трето лице», ще се научат още, че отговорът на писмата «трябвало да бъде съобразен с писмото, на което отвращаме» (тук г. Войников, за да не погреши против правилата, употребил наместо «отговаряме» — «отвращаме»!) Но най-главното тук е това, че нашите честити ученици ще се научат и за «церемониала на писмото»! Само жално и много жално е това, дето г. Войников не ни е разправил подробно — пак на цели страници — за това, каква именно книга да избираме за писмата си, колко празно място да оставяме (два пръста ли, три ли), къде да тургаме деньословието, как да сгъваме писмата, как да ги надписваме, как да ги запечатваме и проч., и проч. Всички тия са от голяма важност и г. Войников трябваше да ни разправи и за тия важни необходимости на писмописането. . .

Втората част, т. е. Пиитиката, понеже има за цел

само да запознае учениците с разните видове на поетическите произведения, добра е. Всичките тия подробности за особените видове на поетическият език не могат да направят ученика да бъде истински поет, ако той няма на това естествена дарба, нито пък могат му повреди, ако той има тая дарба. Едно само ще кажем, че при всичкото знание на всевъзможните правила на пиитиката г. Войников не можал и не може хубаво да си обясни що е това поет и що е поезия. На стр. 128 казва между друго: «Но стихове не се правят само за песни, а и за прочитание, но прочитание тъй хармоническо, щото да дава сладост на ухото и да благодари сърцето, сладост, която прозата не би произвела. Който прочее има дарба да сполучва стихове по такава една особна сладост на езика, той може да се нарече стихотворец, следователно и поет.» Ох! Не е така, г. Войников, не е! За да се нарече човек поет, неговите стихове не трябва да бъдат само гладки и сладки, но в тях трябва да има възвишена мисъл, да има идеи, да има чувство и истинско въодушевление. Прочетете речитативът на кантата «Зора изгрява зарад народа» (на стр. 177). Там уж стиховете някак вървят гладко и сладко за ухото, има мисли философски, но кажете, може ли да се нарече поет той, който е написал тия стихове? Никак! Защото той работил тия стихове, а не ги създавал. Разбирате ли вие разницата между тия две думи — работил и създавал? Така и на стр. 158 г. Войников прави неточно определение на поезията, като казва, че тя се раждала «при дивното зрелище на природата, при безкрайното обозрение на една всемогъща сила, която управлява Вселена, при някои извънредни исторически събития и при блажени някои дни на човеческия живот». Само това ли? Ами разнообразните човешки страсти? Ами разните душевни стремления. Не сте ли чели, г. Войникове, чудни поетически произведения, които са се излели от душата на истинният поет само от един поглед на увяхнал лист? При това ние ще си позволим да направим тук още една забележка относително Пиитиката. Тая част обема цели 93 страници и в тях се обръща внимание даже на такива подробности, с които едвам ли ще се срещне нашият ученик през целият си живот и които сам г. Войников едвам ли би спомнил и точно определил, ако не беше ги срещнал в учебник, от който се е ползувал. Разказва ни се например за асклепиадски

стихове, за алкейски, фалекически, сафинови и проч., и проч. и се прави усилия да се подвождат и нашите народни песни, та и нови стихове под тая чужда мярка, която, разбира се, станала и по духът на чуждият език и чуждата поезия, но не се е направило нито най-малкото усилие да се разясни духът на нашата народна поезия, да се извади наяве мярката на музиката ни, съществующа в нашите песни, в духът на българският език. Съгласни сме, че това не е така лесно, както е лесно да се изложат чуждите форми и мерки, що могат се намери във френски или в друг някой учебник, но поне едно малко опитване в тоя род било би по-похвално и би придало много по-действителен интерес на «Ръководство за словесност». Или свойствата на българската поезия нямат привилегията да влязат в науката, наречена «словесност»?

Третата част обема определения на красноречието. И тук г. Войников не е можал да се предпази от много схоластически дреболии, определенията, разделенията и проч. Например разделението на силогизмът, подразделението на «доказателствата по доводи» и проч. са схоластицизми. После има подобно за «изричанието» (стр. 259), за «действието» (стр. 264) и други — неща, които не трябват никак на оногова, който е естествено даровит, а малка полза би принесло знанието им за оногова, който няма нито познания, нито естествена дарба да говори. Разправя ни още за видовете на красноречието и ни представя няколко вида — «политическо красноречие», «съдебно», «духовно», «академическо», «морално» . . . Не знаем, водяще се по тия правила, нашите ученици доколко ще успеят да станат оратори, но като предполагаме, че целта тук не е била и не е да направи оратори, а само да запознае с видовете на красноречието, ние би казали само, че това би се постигнало и с по-малко подробности и подразделения.

Какво заключение можем сега направи за «Ръководството за словесност» на г. Войникова от всичкото казано дотук? Това, че това «Ръководство» щеше да бъде много по-добро и по за работа, ако г. Войников наместо да гледа да си покаже големите познания в тоя предмет и да натрупа това «Ръководство» с толкова много дреболии и схоластически правила, той би погледнал на делото по-простичко, по-естествено и би ограничил трудът си само с главното, само с потребното. А сега многото дреболии и педантизми не мо-

гат да не възпрат свестният учител, за да не въвежда в учи лището си това «Ръководство». Сега се иска от един свестен човек правилно да мисли и да говори или писва така, както мисли и както разбира онова, за което писва или говори. Обогати ученикът с точни и положителни познания, научи го правилно да мисли и просто, точно и ясно да си излага мислите — в говор било, в писмо било — и тогава му дай да писва писма или го остави да говори на т р и б у н а т а в църква или в академия, той ще напише добро писмо за и н т е р е с ъ т на кое да е лице, без да знае, че за това съществуват известни правила, той ще говори хубаво, ясно и увлекателно, без да е учил разделенията и подразделенията на красноречието. Съгласни ли сте с това, г. Войникове?

Но «Ръководството» има едно достойнство, за което не можем да премълчим. Това са «примерите за упражнение». Освен стихотворенията, собствено принадлежащи на г. Войникова, които той, каквото и да казва, не може никак да майсторосва, другите примери са добри и за съжаляване е това, дето господство му не ги е турнал повече.

ВТОРА ЧЕТЕНИЦА

За ученици в главни училища. Събрана и нарядена от Хр. Г. Данов. С 25 изображения. Четвърто издание. Виена. Цена 5 гроша.

Ето книга, която издържва вече четвърто издание и която поради това трябва да учудва всекиго, който я вземе на ръка. Книгата не е съставена добре. Ама «инсан-кесатлъида» и тя минавала за добра, та е достигнала четвъртото си издание. Само това, че който е учител, много би се наскърбил от предговорът в това издание на тая «Втора четеница». Понеже се е казало, че е необходимо всяко преподаване в училищата да бъде разумно и съзнателно и понеже се е казало още и това, че у нас повечето учители не умеят да преподават разумно, сега кой как завърне счита се в право да поучава учителите как да преподават на малките деца. Това прави и г. Данов в предговорът и без съмнение мисли и вярва, че той е в редът на добрите педагози, понеже може да поучава учителите. Кой как ще да казва, но трябва човек да помисли, че нашите учители са твърде долни хора, когато е достигнало работата дотам, дето да ги поучава и г. Данов как да учат те учениците си на четиво. Обаче не можал да се догади г. Данов, че учител, който има нужда от подобни наставления, той не ще може да направи нищо с неговата «Втора четеница», защото много неща сам не ще може да проумява. Но да оставим предговорът, да видиме другото.

Г-н Данов назначава Втората си четеница за «ученици в главните училища» и затова, вижда се, я натрупал с толкова много разнообразен материал, с толкова много преудри работи, без да му дойде на ум, че не е много ма-

териалът, нито пък философското съдържание, което прави една книга добра за деца, но е лекостта в изложението и занимателността на статиите. А пък в новата «Втора четеница» статиите не са интересни, изложението пък необмислено, с един тежък език или с един слог надут, както го нарича г. Войников. Прочетете статийката за «Бога» (на стр. 5—6) и вижте език, вижте мисли! . . . Нали е високо, поетическо и даже философско? (Ама затъ и бог е висок.) «Знаеш ли ти ония места, дето светлината седи (дали на стол седи, или на мендерлици?) и дето тъмнината ся крие» (стр. 6). «Простре ли той ръка, всичко ся пълни с неговото доброчинство; а отвръне ли си лицето, всичко ся смъщава и простая да живее, става ничто» (О-хо! Чини ти се, че псалмопевецът говори — това е добро! (Стр. 8.) «Ето нощ! Ничто ся не види . . .» (стр. 10) и така нататък. Не, г. Данов рушително бил до истинско въодушевление, или по-добре да речем, в поетически е к с т а з, когато е писвал Втората си четеница. Където обърнеш, все поезия. Не беше ли по-добре господство му по-снижено да погледнеше на делото и същите тия статийки да ги напишеше по-простичко, та по-добричко? Но ако е искал да навикнат децата на у м е р е н или на в и с о к слог, да беше поне почакал да изучат «Ръководството за словесност» на г. Войникова, та тогава да им даваше в ръце книгата си. Но г. Данов употребил в книгата си и друг лош начин на изложението, какъвто въобще употребяват всичките наши неспособни списовачи-педагози, а именно нравоучителен начин. Въобще нравоучението, преподавано в теория на деца, не принася никаква полза, а се обръща в едно механическо бъбрене. Честото обръщане обаче към децата: «Не правете, деца, това!», «Постъпвайте, деца, така!» — още повече огрозява делото. Вземете коя да е страница от «Втора четеница», вие навсякъде ще видите или ще срещнете н а с т а в и т е л е н и н р а в о у ч и т е л е н тон. На това прибавете и философствуването. Прочетете например статийката «Добри науки» (стр. 30—31). Нали ученикът ще разбере твърде добре, че «човек в живота си друго ничто така лесно не забравя, както умножението». Нали ще разбере той и примерът от околоврътста на земята? Та въобще, където и да разгърнеш «Втората четеница», все ще намериш недостатки. Така се и вижда, че г. Данов не си е обяснил добре целта на трудът си, не разбрал задачата си. Той събрал материал, откъдето намерил,

и го трупал без много обмисляне: гледал само да излезе мно г и високо-високо. . . Какво сравнение със скромната, но хубава «Читанка» на г. Т. Икономов! Ние съветуваме г. Данова да се не залавя за онова, което не му е работа. Нека си гледа той книгопродавството, а списователството да остави на други. Малцина ли са тия, които обогатяват книжницата ни с лошеви книги, та и той се вмъкв а в нихното число?

БУКВАР
ПО НАГЛЕДНО-ГЛАСНАТА МЕТОДА

С 212 образи извътре. Съставил Д. Благоев. Виена, 1874, стр. 32, гроша 1.

Изяснение на Букваря по «нагледно-гласната метода». (Как по него да преподават родители и учители). Съставил Д. Благоев. Виена, 1874, стр. 18, цена 1 гр.

Слава богу!

«Слава богу» казахме, като видяхме тези малки книжки и като след разглеждането им се убедихме, че те са добри. «Слава богу!» казваме и сега, дето за такъв един важен предмет, какъвто е «букварят» или «първоначалното обучение» се заловил човек със сериозно образование и е направил добро нещо. Нашите многоучени учители и възпитатели досега не възприемаха да се заловят с такива дребни по тяхному работи, какъвто е букварят, а гледаха да списват все високи работи, все книги важни, пълни с цитати и доказателства от латински, гръцки, френски и други авторитети, а букварят го оставяха на други. С такива учени книги и високи произведения нашите учители и списовачи искали са, разумява се, да си покажат многото ученост, но не им стигнал умът дотам, щото да разумеят, че за нас много повече са потребни други по-скромни, но добри и ползувателни книжки.

Г-н Д. Благоев, човек с добро образование и практичен глед на работата, разумно оценил, че едно добре написано букварче ще принесе много по-действителна полза, отколкото разнообразните теории и ръководства на словесност и толкова други. Той разбрал, че зданието на нашето разви-

тие се строи без основа и се заловил за тая основа. Делото е мъчно и скромно, но толкова по-полезно и необходимо за правилното развитие на нашият народ. Г-н Благоев се е заел за това трудно и сериозно дело и който разгледа «Букваря» му и изяснението на този «Буквар», той ще се увери, че господство му добросъвестно е работил и сполучливо е изпълнил работата си. Желателно е, казваме, това, но трябва да се признаем, че доста се съмняваме в такова едно нещо. Всяко дело иска си и майсторът, та иска и любов към делото, присърце. Букварят на г. Благоева е добър, добро е и «изяснението» му, но какво ще ти помогне този буквар, ако учителите са нехвелити? В ръцете на учител, който не отбира от работата си, и този хубав буквар ще бъде такъв, какъвто и всяк друг буквар, тогаз, когато добрият учител и с най-лошавият буквар в ръце може да направи много по-голяма полза, отколкото нехвелитият учител с най-добрият буквар. Вярваме и сам г. Благоев да се съгласи с нас, че същността на делото не е в ръководството, а в умението, в способността на учителят. Та г. Благоев напълно се съгласява с нас, като в изяснението си иска учителят да бъде толкоз в о д а ч, колкото п о м а г а ч на детето (стр. 6) и да умее да б е с е д у в а с детето при първото срещване в училището (стр. 9). За да може учителят да направи едното и другото, той трябва да е и по-развит, и по-добре възпитан, отколкого са въобще повечето наши градски и селски учители в основните училища. Не искаме да кажем с това, че «Букварят» на г. Благоева е п р е ж д е в р е м е н е н. Не! Той се появява навреме, защото, ако поне двама учители съумеят да се възползуват от него, както трябва, и то ще е от една голяма полза. Не искаме с това да кажем, че не е достатъчно само да се задоволяваме с този буквар, ами трябва да обърнем внимание и на друго по-вещественo, по-необходимо в първоначалното обучение, а именно — на добри и опитни в това дело учители. Не трябва например една община, като вземе този «Буквар» и се разпореди да се въведе в училищата ѝ, та и да счита, че работата е вече свършена, че щом е въведен този буквар, той ще принесе надлежната полза, ако се занимава по него дотогавашният първоначален учител, който едвам умее да чете или ако и да е свършил някое от г л а в н и т е наречени наши училища, но няма понятие от възпитателното изкуство, не знае нито в говорът, нито в обноската си към детето да се съображава

с детският характер, с детските способности, а трябва да гледа щото и учителят да е добър. И дотогава, докогато нашите общини плащат на главни учители с хиляди, а първоначалните със стотини, и се задоволяват с тези последните, ако те умеят малко нещо да прочитат, дотогава първоначалното обучение у нас няма да бъде разумно, няма да тръгне напред. Сам г. Благоев казва: «Любителите на този нов начин (т. е. на «нагледногласният») втурнали са се да го изучат не с истинска любов на знание, а увлечени от модата, те го изучиха наскоро, а още по-скоро го на други предадоха и му наставиха ръководства. Тази не на мястото си бързота донесе незрели плодове, и то във всяко отношение» (стр. 3). Това е много вярно. Само г. Благоев по деликатност, вижда се, не се е изказал по-енергично. Тази бързина принесе не само незрели плодове, но и доста голяма вреда, защото размножи звучари, които с неумението си много зле побъркват първоначалното обучение на децата. Ние сме виждали учители, които, дали на децата първата книга на Манчовът «Бащин език», стоят над главата им с пръчка в ръка, шибат ги сегиз-тогиз и им викат: «То е О, магаре! О е, слепок!» Запитали сме такивато педагози по коя метода се занимават и те не само са казвали с една особена превзетост: «По звучната!», ами са имали още и безочливостта да прибавват: «Желателно е, само че «Бащин език» на г. Манчова има недостатки, та звучната метода по него не може да се преподава, както трябва.» Страх ни е хубавият «Буквар» на г. Благоева заедно с «Изяснението» му да не умножи числото на такивато прокопсани звучари. Зер «за глупият и захласнатият няма писан закон».

С всичко, що казваме тук, ние искаме да обърнеме вниманието на общините и на по-добрите наши учители върху първоначалното обучение. Това е едно от най-важните неща, най-необходимите за нас, и нашите учители намират в «Букварят» на г. Благоева и в «Изяснението» му едно много добро засега пособие. По-добрите учители голям грях ще сторят и срещу съвестта си, и срещу народът си, ако не залягат да помагат със своето разумение, със своята опитност на по-неопитните, за да се възползуват,както трябва, от хубавият «Буквар» на г. Благоева. Ще имат голям грях и общините спрямо своите собствени интереси и спрямо младото невинно поколение, ако не обърнат по-сериозно внимание на първоначалното обучение и ако не гледат да на-

нежлат за това толкова важно дело не кого бъде, а учители способни, добри и опитни в това дело. «Букварят» на г. Благоев е много добър, но в лоши ръце той ще се обърне на онзи б и с е р, за който се говори в евангелската притча.

Г. Д. Благоев не е можил да не предвижда, че твърде мнозина не ще умеят да се възползуват от «Букваря» му, както трябва, и за то потрудил се е «Изяснението» му да бъде така простичко, ясно, вразумително и достъпно за всички. На едно-две места само г. Благоев греши против разумната педагогия и ние не можем да не му забележим това. Едната погрешка е — съветуването за п ъ р в и т е беседи на учителя с ученикът. Г-н Благоев намира за най-добре учителят, като вземе повод от картината, да беседува с новият ученик «на кротките и обичните деца, като им противопостави лошите и непослушни деца, и как първите са обични на всекиго, а последните всеки мрази . . .» (стр. 10). Това излиза един ред нравоучение, а всяк нравоучителен тон заплашва детето, особено на пръв път, и не му дава възможност да погледне на учителя си с доверие и преданост . . . Особено ако е детето с характер жив, пъргав, ако е то п а л а в о, не ще повярва, че непослушните деца всеки мрази, та и не ще да може да проумее защо ги мрази. И въобще в първоначалните си беседи с децата сериозният нравоучителен тон не е практичен и не трябва да се употреблява. А пък един учител, колко да е майстор да говори с деца, не ще може да се предпази от сериозност и даже отвлеченост при беседоването за кротките и обични деца и за лошите и непослушните. Според нашата домашна отхрана, както справедливо забележва и сам г. Благоев, децата или са разглезени много, или са пък диви като вълчета. В единият и в другият случай те твърде мъчно доближават до чужд човек. Толкоз по-мъчно ще доближат те до учителят, на когото те от къщи — според думите на г. Благоева — са приготвени да гледат като плашило . . . Не ще да може в такъв случай да развърже езикът на детето и показването на картинката. Тази картинка е изображение, нещо все отвлечено за детето. То отистина ще си състави изеднъж понятие за съдържанието ѝ, но щом се попита от учителят (човек непознат за него), то ще изгуби доверието в собствените си сили и знание и не ще смее да отговори. Друга грешка е това, дето г. Благоев назначава за тези беседи $^3/_4$ или най-малко ½ от часът. Детето мъчно преседява на едно място 5—10 ми-

нути, та мъчно може да си съсредоточи вниманието на едно и също нещо в продължение на 10 минути, а да седи $^3/_4$ или ½ от часът на едно място в нова, невидена дотогава обстановка, между нови лица, срещу това плашило — учителя — и да слуша наставления върху това, как кротките и обични деца са обични за всекиго, а лошите и непослушните всеки мрази, това, както щете, е много за едно дете, нито може да му бъде полезно: то не ще да му е напълно достъпно, нито ще му е дотам приятно, а, от друга страна — ще му умори вниманието, колко и да разнообрази учителят беседата си. Много по-добре и по-сполучливо ще е първата беседа на учителят да е кратичка — от три-четири питания, така например: «Познаваш ли ме, Иванчо?» Детето може да мълчи и упорито да гледа в земята, но учителят не трябва да се смущава от това. Той трябва да продължи: «Вижда се, че не ме познаваш, ама аз те познавам, виж — знам ти името, знам де ви е къщата, познавам баща ти» — и други в този род питания и разказвания, но не повече от 5—6, най-много 10 минути, след които детето трябва да се оставя само да се запознава с другарите си. Те на първи път може да му на правят не дотам деликатно приемане, могат да му се поизблещят или да го посмушкат, но това не ще му побърка скоро да се запознае с тях. Едно дете в присъствието на 100 деца, кои първи път вижда, чувствува се много по-свободно, нежели в присъствието на един само възрастен непознат, а толкоз повече на учител. С този начин, повторяван два-три пъти, учителят много по-скоро и по-лесно ще приближи детето при себе си и да му развърже езикът, защото, еднъж запознато с другите деца, то вече не ще да се стеснява толкоз и в присъствието на учителят. Трябва да кажем обаче, че не могат се назначи строги правила за как да постъпи и да беседува учителят с детето за пръв път. Това повечето зависи от природната дарба, от природният т а к т на учителя, но въобще може и е необходимо да се съветват учителите, за да отбягват нравоучителният тон и дългото беседоване. Още една грешка направил г. Благоев там, дето съветува как да се прави, когато се пристъпи вече към изучаването на буквите. Той съветува учителят да разправи на малките деца: «Таквиз звукове издаваме и ние хората. . . С таквиз звукове и аз сега ви хортувам, като разправям за това нещо» (стр. 12). Тук думата з в у к о в е е неудачно употребена и ако учителите я употребяват при такъв един случай,

ще щат да сторят добре, защото тя, като нова за детето, ще му побърка добре да разбере за какво му се говори. По-добре за първи път да се употребява само думата г л а с и простичко да му се казва, че животните и ние издаваме г л а с, когато викаме или искаме нещо. З в у к е дума художествена и дето нито я чувало у тях, нито пък ще я чува в говоримият език. А нали трябва в първоначалното обучение да се приближава като по стъпала, от видимото към непознатото и от лесното към по-мъчното (стр. 6)?

Тези са грешките в «Изяснението» на «Букваря», на които намерихме за нужно да обърнем вниманието както на учителите, тъй и особено на самият г. Д. Благоева. Повидимому показаните грешки не са някои бог знае какви големи, но г. Благоев, който твърде добре познава какво важно значение има в първоначалното обучение първата стъпка, той ще ни отдаде пълно право,дето не сме оставили тези грешки без подлежната забележка.

ЧИТАЛИЩЕ

Повременно списание. Издава се от Българското «Читалище» в Цариград. (Излязва два пъти в месеца.) Година IV. 1874. Бр. 1—18.

Три пъти стана как споменува «Бълг. книж. дружество» в Периодическото си списание за повременното списание «Читалище», и трите пъти се отзова все неодобрително. Този е четвърти път. Какво може да се каже сега за него? За съжаление, и сега, както и преди, не може да се похвали туй списание дотам, ако не никак, защото няма с какво да се похвали освен само с туй (ако е то достойнство), че то излиза редовно. И отистина освен една твърде малка, твърде незначителна част — и то в четири-пет книжки еднъж — всичкият друг материал не е никак сполучливо избран. Тези, които пишат в това списание, и тези, които го издават, нямат, вижда се, никаква определена, обмислена цел, ами писват и го издават не за да го чете у нас народът и от четеното полза да получи, а защото трябва да му се пълнят книжките с що да е и трябва да се казва, че то излиза редовно.

Чудна е въистину съдбината на нашите повременни списания. Вестниците ни ту умират без време, ту се съживяват, но и живеенето им се продължава все с недоверие в трайността им. «Българското книж. дружество» нададе толкова добри обещания, възбуди толкова благи надежди и започна да издава своето «Периодическо списание», което щеше да излиза уж всеки месец, но неговото излизане се обърна на явление в дълго и неопределено време подобно на кометите и прави абонатите си или да изгубват надеждата си, че кога да е, ще се яви то, или пък постоянно да питат с недоверие и даже с ожесточение: «Джанъм, кога ще се яви книжката на това списание?» «Читалище» показва голяма жила

вина в живеенето си и излиза редовно, навреме, но уви! То пък прави абонатите си, ако не гласно, поне в душата си да питат: «Джанъм! Защо излиза туй списание?», с недоволство да го повъртяват из ръцете си и с прискърбие да го тургат настрана. . .

Думата ни е тук само за «Читалище» и за то и ние ще попитаме: наистина защо излиза това списание? Ние питаме тук сериозно и понеже това списание се поддържва от абонати (т. е. от пари на частни, повечето сиромаси хора), ние искаме от издателя му — Българското читалище в Цариград — отговор на този въпрос.

Казахме, че една твърде незначителна част от материалът в това списание може да се каже добра, понеже е поне интересна за нас, българите, а всичкото друго е писано не за нас, а бог знае за кого.

Отистина има толкова много текущи и интересни за нас въпроси, толкова много въпиющи народни нужди, които чакат осветление и удовлетворение, толкова много други неща, за които всеки българин би прочел с удоволствие, всеки би съсредоточил вниманието и интересът си на него, и за всичко това не се споменува нито дума в списанието «Читалище», а надълго и широко ни се разправя за «нравоучението и за правоучителите» (бр. 1,) за «слънцето и планетите» (бр. 3), за «открития и изнамервания» (бр. 4), за това, че и «животните отбират от хубавото» (бр. 5), за «Плутарховите мъдрувания, нравствени наставления, възпоминания и разкази» (бр. 5, 11 и 12), за «кометите» (бр. 14) и проч., и проч. — все такива сериозни, отвлечени неща, от които българинът в сегашните си нужди не може да се интересува и без които той твърде спокойно може да се премине, без да има особена повреда от незнанието им. Ще ни кажат, че онзи, който желае напредъкът си, той трябва от всичко да се интересува, защото знанието на всяко нещо е полезно и интересно. Твърде хубаво, но в такъв случай защо не запознава «Читалище» читателите си с философията на Декарта, на Канта, на рационалистите, та най-после и на материалистите или и с теорията на Д а р в и н а? Нима всичко това е по-малко интересно или по-малко достъпно, отколкото е например статията «Историята на човека», съставена (?) от С. С. Б. по А. д е К а т р ф а ж (бр. 6, 7, 16, 18)? Или няма кой да преведе или да състави такива неща? Ба, у нас на всичко майсторите са бол. Нашите учени пред нищо не се спират и всичко

считат за интересно, всичко за възможно и го вършат.

Но работата не е в това. Науката въобще е интересна и полезна, но повременните списания имат въобще една определена цел, съобразна с интересите и развитието на това общество, за което се издават те. Трябва прочее и съдържанието им да е съгласно с тази цел. Инак бадехава се печатат, бадехава се и харчат пари. А «Читалище» именно това наопаки прави. То пълни списанието си с какво бъде, без да пресметне дали този материал съгласен е с целта му (но има ли то каква да е цел?) и дали е годен за тези хора, за които се уж пише и издава. Какво ще отбере българският читател и какъв голям, насущен интерес ще намери той в статията на Катрфажа, в Плутарховите нравоучения, възпоминания и разкази, в статиите за «Еврейската книга Талмут» (бр. 12), за «Животът на животните» (11, 12, 17, 18), за «Чудесата на фотографията» (бр. 17) и други подобни? Ще си обогати познанията ли? Или ще му се възбуди любопитството и любов към прочитане? Но не с такива далечни за народът работи се постигва такова хубаво нещо. Нима това не го познават тези, които пишат и издават списанието «Читалище»? Вижда се, че не го познават, ами някой си прочел нещо, харесало му се — той го превел и «Читалище» го обнародва.

Като на по-интересни статии в това списание можем да покажем на следующите: «Славянската взаимност» (бр. 1, 2, 4), «Хигиената» (бр. 3), «Славянският свят» (бр. 13), но те идат някак доста специални (освен «Хигиената») и скоро уморяват нашите читатели. Добра и намясто е и «Критиката» (бр. 1, 2, 3, 4) за алгебрата на г. Тонжорова и за «Школската педагогия» на г. Ковачова (бр. 15, 16 и 17). Първата е твърде специална и за то само специалистите са се интересували от нея, но втората е по-достъпна и за повече читатели. Ние ще прибавим тук, че и двете критики са добри, но «Школската педагогия» на г. Ковачова справедливо е заслужила строгият приговор, който ѝ направил вещият критик.

Но онова, което е най-важно в списанието «Читалище», това е особеният негов отдел под наслов «Ръководител на основното учение», който отдел си има и особен редактор — г-на Цанкова. В този отдел има доста сериозни и интересни неща, но главно място в него заема «Забавачницата», която се среща почти във всеки брой. Всичко е тук добро, но лошото се състои в това, че не е още за нас българите туй, което се съветува в «Забавачницата». И ние си казваме откровено, че чо-

ек, който познава условията на нашият обществен живот, домашният б ы т, развитието ни, средствата ни, той не може да не се усмихне на н а и в н а т а тази сериозност, с която се настоява да се приемат и у нас всичките проекти, устави и наставления, които у просветените народи са осъществени вече. Да не се зловиди това на г. Цанкова, защото си е тъй. Добро нещо е, но на думи. «Забавачницата» иска деца от две до седем години. Е, хубаво, но нима не стига умът на г. Цанкова, че това е невъзможно у нас при нашето неразвитие и при нашата сиромашия?? За двегодишни, тригодишни, твърде често и петгодишни деца искат се жени или н я н к и, които постоянно или поне повечето да се намират при тях, искат се още много такива неща, които нашата сиромашия не ще ни позволи да ги направиме. Отистина, като чете човек тези наставления и настоявания, иде му да повярва, че г. Цанков не познава никак условията на нашият обществен живот. Най-главното — средствата — г. Цанков го намира най-лесно, като че не знае нито какви са «женските ни дружества», нито какви са народните ни учители. Но да предположим, че средства ще се намерят, да предположим, че ще се намерят у нас и много майки, които да си дадат две-три годишните деца в «забавачницата»; но отде ще вземете, г-не Цанкове, д о б р и възпитатели за тях, такива възпитатели или възпитателки, които да знаят как да постъпват с малките, крехкавите и чувствителните създания? Какво ще може да направи н а р о д н и я т учител с една гола, макар и най-добра теория там, дето се иска материнска нежност, материнска любов, майчински инстинкт? Освен туй питане е още кой по-благодетелно внимание може да има на едно двегодишно дете — необразованата ли, но честна и силно любяща майка, или образованата, но чужда за детето възпитателка, която при това има на главата си и толкова други деца с разни телосложения и детски каприции. . . Ние сме убедени, че това свето чувство, което е най-хубавото украшение на човека, което е най-действителното му достойнство, което го прави отистина о б р а з и п о д о б и е божие — именно л ю б о в т а, ч е л о в е щ и н а т а, — това свето чувство може най-добре да цъфне и се развие само под влиянието на майчината любов. . . Но нямали сме добри майки. Хубаво, а имаме ли добри възпитатели и възпитателки? Нямаме ги и дълго време не ще да ги имаме още, защото аксиома е това, че ако за придобиване на много познания се

искат години, за доброто възпитание се искат векове. Никой от нашите сегашни учени не може да се каже, че има надлежно възпитание, защото всичките, що са се учили в странство (и в отечеството ни дето са се учили, и те не могат да имат добра отхрана), отишли са там не като са били на две или седем години, а като били вече на 15, 12, най-малко на 10 години (има и такива, които са отивали на 18-та или 20-та си година да се учат). А в 10-годишно момче или момиче има вече какъв да е характер, който от науката, теглилата по чужбина и примерът на другите може донейде само да се смекчи и поизмени, но в коренът си остава същият. Такива ще бъдат нашите възпитатели и възпитателки в предполагаемите забавачници. Е, ще се реши ли г. Цанков да отнеме двегодишното дете от ръцете на любящата майка и да го даде в ръцете на такива възпитатели и възпитателки? Но другите народи как го правят? Те го правят, но те имат и хора, та у тях и условията са други. Но ще ни кажат, че и у нас ще се образоват добри възпитатели и възпитателки. Твърде хубаво, но когато се образоват, тогава ще бъдат потребни и у нас тези теории, проекти и устави за забавачниците, а сега са преждевременни и някак смешни. Появлението им в повременното списание «Читалище» ние не можем да го обясним инак, освен с това, че у хората го има, нека се поговори и у нас за това нещо. Но каква полза от голи думи? Покажете ни онова, което може сега-засега да стане дело, което сега-засега ни е необходимо. Научете ни да прочитаме, разбудете ни що-годе съзнанието и тогава ни давайте такива далечни за нас работи. Подражанието в добрите работи е хубаво и полезно нещо, но то се обръща на маймунство и бива твърде вредително, когато става не овреме и необмислено. Друга е работата, ако искаме само да се пише нещо и да се пълни «Читалище» с материал добър, но който не е още за нас и който в очите на човек, дето познава добре условията на нашият обществен живот, височината на нашата свяст, богатството на нашите интелигентни сили, ще породи твърде неутешителни подозрения. Ако трябва отистина да се пише за такива неща, защо да не се пише например и за полза от изучването на астрономията?

Така също непрактично и преждевременно ни се вижда и настояването да се свикат учителски събори. Това го казваме с прискърбие и не за да осъдим в принцип това дело, но

то казваме, защото нямаме още потребните условия за това. У нас няма средства, няма и учители. А при отсъствието на едното и другото всеки учителски с ъ б о р ще се чувствува вързан и по ръце, и по крака в решенията си. Всяко обсъждане и решение, колко и да е то добро, само тогава си има смисъл и значение, когато има възможност да се осъществи. Но у нас освен нямането на средства и учители, няма още и с и л а, за да се н а л а г а т решенията, когато с добро не могат да се осъществят. Но в такъв случай никое решение на съборите не ще да има онази самостоятелност, която въобще се изисква в тези работи. Който прочете 1 брой на «Читалище» за целта на учителските събори (г. IV, Рък. на осн. учен., стр. 10) и поразмисли сериозно над това, той, вярваме, ще види, че са преждевременни, а и непрактични. Съзнанието у народът неразбудено; учители, които да заемат места в основните училища и да отговарят на званието си, нямаме; пари — нямаме, понеже нямаме богати общества, нямаме общински каси, които да разполагат с големи капитали; сила, за да накараме населението да отделя от избитокът си и да го дава за училищата, нямаме; да смятаме само на нравственото внимание върху населението — не можем напълно, понеже населението е неразвито, не си познава полата и интересите, не е навикнало да уважава ред и изпълнение на длъжността си инак, освен под натискът на външна сила. Ето такива са днес условията у нас. Възможно ли е при такива условия да се направи нещо положително? И ще има ли при тези условия желаната полза от учителските събори? Ние се чудиме как редакторът на «Ръководителя», който настоява толкова много за свикването на учителски събори, който така много говори за голямата полза от тях, не се е вразумил от примерите на другите просветени народи, че за такива неща се искат съвършено други условия. В «Ръководителят» ние срещаме доста такива вразумителни неща. В 3 брой на «Читалище» (год. IV, Ръков., стр. 48) за н а р о д н о т о възпитание в Германия четем между другото и това: «Учителите требува да са д о с т а з а п л а т е н и, учителите не требува да са доста зависими и инспекцията (надгледването) на училищата требува да се въвери на о п и т н и ръце. . . Требува да се даде на учителят една заплата, к о я т о м о ж е д а м у п о з в о л и д а п о с в я т и н а д л ъ ж н о с т и т е с и в с и ч к о т о в р е м е и в с и ч к и т е с и г р и ж и. . . Най-после за инспектори

на училищата требува да избираме хора, които са доказали, че са вещи, теоретически и практически, от педагогията, приспособени на основаните училища.» В брой 5 (същ. год., Ръков, стр. 78—80) за основните училища в Саксония четем: «Законът, когото е направила Саксония за училищата, задължава за основно учение тия предмети...» (стр. 79), по-долу: «Поддържанието на основните училища принадлежи на общините. Ако някои общини са твърде сиромашки, правителството им дохожда на помощ и им помага било за основанието на зданието, било за плащанието на учителите. Пенсиите за учителите, за вдовиците и за сирачетата им се дават от една каса, която се управлява от правителството.» — «Определената заплата на един учител не може да бъде по-долу от 250 талера (един талер струва 16 гр. и 23 пари чисти), нито по-долу от 280 талера, ако народонаселението бъде по-много от 10 000 души. Освен туй на учителят се дава даром жилище, а ако е певец на черковата, и една особна заплата. Освен това още, ако учениците от едно училище надминават 40, учителят приема за награда една сума, която в продължение на 25 години може да достигне до 600 талера.» В бр. 13 (същ. год., Рък., стр.206—207) четем за Дружеството за поощрение на основното учение между протестантите у Франция слудующето: «Това дружество има един бюджет от около 100 000 франка . . . Дружеството поддържа и много възпитаници у разни нормални училища, с което показува, че доброто приготвяние на учители и учителки е първата му грижа.» В бр. 14 (Рък.,стр. 223) четем: «На първи януария 1870 год. у Русия е имало 42 нормални основни школи, от които 30 поддържани с разноските на правителството . . .» На стр. 224: «Види се, казува официалният орган на руският министър, че нашето основно учение е още далеко, за да бъде напълно организувано, че ний сме още на прагът на вратата на нашето развитие и че пред всичко друго е неизбежно да се улучшат материалните извори, които са потребни за тоя предмет.»

Ето при какви условия хората се грижат за основното си

учение. Германия има толкова университети, толкова много други училища, от които излизат хиляди учени и образовани пора, но и там едно от главните условия за успехът на основното учение е да тургат способни учители и добра плата на учителите. В Саксония законът осигурява съществуването на основните училища, а на учителите пак законът назначава добра плата и осигурена бъдещност. Протестантското общество във Франца отваря и поддържа основни училища, но то си определя годишен бюджет от 100 000 франка и една от главните му грижи е да приготви добри учители. В Русия, дето правителството толкова много виляга за основното учение, пак намират за необходимо да се улучшат материалните извори, потребни за тоя предмет. При имане на учители и средства всичко става лесно и обмислено. Но у нас няма нито едното, нито другото. Ще ни кажат: «Трябва ли, прочее, да сгърнем ръце и да стоим?» Не, не трябва, но трябва да обърнем внимание и да направиме именно онова, което може засега да се направи. В градищата има повече средства. Трябва да гледаме да наредим добре поне две-три градски училища, от които да могат да излязат ученици, ако не с големи и много познания, поне с такива и толкова познания, с които да имат възможност да бъдат добри учители за основните училища. Това е възможно и за това трябва по-първо да се мисли и обсъжда, а не да се правят проекти — бог знае за какви забавачници и училища, без да се пресмята осъществими ли са те, или не. В Габрово без учителски събори, без особен някакъв шум наредиха си добро училище и си следват тихичко работата. След няколко години те ще могат да извадят и снабдят основните ни училища с доста добри учители. Нека още на еднодве места се наредят такива училища, нека им се даде еднаква организация, еднаква програма и тогава нека се надяваме, че повече ще има възможност да се премисли и за нареждането на другите училища, основни било, приготовителни било. Ама и пита се: с каква цел ще стават учителските събори? Ако гледаме на програмата, която г. Цанков предлага в бр. 1 на «Читалище» за учителските събори, по неволя трябва да дойдем до убеждение, че господство му или не познава средствата на народът и състоянието на развитието у нас, нито степента на образованието на нашите учители въобще, или е пък искал само тъй да си пише. В бр. 14 на «Читалище» за тази година в «Ръководството» (стр. 222)виждаме,

че екзархията свикала учителски събори, за да разгледат 7 въпроса. Не знаем какво ще правят с тези въпроси почтените наши градски и селски учители, но нам ни се струва, че при задаването на тези въпроси трябвало би по-сериозно обмисляне и че те още на първи път ще спънат учителските събори и ще ги поставят в недоумение. Не ни е намерението тук да критикуваме тези въпроси, но за да покажем колко още непрактично и преждевременно свикването на учителските събори, ние ще се възползуваме и от тях (от въпросите). Тези въпроси се отнасят до основните училища. Забележете, че по градищата у нас средствата са други, а по селата — други; забележете, че нямаме добри учители за основни училища, а тези, що ги имаме, почти всичките нямат система на образованието си; забележете, че по селата у нас учителят трябва да бъде и учител, и певец, и писар, та през лятото да не се занимава с учениците, а да ходи по нивята и ливадето да пише снопи, сено и друг зарзават; забележете, че селският учител е принуден да събира платата си в натура, т. е. принуден е сам заедно или с попът, или със селският чорбаджия да ходи от къща в къща и да събира жито и друго за заплатата си; забележете още и туй, че у нас сега се въвежда нагледно-гласната метода, последствие на което няма никаква метода на преподаването; забележете найпосле и това, че почти всичките ни учители, що са получили образованието си в отечеството ни и които следователно ще се назначат за основните училища, са възпитани на разни учебници. Пресметнете сега, че при тези разбъркани, неопределени обстоятелства иска се от учителските събори наредата на основните училища. Първо и първо ще ги спъне питането — еднакви ли да бъдат основните училища по градищата, дето средствата са повече, и по селата, дето средствата са оскъдни? Но най-добро доказателство на това, че въпросите са зададени без надлежното обмисляне, дава ни Самоковският учителски събор (глед. «Читалище», бр. 18, год. IV, Ръков., стр. 274—279), който под приготовителни училища разбрал първоначалните, тогаз, когато екзархията е разбирала, без съмнение, училища между основните и нашите главни. Има право и Самоковският учителски събор, има право и екзархията. Разликата е в това, че предложението на екзархията «как да се наредят приготовителните училища и каква програма да се въведе в тях» е твърде непрактично — според както раз-

бора тя думата «приготовителни», защото, за да може да се даде на тези училища някакъв ред и да им се назначи програма, трябва да им се определи по-напред целта. За какво ще приготовляват те учениците? Но главните училища у нас нямат нито определен курс, нито определена програма. Както щете, но да се нарежда нещо без добре обмислена цел не е разумно, нито прави голяма чест на онези, които по този начин нареждат такива важни работи, каквито са училищата. Въобще можем да кажем, че нямането на средства и на приготвени учители ще постави учителските събори в едно твърде затруднително положение. Те трябва да избирват само от двете: или да нареждат работи неприложими на практика засега, или да правят отстъпки за всеки град и село. Но в единът и в другият случай задачата им ще бъде доста трудна, а целта им непостигната.

Сбаче всяко нещо за добро. Проектите за забавачници и настояванието за учителски събори,ако не друго, ще размърда поне що-годе умовете на нашите учители, интелигенти и любители на народното наше развитие и ще докара добри плодове, ако не сега, поне след 10, 20 или 30 години. И това е добро.

В «Читалище» и през тази година се показва сегиз-тогиз българската муза. Нашата муза въобще не може още да пее добре. Тя не ни се представя млада хубавица, прибрана и с як, ясен и сладък глас, нито пък ни се представя дете, макар с детински глас и с детинско неумение да дава сладост на пението си, но с добри задатъци за бъдеще развитие, а представлява ни се като дърта, сбръчкосана и упърпана баба, която ту пее с дръзгав и неверен глас, ту се сърди, ту поучава бабешки. Нашата сегашна муза няма в песните си мисли, няма чувство, няма идеи, няма сладост в гласът си. Това е, мислим,защото никой от нашите непризвани поети не гледа да разбере и усвои духът на народната наша песен, а гледа да бъде верен на изкусно изучените правила поетически. Освен туй у нас пее кой завърне. Скимне му някому си, който знае що-годе правилата на стихотворството, и започва да пише стихове. Е тука е, по неволя си представя човек нашата муза дърта сбръчкосана баба да пее и от напъване да си оплюва и брада, и страни. Руският критик Белински много добре е казвал на времето си, че тежко и горко на онзи баща, който не дръпне един хубав бой на сина си за първите стихове. За колко бащи у нас трябва да се каже

това! При всичко туй и този път в «Читалище» се срещ стихове доста сполучливи. Като на такива можем да пока жем на стиховете «Прибирание в отечеството» от И. В. (бр. 6), стиховете на г. Франгя (бр. 14 и 15), «Горчива мисъл» и «Ганка и Рада» от И. Данев (бр. 15). Доста добре пише стихове и г. С. Н. Михайловски (бр. 15 и 16).

Ето това е, което имахме да забележим за тазгодишното «Читалище» въобще. Не знам ще се разсърдят ли издателите на това списание, ако им се покаже нещо не дотам лесно в нашите забележки, но разсърдят се или не, а ако ги накара да избирват по-добър и по-практичен материал за това списание, от което народът чака полза, ние ще бъдем доволни от сърдитнята им.

ПРЕДГОВОР НА «МАТИ БОЛГАРИЯ»

За честити се считаме, че в настоящите книжки на «Периодическо списание» на «Бълг. книж. дружество» ние можем да представим на читателите си едно от съчиненията на знаменитият наш деятел и поборник по народното дело, и именно «Мати Болгария» на свещеномонаха Неофита Бозвели. Името на тоя наш знаменит мъж е познато на всички българи. С това име се съединява за нас началото на нашето възраждане, началото на оная велика борба между светлината и тъмнотата, която борба българският народ започна и лицето на своите поборници с приятелят на тъмотата — с фенерското духовенство — и която се увенча с такъв славен и достопохвален и за нас, и за правителството ни край.

Но тоя велик наш поборник не ни е оставил само високият пример на своята голяма преданост и любов към народът и църквата, за които той претърпя толкова мъки, клевети, гонения и заточения, но оставил ни е още и много свои умствени трудове, в които се виждат същата преданост, любов, енергия и постоянство, с които той така чудно е защитавал народната правда. Колкото по-големи и по-грозни си били мъките и гоненията върху му, толкова повече усилия е полагал той, за да може и чрез умствените си трудове да направи, щото правдата и истината да възтържествуват над злобата и неправдата; а спасителните зари на истинната просвета да огреят и в злочестият му, потънал в невежество, народ, та да му отворят път за спасение и за трайна, доброчеста бъднина.

По разни неблагоприятни обстоятелства, които зависели единствено от времето, досега не се е явил в българската писменост почти нито един от умствените трудове на отца Неофита. Но у нас има един списък, написан от него самаго, от който списък се вижда, че той е имал около 20—25 пре-

ведени и оригинални умствени трудове — в ръкопис. От тия трудове някои ние имаме на ръце, а другите дали съществуват, или са се изгубили, това не знаем.

Съчинението «Мати Болгария», което обнародваме сега, според целта, с която е написано, и според времето, в което е написано, не само е интересно и драгоценно за нас българите, но то заслужава вниманието и на всеки образован човек. Ограничено само в интересите на нашият народ и в положението, в което се е намирал тогава народът ни, това съчинение съдържава идеи колкото верни, толкова и достойни за всяко просветено и человеколюбиво перо. Тия идеи не са много, те са само две, но те са много плодотворни и спасителни за нас, независимо от всеобщият им характер.

И историята, и науката са доказали вече и доказват непрестанно, че най-яка опора и най-голямо могъщество на една държава съставлява любовта и искрената преданост към нея на народите,от които се състои тя. Едно правителство, колко и да има огромна материална сила, ако тая сила не може да се обляга на любовта и предаността на поданиците му и да се подкрепя от нея, в такъв случай това правителство не може да се счита силно и могъществено. Тая истина е толкова неопровержима, щото само ония членове на коя да е държава могат да я опровергават, които не желаят доброто на държавата си. Напротив, оня, който желае доброто, трайността, могъществото и славата на държавата си — той трябва всякога да проповядва тая истина и да не щади нищо за нейното осъществление.

Безпристрастният изследовател на нашият народен живот, вярваме, не може да не забележи, че откакто българският народ се е покорил от османците, всякога е изказвал покорност, доверие и преданост на правителството си. От природата си миролюбив, той е намирал доброчестината си в трудът и в спокойствието на домашният и общественият си живот. Трябвало би при това условие народът ни да се е наслаждавал с надлежно спокойствие и всякога да е намирал в правителството си покровителство и защита и за най-малката обида, сторена нему от кого и да би било. Имало ли е такова нещо?

Истина е, че миналото се е минало; истина е и това, че и днешният просветен век, особено благодарение на просветените грижи на правителствените мъже, които разбират интересите на държавата и са проникнати с духът на горе-

...ната истина, всеки без различие на вяра и народност намира защита и покровителство у царското правителство. Но миналото служи за урок на настоящето и бъдещето. Колко и да е това минало лошо, трябва да се изважда то на ние във всичката си голота. Инак обстоятелствата и неопитността твърде лесно могат докара същите погрешки. Дълбоко убедени в това, ние не се свеним да кажем истината.

При всичкият си миролюбив характер, при всичкото си трудолюбие, при всичката си верност и преданост на правителството, в нашият народен живот от подчинението ни под османците забележват се много печални фактове, такива фактове, на които основавайки се, могло би да се помисли и повярва, че държавните мъже в миналите времена не са били въодушевени от гореказаната истина. Между тия печални фактове в народният наш живот личи и даже първо място заема и най-много разтърсва и опечалва душата един именно, преселяването на сънародниците ни по чужбина, което преселяване се е предприемало и извършвало няколко пъти.

Татковината всякога е мила и раздялата с нея разтърсва душата до самата дълбочина и прави човека в чужбина при най-голямо благополучие силно да тъжи за нея. Това е, защото с татковината ни се съединяват за нас най-сладките възпоминания на детинството ни; това е, защото тя най-първо се е запечатала в нашата мека невинна душа, защото под нейното влияние са почнали да се пробуждат и развиват нашите чувства, нашите умствени и нравствени способности; това е, защото в нея най-първо сме чули ние говорът на милите майчини и таткови милвания; това е най-после, защото в нея, в милата татковина, сме пораснали, усвоили сме всичките особености на животът, който е бил възможен там в нея, свикнали сме с тия особености така, щото те са станали в нас плът и кръв. Затова трудно навикнува човек в чужбина, и никога не може да забрави отечеството си; напротив, всякога му се разиграва сърцето, като си помисли за него, а особено ако има поне слаба надежда да се завърне и да види пак драгата си татковина.

Колко по-мъчна трябва да бъде раздялата с отечеството, когато тя става с намерение вече никога да не се връща човек в него! Разбираме възможността на това неестествено явление, когато историята ни разказва как дивите народи, възползувани от силата си, разпръсвали сѐ по-слабите мирни

народи по гори и пустини или са ги поробвали и са ги не карвали далеко-далеко от милото им отечество. Разбирам и това, дето едно множество охотници, които в отечеството си не намират препитанието си, преселяват се в чужбина, която с плодородието си и гостоприемството на туземните скоро им става второ отечество. Но да гледа човек как един народ, който има, повидимому, всичките условия за доброчо живот, който е миролюбив, добродетелен, трудолюбив, а при всичко това има и хубава плодородна земя, която можа сторицею да възнаграждава трудът му — и тоя народ със съкрушено сърце да оставя милото си отечество и да се решава да отива в страна неизвестна, без да знае що го там чака, него и потомството му — това е такова тъжовно явление, което накарва човека дълбоко да се замислюва. Трябва да има причини толкова жестоки, щото да накарват човека на едно такова преселение, далеко от милата и благословената му татковина.

За съжаление у нас няколко пъти се е предприемало и се е извършвало подобно преселване. Множество народ е напущал плодородната си земя, напущал е къщата си, имотът си, напущал е род, роднини и се е преселявал в далечни, пусти и безплодни страни, хем тогава, когато и самото правителство е употреблявало усилия, за да се турнат прегради на такова едно преселяване. Дали условията за живеенето в татковината ни са били дотолкова тежки, щото е трябвало мнозина да бягат от нея в чужбина? Та ако наистина тия условия са били толкова тежки, дали това е ставало по съзнателната воля на правителството ни, или по други някои причини?

Тия въпроси би накарали всекиго да се замислюва дълбоко, а толкова повече ония български дейци, които са имали такава дълбока преданост и любов към народът и отечеството си, и между които отлично място заема отец Неофит Бозвели. Преселението на сънародниците ни в чужди страни дълбоко е потърсвало великата му душа и го е правило да дири истинната причина на това зло. Неговото съчинение «Мати Болгария» не е нищо друго освен горчиво оплакване на голямата злочестина, която произлиза за един народ от разпръсването и разпиляването му по чужбини, и издирване на истинните причини, които са пораждали това печално и злочесто явление в нас. С черни краски изображава той злото положение на народът ни в предишните времена

и признава, че причина на разпръскването и преселяването на сънародниците ни по чужбина са злочестините, които в минналите времена, та още и в негово време се трупаха на населенията, особено на българското, в Отоманската империя. Но той не се спира на това и коренът на тия злочестини той дири и намира не в правителството, а другаде. Неговът светъл ум, вижда се, подсказвал му е великата оная истина, че едно правителство само тогава може да се счита силно, когато основава силата си и на любовта и благополучието на своите поданици; при това сам авторът е бил съвременник и очевидец на ония грижи и усилия, които тогавашното правителство е полагало за благополучието на своите поданици от всички народности. Затова достойният тоя деятел, като не се спира на размириците и ужасите, които правеха кърджалии, еничари, и толкова други безчинни сборища, що вълруваха така безнаказано по Отоманската империя и докарваха толкова главоболия и злочестини не само на народностите, но и на самата държава, дири истинната причина на преселяването другаде и я намира в инородното фенерско духовенство.

Всеки, който безпристрастно вникне и здраво поразмисли над това, ще се увери, без съмнение, че наистина е така, ще се увери, че достойният наш деятел твърде здраво и умно е гледал на работата.

Самопроизволът, буйствата и злочестините, що докараха еничарите, кърджалиите и тем подобните сборища на населението и на държавата, бяха печално следствие на невежеството и грубостта на нравите и като такива, те бяха една язва вънкашна, която рано или късно трябваше да се изцери и изтреби при енергията, вдъхната от съзнание на истинските интереси, от благоразумното и от просветеното гледане на работите. И наистина тая язва се унищожи благодарение на просветената енергия и отечески грижи, които положиха славните предци на нине царствующият наш господар. Тая язва, колкото и да беше злокачествена, но по самото това, че беше вънкашна, не можеше да докара едно население до отчаяние и преселяване в чужбина, ако вътрешният организъм на това население е бил здрав. Въобще вънкашната физическа борба не може да има дотолкова печални следствия за слабият човек, напротив, тя твърде често има спасителни сетнини за него, ако той вътрешно, душевно е здрав. Това е приложимо особено на народите,

в които най-много и най-очевидно се забележва непобедимостта на нравствената мощ. Пояден вънкашно от грубата сила, здравият вътрешно народ намира яка опора в сам себе си, издирва причините на слабостта и побеждението си и насърчаван от увереността, че истинната доброчестина на силният някогаж не може да се основе и осигури от злочестината на слабият, не пада в отчаяние, а дири истинните средства за взаимна доброчестина, която непременно ще постигне, защото нравственото му влияние над по силният не може да остане без добри сетнини за него.

Но съвършено друго ни представя народ, който вътрешно е слаб и нездрав, който е нравствено развален. Такъв народ не може да намери опора в себе си и натиснат вънкашно от люти злочестини, той пада в отчаяние и дири облекчение на съдбината си не там, дето трябва, а в онова, което служи за по-голямо негово съсипване.

Фенерското духовенство беше за нас именно такава язва, която ни ядеше вътрешно народният организъм и ни съсипваше. То въвеждаше в нашият народен организъм лютата отрова на развратът и разтлението. Да се затъпче свестта на народът така, щото да не познава той истинските си интереси, а да бъде безпрекословно послушен на техният коварен глас — това гледаха най-много да постигнат и постигнаха фанариотите. След това лесно им беше да вмъкнат те помежду ни несъгласието, раздорите, издайствата; лесно им беше да въоръжават брат на брата, майка на син, син на баща и да ни хвърлят във всичките злочестини, каквито при такива условия докарва грубото невежество. От друга страна, понеже те не се спираха пред нищо, можеха с подкупвания, издайства, лъжи, бакшиши, клевети и други подобни на това, да спечелват на своя страна правителствените чиновници, да прикриват произволът и беззаконията си и да избягват от правосъдието. Това им беше и по това още по-лесно го правят, че отдавна вече бяха спечелили благоволението на правителството, което ги почиташе за религиозни начелници на всичките православни в държавата. Османските владетели имаха една превъзходна черта, която и до днес съставлява едно отлично и достопохвално тяхно свойство, именно — да уважават и почитат религията и обичаите на народите, които побеждаваха. И понеже в такава една пространна държава, каквато стана Османската, след окончателното покоряване на Балканският полуостров цен-

трализацията се виждаше необходима, особено в началото, когато и славният превземач на Цариград, Мохамед II, поиска да съсредоточи в Цариград и религиозното управление на православните. Това се постигна толкова по-лесно, защото,от една страна,се улесняваше правителството в много отношения, а, от друга страна, православните народности, които влязоха в състава на Османската държава, лишени от политическа самостоятелност, малко важност отдаваха на религиозната самостоятелност. При това Цариград се считаше тогава за средоточие на всичкото православие, а пък тогава не съществуваше още такова ясно и разделно понятие за народностите, що населяваха Балканския полуостров, така щото под името Византия мнозина разбираха целият тоя полуостров. Възползувани от тия благоприятни за тях обстоятелства, фенерците дадоха воля на всичките съсипателни за другите народности хитрости, лукавства и проч. и малко по малко достигнаха да спечелят религиозното господство над всичките православни в цялата Османска империя, да развратят и разтлеят народностите, да ги докарат до едно грубо и дълбоко невежество и въобще така да затрънят пътят към истинският напредък, щото и днес още, при всичките големи грижи и просветени усилия на честното ни правителство, да не може да се поочисти и улесни тоя път.

При такава една злокачествена язва, която е подяждала вътрешно организмът на народът ни и го е развратявала и разтлевала, мнозина от нашите сънародници не са намирали в себе си опора и при натискането на вънкашните несгодности дирили са спасението си в преселението по чужбини, докато вече са се откъсвали от народът си и рано или късно да загинат за тоя народ. Това е станало не по волята на правителството ни, не за това, че правителството, като не си е разбирало истинските интереси, искало е да основава своята сила и трайност на злочестините на поданиците си, ами е ставало, защото фенерците със своята коварна политика бяха успели да влеят отровата на нравственото разтление и в правителствените сфери, и като представяха народът ни с всички лоши краски пред правителството, лесно натрупваха върху му големи злочестини.

Ето тая е главната идея, която се развива в «Мати Болгария», и именно — да покаже, че народните наши злочестини не са от правителството ни, което винаги желае доброчести-

ната и спокойствието на поданиците си, ами са от фенерското духовенство.

«Мати Болгария» е написана във форма на разговор между майка и син. Майката, отегчена и ожалостена от лошото положение на чедата си, наскърбена от разпръсването им по чужди пустини, гдето теглят теглила и са изложени на присмех на туземците, моли едно от чедата си, което е забиколило разни страни и царства, видяло е други нрави, друг живот, да ѝ каже и разясни истинната причина на това злочесто състояние. Майката не може да разбере и да се начуди защо така при такова милозливо и чадолюбиво правителство, при толковато хатишерифи и хатихумаюни, що е издавало султанското правителство и в които се вижда истинската негова отческа любов без различие, защо така да стражда българският народ и тогава, когато е той най-многочисленият, най-миролюбивият и най-верният и преданият на царското правителство народ. Синът ѝ разяснява работата и ѝ доказва, че корен на всичкото зло е фенерското духовенство, което е развратило народът ни дотолкова, щото мнозина чорбаджии и първенци се отказват от народността си, съединяват се с гръцките владици и заедно с тях още повече усилват злочестините на своят си народ. «Та правителствените чиновници, които са турени само и само да пазят, за да не се тъпче царският закон и да не се онеправдават верните царски поданици, не виждат ли тия вопиющи неправди и злоупотребления?» — пита майката и чуе от устата на синът си, че бакшишите, рушветите, пешкешлиците — и много други подобни потулват всичко, а клеветите, хулите и издайствата обръщат правосъдието срещу невинните . . . Горчиви са оплакванията майчини на синът и синовните на майката, тъжовни са те и не може човек да не се стряска и плаши, когато гледа как тия два тъжовни гласа се сливат в едно грозно и страшно, но справедливо обвинение срещу фенерците.

Но достойният отец наш Неофит Бозвели не се е спрял само на това. Не се е задоволил той само да разкрие и покаже главната причина на народните злочестини, а особено на тая, която се заключава в преселяването, но той дири и показва пътят, по който най-вярно може да се излезе от тия злочестини на хубавият божи свят. И кой е пътят, дето го показва незабвеният отец Неофит? Той е истинната просвета.

Народ без нравствена сила не струва нищо. Такъв народ не може да се ползува и от естествените си дарби, напротив, рано или късно той ще изгуби и онова, което природата или случаят са му дали. Но нравствена мощ се получава чрез истинната просвета. Сам недостоен ли е човек да си придобие и запази правдините, целият свят да се събере, не може му удържи тия правдини и не може го направи доброчестен. Това напълно го е съзнавал блаженопочившият Неофит Бозвели, този мъченик за народната правда, и затова в съчинението си «Мати Болгария» след горчивите оплаквания показва в истинната просвета действителният ляк на злото. Майката като с наболяло сърце свършва разговорът с чедото си и узнава истинната причина на злочестиннте на чедата си, обръща се към всички свои чеда и с майчини молби и заклинания зове всичките да се заловят за наука, за истинска просвета, като ги уверява, че само това ще ги спаси. С такъв утешителен, насърчителен и спасителен зов свършва се съчинението «Мати Болгария».

И така само две, но многозначителни са идеите в това съчинение, именно, че а) във взаимната любов и преданост на нас към правителството ни и на правителството към народът ни и б) че в науката, в истинната просвета се състои силата и трайността на правителството и нашето спасение и истинско благополучие.

О, незабвенний мъчениче и поборниче на народната наша правда! Нека твоят велики дух се успокои. Ако и полека, ако нашите стъпки още и да не са заякнали, ако ние още и да кривим насам-нататък, но от ден на ден ние повече и повече разбираме великото твое учение и се мъчиме да вървим по оня спасителен път, който ти с такава велика любов си показвал към своят мил народ!

Езикът на «Мати Болгария» е старинният, т. е. словенобългарският, какъвто въобще е езикът на нашите списатели по онова време. Правописанието понеже не е всякъде еднакво, ние предпочетохме да употребим правописанието на Дружеството.

Трябва тук да кажем и това, че «Мати Болгария» я има в разни екземпляри, които по формата и идеите са еднакви, но се различават по разкритието на предметът. Така ние знаеме друг един екземпляр, който съдържава същите идеи, но същата разговорна форма, но разкритието на предметът върви инак, и именно — че в разговорът между майка и син

смесва се и един френец, та заедно и той дири причините на незавидното наше тогавашно състояние, от което са се пораждали преселенията. Ние искахме да имаме на ръце и тоя списък, който се намира у г. Шишманова в Свищов, но за голямо съжаление, г. Шишманов никак не склони да ни го отстъпи, като Дружеството не може да му даде прилично парично възнаграждение.

Ние мяркахме преди обнародването на кой да е умствен труд на отца Неофита Бозвели, да обнародваме животописанието му, но отложихме за в идущите книжки. У нас има на ръце засега доста материал за това интересно животописание. Освен един откъсък от животописанието му, писано от него самаго, ние имаме още много негови собственоручни писма; особено от затворът, които той писал до разни свои приятели и в които описва мъките и теглилата си в злочестият, но до висока степен несправедлив тоя затвор. Но понеже всичкият тоя материал видя ни се недостатъчен за пълното негово животописание, ние, както вече казахме, отложихме обнародването му за в следующите книжки, за когато се надяваме да получим потребното попълнение. Засега с това можем да задоволим читателите си, че съдяще по материалът; що имаме на ръце, животописанието на отца Неофита ще бъде и много интересно, и много утешително за всинца ни. От него читателите твърде лесно ще видят какви са били времената; каква тежка нравствена борба е било необходимо да се подемне; ще видят още и ще се поучат, че колко и да са големи мъчнотиите, но твърдата воля, убеждението в правдата, силната любов към правото народно дело, решителността, енергията и готовността — даже и да се жертвува човек за това право дело, — всички тия надделяват и на най-големите и, повидимому, непобедими мъчнотии и несгодности; ще се утешават и насърчават читателите найпосле с това, като видят какъв велик и достоуважаем поборник и защитник на нашата народна правда е бил вечно незабравимият наш свещеномонах Неофит Бозвели.

ЖИВОТОПИСАНИЕ

ЗНАЧЕНИЕТО НА ЖИВОТОПИСИТЕ

I

Когато гледаме без особено внимание и вникване, както обикновено правиме, на онова, що съществува и се върши наоколо ни, нам се показва всичко това обикновено, произволно и случайно, показва ни се, че нищо не зависи от особени някои причини и не подлежи под известни закони, от които се строго управлява. Но щом наченем внимателно да се взираме, ние тозчас забелязваме в съществата една правилност, забелязваме, че всяко явление си има своята причина, по която необходимо е произлязло и станало таквоз, а не инакво, и че в своето развитие то подлежи на известни закони и условия, които не може да престъпи, без да пострада. Тази истина особено се потвърдява в живеенето на народите: в тяхното напредване и въздигане и в тяхното отслабване, падане и умиране най-после. При повърхното гледане на живеенето и умирането на народите ние не забелязваме никаква правилност, не забелязваме причините, които са имали таквиз или други сетнини. Нам ни се струва, че както траенето и въздигането, тъй и падането и умирането на кой и да е народ става случайно; струва ни се, че то не е необходимо следствие на тез или други причини. Но внимателното разглеждане на живеенето на народите, внимателното прочитане историята и вникване в причините на издигането на един народ, на неговото трайно живеене, на неговото падане и умиране, убедило е напълно и най-очевидно убеждава хората, че всичко това си е имало причините, имало си е условията, от пазенето или непазенето на които са произлезли добри или зли сетнини за народите. А като е тъй, то знанието на законите и условията, при запазването на които е възможно трай-

ното живеене и напредване на един народ, а при незапазването — неизбежно е умирането му, това знание е от голяма важност за всеки един народ, защото дава то възможност на народите да си осигурят едно разумно и трайно съществуване. Поради това преди да наченем да доказваме важното значение на животописите въобще, преди да наченем да излагаме и сами някои животописи, ние намираме за добре да определим по възможности онези условия, на които запазването е необходимо за трайното и честито живеене на кой да е народ.

II

Народите имат своето живеене и то извършва се при известни условия, които, ако не се пазят от един народ, този народ непременно трябва да умре. Такивато условия обаче за старо време не са били еднакви с условията на новото време: старото време си е имало своите условия и нашето си има своите, при всичко че сегашното време запазва още и някои от старовременните условия.

Человеците, всички от един корен и еднакво произхождение, разпръснали са се по лицето на земята и под влиянието на климата и на другите местни условия, на които не са могли да не се подчинят, образували са разни общества и народи. Тая маса на человечеството, която се е заселила и размножила в топлите плодородни страни и покрай моретата, станала е бърза, пъргава, предадена на мореплаване, с жива, развита, хвърковата фантазия, както са били финикияните, картагеняните и както виждаме днес да са народите италиански, гръцки и пр. Други, които са се заселили в по-умерени и не тъй плодоносни предели, станали са не тъй пъргави, не с такава буйна фантазия, но за то по-постоянни в трудът, че е трябвало с труд да накарат скъпата природа да им удовлетворява нуждите; по-съсредоточени, по с положителен и изобретателен ум, защото там, дето не е можел да вземе връх физическият труд, трябвало е да направи това умът. И наистина с умът се постигвало това, както свидетелствуват днес немците и най-паче англичаните. Трети, заселени в студените страни, станали хора крепки по тялото, но не дотолкова способни бърже да се развиват умствено: принудени да се борят с безплодието на земята си и със студът, тези хора имали са малко време да развиват умствената си

страна, но ако и полека, за то пък твърдо стъпват те напред, както виждаме пример в северните народи. С една реч, разликата на климатът и на другите местни свойства е направила от човечеството разни народи. Всеки един от тези народи е станал с особени нрави и обичаи, има си свой особен език, особени характерни черти, своя особена история, най-после и свой задатък.

Но за да е можел един народ да живее с всичките свои особености, необходимо е било нему най-първо едно условие: той трябвало е да има с и л а, сиреч оная физическа сила, която е самата душа за опазване на един примитивен народ. Историята ни учи, че едно от отличителните свойства на стария деспотизъм е било това, щото покорените народи са се избивали твърде често от победителите, ако не можели да се слеят с тях, т. е. ако не са напускали своите нрави, обичаи, своя език, своята вяра и да приемат вярата, езика, обичаите на победителите. Александър Македонски, този велик и, може да се рече, най-деликатният завоевател в отношение към обичаите, вярата и въобще към особеностите на другите народи, които покоряваше, все се опитва да се ползува от силата, за да слее народите в държавата си, в което сливане полагаше той трайността на голямата, инак млада своя държава. Тъй сливането на европейците с азиатците считаше той за нещо възможно и се мъчеше да го направи, когато на 330 година преди Христа, след като победи Дария и завладя персийското царство, облече своите си македонци с персийски дрехи, а персийците — с македонски; наложи на персийците много от македонските обичаи, като в същото време прие и много от обичаите на персите. Въобще онези народи са си запазвали съществуването и всичките особености, които са имали, достатъчната за това сила. Също и днес силата внушава почитание към онзи народ, който я има, и прави правата му и особеностите му неприкосновени.

Ала не е била само с и л а т а единственото необходимо условие за трайното живеене на един народ. Още едно условие е било тъй също важно, както силата. Това условие е било в я р а т а. Там, дето не е могла да вземе връх силата, употребявала се е вярата. Историята и тук ни дава много свидетелства за това, че и вярата била такова също важно условие за трайното живеене на един народ, както и силата. Римляните, като успяха да завладеят всичкия известен тогава свят, за по-лесно управление поискаха да унищожат народ-

ностите, които им бяха подръка, т. е. да ги слеят в едно и от всичките да направят един народ, както беше и империя една. Средствата за това бяха с и л а т а, разумява се, и вярата. Там, дето не можеше да помогне едната, употребяваше се другата. Рим искаше да имат всичките му народности една вяра, тъй като по тогашното време мислеше се за твърде справедливо, че като е вярата една, то и народностите ще могат да станат едно, и за то даде на езичеството такъв широк размер, щото обемаше всичките вери на всичките подадени народи, които в такъв случай бяха станали по религия съединени. Имаше само един народ, който не рачеше никак да си смеси вярата с римското езичество. Този народ беше еврейският, който за таквоз едно упорство много си теглеше от своите господари: римските императори употребяваха сила против упорството на евреите.[1] При всичко това обаче евреите имат да благодарят единствено на вярата си, задето съществуват и до днес.

Християнството не тури ръка нито на гражданските учреждения, нито на народностите, защото има то всеобщ характер: то съединява всичките человеци и ги прави братя, от каквато ще и да са те народност. Но человеците най-святото, най-високото нещо стараят се обикновено да го обръщат в своя полза съобразно със своите понятия. Когато християнството се усвои от всичките почти народи, които съставляваха Римската империя, правителите взеха тази нова и толкоз висока религия за средство да разширяват своята власт и да обединяват народите. Самите народи отпосле взеха да считат за своя отличителна национална черта не произхождението, не езикът, нравите и обичаите си, ами най-много вярата, и да гледат на всичките други народности от същата вяра като на своя народност. Тъй във времето на кръстоносците ние виждаме не народи, ами само християни. Отличителната черта на народностите в това време се поглъщаше от вярата или инак

---

[1] Тъй император Калигула напълни всичките еврейски храмове със своите собствени статуи, на които евреите трябваше да се кланят и молят, както правеха и всичките други. Адриан, когото историята знае за един от милостивите и добрите императори, съсипа всичките еврейски храмове и запрети на евреите да се молят богу по вярата си; а Тит, на когото с добротата, честността и любовта към науката се хвали историята, не само развали еврейският Ерусалим, ами още разора и самото му място. И това го направи с тая именно цел, че евреите, лишени от главния си свети храм, по-лесно ще могат да бъдат принудени да се откажат от вярата си и да приемнат общата вяра на империята.

да речем — всяка народност считаше другите народности да си от нейното потекло, защото вярата беше една. Та и у нас не доскоро ли българинът съединяваше народността си с вярата и наричаше с името б ъ л г а р и н всекиго (православни) християнина, ако ще би той бил влах или грък? Това сливане — на народността с вярата — има два противоположни резултата. То даде на едни повод да се стараят чрез вярата да унищожат народността, а в същото време даде възможност на други да си запазят народността. Гърците, когато бяха упоени от своята м е г а л и и д е я и щяха да ни прелеят в гърци, вземаха вярата за едно от най-сигурните средства за достигване на целта си. От друга страна, па никой друг освен ние, българите, не е тъй добре познал на опит, че враговете ни, за да умалят и обезсилят народността ни, мъчили са се да ни разделят най-първо по вяра и че за нашето народно единство най много има да благодариме на нашето твърдо непоколебимо стоене в бащината си вяра.

И тъй, ние виждаме от историята, че с и л а т а и в я р а т а са били две главни условия, необходими за да живее един кой да е народ. Без първата и втората в старо време народите, почти всички, умирали са. Но същата история ни показва още на едно условие,което наистина отпърво било не дотам важно, което обаче малко-по малко е придобило повече и повече важност, дори в настоящия просветен век се припознава за едно от най-главните, най-необходимите за животът на един народ условие. Това условие е многото и л и м а л к о у м с т в е н о и н р а в с т в е н о р а з в и т и е и у с ъ в ъ р ш е н с т в у в а н е н а е д и н н а р о д, т. е. науката и просвещението.

Историята свидетелствува, че онези народности, които са имали що-годе умствено развитие, те мъчно са се изгубвали; даже тогава, когато силата ги е накарвала да се покорят на друга народност — и тогава тези покорени народности, които са имали на своя страна много или малко превъзходство в умствено отношение, не само не са се поглъщали от победителите, ами и твърде често сами са вземали връх над победителите си, дори са ги и поглъщали навремени. Пример на това виждаме в гърците, които, като бяха покорени от Рим, не се изгубиха, не се сляха с римляните: но откато им дадоха много от своя дух, откато им дадоха даже езика си, литературата си — защото все и образован римлянин трябваше да знае и гръцки, трябваше да е познат и с всичките гръцки ли-

тературни произведения — още им и станаха господари, както беше особено във времето на Теодосия Велики и Юстиниана.

Ордите на страшния Атила имаха в ръце си силата и тъй се ползуваха с нея, щото народите, които имаха злочестината да изпитат тази сила на себе си, нарекоха страшният им тоя предводител б и ч б о ж и й. Но в няколко години от тези страшни орди, които нямаха нито най-малкото развитие, което, разумява се, проявява се най-първо в любовта към труда и към една известна страна (в оседлостта) — тези орди, казваме, в няколко години се изгубиха от лицето на земята: те се сляха и погълнаха от побеждените народи, които народи в сравнение с речените орди бяха по-развити, по, тъй да се рече, цивилизовани. Ако е истина това, че основата на нашето политическо битие е положила татарската орда, която е носела името «българи», то няма съмнение, че тази орда се е погълнала от нас, словенете, изродила се е и тя в словене, като е оставила само името си, но за то усвоила е езикът, нравите, обичаите и въобще всичко онова, що е било словенско. За да не ходиме надалеч за повече примери в доказателство на това, че душевното развитие е едно от най-главните условия, за да може един народ да живее, че това условие и преди се признавало за главно, макар и не от всички, ние да вземем за пример нас, българите, и съседите си, гърците. При всичко, че те имаха вярата за средство да ни прелеят в гърци, все пак не бяха дотам съсгледи, щото да не виждат, че народ, който има що-годе развитие или доста обработен език; който има малко-много литература, история и проч., такъв народ не се поглъща лесно, освен ако се унищожат и изгладят из паметта му всички тези неща — и затова са били от страна на гръцките владици горенията на нашите исторически паметници; затова са били гоненията на езикът ни от черквите и училищата: затова са били преследованията с всевъзможни клевети и лъжи на нашите ученички хора. Всички тези напъвания на гърците са били само и само да ни направят съвършено диви, да унищожат в нас всяко народно чувство и съзнание, за да могат после да си играят с нас, както си щат. Успехът, който направиха те в това отношение, като че беше им дал надежда за пълното достигване на предположената цел; но в последно време за тяхно голямо огорчение осуетиха се — съвършено се осуетиха злите им надежди. . .

Ще рече, че освен поменатите по-горе две условия — с и л т а и в я р а т а, — умственото развитие е друго, трето условие, необходимо за съществуването на кой да е народ. Ако това последно условие преди не е могло винаги да има пълната си важност и значение, сега според бързите успехи, които човеческият ум прави в науката, можем най-добре да видим и оценим голямата важност и необходимост на това последно условие за трайното живеене на народите. И наистина какво виждаме да прави днес човеческият ум със своите успехи в науката и просвещението? Той унищожава особеностите на народите или ако не ги съвсем унищожава, барим ги повече и повече изравнява, прави ги еднакви. Не е трудно обаче да се види, че това уеднаквяване, това изравняване става повече в полза на онези народи, които са в челото на първежа в напредването, а всякогаж в ущърб на ония, които са останали назад. В цял просветен свят дрехите, нравите, развлеченията все повече и повече стават еднакви. Такива същи дрехи, каквито се носят в Париж, носят се и в Лондон, вече и в Цариград, в Америка, та и в нашето отечество. Не играят ли (не танцуват ли) и тука тъй също, както танцуват и в Париж,и по цял просветен свят? Това го правят вече и у нас, в България, макар че отдават първенството на народните игри. Та и в разговорите, в навиците не се ли забелязва, ако не навсякъде, същата еднаквост, то барем стремление към тази еднаквост? При това и в умственото поле виждаме същото сближение, същото изравнение. Великите мъже на цял просветен свят, всеки в своята си страна, всеки в своята си стая, трудят се над решаването на някой всемирен въпрос. Но тези трудове принасят полза не на онези страни, не на онези народи само, на които принадлежат великите работници, а и на цялото човечество. Великият работник в работенето си няма егоистически цели: той гледа на себе си като на член на цялото човечество и работи не за своята нация само, а за всичките. В научната област изчезват националните особености, а съществува и царува само човеческото достойнство. Заради това, което е открил и изнамерил англичанинът, с това се ползува и френецът, и немецът, ползуваме се и ние; тъй също па и англичанинът се ползува с изобретението на другите.

Вижда се само по себе, че науката е такава сила, която кара всеки едного да прекланя глава пред нея, а следователно да прекланя глава и пред оногова, в ръцете на когото

се намира тая всемогъща сила — науката. Всичко това до-
казва, че там, дето е прониквала и дето прониква тя, там осо-
беностите на един народ отстъпват мястото си на онези осо-
бености, нрави, обичаи и проч., с които се е явила и с които
се явява същата. Няма съмнение, че според днешния бър-
вервеж, що прави человеческият ум, науката скоро ще про-
никне навсякъде по нашата земя и нейната благотворна свет-
лина ще се разлее и на най-дивите народи. Но тъй според
както казахме по-горе, дето се появи науката, там уеднаквяват
особеностите на местния наш характер, на местните нрави,
обичаи и проч., с особеностите на цивилизующият народ, то
няма съмнение, че твърде е възможно и твърде е лесно ди-
вите народи дотолкоз да се подчинят под влиянието на циви-
лизаторите, щото да се слеят с тези последните и да се изгу-
бят в тях, защото от тях ще приемат развитие, език, литера-
тура, изкуства и проч., и проч. Тъй то и става. Просветените
европейци колкото народи са намирали диви, дотолкова са
ги подчинявали на влиянието си и са ги оцивилизирували,
щото тези последните след няколко години превръщали са
се в чисти европейци, като са изгубвали прежните си нацио-
нални особености, изгубвали народността си. В Америка ев-
ропейците цивилизуват и преливат туземците, които след
време съвсем ще изчезнат. Русия — в Средна Азия, — Ан-
глия — в Индия и Нова Холандия — малко по малко ци-
вилизирват дивите народности и ще бъде твърде естествено,
ако след няколко години или след някой други век тези на-
родности изчезнат и на мястото им се явят народи, във всичко
прилични на русци, англичани и проч. Повидимому тук дей-
ствува най-много грубата материална сила, защото европей-
ците, за да подчинят нравствено дивите народи, гледат най
първо да ги покорят физически, което, разбира се, достигва
се само с речената сила. Това е тъй; но науката е уголемила
десетократно материалната сила на европейците: тя е дала
възможност на шепа пътници или колонисти европейци да се
защищават от хиляди диви човеци. Пред науката и най-голя-
мата материална сила не може да стои насреща. Голямата
днес Русия, макар и да има 70 милиона народ, но ако не се
ползуваше от плодовете на науката, ако сама не беше се по-
старала и не се старае да я усвоява, отколе щеше да се раз-
руши. При това ако европейците където идеха, и покоряха,
ако не се стараеха да укоренят там своята цивилизация, го-
сподството и влиянието им щеше да бъде никакво и скоропре-

водящо. Но те, спомогнати от науката, скоро и лесно покоряват дивите народи, а като ги покорят, не ги оставят в дивотата им, ами им дават наредби, закони, цивилизация и с това малко по малко преливат ги в европейци. Като е тъй, като науката и просвещението, дето и да се явят, изравняват народностите, стремят се да ги слеят, да им изгладят особеностите, то оттук не може ли се направи заключение, че науката или въобще цивилизацията е разрушител на народностите? Наистина тя е разрушител или, по-добре да речем, тя е враг, но само на онези народности, които не са я усвоили, а при това никак не се и стараят да я усвоят. Разбира се, че ако ние, при всичкият напредък, който виждаме да правят днес другите народи в развитието и усъвършенстването си, останем със сгърнати ръце, без да се стараеме да се предадем на науката и да я прегърнем, тъй щото да можем да вървим наред с просветените народи, запазващиц и народната си индивидуалност, разбира се, казваме, че в такъв случай за нас, като за народ особен, науката ще бъде един от най-безпощадните врагове: защото рано или късно просветените народи ще наложат па нас цивилизацията и ще я наложат тъй, каквато е тя у тях, без да ни питат няма ли в тая цивилизация нещо противно на нашът национален характер, на нашите национални особености. А в такъв случай ясно е като ден, че ние ще бъдем напълно подчинени на тяхното морално влияние, дору малко по малко изчезнем докрай като народ.

Пита се сега: като науката е тъй космополитична, като тя тъй много сближава, изравнява и слива народностите, какво се изисква за един народ, за да може той да запази особеностите си, да запази и н д и в и д у а л н о т о си съществувание? Преди пазачът на народностите беше грубата сила и вярата. Но сега грубата сила не може да не прекланя глава пред моралната; и истината, че съвестта на хората трябва да има пълна свобода, истина, която се признава и приема днес от всичките просветени хора, умалява и даже съвършено унищожава значението, което преди е имала религията в запазването на националностите. Какво прочее се изисква от един народ, за да може в днешният просветен век да си запази народността? На това питане прекрасен отговор дава г. Рюдигер в своята статия «Националност», от която и ние се ползуваме. Той казва, че в сегашния просветен век три са условията, без които кой да е народ не може да живее като народ. Тези три условия според него са: 1) Т р я б в а е д н о

доста голямо количество лица, които да съставляват народът, и тия лица да населяват колкото е възможно едно известно пространство земя, т. е. да не са разпръснати по много страни; 2) трябва народът непременно да има душевна независимост; и 3) да има особено значение за цялото човечество.

Не ще много мислене, за да се види голямата истина на това, що казва г. Рюдигер. Необходимо е един народ да бъде доста многочислен, защото само тогава има възможност да отблъсва вредните влияния на чужденците. При тая многочисленост народът трябва още да е обединен на едно място, да е, тъй да речем, привързан при едно и също пространство земя, защото само тогава може да съставя едно цяло тяло, само тогава може да има своето индивидуално живеене. Ако е обаче той разпръснат по разни страни, тогава не може да има свое национално живеене — с всичките национални особености; тогава той не може да бъде едно цяло тяло, а следователно не може и да има национална бъдещност. За пример на това ни служат евреите. При всичко че те са доста многочислени, но като са разпръснати навсъде по лицето на земята, никак не може се каза, че имат същи народен бит и могат да чакат някаква си национална бъднина. Те не съставляват едно отделно тяло, ами са, тъй да кажем, чуждохраненици (parasites), които се прилепят при други тела и живеят с техният живот. Това същото може да се каже и за циганите.

Първото условие прочее е необходимо.

Второто необходимо условие е, че всеки народ трябва да има своя индивидуална култура. Ако един народ няма своя собствена литература, свой собствен език, своя история, свое собствено развитие, което да е по неговата природа, по характерът и което да има коренът и началото си в историята на същия народ, тогава тоя народ непременно ще бъде нравствено подчинен на онзи, от когото заимствува образованост, литература и проч.; а като е нравствено подчинен, разбира се, не ще да има самостоятелно живеене. «Нация—казва г. Рюдигер, — която няма свой собствен кръг на идеи и самостоятелно обработване на тези идеи, такава нация непременно ще бъде покорена на онзи народ, от когото вземне всичко това; поради туй невъзможно е да съществува нация без своя собствена литература, без свой собствен душевен живот.»

Тъй също е необходимо за трайното живеене на един народ и третото условие, т. е. да има някакво си особено значение за цялото човечество, защото в историята живее и може да живее само онзи народ, който е направил нещо значително за цялото човечество. По справедливото изражение на упоменатия Рюдигера «всяка нация може да си поддържава съществуването само когато прави нещо си, което надминува и какво да е отношение деятелността на другите народи, нещо такова, което да може да служи за пример и вън от пределите на националността му». И наистина животът на един народ само тогава бива пълен, когато този народ е принесъл своята лепта на общочовеческият напредък и развитие или, да речем инак, когато си е изпълнил задатъкът. Китайците съществуват от много хиляди години, но европейската история твърде малко ги знае, тъй също и съвременната цивилизация, защото китайците бяха се затворили в себе си и не само че се показваха равнодушни към напредъкът на всичкото друго човечество, ами и не даваха на европеецът възможност да се запознае с тяхното живеене, с техните нрави, обичаи и цивилизация и да заимствува онова от тях, което би било за заимствуване. И сега, когато се случи европейците да проникнат в тая н е б е с н а империя (а това рано или късно ще бъде), ако не намерят нищо такова, което да бъде за пример на подражание, което да може барем малко нещо да подействува за общия човечески успех, трудно ще бъде на китайците да се удържат против европейското влияние. Ако ли, напротив, намерят в тая нация (китайската) нещо такова, което да послужи за общочовеческото развитие, тогава няма съмнение, че китайците ще заемат място в реда на другите европейски народи.

За то пък каква разница между китайците, за които историята сега засега твърде малко знае, и между старите гърци и римляни, за които и историята проповядва, и днешната цивилизация признава в тях началото на своето по-пълно развиване и усъвършенствуване. Старите гърци усъвършенствуваха изкуството и художеството до една твърде висока степен; и днес тяхното изкуство се взема за образец, за модел; то е служило и служи за основа на съвременното изкуство. Римляните бяха народ с политически дух: днес всичките съществуващи господарства, особено в Европа, са основани по модела на старото римско господарство. «Германия — казва г. Рюдигер — за своето политическо съществуване в началото

на нинешното столетие трябва да благодари на своят велик литературен период, който има влияние и на другите народности. Италия цели три столетия запази съществуването си само чрез своят художествен гений.»

И тъй, отечеството, самостоятелното умствено живеене и най-после особеното значение за цялото човечество са и днешният век необходимите условия, при които е само възможно на един народ да съществува наред с другите народи. Един само поглед на онези народи, които стоят днес в челото на човечеството, достатъчен е да ни увери в това. Тези народи за то, че тяхното умствено развитие е вървяло и върви самостоятелно, за то, че те са имали и имат особено значение и за цялото човечество, живеят и ще живеят дотогава, докогато изпълняват тези условия.

III

Пита се сега: как са могли тези народи, що стоят днес в челото на човечеството, да запазят и изпълнят упоменатите условия? Няма никакво съмнение, че това е станало и занапред ще става само при помощта на науката. И наистина кой може да даде на един народ възможност да има самостоятелно душевно живеене, ако не науката? Само тогава един народ може да има душевна (умствена) независимост, когато сам се предаде на науката, сам я усвои,както трябва. Тъй също без помощта на науката един народ никога не би достигнал да има какво да е значение за цяло човечество. Колко и голяма сила физическа да притежава един народ, ако той с науката и просвещението не прави нещо, от което да се ползуват другите народи, могъществото му ще изчезне рано или късно, а заедно и сам той.

Науката е прочее оная сила, която дава възможност на народите да имат трайно и честито живеене и без която народите умират[1]; тя е въздухът, без който не може да живее нищо в душевния наш свят. Да е могла обаче науката прилично да се усвои от един народ, трябвало е непременно този народ енергично и съзнателно да се е стремил към усвояването ѝ. Но като народ, т. е. като такава корпорация, която състои от много личности, нееднакви по характер, нито по

[1] Разбира се само по себе, че необходимо е народът да съставлява и едно цяло тяло — условие, което е преимуществено физическа необходимост.

способности, няма съмнение, че не е било възможно във всичките тези личности да се е проявлявала в еднаква степен народната енергия — да са имали всичките еднакво стремление към усвояване на науката. Трябвало е науката по-първо да се разбере и усвои от по-способни личности, които после да си я разпространявали между народа, тъй щото постепенно да стане тя достояние негово. Сега, като много от народите вече са успели в науката, като са я усвоили, вярват и признават, че причината на сегашното развитие и благополучие на един народ били и занапред ще бъдат най-много онези малцина лица, които благодарение на своите способности, на своята енергия, на своите неуморими трудове и постоянство умеяли са да пристъпват напред и напред в областта на науката, да олицетворяват народният гений в себе си, в своите умствени трудове и с това да въздигнат не само своята народност, ами и да внесат частичка от този гений и в общочовешкото образование и развитие. Толкоз повече трябва да се вярва и да се признава, че значението на такивато лица е било още по-голямо, когато народите са били в развитието си много по-долни, отколкото сега. А такива личности всякогаж са бивали и сега ги има. Питагор, Сократ, Платон, Аристотел, Евклид, Архимед, Солон, Ликург, Цицерон, Сула, Лукул и много други славни и до днес имена на знаменити личности във философията, математиката, ораторството, изкуството и в законодателството на древният мир са били отделни личности, но в тях се е олицетворявал народният гений на гърците и римляните. След това тия отделни личности направили са според времето славни народите си и съдействували са за малкото или много тяхно благополучие. Следующите времена имат сравнително по много и по знаменити отделни личности, които са принесли и на народите си, и на цялото человечество неоценима полза. Гутенберг, Колумб, Лутер, Коперник, Галилей, Нютон, Гьоте, Кант, Шилер, Шекспир, Хердер и проч., и проч. със своите умствени трудове са поставили онези великолепни престоли, на които тъй блистае днес името на народите им, спечелили са великите блага, с които днес се наслаждава тъй много цялото человечество.

Словенският мир и той е богат с такива знаменити личности. Кирил и Методий, Климент, Богомил, Симеон Великий, Хус, св. Сава Сръбски,

Коперник, Белински, Погодин, Срезневски, Гилфердинг, Григорович, Доситей Обрадович, Софроний Врачански, Добровски, Шафарик, Юнгман, Палацки, Челаковски, Ст. В. Караджич, Гундулич, Кукулевич, Рачки, Даничич, Ягич, Гатала, Миклошич, Копитар, Колар, Рей, Кохановски, Лелевел, Крашевски, Мицкевич и проч., и проч. — всички тези деятели на нравственото и умствено словенско поприще дали са и дават възможност на словенският род, взет изобщо, да стои в реда на другите просветени народи; освен това да има и той своята лепта в общочовеческото развитие и усъвършенствуване.

С всичко това, що казваме тук за отделните личности, които са имали силно и благодетелно влияние на народите си, а с това и на цялото човечество, ние не искаме да утвърждаваме, че подобните личности са нещо особено, родени нарочно да бъдат начело на народите си и техни ръководители на развитието им, нарочно за това помазани, тъй да речем, от бога личности. Но казваме, че в тях, като в лица с по-честити способности, олицетворявал се е народният гений в известно време и те умели са да развият този гений и да го представят във възможното му пълно значение.

И тъй, след всичко това ние виждаме, че отделни личности са съдействували на знаменитите днес народи да имат и самостоятелно умствено живеене и развитие, и значение за цялото човечество. За да можем от тази истина да извлечем надлежна полза за себе си, необходимо е сега да видим що е помогнало на тия отделни личности да станат виновници за благополучието и славата на своите народности и да принесат една значителна полза на цялото човечество. Не ще нито реч, не само при помощта на науката е било възможно да направят това. Но пита се: как са могли те да усвоят науката дотам, щото от нея да извлекат таквизи благотворни плодове, с които тъй добре се ползува днес цяло човечество? Ако вникнем в животът на повечето от тези деятели на всемирният прогрес, ний ще видим, че човечеството за големите им и благотворни открития и трудове трябва да благодари наймного на твърдата воля, на чудната енергия, на благородният характер, на не-

непоколебимата увереност и неустрашимост и на добрият ум, с които тези велики хора са вървели към целта си. Колумб с години гони идеята си и неговата чудна енергия, както и постоянство надвиха най-после на многочислените препятствия, които му тургаха невежествените. Галилей, който откри голямата истина, че земята се върти, а не слънцето и звездите, лежа в тъмница за това и го пуснаха само тогава, когато беше принуден да се отрече от учението си и да даде клетва, че вече не ще изказва тази истина; но едвам стъпа вън от тъмницата, той не можа да се удържи, за да не каже: «Все пак се върти земята!» Хус, който е днес венецът на чехската слава, предпочете, по примерът на нашът Васил-Богомила, жив да го изгорят, отколкото да се откаже от онова, което вярваше за истина. Знаменитият англиец Шекспир, на когото превъзходните съчинения, макар да са написани преди 300 и повече години, и сега се четат от всички с възхищение и още стоят в редът на най-знаменитите поетически произведения, бил, както свидетелствува биографията му, вратар в едно селско училище. При това забележително е, че той систематически не се е учил в никоя школа, а всичката си наука спечелил е с енергията си и твърдата си воля. Ломоносов (русец), гол, бос, гладен, дошел е от далечните северни диви и хладни страни в Москва с една-едничка цел — да се учи. И този бос и опърпан, от диви страни човек стана след това не само знаменит списател, но и прочут деятел в правителствена служба. Томас Едвард (англиец) бил е дикиджия и само в свободно време се е занимавал с четене и изучаване на естествените науки. Но това правил е той с такова голямо внимание, щото открил нов род гадинки, неизвестни дотогава в естествената история, и с това много се прослави в ученият мир.

Такива примери има много в народният живот на всичките просветени народи. Главното, което ние виждаме в подобни примери, е енергията, благородният характер и твърдата воля, които са правили хората да достигат намислената цел. Науката дава много добри и полезни резултати, но работата е, че трябва тя да се усвои, и то съзнателно и разумно. Това обаче не може да стане освен с енергия, твърда воля, с честен и благороден характер и най-сетне при твърдо постоянство. Без тези нито Англия, нито Франция, нито другите славни европейски народи щяха да са днес на такваз висока

степен в развитие то, усъвършенствуването, благоденствието, на която се намират, нито па човечеството изобщо щеше ли бъде така честито, за да се наслаждава с всичките добрини, с които тъй щедро го обсипва науката на днешен ден.

Като е тъй, както казваме, че народите, що са днес в целото на човечеството, има за това да благодарят на своите отлични мъже, а тези последните само при своята енергия, твърда воля, честност и постоянство могли са да извлекат от науката всичко, което е послужило за славата и благополучието на народите им и на човечеството въобще, какъв плодотворен резултат можем прочее да извлечем от това? Ето какъв: когато отделни някои личности със своите превъзходни качества и способности, умствени и душевни, са имали и имат такова голямо и благодетелно влияние на своите народи и на цялото човечество, очевидно е, че колкото по число са повече подобни личности, толкова по-добре ще да е за един народ, толкова по-добре ще е и за цялото човечество. Самуил Смайлс, английски списател, в своето списание «Самодеятелност» казва относително за това: «Прогресът на един народ се заключава в сумата на трудолюбието, енергията и на честността на отделните лица, от които се състои този народ; а паданието или развалата на един народ е следствие па мързелът, самолюбието и на другите пороци на тези отделни личности.»

И тъй главното за доброто на един народ е членовете, от които се състои този народ, да бъдат колкото е възможно по с големи способности, по с голяма енергия, трудолюбие и честност — свойства, при които само е възможно да се усвои науката, както и да се извлече от нея всичко, което може да облагочести народите във всяко отношение.

За да бъдат обаче по число такива членове повече, необходимо е по-слабите да имат пример и насърчване в други по-силни. Ето де си имат пълното значение за един народ тъй наречените велики хора. Всеки един от великите и честни деятели не може да не има наоколо си по няколко по-слаби, които непременно ще подлежат на неговото благотворно влияние. Па ако предположим едно доста значително количество такива велики деятели, при това и в няколко поколения, то не ще ни бъде трудно да разберем успеха на другите народи, нито пък ще ни е чудно за този успех. Поменатият англичанин Смайлс, като говори с едно душевно задоволение за доброто положение на Англия в настоящото време, казва за

причините на това ревниво наистина положение: «Англия достигна до таквоз високо положение с умственият и физическият труд на много поколения. Трудолюбивите и търпеливи хора от всичките съсловия — земеделците, инженерите, механиците, занаятчиите, търговците, изобретателите на разни неща, поетите, мислителите, политиците — всички си работили дружно, едно поколение е продължавало трудовете на друго, като е съдействувало, за да се обработва общият характер на страната и да се укрепява благосъстоянието ѝ на твърди основи. Този ред на достойни дейци, продължава Смайлс, тези, тъй да речем, в о й н и ц и на цивилизацията, създадоха оная нареда, която съществува сега в търговията, в науката и в изкуствата. Като се ползува от плодът на трудовете на своите предци, съвременното поколение заедно с това взема на себе си и обязаността да предаде това наследство на своите приемници не само в неповреден, но и в много по-добър вид.»

Ето какви са словата на англичанинът. Тъй също може да говори и френецът, и немецът, и всеки един член на кой да е народ, който е участвувал много-малко в прогресът на человечеството. От всичко това ние виждаме, че великите народни деятели имали са и имат голямо, благотворно влияние не само на народите си, ама и на цялото человечество въобще. Та инак и не може да бъде. Добрият пример всякогаж благотворно действува на окръжающите. Всеки е забелязвал без съмнение, че и най-простият селянин, ако се отличава с трудолюбие, честност и доброта, всякогаж се ползува от уважението на своите съселяни;същото се случва. и с всеки добър и достоен човек,от каквото и да е съсловие. Толкова по-благотворно па бива влиянието на тези неуморими труженици, които са облагодетелствували цялото человечество — единствено със своите неуморими трудове, със своята честност и постоянство, при помощта на които са проникували в тайните на науката. Но благотворното влияние на такивато велики деятели не се ограничава само с настоящето: то непременно се продължава и на бъдещите поколения. При всичкото си съвършенство, при всичкият успех младите поколения все имат нужда от помощ, ръководство и насърчване, особено ония членове от тях, които или по природа, или от възпитание са нерешителни или по-слаби по дарованията. В този случай при живите примери, които всякогаж не могат да бъдат оценени по достойнството, няма

съмнение, че голяма полза ще принесат и животописите на великите народни деятели. Силните и способните люде ще почерпват от тези животописи решимост, за да вървят напред с по-голямо въодушевление към всеобщото человеческо повишение, а слабите и не тъй способните ще почерпват голямо насърчване, като виждат от подобни животописи, че енергията, твърдата воля, постоянството и честността са надвивали на всичко: правили са неспособните способни, слабите — силни и велики. И тъй, при помощта на живите примери, не помалко и на животописите на отлични мъже младото поколение на един такъв честит народ ще напредва благополучно, като повече и повече усъвършенствува и себе си, и на другите народи влияе да успяват към честито развитие и усъвършенствуване.

Подир всичко това ние можем да кажем, че просветените днес народи, дето имат казаните горе условия, т. е. самостоятелно умствено развитие и особено значение за цялото человечество (другото условие — да бъде един народ доста многочислен и съвкупно да населява едно известно пространство, — разбира се от само себе си и за то ние тук не казваме за него нищо), трябва преимуществено да благодарят на своите велики деятели, за които е думата ни тук.

IV

Ако сега след всичко, що казахме дотук, ние, българите, погледнем на себе си и се попитаме дали имаме казаните три условия, които са тъй необходими за един траен национален живот, т. е. дали населяваме едно известно пространство земя и дали сме народ немалочислен, дали имаме самостоятелно умствено живеене и, най после, дали имаме какво да е особено значение за другите народи, ще можем ли да дадем колко-годе утешителен отговор на този въпрос? Без колебание можем да кажем, че отговорът ще бъде до известна степен доста утешителен.

Първо и първо, ние сме имали историческо живеене, което, разумява се, невъзможно е било да го имаме, ако сме нямали първото условие, т. е. ако не сме били народ доста многочислен, и ако не сме населявали (накуп) едно известно пространство земя. И днес ние виждаме да сме народ от

6 000 000 и да заемаме или да населяваме най-голямата и най-добрата във всяко отношение част на тъй наречения Балкански полуостров. Това географическо съединение ние става още по-яко и прочно и от други две доста важни в тъй отношение причини. Първата причина е тая, че ние, българите, почти целокупно се намираме под едно политическо управление; а другата е религиозното единство у нас. Там, дето науката не е успяла още да се разпространи и усвои, както трябва, там вярата е една от важните причини на съединението или разделението на народите. У нас науката не е още хванала дълбоки корени, просвещението и развитието у нас се намират още в началото си и за то и религиозното единство е за нас една от важните причини на нашето народно единство.

И тъй, ние сме имали и сега имаме първото условие за траен народен живот. Преди сме били ние без съмнение не по-малко на число, а границите, до-които се е простирал народът ни, били са според свидетелството на историята значително по-широки, отколкото сега. Били сме преди под едно политическо управление; била и вярата ни една. Това всичкото е и днес тъй у нас — с едно малко изключение в религиозно отношение особено.[1]

Имали сме ние и днес имаме и второто условие, т. е. самостоятелно умствено живеене и развитие. Началото на нашето умствено развитие, ако и да се счита, че се тегли от византийската цивилизация, а именно откато влязохме в сношение и в сблъсквания с византийците, преимуществено же от покръщването ни, но няма ни най-малко съмнение, че и до това време ние сме имали свой духовен, умствен живот, който е бил чисто наш народен, самостоятелен. Историята помни словените въобще и особено нас, българите, за народ културен, индустриален. А такъв един народ все е имал какво-годе свое самостоятелно умствено живеене. С покръщването ни, истина, по-

[1] Изключението съставляват помаците и павликяните. Помаците са около 350 000 и най-много се намират в Ловчанската кааза и по полите на Родопската планина. Също много мохамедани-българи (които не се наричат помаци) има всъде по Македония, особено по западните ѝ страни.

Павликяните са около 60 000 — във Филибелийската кааза, в Никополската; също няколко села в Румъния около Букурещ и всичките българи в Унгария (около 27 000). Тези последните са се преселили тук в началото на XVIII столетие.

паднахме в своето умствено развитие под силното влияние на византийската цивилизация, но може да се каже, че то беше само в началото, и то, тъй да речем, в официалната сфера. Малко по малко обаче нашето умствено развитие е приемало своят народен вид, т. е. ставало е самостоятелно. Нашите апостоли — Кирил и Методий, — като ни просветиха със светлината на евангелското учение, в същото време ни дадоха и възможност да се развиваме самостоятелно — по духът и характера си: те ни дадоха писменост. Черквите и училищата, които се устрояваха навсъде из пространното ни отечество от достойните ученици на св. Кирила и Методия и в които без съмнение наставленията и учението не са могли да не бъдат по народният дух; немаловажните литературни трудове по времето на Симеона Велики и после; най-сетне богомилското учение и литература, в която, да забележим набързо, се е въплотила преимуществено народната философия, народното мирозъзерцание — всичко това е немаловажно свидетелство не само за стремлението на нашите предци към самостоятелно умствено живеене, ами и за това, че те, малко много, имали са подобно живеене.

Истина, във всичко това, що го наредихме като доказателство за самостоятелно умствено живеене и развитие на нашите предци, вижда се и византийско влияние, но това влияние е таквоз, каквото въобще бива влиянието на науката върху всичките народи. Самостоятелността в това отношение се състои в начина на приемането, развитието и разпространението на просвещението и на науката, а не в самата наука, защото науката — истинната наука — е една и съща за всичките народи и не съществува немска, френска, английска или гръцка наука. Ако ли понякогаж се прилагат тези прилагателни на науката, т. е. ако казват понякогаж гръцка наука или образование, немска наука или образование и проч., това не ще рече, че науката е различна — гръцка, немска и проч. — но ще рече, че гърците, немците или други някои са успели да усвоят и да развият една част на науката тъй, щото другите народи в данното време (когато са се запознавали т. е. с резултатите на техните трудове, както и със самата оная част на науката) не са намирали какво да изменяват, да прилагат и да развиват вече в нея, а са я приели тъй, както са я развили, да речем, гърците, немците или друг някой народ.

Днес, истина, ние като че никак нямаме още самостоятелно умствено развитие и живеене. По причина на разни неблагоприятни обстоятелства ние бяхме паднали в едно дълбоко невежество и като че беше заглъхнало у нас всичко наша народно съзнание, що имахме в старо време, като че бяхме съвършено изгубили, тъй да се изразим, народният ни лик, народната си физиономия. Но както искрицата в пепелта се запазва едно доста дълго време, тъй и народното ни съзнание, народният ни лик се е запазил до една доста утешителна степен в самият ни народ: в неговата култура, в неговите предания и песни, в старите ръкописи и други паметници. Тъй щото опираещиц се на него и при светлината на съвременната наука (която толкоз по-добри резултати дава, колкото човек изказва повече самостоятелност при нейното усвояване или разработване), нашето душевно развитие и усъвършенствуване непременно ще става самостоятелно — толкоз повече, че за таквоз едно самостоятелно умствено развитие ние намираме улеснение и насърчване в самото наше правителство.

Та вече ние имаме и доста утешителни задатъци за това. След десетгодишна явна борба за придобиване на черковни првдини ние, като имахме за оръжие светата правда и пълната доверност в мъдростта на правителството си, излязохме от тая борба победители и придобихме тези правдини, които ни осигуряват един добър успех в самостоятелното наше умствено развитие. Доброчестината на един човек, както и на цели народи, се корени в тяхното нравствено състояние. Колкото един народ е нравствено по-горе, толкова той е по-честит във всяко едно отношение или поне има всичките данни да бъде честит. А в ръцете на черквата е оная главна точка, на която се опира и корени целият нравствен живот на човека, както и на народите. Черквата има власт да наставлява и поучава, да съветва, да утешава, да насърчава и проч., като в същото време е снабдена с власт и да наказва за непослушание. И всичко това тя прави, като се опира на религиозното чувство на всеки човек. А като вземем във внимание, че няма нито един човек, който да не пази в дълбочината на сърцето си светото това чувство, което на прост език се казва вяра в единаго истиннаго бога, ние лесно ще разберем доколко черквата — тази проповедница на истиннаго бога и пазителница на истинната

вяра в него — може да бъде един най-голям благодет за един народ — и в настоящият, и в бъдещият век, — ка гато има тя достойни служители — пастири и учители. Н шата християнска черква е проповедник на чиста, истин и свята вяра, която е чужда от всеки суеверия и която по ради това, ако и да се усвоява преимущес вено със сърцето, но за утвърдението и укреп нето ѝ иска се да бъде тя добре разбрана, което може да ста само при светлив ум, свободен от всеки суеверия. А такъ ум може да се образува само при помощта на истинната наука Поради това ясна, здрава, разумна и истинна вяра е не възможна, немислима без истинна наука, защото истинната и разумната вяра необходимо е да бъде без суеверия, а чо век може да бъде свободен от суеверия само когато умъ му е просветен със светлината на истинната наука. Нашето чисто религиозно чувство ни казва, че бог е всемогущ; и това ни учи и нашата черква. Но ако не знаеме поне повърх ностно законите на природните явления, ние твърде лесно можем да припишем на божието всемогущество някое си просто въздушно явление и съобразно с впечатлението, що би направило нам това явление, да търсим причината му и туй или в онуй божие намерение. А това неизбежно води към заблуждение и суеверие, от което не може да бъде сво боден нито най-благочестивият, но непросветеният ч е л о в е к. От това разбира се само по себе, че нашата християнска черква не може да не си поставя за главна своя грижа разпространението на истинната наука, здравото и якото нейно утвърдение в народа ни. В противен случай тя би изменила на себе си, на своето високо и свето призвание, би се отклонила от истинният път и би паднала в най-груби заблуждения и суеверия. Затова ние казваме, че черковните ни правдини, щото ги придобихме най-сетне след толкоз тежка борба, осигуряват ни един добър успех в самостоятелното наше умствено развитие и живеене. Като враг на всеки заблуждения и суеверия и проповедник на и с т и н а т а нашата черква необходимо ще приема за свои с л у ж и т е л и человеци такива, които имат всичките данни да бъдат чужди от всеки суеверия и достойни проповедници на истината, т. е. человеци у ч е н и и н р а в с т в е н и. Такивато достойни служители, като бъдат, тъй да речем, пронизани до г л у б и н и д у ш и с тази неопровержима истина, че н я м а и с т и н н а в я р а т а м, д е т о р е-

религиозното чувство не се осветлява от науката, те без друго ще се грижат за истинското нравствено и умствено развитие и усъвършенствуване на народа ни — по духът и характера му, — с което ще му доставят едно истинско благополучие — и в този, и в онзи свят.

И така, придобиването на черковните ни правдини е един силен задатък за самостоятелно умствено живеене и развитие наше. Освен това ние имаме още много други задатъци за подобно едно развитие. Чувствува се вече у нас голяма необходимост за самостоятелно разработване на езика ни — а това показва, че нашият умствен кръгозор става по-широк и по-богат и че ние на мислите и идеите, ако и да бъдат много от тях заимствувани, искаме да дадеме своя собствена, народна форма; стават опитвания за самостоятелно разработване на историята ни; явяват се, макар и твърде рядко, словесни и други научни произведения с претенция на оригиналност и самостоятелност; някои от вестниците ни все повече и повече взират се в народного живеене и се стараят да го осветляват колко може по-ярко, както и да разбират истинските народни интереси, които и защищават по духът на времето и обстоятелствата. Откриването на читалищата у нас, ако и да става по подражание, но според значението, щото им се дава, нижда се, че нашите българи и тях (читалищата) се стараят да турят на почва самостоятелна: в читалищата се държат сказки, в тях се преподават неделни уроци; в тях се дават театрални представления; в тях стават и събрания, на които се обсъждат разни въпроси, отнасящи се до нуждите и потребностите на общините. С една реч, читалищата у нас имат характер на някакво си главно средоточие за умственото и нравствено народно развитие. Но онова, което има чисто оригинален, самостоятелен характер у нас, това е откриването на женските дружества. Отде се е взела у нас идеята за женските дружества и по какъв образец (юрнек) са се скроили те? Това е трудно да се определи. Ако сме разбрали добре, нашите женски дружества нямат още каква-годе определена, ясна цел — нещо, което дава силен повод да се вярва, че те са се явили у нас по подражание. Но нийде в образованият свят не срещаме ние учреждения, подобни на нашите женски дружества по духът и характера. Истина, в днешното време навсъде по

просветените страни съществуват много женски общества с разни благотворителни цели; при това днес в просветеният мир съществува и тъй нареченият женски въпрос, който се състои в това, че жените, «като се виждат унижени и онеправдани от мъжето, които им отнели уж всяко право за самостоятелно развитие и живеене, а ги удостоили само със своето покровителство», искат да се освободят от едно таквоз робство, недостойно на човек въобще, от едно таквоз непросено покровителство, и за то съставят разни учреждения в полза на делото си. Но нашите женски дружества не може да се каже още, че те са учредени с някаква си благотворителна, предварително пресметната цел; още по-малко пък те имат претенция да се грижат за отмахването от женския пол на яремът, който са им наложили мъжето. Но каква е целта на нашите женски дружества? Когато те вече съществуват, разбира се от само от себе, че имало е причини, които са, тъй да речем, извадили на видело тези дружества, защото нищо не бива без причина — била е и цел, с която са се те учредили.

Истина, женските дружества у нас не са се явили току-тъй, без всяка причина; те не могат и да не имат цел. Ако и да не се е още уяснила и определила добре целта на тия дружества, както и причините на тяхното изникване, но съдящиц по умственото и нравствено наше народно състояние, както и по особеностите на нашия обществен живот, особено в градищата; съдящиц още и по малката тази деятелност, която вече изказаха нашите женски дружества, ние можем твърде справедливо да заключаваме, че причините, по които са се явили тези дружества, са важни, важна е и целта им, ако и да е скромна, много по-скромна, отколкото целта на всичките почти женски общества в просветеният мир. В развитието си ние сме останали много назад, а между това средствата за развитие — нравствено и умствено — у нас са твърде ограничени. У нас няма обществени домове, в които да се събира публика и от двата пола и заедно с приятното прекарване на времето да си образова и духът. Ние сме отвикнали да правим в къщята си събирания от фамилиите на роднините, приятелите и съседите си, на които събрания във веселите разговори, смехове и други развлечения да смесваме и разговори такива, които би дали добра храна на духът ни, би съдействували на нашето духовно

развитие[1]. Истина, събират се и у нас в празниците по кушища-кушища млади момци, както и женени хора, и ходят от къща в къща, но за какво? За съжаление не за друго, ами самамо да се наядат, напият добре и да се напеят[2]... В тези събрания става ли понякогаж дума за нещо по-високо, отколкото песните (твърде често съвсем непристойни), виното и яденето, за нещо по-важно — за нуждите на общината например? Никак! На другият ден след празникът прислушайте се на разговорите на млади и стари и вие друго не ще чуете освен разказване за вчерашните подвизи с виното и т. под. В кафенетата, които наистина се пълнят от млади и стари, и там не става реч за нещо такова, което би съдействувало за нравственото развитие на посетителите. Театри няма у нас. Остават черквите, читалищата и училищата, които би могли да съдействуват на народното развитие. Но тая възможност е само за бъдещето поколение, защото за възрастните тя се парализира със свойството на сегашният наш ненормален обществен живот, тъй като празничните

[1] Ние, българите, както въобще всичките словени, обичаме общественo-домашният живот, събираме се у роднините или у съседите си, но само да си поядем, попием, повеселим и да си поразкажем за нашите лични нужди: от това по-горе не се простира и не се възвишава разговорът ни. Криви ли сме, дето не се грижим в тези събрания за духовната си храна, когато нямаме още това съзнание, тези побуждения? Разумява се, че — не. От това обаче не следва, че не трябва да изповядваме този си тъй прискърбен недостатък.

[2] Песните и пеенето е необходимо и твърде полезно, но не таквизи песни и таквози пеене, каквито се чуват в празнични дни у нас по улиците и по къщята. Песента облагородява, освежава и възвишава душата. Тя е изражение на душевната скръб и на душевните радости; в песнята човек намира и утешение, и насърчение, и въодушевление за нещо добро и високо. Но такива ли са тези песни, що ги пеят у нас стари и млади с шишета в ръка? О, да би били такива! . . . Но те са непристойни, развратни . . . Те се извикват не от потребността на душата, а от виното, и за то биват изражение на скотските чувства и това помага за развалата на нравствеността и характерът.

Тук не трябва обаче да смесваме онези тихи и приятни веселби, които срещаме и виждаме у нас по селата. Трябва да забележим, че ние, когато говорим за ненормалността на нашият общественo-домашен живот, разбираме преимуществено нашият живот по градищата, дето наистина той е взел таквоз направление и таквази форма, според които доста се отличава от селският. Да си кажем правичката, селските общественo-домашни събрания и веселби във всяко едно отношение стоят много по-горе от градските. Песните, що се пеят на тези селски веселби, винаги са такива, щото правят добро впечатление на слушателите и присъствующите и малко-много смекчават, облагородяват и възвишават душата на човека.

веселби, пиенето, непристойното пеене и кафенетата със своите разнообразни игри поглъщат и заглушават добрите зърна, които би паднали в душите на тези възрастни от черковните и училищни наставления. Доколко сме парализирани в това отношение, твърде ясно може да се види от това, че когато дойде работата за някоя веселба, дето ще има да се яде, пие и кряска, с една реч, ще има да се лудува, ние с готовност даваме своята л е п т а, понякогаж твърде значителна, а когато е нужно да жертвуваме за някоя обща и твърде полезна работа, ние се ч у м е р и м и свиди ни се да дадем и най-незначително количество. . .[1] Криво ни е, дето говориме това, но какво да сториме, когато си е тъй. С това не искаме нито да о с ъ ж д а м е или да и з о б л и ч а в а м е някого, но искаме да кажем как нямаме ние в общественият си живот почти никакви средства за нашето умствено развитие.

Но тези средства са още по-ограничени у нас за женският пол. Заобиколена с деца, отрупана с къщна работа, жената има твърде малко време да се грижи за своето умствено развитие. Мома още, тя не е излизала от къщи (речта ни е преимуществено за градовете), тя се е готвела за един деятелен домашен и окончателно подчинен на мъжът живот. Всичкото нейно развитие се е състояло в да знае да плете, да преде, тъче, да знае да меси хляб, да готви ястие и пр. Жените не са приемали и не приемат някое колко-годе свободно участие в събранията на своите мъже. Напълно подчинени на мъжът, жените у нас са осъдени да бъдат винаги п а с и в н и и от тях е отнето всяко право да се смесват в какви да е обществени работи, да дават своето мнение[2] в някои важни или неважни въпроси, които не се отнасят до о г н и щ е т о й. И тъй, нашите жени са запрени в теснинят кръг на къщата, в който кръг те прекарват дните и годините си. За съжаление и този кръг повечето е у д у ш л и в; той повече снижава и

---

[1] Повечето от нашите читалища имат и кафенета, които се правят н а р о ч н о, защото п р и т о в а у с л о в и е ч и т а л и щ а т а и м а т п о в е ч е п о с е т и т е л и и а б о н а т и. И това свидетелствува доколко ние ценим душевното си развитие и доколко се грижим за него.

[2] Истина, има жени, които са пълновластни господарки в къщи и над мъжете си, които поради това вършат всичко — и в къщата, и вън от къщи — по диктовката на своите жени. Но това е изключение и повече зависи от слабият характер или слабият мозък на мъжът, нежели от п р а в о т о на жената.

убива духът, отколкото го възвишава и съживява. А жената не може да излезе вън от този кръг. Де е прочее с ф е р а т а, в която жената би имала възможност да си обогатява познанията или, тъй да речем, кръгозорът поне на домашното свое житие-битие? Де е сферата, в която нашата жена би могла да почерпва що-годе възвишени идейки, да почерпва с ъ з н а н и е за своето човеческо достойнство, за своето високо назначение и за своите свети длъжности към къщата и децата си, както и към другите? А на една жена е необходимо подобно съзнание, необходимо е за нея душевно развитие. В ръцете на жената са децата ѝ — тези бъдещи граждани. Тяхното отхранване — и душевно, и телесно — естествено зависи от нея. Но де сферата, в която жената би могла да се научи на своите свети и високи длъжности, както и това, как по-добре да ги изпълня? Досега имало ли е у нас нещо такова, което поне що-годе да е съдействувало за душевното развитие и усъвършенствуване на жената?

Досега е нямало у нас таквоз нещо, нямало е с ф е р а, в която нашите жени да могат да си освежават духът, да го обогатяват. Но сега — това го казваме с голямо душевно задоволение — такава сфера има вече у нас и занапред, в бъдещето, ще я има. Тая сфера са женските дружества. У нас се съзнава вече необходимостта да бъдат жените и умствено развити, да си ценят важното значение както в домашният, тъй и в общественият живот и да умеят да си изпълняват добре важните обязаности; но по причина на много предразсъдъци и криви нравствени уж правила, които от време са се вкоренили вече у нас, бог знае колко години щяхме да отнемаме още от жената възможността да се грижи за своето умствено развитие и усъвършенствуване. Но с възникването на женските дружества у нас нашите жени получиха вече възможност да попремислюват и за своят дух. Женските дружества събират сега нашите жени на едно място и ги събират в името на просвещението и умственото развитие; събират ги не тъй, както ги събират сватбите, сборовете и хората — с единствена цел да си поприкажат, да се посмеят, да си поиграят и да помъмрят една за друга, а после по цяла неделя да разправят на съседите си (кону-комшу) коя как била облечена, коя какво рекла и проч.; но ги събират с цел — да попремислят и за потребностите на духът си, да попремислят за своето развитие и усъвършенствуване душевно; с една реч, събират ги, за да им разбудят съзнанието, да им внушат уважение към сами

себе си и проч, и проч. Истина, не бог знае какви високи идеи се проповядват в женските дружества, но и това е достатъчно, че жената отива на събрание с единственото увверение да чуе нещо за просвещение, нещо от наука. Ако в едно събрание на женското дружество се прочете поне някой вестник и след това станат малки едни разсъждения върху прочетеното — и то е достатъчно, защото при подобно четене и разсъждане жената без друго начева да се чувствува някак по-свободна, отколкото в тясната и еднообразна сфера на нейното сегашно домашно живеене, криво-ляво придобива тя понятия за съществуването на други хора и жени, на други събития и случки, отлични от нейното домашно еднообразие. А с този начин жената малко по малко получава обогатяване на понятията си и умствено развитие. Но не е само това. В тези събрания нашите жени се запознават една с друга, завръзват приятелски сношения, встъпват помежду си в разговор, начнават да съобщават една на друга нещо от своето домашно житие-битие, нещо от своите впечатления тук-таме и след малко гледаш, че някой обществен въпрос вече станал, тъй да речем, общо достояние на всичките, които го обсъждат и решават между себе си. Следствието на това е, че малко по малко нашите жени начеват да се интересуват от обществените работи и да влияят на тяхното извършване. Ето кое дава на нашите женски дружества съвършено оригинален характер. Както виждаме, те отсега още се явяват като основа на бъдещи едни учреждения, на които целта ще е и жените сами, със собствените си сили и средства да съдействуват за развитието и образованието не само на своя женски пол, но и въобще на всичкото младо поколение. Истина, и в просветената Европа жените имат грижата за своето развитие и образование, но тая грижа преимуществено се опира на грижата за това на правителствата и министерствата на просвещението. В тях жените винаги намират и поддръжка, и насърчване, и подбуждение най-сетне. Но нашата жена не чака нещо отвън, отстрани, а иска да намерва поддръжка, насърчване и подбуждение за своето умствено развитие винаги в сама себе си. Истина, тя винаги би срещнала в правителството силна поддръжка, насърчване и най-искрено съчувствие към делото си, но, вижда се, подобно на американката, тя се счита посигурна в успеха на предприятието си, когато сама в себе си намира подбуждение и насърчване и поддръжка. В Америка

наистина жените имат пълна свобода и право сами да се разпореждат със своята съдба, сами да се грижат за своето умствено развитие, за своят напредък и поради това жените имат там банкове, разни търговски компании и много други женски общества и дружества. Но не от Америка е прехвръкнала у нас идеята на нашите женски дружества. Там, в Америка, жените си правят общества и дружества повечето с цел да водят борба с мъжът за окончателната своя самостоятелност и независимост от него[1], да изменят съществуващите отношения между мъжът и жената на други, по-добри уж, да дадат друг вид, друга форма на домашният свой бит. Но нашите жени нямат тази претенция. Те искат да вървят в своето развитие заедно с мъжът. Без да се отдели от къщата си, от огнището си, от мъжът си, нашата жена иска да се просвещава, да се развива умствено. Нейното положение в къщи сега засега не е дотам леко. На нея лежат грижите за децата ѝ и за всичкият къщен ред, а в додатък на това — на нейната глава пада всичката тежина на произволът на мъжът ѝ, който ако не винаги, то доста често се изказва твърде грубо. Но при всичко това нашата жена няма намерение да развали този домашен живот и да го замести с друг по-хубав уж. Тя като че инстинктивно чувствува как не е в това злото, т. е. в сегашният домашен живот, който е осветен от времето и се е слял с кръвта и костите ни, а е в грубото невежество. Поради това тя иска да изгони от свещеното домашно огнище туй грубо невежество; иска да осветли със светлината на истинната наука сегашните семейни отношения и с този начин да направи къщата си земен рай.

Ето как гледаме ние на нашите женски дружества и какви резултати предвиждаме от тях. Под този изглед на тяхната цел, на техните стремления ние признаваме и утвърждаваме тяхната оригиналност и самостоятелност. Но и в изникването си, може да се каже, че те са самостоятелни. Развитието у нас е още на твърде долна степен, при това то става у нас под

[1] Но американките не се задоволяват вече само с това; те искат вече и да покорят на себе си мъжът. Преди няколко време в една американска газета, «Ню Йорк хералд», беше се появило едно писмо, писано от някоя си госпожа Виктория Вудчуул (която има и банкерска кантора), в което писмо тая госпожа доказваше, че управлението на сегашният президент на Съединените щати, г-на Гранта, било слабо и недостойно и за то трябвало тя сама да стане президент и да заеме в ръце упавлението, което тогава щяло да бъде по-достойно и енергично...

силното влияние на Европа, дето няма дружества или общества женски с подобен характер, каквито са нашите женски дружества, тъй щото можем да кажем, че те са наше оригинално, чисто народно произведение. Впрочем изследването на интереснейшият въпрос «как са се явили у нас женските дружества и по какъв образец» ще покаже лъжеме ли се ние, или не.

Всичко това, що казваме като доказателства на нашето самостоятелно умствено развитие и живеене, е слаби признаци, които обаче дават ни големи надежди за в бъдещето. Но има още една сфера на нашата деятелност обществена, в която най-ясно и положително се изказва нашата умствена самостоятелност. Тая сфера е к у л т у р а т а, и н д у с т р и я т а. Историята свидетелствува, че ние още от незапамятни времена сме били народ културен, индустриален. Такива сме си останали и досега. Колкото превратности на своята историческа съдба и да е търпял народът ни, колкото и да е бивало плачевно нашето положение, колкото народното наше съществувание и да се е намервало вече накрай на загинване, културата и индустрията са се пазили и почитали у нас винаги. Нашият народ инстинктивно е чувствувал, че със запазването на тези неща тясно е свързано и запазването и съществуванието му, и за то търговията, занаятите, земеделието и проч. винаги са били у нас на една голяма почит и човек без какъв-годе занаят се е считал и сега още се счита за загубен човек. Хвърлете един, ако и повърхностен поглед върху занятията на нашите българи, в която страна или царство и да бъдат те, вие ще видите, че те всякогаж предпочитат да се занимават със занаяти, ако и малко прибилни (кярлие), но за то п о л о ж и т е л н и, на които се изисква и телесна, и умствена работа. И във всичките тези почетни занятия нашите българи постигат възможен успех и усъвършенствуване със собствените си сили, със собственото си умение и съображение, както и постоянство. Както в селските, тъй и в много от градските къщя постелките и другите разни украшения, доста изкуствени, са направени преимуществено от нашата българка, по нейният вкус и умение. Платна и други материи за дрехи тъкат се у нас пак от нашата българка, из ръцете на която излизат и доста хубави к и л и м и. И мъжете в своите занаяти предпочитат всякогаж да изработят нещо самостоятелно, отколкото да заимствуват нещо на готово. Във всичките занаяти ние ще намерим от нашите бъл-

гари изкусни майстори-самоучки. В последно време от силното натрупване у нас на европейските произведения, особено манифактурни, нашите българи като че бяха взели да предпочитат европейското от своето, толкоз повече че европейското наглед беше и по-хубаво, и по-изгодно; но тази повидимому двойна изгода не направи нашите българи п а с и в н и; напротив, възбуди им повече самодеятелност и ние виждаме днес ш а я ц и и други материи, направени от нашите българи и българки, които, ако и да не са дотам изкусни, но имат, тъй да речем, изглед да стъпят с време в силно и успешно съперничество с европейските произведения в този род. Не можем да кажем наистина, че ние сме съвършено свободни от влиянието на европейците и че не заимствуваме нищо от тях; но важното тук е в това, че не оставаме пасивни или със с г ъ р н а т и р ъ ц е пред европейското изкуство, а правим усилия да стъпим на почва самостоятелна и в тези си усилия достигваме доста добър успех.

И тъй и второто условие, т. е. с а м о с т о я т е л н о у м с т в е н о ж и в е е н е и р а з в и т и е, ние сме имали, имаме го отчасти и непременно ще го имаме напълно в недалекото бъдеще.

Третото условие, т. е. д а и м а м е о с о б н о н я к о е з н а ч е н и е з а д р у г и т е н а р о д и — това условие е едно, тъй да речем, сериозно, тежко условие. За него трябва непременно наука, и наука колко може з д р а в а, и с т и н с к а, защото, за да имаме значение за другите, трябва да имаме над тях н р а в с т в е н о превъзходство, а само науката може да даде това превъзходство. При всичко това обаче ние сме имали такова значение, имаме сега що-годе, ще имаме и занапред.

Нашите св. апостоли Кирил и Методий са тъй също апостоли и за другите словени; нашият черковен език, нашата писменост бяха за всички словени, а днес са за много милиона от тях тяхна собственост, тяхно притежание. За в с е с л о в е н с к о т о значение на Кирила и Методия ето как се изразява руският историк Г и л ф е р д и н г: «Кирил и Методий имат тази забележителна съдба, че и подир хиляда години те не принадлежат съвършено на миналото, че и сега, в XIX век, тяхното име е неразлъчно с въпросите и страстите на съвременния словенски мир. Това се обяснява с туй, че в старо време те са били единствените в с е с л о в е н с к и д е я т е л и. Техните трудове еднакво принадлежали и

на южните словени, и на западните, и на източните Словенската Македония и България справедливо ги считат свои, справедливо ги считат за свои и Моравия, и земята на словаците, и Чехия; и на поляците те не са чужди, защото Краковската земя (която е била област на Великоморавското господарство) влизала в Методиевата епархия и някой си княз, който е известен под титул «князъ силенъ велми, седя въ Вислехъ», бил от него (от Св. Методия) убеждаван да приеме християнството; даже на лужицките сърби се е простирало влиянието на Методия; най-после и до тия словени, които се наричат руски народ, е стигнало непосредствено словото на Солунските братя.» Ето такива са словата на знаменитият руски историк за всеславянското значение на нашите св. апостоли. А други, не по-малко достоен и учен русец, ето как се изражава за друг наш велик мъж, за св. Бориса: «Кой е този мъж, на когото паметта ни е свикала тук на тържество?» — пита г. Григорович в тържествената си реч, казана по случай на празнуването на денят на Бориса, и отвещава: «Той е праотец на всесловенското просвещение; той е бил избрано оръдие на божия промисъл в устройването на словенските съдби.» Освен това руската история свидетелствува, че първите проповедници на християнството у тях — у русите — първите техни учители и презвитери, както и архипастири, били българи, че те, русите, взели от нас и писменост, и книги. При това днес всичките православни словени се молят в черквите си на онзи език, на който са се молили нашите предци преди хиляда години.

Но нашето влияние и значение не се е ограничавало само със словенският мир; то се е простирало и на цяла Европа. Богомилството се породи у нас. Злоупотребленията на съществуващето у нас духовенство, което се намираше под силното влияние на гръцкото (духовенство), бяха главна причина да се породи богомилството, което не е друго, освен силен и явен протест на самостоятелната народна мисъл, народно миросъзерцание против тия злоупотребления, както се види и от самото това богомилско учение[1]. Но у нас, както въобще на Възток, богомилството биде осъдено и изгонено. Навсъде по Възток, следователно и у нас, в религиозно отношение господствуваше деспотизъм. Християнската

[1] Знае се, че те отхвърлали всяка духовна власт.

черква на Възток в своето учение и в своята практика винаги даваше едно широко предпочитание на свещеното предание и, основаващиц се на това предание, не търпеше никакво нововъведение у себе си, никакво проявление на личната независима мисъл, както и самобитната мисъл народна или фантазия. Но на Запад условията бяха други. Там не отхвъргаха наистина св. предание, но даваха в черковното учение и в черковната практика широко място и на мисълта. Когато на Възток тълкуването и изяснението на евангелието и въобще на св. писание трябваше да се основава на светите отци и учители черковни, на Запад това можеше да става и по личният ум, личната мисъл на тълкувателя, стига само християнското учение да не се е повреждало в основите си.[1] Поради това и богомилството, ако и да беше се разпространило по всичките почти южнословенски земи, не можа да има такива сетнини, каквиго имá за Западна Европа. Тук то породи разни секти, дору най-после биде причина на Реформацията, която нанесе такъв удар на папството и с това даде пълна свобода на человеческият ум. Под силното давление на папският абсолютизъм човеческата мисъл на Запад цепенееше и се управляваше само от волята и мисълта на папата, който се считаше непогрешим. Но след появяването там на свободният богомилски дух и сцепената там мисъл дойде в себе си и се отправи по онзи път, който ѝ показа богомилството.

И така, в старо време ние, българите, имали сме особно значение за другите народи. Но сега имаме ли поне сенчица от подобно значение? Вярваме да не бъде самооблъщение, ако

---

[1] Въобще мисълта на Възток се е различавала от мисълта на Запад. На Възток винаги е преобладавала отвлечеността, съзерцанието, а на Запад — повече положителността, практичността. При това на Възток человеческата мисъл всякогаж се е подпирала на авторитети, тогаз когато на Запад авторитетът твърде-твърде не се е уважавал. Само папството можа да утвърди и укрепи своят авторитет, тъй щото на него се опираше всичката религиозна практика на западната християнска черква. Само папството не признаваше никакъв авторитет и твърде малко значение даваше на св. предание. В това отношение то (папството) постъпваше съобразно с духа на западните народи, но дойде в съвършено противоречие с този дух, щом постави себе си наместо всякакъв авторитет и поиска человеческата мисъл да върви по негов личен произвол. Но никогаж не може безнаказано да се онеправдава свободата на человеческата мисъл. Историята на папството и съвременното негово състояние са ярки свидетелства за това.

кажем, че особно в една сфера, в сферата на индустрията и културата, ние и сега имаме значение, макар и малко — поне за съседите си. В Сърбия и в Съединените княжества дюлгерството, калдъръмджилъкът, градинарството и т. под. се работят и усъвършенствуват почти единствено от нашите българи. Последното (градинарството) се работи от нас даже и в Австрия, а възточните сърби не могат отказа, че на орачеството те са се учили и се учат пак от нас, българите. Но у нас има задатъци на значение за другите народи в друга по-висока, по, тъй да речем, благородна сфера — в сферата на науката, ако и да е това за бъдещето. Ние прекарахме тежки години — години на дълбоко невежество; но ето че при самото си разбуждане и свестяване ние полагаме усилия да направим нещо такова, което да стане общо достояние на всичките народи. Тези усилия може да са незначителни, може даже да извикват усмивка у много сериозни деятели; но те свидетелствуват за това поне, че у нас има стремление да заявим себе си пред цял свят с нещо сериозно и полезно в научната сфера. Г-н П. Берон има огромни оригинални съчинения на френски език, с които се сили да постави съвременната наука на съвършено нови начала, да обори съществуващите сега научни системи за произхождението на мира и за законите на природата и тяхното проявление и на мястото им да постави свои чисто оригинални. Досега г. П. Берон възбужда само учудване в ученият мир със своите грамадни познания. Ако не се признават сега съчиненията му и не се приемат идеите му, това не може да умали значението на г. Берона. Ученият мир все ще ползува нещо от таквоз едно натрупване на разни познания, г. Бероновите съчинения все ще имат своето значение и своята цена за човечеството, ако и да не разклатят от основание съвременната наука, както мисли сам г. д-р П. Берон.

И тъй, трите условия, необходими за трайното съществуване на кой да е народ, т. е. почва и съединена численост, самостоятелно умствено и нравствено живеене и особно значение за другите народи, ние сме имали, имаме сега що-годе и без друго ще имаме и в бъдещето си много повече, отколкото сега. Това го казваме тъй положително, защото сме напълно убедени, че един народ, като има що-годе съзнание, като има култура, писменост — такъв народ не-

непременно ще има и светла, трайна бъднина, само ако наедно с облагородяването на характерът, на душата си, той се грижи за усвояването на науката. А както е известно, ние сме народ културен, имаме и писменост; при това ние вече търсиме науката, усвояваме я малко-много, вече съзнанието, че в науката е почти единствената, истинната честитина на човека и на народите — това съзнание все повече и повече се вкоренява в нас. При такива условия за нас не може да бъде друго освен успех и добра, трайна народна бъднина.

Твърде е възможно тези наши слова да породят у читателите един такъв въпрос: «Има ли нашият народ достатъчно данни за успех в науката и въобще в умственият напредък, който, както се каза, е тъй важен и необходим за траен и честит народен живот?» Ние ще кажем, че в настоящето време има ги вече. Какво се иска, за да прави един човек успех в умственото си развитие? Според доказателствата на новата наука иска се най-първо физически удобства. Това е истина.[1] Дору сме ние потънали в сиромашия, дору нямаме понятие за други по-високи потребности, дору се задоволяваме само с това, щото да работиме по цели дни повече от добитъци и при всичко това наградата за този ни труд състои в яденето сух хляб и чесън и в спането на голата земя, разумява се, че дотогава ние ще бъдеме сиромаси и умствено, и нравствено. Но щом се понаучим и попривикнем на по-доброто, ние непременно ще употребляваме усилия да се удържим в това по-добро и ако е възможно, да го направиме още по-добро. А това усилие непременно ще съдействува за нашето по-добро умствено развитие, защото в него (в усилието) ще приема без друго участие и умът ни. И така, колкото повече стават нашите физически удобства, толкова по-голям успех ще правиме ние в умственият и в нравственият наш напредък. Дрепер, един от знаменитите съвременни учени в Америка, като превъзходно развива и доказва тази истина

---

[1] Въобще физическите удобства могат да се считат за всемогъщият онзи остен, който е накарал човека да развива и усъвършенствува и умствените си способности. Ако човек не беше принуден от гладът, студът и толкоз други неволи да си търси храна, облекло, защита от дъждът, вятърът, студът и проч., и проч., той не щеше да владее сега с толкова изкуства, спечелени с ума, изкуства, които му дават толкоз разнообразни удобства в живота и го правят господар над природата.

(в своето съчинение «Гражданското развитие на Америка»), прилага я и на цели народи. «Ние, казва той, напусто би се старали да усъвършенствуваме един народ умствено и нравствено, ако не гледаме да удобриме неговите физически условия, защото изменението на последните ще ни даде възможност да направиме изменение и на първите (т. е. на умственото и нравствено негово усъвършенствуване). По-добрата къща, по-добрата дреха и по-добрата храна всякогаж са били предшественици на по-добрите умствени понятия.»

Сега имаме ли ние тези физически удобства поне на толкоз, колкото е нужно да се извиква умът ни на повече и по-добра деятелност? Никой не може да откаже у нас такива удобства, ако и да не са те още дотам добри, както е желателно. Като народ културен, като народ индустриален, който от ден на ден развива търговската си предприемчивост и вече криво-ляво прави успех в умственото си развитие, ние, българите, като такъв един народ, не може да не имаме вече какви да е физически удобства. А еднъж като сме се запознали с какви да е физически удобства, ние непременно ще гледаме да увеличаваме тези удобства и нищо не ще бъде в състояние да ни възпре в това наше стремление. Истина, препятствия могат да ни правят в това ни стремление, но да ни възпрат — никога.

Но имащиц малко-много физически удобства, които са подтикът към умственото и нравствено наше развитие, ние трябва да полагаме големи усилия, за да имаме повече успех в това си развитие, при помощта на което е само възможно, и да запазим физическите си удобства, още да ги увеличим, да ги разширим. Тук умственото развитие, тъй да речем, се отплаща на физическите удобства за услугата, която правят нему. Ако умственото развитие не може да прави какъв да е успех дору предварително да се появят физическите удобства — така също тези последните не могат да поддържат своето съществуване и да направят какъв-годе прогрес без първото (умственото развитие). Нашият земледелец не е лишен от малко-много физически удобства: той си има доста добре направена и накичена къща, има си хубави дрешки, не си отказва и в добра храна; но погледнете колко малко възможност има той да удържи тези удобства или да ги увеличи. Всичко зависи у него от големият труд, който често се унищожава от някои си нищожни причини, които той би лесно отстранил, ако да е знаял как. Нашият

земледелец от повече земля, която е и плодородна, вади много малко плод, нежели, да речем, англичанинът от по-малко земля. При това не трябва да забравяме, че нашият земледелец се труди и двойно, и тройно повече. Кое е причината на това? Разумява се — незнанието. Ако нашият земледелец би имал тези познания, които има англичанинът, без друго той би бил много по-богат, защото землята му е и по-голяма, и по-плодовита.

И така, умственото развитие е необходимо за доброчестието на човека. При всичките физически удобства човек не може да бъде оздравен в доброчестината си без умственото развитие. Без него се изгубват и физическите удобства.[1] Толкоз повече е необходимо умственото развитие за доброчестината на цели народи. Споменатият американски учен казва връх това: «Просвещените правителства вече съзнават тази истина (т. е. че умственият напредък е необходим за доброчестината на цели народи). Те възлагат своите чакания и надежди на всеобщото образование и ако е нужно, даже насилно дават възможност всякому да се просвещава, да се усъвършенствува според колкото му позволяват природните способности.»

След всичко това остава ли място за горният въпрос, който предложихме на читателите си? Мислиме, че не. В това умствено и нравствено състояние, в което се намираме днес за днес, при тези физически удобства, които ги имаме сега засега, па били какви били, от никого повече не зависи нашето народно доброчестие, освен от самите нас. Ако ние имаме твърда воля, енергия и постоянство в запознаването с резултатите на науката, както и в нейното усвояване, тогава не-

---

[1] Тук повидимому практиката противоречи на нашите слова. Има много богати търговци и въобще много богати хора, които благодарение на богатствата си ползуват се с всичките удобства и с всички блага мира сего, а между това не са обогатени с познания и наука. Истина, това е тъй. Но между тези богати търговци има много такива, които от природата са наделени с остър и сметлив ум и които с практика са придобили много полезни за тях познания. При това можеме ли отказа в техният материален успех силното и почти най-главното влияние на умът? Богатият търговец спечелва много, когато си изпрати стоката, да речем, в Цариград; но тази стока се докосва тук с параходите, които са чисто произведение на умът. При това стоката, ако не е сурова, тя непременно е произведение пак на умът. Манифактурджият не би имал възможност да продава разнообразна и тъй хубава стока, ако человеческият ум не би открил и завладял много тайни от природата.

ременно ще имаме успех във всичко и ще можем да си оздравим добра и трайна народна бъднина — без да гледаме на препятствията, които може би да срещнем отнякъде. Но ако сами не се грижим за своето умствено и нравствено развитие и усъвършенствуване, ако бъдем хладнокръвни към науката и не полагаме старания да я усвояваме малко по малко, да се запознаваме с благодетелните нейни резултати, тогава нищо не ще ни спаси, тогава ще си заглъхнем сами от себе си и ще изгубим и това, което го имаме сега.

Науката е всемогъща. Кой може да възпре нейните благотворни лучи? Никакви прегради, решително никакви, не са в състояние да възпрат тези лучи. Истина, понякогаж като че се възпират те от някои препятствия, но това е само навреме. Рано или късно препятствията се унищожават, преградите се разрушават от всемогуществото на науката и нейните благотворни лучи оживотворяват и облагодетелствуват ония, но само ония, които неуморно са я дирили и усвоявали. Това си е непреложен, неумолим закон. Историята на цялото човечество велегласно потвърдява непреложността, неумолимостта на този закон. Притворствата и хитруванията на древните жреци и маги ли не бяха за чудене? Мъките и убийствата ли от страна на инквизицията, както и на много други учреждения, не правеха всекиму да настръхват космито и всичко да немее? Проклетиите на папството ли не бяха страшни? Но нищо не можа да възпре ясната мисъл: след лоша и постоянна борба с хиляди години науката удържа връх над мрака и сега нейното господство се утвърждава все повече и повече по всичките страни на нашата земя.

Ето и у нас. Много време ли има,откакто у нас господствуваше пълно невежество? При това малко ли бяха препятствията, които се полагаха на пътя на нашето свестяване? Но ето че днес се виждаме поотърсенички от невежество, виждаме се да имаме вече задатъци за успешното наше умствено и нравствено усъвършенствуване. Прочее преди, дору невежеството ни натискаше, както и много други несгодности, ние не заглъхнахме, а излязохме на видело, добихме свяст и съзнание, та сега ли, когато времената са вече съвършено други, когато са те таквиз, щото на всяка стъпка се вижда тържеството на науката и ней-

ната необходимост за доброчестината както за един отделен човек, тъй на цели народи се признава от всички — сега ли, казваме, да се страхуваме от какви да е препятствия или прегради на умственото и нравствено наше напредване и усъвършенствуване? Никак! Нека имаме пълна, непоколебима вяра в бъдещето си, нека имаме твърда воля, енергия и постоянство в стремлението си към умственото народно развитие и усъвършенствуване и всички препятствия ще паднат, ще се унищожат.

V

Казахме и тук ще повторим със задоволение, че трите условия, необходими за траен народен живот, ние сме ги имали, имаме ги сега що-годе и напълно ще ги имаме в скоро наше бъдеще.

Но другите народи, както видяхме, задето са запазили споменатите три условия и последствие на това достигнали са до таквози съвършенство, в каквото ги виждаме днес, има да благодарят, както и благодарят, преимущественo на своите велики и неуморни труженици в умственото поле, в полето на народното самосъзнание и усъвършенствуване.

И ние сме запазили тези условия. Имаме ги, както казахме; а като ги имаме, ще имаме следователно и добра, трайна народна бъднина. Кому трябва да благодариме за това? Имало ли е и у нас такива велики личности и явявали ли са се подобни личности у нас през всичките ф а з и на досегашният ни народен живот?

В продължение на всичкият си исторически, както и неисторически живот имали сме и ние подобни личности.

Двамата св. братя, К и р и л и М е т о д и й, равноапостолният наш цар Б о р и с, който справедливо е наречен п р а о т е ц на словенската писменост, достойният му син и приемник С и м е о н В е л и к и, К л и м е н т и неговите достойни сподвижници, които намираха таквоз силно подкрепление и насърчване на делото си в своят велик покровител (С и м е о н а В е л и к и), И в а н-Е к з а р х б ъ л г а р с к и, Ч е р н о р и з е ц Х р а б ъ р, Б о г о м и л, цар И в а н-А с е н II, Т е о ф и л а к т и Е в т и м и й, патриарси търновски, и много други са съдействували в старо време за запазването в народът ни казаните три условия и с този начин са му оздравили едно трайно съ-

ществувание. И днес, когато благовейно споменуваме великите и благотворни дела, направени за народът от тези велики наши мъже, ние намираме в това възпоминание яка опора и голямо насърчване в нашите старания за народното добро, намираме в него онази пътеводна звезда, която ни води към видело, към спасение.

Но нашето сегашно, н о в о минало е било тъй печално и мрачно. След славен и доста честит живот народен ние бяхме осъдени по волята на съдбата на едно дълбоко и продължително невежество, което клонеше да ни доведе до окончателно загинване. Отде прочее се взе тази искрица у нас, която днес за днес виждаме да дава такъв утешителен пламък? Ние знаем, че обстоятелствата бяха такива, щото лесно можеше да загине народът ни; знаеме, че почти всичко беше насочено към това. Отде сега тази жизнена сила, която се изказва в отварянето и в подобрението на училищата ни, в откриването на читалищата, в съставянето на разни народополезни учреждения, в размножението на вестниците ни, в подобрението на книжнината ни и в много други подобни утешителни явления и най-паче във възкръсването на българската наша самостоятелна народна черкова?

Няма съмнение, че искрица на такваз една ж и з н е н а с и л а се е запазила у нас от нашите стари, честити времена. Но, както казахме, нашето ново минало е било печално и неутешително. Как в таквоз време не е угаснала тая искрица? Дали е имало и в това време между нашия народ такива велики хора, на които любовта към народът е била дотолкоз силна, щото те са могли да устояват против всичките тогавашни несгодности, препятствия и мъчнотии, и не само са запазили искрицата на народният дух, на народното самосъзнание, ами още са я и приготвяли за раздухване в такъв утешителен пламък?

Имало е.

Тези български деятели имали са кръг на действията си ограничен много, според тогавашните обстоятелства, и затова нямат европейска известност. Многома от тях не са добре известни и на самите нас, българите; тяхната слава не гърми по всичкият свят; но при всичко това те са за нас ярките звезди в нашето н о в о минало, на които звезди всякогаж можем да спираме с утешение и душевно задоволение погледите си. И толкоз по-мили, по-драги, по-скъпи и по-значителни трябва да са за нас тези лица, колкото времето, в

което те са живели и действували за народна полза, е било скръбно и мрачно, защото в такова едно време изисквало се е от човека твърда непреклонна воля, голяма енергия, небесна любов към народът, чудесно самоотвержение и неустрашимост, за да е можел човек да направи тогава що-годе добрина на народът си; трябвало е при това и един от най-висока степен честен характер. Тогавашният политически ред, дълбокото невежество у самите нас, развратността на фенерското духовенство и убийствената за нас и противозаконна политика на това духовенство — всичко това е било големи и почти непреодолими препятствия за умственото и нравствено наше свестяване, които препятствия би могли да се надвият само с най-възвишени нравствени качества. При такива условия человек без такива нравствени качества трябвало е или да остане страдателен, да се откаже от какво да е народополезно предприятие и подобно на маната (сганта) тихо, кротко, без роптание да понася всичките тогавашни физически и нравствени неволи и несгодности, общи на целият народ, или пък — да търси пробиване из едно таквоз положение в онези поприща, които в тогавашният политически ред бяха отворени за всички, и с този начин сам да съдействува за умножаването на несгодностите. За пример на първото може да ни служи целият ни народ, взет изобщо, а на второто — много изтурчени българи, прелети в гърци и в други съседни нам народи, както и онези, които са напълняли и допълняли ордите делибашийски, кърджалийски и нерядко са бивали силна опора на много паши, които (паши), както е известно, често са злоупотреблявали с властта и силата си и са се показвали противници на царското ни правителство. Трябвало е прочее чудни нравствени качества, за да е можел човек да остане твърд и непоколебим против всичките несгодности и препятствия, както и против съблазните за личният произвол и личните страсти, да остане твърд и непоколебим, още и с енергия, любов и самоотверженост да се труди за народното свестяване, за народната доброчестина. И у нас са били личности, били са деятели с подобни чудни нравствени качества и са устоявали на всичките тогавашни препятствия и несгодности, надвивали са на тези препятствия и са принасяли полза на милият си народ.

Кой не знае до какво безобразие дохождаха вър-

луванията на фенерското духовенство в отечеството ни? Това духовенство беше изгонило най-милото и драгото ни съкровище, при това и най-важното — бащинът ни език — от онези наши светилища, които най-добре можеха да ни служат за духовното наше свестяване — от черквите и училищата ни; гореше и унищожаваше всичко онова, което можеше поне малко нещо да ни наумява за какво да е по-високо и по-добро наше състояние; гонеше това духовенство и с клевети и подкупвания предаваше на мъки всеки едного българина, когото заподозреше да има що-годе свяст и народно чувство; това духовенство беше ни докарало до таквоз безсъзнателно състояние, щото многома от нас се срамуваха от народното си име и бащинът си език, презираха тези най-скъпи за човека светини и още се гордееха, че ги презират! Трябва да не забравяме още и това, че всички тези противни на божията правда, както и на человеческите закони деяния се вършеха от фанариотите под булото на светата наша вяра и че по причина на дълбокото тогава невежество у нас това религиозно було на злодеянията почиташе се за истинно, свето и неприкосновено. При такива условия кой би се надявал, че ще се намери поне една личност измежду нас, която, без да гледа на страшните препятствия, да се реши да каже на народът слово за свяст, да има дързост да възбужда народно чувство и съзнание? Таквоз едно слово не само строго би се преследувало от будните в това отношение фанариоти, ами още и от самите нас, българите (според тогавашното наше дълбоко невежество), би се почело за светотатство, за оскърбление на нашата света вяра в лицето на нейните служители. Възможно е наистина да се предполага, че повечето част от народът може би не само да е чувствувала всичката тежина на коварствата и злодеянията фанариотски, но още и твърде добре да ги е познавала за такива, да е познавала, че те, ако и да се покриват с булото на светата наша вяра, но са съвършено противни на нея, противни и на человеческата правда и достойнство. Възможно е, казваме, да се е съзнавало това от повечето част на народът, който обаче е мълчал и пренасял тези си теглила търпеливо, само и само от с т р а х пред п о л и т и ч е с к и т е клевети, към които са прибягвали фанариотите винаги, и пред гражданската власт, с която така много се ползуваха те тогава. Но като вземем във внимание дълбокото невежество, което е царувало тогава у нас, и като знаем, че колкото един човек, едно общество или един народ

е невежествен, прост и неразвит умствено, толкова повече е привързан той към вярата си, и не към истинната същност на тая вяра (която същност не може да разбере и да усвои, както трябва, по причина на невежеството си), ами към вънкашната ѝ форма, и към тая форма именно, която е той получил в наследство от родителите и прародителите си, и че никога (дору няма здраво умствено развитие и образование) не може той да се откаже от това без малко или голямо душевно потръсване, колко и да е тази видима форма несъгласна с коренните истини на чистата света вяра; като вземем всичко това във внимание, не ще да ни бъде трудно да разберем каква голяма енергия и решителност, какви големи усилия, каква силна и искрена любов към народната доброчестина са били потребни, особено за онова време, когато невежеството е било твърде дълбоко у нас, а фанариотите владици са били в пълното си могущество, за да повдигне човек глас против духовенството и именно в л а д и ц и т е, които са се почитали от простия народ за с в е т и п р е д с т а в и т е л и на светата наша вяра. Нашето сегашно недоволство и голямо в ъ з б у н е н и е против духовните власти и въобще против духовенството ни не може да противоречи на това, що казваме тук. Това в ъ з б у н е н и е не е било и не е плод само на истинско религиозно чувство. Злоупотребленията на фенерското духовенство у нас бяха твърде безобразни, така щото народът се п р и н у д и най-после да изпъди от себе си това развалено, нравствено паднало духовенство; но туй стана, да си го кажем, с чувство на религиозен страх и не толкоз в името и в защитата на вярата ни, колкото в името и защитата на личните и народните ни интереси, което, разумява се, така също е важно, както ако би станало и в името на вярата. И днес за днес р е л и г и о з н о т о в о л н о д у м с т в о при всичката негова привлекателност гледа се у нас с недобро око от всичката благоразумна част на народа ни. За съжаление днешните условия, в които се намира народът ни, са такива, щото това волнодумство се развива у нас повече и повече и става, тъй да речем, на м о д а, особено между младото поколение. Много н е д о р а з б р а н и считат това волнодумство за знак на у ч е н о с т, на о б р а з о в а н о с т, последствие на което съблазняват и други, още по-недоразбрани. Защото в такъв едно положение, на работите, в това (религиозно) отношение се корени голямо зло за бъдещата ни народна до-

брочестина, ние ще кажем няколко думи още връх това отгоре.

При изтребването и изкореняването на злоупотребленията, струвани от фанариотите, не може и не можеше да се не закачат и някои доста важни форми на вероизповедната практика, даже и някои основи (поне във вънкашната им видима форма) на самата ни вяра. И наистина почти едновременно с недоволството против владиците-фанариоти, едновременно с повсеместното тяхно изпъждане от отечеството ни религиозното волнодумство, острите нападения, както и оскърбителните присмивки върху много наши черковни постановления и върху всичкото духовенство въобще се усили и разпръстрани. Това трябваше така да стане по самото естество на работата. Злоупотребленията и беззаконията се вършеха от духовенството и се прикриваха със светостта на вярата; не можеше прочее да не се докачи и едното, и другото, когато се изкореняваше злото. Но еднъж възбудено религиозното волнодумство, еднъж позволени нападенията и укорите върху някои постановления и даже основи на вярата ни не можеха да се спрат и не се спряха навреме. За голямо съжаление те се продължават и сега и възбуждвани, както и поддържвани от някои млади, криво мислени и наречени и и т е л и г е н т и, отчасти пък и от нашата журналистика, те от ден на ден приемат по широк и, разумява се, по-опасен за народната ни бъднина размер. Казваме «за голямо съжаление», защото у нас няма туй развитие и просвещение, което, като осветлява добре работите, дава пълна възможност вярно да се различава лъжата от истината, накарва да се отхвъргва лъжата беззабавно, а истината да се укоренява повече и повече. Поради това, какво виждаме да се върши у нас? За злоупотребленията и некадърността на свещениците и въобще на духовенството осъжда се у нас самото свещенство; затова, че черковните молитви и черковните обряди не се извършват у нас с подобающото им благочиние и благочестие, осъждат се самите обряди и молитви; затова, че черковната проповед не е у нас, както трябва, осъжда се и се вдига на смях самата проповед черковна; затова, че някой си свещеник, притиснат от сиромашия, кара се, за да му дадат една или две пари повече, опозорва се у нас цялото свещеническо съсловие с имена п р о с я ц и и т у н е я д ц и[1]. . . А с този

[1] Ние имаме потреба от свещеници. Свещениците са необходими в общественият ни живот. За удовлетворение на тая необходимост

начин разклащват се основите на вярата, помрачава се и се разваля религиозното чувство у нас. Може да не е очевидна голямата опасност за народната ни бъднина от едно таквоз положение на работите в това отношение, особено сега, при настоящето наше умствено и нравствено състояние? Опасността е голяма. Нравствеността е основа, най-якият корен на народният живот, на народната доброчестин. Падне ли един народ нравствено, той вече е в голяма опасност и откъм самото си съществувание. А между това отслабването и развалата на религиозното чувство, особено в такова време, когато един човек или един народ се намира още в доста силно невежество или в началото на своето свестяване, непременно ще поведе към развала на нравствеността. Същността на нравственото чувство се корени във вярата. Вярата — и истината вяра — винаги ни поучава на любов, добродетел, честност, снизхождение, съгласие и въобще на цяла нравственост, като при това заплашва непослушните и непокорните не само с временни, но и с вечни наказания. Науката, като разлива светлина на всичко, дава на човека възможност още по-добре да оценява високото поучение на вярата, още повече и по-яко да укоренява в себе си истинното религиозно чувство. Вярата ни дава високите истини на нравствеността, а науката осветлява тези истини и по-яко ги вкоренява в нас. Когато вярата ни учи какви са длъжностите ни към нас самите, към ближните ни и проч., и проч., науката ни обяснява защо са и защо трябва да са такива тези длъжности, какви биват сетнините от изпълнението или неизпълнението им и проч. И така, вярата, съединена с науката, оздравява на човека и на цели народи най-чиста и най-яка нравственост,

---

ние сами насърчаваме и подбуждаме да приемат свещеническият сан някои наши съседи, които имат склонност на това. Но человек, щом приема важния този сан, от него се взима вече възможността да си придобива прехраната иначе освен със свещеничество. Той не може вече да взема мотиката да иде да копае поденно и да печели. Ако би да стори това, ние сами би го осъдили строго. Но когато свещеникът е принуден да употреблява разни, много пъти невинни, но за то неблаговидни способи, за да улесни прехраната на себе си и на семейството си, ние, зарад които той си е оставил занаятът, оставил си другото скромно занимание, ние с ярост хвъргаме на него камъни. Ние имаме нужда от него и когато той наместо да си работи частната скромна работа, труди се за удовлетворение на нашите нужди и иска за този си труд възнаграждение, ние го наричаме просяк и тунеядец... Чудна наистина логика! А още по-чудна пък справедливост от наша страна!...

а следователно и пълна възможност на честит и траен живот. Но таквоз едно съединение на вярата с науката не е още възможно за всички; всеки човек и всеки народ не може още да се сдобие с потребната наука. Обаче вяра, религиозно чувство се корени всекиму в сърцето. Когато е то чисто, неразвалено, непомрачено с лъжливи някакви си идеи и понятия, тогава то само по себе си бива доста яка юзда против влечението на лошите страсти и наклонности, бива яка опора, чист и свят източник на чиста нравственост, тогава и науката, ако би да се придобие, ще може да даде най-благите плодове. Но каква нравственост може да се иска от човека, в когото при дълбокото невежество и умствена сиромашия е разклатено, развалено и помрачено и религиозното чувство? Влеченията на нашите страсти и наклонности са силни; искат се от нас големи усилия, за да можем да противостоим на тези влечения. Понякогаж даже те биват дотолкова силни, щото на тях не може да противостои нито разумното съзнание на длъжностите, нито пък дълбокото и истинно религиозно чувство. Сега как ще може да противостои на страстите и наклонностите си един човек груб, дълбоко невежествен, който последствие на това си невежество не знае почти никакви високи душевни потребности, никакви други наслаждения освен удовлетворението на грубите си и повече инстинктивни, тъй да кажем, отколкото съзнателни побуждения и потребности — как такъв човек ще може да бъде нравствен, ще може да удържва лошите си страсти и наклонности, когато у него няма и религиозно чувство, или пък то е разклатено, помрачено и развалено? Такъв човек не може да намира опора против влечението на лошите страсти и побуждения в р а з у м н о т о с ъ з н а н и е на длъжностите си към само себе си и към ближните си, защото таквоз разумно съзнание се придобива и вкоренява в човека само при помощта на истинното образование — а това простият невежествен човек го няма, няма в него и истинно религиозно чувство. Разумява се, че такъв человек не може да бъде друго освен нравствено развален човек, за когото няма нищо свето, който си позволява, колчем си науми само, да тъпче и вяра, и нрави, и обичаи, и приличие, и чест, и съвест. . . Де нравствената юзда, която би го удържвала от това? Такваз юзда няма нито в главата му, нито в сърцето му. . .

Таквоз едно прескърбно нещо виждаме да се явява днес и у нас, между народът ни. У нас има вече доста такива лица

(всичките почти м л а д и), на които религиозното чувство е почти съвършено развалено и които в същото време нямат никаква друга нравствена опора, защото са лишени от образование, от истинска наука, а още по-малко имат пък и колкоголе добра отхрана. И виждаме ние в о о ч и ю, че такивато лица, освен дето не са годни за нищо добро и полезно, ами още пречат и на всяка добра обществена работа. В глупата си гордост те осъждат и укоряват всичко, което се предприема от по-благоразумните им съграждани за общественото добро. Лишени от колко-годе здрава разумност, лишени и от образование или може би запознати само с т р и ц и т е на европейската цивилизация, а че и тя никак, неразбрана или съвършено криво разбрана от тях, те при всичко че са дълбоко невежи, че са глупи, нахално осъждат и вземат на смях всичко, което е свето и почитаемо от цяло общество, от цял народ. Сами лишени от колко-годе добра нравственост, те на всичко гледат със свои очила. И за то за тях не съществува никакво приличие, никаква почтеност, никаква честност, нито срам: всичко това за тях е глупости — и ето че ги виждаме без свенене да се предават на пиянство, разврат и пр. пр. . .[1]

Отде се е взело това зло у нас? Отде са се появили подобни личности, които не могат да бъдат друго освен я з в а в народният живот, в народната доброчестина и на които размножението би било опасно от най-голяма степен за народът ни? Нам ни се струва, че две са причините на това.

Първата причина по нашему е тая: много от нашите младежи, които им се е паднало да отидат вън от отечеството си по наука, не са могли по разни обстоятелства и не могат да си постигнат целта напълно, т. е. не могат да получат поне и малко, но здрава наука, а са се запознавали и се запознават с онова, което може без труд, скоро или лесно да се усвои, но което в същото време се хвърга в очи — запознават се т. е. с у л и ч н а т а европейска цивилизация, с т р и ц и т е на тая цивилизация. И с таквоз едно с ъ к р о в и щ е те са се

[1] Един разбран учител така характеризува младежите в един град у нас: «Н а ш и т е м л а д е ж и м о г а т с е р а з д е л и н а т р и р а з р я д а: 1. П о-у ч е н и ч к и, в к о и т о в л а д е е г о р д о с т т а, е г о и з м ъ т, с в о е н р а в и е т о и б е з б о ж н о с т т а; 2. Н е у ч е н и, к о и т о о т г л у п а в и н а п о в е ч е п р е ч а т н а р а б о т и т е, о т к о л к о т о п о м а г а т; 3. Н и т о у ч е н и ч к и, н и т о н е у ч е н и ч к и, н о п р е д а д е н и н а р а з в р а т и п и я н с т в о, к о я т о п о в е ч е и п о в е ч е с е у в е л и ч а в а и р а з п р о с т р а н я в а. . .»

връщали и се връщат в отечеството си, дето с глупи нападания и осъждания на много съществуващи народни обичаи, на които те не разбират истинното значение, с нападения и осъждания на вярата и на религиозните учреждения, които още по-малко познават и разбират, стараят се да прикриват своята умствена голота и в същото време да играят рол на учени мъже.[1] Младостта се увлича от подобни бляскавости. Такивато неразбрани разпространители на европейската най-долна цивилизация в отечеството ни правят доста силно впечатление, особено на нашето младо поколение, което като чува отвсякъде похвали и превъзнасяния на европейските народи за тяхното просвещение, за техните успехи в науката, та и във всичко, силно желае и то да прилича в н е щ о си на европеец. А ето че е в р о п е й щ и н а т а му се дава от неразбраните цивилизатори, която европейщина пък не е трудно да се усвои. И така, малко по малко, нравствената развала се разпространява у нас.

Другата причина на това зло се заключава в оная погрешка, която се прави и сега още се прави в разкриването, изобличението и в изкореняването на злоупотребленията, струвани у нас във вярата и в черковната практика. Тази погрешка се е състояла и се състои в това, че при голямото усердие да се извадят на видело всичките злоупотребления в религиозният наш живот въобще не само че твърде малко и даже никак не са се полагали старания да се каже и истинният цяр за тях, ами още са бивали и биват усилия да се снижи религиозният ни живот по причина на злоупотребленията. Хулиме ние и укоряваме духовенството за неговата некадърност и злоупотребление, представляваме това духовенство в най-черни бои,снижаваме го до немай-къде и проч., и проч., а твърде малко или почти нищо не говорим за необходимостта на това съсловие в религиозният ни живот, за онова високо и свето значение, което то има във всичкият ни

[1] Как инак може да се обясни това например, че един млад, който се е научил да се вчесва, глади и облича по европейски, научил се е да бъбри що-годе, да речем, френски, а няма никаква наука и всъщност пълен е със суеверия и предразсъдъци — и този младеж си позволява да хули и осъжда много обичаи народни, позволява си да се смее на вярата, както и на много религиозни учреждения? Как да си обясним това, че някои учители позволяват си и с л о в о м, и д е л о м да развалят религиозното чувство в своите ученици, както и в гражданите, в града на които учителствуват? Нали е това по причина на тяхната умствена голота?!

живот, частен и обществен, както не говорим нищо за причините, които са докарали до таквоз упаднало състояние сегашното наше духовенство, нито за средствата, чрез които да може това съсловие да се издигне на оная нравствена височина, на която му подобава да стои. У нас е било и ще бъде на винаги истинно религиозно християнско чувство. Това е една силна гаранция, че християнското духовенство ще съществува, догдето трае на земята Христовата черква. Без това духовенство е немислим християнският живот, особено в тази форма, в която съществува той днес за днес. Никой няма право и никой не може безнаказано да разклаща от основание този живот, особено когато той е силно вкоренен, както е сега у нас. Онзи, който би се решил да направи това, особено у нас, при настоящето наше умствено и нравствено състояние, той би се решил да разруши и народният ни живот. Следователно голям грях е спрямо народната доброчестина и спрямо вярата да се ползуваме от временното наше неразположение и озлобление към духовенството за неговите злоупотребления и да тъпчиме в кала това съсловие, защото от наша страна не снижаване трябва на него, а нравствено въздигане и нравствена поддръжка. Духовенството съществува и ще съществува у нас. И това му съществуване трябва да е полезно за народът, както е и необходимо. Но ние със своите си укори и охулвания не пречим ли твърде много на това? За да може духовенството да си изпълнява назначението, както трябва, необходимо е да се ползува то с почит и уважение и наша длъжност е не да отнемаме и онова малко уважение, с което духовенството се ползува у нас, ами да се стараеме да го увеличаваме, като показваме на самото духовенство средства, чрез които то ще може да стане достойно за истинно и дълбоко уважение. Така трябва да правиме и с всичко, що се отнася до религията ни въобще. Според нас тактиката на някои да изобличават злоупотребленията на духовенството с единствена цел — да снижат, да стъпчат в кала това духовенство, както и да закачват някои религиозни обреди и основи и същите да вдигат на смях, а не да съдействуват за неговото изправление, за неговото нравствено въздигане — такава тактика е вредителна, много вредителна за настоящата и бъдещата народна наша доброчестина и онези, които си служат с такава една тактика, трябва добре да премишляват за тежката и страшна ответственост. Такваз и една тактика бива причина лесно да се разплодяват та-

кива глупави и безсъзнателни, но за то решителни волнодумци, които, като нямат никакво сериозно убеждение, снижават и тъпчат и най-светите неща и които тъй много пречат на всяка полезна обществена работа.

Такива са по нашему сетнините и такива трябва да бъдат те от религиозното волнодумство, последствие на което развали се у нас нравствеността. Обаче колкото това е прескърбно, толкова пък, от друга страна, е утешително туй, че при всичката привлекателност на волнодумството, при всичката негова модност и бляскавост здравомислието у нас турга един силен отпор на глупото и вятърничево волнодумство. Повечето част от народът, ако и простичка, но за то със здрав ум, със здраво религиозно чувство, както и нравствено, не се увлича от глупостта и вятърничавостта на онези, които всичкото си достойнство и всичката си ученост полагат в бъбренето, в религиозното волнодумство, макар и да не знаят нито защо бъбрят, нито защо и какво хулят; напротив, заедно с разумното осъждане на беззаконията и злоупотребленията, струвани от кого и да би било в религията и в черковата, тя запазва в себе си дълбоко вкоренено истинното религиозно чувство, което усилва и укрепява човека в добрата и разумна нравственост, и в същото време пък се отвръща и отблъсква от себе си всичките вятърничави и глупави волнодумци[1]. Искаме да кажем, че и сега, когато религиозното волнодумство и безнравствеността са на мода у нас и служат за знак на «цивилизация», народът ни ги отблъсква и осъжда. Така е правил народът ни и преди. Само по причина на дълбоко невежество преди се е вземало за религиозно волнодумство всичко онова, което би се казало и против най-вопиющите злоупотребления, толкоз повече че тези злоупотребления са се прикривали със светостта на вярата.

---

[1] Тук възможно е да се запита: кога е така, защо са тези страхове за развалата на нравствеността в народът ни? Защото наистина има от какво да се страхуваме. Разплодяването у нас на вятърничави и глупави волнодумци, които не по убеждение, ами тъй, от глупост, от маймунлук, си позволяват да хулят и тъпчат и най-достоуважаеми и свети неща — таквоз едно разплодяване е и ще бъде голяма пречка за нашето умствено и нравствено развитие. Вярваме, че рано или късно такваз една зараза ще се очисти от нас. Но не е ли грехота да натрупваме и други препятствия на свободното и успешно наше народно развиване и усъвършенствуване, когато и съществующите сега препятствия не са малко!?

И така, трудно и много трудно е било преди, когато, както вече казахме, невежеството и фанариотският деспотизъм са господствували у нас, трудно е било да се реши човек да дигне глас в полза на народното свестяване. При всичко това обаче такъв глас се издига, дързостно, но спасително слово се чува именно оттам, отдето повидимому трябвало би най-малко да се чака, оттам именно, дето фенерската злоба и тирания могла е най-свободно и съвършено безнаказано да свирепствува: от мълчаливата килия на един калугерин — българин[1]. Този св. монах е свещеномонах Паисий, родом от Самоков. Отец Паисий е бил калугерин.

---

[1] На това отгоре може многома да ни забележат, че, напротив, най-много от мълчаливите килии на нашите калугери трябвало би да чуваме глас за народно свестяване. Наистина, ако вземем във внимание това, че калугеринът си посветил животът на служене богу и че таквоз едно служене той може да направи само когато не щади нито живот, нито спокойствие за доброчестината на ближният си, в такъв случай, разумява се, че трябвало би нашите калугери да са си възвишавали гласът на разумното свестяване на хиляди и милиони свои съседи, и съседи не чужди, а свои — свой мил и драг народ, защото «пастир добрий душа своя полагает за овци». Но, от друга страна, не трябва да забравяме и умственото, както и нравствено състояние на нашите калугери. Повечето от тях са били человеци наистина благочестиви, но неучени и прости. Те следователно не са могли да разберат добре мисията, задачата си. При това тук е имало голямо влияние и туй, че целта или задачата на калугерството се е тълкувала и разбирала съвършено не тъй, както би се следвало на основание на божественото учение. Евангелието казва: «Който ос ави баща си и майка си мене ради и евангелия ради, той ще да си спаси душата.» Тези слова, както и други подобни на тях, криво са се разбирали и за то калугерите са считали, че са изпълнявали своето високо призвание, когато са напускали мирът, отделяли са се от родители, познайци и приятели и в манастирските стени забравяли са всичкото мирско и не са се грижили за нищо друго освен само за себе си, за спасението на своята душа. А между това словата на Спасителя никак не учат тъй. Отричането от майка и баща се иска, но мене ради и евангелия ради, т. е. за делото, което е вършил божественият наш Спасител. А това дело е изваждането человеците от мракът на невежеството, на суеверията и тяхното просветение с истината. За това дело иска Спасителят отричането от баща и майка и от всичко, що е мило на човека в този свят. Но калугерите, ако и да са имали в основата си тази истина, отпосле изкривили са я, наченали са да я тълкуват не тъй, както трябвало, и за то калугерите не са могли вече да постъпват съобразно с истинският смисъл на Спасителевите слова. По тези причини преимуществено (разумява се, и по причина на дълбокото невежество) повечето от нашите калугери гледали са на народното свестяване като на дело мирско и следователно — като на дело, съвършено чуждо

А кой по-добре можал да знае, доколко може да се простира злобата на фенерските духовни деспоти, особено над един калугерин? Фенерските владици винаги деспотически са се разпореждали със съдбата и на мирски хора, колко повече под тяхната неограничена власт, под техният пълен произвол трябваше да бъде едно духовно лице, един прост сиромах калугерин . . . Когато фенерската злоба е могла да преследва и да хвърга в тъмници или да праща в заточение человеци мирски, които би могли да намерят защита и покровителство в законът на правителството ни, колко повече силна трябвало да е била тя над беззащитните калугери, на които законът, защитата и осъждането са били в ръцете, в щението на владиката! И всичко това не можел да го не знае Отец Паисий. Но, вижда се, любовта към народът в Отца Паисия е била по-силна, отколкото страхът пред фенерската злоба, вижда се, желанието да види народът си що-годе свестен и честит — това свето желание в Отца Паисия е било твърде силно, когато той е презрял всички несгодности и мъки, които неминуемо би го слетели, и се е решил да вдигне глас в укор на всемогущото тогава у нас фенерско духовенство и в полза на народа — глас за народно свестяване. В своята история «О царех и святих болгарских и о всех деяния болгарских», която е писана преди сто и повече години (около 1760 г.) «на ползу роду болгарскому», ето как оплаква Отец Паисий жалостното положение, до което фенерското духовенство довело българския народ: «. . . тогда ся (когато османите покорили българите) патриарси цароградски . . . с насилие паки освоили терновская патриаршия под своя власт и на пакост и злоба, що имеют на болгари, еще из перво време не поставляют от болгарского языка епископи болгаром, но все от гречески язик, и нерадат отнюд за болгарски школи или учение, но обращают все на гречески язик з а т о с а о с т а л и б о л г а р и прости и неучени и неизкусни писанием и много са от них обратили на греческая политика и учение и за свое учение и язик слабо брежат. Т а я в и н а б о л г а р о м о т г р е ч е с к а я д у х о в н а в л а с т п р и х о д и т и м н о г о н а с и л и е н е п р а в е д н о о т г р е ч е с к и в л а д и к и т е р п ъ т в о с и я в р е м е н а.»

за тях, толкоз повече че туй народно свестяване се е преследвало от началниците на тези калугери. Ето защо ние казваме, че от техните килии трябвало би най-малко да се чака глас за народно свестяване.

А на друго място в същата история, като споменува за това, че многома от българите презират народността и езика си и се превръщат в гърци, блаженият Паисий наш преминува към свестяване и насърчване. Той употреблява всичките си усилия, привежда примери, както от свещената история, така и от нашата отечествена гражданска — само и само да разбуди народният дух, народното самосъзнание.

«О неразумни и юроде — вика Отец Паисий, — поради что ся срамиш да ся наречеш болгарин и не четиш по своя язик и не думаш, или не са имали болгари царство и господарство, за толико царствовали и били чудни по вся земля, и много пути от силни римляне и от мудри греци дан въземали, и давали им царюве и кралюве свои царски дъщери в съпружество и да би имели мир и любов с цари болгарски, и от всего славенскаго народа най-славни били болгари, първо са они патриарха имели, перво они ся кръстили, най-боля земля они освоили, тако от своего народа словенскаго они силни и чесни били и перви с в я т и и словенскии от болгарски род и язик просияли . . . но от що са ти неразумне срамиш от свой род и влачиш се на чузди язик? Но са рече: гръци по-мудри и по-политични, а болгари са прости и глупави и не имеют речи политични . . . но боле ест болгарска простота и незлобие . . .» Оттук надолу преподобният Паисий начева да сравнява българската простота и незлобие с гръцката мудрост и злоба и майсторски рисува превъзходството на първата пред последната; а за доказателство на това превъзходство той привежда много примери от свещената история.

Какъв език! Какъв чуден и дързовит език, особено по онези тежки времена! . . . С такъв език е можал да говори само онзи, който е имал неизказана, н е б е с н а любов към своят злочест, но мил и драг народ. Всичката цел и намерение на Отца Паисия е било — да възбуди в българите съзнание на своето народно достойнство, да възбуди в тях народната гордост, народното чувство. И как добре разбирал времето си Отец Паисий! Народът унижен, народът в безсъзнание, народното чувство заглъхнало, народното достоинство потъпкано. В таквоз едно време необходимо е било да се внуши на народа уважение към само себе си, като се научи да гледа с почет на всичко онова, което е негово, което е б ъ л г а р с к о. И Отец Паисий не пренебрегва с нищо за достигването на една такава важна и света цел.

Той прави предмет на уважение българската простота, от която многома са се срамували, уподобява тая простота с простосърдечието и незлобието на ветхозаветните св. мъже и с истинна гордост турга тая простота много по-горе от гръчката кичлива и лъжлива мудрост.

И този глас на Отца Паисия дали се е посрещал със съчувствие, дали е достигвал до сърцата на ония, към които е бил отправен? При всичко, че тогава е владяло у нас невежество, този свети глас, издигнат от чисто и искрено сърце, издигнат в името на божията правда, както и в името на потъпканата правда народна, не е останал съвършено глас вопиющий в пустиню. Той е намирал отзив, особено в онези българи, които при доброто неразвалено сърце, при здравият си природен ум, запазили в себе си, подобно на Отца Паисия, дълбока и искрена любов към своят злочест народ, а при това знаяли са и малко-много да четат. Ето какви забележки са си правили читателите на Отца Паисиевата история:

«Аз Макарие, иеромонах хилендарски, прочитах ето историю, и разумях что ест писано в нея, и вие потрудите се, братиа, та я прочетете да ви буди на ползу, болгаром похвала, а на пакост греком, 1772 год. Маия 18 ден.»

«Аз Георгий, иереа грешний и окаяний от село Жерувна, прочитах сию историю и разумях что ест писано в нея, и вие потрудите се, братиа, та я прочетете да ви буди на ползу болгаром похвала и на пакост греком.»[1]

Такива забележки от страна на разни читатели се срещат няколко в историята на Отца Паисия. Във всяка една забележка има тези характеристични слова: «Болгаром похвала и на пакост греком.» Тези слова ясно и гръмко свидетелствуват какъв плод е давало прочитането на Отца Паисиевата история, как се е възбуждало народното чувство, народното самосъзнание, как се е вкоренявала обичта към народното име и се е въздигало народното достолепие. О, велик е бил Отец Паисий!

Но Отец Паисий не е самичък в това поле, т. е. в полето на народното наше свестяване. Преосвещеният Софроний

---

[1] И тритех цитати относително за Отца Паисия са взети от: «Н яколко речи о Асеню...» Белград, 1860. Стр. 21 и 45.

наш, писмените трудове на когото отдавна принасят надлежна полза на народът, е достоен другар и съратник на Отца Паисия в това поле. Същата оная дълбока и искрена любов към народната доброчестина, която е въодушевлявала Отца Паисия, въодушевлявала е и преосв. Софрония, правила го е през всичкият свой многострадален живот едно само да има на умът си, за едно само да се труди и мъчи — за ползата на своят мил народ. Езикът ни се гони и тъпче от високите духовни власти, внушава се на народът презрение към този негов собствен език, но явява се българин, накичен не със суетливата гръчка гордост и мудрост, ами с българската простота и българското смирение, с чудната оная любов към народът, с която се е отличавал и Отец Паисий, и учи селските дечица на българско четмо и писмо, а после, владика вече, проповядва словото божие на този п о т и к н ъ т и винаги хулим език народен. Възможно ли е било това да не даде добър плод, да не разбуди в народът свяст и съзнание, да не въздигне в неговите очи и езикът му, и всичко, що е българско? «И прияха мя — разказва преосв. Софроний в своето животописание — християните радостно, и ходех по църквите в недели, в праздници и полагах поучение по нашему болгарскому языку, а они християни, като не чули от други архиерея таковое поучение, имаха мя като едного философа.» Преосвещенний Софроний е прекарал в отечеството си един живот пълен от страдания и тежки неволи. Архиерейският сан не можал да го отърве от тези неволи и при всичко това, когато от немай-къде е бил п р и н у д е н да напусне отечеството, народът си, той изпитва едно голямо душевно огорчение, счита това за тежък грях пред бога и пред народът и се решава с тежки, но важни, полезни за народът умствени трудове да изкупи този си грях. . . . има обаче една скорб — говори преосв. Софроний в краят на своето животописание — и боя ся от бога да мя не суди бог, като узех оное паство на рамена своя и оставих го, но паки надею ся на бога всемилостиваго, како го не оставих зарад почивание мое, но от голяма нужда и от тяшкий дълг, що мя натовариха и що не вярват, како са е разсипал свят, а най-много оная стръна, що е близо до Видин, що е живилище варварское и хайдутское.[1]

[1] С тия подирни думи приспопаметният наш Софроний разбира и означава онова размирно време, когато на отоманската държава в европейските владения вътрешните междуособни борби, водени от дере-

За това ся трудя и деням и нощям, да изпиша няколико книги по нашему болгарскому языку, та ако не би възможно мене да сказувам им сос уста моя, да чуят от мене грешнаго някое полезное поучение, а тии да прочътут писание мое и да уползуют ся . . .»[1] Животописанието на преосв. Софрония, писано от самаго него, което животописание служи за верен и важен източник, от който можем да черпим сведения за нашето домашно житие-битие в тъмните и лоши времена на нашето недавно минало; черковните негови проповеди, които заемат първо място в нашата нова писменост и които са принасяли, принасят и ще принасят на народът надлежна полза, всичко това е плод на дълбоката и искрена любов, която преос. Софроний имал към своят мил народ.

Друг един достоен другар и съратник на Отца Паисия е бил и отец Неофит Бозвели, който е претеглил толкози мъки за своята гореща любов и дълбока преданост към своят народ. Няма съмнение, че тези велики труженици наши имат още много достойни другари и съратници, които словом и примером са възбуждали народното чувство, народното съзнание. Старанията, трудовете и мъките на всички тези велики наши труженици дадоха най-после на народът ни такъв животворен плод — народно събуждане и черковни правдини.

VI

Сега можеме ли да не изказваме към тези велики за нас труженици и към всичките техни последователи въобще едно благоговейно почитание, една дълбоко сърдечна любов, когато сегашното наше народно свестяване е плод на техните неуморни трудове, на техните страдания и мъки?

беювци и от други многома врагове на върховното отоманско правителство, бяха стигнали върха на своето процветяване и на които в челото беше се турнил в северозападните страни на горкото ни отечество потурченият българин Пазвантооглу. За всичко това ние щем надлъжко да поговорим в животописанието на Софрония.

[1] Тези две цитати за преосв. Софрония са взети от неговата автобиография, обнародвана в «Дунавский лебед» за год. 1861, брой 55—62. Г-н Григорович, бившият професор в Казанския университет, а сега професор в Новоросийският университет, открил в руските архиви тая биография и я дал на редакторът на «Дунавский лебед», за да я той обнародва с нужните забележки. Обнародването на този важен паметник стана, но по причина на прекратяването на «Лебеда» наченатите от редакторът бележки прекратени са при самото им начало.

Майката на В. Друмев

Можеме ли след това да не желаеме да се запознаваме с техният живот, с техните велики подвизи и с техните страдания?

Но не е благоговейното почитание само, което ни побуждава да изучаваме животът на нашите велики труженици, да се запознаваме с техните трудове, мъки, с техните стремления, надежди и идеали. Имаме ние други, тъй да речем, по-реални побуждения, за да се запознаваме с тях. Нам предстои още много да се бориме с невежеството у самите нас, както и с много други препятствия. В тая нравствена борба ние имаме нужда от примери на самоотвержение, твърда воля, енергия и т. под., защото, само владеящиц с подобни свойства, ние можеме да имаме пълна надежда, че ще излезем победители от тая борба; трябва ни насърчване, защото препятствията са тъй силни и тъй много, щото нашите собствени усилия често се осуетяват. А такива примери и таквоз насърчване найдобре ще можем да почерпваме от нашите си предци, от нашите велики труженици в полето на нашето народно свестяване. Те са наши. Те са запазили народният дух от съвършеното му загинване, разбудили са народното самосъзнание и в такъв утешителен вид предали са нам великото си дело, за да го ние продължаваме и предадем на потомците си още в по-съвършен вид. Като виждаме какви големи спънки срещали предците ни в миналите мрачни времена за народното ни свестяване и какви трудове трябва да са полагали те за отстранението на тези пречки, не ще ли се видим ние задължени да полагаме още повече грижи за това свето дело, особено когато днес времената са по-охолни, по-благоприятни за народното ни свестяване и развитие? Потомците ни, и те има много да се борят с невежеството и с разни други препятствия на умственото наше напредване. При това днес времената са такива, щото колкото отиваме напред, толкова повече енергия и познания се иска от един народ, за да не остане той назад и да не заглъхне. Успехите на науката (без която никакво трайно, нито честито съществуване е възможно) са днес доста бързи, а ние сме останали много назад. Следователно нам и на нашите потомци най-много е потребна енергия, твърда воля и силна искрена любов към народът, за да можеме ние да правим надлежен успех в умственото и нравствено народно развитие и да спечелим народна доброчестина. Но

подвизите на нашите велики труженици са, на които ние ще можем да се облягаме, от които ще можем да почерпваме насърчване и въодушевление в нашата си народополезна деятелност. Както казахме, тези труженици са наши; ние можем да разбираме техните чувства, техните грижи, желания и стремления. Прочее ние сме длъжни и сами добре да се запознаваме с нашите си велики труженици за своя собствена полза и да предаваме това запознаване на грядущите времена, за полза на потомците ни. Ако ние търсиме в нашето си минало искрици на народна свяст, търсиме примери и насърчвания към енергична деятелност и ги намираме, при всичко че това минало е било тежко и дълбоко невежествено, колко повече ще са в право нашите потомци да искат от нас осветление на миналото? Преди, когато е господствувало пълно, дълбоко невежество, малко са били онези и з б р а н и, които би могли да оставят паметници на своята деятелност, както и на деятелността на своите предшественици и съвременници. Средствата за надвиване невежеството били са тогава малко и слаби, и за то не са за осъждане нашите предци, дето не са ни оставили много паметници за своята деятелност. Сега обаче у нас и съзнанието е повечко, и средствата за надвиване невежеството по-големи; следователно от нас се иска да предадем на потомството си много повече, отколкото са завещали нам нашите предци. А това можем постигна поскоро и по-лесно, ако се запознаем с деятелността на нашите велики труженици и, въодушевени от техният пример, с а м и б ъ д е м д е я т е л н и к а т о т я х з а в народна полза.

Но с това не се изчерпва всичката важност и значение за нас и за нашето потомство на великите ни труженици. Миналото за нас е тъмно, твърде малко познато (говорим за недавнашното наше минало), а да си знаеме миналото — това е необходимо. Миналото е коренът на настоящето и бъдещето. Който иска да добие добро и свястно настояще и бъдеще, той трябва основно да изучава миналото си. В миналото си ние ще намерим причините и условията на много наши сегашни народни особености, с които се отличаваме от другите народи. Всестранното развитие на един народ само тогава може да бъде правилно и успешно, когато бива съобразно с неговите особености, с неговът характер. А от миналото си ние ще можем да си обясним сегашният наш народен характер и вярно да определим пътят, по който трябва да вървим в бъдещето си умствено и нравствено развитие съобразно с

духът на този наш народен характер; в миналото си можем да видиме най-добре кое е пречело на нашето народно напредване и, напротив, кое е съдействувало на развитието ни; можем в него да видим всичките си погрешки, както и причините, по които са произлезли тези погрешки.[1] Като имаме пред очи миналите си погрешки и като знаеме техните причини, ние без съмнение ще се грижиме да избягваме засега и занапред от повторението на подобни погрешки. Да, и въобще знанието на миналото бива винаги, за кого и да е, от голяма полза. Онзи, който си знае добре миналото, той знае какво е бил и какво може да бъде занапред. А това е много важно, особено за доброчестината на един народ. Много опасно нещо за един народ е да не знае себе си, да не знае добре своите способности, да не знае що е бил, що е и що може да бъде. Таквоз незнание твърде лесно може да направи един народ ф а н т а с а н — нещо, което непременно много ще пречи на надлежното и успешно негово развитие.

Но какво е н о в о т о наше минало? Може ли то да ни служи за какви да е назидателни уроци? В това си минало ние сме прекарали един живот почти изключително п а с и в е н. Нямаме в него ние някакви си забележителни душевни подвизи, някакви си въобще д е я н и я, които би ни отворили почетно място в страниците на историята на народите. Какво назидание от един такъв пасивен народен живот? За нас — голямо назидание. В е л и ч и е т о н а д у х ъ т с е п о з н а в а, казвам, в н е с г о д н о с т и т е и в с т р а д а н и я т а, р а з б и р а с е, у н а с р о д е н и о т н е в е ж е с т в о т о. Ние няма да се пущаме в подобни мечтания по отношение на нашето недавнашно минало. Ще кажем само, че за един свестен човек, както и народ, н е с г о д н о с т и т е, от какъвто род и да бъдат те, винаги са поучителни

[1] За миналото винаги се говори с по-голямо безпристрастие и откровеност, отколкото за настоящето. Човек винаги искрено изповядва или открива своите минали погрешки особено ако те са послужили за неговото изправление, но мъчно и твърде мъчно му става, кога му се говори за погрешките, които прави сега. Така е и по отношение на един народ. За неговото минало, ма добро било то или лошо, може да се говори с пълна откровеност, без да се нанесе ущърб какъв да е на този народ. Поради това казват, и истина е, че съдът на потомството е с т р о г и б е з п р и с т р а с т е н; от това и и с т о р и я т а, която не е освен съдържание на миналото, е винаги безпристрастна и нейните уроци винаги поучителни, разумява се, за ония, които могат да разбират тези уроци и умеят да се ползуват от тях.

и ползувателни. При това всякакви всенародни деяния и подвизи имат наистина важно значение в животът на един народ, но само тогава, когато е запазен коренът, т. е. народно-домашното живеене. Чисто народният живот се корени и насланя не толкоз на подобни подвизи, колкото пак на народното домашно живеене, ма добро било то или зло. В това народно живеене се корени жизнената сила народна; там се вижда народната способност, народните желания, стремления и идеали; народният умствен кръгозор, народната душа и сърце. Без корена от друг род деяния и подвизи не могат да осигурят на един народ добра и трайна бъднина, трайно съществуване. Напротив, когато е запазен коренът, запазено, осигурено е и благополучно и трайното съществувание на народа.

Но де е изворът, от който да можем да черпим сведения за това домашно наше народно живеене? Има само един извор, и извор истинен и богат. Такъв извор е запознаването с животът и делата на нашите велики труженици в полето на нашето народно свестяване и въобще на всички такива наши еднородци, които и словом, и делом са се трудили по силите си за народното добро. В животът, в делата, в старанията и страданията на такивато лица и труженици се олицетворява домашният живот на цял народ, неговите теглила и надежди. Такива личности не могат да не оставят след смъртта си памет на своите дела. За тези дела се припомнюва и разказва, а в това разказване не може да не влиза и самото тогавашно живеене, така както си е било то.

Ето с какво още е важно за нас да бъдем познати с делата и животът на нашите велики хора. С това запознаване, при другите изгоди, ще се разясни за нас сегашното минало, което не го знаеме добре, но което е необходимо да знаеме за добрият успех на нашето народно благосъстояние сега и в бъдещето ни.

И така, ето как гледаме ние на животописите на всичките въобще знаменити труженици и деятели, и особено на животописите на нашите народни работници. Подобни велики труженици са олицетворение на народният гений, на народната енергия, на народната честност, на народните желания и стремления; те са животворният онзи извор, от който всинца ние — и слаби, и силни — можем да черпиме енергия, твърда воля, решимост, самоотвержение и честност — неща толкоз необходими при извършването на общополезни народни ра-

боти; от тях можеме да почерпваме ние и най-голямото насърчване в тежките онези минути, когато безчислените препятствия ни отнемат всяка надежда за успех в някое народополезно предприятие. При всичко това запознаването с животът и делата особено на нашите народни труженици в сегашното наше минало има за нас и туй особено важно значение, че ще ни разясни това минало, в което, при всичката негова прескърбна тежина и неутешителност, запазили са се здрави зърна за светла, трайна и честита бъднина на българският наш народ.

Така гледащиц на животописите на отличните народни мъже — чужди и наши, — ние намираме за твърде уместно и полезно да запознаваме читателите си с живота и делата на повече знаменити личности. Затова именно «Българското книжовно дружество» в един от своите органи — в Периодическото си списание — има открит особен отдел за животописанието. В този отдел ще се поместяват животът и делата на знаменити — чужди и на наши — мъже, които са съдействували, всеки в своята страна, за доброто на народът, за неговото нравствено и материално благосъстояние, както и за всеобщото благо на цялото человечество.

Защото много от нашите отлични народни дейци и труженици, особено от по-подирните времена, не ни са още добре познати, ние в това си изложение не ще можем — при всичко, че много желаехме — да следуваме един надлежно строг хронологически ред относително за животописите на тия наши славни мъже.

И така в идущата — четвърта книжка на «Периодическо списание» — ще можем вече с божията воля да започнем излагането на самите животописи на някои от нашите много заслужливи и нам достатъчно вече известни мъже, а именно ще да изложим най-първо животописът или по-добре да кажем,благотворните деяния на гореспоменатият Отца Паисия, подир животописът на когото ще последва животописът на преосвещенейши Софроний Врачанскаго и на други нататък.

Стойко Владиславов — Софроний

Отец Паисий, както казахме, е един от онези наши велики народни деятели в недавното наше тъжно минало, животът и делата на които са били такова могуществено, тъй да речем, оръдие на народното наше свестяване и възраждане, начало и твърда основа на сегашното наше свестено състояние и бъдеще разумно развитие, висок пример за как трябва да се слугува на народното дело и силно насърчване на свят подвиг.

Ние нямаме още много и положителни свидетелства за началото на нашето народно свестяване и пробуждане от дълбокият сън на невежеството, но може с достоверност да се предполага, че таквоз едно начало е било положено във втората половина на миналото столетие, и че първият начинател на тоя пресвят за нас подвиг е бил приснопаметният Отец Паисий. Така да казваме дава ни право написаната от него история «О царех и святих болгарских и о всех деяния болгарских», в която светиня му се обръща към българите с такива сладки и свети речи за свестяване.

Прочее да се запознаеме с животът на този велик български труженик и борец против невежеството и тогавашното фенерско своеволие и безбожие било би за нас едно от найинтересните и благотворни неща. От неговият живот ние фактически би се запознали с тогавашното време и с условията на тогавашният наш обществен и домашен живот. За съжаление Отец Паисий не е оставил описание на живота си, а нам не са познати за неговът живот и за времето, в което е живял той, други сведения освен ония, които можеме да извлечем от неговата история. Истина, Отец Паисий в предговорът на историята си дава ни драгоценни сведения, от които ние виждаме до какво заглъхване е достигнало тогава народното чувство и народното самосъзнание и какви благородни усилия е употреблявал сам Отец Паисий, за да хвърли в сърцата на еднородците си искрици на народно чувство и съзнание. Но паметник за народното житие-битие, за народният домашен живот, за теглилата и надеждите на народът в неговото страшно размирно време, за своите собствени теглила и усилия за народното добро, както и за мъчнотиите и пречките, които срещал в тия си благородни усилия — такъв памет-

ник Отец Паисий не ни е оставил, поне не ни е известно още, ако е оставил.

Искрата обаче, хвърлена от Отца Паисия, не угасна, а, напротив, малко по малко тя запали свещеният огън на народното чувство и самосъзнание в сърцата на много избрани българи, които станаха негови ученици и последователи. Ние вече споменахме накратко какво благодетелно влияние е имала Отца Паисиевата история на съвременниците и последователите му, какви свети чувства са се възбуждали от неговите думи в техните сърца, а от изложението на г. Дринова за Отца Паисия[1] всеки е можал да види, че достойният и вечно незабравимият Отец Паисий е имал много ученици и последователи, които, кой много, кой малко, са действували за народното свестяване. Един от най-знаменитите по животът и народополезните си трудове негов ученик и последовател, а също и съвременник е бил, без противоречие, Стойко Владиславов, когото отпосле, като стана владика (епископ), нарекоха Софроний, и който е оставил драгоценни паметници както за нашата нова история, така и за нашата млада книжнина.

Преосвещеният Софроний наш е обезсмъртил своето име не само със своите отечески старания, които негово преосвещенство е полагал при животът си за полза на милият си народ, но още и с драгоценни списания, които е той оставил нам. Едно от неговите умствени произведения е познатото на всинца ни Толкование или неговите черковни проповеди, които той, далеч от отечеството си (в Букурещ), е списвал за милите си еднородци, така щото, ако да не могат те от него да чуят някое полезно поучение, поне да прочетат писанията му и да се ползуват от тях. Тези поучения, няма съмнение, че в своето време са били едни от най-благодетелните неща за нашият народ, защото в то време, когато народът е бил подтикнат отвсякъде и лишен от правото си да слуша словото божие на своят език, тези поучения са били като благотворна роса за убитият почти народен дух. Обаче не само за онова време са имали те голямо значение; това значение тяхно не се е изгубило и за днешното време. И днес поученията на преосвещенаго Софрония се четат по черквите и посяват в сърцата на слушателите семена на благочестие, на-

[1] «Пер. спис.», кн. IV.

станяват ги на добър път.[1] Може ще мине още много време, ще минат години, а поученията на преосвященаго Софрония ще принасят на народът оная полза, която така от душа и сърце е желал на народа си сам преосв. Софроний.

Друго негово познато нам умствено произведение е описанието на животът му, направено от него самаго. Това описание има голяма цена за нас както във филологическо, така особено и в историческо отношение. От него, както и от поученията му, ние ще видим каква е била народната ни реч по онези тъмни и тъжовни времена, защото преосв. Софроний се е родил, отраснал и учил се е в отечеството си България, следователно не е можал да заеме някои несвойствени на езикът ни и з г и б и и изражения, а е писал така, както се е говорило тогава, може само с това изменение, каквото могло да произведе влиянието на черковнословенските книги. Но онова, за което животописанието на преосв. Софрония има най-голяма важност, това е за нашата нова история. Преосв. Софроний е живял, както ще видиме, в най-тъмните за нас времена, когато теглилата и невежеството у нас са достигнали до върхът си. А с това време ние можеме се запозна от животописанието на преосв. Софрония.

Според тази двойнствена за нас важност на животописанието преосв. Софрония ние намираме за добре да обнародваме този животопис нацяло, тъй както си е написан от преосв. Софрония и както се е увардил до нашето време. На това се решаваме ние толкоз повече, че досега у нас нацяло не се е обнародвал той, освен в «Дунавския лебед», и по тази причина този драгоценен паметник е неизвестен или твърде малко известен на народът ни. Преди обаче да почнем буквалното му обнародване, ние считаме за потребно по-първо в кратки и общи черти да запознаеме читателите си с времето, в което е живял преосв. Софроний и е извършил своите велики и светли подвизи за в народна полза. Това ще даде възможност на читателите поне по-добре да разбират много политически особености в тогавашното време, в което е живял

---

[1] Черковните поучения на преосв. Софрония бидоха издадени преди години в Букурещ в п р е р а б о т е н вид под наслов «Евангелие поучително». Ние не можем да не съжаляваме за такава една самопроизволна работа на хора с п е к у л а н т и. Чистият и простият Софрониев език развален, развалени и поученията му! Такива работи могат безнаказано да се вършат само у нас . . .

преосв. Софроний, и които особености, при сегашният поправилен политически ред, би ни се показали чудни и непонятни; а, от друга страна, характерът на преосв. Софрония, неговата любов към народът би ни се представили още по-ясно и в по-голямото си величие.

Стойко Владиславов-Софроний се е родил в Котел на 1739 година, а починал е в Букурещ или на 1815 г., или на 1816 г., кога именно,не се знае точно; толкова само е добре известно нам, че до 1814 г. още е живеел.

Прочее целият живот на преосв. Софрония се пада в найлюто и размирно за Европейска Турция време. Тъкмо по него време държавният строй на Османската империя се намираше в едно, тъй да речем, преходящо и ненормално положение, следователно удряше и на разслабване. Една от главните причини на това е било туй, че по това време именно достигнаха до най-силно упадване и забравяне гражданските добродетели на османците, с които добродетели тия подирните се отличаваха тъй много по-отпреди, в разстояние на няколко столетия, а сега, наместо тези добродетели не владееше друго освен всякакъв род лошевини и своеволия, които не можаха да не разклатят цялото здание на държавата и да не принесат на нея толкова пагуби. Тогава със стотини чети делибашийски, дахийски, кърджалийски и пр. вълуваха безнаказано по целият Балкански полуостров, пленяха, горяха и опустошаваха всичко по своят неограничен произвол; всеобщата анархия господствуваше тогава, последствие на което навсъде по Европейска Турция населението се умали наполвина, занаятията на жителите заглъхнаха съвършено, търговията беше невъзможна, а от това и самата държава дойде в доста отслабнато състояние.

Но как правителството е допуснало такъв един ред на работите, който не е можал да не бъде така гибелен за самата държава? Тогавашните правителства и държавни мъже заедно с тогавашните султани не са могли да не виждат всичкото зло за държавата от един такъв ред на работите, не са могли да не познават пагубните сетнини, кои би докарал на държавата такъв един ред. Те са съзнавали това напълно и са употребявали усилия, за да се изкорени злото. Но техните благородни усилия не са могли да имат желаният успех по

онова време. Военната организация, благодарение на която османците покориха Балканският полуостров, остана в пълната си сила и след като се утвърди тук тяхното владичество, така щото победителят и побеждениятстрого се различаваха един от друг: първият трябваше да бъде самопроизволен господар, а последният — безпрекословен слуга. Таквази организация обаче не можеше да бъде полезна за една държава, на която беше съдено да има един траен живот. За такъв един живот искаше се изменение на държавният строй, искаше се и покорителите, и покорените да бъдат равни пред законът,да бъдат еднакво любими от престолът, еднакво привързани към страната. Между това дълговременният навик на своеволие и господство и религиозният фанатизъм на османците никак не позволяваше да стане необходимото и благодетелно изменение на отношенията между побеждените и победителите. Освен туй управлението в Османската държава ако и да беше, както е и сега, монархическо, но нямаше тая добра нареда, по която отделните областни управители да бъдат строго подчинени на една господарева воля и ответствени пред законът за своите действия, ами всеки в своята област беше неограничен властелин: имаше само известни някои обязаности към правителството, а във всичките си други действия относително към своите областни подчинени беше върховен съдия и повелител. Така щото по онова време, за което ни е речта (в миналото столетие), в Турската империя монархизмът съществуваше само на слово, за форма, а всъщност владееше феодализъм. Това феодално управление достигна до съвършено безначалие в Европейска Турция във втората половина на миналото столетие, когато вече за турската държава почна да се чувствува настоятелна нужда за преобразования, особено във военният държавен строй. Знае се, че първоначалното военно устройство у османците, както въобще и в Европа, не беше такова, каквото е сега. Тогавашните многочислени пълчища нямаха еднакъв ред, еднаква и строга дисциплина, не се управляваха от една воля, ами от волята на главатарите си и в битките редяха се и се биеха кой както може. Още в Азия (на 1326 г. при Орхана) османците се опитаха да направят редовна войска и тогава почти е положено начало на еничерското тяло, което при покоряването на Балканският полуостров, а особено при превземането на Цариград показа такива големи услуги на държавата, но което отпосле, а особено в миналото

столетие беше така вредително за същата тая държава. Обаче като се утвърдиха в Европа, за османците не можаха да се спазят вече прежните благородни юначки доблести. Упоени от блистателни победи, а още повече от религиозен фанатизъм, който не им даваше възможност да гледат инак на побеждените, освен като на осъдени на мъки и смърт; при това и надарени с големи права и волности (спахалък) турците, а най-повече еничерите даваха воля на произволът си, без да се съображават с намеренията, желанията и волята на султаните и правителствата им. Но еднъж допуснат личният произвол в една държава, еднъж снижен законът и правдата пред личната сила, злоупотребленията се размножават, явява се безредицата, а пък тая последната води след себе си отслабването на държавата. Таквози нещо се вършеше и в турската държава, особено в Европейска Турция в миналото столетие. Еничерският произвол биде причина да се появят кърджалиите, делиите и др., кои са се скитали по България и са горели, убивали и грабели. Разбира се, че при такъв един ред на работите никое правителство не можеше да счита себе си силно и съществуването си осигурено. Между това в Европа ставаха големи преобразования и усъвършенствувания. След дълъг сън през Средните векове европейските народи се заловиха за здрава и положителна наука и подир един-два века достигнаха до едно голямо съвършенство както в гражданско, тъй и особено във военно отношение. Османската държава, щом вече се утвърди в Европа, трябваше да има скопчени интересите си с другите европейски държави, трябваше да дохожда в стълкновение с тези държави по повод на своите интереси и в случай надобности да ги запазва неущърбени. Но това можеше да стане само ако тая държава, подобно на другата Европа, тръгнеше по пътя на разумните преобразования и нравствени усъвършенствувания. В миналото столетие, особено във втората му половина, когато някои от европейските държави почнаха да правят покушения, опасни за целостта на Османската държава (Русия на североизток и Франца на юг, в Египет), най-много се почувствува за тая държава нужда за преобразования, особено и по това още, че своеволието и анархията в самата тая държава бяха вече нестърпими и тласкаха към съсипване. Тогавашните султани и държавни мъже напълно съзнаваха тази необходимост за преобразование и правеха благородни усилия за това, но това именно не се допадаше

на разните пълчища — еничерски, кърджалийски и проч., — които бяха възпитани в неограничен самопроизвол, с който се ползуваха толкози години; не се допадаше това и на мнозина други от османският народ, които по невежеството и грубият си фанатизъм считаха всяко благоразумно нововведение и преобразование за отстъпничество от тяхната света вяра. Поради това разните пълчища обявиха се не само непокорни на благите намерения и желания на султаните, ами и явни врагове на държавата, против която вдигаха оръжието си и ѝ нанасяха такива люти рани. Много благонамерени султани и държавни мъже станаха жертва на този самопроизволен и груб фанатизъм.[1] Искаше се силна воля и още по-силна ръка, за да може да обуздае тоя произвол и да положи край на пагубната за държавата анархия. За добра чест на турската държава покойният баща на нине царствующият султан, славният султан М а х м у д беше надарен именно с такива качества, каквито се искаха, за да се изтреби анархията, да се унищожат въпиющите и гибелни безчинства и онеправдания и да се тури ред и спокойствие в държавата, да се възвиси законът и правдата пред произволът и грубата сила.

Това стана най-после: благодарение на твърдата воля, решимост и благоразумие на султан Махмуда: еничери, кърджалии, делии и др. малко по малко бидоха изтребени и унищожени; но дору това не беше станало, дору еничери, кърджалии и др. бяха в пълната си сила, няма съмнение, че тогава за всичките мирни жители, а особено за покорените трябвало е да бъде много усилно. И наистина отделните управители заедно със своите о р д и и, като нямаха понятие за какъв да е граждански живот и ред; като не мислеха и доброто на самата държава, като не знаеха що е гражданска, нито военна добродетел и чест, разбойнически се отнасяха към беззащитните жители, биеха, колеха, грабеха, според

---

[1] Така еничерите, които в края на миналото столетие бяха се усилили особено в Цариград дотолкова, щото бяха, тъй да речем, взели този град в ръцете си и се разпореждаха със самият престол, убиха султан М у с т а ф а IV, наследникът Селимов (Селим III), затова, че той искаше да турне в действие плановете на предшественика си и да направи в държавата някои преобразования (1808 г.), а най-повече да введе редовна войска. Такава същата съдба постигна после и М у с т а ф а Б а й р е к т а р я (Трастинаклоулу), който, като стана при приемникът на султан Мустафа велик везир, тури намерение за преобразования.

произволът си: в това се състоеше тяхното удоволствие, тяхната слава и юначеска доблест. Ако от такъв един произвол си теглеше цялата държава, няма съмнение, че най-тежките теглила са се падали на нашият мирен и трудолюбив народ. Едно, като покорени, а, друго, като немюсюлмани българите са се гледали от фанатическата и невежествена сган за врагове на исляма и царството, против които си е и позволявала всевъзможни онеправдания и мъки, толкоз повече, че тези мъки и онеправдания се струваха безнаказано, защото правителството, както казахме, не беше в сила, за да защити от таквоз безпримерно онеправдание най-добрите си поданици. За зла наша чест при тези своеволия и безредици, опасни и пагубни за цялата държава, а особено за нашият народ, присъедини се за този злочест народ още един б и ч, много по-страшен и по-пагубен от гореказаните своеволия и грубофанатическо невежество на еничери, кърджалии и др. Този страшен бич е бил ф е н е р с к а т а з л о б а против българите, която злоба именно в миналото столетие беше достигнала до най-големите си размери. Знае се, че от стари времена още между двата народа — гърци и българи — не е могло да се укрепи някое искрено приятелство по тази именно причина, че единият е искал да завладява и тъпче, а другият се е мъчил безусловно да отблъсква таквизито честолюбиви и несправедливи домогвания. С покорението на Балканският полуостров от османците, а особено с превземането на Цариград от славният султан Мохамеда II, гръчкият цариградски клир, който и в най-злочестите минути на еднородците си не можеше да се откаже от честолюбивите си домогвания, възползува се от благоволението, което този славен завоевател показа въобще към вероизповеданието на своите нови поданици, и всичките правдини, които Мохамед II даде на християнското духовенство за благосъстоянието въобще на всичките християни в държавата гръчкият клир ги обърна в оръдие за снижаването и опропастяването на българският народ. Оттогава още почна този клир с лъжи, хитрости, клевети и интриги да разпространява своята духовна власт, а заедно с нея и гръчкият език по отечеството ни, да глоби с всевъзможни неправди народът ни, така щото в миналото столетие в цяла Тракия, Македония и даже България вълруваха гръчките владици и в българските черкви господствуваше гръцкият език, а горкият българин не смееше или се

срамуваше да се нарече българин[1]. Само в Охрида беше се запазила що-годе духовната българска независимост, но в средата на миналото столетие гръцките коварства изтребиха и този остатък на черковната ни независимост.[2] След този подвиг гръцкото духовенство вече можеше свободно да свирепствува по отечеството ни, толкоз повече че времената бяха тогава такива, щото, както казахме, к о й т о н а д в и е, т о й в з е м а; закон, правосъдие, ограничение на личният произвол нямаше; освен това реченото духовенство прикриваше злодеянията си под булото на светата вяра, а народът ни от невежество и голяма простотия търпеше и търпеше всички тези съсипателни за него злодеяния, търпеше ги за п р а в д а б о ж и я. Как безобразно и безбожно ни е мъчило, съсипвало и унижавало гръцкото духовенство, известно е вече на цял свят.

И така, ето какво е било положението на нашият народ през миналото столетие. Едни са го убивали телесно, а други — духовно. Първите обаче са правили това зло на народът ни безсъзнателно, без всяка обмислена цел или, както казват, з а д н а м и с ъ л, а само по една жадност към злодейства, от една дълбока грубост и зверщина; но последните (гръцкото духовенство т. е.) със строго обмислена цел трупаха злочестини на главата ни. И тая цел беше — съвършеното загинване на народът ни. За постигване на тая цел гръцките «божи служители» забравяха и съвест, и чест, и вяра, и бога. И какво, можаха ли да си постигнат пагубната цел? Техните злонамерени усилия направиха само това, че народът ни претегли много, че той достигна до такова злополучно състояние, щото беше изгубил вече всяко народно чувство и съзнание, така щото съвършеното му загинване като че беше вече настанало. Но бог в своята предвечна мъдрост и благост решил другояче. Той е спазил в българските сърца

[1] Гл. думите на Отца П а и с и я.

[2] Забележително е, че преосв. Софроний, който е живял именно в това време, когато се е унищожавала Охридската патриаршия, в своето животописание не споменува нищо нито за съществуването на тази патриаршия, нито за нейното унищожение. Вижда се, фанариотите тъй изкусно са карали своите работи, щото по онова време в Тракия и България са забравили вече за каква да е независимост на своето духовенство, или пък независимостта на Охридската патриаршия по онова време е била така незначителна, щото нейното съвършено унищожение не е направило никакво впечатление на убитият тогава народ.

искрата на народността им и е дал на този народ скромни, но могуществени деятели, които разпалиха тая искра така, щото всичките усилия и домогвания на фанариотите останаха суетни, както въобще остава суетно всяко беззаконно дело. И няма съмнение, че правосъдието божие ще им възвърне и з л и х а за потъпканата правда и те горчиво ще се разплащат за злодеянията си. . . Б о г о с т а в я, н о н е з а б р а в я.

И така, миналото столетие е било най-лошо време за българският народ от всяка една страна. А в това именно време е живеел и действувал наш приснопаметний Софроний. Той прочее е бил очевидец на всичките злочестини, които ни са стрували нашите лични врагове и враговете на самата държава, той е видял с очите си как е бил смазван и зле онеправдан народът ни; повече от полвин век той е гледал и непрестанно слушал охканията и болките на своя мил народ и е всичко описал — за памет и назидание наше.

Но преосв. Софроний не е бил само прост зрител на нашите теглила и не ни е предал описанието им като просто и хладно историческо изложение. Той сам е бил страдалец, а в същото време и деятел неутомим, за да облекчи що-годе страданията на милите си еднородци. Още повече: той като достоен сътрудник на Отца Паисия обърнал е своята деятелност именно към оная страна, от която най-сигурно и най-законно би се почнало истинското свестяване на българският народ и неговото всецяло запазване. Тая страна е умственото народно развитие. Списанията, които е оставил той на народът ни, дават пълно право да го почитаме за един от най-първите начинатели и основатели на книжнината ни след толкоз годишното нейно съвършено заглъхване. Като четем списанията на преосв. Софрония, особено неговото животописание, от което така ясно се вижда неговата голяма любов към народът и неговът честен характер, и като си прекарваме през умът онези усилни за народът ни времена, в които е живял преосв. Софроний, ние не можем да не кажем, че преосв. Софроний е бил така също велик мъж, какъвто е бил за нас и Отец Паисий, един от онези мъже, които нарядко се раждат на света и които като че от бога са назначени да дадат тържество на правдата, да съживяват народи и да им показват път към тяхното трайно и честито живеене. Че това не е преувеличаване, вижда се от животописът на преосв. Софрония.

Преосв. Софроний, както видяхме, родил се е в едно от най-размирните и тежки времена, и именно на 1739 г. И още от детинство съдено му било да начене страдалческото си живеене. На тригодишната негова възраст умряла майка му и татко му след време се оженил за друга, която не обичала Стойка, ами го все о т р и т в а л а, както се изражава в животописът си сам преосв. Софроний. За добра негова чест обаче татко му го е обичал и го е дал на у ч е н и е. Тогава не е имало българско учение, а който е ищел да се научи нещичко на книга, трябвало е да учи гръцки. Така правил и преосв. Софроний. Две години е ходил той на учение (от 9—11-а година) и както се и сам изповядва, прилежавал е много, защото в продължение на това време той изучил гръцкият ч а с о с л о в и п с а л т и р. Не се знае догде можеше да достигне тая гръцка наука на Стойка, но на 1750 г. татко му умрял в Цариград от чумата и сирачето Стойко било осиновено от стрика си, който го е дал на занаят. След години обаче този му стрика умрял, и той в Цариград, и Стойко отишъл там да му прибира имотът и капиталът. Това отиване е било п р е д о п р е д е л е н о за Стойка, защото, може да се каже, че това отиване в Цариград е решило бъдещата съдба на преосв. Софрония. В Цариград той едвам можал благополучно да се отърве от ръцете на някакви си лошеви турци, които под предлог, че тескерето му не е добро, затворили го в едно подозрително място. Както и да е, но като прибрал каквото стриково си е намерил, той се върнал в Котел, дето го чакали беди. Стрика му имал да дава, а дору е бил Стойко в Цариград, другите му роднини усвоили и прибрали повечето от онова, що е имал стрика му в Котел, тъй щото Стойко, като осиновен от стрика му и следователно задължен да му плаща дългът, трябвало е да го плаща с каквото е можал. Но онова, що е донесъл той от Цариград, и онова, що не са прибрали и усвоили родните стрикови му в Котел, не стигало, за да се заплати дългът, по причина на което Стойка с железни вериги на шия хвърлили в тъмница, отдето го освободили тогава само, когато родните му са се смилили за него и с онова, което обсебили от стрика му, поразплатили малко дългът му. Това приключение обаче хвърлило Стойка в голяма сиромашия, защото колкото събран капиталчец е имал, разнесъл го е. Между това наскоро преди туй се е и оженил и жена му, за зла негова чест, била малко гордичка, та никак

не рачала да се помири с настаналата сиромашия. «Колико укорения търпях от жену мою, почто беше мало горделива!» — казва в своят животопис преосв. Софроний, като описва тогавашната си сиромашия. В такива стеснителни обстоятелства Стойко се е решил да напусне Котел и да иде по селата, за да се прехранва със занаятът си. Но на Стойка не било съдено да си прекарва мирничката дните в някое затънтено място; провидението му е назначило друго поприще. Трябвало е той да стъпи в попрището на обществената деятелност и да бъде изложен на всичките безпокойства и теглила, които въобще всякогаж са неотлъчими спътници на тая деятелност, а толкоз повече у нас и още по онова време. Първенците в Котел, като не искали да се лишат от един малко-много учен за онова време свой съгражданин, не пуснали Стойка да отиде по селата, ами го придумали да стане поп. Те дали на Шумненският тогавашен владика 70 гроша, за да го опопи. Владиката се съгласил и Стойко се е вече приготвил: приготвил си е дрехи и изповядал се — по обичаят. Но гръцкото користолюбие не можело да се не изкаже и над скромният Стойка. Когато вече останало един ден, дору да запопят Стойка, владишкият дякон дохожда при него и като му връща 70-тях гроша, казва му, да се не готви за попство, защото друг някой си дал на владиката 150 гроша, и тогози последният щял да запопи владиката. Сиромах Стойко се слисал и не знаял що да стори, толкоз повече, че да се връща незапопен — срамота, а пък пари нямал, за да склони владиката да го запопи. Но котленските първенци занесли на владиката още 30 гроша и с много молби едвам го склонили за запопи Стойка. И това е станало на 1 септември 1762 г. Ще рече, че Стойко се е запопил на възраст 23-годишна.

От тая минута се почева обществената деятелност на Стойка; но затова пак от тая минута се начеват и по-тежките теглила за него. До този период на животът си той като частен човек теглел е само за своите частни работи и погрешки, но отсега нататък той трябвало е да тегли като човек обществен — и от самото общество, на което е слугувал, и за погрешките на това общество. И наистина още от начало на опопването му започват се подобен род теглила. Защото той знаел да чете що-годе, а другите попове, що били с него в Котел, не знаели и толкова, възненавидели го и много пъти

го наковлаждали на владиката, който го е аргосвал не еднъж и не дваж: «И така неспокойно няколко години проминувах живение мое», оплаква се преосв. Софроний. Но това е било само началото или, тъй да речем, цветето на неговите страдания в общественото поприще негово. Колкото по-нататък, толкова повече са ставали теглилата му. На 1768 г., когато имаше война между Турция и Русия, и когато навсъде из отечеството ни е имало войска, повечето състояща от башибозуци, Котел такожде е бил пълен с войска, от която преосв. Софроний много си е теглил. Като поп той трябвало е да ходи в черква, за да служи, но много пъти са го срещвали по улиците някои от войскарите и по причина на грубото си невежество и жестокосърдие, както и фанатизъм, биели са го и често са му разпуквали главата. Освен това войниците тогава са се разполагали по къщята. Стойко, едно, като поп, а, друго, като такъв, който е знаял да пише, трябвало е да дава на войскарите записки или тескеренца кой в коя къща да се разположи. Много пъти обаче конакът не се е допадал на своеволният и горд войскарин, който, разгневен, се връщал при поп Стойка да го бие, защо да го прати на такава къща, която не била според щенията му. «Много ме биеха, казва сиромах поп Стойко, много пъти теглеха насреща ми пищов, за да ме убият; веднъж един сос копие хвърли на мене, ала не сполучи да ме удари, друг път един ме хвати за браду и мало остана да я оттъргне.» Но войната се свърши, мирът се сключи на 1776 г. преосв. Софроний отишъл в Св. Гора, отдето, като се върнал, заловил се да учи децата на четмо и писмо. Мирен бил той в това време, но — както казва сам той — дяволът, който е въобще завистник на всяко добро нещо, подбудил владиката да направи поп Стойка иконом и да го прати по селата, за да глоби селяните и да събира богатство за владиката. Поп Стойко, вече иконом, изпълнил желанието на владиката и ходил по селата, за да глоби сиромасите селяни. Но благородната българска душа скоро се свестила и видяла всичката пропаст между желанието на владиката и сиромашията на селяните. «Покварих аз благоговейно живение мое, изповядва се поп иконом Стойко, начених да ходя по угождение на владика по греческий обичай

да глобим человеците; станах судия, ала повече за пари. Ала бог святий воздаде ми праведно по делом.» Какво му е било воздадено от бога по делом? Преосв. Софроний всичките си последующи теглила приписва на това злополучно назначаване да ходи по селата да събира от селяните владичнина. А тези страдания не са забавили да го налетят. Скоро подир като се върнал той от събирване владичнина, османпазарджийските аги са се скарали помежду си за това, кой да бъде аянин в Котел. Това скарване се е свършило с убиването на едного от агите, а пък за туй убиване трябвало е да теглят невинните котленци. Тогавашният силистренски паша хвърлил за туй убийство джереме на котленци 5000 гроша и затворил поп икономa Стойка заедно с други двама първенци в тъмница — с туй намерение, че ако би до 3 деня котленци не заплатят джеремето, да убие затворниците. За малко поп Стойко щял да стане изкупителна жертва за съгражданите си, защото на определеното време котленци не могли да съберат исканите 5000 гроша, а тази невъзможност се е приписвала на поп Стойковите внушения. Както и да е, но затворниците са се отървали, като са били бити веднъж и дваж. След това освобождаване обаче преосв. Софроний няколко години наред е бил подложен на други теглила — нравствени, — които са били по-люти за него, отколкото физическите. Той се е разболял и като не му помогнали никакви лекарства, той, като не е можал да бъде чужд от суеверие, позволил на някоя си баба да му врачува. Но за това врачуване духовникът му запретил да служи и да се пречищава 6 години. Е — в тези 6 години — е, той изпитвал люти нравствени мъки. Хората го гледали накриво, а другите попове на всяка стъпка го хулели, укорявали, не му показвали никаква чест, ами още когато му давали нещо дял от черква, казвали му презрително: «Ето, като някой сляп те храниме!» Всичко това много наскърбявало поп Стойка. «Толико послужих аз на селски работи, колико крати изляох аз на везирския диван заради селска помощ; двадесет години учих децата им книжное учение и на всяка неделя, и на всеки празник сказувах им поучение, толико добро им направих

и телесно, и душевно, они най-после не ме погледуваха! А свещеници, мои ученици, укоряваха ме всяки ден.» Това оплакване на преосв. Софрония, което, вижда се, че излиза от неправедно оскърбена душа, служи ни за доказателство, че обществените деятели не трябва да чакат одобрение и съчувствие от своите съвременници.

След такива душевни тъги и наскърбения преосв. Софроний се отдалечил в Анхиалската епархия, дето тамошният владика го приел добре и му дал енория от 12 села. Но скоро и тук бедата го намерила. В селото Шехлар живял в то време някой си султан, който залибил дъщерята на селския чорбаджия. За да отърват момата, по-скоро я оженили с един млад българин, а венчал ги е поп иконом Стойко. Като се научва султанът за това, заканил се непременно да убие поп Стойка, и еднъж, като го срещва на пътя, когато последният отивал от едно село в друго, пристъпил към изпълнение на намерението си. Като го снел от конят, той го ударил два пъти по гърбът с тепенджекът на пушката си и извадил пищов да го убие; но поп Стойко в тази опасна минута не се изгубил, ами сърчено уловил пищовът на султана. Разгневеният турчин извикал на човекът си да наметне на поп Стойковата шия юларят от конят му (от поп Стойкова кон) и да го обеси на ближното дърво. Повелението се изпълнило и турчинът се качил на дървото и потеглил да беси сиромаха поп Стойка, но този последният тъй яката държал въжето, щото всичките усилия на турчина останали напразни. Господарят, като видял това, потеглил пушката да убие светиня му, но този му се примолил и така в нея минута не го убил, ами го подкарал с въжето на шия, за да го обеси в селото. По пътя обаче турчинът накарал поп Стойка да се закълне, че ще накара момичето да напусне мъжът си и да иде при него (т. е. при турчина),и тогава вече го пуснал. Намъчен и тук и наплашен, поп Стойко напуснал тези места и отишъл в Арбанаси, дето са се преселили и децата му. Тук няколко време той седял в един манастир, без всяко особено занятие. В същото това време в ития този манастир умрял Врачанският владика и — за чудо голямо — предложено било на иконом поп Стойка да заеме мястото му. По какви съображения се е ръководил тогавашният Търновски митрополит, като е предлагал на българин да стане владика: дали е мислел той в поп Стойка да има такъв един подчинен, който

безпрекословно да изпълнява неговите заповеди, не се знае, както и да е, но поп Стойко бил поканен и склоняван да стане владика. Забележителни са думите на гъркът протодякон, с които е той склонявал поп Стойка да приеме да стане владика. «Слушай, отче, казал той, когато този последният не скланял на предложението, ние слугуваме по 20 години, та не можем да се удостоим да приемем архиерейство, а другия пари дават, а тебе те канят без пари и ти не щеш!» След много мислене той склонил и на 1794 г. бил посветен в архиерейство под име Софроний.

Трябвало би в такъв един сан преосв. Софроний да е видял спокойствие; но това не се е случило. Ако и да е трябвало преосв. Софроний да събира от народът пари, за да изплати онова, което митрополитът е искал от него, а това е било голямо количество, но българите, без да гледат на това, навсякъде го приемали с голяма радост, защото той служал в черква и казвал поучения по нашему болгарскому языку — нещо, което друг път не са чували от владика бедните българи. Обаче нито владиката, нито народът не могли дълго време да се наслаждават и да се радват един на други. По онова време именно безначалието и своеволието на разни отделни аги или паши достигваше до върхът си и преосв. Софроний е бил принуден да бяга от село на село и да се скрие, а понякогаж той се е скривал и в турски къщя, даже в харемите, както се е случило, когато в Плевен дошъл някой си Юсуф паша с 6000 души и запищяло малко и голямо, християни и турци (1798). След година 1800 преосв. Софроний не можал вече да изтърпи и се оттеглил във Видин с намерението скоро пак да се върне при паството си. Но тогавашният видински властител, Пазвантооглу, който е така знаменит със своята непокорност на царската воля, по някакви си свои съображения задържал го 3 години, в разстояние на които преосв. Софроний много си теглил от гордостта и грубостта на някого си йеромонаха. След три години обаче той успял да отиде в Букурещ, дето тогавашният унгаро-влахийски митрополит Доситей приел го е много добре, а като взел след време позволение от своя първоначален митрополит (т. е. Търновския), преосв. Софроний останал в Букурещ до самата си смърт.

В Букурещ било е добро на преосв. Софрония, но тая добрина и това спокойствие не удовлетворявали неговата душа, която е тъжала за отечеството си, тъжала е за народът, за паството, което е било поручено нему. И неговата скръб е била толкоз по-дълбока, че той е оставил това паство в такова едно усилно време. «И м а м о б а ч е е д н у с к о р б, казва той в краят на животописът си, и б о ю с я от б о г а д а м е с у д и б о г, к а т о у з е х о н о е п а с т в о н а р а м е н а с в о я и о с т а в и х г о.» И ето, за да поутеши щогоде душевната си скръб и тъжение, преосв. Софроний се е заловил за полезен труд — до списва книги на отечественият си език, за да може и от това далечно място да бъде полезен на своето паство и на целият свой народ.

И така, ето какъв е бил преосв. Софроний. От повърхностното това изложение на животът му, което нарочно направихме тук, ние виждаме в този наш народен деятел честна и благородна душа, твърд характер, голяма, искрена любов към народът и добра и твърда воля — да услужи на този народ, да му принесе, доколкото му е било възможно, надлежна полза. И тези душевни качества са толкоз по-драгоценни, толкоз по-величествени, колкото времената, в които е живял преосв. Софроний, са били тежки и усилни. А както видяхме, времената са били много усилни тогава. Между това в тези толкова усилни времена преосв. Софроний не е нито помислял да дири някои незаконни средства, при помощта на които да осигурява за себе си добър живот; напротив, той сам е страдал заедно със страждущото свое паство, като в същото време се трудил ако не д е л о м, поне с л о в о м да облекчава страданията на това паство. Времената са били усилни и както видяхме, много пъти грозна смърт е стояла над главата на преосв. Софрония, но той нито е помислял да се откаже от своята деятелност, с която са били съединени толкози мъчнотии и страдания. Чак когато му е доусилнало твърде много, той се е отдалечил в Букурещ, но ние вече видяхме как много се е съкрушавал за това и какви полезни трудове е предприемал, за да бъде полезен и от това далечно място на еднородците си. В такива усилни времена и при толкози безпокойства и теглила, които трябвало да претърпява сам, преосв. Софроний можал е още освен черковните поучения да обучава и малките свои еднородчета, в което място му се е представяло случай и възможност, на четмо и писмо. Оскърбяван и онеправдан от многома, преосв. Софроний е

отплащал с добри дела; притиснат от сиромашия и голяма нужда (особено когато е бил владика, трябвало е да плаща и дълг, и данък на митрополитът си), той не си е позволявал никакви насилствени средства, за да глоби и без това осиромашелият народ, ами е търпял сиромашия и нужда заедно с паството си. Еднъж само си е позволил той да глоби народът, и то не по своя воля, а по волята на владиката (когато, както казахме, направили го иконом и го пратили по селата да събира владичнина),но колко много се кае той за тая си постъпка и как чистосърдечно приписва всичките си последующи страдания на тази своя, макар и неволна, грешка спрямо народът! Това е черта на истинно благородна душа, черта на една най-голяма искрена любов към народът. И какво голямо смирение у преосв. Софрония! Никъде в животописанието си той не говори за себе си с хвалба, не превъзнася своите деяния, не иска почет за тези свои деяния, които са принесли такава голяма полза на народът ни. «И за мене недостойнаго бога да молят, невежество исправити и трудившаго ся прощение сподобити.» Ето думите, с които преосв. Софроний си свършва своето животописание. При такова едно голямо смирение преосв. Софроний се е отличавал и с голяма сърдечна доброта. Многома и много са го обижавали и онеправдавали, по причина на други той сам е теглил много, но всичките свои страдания, както душевни, така и телесни, той не приписва никому освен на своите погрешки и грехове.

Величието на характерът и въобще на всичките душевни качества на преосв. Софрония ще ни се покажат във всичката си пълнота, особено като си прекараме през ум при какви усилни времена и обстоятелства е растял и се е възпитавал преосв. Софроний. По онова време в Котел, както и навсъде почти по другите страни на отечеството ни, не е имало нито първоначални, нито колко-годе уреденички български училища. Твърде нарядко се е намервяло по онава време място в Българско, дето е имало някои миряни или духовни лица — българи да учат децата на прочит и писмо само от черковните книги. А там, дето се е предавало «по-голямо» учение на българските «прости» младенци; там се е учило гръцки (τὰ ϛωμαϊκά), и то първо ἄλφα-βήτα, и подире на гръцките черковни книги (часослов, псалтир и проч.), а покрай тях — и някои митически приказки и гръцкото старо време и по някои мистическо-схоластически

историйки, изработени от суеверното и невежествено гръцко духовенство от Фенер и отвсъде по «елински» мир. При такива обстоятелства преосв. Софроний не е имал възможност да придобие учение и образование по-голямо нито в Котел, нито другаде в отечеството си, макар да е горяла душата му за учение от малка още. Между това ние виждаме от неговите списания и преводи,че той е знаял доста добре и гръцкият, и старобългарският език — какъвто е бил този последният в тогавашните черковни книги, печатани в Русия и по някои места в Австрия и във Венеция. Няма съмнение, че за да придобие подобно познание, трябвало е да полага сам големи усилия, да прилежава много и много, да чете и прочита разни книги и на двата казани езика. Това ни служи за доказателство на още една благородна душевна черта у преосв. Софрония и именно, че той е бил горещ любител на науката. Времето обаче и обстоятелствата не са му дали възможност да придобие потребната наука и при всичко това преосв. Софрония пак е направил толкози полезни за народът ни работи, които обезсмъртяват неговото име, които внушават на нас високо уважение към него и му дават право да заеме в българската история едно от най-първите места в редът на първите ни деятели при народното ни възраждане.

Времената, в които е живял преосв. Софроний, били са много лошеви, сам той лично много е страдал, и при всичко това още нямал е никакви леснини — поне такива, каквито имаме ние сега — за да придобие и се обогати с наука. На всяка една стъпка в своята деятелност той е срещвал големи мъчнотии и спънки. Но ето че и при такива твърде неблагоприятни условия той е принесъл голяма полза на народът си. Дето е минувал, той е проповядвал словото божие на еднородците си, дето е сполучвал възможност, той е обучавал малките дечица на четмо по бащинът им език и с това е отварял на народът път към траен народен живот и доброчестина. И семето, което е посейвал преосв. Софроний така усърдно и с такава любов, принесло е надлежните и спасителните плодове. Княз Стефан (по-право Стойко) Богориди, д-р Петър Берон, за които щем по-долу да споменем няколко думи, особено върху техните безсмъртни заслуги на българският народ; учител приснопаметний Райно Попович, който почти около половина столетие е учителствувал в разни места по отечеството ни и особено в пловдивските страни, дето е отхранил и изучил много ученици за до-

бри граждани и достойни търговци, както видиме навсъде от тях по отечеството ни; при тия още и други много наши родолюбци, които са принесли, както споменатите, такава голяма полза на народът ни и които са били такива горещи деятели при възраждането на българския народ — всички тия, както се научаваме, били са непосредствени и посредствени ученици и отхраненици на преосв. Софрония. Положително знаем още, че княз Ст. Богориди родее се твърде отблизо със Софрония.

Освен това преосв. Софроний, макар при такива неблагоприятни обстоятелства, той пак е нам оставил такива драгоценни паметници за новата ни история, както и за езикът ни, които са принесли в своето време, принасят и засега и занапред ще да принасят на народът надлежна полза.

Но какво е въодушевлявало преосв. Софрония на такива подвизи? Какво е било причина, дето той, при толкозито усилни времена, при толкозито големи теглила и безпокойства, пак не се е отказал от народът си, не се е отказал от трудната си задача — да бъде полезен на този свой народ, ами е търпял всичко и все е гледал, колкото му е било възможно, да принесе полза на еднородците си? Причина на всичко това е бил неговият честен и благороден характер и неговата искрена непритворна любов към народът. Този характер и тая любов са правели това, дето преосв. Софроний не е отивал вън от отечеството си и оттам с думи само да проглушава светът, че той най-много и най-искрено обича народът си и без да се съображава, без да разбира даже интересите на народът си, да вика,че той р а т у в а за тези интереси, ами си е оставал среди народът, мъчил се е с мъките на този народ, радвал се е с неговите радости и принасял му е полза. Истина, нямало е тук вик, шум, крясък, нямало е големи и безсмислени предприятия, нямало е надежда за голяма слава и желание за безсмъртно име, ами е имало деятелност скромничка и според силите, но за то — действително полезна, деятелност такава, каквато именно е била необходима за доброчестината на народът.

Нам е драго да говорим за преосв. Софрония, в когото имаме един от тези народни деятели, които са се отличавали с такива богати и хубави нравствени качества и душевни способности. Характерът и въобще душевните способности и нравствени качества на преосв. Софрония правят ни едно много хубаво, утешително и насърчително впечатление и ни

възбуждат желанието да се мъчим да си обясним условията, при които са се развили и укрепнали всички тези достоподражаеми качества. Известно е, че пробуждането, развитието и обогатяването на душевните и умствени наши способности много зависи и от самото място, дето се раждаме и порастваме. На тая истина можеме се увери най-добре, ако земнем да изучим основателно някои животописи, от вещо перо писани, животописи на такива личности, които са се отличили и прославили с великите си трудове за обществена полза. Мястото, в което се ражда човек и пораства, има на човека двойно влияние: едното влияние произхожда от физическите или природни условия на мястото, а другото — от нравствената и умствена сфера на жителите на това място. Под това двойно влияние человеческите умствени способности и нравствени качества току-речи,че получават окончателното си образуване и укрепване. Кога е така, и за по-основателно разбиране и обяснение душевните и нравствени качества на преосв. Софрония, не ще е излишно да кажем няколко думи и за мястостото, дето се е родил и пораснал той, и да разгледаме това място именно от двете необходими гледища, според както изисква естеството на работата, т. е. не ще е излишно поне повърхностно да разгледаме Котел, месторождението на преосв. Софрония, в отношение физическо-географско и нравствено.[1]

. . .Ето накъсо нашият повърхностен, но достатъчен разглед на мястото, дето се е родил и порасъл наш приснопаметний Софроний. Ние направихме тоя разглед върху Котел, първо, за да познаеме по-добре Софрония, както по-горе рекохме; второ, за да запознаеме читателите по-обстоятелно както със самия Котел, така и с околните нему други села и места, които доста често се срещат в Софрониевата автобиография; и, трето, за да дадем при тоя случай по-голям повод за описание местата по отечеството ни на ония наши просветени еднородци, които винаги се намерват и живеят вътре в отечеството ни, та имат винаги по-голяма възможност да изучват и описват местата, дето живеят. Преди всичко за един народ най-потребно е да се запознае малко-много с миналото (историята) и с настоящето си, защото,който народ не знае колко-годе своята история, своето отечество и въобще

[1] Тук следва описание на Котел, което, както твърди В. Друмев, не е негово. По тази причина го съкращаваме. Виж повече подробности в бележките към този том. — Бел. ред.

себе си, той, колко инак да е напреднал, не може прокопса, той нищо не може извърши здраво и трайно и неговото бъдеще дотогава ще бъде съмнително или ще се намерва под въпрос, докогато не се сдобие с достатъчни познания за своето минало и настояще. Така и ние, българите, само тогава ще почнем своите народни и общи работи да извършваме с редовен и истин успех и тогава ще можем да заячим, както трябва, основата за своето трайно и честито бъдеще, когато си изучим историята, отечеството и себе си. Без туй ние винаги ще куцаме — и работите ни с нас заедно Затуй ние обръщаме сериозното внимание на всичките си просветени еднородци и най-паче на ония, които не живеят вън от отечеството, да гледат да изучват и описват, които страни могат от милото ни отечество, да ги описват, в което отношение по могат. Такивато описания, ако са правени от хора добросъвестни и вещи, имат завинаги драгоценна важност не само за нас, но и за цял въобще учен свят. Много е желателно прочее, щото и от нашите еднородци по-вещите учени да се заловят вече за подобни работи, с които ще направят на отечеството си вечни и много похвални услуги.

Колкото и да е нашият разглед късичък за Котел, според потребността, все обаче в известно отношение допуснахме се и в подробности, но което не направихме, освен че бяхме повече движими от съображенията, които по-горе излагаме, за необходимостта и ползата да изучваме своето отечество и себе си.

Котел, както видяхме, и неговата околина във физическо отношение е една от най-хубавите, здравите и веселите страни в отечеството ни. Но колкото е тоя предел красен и привлекателен в отношение физическо, толкова злочест е бил допреди малко години в нравствено отношение. При всичко това и тоя наш градец все има с що да се радва наедно с другите български градове, все е честит и той да се похвали с няколко свои отлични съграждани, от които е видял и вижда добро Котел и самото ни цяло отечество. Ние щем да си позволим и мимоходом да споменем тука по-известните нам от тях, доколкото можем засега.

След Стойка Владиславова-Софрония иде:

Княз Стефан Богориди, който беше един от първите дипломати при Високата порта цели тридесет години от Адрианополския мир чак до смъртта си; родил се е в Котел около 1784 и почина на 1860 (?) в Цариград. Целият бъл-

гарски народ има само нему да благодари, че днес имаме народен храм в самият Цариград и че тоя същият — престолни — град можахме да изберем за най-яко средоточие, отдето да работим по-законно и по-здраво за пълното придобиване на българската наша духовна независимост и на народното ново възраждане.

Д-р Петър Берон, или по-право, Берович, който се е родил в Котел на 1797 и който лани на 21 марта почина мъченически в Кралюво (Крайова), е първият досега българин, при възраждането ни, който посвети, току-речи, всичкият си живот с изключително занимание в науката и който, като стъпи юнашки в храмът на физикоматематическите науки, биде тамо цял половин век работник с едно отлично прилежание и труд, щото възбуди на ученият свят голямо почудвание за своите богати, дълбоки и много познания върху речените науки.

Д-р Берон беше такожде един от ония български първи родолюбци и по своята велика любов към отечеството и народът си, на които направи той големи добрини. Той беше първият ни еднородец, който най-първо премисли за избавянето на българката от грозното ѝ и прескърбно положение, в което е била тласната от дълбоката тъмнина и невежество на преминалите векове, премисли, казвам, да я избави от тая пъклена злочестина, като се погрижи по възможности за нейното пристойно образование. И така, което премисли, без забава осъществи го и на дело с превъзходна готовност, като в разстояние на много години дава щедри пожертвувания за отваряне и поддържане девойски училища в родното си място Котел, по Шуменско и по други места в отечеството ни. Тъй също е той сам поддържал учители и за в мъжките училища в Котел. Главната основа за умственото и нравствено развитие и напредване на един народ и държава е добре отхранеиият и достатъчно просветениият женски пол. Народ прочее и държава без достойни жени не могат да напредват и да бъдат благополучни, колко инак и да не са лишени от другите тоже необходими условия за тяхната доброчестина. Затуй д-р Берон с проницателниият си велик дух още преди 25 години обърна своето внимание най-първо върху женският наш пол, премисли и на дело стори начало сам за въздигането му.

Днес всичкият ни народ има прочее нему едному да благодари най-първо, задето и нашето отечество вече има

гук-таме пробудени и малко-много просветени дъщери, които вече сами взеха да помислят за своята доброчестина, дето и те вече почват да участвуват в делото на своето развитие, както и в делото на общият наш напредък.

Д-р Берон е заслужил почетно място такожде в особености и на българското книжовно поприще, като преди половин век почти (на г. 1824) е съставил и издал такъва една книжка — «Рибениият буквар», — с която е принесъл в свое време истинна и немалка полза на драгият си народ[1].

Трябва да забележим още, че д-р Берон оставя всичкият си имот за просвещението на народът си, който имот не е по-малко от 500 000 франка, както сме известени.

Въобще всичките дела и подвизи на д-р Берона са тъй велики и благородни, и за нас особено тъй поучителни и занимателни, както и самата му биография, щото заслужават да се опишат, колкото е възможно по-скоро, но да се опишат от человека напълно вещаго, от человека, който притежава всичките потрєбни за тая работа качества и способности. Не е прочее доволно, който ще се вземне за тая работа, да е познавал доста отблизо покойникът, но трябва още да има вещо перо, просвєтен и богат ум с познания и право и родолюбиво българско сърце, защото ако биографията на д-р Берона, както и на всичките ни други отлични и многозаслужили мъже, се опише вярно, тя и в бъдещите времена еднакво ще служи на българските поколения за голямо назидание и насърчване към благородни предприятия и дела за тяхното благополучие, както и за благополучието на человечеството въобще.

От перото на такъв автор ние би много желали да приемнем час по-скоро пълното животописание на незабравеният д-р Петра Берона, за да го обнародваме в книжките на «Периодическо списание».[2]

Неофит Хилендарски (Бозвелията), който не ни е известно кога се е родил, но знаем само, че е родом

[1] Нинешните ни буквари и другите ни подобни учебничета, които се «съчиняват» и издават 50 годин подир изданието на «Рибеният буквар», са много по-долни от казаният буквар на Беровича, даже нищо и никакво са в сравнение с него и времето му, когато е видял свят.

[2] Известени сме, че д-р В. Х. Стоянов-Берон, сестрин син на покойниият д-р П. Берона, списва биографията на покойникът и ние сме уверени, че негова милост ще може отлично да извърши тая благородна работа.

когленин, и починал е на Свята гора около 1848. Цели 18 години (1830—1848) той непрестанно е действувал вътре измежду народът ни с едно гигантско усилие и труд за пропробуждането и свестяването на българите от няколко стотният им дълбок сън и серсемлък да се отърват от гръцкото духовно иго и да си придобият черковните правдини, които са били тъй злочести да ги изгубят още преди няколко века.

Между година 1830 и г. 1835 Неофит е списал и издал няколко тогава твърде полезни за народа ни книжки, от които най-забележителна е географията му на България, придружена с една малка хартица на Европейска Турция. Тук трябва да забележим още, че дотогава ние не сме имали на езикът си какво-годе списание географическо, особено география за отечеството си.

Де що е писал и говорил, всичко-всичко е било насочено само към една цел: спасението на предрагият му народ — да се избави от гръко-фанариотите.

Освен Илариона (Стояновича) Макариополскаго не знаем други българин, нито от миряните, нито от духовните, който по онова време да е работил за общото ни най-голямо народно добро тъй решително, както Неофит Бозвелията, който за това, че е обичал народът и отечеството си от всичка душа, биде през туй всичко време подложен на толкова мъки и тегилила от страна на гръцката цариградска патриархия, дору най-сетне след едно с най-жесток начин заточение на Света гора почина горко в тамкашните подземни тъмници от гръцка злоба.

И така черковният ни днес въпрос, дето вече е стигнал дотам, щото не можем да не го считаме за окончателно решен от всяка една страна, имаме най-първо да благодирим Неофиту Хилендарскому и Илариону Макариополскому, които — по Неофитовото време — положиха в душата и сърцето на народът най-яката и непоколебима основа за въздигването на зданието на българската черковна независимост.

Гавриил Кръстьович, родом такожде от Котел, но и той не ни е известно кога се е родил, чуваме само да е преминала вече възрастта му 55 години. При всичко, че негова милост повече от 30 годин насам се намерва непрестанно в държавна служба в Османската империя, никогаж обаче не е престал той да не се труди и за общото ни народно добро с голямо прилежание и охота. Покрай частните и осо-

бено покрай званичните си много занимания, г. Кръстьович все смогва да изработи и да спише по нещо полезно за народа си, особено по делото на черковният ни въпрос. С мъдрите си съвети и постъпки и със своето вещо перо той е най-много заслужил по делото на черковният ни въпрос от всички други миряни българи, които по-отколе пребивават в Цариград.

Подир тия споменати наши родолюбци ние можехме с не по-малка охота и благоволение да кажем няколко думи и за други някои родолюбиви котленци, както за капитана Георгия С. Мамарчова Буюклуоглу, за Стойка Чорбаджи Попович, за синовете му — Михаила и особено С. Раковскаго, ако да имахме изискаемите познания за тия личности и особено ако не намервахме днешно време за не тъй сгодно, за да се говори за работи, не добре още оценени и приети. За покойнаго Раковскаго само толко ще си позволим да забележим, че и той е много заслужил на народът си, найпаче, когато издаваше «Дунавский лебед», като успя да възвърне българите благополучно от народоубийственото им преселение вън от отечеството и да зададе смъртоносни рани на идеята да приемнат българите унията. Ако преселението на българите в Русия беше станало на 1860—1861 в един такъв размер, в какъвто вече се приготвяше да стане, и ако, от друга страна, по онова време се приемнеше унията от половината българи или поне от една значителна част, както беше взела да клони вече работата към това, сетнините на тия събития не щяха да бъдат, разбира се, други освен най-пагубни за съществуването на народът ни. За потъпкването на тез злочестини покойният Раковски с великата си енергия и решителност съдействува твърде много.

Най-сетне не можем да не споменем с уважение името и на др Василя Х. Стоянова-Берона, който також е родом котленин и който от 10—15 годин тъй прилежно се труди на българското книжовно поле.

Дето си позволихме тука с няколко думи да споменем имената на по-известните досега наши еднородци от Котел, били сме най-много от това подканени да възбудим по-голяма охота помежду си навсъде по Българско, за да не оставяме и забрава забележитните си еднородци, ами по-отвреме да ги изучаваме и като им дадем надлежното всестранно оценение, ли записваме тяхната блага спомен с неизгладими слова в народната си история, защото паметта на истинно заслу-

жившите люде както сега, така и във всичките бъдещи векове служи за най-здрава душевна храна и подпора на человешкото потомство; спомента на такива хора, ще прибавим, е даже главният двигател на человешкият напредък и съвършенство. А пък за народ, както нашият днес, който вече силно подбира да жаднее за храна душевна и който в същото време вече и усеща от ден на ден по-голяма нужда от такава подпора за своето по-съзнателно закрепване и усредоточване в себе си, за един такъв народ толкова повече е нужно да знае добре своите отлични синове. Честта, славата и въобще всичката доброчестина на един народ не е друго освен скупом услугите и добрините на неговите верни и отлични синове. Ако прочее един народ не познава услугите на своите отлични мъже, той, ще рече, не познава себе си и с това дава свидетелство, че се намерва в положение още твърде неутешително. А който народ не умее още да оценява своите добри и заслуживши синове, не умее да ги почита и уважава, такъв народ съвсем е недостоен да има подобни синове, такъв народ не заслужава никак доброчестината, виновниците на която са неговите отлични мъже, и най-сетне такъв народ дава явно свидетелство пред света, че не е още достоен да се радва с истинно и пълно съчувствие и уважение от другите народи.

От гореказаното следва, че със споменуването на неколцината ни по-отлични еднородци от Котел не сме искали да покажем, че само Котел е родил забележни родолюбци или че тоя град стои много по-горе в туй отношение от другите български градове и села, но намерението ни е било, нека кажем пак, да изучим и опознаем неизвестните си родолюбци и всички такива да ги имаме добре вече запечатани в паметта си завинаги. Колкото за другите страни в пространното ни отечество, ние знаеме, че и по тях страни са се родили много и се раждат други по-отлични български родолюбци, но тука речта ни е, че трябва всички да ги изучим и да ги знаем.

В Котел, според неговото физическо положение и според това, че населението му е било винаги чисто българско, могло би да се родят повече хора, които с време да се отличат особено и с юнашки свободен дух, както еднородците ни от Копривщица[1], Шипка, Дебърско[2] и пр., и пр. Но главната пречка

[1] Виж за Копривщица в «Българ ски,/книж/ици/». Цариград, 1860, год. III, бр. 17, стр. 10—14.

[2] Виж за Дебърско: «Описание быта болгар», Ст. Верковича. Москва, 1868, стр. 13.

на това е било досега нравствената страна на котленското жителство, помежду което суеверията и други подобни хватили са отвреме дълбоки корени и са дошли в размер доста широк. А там, дето природата е доста жива и буйна, но, от друга страна, и суеверията завзели вече широко място между жителството, както видяхме да е в Котел, там не тъй много могат да се родят хора със свободен дух и хора за положителна и по-голяма умствена деятелност, защото колкото, от една страна, богатата природа би дала по-голяма възможност да се развиват, обогатяват и усъвършенствуват умствените и душевни дарби на младите, толкова, от друга страна, владеещият тамо суеверен дух между възрастните убива в тях и потъпква всичко такъво при самото му възникване.

По тая причина хората в Котел, както и в други подобни места по отечеството ни, са повече склонни да бъдат боязливи и мечтателни, отколкото да имат мощ за истинна положителност.

Преди да пристъпим до самото изложение на Софрониевата автобиография, считаме за нужно да кажем няколко думи върху способът на изложението ѝ, което ще направим, както и върху важността и значението на автобиографията и върху другите причини, които ни подканиха да изложим самата тая автобиография, тъй да кажем, буквално — след своите няколко оценителни думи за нея.

Софрониевата автобиография, която е нам известна и която тъкмим да изложим тука за нашата публика, е напечатана в българския вестник «Дунавский лебед» (виж год. II, бр. 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61). Редакторът на речения вестник, покойният С. Раковски, като започва от брой 55 на листа си да излага тая автобиография под заглавие: «Драгоценни памятници за българская нова история. I. Житие и страдания Грешнаго Софрония», прави следната забележка:

«Тойзи драгоцен памятник ся съобщи нам от многоуважаемаго господина Виктора Григоровича, професора Казанскаго университета, кой го е наишел и преписал в руските архиви, де много наши старини и древности стоят покрити и непристъпни всякому! Той е писан от самаго отца Софрония, както ся види, в Букурещ и описаеми приключения, кои започват от 1739, достигват до 1810.

Каква важност има за нашата нова история, всяк учен

и благоразумен българин може да съди, като го прочете с внимание; защото в него ся обема една епоха, за коя твърде малко описания ся са открили досега, и явява ся един такъв ревностен и родолюбив българин, отец Софроний, кой не само е бил духовен учител и разпространител българскаго языка, в тях тъмни и тяжки времена, но еще е имал да прави и с политически работи.

Ние го сбнародваме точно в языка, както ни е съобщен, кату си допустихме да употребим понегде си днешно правописание, защото от причина на преписчики много места бяха невразумителни.

А защо то днешните младежи твърде малко познават нея епоха и приключения, коих мимоходом споменува отец Софроний, разсъдихме за нужно и полезно да направим на края и няколко си разяснения и бележки върху тях, доколкото е нам понастоящему възможно. При том да прибавим и еще нещо си за отца Софрония и неговите за народа ни трудове от 1810 до смърти му, кату допълнение славнаго му жития.

Колко добро би било за нашата книжнина, ако днешните учени, кои живеят в България, биха събирали по нещо си и биха го обнародвали!»

С тая си забележка покойният Раковски, колкото накъсо, толкова пък отлично, характеризува историческото значение на Софрониевата автобиография, както и самата Софрониева личност като «духовен учител и разпространител българскаго языка, в тех тъмни и тяжки времена» . . . Но това характеризоване е направил само за просветените ни еднородци и особено за ония българи, които доста добре знаят миналото на своят народ и които в същото време с непрестанно и пълно внимание следят за сегашният му вървеж. Колцина ли обаче имаме такива достойни синове български? Малцина са, да, още твърде малцина — отколкото се изисква! Затова Раковски като вещ знател на народът си, благоразсъдил за «нужно и полезно» да снабди изложението на Софрониевата автобиография със зебележки на краят, доколкото му е било възможно, и да прибави «еще нещо си за отца Софрония и неговите за народа ни трудове от 1810 до смърти му, кату допълнение славнаго му жития». За зла наша чест обаче ние не можем да се възползуваме от тия забележки и прибавки на Раковски, защото «Дунавски лебед» престана да излазя тъкмо по онова време, когато идеше редът на тия забележки и прибавки да се обнародват. При всичко че речените от Ра-

ковски прибавления не щяха, както сме уверени, да бъдат достатъчни и удовлетворителни за сегашно време, все беше обаче по-добре да ги имахме на ръце сега, че можеше да стане по-пълно и по-съвършено настоящето ни оценение за Софрониевата автобиография, за неговите други умствени трудове и деятелност, както и за самата негова личност.

Както и да е, но колкото от нас зависеше, ние положихме всички нам възможни усилия и грижи, за да бъдем колко по-много полезни на еднородците си и с това си изложение.

Софрониевата автобиография, както вече се изражихме по-нагоре, е един твърде важен исторически документ — особено за нас българите, — важен не само защото е писан от един отличен наш еднородец, който е бил очевидни свидетел на всичко, що съдържава реченият документ, но и по това най-много, защото пуска ни той доста ясна светлина върху най-тъмните и най-печални страници на нашата народна и черковна история от цялата половина на миналото столетие. От тоя документ ние виждаме доста ясно истинното състояние на отечеството си и особено вътрешният граждански и духовни живот на българите по онова най-грозно време за нас. Тоя документ обаче е немалко важен и за всеки въобще историк, който би се взел да пише историческо описание на Балканския полуостров от миналото столетие; такъв историк, ако иска да се почита за истинни историк, трябва непременно да е изучил и казаният документ, който тъй също е важен, полезен и много поучителен и за всички османски държавници и по-първи гръцки духовни сановници, които би жежелали от все сърце да бъдат полезни на държавата и народът.

Софрониевата автобиография има още и друга за нас важност и значение, а именно в езикословно отношение. При всичко че тя е писана не на говоримият български чист език, а доста изобилствува със смес от старобългарският тогава черковен език, има обаче в нея немалко думи и особено цели говорни изгиби тъй чисто народни, щото могат с тях да се ползуват и най-вещите наши сегашни списатели, особено же езиковедците ни. Като е живял много години и прекарал най-пълният си възраст между еднородците ни в Северозападна България (сиреч по Шопско, Вратца, Плевен и пр.), трябва доста да е привикнал на тамкашното българско наречие, защото в автобиографията му, както и в другите негови умствени произведения намерваме думи, даже и изражения, които не са освен едни от отличителните свойщини

на българското наречие в Шопско и в другите места по Западна България — от българското наречие в Източна България.[1]

Онова, което много жалеем тука, е, че преписът на Софрониевата автобиография не е напълно верен, както свидетелствува и сам п(окойният) Раковски в гореизложената забележка, за което той си е позволил да употреби «по негде си днешно правописание». Нашето желание беше да имахме самият оригинал на това произведение или поне неговът точен препис, та да го обнародваме тъй, както си е той — без наймалко променение. Но като нямаше нито оригиналът му, нито пък обнародването му в «Дунавски лебед» е вярно според оригиналът, ами и тамо намерваме доста непоследователност в правописанието, ние, като се вече решихме да обнародваме това произведение в «Периодическо списание» на «Бълг. книж. дружество», никак не се двоумихме да го облечем с наше правописание и още да го снабдим с по-точна пунктоация, а във всичко друго да го изложим тъй, както си е то обнародвано в гореказаният лист. Само дето ни се види потребно, щем да си позволим да правим нужните обяснения, доколкото ни бъде възможно, за да може всеки, който го чете и слуша, да проумява и разбира всичко.

От всичко това, щото казахме дотука за Софрониевата автобиография, вижда всеки каква важност й отдаваме. Прочее, като има тя толкова голямо значение, особено за нас,

---

[1] Българската наша татковина в географическо отношение разделя се на Северна и Южна България. Северна България е оная част на отечеството ни, която днес по политическо-званично наименование се нарича Подунавска област (Туна-велията) и която обема: 1) всичката Мала Скития, или днешна Добруджа и 2) Долна и Горна Мизия. Южна България обема: 1) Тракия, наричана днес Дринополска област (Едрине-велията), 2) Македония, наречена сега Солунска област (Селеник-велията) и 3) част от източните страни на Средна Албания. А според главната разлика, по която езикът ни има две наречия — източно и западно, — дели се и цяла България на Източна и Западна. Граничната линия между тия две половини на отечеството ни започва от самия Дунав между Никопол и Ряхово, минува през Плевненско, Тетевенско, Златишко, Ихтиманско, Самоковско и оттам продължава се към юг покрай западните плещи на Родопската планина и стига до самите заливи Кавалски и Орфански на Бяло (Средиземно) море.

При други един по-уместен случай ние щем да се опитаме и по-обстоятелствено да обясним българският мир и в едно, и в друго отношение, доколкото ни стигат познанията по тая част.

българите, желателно е да стане и бъде добре известна на всеки българин. Истина, че този документ е бил обнародван, но оттогава насам минават се вече цели десет години; освен това обнародването му е било в такъв един политически журнал, който не е можал да направи желаемото разпространение, опознаване и едно живо и трайно увардване на тоя документ между всичкият ни народ.

Заради това ние с особено задоволение приехме да обнародваме това Софрониево произведение в нашите книжки, като сме напълно уверени, че щем да сторим с това една истинна радост и благодарение на еднородците си и въобще на всеки друг съжител наш, който искрено желае народната ни и държавна доброчестина.

Покрай всичко това ние не можем да не споменем тука с пълно благоговение паметта на покойния Раковски за усърдната му и родолюбива грижа, що е положил, за да обнародва тая Софрониева автобиография. Тъй също и многоуважаемият професор в словенската наука господин В. Григорович заслужва всяка чест и похвала от всинца ни за улеснението, което е благоизволил да даде Раковскому, за да обнародва казаната автобиография в листа си.

ПУБЛИЦИСТИКА

ОТВОРЕНО ПИСМО

Друже! Извини, дето ти отвещавам чрез «Съветника». На това аз имам причини, които, без да ги кажа, ще узнаеш, щом прочетеш докрай писмото ми. Ти с възхищение ми разправяш в писмото си за казанлъшките калугерки, които сега са се върнали от просия, и ги възхваляваш, дето са се потрудили за манастирът. «Жени, без да гледат на своята природна слабост, предприеха такъвзи дълъг и труден път, надвиха всичките препятствия и си достигнаха целта . . .» Тъй ми писваш ти в писмото си. Но знаеш ли, друже, каква цел достигнаха те? — Те оскърбяваха народното ни достойнство, унижаваха до невъзможност и себя си, и народът ни . . .

Успехът, що показа в последното време народът ни в просвещението, радва, без съмнение, сърцата на българите, а най-повече, защото този успех сме го направили сами ние със собствените си усилия и средства. И може ли да не се радва человек, като вникне в незавидното положение, в което досега се намерваше народът ни; като разгледа многото, почти неодолими спънки, що среща народът ни в пътя на просвещението, спънки, кои фенерците и сега още, когато честното султаново правителство покровителствува на просвещението, не престануват да припречват, а сега гледа училища не само в градищата, ами почти и във всяко село, де има що-годе българи, и тези училища от ден на ден напредват и цъфтят? За всичко това, разбира се, трябва да се благодари нашето народно чувство, нашата любов към науката и просвещението, за кое народът ни жертвува всичко, що може. На това не противоречи студенината, която се вижда еще в българите, към науката; защото тая студенина е по неволя; причините ѝ са трудностите, с кои е съединена у нас печалбата на парите, а освен това и миналите неблагоприятни обстоятелства доста са я усилили в нас. Но първата причина

не е твърде важна, особено сега; а втората, може да се каже, че вече е изчезнала. Това ще рече, че отсега нататък успехът на българите в просвещението ще бъде дважд и трижд по-силен. Това е за вярване, защото българите умеят да ценят просвещението, те имат любов към науката . . . Доказателство на това са училищата, които са се открили с помощта на самите българи, читалищата, кои се намират в някои други градища; но и малко ли други жертви правят българите за свои общополезни работи?

Подир всичко това не ще ли е прескръбно, като всяко обществено предприятие, както отваряне на училища, читалища и проч. се приписва не нам, не на нашата ревност, не на нашите старания и пожертвования, а на някои чужди благодеяния? Какво трябва да почувствува например работливият баща, който постоянно жертвува според силите си за училища, в кои се възпитават децата му; който се утешава с мисъл, че и той има своята лепта в общата работа, че и той е заедно с другите, а сега чува, че пожертвуванията му се не признават, че той за образованието или възпитанието на децата си трябва да благодари не своите еднородци, а чуждите хора, кои са били причина да се отворят училища в отечеството му? Без съмнение, ще почувствува скръб, коя за щастие ще бъде не толкоз силна, защото той ще чува всичко това не от своите. Странна е наистина смелостта на чуждите хора, кои са ни правили благодеяния и за които благодеяния ний нямаме никакво известие. Тук може да се направят две предположения: или хората, що казват, че са ни правили благодеяния, са самозванци, или пък са действително благодетели, но само благодеянието им е влязвало в някои безчестни български ръце, кои са го скривали от народът. Ако е истина първото, то ний нищо не губим и мнимите ни благодетели-самозванци трябва да се срамят сами за себе си; ако ли е пък второто истина, то тук много страдай народната ни чест и те, кои са правили това, заслужават, ако не проклятие, то барим вечно презрение. Защото няма съмнение, че дору сграбчат те благодеянието в ръцете си, трябвало е да са употребили средства оскърбителни за народната ни чест и унизителни за самият ни народ. Струва ми се, че ако вникнем в това с по-голямо внимание, ще се уверим за нещастие, че последното предположение е истина. Чуждите хора имат право да се гордеят с името благодетели, защото са давали, струва ни се, благодеяния с надежда, че благодеянията им

ще се употребят за най-святата необходима нужда на наш народ: за училища, според както са ги лъгали българските просяци. Че това е тъй, не ще доказателства, когато преди малко видяхме казанлъшките калугерки кръстосваха нагоре-надолу Русия да събират помощ за манастирите и училищата; когато и днес видим пък калоферските калугерки да правят същото.

Що е причината на това наше унижаване пред чуждите хора?

Известна е ревността, с коя българите наченаха да се просвещават, да си правят училища. Нуждата, що се чувствуваше при това предприятие в материалните средства, подбуди, вероятно, някои по от образованичките българи да се пуснат на просия по чуждите страни с намерение, разумява се, изпросената материална помощ да употребляват в това благодетелно предприятие. Цел, както се вижда, не твърде укорителна, но и даже, за то време, похвална, и тези някои по-образованички българи би получили благодарност, ако тяхното користолюбие не беше ги принудило, след като си достигнаха целта, да гледат за свои чеб и ако по причина на това общенародната полза не оставяха настрана . . . Трудно е, мисля, да се определи точно откога се е наченала тази търговия с българската чест за собствените лични интереси; но не ще сбъркаме, ако си спрем погледът на две образованички лица — Александра Екзарха и Захария Княжески — и ако кажем, че те са основатели на тая спекула. В това отношение те най светят от всички други и един минутен поглед връх техните действия прави всякого добросъвестного человека да се червени от срам.

Тук аз не ще ти изложа, друже, никакви подробности за как са те действували, защото, освен че не ми са известни тези подробности, както трябва, но и времето не ми позволява да се разпростирам в них. Затова ще укажа само сетнините на техните действия; а тези сетнини никак не са утешителни. Народът ни, с името на когото гореупоменатите господиновци събираха пари, не се ползува нищо, даже и не знай, че с негово име, т. е. за него се е събирала помощ. Той се труди сам за своето просвещение, жертвува колкото може за училища и справедливо се гордее, като е уверен, че той никому не е обязан за всичко това. А между туй ето що говорят за нас българите онези, които имат право да се считат наши благодетели: «Българите са способни само да работят: да орат земята и да пасат овци, а не да се учат, а не да се просвещават. . . Колко са успели досега българите в просвещението,

когато отколе, отколе просят и вземат помощ за училища и църкви? Екзарх, пратен от народа, по цяла Европа събира помощ за училища. . . Княжеский, упълномощен от народа, по цяла Русия събира помощ за училища. . . Де са сега училищата? Де е успехът в просвещението? Нищо няма. Но само тия две лица ли са събирали помощ?—Постоянно разпръснати туктаме, пратени от таз и друга община, българи ходят на просия по чуждите страни и събират помощ. . . а нищо няма наяве.»

Ето що мислят и що казват за нас хората. Друже мой! Кой им дава право на тези несправедливи укори? — Сами ний. Г-да просяци, като безсъвестно унижават пред тях народа ни, дават им право да ни мъмрят. И какво можем ний да говорим против них? Как да се оправдаваме? — За нещастие — никак. Ний не можем да кажем, че сме нямали нужда от тяхната помощ, когато упоменутите господиновци с българско име са просили за свой чеб; не можем да им укажем и на училищата, нито на църквите, на кои е отишло благодеянието им; защото и едните, и другите са направени с помощта на сами нас, с помощта на народния ни труд и на народното ни богатство. И заради това ний сме принуждени да мълчим, принуждени сме да слушаме оскърбителните за нас думи на благодетелите, кои при това ни упрекават и в неблагодарност — в чувство най-низко. Знам, че много от честните българи, най-повече младежите, ще се усмихнат на това и ще кажат с достойнство: «Ний знаеме себе си, а другите нека си хортуват, както щат. Но и не е ли глупо да се укорява цял народ, защото един или двама са постъпили недобросъвестно?» Тези думи ще се казват в утешение, но утешението не ще го има; защото, за зла чест, примерът на г-да Екзарха и Княжеский беше твърде съблазнителен; многома се увлякоха от него и се увличат още. . . След тези господиновци явиха се доста охотници да търгуват с народното ни име и с народната ни чест. О! Как безчестно, как низко постъпват те с милия си народ. Те го унижават дотолкова, щото се чуди человек и не може да си въобрази доколко трябва да бъдат твърди, камъчени сърцата на тези хора. Ще кажат, че българите няма пък и с какво да се хвалят. . . Нима това дава право на просяците и просякините български да унижават народа ни пред другите народи, кои в много нравствени отношения са подолни от нас? Нима това дава право и да приписват на народа ни таквизи страдания, кои той не е нито сънувал? И защо? За нищо друго освен да приведат оногова, от когото просят, в

състрадание, да го направят да се съжали за българския народ и да даде милостиня 5 или 10 гроша! Но тъй правят само циганите. . . Уви, тъй правят и българските просяци: тъй са правили Екзарх и Княжески, тъй правиха казанлъшките калугерки, тъй правят сега и калоферските. И подир едно таквоз унижение народът не получава ни мръвка полза. Казанлъшките калугерки се върнаха със събраната за училища помощ; па какво я употребляват? — На собствените си удоволствия: ще си правят нов манастир и при него добра градина (вероятно вместо училище), при това още се карат и всеки ден и ето за какво: калугерките, що са събирали помощ, искат да се разпореждат с нея те сами, както си знаят. Те са събирали, следователно имат право и те да разпиляват, освен това ним се иска да бъдат и по-горнички, вероятно игуменки! Дали тъй не ще правят и калоферските калугерки? Ще видим. Но както и да правят — все е зло; все е срамота, дето ходят да просят. Да предположим, че изпросената с българско име помощ действително се употреблява на полза народна. Какво излезе от това. Ползата, коя според както предположихме ще даде просията, ще е ли в състояние да възнагради срамът и безчестието, коя екзархоси, калугери и калугерки натрупват връх народа ни? Ще е в състояние ли тази полза да промени лошевото мнение, кое чуждите хора по причина на честото просене от них помощ ще си съставят за нас българите? Трудно е да се повярва. А по-горе ний видяхме какво мислят и какво хортуват за нас хората. Но те и не могат инак да мислят: защото ний сами ги правим да ни укоряват и да ни прикачват разни унижителни имена. Да вземем например Одеса. Тук има българи, кои или от любов към народа, или от тщеславие (точности на стана) съставили са общество с цел да помага на българските училища и църкви в България. Това общество само няма необходимите средства за тази цел. То се обръща към чужди, но добри и богати лица за помощ и получава. Подир малко време се явява някой си българин, подобен Екзарху, и проси от страна на българите за училища и църкви. Съветуват го да се обърне към добрите богати лица, кои по своята доброта не му отказват, но му забелязват, че преди малко обществото е събирало помощ за същата цел. След месец явяват се калугерки, да речем, казанлъшките, и те просят за манастир и училища пак от добрите богати лица. Подир них идат калоферските калугерки и правят същото. . . После дохожда някой си троянец, комуто се поискало да съ-

бира помощ за Троянския манастир, като че този манастир е дотолкоз беден, щото се нуждава от помощ. Разумява се, че и този просяк от Троянския манастир прави то, що са правили и неговите предшественици. Сетне дохождат други и тъй нататък. . . Това не стига, но понякогаж виждаш по улиците или пред църквите да стоят, заедно с другите просяци, и нашите родолюбиви калугерки с блюдо в ръка и да просят от всеки едного помощ (по една копейка) за български училища, църкви и манастири!. . . Повидимому всички срам пада на калугерките; но колко е прескърбно за оногова,който знай, че Одеското българско общество съветува тези калугерки да унижават и себе си, и народа ни! То ги съветува и да ходят при разни лица за помощ. . . а между това то само се занимава с просия и аз мисля, че то има свята длъжност да не позволява другиму да проси за български училища и църкви. . . Като гледа човек на всичките български просяци и просякини, като вижда как те се унижават, дору изпросят за две пари милостиня, ще кажи, че българите са най-нещастни, че те не са в състояние не само да възпитават децата, но не могат и да се прехранват от собствените си трудове. Какво унижение!... Впрочем, не са виновати само онези, които просят: виновати са и общините, що ги пращат на просия. Както едните, тъй и другите не съзнават вероятно оскърбението, което нанасят на народната ни чест. Но докога ще се продължава това? Докога ще унижаваме ний себе и народа си? Скоро ли ще доди онзи час, когато ний ще почувствуваме достойнството си и за две пари милостиня ще престанем да продаваме народната чест? Трябва да се надяваме, че скоро. Просвещението (благодарение милостта с. А. Азису) прониква вече между народа ни. То ще ни отвори очите, ще ни научи да пазим достойнството си, ще ни направи да познаваме колко е безчестно и низко, когато гледаме наготово, от чуждите хора... Но дотогава нека имаме търпение и нека честичко повтаряме словата на справедливостта и честността:

«О, вие, що имате охота да ходите по чуждите страни и с българско име да просите помощ най-повече за собствените си интереси! Ако има у вас що-годе человеческо чувство; ако имате мръвка любов към народа си, и ако ся боите от бога, престанете да просите! Стига да унижавате пред другите народи нашият мил народ; него и тъй са го унижавали гърците в продължение на много години, барим вие, що сте българи, не правете това!. . . Стига сте лъгали чуждите хора и стига сте ги правили да се смеят с нас!. . .»

ЗНАЧЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО

Всеки човек заслужава похвала или порицание — според делата си. Колкото са по-добри делата на един човек, толкоз е той по-достоен за похвала и уважение, и, напротив. По отношение към един народ може да се каже същото, само с тая разница, че хвалата и уважението към един народ за добрите му дела биват по-големи, защото и делата на един народ биват по-величествени и имат полезно и благотворно влияние не само на цял онзи народ, от когото се вършат те, но и на много съседни народи, на цялото човечество най-сетне. Както един човек, като се труди, само честно и добросъвестно, за удобрение на животът, на положението си, не може да не съдействува с това на съседът си в неговите за същата цел старания, тъй и един народ, като се труди за своя полза, не може да не спомага на съседът си, макар и само с това, че съседът му вижда в неговите дела един добър пример и като си желае доброто, старае се да подражава на този благ пример. Дето ще се рече, голямо значение има едно добро предприятие на един народ за в полза на себе си, защото то не само е благотворно за него, ами придобива му от другите народи едно голямо уважение, една искрена любов, ако не с това, че това предприятие благотворно се отражава и на тях, то барим с това, че те от неговото добро предприятие виждат, как той народ е способен да върви напред, да се усъвършенствува и даже да бъде с време полезен и на цялото човечество.

Ние, българите, не можехме сякаш досега да се похвалим с някое такова предприятие, което да привлича към нас любовта и уважението на другите просветени народи. В то време, когато просветените сега европейски народи бързаха колко може по-трайно и по-съзнателно да усвоят науката и

при нейната помощ да облагодетелствуват и себе си, и всичкото човечество, ние, на жалост, нямахме ни най-малка възможност да усвоим барим частичка от онова, което изработваше човеческият ум с толкова труд и пот. Ние бяхме турени, по следствие на нашата историческа съдба, в едно дълбоко невежество и поради това нямахме възможност да покажем с нещо си на другите народи, че и ние сме способни да вървим заедно с тях, да се трудим, ако не за общочовеческо добро, то барим само за нашето си собствено, а следователно и не можехме с нещо си да им привлечем любовта и уважението. Но немаловажните събития в миналото и особено в началото на нашето столетие, събития, които не бяха освен следствие на силното, широкото и живото разпространение на науката, познанията, разклатиха и най-затънтените ъглове на Европа. И тъй, умствената светлина, която прониква насъде с най-голяма сила, трябваше да проникне и у нас и да размърда духовете ни. Така от 30 години насам науката малко по малко взе да прониква и у нас и благодарение на нея ние взехме да познаваме доколко честит ще бъде народът ни, ако вземеше яката да се старае напълно да прегърне просвещението, взехме да съзнаваме нуждата, че трябва да се изправим добре на краката си и да тръгнем, ако не наедно, то барим не твърде отдире с другите просветени народи. И наистина, в последно време особено почнахме с по-голяма любов, с по-голямо усърдие да се стремим към просвещението, като взехме да подобряваме своите училища, читалища; да отваряме нови подобни заведения насъде по нашето пространно отечество; да основаваме разни други дружества за разпространение на просвещението и особено помежду женския пол. Това последне, дето хванахме да обръщаме особено внимание за развитието и на женския наш пол, това, казваме, е едно от най-радостните явления, едно от най-утешителните предтечи на нашата светла бъднина, защото добрата отхрана и истинното образование на женския пол са основанието на всяко благоустроено, честито общество, народ, държава и пр., да, от речената само отхрана и образование зависи всичкото благополучие на човеческия род. Покрай туй появиха се на свят и разни български списания, от които някои вече намират истинно уважение и у просветения мир.

Но, при всичко това, истинно да си кажем, това наше стремление не е вървяло по една вече доволно, да речем, определена система, по една обща, здрава и укрепена програма,

което обаче според разни причини не можеше другояче да бъде освен така, както беше. Затуй с упокоение душевно можем да кажем, че и с това, което сме могли да правим досега, оставаме благодарни.

А за по-систематично и по-правилно разпространение на просвещението у нас нуждата се изискваше, и тая нужда има доволно време, откак се е усетила от мнозина наши еднородци, за което на прилично място ще имаме до поговорим; ще каже, че идеята за устроение на дружества с цел да разпространяват просвещение между народа ни не е нещо ново у нас. Тая идея е проявявана, както казахме, от мнозина наши еднородци и за нейното осъществувание ставало е вече нееднъж и немалко опитвания.

И така, след многото неудачни опитвания най-сетне — за наша чест и за обща радост народна — сполучиха някои наши известни еднородци с голям труд и пожертвувание, с пламенна ревност и любов, сполучиха да изнамерят способът за удовлетворение на тая жизнена наша народна нужда. Те се постараха, по примерът на другите просветени народи, да учредят «Българско книжовно дружество». Това похвално предприятие, тъй благополучно осъществено, има и ще има за нашия народ голямо значение на вечни времена, защото то с време може да привлича на нас, българите, най-искрената любов и най-голямото уважение на всичкия просветен мир, и за в бъдещето да съдействува доста и то, за да се турим полесно и по-успешно в редът на просветените народи, като ни надели с благополучия, които само науката може да даде на човечеството. Сега и ние можем да речем, че има с какво да се покажем пред образования свят, че има с какво да го уверим как ние стъпваме вече и правилно ще да вървим по правия път на просвещението. А за себе си от това учреждение ние може да чакаме велики благополучия, може да се надяваме за славни сетнини. Изобилното благополучие на всичките днес образовани народи не е ли следствие на тяхното образование? Ние с учреждението на подобни дружества тръгваме по стъпките на просветените народи и за то ще излезем там, дето са и те. Просветените народи с помощта на такива дружества са достигнали до такова високо съвършенство, защото задатъкът на такива дружества е била науката, нейното разпространение между народите, на които са те (дружества) принадлежали. И днес тези народи царствуват в благополучието, живеят, както трябва, като не престават със

своите велики и благотворни дела да възбуждат удивление и признателност във всичките други народи, защото са усвоили напълно науката. Науката е едно-едничко светило, което може да доведе човека до истинната му цел, да му даде истинното човеческо значение. Само тя, науката, прави човека да бъде човек.

Та и на нашето «Българско книжовно дружество» целта е такваз, т. е. разпространение на просвещението между народът ни. Кому другиму, та не нам, на българите, трябва най-много просвещението, защото само то е, което най-много не ни достига. Ние имаме всичко друго: трудолюбие — най-доброто качество на кой да е народ; честност, с която справедливо можем да се гордеем, ум здрав, неразвален; не ни достава само едно — просвещението, което да ни научи как да се ползуваме по-добре от трудолюбието си, как да развием правилно умът си, облагородим душата и сърцето си, как да запазваме честта си и пр. Да, не ни достава просвещението, науката, а това е всичко. Без науката ние не можем дълго съществува, ние ще се изгубим, както са се изгубили всички онези народи, които не са усвоили науката; или ще бъдем всякогаж роби на по-образованите от нас. Бог наделил човека с частичка от свой образ: дал му душевните сили, които са предназначени да го направят цар на цяла природа. И наистина, човек, най-първо подчинен на природата, трепереше от нейните буйни и слепи сили, но малко по-малко той с умът си и с твърдата си воля умя да покори природата и да направи нейните буйни сили слуги на себе си. Погледнете на вапорите, железните пътища, телеграфите, разните фабрики и пр., и пр. благотворни за всичкото човечество учреждения, на които ние тъй много се чудим. Всичко това е достигнал човек само с умът си и твърдата си воля. И само това ли? Как добре си знаят образованите хора историята и как умеят да се ползуват те от уроците ѝ! Как добре знаят те своето отечество, своя народ; как лесно умеят да усилят в него едно добро качество и да унищожат или докрай умалят някое лошо, което е останало в него! Как умеят те да се ползуват от труда си, да живеят тъй, както подобава на човеци! Как умеят те да обработят и великолепно да украсят своето отечество и да го обърнат в рай чудесен! И всичко това е достигнато с ум, с просвещение. Още много и много добри и най-полезни неща ще достигне и усвои човечеството при помощта на просвещението. А ние, ако не се постараеме да усвояваме науката,

ще бъдеме най-долните между другите народи, защото всичко ще чакаме от тях и за нищо друго не ще сме годни, освен да им бъдем най-долни слуги.

Като е тъй, може ли да се не радваме, като гледаме, че и ние, българите, се удостояваме с едно таквоз учреждение, задатъка на което е да разпространява просвещението между народа, да упъти народът ни към благополучието и добродействието? О, вечно твърд и светлив памятник си правят онези, които се постараха, за да се нареди «Българското книжовно дружество», и които ще се стараят за благополучното му съществувание и успяване! И ние сме уверени, че всички българи, кои са с чиста българска кръв, не само на драго сърце ще помагат на това дружество, но и винаги ще бъдат готови да го забраняват с всички пристойни средства от всякакви негови противници, които, дето и да бъдат те, защото с това те — доброжелателите на дружеството — увардват един от най-правите и най-сигурните пътища, които са водители към най-светло, най-велико благополучие на человечеството, тъй и на милия наш български народ.

Браила, 11 октомври 1869

[СКАЗКИ ЗА ВЪЗПИТАНИЕТО]

I

Господа! Аз ще говоря за възпитанието. Предметът колкото е важен, толкоз е па и, тъй да река, деликатен и труден, а следователно толкоз повече осторожности съсредоточено внимание се изисква при изложението на този предмет. Европейците, които са вече усвоили науката в доста обширен смисъл на това слово, намерват този предмет, възпитанието, за един от нае-трудните, макар и науката да го най-много осветлява за тях; колко повече той трябва да е труден, а тъй също и важен за нас, българите, които едвам сега сме взели да се свестяваме, едвам сега сме взели да угаждаме сладостта на науката и да се уверяваме, че само при нейната благотворна светлина ние ще можеме успешно да вървим напред по този търнист житейски път. Да, господа, предметът, за който ще говоря сега, е, както казах, колкото важен, толкоз и труден, особено за нас, българите. Но ние имаме на своя страна туй преимущество, че живееме в XIX-й век, който е век на напредъкът, на просвещението. Пътят, по който нам предстои да вървим, не ще да бъде за нас дотолкоз труден, както е бил за нашите водачи — европейците, — защото този път е вече доста очистен и осветлен, благодарение на неуморимите трудове на тези европейци. От наша страна се изисква само внимателно да вървим по техните стъпки, като в същото време усвояваме онова, което е годно за нас, а отхвърляме онова, което не ни е потребно — докато достигнем до оная степен на развитието си, когато ще бъдем в състояние да постигнеме ние нещичко за успешният вървеж на човечеството напред. И това ще бъде скоро, стига само у нас да има енергия и любов, любов искрена, сърдечна към всичко онова, що е за

в полза на народа ни. Все тъй, от такава точка като гледам на този труден предмет, аз имам възможност да говоря за него, защото ръководители ще ми са европейските учени, които отколе и усердно работят над този труден въпрос, възпитанието.

Историята, господа, дава ни един голям и твърде ползителен урок. Като казвам и с т о р и я, аз разбирам историята на нашето човеческо живеене, както физическо, тъй и душевно, разбирам вървежът, който досега е направило човечеството в своето живеене.

Който е чел историята много или малко внимателно, той знае без съмнение, че човечеството от памтивека насам се старае, употреблявало и употреблява всички средства, с които е могло да владее и с които владее сега, само и само за да достигне една цел — честит и спокоен живот. Това е било задачата на народите преди 5 хиляди години, това е и днес тяхната задача. Всички учреждения, които е правил досега човек, както частни, тъй и обществени, били са и са все за решението на тая задача. Самото произхождение на вярата се корени в тая задача. Тук аз не ща да се впускам нито в богословски, нито във философски издирвания връх това отгоре — отде се е взела вярата в човеческият род. Врождено чувство ли е тя в човека, както го вярваме ние, християните, или се извикала в него от грозните или благотворните явления в природата, явления, които човек не можел да си ги обясни тогава и поради това е изказвал пред тях раболепен страх или раболепно благоговение. Тъй или инак коренът на религиозното чувство е в желанието да бъде човек честит в животът си, та в този или онзи свят. Защото, ако е вярата врождено в нас чувство, то към какво ни води това чувство, на какво ни показва? Показва ни на един път, който ще ни заведе при блаженството, и още какво блаженство! — Блаженство вечно, неизказано! Ако ли е пък тази вяра в нас следствие на грозните или величествени явления на природата, то защо е бил в человеците такъв раболепен страх или такова раболепно благоговение пред тези явления? За то че човек, като не е можел да си ги обясни, мислел е, че животът му, както сегашния, тъй и бъдещия, зависи от тези явления, защото те са му правили силно впечатление, и ето че падал в прахът пред тях, молил им се, принасял им жертви само и само да ги направи милостиви към себе си, за да не го наказват, ами да му дават честит живот. Самото променяване на верите е ставало, и то пак по същите при-

чини, за същата цел; защото хората според повечкото си развитие и опитност начнавали са да се не удовлетворяват от съществующата религия и са я изменявали на по-добра — според както са мислили да се удовлетворяват техните стремления към добър и честит живот.

Ако хвърлим един поглед и връх политическото живеене на народите, връх гражданските им нареди, ще видим, че същото начало е ръководило народите и в тази сфера, т. е. че пак жажда за един добър и честит живот е карало народите да си правят такива или други нареди.

Кога се е наченал политическият живот на народите, ние не знаем: самата история не може да ни каже нищо за това, защото сама тя, историята т. е., намерва народите с такива или инакви граждански нареди.

Пита се, защо са си направили хората такива учреждения? Ние сме свободни да предположиме, та е било и тъй, че първоначално хората са се съединили в едно малко общество с цел както да си помагат един други в добиването на препитанието си, тъй и, от друга страна, да пазят един други интересите си против по-силните неприятели. Отпосле тези общества са пораснали до цели царства и империи. Но е ли било това с цел да прекарва както отделно едно лице, тъй и въобще цяло общество, цял народ, един честит живот? Да. Затова именно са били тези учреждения. Но човечеството и в тях не е намерило щастието. Оттогава и досега много хиляди години са се минали, много политически учреждения променувало е човечеството, но честитото живеене все е бягало от него. В първите възточни царства — в Асирийското, Египетското, Вавилонското, Персийското и проч. — народите са били робове на тогавашните деспоти и на техните развратени сатрапи. На Гръцкото царство може да се поуспокои малко човеческият поглед, защото политическите учреждения на този народ са били по-приспособлени на човеческото достойнство; при това и имената на неговите политически деятели, както например Ликург, Солон (300 г. до Рождество Христово), и имената на неговите философи, както на Сократа, Платона, Аристотеля и проч., и досега се произнасят с уважение от учените европейци; но и там не виждаме ние да е прекарвал народът честит живот. Платон, който е един от най-хуманистите философи, който се е отличавал с най-чувствително сърце, този Платон е считал робството не само за позволително, ами и за необходимо нещо на господарството. Рим за-

воюва целият свят; но беше принуден да изменява няколко пъти формата на управлението си. Даже тогава, когато беше в най-голямото си величие на своята республика, тогава, казвам, народът мреше от глад, тогаз, когато сам работеше до немай-къде, търпеше много притеснения от ситите и тлъстите сенатори и патриции (Виргиния се убива от баща си за то, че Аппий Клавдий искал насила да я обезчести около 450 г. преди Христа).

Християнството обяви всеобщия мир, всеобщото равенство. Можеше да се чака, че народите ще видят вече спокойствие, ще видят честит живот, защото то, християнството, каза, че няма вече роб, нито свободен, а всичките са равни, всички свободни. За нещастие народите не бяха в състояние да разберат добре това високо учение и позволиха на правителствата да направят това учение орудие против тях. В името на тази свята и най-чиста вяра много кърви са се проливали, много народи са загинвали и на тяхно място са се явявали други, много форми на управление са се изменявали — и с всичките тези движения и кръвопролития народите са искали да намерят средство за честито живеене. Има ли го и днес? Ако вънкашният блясък, вънкашната слава е щастие, то — да; но не е в това щастието. Европейските народи при всичкото си материално и нравствено богатство пак не са доволни, пак не може да се каже, че прекарват един честит живот. Англия не е ли най-богатото, най-силното господарство днес? Но нийде няма толкоз бедни, както в това блестящо царство, нийде ирландците тъй не страдаят, както там. Франца не повеляваше ли доскоро на цял свят, та и днес не управлява ли най-повече тя с европейската политика? Но народът не се усеща честит и иска да се промени редът на работите. В Русия, най-когато ѝ гърмеше славата, народът беше най-загубен, най-нещастен. Ще каже, че нито силата, нито славата на едно царство дава на народът, от който се състои това царство, добър, честит живот. И тъй ето какъв е великият урок, който ни дава историята. Тя ни научава, аз ще повторя, че нито силата, нито громката слава на едно царство дават на народите честит и спокоен живот. Но коя е тази сила, която ще направи народите честити във всяко едно отношение?

Днес, когато ние имаме пред себе си хилядогодишният вървеж на човечеството, като виждаме всичките криволии, които е правил човек в този вървеж, като разбираме и спън-

ките, що е срещвал той, както и средствата, с които му се е удавало да надвива и да отстранява тези спънки, а, от друга страна, когато светлината на нашият XIX век е тъй силна, щото не може да не осветлява най-добре предметите и даже за нас, българите, които, както всеки съзнава, много сме останали назад от другите просветени народи, днес, казвам, ние велегласно и утвърдително може да кажеме, че две са силите, които могат да направят и ще направят, както всеки човек отделно, тъй и всичките народи, честити във всяко едно отношение. Тези две сили са науката и добрата отхрана.

Вярвам всеки да е съгласен, че науката е един от силните, най-могуществени двигатели на человеческият род и не само сега, ами и от много векове насам тя е била двигател, както виждаме от историята. Само те народи са могли да бъдат в челото на человещината, които много-малко са усвоявали науката. Римляните усвоиха и покориха цял известен тогава свят, но гърците, макар и те да бяха покорени, не се изгубиха; напротив, римляните подпаднаха под тяхното влияние умствено, защото р и м л я н и т е много малко владееха науката. При това, когато на 329 год. подир Христа Константин пренесе столицата на империята от Рим във Византия, тогаз влиянието на гърците беше тъй силно, щото грънцкият език се учеше от всички и малко по малко стана господствующи език във източната част на империята, която част получи името «Гръцка империя», както и до днес я наричат многома от историците. Нашето Българско царство кога беше най-славно? Во времето на Симеона Великий; но то беше славно колкото с великите подвиги във военното поле на този славен наш мъж, толкоз повече и с напредъкът, който нашите предци направиха тогава в умствено отношение. Арапите в VII—IX столетие бяха най-силни за то, че науката процветяваше у тях до една много висока степен. Турците преди 5 века с гордост и със смелост гледаха на невежествените европейци, подписваха им условия и ги правеха да треперят от страхът им; но европеецът се залови за науката и ето ние с очи си виждаме днес, че работата стана съвсем наопаки. Турчинът за всичко гледа в ръцете на европееца и каквото му каже, накъдето му посочи този последният, то трябва да прави, към там трябва да върви той, па ще не ще. Всичките европейски господарства и народи съзнават великото значение на науката и постоянно изпитват нейното благодетелно влияние и за то

какви усилия не употребляват те, за да я усвояват повече и по-ясно, по-основателно.

Но достаточна ли е науката, за да направи народите честити? При всичкото ѝ неотемлемо достойнство, при всичкото благодетелно влияние, което науката е имала и има на човечеството, не може да не се каже, че тя, науката, е недостатъчна. Тя е необходима за доброто на човечеството, но е недостатъчна. За да бъде човек честит в животът си, за да бъдат честити народите във всяко едно отношение, трябва освен науката и нещо друго, трябва добро възпитание, добра отхрана.

Науката без добрата отхрана не помага за щастието на народите въобще, както и за щастието на един човек отделно. Не онзи носи с достойнство човеческото си име, който е много учен, а онзи, който при учението има и добра отхрана. Може човек да бъде учен, може да знае и история, и география, може даже да е в състояние и звездите да сваля от небето, но ако е той без отхрана или със зла отхрана, той не само че не ще бъде полезен на народът или на обществото, между което живее, ами и много опасен, защото ще има в ръцете си оръдие, с което ще може да прави каквито ще злини. Науката е също като ножът: ножът в ръцете на добрия човек не прави нищо друго освен помага му в нуждите; но в ръцете на злият той прави безчислени убийства. Сама по себе си науката е чиста, свята, но в главата на един с развалено сърце човек тя е страшна. И наистина, мога ли да бъда аз честит и спокоен, когато, колко и да съм учен, аз съм обладан от едно най-голямо самолюбие, което ме кара със завист да гледам на всеки едного, който ме надминува в нещо си? Заради това много по-достоен за уважение е онзи, който не е учил нито история, нито география, нито математика и проч., и проч., а си е останал с чистото неразвалено сърце, от онзи, който е учил всички тези неща, но си е развалил сърцето със злата отхрана. А колко по-високо би стоял онзи човек, който при учението има и добра отхрана. Науката е всемогуща и в ръцете на добре отхранен мъж тя би направила хиляди и хиляди благодеяния на човеческият род.

Науката ни дава възможност да покоряваме природата; дава ни възможност например да плаваме против вятърът, да се не боиме от молнията, а да ѝ казваме де да падне; да се не покоряваме на пространството, а да го скратяваме с пара̂та и електричеството; но всички тези неща не правят честит чо-

века, защото човек в себе си носи своето щастие и нещастие — в сърцето, характерът, в нравът си.

Заради това, както казва един руски педагог, щеше да бъде за човечеството още по-важно и по-полезно от всичките тези открития откритието на средствата как да се образува в човека такъв характер, който да противостои на всичките случайности в животът, да спасява човека от вредното влияние на тези житейски случайности и да му дава възможност, за да извлича отвсякъде и от всичко само добри сетнини. Адам Смит, един от учените английски икономисти, намерва доброто възпитание за най-важно нещо, за най-необходимо на едно господарство: «Най-добрата икономическа мяра за едно господарство е, казва той, добрата отхрана на народът и нищо тъй скъпо не се обхожда за едно господарство, както невежеството.» А нашият български млад учен г. Миркович ето как се изражава за възпитанието и учението: «Учението без възпитанието е като тяло без душа, като гозба без вкус.»

И тъй науката и добрата отхрана са две сили, които могат да направят народите, цялото човечество честити.

Но в какво се състои добрата отхрана, или възпитанието, какво нещо е то? Колкото, от една страна, е трудно да се отвещае на този въпрос, толкоз, от друга страна, е па лесно. Трудно е, защото, като кажем отхрана, ние не разбираме еднакво тази отхрана, ами я разбираме съобразно със своите желания, наклонности и интереси. Ако ни запита някой: какво ще рече възпитание или добра отхрана, първият ответ е този: «Да дадеш добра отхрана на детето ще рече да му дадеш възможност да стане човек в пълен смисъл на това слово, т. е. да бъде човек с всичките добри качества.» Но възможно ли е положително да се определят добрите качества? Може да се каже, че не е възможно. Истина, в теорията позволява си човек положително да определя кои са добри качества и кои зли, но практиката твърде често противоречи на теорията и Шилер справедливо забелязва, че идеите мирничко си живеят в главата, но нещата яката се сблъскват в животът. И наистина в теория ние знаеме, че не трябва да лъжеме, но гледаш, че на практика дору не се поизлъже, не бива, не бива и дору не покриви човек малко с душата си. Гледаш младият човек пълен с живот и енергия, пълен с вяра в добротата на всички хора и заради това не се съмнява, че ще намери пълно съчувствие в тях на своите стремления, но опитната старост

му се подсмива и му казва да не бъде дотолкоз горещ, защото не всяко нещо, което хвърчи, е гълъб. И наистина практиката прави човеците да гледат на животът различно. Една опитност казва: «Труди се, изпълнявай си длъжностите спрямо службата си, но събирай си и паричка за черен ден. Ако се случи една обязаност да противоречи на друга, то избирай онова, което е за тебе полезно или барим не тъй вредно.» Друга опитност казва: «Ако искаш да бъдеш щастлив, то мисли каквото и както ти е угодно, но строго пази приличията и умей да живееш с хората. За хора, от които имате нужда, никога не хортувайте лошево и под никакъв начин не им хортувайте напротив. Всякогаж хортувайте тъй, щото да скривате онова, което мислите.» Такива и много други подобни на тези съвети ни дава опитността, практиката, господа. Поради това аз казах, че трудно е да се определи положително какви са добрите качества или барим, ако е това възможно в теория, то трудно е на практика. Но, от друга страна, лесно е да се отвещае на въпросът: «Какво нещо е добрата отхрана», особено като наместо да хвърчим и да кроим в ума си мерки какъв трябва да бъде добрият човек, ние вземем човека тъй, както си е той направен от бога, и се постараеме да му дадем такова развитие и направление, което напълно съответствува, от една страна, на неговите лични или индивидуални особености, а, от друга страна, на нуждите и потребностите на онова общество, между което той живее. Само тя отхрана може да се каже добра и благоразумна, която не дохожда в противоречие с направлението на обществото, а при това е и съгласна със способностите на детето. Инак нито онзи, който е получил отхрана, ще бъде доволен от себе си, нито па обществото ще види от него полза. Карл Смит, един от знаменитите немски педагоги, който е умрял преди 6—7 години, казва връх това отгоре: «Човек, който не разбира духът на времето и на общото мнение, такъв човек е жив мъртвец», като доказателство на това, че отхраната трябва да бъде съобразна с духът на времето и с потребностите на обществото, в което живее човек.

Да дадеш на човека добра отхрана ще рече да дадеш на способностите му, с които е надарен той от бога, на сърцето и умът едно най-добро направление, което да се състои в това: всякогаж той да обича и предпочита правдата и истината, всякогаж да се отличава с такова добро сърце, което да го кара да се грижи и труди за общото добро, и най-сетне — всичко,

каквото върши, да го върши съзнателно и самостоятелно. За да може това да се постигне, при това и най-добре, трябва непременно да обръщаме строго внимание както на особеностите и способностите на детето, тъй и на нуждите, потребностите и умственото състояние на обществото и съобразно с това да се дава отхраната, тъй щото добре отхраненият човек да бъде в съгласие с духа на времето и с духа на своя народ.

И тъй, възпитанието се състои в това, че един добре възпитан и развит човек води другиго човека, който едвам взема да се развива, към съзнателна самодеятелност, като разкрива в него началата на истината, свободата и любовта, а при това и всичко това върши съобразно с неговите особености, с духът на времето, в което живее, и с общото мнение на онзи народ, към когото принадлежи. Тъй определя възпитанието, или добрата отхрана, знаменитият Песталоци, този баща на най-добрата педагогика. Да кажеме с други слова: да дадем на човека добра отхрана ще рече да му усилим добрите качества, а умалим лошите, да му образуваме характерът, да го научим добре да разбира нуждите и потребностите на народът си, както и на времето, и да му вкореним наклонност да се старае за удовлетворението на тези нужди и потребности. Добре възпитаният човек на какво ще житейско поприще и да бъде, в каквито ще обстоятелства и да се намерва, все ще виждаме в него човек, какъвто трябва да е всеки един от нас.

Ние видяхме доколко е важно възпитанието и в какво се състои то. Но от коя минута, от кой възраст трябва да се начева отхраната?

За твърде добър отговор на този въпрос може да служи следующият мъдър съвет, който е известен на всинца ни: «Изправяй дървото, дору е младо, защото, кога остарее, то по-скоро се счупва, а не се изправва.» Това мъдро изречение твърде добре се прилага и на човека. Умът си човек може да обогати и развие отпосле, но сърцето си — дору е още то крехко, нежно, дору могат в него лесно да се запечатват външните добри или зли влияния. От това ние можем да заключаваме, че добрата отхрана трябва да се начева твърде рано, от самата оназ минута, когато се роди детето.

Човек се ражда на светът с известни пет чувства; те са: зрението, слухът, обонянието, вкусът и осезанието. Чрез тези чувства човек има сношение с вънкашният мир, приема

от този вънкашен мир разнообразни впечатления, които впечатления малко по малко обогатяват и развиват душевните способности на човека. Ако да нямаше човек тези пет чувства, които му дават възможност да приема отвън впечатления различни, то той не щеше да има и никакви душевни способности. Ако например човек се родеше сляп, глух, лишен от способност да мирише, лишен от вкус и най-сетне лишен и от осязателната способност, то такъв човек не щеше да има никакви душевни способности, защото не щеше да има възможност да приема какво да е впечатление отвън, а какъв, че само впечатленията, които човек може да получва отвън чрез своите пет чувства, само тези впечатления обогатяват и развиват душевните способности на човека.

Като е тъй, като душевните способности се развиват и обогатяват от впечатленията, които човек получава чрез дадените му пет чувства отвън, то само по себе си се разбира, че душевното развитие на един човек (а главната част на душевното развитие не е нищо друго освен отхраната) се начева от нея минута, откогато се роди той, защото вънкашните впечатления от нея минута начеват да действуват на него чрез чувствата му. Детето не е нито зло, нито добро; но първият му плач, първият му поглед убеждава ни, че то може да стане добро или зло и че за да бъде то таквоз или другояче, зависи от впечатленията, които ще получва отсега нататък. Душата на детето е мека; тя приема и усвоява всичко, каквото ѝ дадат. Ако е добро даденото, то и от това дете ще излезе добър човек, ако ли зло — ще бъде работата наопаки. Детският мир е фундаментът на бъдещото зло или добро поколение на човеческия род. Заради това справедливо казва един френски учен, Жан Пол: «В детския мир ние виждаме цялото човеческо потомство. А с отхраната ние посейваме в чистите и меките души или отрова, или мед.»

С всичко това аз не отказвам, че в детето няма нищо от качествата на родителите му; да няма частичка от тези качества то е невъзможно, защото в детето тече кръвта на родителите му; но искам да кажа, че при всичко това, че в детето има частичка от качествата и наклонностите на родителите му, в неговата мека и възприемчива душа се запечатват и остават те впечатления, които се получват отвън чрез чувствата му, а частичката на качествата и наклонностите, що остава в детето от родителите, помага или препятствува на душевното развитие и обогатяване на душевните

способности (което развитие и обогатяване петтях чувства не може да не приема и усвоява в душата си. Разбира се, това възприемане става повечето без нашето съзнание и щение).

Сега, като ние знаем, че отхранване ще рече един добре отхранен и развит човек да дава добра отхрана и да развива друг един, който едвам взема да се развива, а, от друга страна, като знаеме и това, че отхраната и развитието на човека трябва да се начева от самата минута на рождението му, то кой е онзи, който може да поведе детето към добро или зло, кой е онзи, който може да влее в тази крехка и най-възприемчива детска душа благотворния мед или убийствената отрова? Без много мисления може да се каже, че родителите. Да, детето се ражда бедно и безпомощно и неговите слаби ръчички се простират най-първо към родителите, които трябва да го поведат, да му покажат добрата посока. Ако има най-важно и най-свято нещо в домашният живот, то е възпитанието на децата. А изпълнители или осъществители на това свято нещо могат да бъдат родителите, най-повече пък майката. Детето расте в ръцете на майка си, постоянно пред нейните очи или, да речем инак, то живее с живеенето на майка си. От майката детето получава храна, спокойно заспива на нейните ръце, погледът му е постоянно напълнен от нейното лице, то се огледва в нейните очи и от нея получва то първите и най-святите целувки. И всичко това е първи впечатления, които чрез чувствата се запечатват в душата на детето. И чудно ли е, ако свойствата, чувствата, характерните черти на майката лесно се усвояват от детето? Никак. Защото по естественият закон чувствата не можат да не предадат на душата онова, което възприемат отвън, а меката детинска душа не може да не приема това, което ѝ предават чувствата. И тъй, всичко онова, що звънчи в сърцето на майката, прелива се в душата на детето. Засмее ли се весело майката пред детето си — чувствата предават този смях на детската душа и тя се напълня с радост; каже ли майката някое ласкаво слово на детето си — ето че в детето се възбужда желание да разбере майка си и да ѝ предаде и то своето приятно чувство; така също и разгневи ли се майката или изказва ли някакво си страдание пред детето си — и в душата на детето се раждат неприятни, тъй да река, усещания и детето начева да страдае. Мисля, че всеки от нас е забелязвал, че детето, без да го боли нещо, без да има какво-годе страдание, начева да плаче, щом види, че майка му плаче или че се карат на

майка му. При това кой е светът за детето? Не майката ли съставлява за детето всичко: и неговите радости, неговите надежди, с една реч — всичко. А като е тъй, като майката за детето е всичко, като първите впечатления, които се сипват чрез чувствата в душата на детето, е майката със своите приятни или неприятни характеристични черти, със своят весел смях и сладки думи, като е това тъй, казвам, то не е ли ясно, не е ли очевидно, че от майката зависи да бъде детето добре или зле отхранено? Като е това така, то кой би ми рекъл противното? Да, при такава тясна връзка, каквато съществува между майката и детето, при таквоз едно силно влияние, каквото майката не може да не има на меката и възприемчива детска душа, майката може да направи с детето каквото поиска. При такваз една естествена преданост, каквато има детето към майка си, майката може да поведе детето си по добрият или по злият път. Да, голямо е значението на майката в отхраната. От майката зависи щастието или нещастието на човека; от майките зависи щастието или нещастието на народите; от майките зависи най-сетне и щастието на цялото човечество въобще. «Майката е геният на детето», казва философът Хегел. И справедливо, защото никой друг не може да има таквоз влияние на детето, както майката. «Никой учител, никой мъдрец не поправя тъй, казва Ранк, както благочестивият, кроткият и тихо-печалният поглед на добрата майка; светата вода не съобщава на детето таквоз освящение, каквото се заключава в сълзите на една добра майка, никакво слово на учителя не прави таквоз силно и с добри сетнини впечатление, както тихото мъмрене на добрата майка.» Големите хора всякогаж са изповядали, че за своето величие са задължени те на майките си. Наполеон I, подвигите на когото едни осъждат, а други ги хвалят и се гордеят с тях, но както едните, тъй и другите признават, че е бил човек с велика душа, често е казвал, че бъдещността на детето е в ръцете на майка му, и всякогаж е повтарял, че майка му е причина на неговото величие. Знаменитият философ Кант приписва всичкото си достойнство, всичкото си голямо значение, което достигна да има, на старанията на майка си. «Аз никога не ще забравя това, казваше той в старите си години, че майка ми е положила в душата ми онуй зърно на доброто, което го има сега у мене.» Кювие, знаменитият натуралист, приписва всичкият успех на своите занятия, всичката слава на своите открития на майка си.

Влиянието на майката е голямо и за бъдещето на човечеството. Наполеон I запитал веднъж г-жа Кампан, която била тогава началница на възпитателният дом в Париж: «Какво се изисква, за да бъде народът добър, мъжествен, умен и пр.?. . .» — «Добри майки», отвещала умната таз жена. «В майчиното сърце, казва Мартен, се корени духът на народите, техните нрави, предразсъдъци и добродетели или, с други слова, в майчиното сърце се корени цивилизацията на целият человечески род.» И после той възклицава: «Жени! Ако да знаехте какви чудеса може да прави и ще прави в человеческият род влиянието на майките, то с каква благородна гордост щяхте да се заловите за добрата отхрана на децата си! Достатъчно е само вашата добра воля, за да направите онова, което не е във волята нито на монархите, нито на нациите. Вие само можете на землята да се разпореждате с бъдещите поколения на человеческият род.»

Ето доколко е голямо значението на майките в человеческият род. Щастието или нещастието на един човек отделно, както и на един народ и на цялото человечество в особености, зависи от майките. Като е тъй, каква голяма ответственост лежи на майките, как внимателно и усердно и с каква осторожност, с какво при това и умение трябва да изпълняват майките тази си обязаност — отхранване на децата, — обязаност, която е най-важна и най-свята от всичките други обязаности, защото, колкото е тази обязаност важна и свята, толкоз па и изпълнението ѝ е трудно. Кой може да каже, че една майка не си обича детето? Кой може да каже, че тя от душа, от всичко сърце не желае доброто на детето си? Оная душа, която деня и нощя бди над детето си, която за спокойствието на детето си се отказва от своето спокойствие и е готова да принесе всевъзможни жертви, само и само детето ѝ да бъде добре, тази душа, казвам, не може от все сърце да не желае доброто на детето си, да не иска да му даде добро възпитание. Тъй, но днес най-главното, що не достава на человеческият род, е възпитанието или добрата отхрана. Без да споменувам за нас, българите, аз ще кажа, че всичките европейски народи днес за днес чувствуват недостатък откъм тази страна, откъм възпитанието т. е., и обръщат на нея сериозно внимание. Можеме ли от това да заключиме, че майките не са желали доброто на децата си и не са им давали добра отхрана? Никак. Работата обаче тук е в това, че майките не са знаяли и не знаят как да дадат добра от-

Родната къща на В. Друмев в Шумен

храна на детето си. Майчината любов към детето е силна, но гледаш, че тая силна любов става причина да се развали детето и да бъде в животът си нещастно. Тъй например от любов към детето си често майката тъй много се грижи за него, тъй трепери над него и бърза да му удовлетвори всичките прищевки, щото това дете става разслаблено, разглезено или както му казваме ние, мамина мизинка; или майката гледа и не може да се нагледа на детето си, милва го, възхищава се от хубостта му, от речите му, облича го като кукла — и гледаш, че от това дете станал един вятърничав франт, който всичкото човеческо достойнство намира в да се причеше добре, да си тури ръкавици, да си вземе пръчката и да иде да се разхожда по булварът или другаде. Не се смейте, господа, на такъв един франт: тъй се е отхранил той. Или майката, като желае доброто на детето си, счита за добре постоянно да му чете нравствени проповеди, а не ѝ дохожда на ум, че с тези си проповеди тя прави детето си да бъде с един нрав безчувствен. С една реч, всичкото произлиза от това, че майките не умеят как да се залавят за доброто отхранване на децата си. Всеки от нас може да си припомни как е отивало собственото му отхранвание и трябва да вярваме, господа, че каквато добрина или злина има сега в нас, това всичкото е от майките ни.

Важното заключение, което можеме да направим от всичко това, що казахме за майките и за тяхното голямо влияние за бъдещността на човечеството, е туй, че майките найповече трябва да са обогатени със знания и да имат добро възпитание. Тази истина се съзнава и признава днес от всички и ние, българите, не можеме да не я приемеме и усвоиме напълно. Само тогава, когато имаме добри и образовани майки, само тогава ще можеме да имаме добри и образовани граждани, само тогава ще можеме да се надяваме за честит живот в бъдещето.

Г. Цан, един немски педагог, ето що казва връх това отгоре: «Според колкото майките ще разберат своята задача, толкоз ще познават своята задача и мъжете, и колкото учителите и наставниците ще действуват тъй, както действуват майките, толкоз по ще се усъвършенствува и възпитанието на народите. Там, дето майките са наистина майки, там процветава семейният живот; там, дето майките разбират задачата си, там ще процветават училищата, там много погоре стоят и учителите, които са се научили от майките си

как да развиват и усъвършенствуват възпитанието.» Поради това днес Европа е обърнала особено внимание на възпитанието на женският пол, нещо, което трябва да го правиме и ние. След многогодишни трудове Европа е достигнала да съзнае тая истина, че бъдещността на човечеството зависи от добрите майки, и заради това обръща особено внимание на възпитанието на женският пол. Ние, българите, които, както казах още в началото на сказката си, имаме туй преимущество, че сме се разбудили в XIX-й век, когато имаме възможност да се ползуваме с истините, до които след много трудове е дошел човеческият ум. Истината, че за щастието на един човек или на един народ е необходима добрата отхрана, а добрата отхрана зависи най-първо и най-повече от майката, тази истина е вече открита и доказана. На нас не остава нищо друго, освен да я прегърнем от душа и сърце и колкото се стараеме за развитието и усъвършенствуването на мъжкият пол, толкоз повече да се стараеме и за развитието и усъвършенствуването на женският пол.

II

Господа! В миналата си сказка аз се помъчих да определя голямото значение на добрата отхрана както за един човек отделно, тъй и за цяло общество, за цели народи въобще. Казах аз в нея си сказка, че големият урок, който ни дава историята, е, че нито гръмката слава, нито могъществото на едно царство са правили народите честити и че само науката и добрата отхрана са онези сили, които могат най-вярно и най-добре да съдействуват за щастието на народите. Подир, като минах на въпроса: кой може да бъде най-първият, най-добрият възпитател на човека, аз казах, че никой друг освен майката, и се помъчих да покажа всичкото значение на майката в делото на възпитанието, като потвърждавах словата с някои други примери.

Сега, господа, имам чест да продължа сказката си пак отгоре връх този предмет — възпитанието.

Майката е геният на детето, на обществата, на народите, на цялото човечество най-сетне. От нея зависи да посее в меката и възприемчива детска душа първите зърна на доброто или на злото, да влее в душата на детето благотворният мед или убийствената отрова. Но не е само майката отговорна

срещу тази свята и важна обязаност към детето си, т. е. възпитанието. Отговорен е и онзи, който е царят в семейството или глава в къщата — отворен е и бащата. След майката бащата е другият главен ръководител към добро или зло на детето. Ролта на бащата като възпитател начева се вече тогава, когато детето начене да съзнава що-годе, начене що-годе съзнателно и разумно да приема впечатленията отвън. И положението на бащата в това отношение е толкоз важно и деликатно, както и положението на майката — даже може да се каже, че положението на бащата е по-важно и деликатно в този период на детинският възраст, защото той вече ще има работа не със същество, което без съзнание приема всички впечатления, що му се дават отвън, а със същество много или малко развито, със същество, което вече може да отличава баща си от майка си и родителите си от други чужди хора. Детето, кога плаче, по-скоро дохожда и се успокоява на ръцете на родителите си, отколкото на ръцете на чужди хора; това показва, че то вече разпознава своите от чуждите, че вече разбира кои са за него по-мили, по-готови да принесат нещичко жертва за неговото добро и спокойствие.

Тъй също както гледа детето различно на родителите си и на чуждите хора, тъй също гледа то различно и на майката и бащата. В първите дни и месеци пораснато в ръцете на майка си, детето гледа на тая последната като на нещо неотделно от себе си, като на част от своето съществувание, защото, както казах в миналата си сказка, първите впечатления то ги получило от майка си, огледвало се е в нейният поглед, смяло се е с нейният смях или е скърбило с нейната скръб и плакало с нейният плач, с други думи, то е живяло с нейното живеение. Но бащата спрямо детето заема друго положение, както въобще заема друго положение в целият домашен живот. В къщи бащата се явява като цар, на когото волята е закон не само за всичките други домашни, ами и за майката — тази богиня на детето. Любовта на детето не може да не се устремява, тъй да река, с едно инстинктивно и полусъзнателно подбуждение към този къщен цар, защото самата майка изказва към него безграничната си любов и преданост; уважението на детето, което уважение, по причина на неразвитата още детска натура, е безсъзнателно, но за то най-чисто, най-безкористно, всецяло принадлежи на бащата, защото той всяка една минута, всеки един час или, по-добре да река, винаги се ползува от уважението на майката.

И тъй детето гледа на баща си не тъй, както гледа на майка си; то гледа на него като на същество по-горно от майката, като на същество по-високо от нея, а следователно и като на същество недосегаемо — авторитетно. Бащата в очите на детето е и царят, и всичко; той е за него и най-големият мъдрец, и най-всемогъщият човек, и най-святото същество, най-справедливото. Детето приема за истина и за свято всичко онова, що види и чуе от баща си; в детето не може да съществува даже ни най-малко съмнение в истинността на онова, що каже баща му, или в законността на онова, що направи той; за детето всичко онова, що прави баща му, е и справедливо, и законно, и хубаво. Всеки от нас, господа, е бил дете и ако не всички, то барим повечето от нас може да помнят какво безукоризнено същество е бил за нас баща ни, особено в епохата на онзи детински наш възраст, когато сме вземали щогоде да съзнаваме и когато още юмруците и плесниците, които сме получавали от бащите си отпосле, са били непознати за нас. Знаменитият педагог Песталоци за доказателство на това, доколко високо стои един баща в очите на детето си, разказва следующият случай от своят собствен детински живот. «Аз бях, казва той, петгодишно дете, когато баща ми умря. Аз вярвах, че ако да не щеше баща ми, то не щеше да умре, и веднъж в разговорът с майка си, която се мъчеше да ме увери, че баща ми е умрял против волята си, явно изказах, че баща ми не е бил добър и не ни е обичал, защото, ако да ни обичаше, той не щеше да ни остави и да умира, ами щеше още да живее, за да не плачем, за което майка ми доста ме мъмри.» «Ето с какви очи гледах аз на баща си, ето за какъв всемогущ и всесилен го считах аз», прибавя Песталоци. И ние не можем каза, че Песталоци не е прав.

Като е тъй, като детето гледа на бащата като на същество най-съвършено и свято, то бащата не е ли длъжен строго да пази на себе си и най-внимателно да гледа да изпълня длъжността си, която има към детето си като възпитател? Да. Аз казах как гледа детето на баща си, а от това лесно е да се заключи колко голямо влияние в отхраната на детето има бащата и колко греши един баща, ако той пренебрегва с възпитанието на децата си или и никак не обръща внимание на това възпитание. Като казвам това, аз разбирам святата обязаност на един баща към детето си, която обязаност той е длъжен непременно да изпълня строго и с най-голямо внимание в онзи период на възрастта, когато детето

е още малко и не може да се даде в училище или да му се хване добър учител. Както майката сама храни детето, тъй също и бащата трябва сам да храни умът на детето си. Както никоя чужда майка не може да бъде като истинна майка на детето, защото истинната майка обича детето си от всичката душа и сърце, тогаз, когато чуждата майка не може да има такава силна любов към чуждото дете, тъй също и чужд човек не може да бъде такъв добър възпитател на едно дете, особено в оная възраст, за която казах, както сам бащата. Жан-Жак Русо казва: «От ръцете на майката детето трябва да премине непременно в ръцете на бащата, а не в ръцете на чужд човек, когото бащата може да хване за възпитател на детето; защото разсъдителният, макар и не дотам ученият баща може да възпита детето си много по-добре, отколкото най-ученият и най-изкусният наставник в светът. А като е тъй, господа, то никой баща няма право и под никакъв начин не може да каже, че или работите, занятията, длъжностите и проч., и проч. му бъркат и за то той не може да обръща внимание на възпитанието на децата си, не може сам да дава това възпитание, защото историята ни показва на много такива примери, от които ние виждаме, че хора, кои са стояли на най-високото място, до което е можело да доведе човека най-силното честолюбие, и такива хора предпочитали са сами да се занимават с отхраната на децата си, отколкото да предоставят това свето и от всяка страна приятно занятие на чуждите хора. Цензорът Катон например, който по свидетелството на историята тъй славно и умно е управлявал Рим, сам, без да е гледал на своето високо положение, е възпитавал сина си още от люлката и много пъти даже сам го е люлял и приспивал, макар и майката да е била всякогаж готова да прави това. Тъй също и Август, този завоевател на цял известен тогава свят, сам учил синовете си и внуците си да четат, да плават, съобщавал им от науките първоначални познания и пр. Дето ще се рече, бащата с нищо не може се оправда, ако падне на него тежкия укор, че той е пренебрегвал с отхраната на децата си. Упоменатият по-горе Жан-Жак Русо ето що казва връх това отгоре: «Нито бедността, нито занятията, нито високото положение не освобождават бащата от святата обязаност сам да възпитава децата си, както трябва. Онзи баща, който не изпълня тази свята обязаност, е недостоен да носи това свято име, недостоен е да се нарича баща.»

И тъй, господа, аз доказах, според колкото можах, че ро-

дителите са първите и най-важните ръководители на младото поколение, че от них, а най-паче от майката, зависи най-повече бъдещето на човечеството да бъде честно или нещастно, защото първите зърна на доброто или злото те, родителите, ги посяват в младата и възприемчива детска душа.

Но детето от ден на ден расте, а заедно с това расте и душата му, т. е. тя се обогатява с нови и нови понятия, а от това произлиза то, че умствените способности на детето все повече и повече се развиват и обогатяват, а според колкото се развиват и обогатяват тези способности, толкоз повече в младата детска душа се усилва жаждата за повече обогатяване, за повече знание. Е тук е се изисква от ръководителите на детето да бъдат даже повече внимателни към длъжността си като ръководители и възпитатели, отколкото са били досега. До седем или восем годишният възраст детето е било, тъй да река, безгласно и с покорност е приемвало почти всички впечатления, без да има грижата да се отнася към тях критически и да си обяснява кое е за него добро и защо е добро. Но от този възраст нагоре във всичките негови действия, желания и стремления изказват се вече и малко разумно-съзнателни побуждения и що-годе съзнателно предположена цел, както и черти от характер, който вече много или малко се е образувал в детето. А тъй като човек от природата си е наклонен към самостоятелност, то естествено е, че детето предпочита да върши всичко самостоятелно. Сега понятно е само по себе си колко лесно детето може да тръгне по неправият път без надлежни ръководител. Защото за младата детска душа всичко е хубаво; като няма още тежкият урок на опита, детето гледа весело на светът и вярва, от душа вярва, че светът е тъй също хубав, както си го то мисли, т. е. не както си го то мисли — защото още мислителната способност не може да бъде в детето укрепена, — ами както му го представлява неговата детска фантазия. При всичко това детето още е във волята си тъй слабо, щото лесно подпада под разни влияния, като в същото време мисли, че действува самостоятелно. Ето на каква опасна точка стои детето в този период на възрастта си: от една страна, детският ясен и сетлив поглед на всичко, на цял свят, който поглед вижда всичко светло, хубаво и невинно, както е невинно и самото дете, а, от друга, разните влияния, що окръжават детето, при това и образувалите се вече наклонности в детето, на които наклонности и желание детето не е още в състояние да противопостави своята разу-

мна свяст. Тук на детето трябва ръководител най-добър, който да е в състояние да усилва добрите наклонности, а да унищожава злите, що са изникнали от досегашната отхрана. Ако ръководителят е добър и достоен на името си, то тъй ще поведе детето по добрият път, ако ли е ръководителят лош, нехвилит, то бедното дете е за оплакване, защото от него ще излезе човек нито за себе си, нито за обществото полезен, а следователно ще излезе човек нещастен, злочест.

Пита се: кой сега в този възраст може смело да подаде на детето вярна ръка и да го поведе към там, към дето трябва? Няма съмнение, господа, че пак родителите. Техните слова, техните съвети са най-авторитетни за детето и едно дете ще послуша и ще изпълни по-скоро съветът на баща си или на майка си, отколкото съветът на някой чужд човек. При всичко обаче че и в тази епоха на детският възраст ръководители на детето трябва да бъдат пак родителите, очевидно е, че тяхната твърда и любеща ръка е недостатъчна. Детето сега не се ограничава само с къщният живот, ами излиза на улицата, играе с други деца, среща се и вижда други хора, чува всевъзможни хорати и приказки. Всичко това живо действува на детската душа. Но може ли да се каже, че всичко това благотворно действува на тази детска душа? Не. Почти положително може да се каже, че необходими са родителските съвети почти всеки вечер, за да се умалява злокачествеността на ония впечатления, които детето през денят е получило от разнообразните стълкновения с другите деца и въобще с всичките други предмети. Но надълго ли остават в паметта на детето тези благотворни съвети и наставления на родителите му? На другият ден детето става бодро и весело, весело се посреща с вчерашните си другари и гледаш, че с цяла душа и сърце се е предало на вчерашните си развлечения, вика, скача, лудува, кара се, бие се, според обстоятелствата, а за съветите на родителите си ще спомни я когато му съдерат нещо от дрехата, я когато той сам съдере чуждата дреха и се бои да го не накажат у тях. Разбира се, че никой не може, та и не трябва да осъжда детето за то, че то играе. За да скача, да вика, да играе, да се кара и проч., на всичко това то се подбуждава от своята жива природа, от своят жив организъм, който по естественият закон не може ни минута, ни секунда да бъде спокоен; но тъй като заедно с тялото се развива и душата на детето, то изисква се да се дава на душата таквоз направление в развитието ѝ, щото това направление напълно да съот-

ветствува на човеческото достойнство, а не да се позволява на уличните игри и срещания свободно да влияят на тази детска душа и да ѝ дават направление според свойствата, каквито тези улични игри и срещания имат. На детето предстои да прекара един живот от 70—80 години. Нас ни научил опитът, че трудно се живее на светът без надлежаще приготовление, а след като знаеме това, ние не можеме да не желаеме да се приготви детето на този живот, както трябва, за да не му се показва той дотам тежък, а и само то, детето, да го не прекара току-тъй напразно, без да види само сладостта му и без да принесе на съседите си полза. Изисква се следователно в тази епоха на възрастта в детето да се развиват добрите наклонности, а да се унищожават лошевите, що ги е детето получило или от неумението на родителите си, или па благодарение на някое чуждо влияние, а в същото време и да се обогатява умът с добри и полезни през целият живот на човека познания. Но родителите в този случай не могат да бъдат надлежни ръководители на детето и по следующите причини: 1) както казах по-горе, детето в тази епоха на възрастта си изказва много или малко самостоятелност в действията си; неговата воля макар и да е още тъй слаба, щото лесно да се покорява на външни влияния или на други по-силни воли, но в много случаи то, детето, предпочита да върши работи според своята собствена воля, отколкото според съветите на родителите си — а за да се направи да върши и постъпва според добрите съвети, много пъти се изисква принуждение, а понякогаж даже и плесница, както го често правят у нас. Но при всичкото благоразумие, което ние можем и трябва да предполагаме в родителите по отношение към възпитанието на децата си, трябва да признаеме и това, че родителите въобще биват снизходителни към своите деца, както въобще човек бива снизходителен към себе си. Естествена и простителна е слабостта на родителите да гледат на децата си някак снизходително, да вярват, че те са добри, умни и способни, и много пъти да им прощават и даже съвсем извиняват погрешките. «Вероятно, казва немският педагог Лихтенберг, още не са бивали такива родители, които да не считат своето дете за нещо особено, необикновено. Аз мисля, че най-повече учените бащи и майки се предават на това приятно заблуждение.» А г-н Карл Пилц, тоже немски педагог, като споменува за слабостта, която имат родителите към децата си, казва за майката: «Ако се случи да се срещнат две майки и да заприказват за децата

си, то непременно ще чуеш едната да казва: «Ах, само да чуеш моят син как умно хортува — сякаш че е вече стар; таквоз умно дете!», а другата непременно ще ѝ отговори: «Ами моят? Всичко пипа като дърт, хем да гледаш как остро се отговаря на баща си; не знам, ама, ако го поживи господ, ще бъде едно нещо!. . .» «И не мислете, прибавя г-н Пилц, че тези добри майки хортуват тъй само от желание да се похвалят една пред друга с децата си — не! Те хортуват това от всичко сърце и душа, те вярват и напълно вярват, че умните им и способни деца наистина с време ще бъдат такива велики човеци, на които ще се учудва ако не цял свят, то барим цял град или цяло село — това зависи от развитието и умственият кръгозор на родителската фантазия.»

Но като е тъй, като слабостта на родителите да гледат снизходително на децата си е тъй естествено нещо в тях или като според словата на упоменатият немец Лихтенберга няма родители, които да не считат своето дете за нещо особено, необикновено, то не е ли очевидно оттук, че при всичкото добросъвестно старание на родителите за добрата отхрана на децата си в този период на възрастта, когато, както казах, детето има стремление към самостоятелност, не може да има такива резултати, каквито се изискват, едно, че тук се изисква такова безпристрастие, което да дава възможност да гледа на предметът тъй, както си е, нещо, което родителите с труд направват, защото този предмет е тяхното собствено дете, а друго — изисква се тук да се обогатяват умствените способности на детето с такива познания, които ще му дадат възможност отпосле да бъде полезен и на себе си, и на обществото, в което живее. Но в този последен случай се изискват много или малко специални знания и надлежно умене. Тук родителите, от една страна, по причина на своите занятия или па на своето не тъй силно умение, а, от друга, по причина на естествената снизходителност към децата, която не могат да не изказват, отказват се да бъдат специални ръководители на децата си и предоставят това свято дело на онези, които специално се занимават с тази висока и свята длъжност, които си посветили живота да бъдат ръководители на младото поколение, т. е. предоставят това свято дело на учителите.

И тъй, детето излиза от къщи и стъпва в училището, от ръцете на родителите си то се предава в ръцете на учителя. От това, че детето се предава в ръцете на учителя не като кукла, не като бездушен материал, от когото учителя да прави зда-

ние, а като същество разумно, и тази разумност вече се проявлява в него в доста силна степен, като същество с много или малко определен вече характер, като същество с известни наклонности и стремления, с известен умствен кръгозор — от всичко това, казвам, ние лесно можем да разберем голямото значение на училищата и важната обязаност на учителите. Училищата служат за продължение на онова, що са наченали родителите. Но малко е това: предполага се, че нийде толкоз добре не разбират в какво се състои истинното значение и достойнство на човека, както в училищата, че нийде тъй добре не знаят каква отхрана да се даде на едно дете, за да бъде то с време добър баща, добър гражданин, добър човек, както в тези храмове на науката и развитието. Г. Дюлон, един от умните педагоги в Америка, ето що казва относително за училищата: «Училищата могат с най-голяма точност да покажат на онези темели, на които може да се основе честито, богато и благословено живеение, защото училището владее с всичките възможности, за да знае това. Училището владее с много знания, то владее и с умение; училището знае човека най-добре, знае и в какво се състои неговата същност; то знае животът и онова щастие, което човек може да достигне в животът си; училището знае условията, при които човек може да си подобри животът от всяка една страна; знае много велики лица и онези нравствени основи, които са управлявали и управляват с техният живот; училището знае условията, при които народите достигват до благоденствие, тъй също то знае и тези условия, при които народите загинват.» Ето според този учен мъж ликът или портретът на училището. Както виждате, господа, ликът е светлив, величествен. Поради това и всеки има право да иска от училището такива резултати, които напълно да съответствуват на този величествен негов лик, всеки има право да иска от училището в делото на отхраната нещо повече, отколкото да продължава онова, що се е наченало в къщи от родителите. Иска се от училището не само да продължава онова, което са наченали родителите, ами още и да изправва, да изкоренява лошото, което тъй или инак се е вмъквало в сърцето на детето и което родителите от голяма любов и снизхождение към детето си не са можли да забележат, или па не са умели да го разпознаят.

Но училището не може да не ни се покаже още по-важно, по-величествено, особено като си пресметнем, че на него лежи обязаността и да обогатява детето със знания, които отпосле

ще му са необходими в животът. И това то, училището, може лесно да направи, защото, както се каза, то владее не само с много знания, ами владее и с умение най-лесно да предава тези знания на другите. И тъй, училището съединява в себе си две най-важни и най-святи обязаности: да обогатява човека с познания и да го научи как да се ползува с тези познания, тъй щото на всяка една стъпка в животът си да се показва действително добър член на семейството, добър и полезен гражданин и най-сетне добър и полезен човек.

Като е тъй, като значението на училищата е тъй голямо, то колко високи достойнства се изискват от един човек, който се наема да носи святото име учител, и какво дълбоко уважение трябва да имаме и винаги да изказваме към онзи човек, който с достойнство носи това свято име! Учителят трябва да бъде, от една страна, обогатен с действителни знания, а, от друга — трябва да има и сам добра отхрана, трябва да се отличава с нравствените си качества. «Бъдете святи — казал Спасителят на онези, които прати да бъдат учители на светът, — както е свят онзи, който е на небето.» Ето какви трябва да бъдат учителите, ето какъв идеал трябва да имат те пред очи си. Но тяхното съвършенство не трябва да е скрито за онези, на които те са ръководители. Казано е: «Тако да просветится свят ваш пред человеки, ако да видят добрая ваша дела.» Тези слова трябва всякога да ги помнят онези, които вземат на себе си святата обязаност да бъдат ръководители, особено на младото невинно поколение, трябва всякогаж да постъпват според тях, ако искат да бъдат достойни на името си.

Голямата важност, господа, на училищата в делото на доброто възпитание на бъдещето человечество признава се от всичките учени и образовани хора. Те, училищата, трябва да бъдат за нас, българите, по-важни и необходими, отколкото за просветените европейци; по-важни и необходими колкото с научният, толкоз повече с възпитателният елемент. Нам не трябва да ни е криво, дето е истина това, че ние, българите, нямаме образовани майки, както имат европейците, че у нас домашно възпитание почти не съществува, т. е. и у нас, както и у всичките хора, децата до известен възраст се отхранват в къщи от родителите си, но по причина на нашето необразование, по причина на нашият суров характер често децата растат и порастват под убийственото влияние на пръчката, юмруците, псуванията и проч. — неща, които правят детето да гледа на хубавият божи свят с една неутешителна мрач-

ност, а после и само да бъде през целият си живот с истият суров характер. Прочее, ако европейците и въобще всичките просветени народи, при всичко че имат доста образовани майки и домашното им възпитание е в един много добър ред, ако те, казвам, при всичко това гледат на училищата си не само като на заведения, в които с един лесен метод или с един добре премислен план се обогатяват умовете на децата им, ами още и като на къща, в която децата им продължават възпитанието си, отхраната си, и поради това те неуморимо действуват, за да подобрят и усилят възпитателната страна в училищата си, то колко трябва да бъде усилен този възпитателен елемент в нашите училища, които са единствените къщя, барим засега, в които нашите деца и се учат, и получават добра отхрана.

И тъй, онова, което е най-потребно на човека, за да бъде той полезен член на обществото и на народът си, а следователно и на цялото човечество, добрата отхрана, т. е. получва се най-първо и най-основателно в къщи, под надзора и ръководството на добрите родители. Училищата продължават делото на родителите, а при това те обогатяват познавателната способност на детето, за кое и справедливо е, че те, училищата, всякогаж трябва да бъдат по-високо, а особено за нас, българите, за които те, училищата, са и образователна, и най-повече трябва да бъдат възпитателна къща.

Сега, след всичко туй, естествено е да се запита: «Добре, вярваме, че добрата отхрана е необходима за човека и че само родителите са първите лица, които могат да положат в душата на детето първите зърна на добра отхрана, но пита се: как? Как трябва да постъпват родителите, тъй щото от детето да излезе човек добър във всяко едно отношение?» За да се отвещае на този въпрос подробно и подробно, трябва много време, трябва много да се пише и говори, защото този въпрос е бил един от най-важните въпроси, той и сега е един от най-важните: от правилното или неправилно решение на този въпрос и, забележете, единствено от това зависи и честитото или злочестото живеене, както на един човек отделно, тъй и на цели народи, на цяло човечество въобще. Заради това и учените напрягват си силите, ползуват се и от най-малката светлина на науката, за да може този въпрос да се реши колкото е възможно по-правилно и по-вярно. Какви са прочее резултатите на техните усилия, от които резултати ние не можеме да не се ползуваме най-добре? Общият и почти най-главният резултат е този, че онези, които са длъжни да

бъдат ръководители на детето, трябва най-първо сами да са проникнати с убеждение, че всичко зависи от тях, да са проникнати и с любов към това дело, после трябва да имат сами както добра отхрана, тъй и доволно познания, а най-после като знаят, че душата на детето не е нищо друго освен мек восък, който се разтегля, накъдето пожелаеш, който приема форми според желанието на онези, от които зависи това, и на който можеш да отпечаташ каквото искаш — като знаят, думам, това, трябва да гледат да отстраняват всичко онова, което може зле да повлияе на тази мека душа. Най-повече внимание и осторожност на това трябва да имат родителите, защото, щом нямат надлежното внимание, сами стават причина да направят детето си такова, каквото най не искат. Трябва да се каже, че колкото е трудно това за едни любящи родители, толкоз е па и лесно, ако имат те благоразумието да бъдат всякогаж строго внимателни към развитието на детето си. Какво например нам не ни се нрави в хората и кои свойства и качества ние осъждаме в другите? Злините, които вредят на човеческият успех, са много, но най които се хвърлгат, тъй да река, в очите ни, са тези: Ние осъждаме човека за то, че той е или инат, или интригант и коварен, или мстителен, или страхлив и суеверен, или има такъв нищожен характер например, че в трудни обстоятелства подлизва се и се унижава до немай къде, а в добри обстоятелства, когато зависи от него що-годе участта на другите хора, той става горд и тиранин, или па осъждаме човека за то, че виждаме да е той вятърничав и да обръща главното си внимание на космито си и ръкавиците или въобще на вънкашния изглед, осъждаме го още за то, че е горд и в гордостта си вярва, че е голям много, по-горен от другите и за то не възприема да има сношения с ония смъртни, които имат злочестината да бъдат в неговите очи по-долни от него. С една реч, господа, ние в другите намерваме и осъждаме много недостатки и аз вярвам, че не ще се намери нито един баща, който от цяла душа и сърце да не желае да бъде детето му далеч от всички тези недостатки и слабости. Но, уви! Тези, които най-повече желаят доброто на децата си, родителите т. е., са най-главната причина да бъдат децата им с много от упоменатите слабости и недостатки. Родителите не желаят детето им да бъде инат. Но погледнете на майката. Тя весело си играе с детенцето си, което едвам-едвам има година. Майката гледа и не може да се нагледа на милите детски усмивки

и за да му даде развлечение, тя му подава да си играе с нещо си. Детето си играе, а майката начева да го дразни, начева например да дърпа от ръцете му играчката, преструва се, че се напъва да я измъкне, и в същото време вика: «Пусни я! Дай я! Трябва да я дадеш!» Детето се упира, не пуска играчката, а това упорство на детето весели бедната майка, ней ѝ е драго и тя весело-весело се смее, без да ѝ дойде на ум, че с такава игра тя посейва в душата на детето първите зърна на инатлъка. Майката, като дразни тъй детето си, тя се шегува, но детето още не е в състояние да различава истината от шегата, а веселият смях, с който майката съпровожда тази игра с детето си, докарва удоволствие на детето. А тъй като такава игра се повтаря твърде често, даже няколко пъти на ден, то детето малко по малко усвоява наклонност да се противи на другите, защото в това съпротивление то всякогаж е намервало удоволствие (смехът на майката), а след време ние виждаме, че това дете се отличава с инатлък — черта, която родителите никак не желали би да я има в детето им, но която се е явила именно благодарение на тях.

Родителите не желаят детето им да бъде човек м с т и т е л е н или з л о п а м е т е н, т. е. такъв човек, който, ако се случи да му направиш някаква неприятност, даже и без да щеш, той ще гледа непременно да си отвърне и ако не може в нея минута, ще гледа да ти отвърне тогава, когато ти най не се надееш и когато това отвръщане ще ти бъде най-неприятно и най-вредно. Аз вярвам, че няма родители, които да желаят децата им да бъдат с такава черта на характерът. Но погледнете що се върши в къщи. Детето стои настрана и си играе. Мина, да речем, слугинята или друг някой и нечаяно закачи или самото дете, или играчките му, с което побърка играта на детето. Детето начена да плаче. Какво обикновено прави майката в този случай? Тя обикновено вика: «Я гледай какво направи урсузникът; чакай, ще видиш ти!» — и като грабне детето, тича подир урсузникът и като го стигне, позволява на детето да го бие, а сама тя, майката, казва в същото време: «Тъй е, бий го хубаво, да го научим ние него!» Онзи, когото бият, начева на шега да плаче, детето па начева да се смее, а майката го сладко, сладко целува. Кажете, ако това невинно детенце често се упражнява в подобна игра, то не ще ли се яви в него склонност и желание да сърди другите, да ги бие и да отмъстява? Непременно. А кой е причината? — Родителите.

Родителите не желаят да видят детето си страхливо или

суеверно. Но що виждаме да се прави в къщи? Не само майката, ами много пъти и бащата, за да умирят детето да не плаче, плашат го с мечка, каракончу и други плашила: «Мълчи! — викат му те. — Ето, че ще дойде мечката да те изяде!» Само да хортуват и да казват тъй, то още не би било дотам опасно, защото детето не разбира още що е мечка и защо трябва то да млъкне, ако тя дойде, но тези хорати се съпровождат още и с движение. Майката или бащата, като казват на детето: «Мълчи, че мечката иде!», свиват се тъй, като че сами се боят от мечката и са готови да се скрият от нея бог знае къде. Невинното дете, като гледа на онези, що са за него най-съвършени, най-силни, че се плашат от нещо си, което наричат мечка или каракончу, какво трябва да се плаши само то, на което всичката надежда е на родителите му, а тези родители сами се плашат? Какви страшни чудовища трябва след това да рисува детската фантазия и да не дава ни минута спокойствие на бедната му душица. Ако има най-голямо зло, което едни родители или един възрастен човек да направи на едно дете, то е — плашенето. Пилц, немският педагог, казва: «Нищо в света не може да направи тъй злочестен човека, както страхът, който се е вкоренил в него още от детинството му. Страхът, продължава той, като вече овладее душата на детето, бива причина да се спре, а понякогаж окончателно развали всичкото последующе развитие и усъвършенствование на човека», а знаменитият Шилер, който в своите поетически произведения се показва такъв добър психолог, казва: «Човек можеше да стане съвършен като един полубог, ако чрез отхраната бяха се постарали да бъде той свободен от всякакъв страх.» Че всичко това е истина, господа, мисля да не се никой от вас ни най-малко съмнява, защото вярвам, че всеки от вас да помни в какви страхотии е прекарал детството си, какви каракончовци, таласъми, вапири и проч., и проч. глупи произведения на човешката фантазия са държали в постоянно безпокойство детската му душа, нарушавали са невинният му детски сън.

Родителите не желаят да се отличават децата им с вятърничаво франтство; но не са ли те причина, дето синовете им по цели часове стоят пред огледалото и строго пазят да няма в тоалетът им нещо не според модата, дето намират повече удоволствия да си прекарват времето в зяпане по булварите, отколкото старателно да гледат да си обогатяват умът — не са ли, питам, на това причина родителите, когато от малък

още го приучват да се кичи като кукла, като при това и постоянно казват, че той е хубавец, че еди-чий син не е тъй добре облечен, че той хубаво знае да танцува и да прави комплименти — и бедното дете, като нищо друго не чува, не взема ли да вярва, че най-важното и най-необходимото на човека е да знае добре да се приглади и причеше, да знае добре да танцува и проч.? Родителите не би желали да бъдат децата им с характер, склонен да се унижава при трудни обстоятелства, а при добри да вдига глава до небето. Но не сами ли те, дору е детето още малко, като желаят да му внушат уж добри правила, не сами ли те често му казват: «Ти си урсузин! Няма в теб ни капка добрина!» И защо му хортуват тъй? Защо например, че детето, като го накарали да върши нещо, напуснало си работата и отишло да играе. Но понякогаж бият детето, преди да е разбрало то в какво се състои кабахатът му. С всички тези мъмренията и биенията, разбира се, че родителите мислят да направят детето човек, както се изражават нашите българи, но не им дохожда на ум, че детето, като постоянно слуша такива ядовити укори за себе си, като постоянно яде плесниците, без да знае защо, това дете малко по малко изгубва самонадеяността си, изгубва уважението към себе си, начева да се преструва, че вярва, че не е годно за никаква работа, а между това в душата си то никак не може да се склони да вярва, че наистина е лошево — и поради това то става покорно, унижено пред хора, които го натискат, а гордо и немилосердно към хора, които може да натиска.

Родителите не би желали децата им да имат такъв един характер, щото да гледат с уважение само на себе си или на онези, които по положението, по богатството са по-горни от тях, а на всички други да гледат с едно гордо пренебрежение и да не възприемат да имат с тях даже ни най-малко сношение. Аз казвам, че родителите не би желали да имат децата им такава една черта на характерът си, защото тая черта е една от най-достойните за смях и съжаление и възбужда в умният човек един смях. Но не сами ли родителите биват причина да се образува в децата им такъв един характер? Детето гледа на всеки един човек, на всяко едно дете еднакво, равно. Ето добре облеченото момиченце на богатият човек играе на дворът с момиченцето на сиромахът комшия, което момиченце е облечено бедно, дрипаво. Играта им отива вече весело; но ето богатата майка дохожда, грабва си куклата и я занася у.

тях, като ѝ казва: И не те е срам да играеш с таквоз дрипаво дете! Ти си кокона и на коконите е срамота да си играят с калните деца! Бащата, и той често прави същото. Можете да си представите сега какви ще бъдат с време тези деца.

И тъй, от всичко туй ние виждаме, че родителите най-повече развалят децата си, хем ги развалят, без да щат, а именно за то, че не прибягват към благоразумието си и не дават внимание на постъпките, на словата си, що ги вършат и произнасят пред децата си. А още по-лошевото е това, че децата често биват свидетели на печалните сцени, които произлизат между родителите им. Както казах, детето гледа на родителите си като на същества най-съвършени и без недостатки. Но ето то гледа тези най-съвършени и без слабости и недостатки да се карат, чува един-други да називат с разни неприлични имена. Каква нравственост ще има това дете? А между това трудно ли е да се махнат всичките тези причини, които тъй неблагоприятно влияят на децата? Никак. Изисква се едно само благоразумие, което да ги е удържвало от да постъпват тъй пред децата си. А такова едно благоразумие всеки би имал, стига само да го желае.

III

Господа! Имам чест да продължа и сега разказването си за същият предмет, за който говорих и в предишните си две сказки, т. е. пак за възпитанието, или за добрата отхрана.

Известно ви е, че първите зърна на добрата отхрана се посяват в меката и възприемчива душа на едно дете най-първо от родителите, а най-повече от майката. А като е тъй, то, разбира се само по себе си, че родителите трябва по-първо сами да знаят как да отхранват децата си, тъй щото те с време да бъдат добри и почтени хора, добри и почтени граждани и полезни членове на обществото. Но, пита се, де могат родителите да придобият тази наука? Де могат се научи как по-добре да възпитават децата си? Този въпрос, господа, се отнася най-повече на нас, българите. У нас, както е известно всекиму из вас, няма добра домашна отхрана, а онази, която я има, при всичкото доброжелателство на родителите, при всичкото им старание децата им да бъдат с добра отхрана, не може да се каже, че е добра. Под влияние на различни неблагоприятни обстоятелства, при това и лишени от светли-

ната на науката, у нас се е образувал някакъв си характер с черти на някаква си жестокост, злоба, на някакво си недоверие, страхливост, при това и на злопаметство, завиждане и проч., и проч. — черти, които наистина правят тежко впечатление на нашите приятели. И тези черти на характерът ни не могат да не се проявляват и в делото на възпитанието на децата ни, благодарение на което децата стават и те жестоки, злобни, злопаметни и проч., при всичко че родителите никак не желаят това. Че аз не преувеличавам, господа, вие може да се уверите от следующите малко и твърде познати, мисля, на всинца ви примери. Ако можете, припомнете си онова, което казах в миналата си сказка за това как родителите сами биват причина да си развалят децата, като от желание да ги направят да бъдат мирни и да не плачат плашат ги с разни страшилища, или пък от твърде голяма любов галят ги и ги правят вятърничави и проч. При всичко това аз ще прибавя ето още какво: детето например падне, удари се и заплаче. Има майки, които се решават да дигнат ръка и да бият още детето за то, че паднало. Или 8-годишното дете отишло за вода, като се плезнало и паднало, счупило стомната или шишето, за което, разумява се, яде плесниците от майка си или от баща си. Прочее, може ли това дете да не стане жестоко, злобно и проч., при всичко че родителите му никак не желаят това? А никой друг не е в това виноват освен сами те, родителите. А виновати са те за своето незнание, виновати са за то, че не знаят какво пагубно влияние има за децата им таквоз едно обхождение с тях. Де е прочее мястото, в което може да се придобие тая наука? Тая наука, господа, се придобива нескоро; тя се добива с години и години; тя се начева още от детинство и се продължава до старини. Или да кажеме с други слова, за да сме в състояние да дадем на децата си добра отхрана, трябва сами да сме добре отхранени, трябва при това да имаме и някои други познания от онези науки, които най-повечето дават възможност да имаме понятие за как става правилното развитие и усъвършенствуване на детският организъм и на душата му. Дето ще се рече, че който иска да бъде добър родител, той трябва от детинство още да се обогатява с нравствени и умствени познания. А тези познания се получват, барим засега, единствено в училищата. Ще рече, че ние сега вече не можеме да добра отхрана на децата си, защото не сме вече на оная възраст, която би ни позволявала да ходиме в училище и да се учиме?

За съжаление, да. Сегашните родители, ако чувствуват и добре съзнават, че добрата отхрана е необходима за децата им, могат и трябва да желаят да се даде тая отхрана на тези деца. Тая е най-святата обязаност на сегашните български родители и ако те искат да направят най-голямо, най-неизказано добро на децата си и потомството, трябва от душа и сърце да желаят да се даде добра отхрана на децата им и да осъществляват това желание, като се грижат за подобряването на училищата, в които само може да се даде добра отхрана, както и полезни за през животът познания. И не трябва, господа, да ни е криво за това, че не сме в състояние да дадем добра отхрана на децата си, защото сме лишени от необходимите познания и по тая причина предоставяме почти всичкото дело на възпитанието на нашите училища. Не трябва да ни е криво най-повече за то, че не сме само ние, българите, които възлагаме надеждите са за добра бъднина върху училищата си, която добра бъднина непременно ще дойде, като училищата ни дадат добра отхрана и необходимите за през животът познания на нашите деца, на нашето младо поколение. Европейските народи, които правят такива големи успехи в науката, и те се оплакват от недостатъка на добрата отхрана, и те възлагат надеждите си на училищата. Англичаните ли днес не са най-славни с успехите си, кои правят в науката, която им дава възможност да успяват и във всичките други свои предприятия. Но ето що пише един от най-добрите английски мислители в настоящия век, Херберт Спенсер. Като окайва лошевото състояние на английските училища, в които се дават отхрана и познания не такива, каквито са необходими за един човек, а най-повече за едни родители, той казва: «Всякогаж родителите са виновати за всичките страдания, слабости и нещастие на децата си, а при всичко,- че това се съзнава днес най-повече, никой не обръща внимание на това и нашите бъдещи майки и бащи, макар и да са излезли от най-добрите училища и пансиони, биват най-невежествени в делото на възпитанието. Те нищо не знаят за същността на душевните движения, за реда на тяхното развитие, на техните действия или барим за това де се свършва ползата и де се начева злоупотреблението, тъй щото при всичкото желание да направят добро на детето си, те му правят най-голямо зло. Училищата са длъжни да изправят този най-вреден за цялата английска нация недостатък, като се изправят сами.» Тъй свършва оплакванията

си Спенсер. Немците не са по-долни от англичаните. И в тях процветява науката, и те са принесли голяма полза на човечеството със своите открития в науката. Но и Пилц, един от учените немски педагоги, ето що казва: «Ако искаме нашият немски народ да стане велик и могуществен, то заедно с ученето, което прави човека умен и мъдър, трябва да обърнеме вниманието си и на добрата отхрана, която възвишава сърцето и приготвя добродетелни граждани», а после прибавва: «Само при помощта на училищата немците ще могат да станат велика нация.»

Като прочее такива просветени нации възлагат надеждите си за добра бъднина на училищата си, защото вярват от тях да получи младото поколение не само познания, полезни за през животът, ами и добра отхрана, необходима за едни добри и почтени граждани, то няма съмнение, че ние, българите, трябва да възлагаме по-големи надежди на нашите си училища, защото за нашето бъдеще поколение те са единствените къщя, в които то, бъдещето поколение, ще може да получи и добра отхрана, и полезни за през животът познания. Голямото това значение на училищата ни за нас, българите, никой не може да го отрича. Нашите деца в училищата се научват и ще се научват да четат и да пишат, в училищата се обогатяват с много или малко познания, в училищата трябва и да си обогатяват нравствената страна, да получват т. е. добрата си отхрана. В миналата си сказка аз разкрих, колкото можих, голямото значение на училищата. Но пита се сега: в състояние ли са нашите училища напълно да отвещават на онова велико значение, което имат и трябва да имат те за нас, българите? Днес за днес под никакъв вид не може да се даде колко-годе утешителен отговор на този въпрос. Колко и да не ще човек да каже нещо лошо за нашите училища, но не може да не изповядва, че те са далеч не само от целта си, ами и от онзи път, който води към тази цел. Нашите деца постъпват в училищата 7 или 8-годишни. Как весело и привлекателно се показва училището за едно дете, можеме да заключиме от това, че децата скоро намразяват училището и предпочитат по-добре да остават в къщи и да вършат някоя къщна работа, отколкото да идат в училището. Не показва ли това, че училищата ни не вървят още по надлежащия им път, че те никак не отвещават на голямото си значение — да бъдат възпитателни къщя за децата? Защо детето предпочита да остане у тях, отколкото да иде в учили-

щето? Трябва да се забележи, че детето повече живее с весел живот, че за него е там хубаво, дето му е весело, дето вървежът на неговото беззаботно детинско живеене не се спира с нещо сериозно, а следователно и противно на това беззаботно детинско живеене. За нашите деца и родителският дом не е всякогаж рай, защото честите мъмрения и нередките биения дават на детето да разбере, че животът не е тъй весел, както му го представлява неговата детска фантазия. Ако прочее то предпочита този дом от училището, то ясно е, че училището не е в състояние да привлече на своя страна тази млада душа, че то постъпва по отношение към детето по-лошево, отколкото постъпва родителският дом. А трябвало би работата да бъде съвсем наопаки, особено за у нас, българите. Всичката наша надежда, както казах, за добро потомство, за добра бъднина е на училищата, в които вярваме децата ни да получат добра отхрана (отхрана, която, кой както ще да казва, но не се дава на децата в къщи от родителите), благодарение на която децата ни с време ще бъдат и добри родители, способни да отхранват добре децата си, и добри граждани, способни да разбират и оценяват нуждите и потребностите на обществата и на народът и да се не спират пред нищо за удовлетворението на тези нужди и потребности. Поради това трябвало би училищата ни не да отклоняват или отпъждат децата от себе си, а напротив, да ги привличат, тъй щото детето да му е драго да прекарва денят повече в училището, отколкото у тях — в къщи. Ако да можеха да правят тъй училищата, то няма съмнение, че те щяха да допълняват онзи недостатък в добрата отхрана на децата ни, който се забелязва в нашият домашен живот. Но всеки из нас, който е ходил в училище, знае и помни с какво неразположение е ставал сутрина и е тръгвал в училището и с каква отпусната душа, с каква драгост и веселост се е връщал вечер у тях от училището. Мисля, че и нашите мънички 7—8-годишни братя и те да не са по-добре разположени към училищата. Ще рече, че училищата ни не съответствуват на голямото си значение? Тежко е да се каже, но трябва да се каже, че е тъй, че те наистина са далеч от оная цел, която трябва да имат пред очи и към която трябва неуморимо да се стремят. Аз казвам трябва, защото наистина трябва училищата ни неуморимо да се стремят към своята свята цел. Ако е истина, че без добри и образовани майки и бащи не ще да имаме и добри граждани, добра бъднина на целият си народ, тъй също па е и

истина, че без добри училища не ще да имаме и добри майки и бащи. Трябва следователно ние да гледаме, правим що правим, да си подобрим училищата, да ги направим такива, щото те напълно да отвещават на своето велико значение. От що, прочее зависи тяхното подобрение? Мисля да не сбъркам, ако кажа, че тяхното подобрение зависи колкото от нас самите, толкоз па повече и от учителите. От нас тяхното подобрение зависи за то, че колкото по-съчувствено ще се отнасяме към тях, толкова по̀ ще имаме право да се надяваме за подобрението им, а следователно да се надяваме и за добри сетнини от тях за децата ни. Нашето съчувствие е необходимо на училищата ни за то, че от това съчувствие зависи както нравственият им успех, тъй и материалният, без който първият е невъзможен. Ако ние, бащите, майките и братята, всякогаж с уважение се изказваме за училищата си, за учителят, то децата ни, които гледат на нас, особено на родителите, като на един най-голям авторитет, съзнателно или безсъзнателно, но и те ще гледат на училищата като на едно светилище, достойно за всяко уважение и почитание. А при такова едно уважение и почитание на децата към училищата не ще бъде трудно те, училищата, да правят с децата каквото искат, да ги водят към където искат. За съжаление, ние често правиме съвсем наопаки: често ние пред децата си правиме такива оценения за училищата и учителите, щото наместо уважение, възбужда се в тях отвращение и презрение. Как ще гледа едно дете на училището и учителят, когато то, макар и рядко, слуша от родителите си хули връх учителят, слуша укори? Разбира се, че то само̀ ще престане да гледа на учителят с онова уважение, което подобава и при което само възможно е училището да има на детето надлежащето влияние. А трябва да се признаеме, че ние, бащите, честичко си позволяваме да даваме зли оценки на учителите, а особено когато сме сърдити на тях. Следователно за успехът и необходимото подобрение на училищата изисква се от наша страна най-първо нашето уважение и почитание към тях и към учителите, което уважение ще възбуди и ще поддържва уважението към тях и на децата ни. След това изисква се и нашата материална поддръжка. Като знаеме, че добрата отхрана на нашите деца, особено при недостатъка у нас на домашната отхрана, получва се и трябва да се получва единствено в училищата, ние трябва да не щадим материалните пожертвования, особено когато има възможност да се сдобие училището ни с добър и

нравствено, и умствено учител. При това трябва да тургаме и юзда на страстите си, които често ни карат да предпочитаме един слаб и негоден учител от добрият и годният. За съжаление, трябва да изповядаме, че у нас, българите, не са редки случаите, когато избирането на учителите става не толкоз по здравият разсъдък, колкото под влияние на страстите ни. Бивали са и сега още се срещат случаи, когато ние изпъждаме един добър учител не за друго, ами само за то, че той не е умял да ни угоди с нещо си, а задържваме друг, който не го бива, но умее да лъсти на страстите ни, да ни угождава. В този случай ние се явяваме едни такива големи егоисти, каквито рядко биват на светът: ние жертвуваме щастието на децата си, добрата бъднина на целият си народ за пусто угождение на страстите си. Колкото и да е горчива, господа, тази истина за нас, но ние трябва да си изповядаме и да се мъчим да се измени работата на добро, което, трябва да се надяваме, скоро ще бъде.

Колкото успехът и подобряването на училищата ни зависи от нас, от нашето пълно съчувствие към тях, толкоз повече той зависи и от учителите. Всичките наши училища са първоначални. В тях се учат деца от 8, най-много до 15 или 17-годишни. А в такива първоначални училища, каквато и да е целта на тези училища, педагогическите прийоми са необходими. Никаква друга метода на обучението, освен педагогическата, тук не може да се турне в работа, защото тези първоначални училища имат работа с деца, на които нравственото и умственото обогатяване става повечето при помощта на чувствата, а твърде малко при помощта на разумът им, защото по естественият закон на човеческото развитие децата в младият си възраст само възприемат впечатления отвън, а после вече, с порасването, като се развие и разумът на детето, то взема да прави разни съединения с тези впечатления, да определя отношенията им и да прави заключения, с една реч — начева да разсъжда. А като е тъй, то, разбира се, че в първоначалните училища децата трябва да се водят тъй също към развитието си, както са водили и в къщи. Тук следователно от учителят се изисква умение да поведе детето тъй, щото то да не получва отвращение, ами удоволствие и радост. Изпитано е, че децата всякогаж обичат да се учат и много се радват, когато им се случи да научат нещо ново. Многома от вас, ако са давали внимание, трябва да са

забелязвали как едно детенце се мъчи да се изправи на краката си и макар да пада няколко пъти, но ако му се удаде да пристъпи два разкрача и да се улови за майка си, то се смее и изказва една твърде голяма радост. Тъй също се радва детето и когато вземе да говори. То изговаря речите, както може, криво-ляво, и никак не му става мъчно, когато радостната майка или щастливият баща му поправят изговорът, произношението или го учат как да нарече един или друг предмет. Защото детето не се тяготи от тази наука, а напротив, колкото повече приобретява познания, толкоз повече то се радва, толкоз повече в него се явява ищах да спечелва познания, да се учи? Разумява се за то, че тук тая наука на детето се дава не със сила, ами със смях и игра, т. е. тъй, както се изисква от детската натура, както е достъпно за едно дете. Родителите, като кажат на детето как да нарече котката например, те не искат детето непременно да запомни как се вика котката, непременно подир малко да начене да различава котката от другите предмети, а предоставят на детето само да работи, предоставят т. е. на природата, която е тъй внимателна, щото не оставя да загине за детето ни най-малкото впечатление, що го е то приело чрез чувствата си. И ние виждаме, че детето със смях и веселост научва се да говори, т. е. научва се да облича в речи всички познания, с които се е обогатило. Подир това никак не би било трудно за един добър учител да поведе в училището си работата тъй, щото децата и тук със смях и с игри да си развиват душевните способности. И повярвайте, че тогава децата никак не ще отиват в училището със страх, никак не ще бягат от него, както не изпитват страх и не бягат и от първоначалните си учители, родителите си т. е. Учените хора, които на основание на науката знаят до подробности същността на человеческата природа, ето какъв съвет дават на първоначалните учители: «Старайте се най-напред да запазите сърцата на своите малки ученици от всякакъв страх. Ако ли страхът се е вмъкнал в сърцата им, то гледайте как да е да го изгоните. Страхът — това е злият дух, който задушава в детето зърната на любовта, на доверието, на радостта и бърка на прилежанието му. Веселото разположение е силен двигател в развитието на детската натура. Докарайте това разположение до такава степен, щото децата в училището, във време на учението, да бъдат весели, и вие ще спечелите много.» Тъй съветва първоначалните учители г-н Пилц, немският педагог, за когото спо-

менувах и по-горе. Такъв същи съвет дава и друг педагог, г-н Дюлон. Той казва: «Детският и юношеският възраст е пролетният мир в человеческият живот, а този възраст се прекарва в училището. В училището следователно трябва да господствува ясното и радостното разположение на духът. Това ясно и радостно разположение трябва да господствува от сутрина до вечер, трябва да господствува постоянно, с години. Всичко в училището трябва да се върши весело и с наслаждение.» Подир, като споменува за учителите, които всичкото учителско достойнство намират в това да внушат страх на децата си към своята особа и които намират удоволствие в това, че като се явят в училището, децата присмиряват не от уважение, ами от страх, той казва: «На такива господиновци аз ще кажа ето какво: с такова обхождание те не правят нищо друго, освен децата да намират в ученето тягота и мъка; те приучават децата още от малки да виждат в труда и в точното изпълнение на своите обязаности нарушение на своето спокойствие, враг на своето весело наслаждение от животът. С това те вкореняват в децата убеждение, че щастието не се заключава в трудът и в изпълнението на обязаностите, ами в мързелът. . .»

Ако сега приложим всичко това, що казват тези учени и опитни в педагогията мъже на нашите училища, то никак не ще ни бъде трудно да си обясним защо нашите деца не обичат училищата, защо нашите училища не могат да привлекат на своя страна меките детски души. Те не изпълнят едно от най-главното, най-необходимото за успехът им условие — да поддържат веселото разположение на детският дух. Детето, щом стъпи в училището, лишава се вече от право да разполага с движенията и езикът си, погледът си. Него на първи още път го поражава тишината, която децата са принуждени да пазят, а още по-голямата тишина, която по неволя се възцарява между децата, щом се появи важната, сериозната и намусената фигура на учителя, прави детето, което е едвам постъпило в училището, да почувствува някакъв си, тъй да реча, свръхестествен страх, който страх се увеличава още повече както от всеобщият страх на всичките деца, тъй и от пръчката, без която учителят не се явява в училището. Под такова едно тягостно влияние малкото дете е осъдено да прекарва цели часове и дни. Тази детска натура, на която всичко сериозно и намусено е противно, на която правилното развитие е възможно само при весело разположение на духът,

принуждена е, ще не ще, да продължава своето развитие под влиянието на страхът и пръчката, под влиянието на мъмренията. Та възможно ли е при такива условия детето да обича училището, да има влечение към него? Никак. А у нас почти всички училища са подложени на такива п р е м е ж д и я. Може ли у нас детето да гледа на учителя като на един любящи баща, като на един другар, да вярва, че учителят не желае нищо друго освен доброто на детето, не мисли за нищо друго освен за неговото добро? Смее ли у нас детето със спокойна душа да се приближи до учителя и да го запита за нещо, да излее пред него душата си, мислите си и намеренията си и да му иска съвета, напълно уверено, че учителят ще му даде най-добрият, най-полезният съвет? Пази боже! Детето се разтреперва само като помисли, че трябва да се яви пред учителя да го пита или да му обяснява нещо си. Не ще мислене, за да се разбере от що произлиза това. Учителят счита за неприлично да се покаже с весело лице пред детето, той счита за грях да спре добрият си поглед на детето и да се барим престори, че е готов да го слуша и на драго сърце да му помогне със съветът си. Напротив, той ще побързо най-първо да си направи лицето сериозно, да се намуси, ще побърза да направи погледът си страшен, и доволен е бедният учител, когато детето се изправи пред него разтреперано и едвам-едвам продумва. За съжаление учителят не се ограничава с това, дето само с погледът и намусването си е внушил неописан страх на детето, ами още и кряска, когато детето от страх не може да му се изкаже, и често крясъкът се придружава с пръчката, а пръчката с разни оскърбителни и унизителни имена и речи. . . Такава печална картина представляват и до днес много от нашите училища. Като е тъй, не е никак чудно, дето нашите деца не обичат никак училищата, не отиват в тях с охота, ами от немай-къде, защото, ако не иде, ще го бият у тях. Не е никак чудно и това, дето у нас училищата не дават такива резултати, каквито може и трябва да се чака от тях.

Другото необходимо условие за подобряването на училището, що зависи тъй също от учителят, както и горното условие, е да умее учителят всякогаж да заинтересува децата с обучението, което иска да им даде. Детето още не може да се ръководи от разумът си. Както казах по-горе, то всичко, което върши, върши го не за то, че съзнава, убеждено е, че това му е полезно, а за то, че намира в тази деятелност прият-

ност и привлекателност. Науката сега доказва например, че за укрепяването на детският организъм най-необходимото, най-полезното нещо е бягането и движението на детето в чист, открит въздух. Ние па виждаме, че детето никога не седи спокойно, то все се движи и много се радва, много обича да бяга по двора, по улиците, да играе, скача и проч. Всичко това детето прави не за то, че съзнава ползата от такова едно постоянно движение, от такова едно бягане, игране, скачане и проч., а за то, че в това бягане, в това играене детето намира голямо удоволствие, голямо наслаждение за себе си. А всичко, което може да възбуди в детето интерес, всичко това доставлява му и удоволствие, а следователно и на всичко, що е за него интересно, детето ще се предава с такава също охота, с каквато се предава и на бягането, играта и проч. Ще рече, че учителите трябва само да поведат децата тъй, щото те, децата, да се заинтересоват в обучението; от учителите, значи, зависи и това децата да намерват интерес, а следователно и удоволствие в обучението. «На нас, казва г. Дюлон, като се обръща към учителите, на нас лежи свещената обязаност да възбуждаме в децата интерес към онова, на което искаме да ги учиме — това е за нас начало и конец. Със своят крясък и мъмрене, със словата «Ти трябва да направиш това!», «Ти си длъжен да научиш урокът си!», с всичко това ние не можем направи нищо. Ние трябва да се предаваме на децата с всичка душа и сърце, обязани сме пред съвестта си, пред бога, да гледаме всякак да ги заинтересуваме с ученето, а за да може да стане това, ние трябва прилежно да се приготвяме за преданието, трябва прилежно да се стараеме да правим тъй, щото съдържанието и формата или изложението на нашите уроци да е напълно приспособено към умственото състояние на нашите ученици. Но за да може добре да се приготви един учител за урокът си, който ще предаде на децата, продължава г. Дюлон, то няма съмнение, че ще трябва да се принуди по-малко да спи и по-малко да се бави в кавенетата; но тази неприятност хиляди пъти ще се възнагради, ако урокът възбуди в децата силен интерес и те със светло лице и очи, с едно весело внимание слушат всяко едно слово на учителя. А може ли да бъде за един добросъвестен учител по-голямо наслаждение от това да види, че урокът му се удава, че той с урокът ни привлича вниманието на децата, възбужда в тях интерес и любов към ученето, прави ги да намират те наслаждение и удоволствие в ученето, в трудът?»

Сега изпълня ли се в нашите училища и това условие? Нашите учители помъчват ли се барим що-годе да заинтересуват детето с обучението? За съжаление трябва да се каже, че не. Намусени и въоръжени със сърдити слова и с пръчката, нашите учители мислят, че с това те постъпват чисто педагогически, че нищо друго не им трябва. Истина, децата, като имат отпреде си такава сърдита, намусена и с пръчка в ръка фигура на учителят си — а учителите всякогаж се явяват пред децата в такъв вид, — като имат, казвам, децата пред очи тази страшна фигура на учителят, те наистина присмиряват и щат не щат, гледат в книгата, щат не щат, биват внимателни; но това внимание е лъжливо. То ако чете и се мъчи да научи нещо, прави го не от това, че предметът го интересува, ами за то, че ако не се показва внимателно и ако не учи, ще го бият. А при такива условия детето не може в това време, когато гледа в книгата, да не мисли съвсем за друго, не може да не гледа с четри очи кога ще свърши урокът, па криво-ляво, след което детето се чувствува свободно. У нас най-повече правят тъй. Учителите, без да се съобразяват с потребностите и условията на детската натура, без да се постараят да заинтересуват детето с обучението, те го опъват да учи от тук до тук, като го наставяват, че то трябва да си научи урокът, та ко-ще и да се пръсне, защото в противен случай ще го бият или ще го хокат, като му прикачват разни унизителни имена. Даже най-добрите учители у нас вярват, че си изпълняват добре святата обязаност, ако дойде в класът и разправи урокът на децата не тъй, както могли би децата да го разберат по-добре и да се заинтересуват с него, ами както му се нему струва да е добре и полезно: в преподаването си такива добросъвестни учители се съображават повече със своят изглед на ползата и значението на предметът, отколкото с детският ум и с детската натура. А това тъй също не може да има такива добри сетнини, каквито имаме право да чакаме от училищата си.

И тъй, нашите училища не изпълнят, барим засега, двете най-главни условия за своето подобрение, а от изпълнението на тези две условия зависи и третото, при изпълнението на което едно училище може да се каже, че е достойно на името си, че напълно съответствува на своето велико значение. Най-главното значение за нас, българите, на нашите училища се състои в това, че те освен дето обогатяват умствените способности на децата ни, ами още обогатяват и нравствените ни

способности, т. е. служат на нашите деца за единствени къщя, в които децата може да получават добра отхрана. Известно ви е, че учението без добра отхрана малко помага за благосъстоянието както на един човек отделно, така и на цели народи въобще, и, напротив — учението при добрата отхрана прави хиляди благодеяния на цялото човечество. Тази истина най-добре се потвърдява с това, че всички велики мъже, които са направили в науката благодетелните си открития, отличавали са се с много или малко добра отхрана, отличавали са се с характер, който може да се образува под влияние на една добра отхрана. Следователно венецът на нашите училища е и трябва да бъде добрата отхрана. Но училищата, ако не изпълняват с една голяма точност гореказаните условия, никога не могат достигна до желаемата си цел — да дадат т. е. на децата добра отхрана, а следователно на обществата добри и полезни членове, граждани. И наистина, ако детето гледа на училището като на мрачна тъмница, то с неразположение и даже с отвращение ще гледа и на всичко онова, що се дава в училището; ако учителят не умее да внуши, да вкорени в сърцето на детето любов и привереженост към предметът, който му преподава, то детето не ще чувствува никаква любов и привереженост и към всичките нравствени наставления на учителя си; ако детето с четри очи гледа как по-скоро да се освободи от преданието, то тъй също ще гледа по-скоро да се освободи и от нравствените проповеди на такъв един некадърен учител. При това истина е, че онези учители, които не умеят да поддържат в училищата си веселото разположение на децата и не умеят да възбудят в децата интерес към обучението — такива учители не могат и да бъдат добри наставници. Тъй също както при урокът те с пръчка в ръка повеляват на детето да научи «о т т у к д о т у к», тъй също с пръчка в ръка повеляват му да има такива или други нравствени качества. А понякогаж (но това го правят по-разбраните и по-добросъвестните учители) пускат се в дълги и предълги нравствени разсъждения, отправени към 7—8, най-много към 13—14-годишни деца. Такива разсъждения може да бъдат много добри, много хубаво изложени, но те са непонятни за децата и поради това, когато учителят излива своята мъдрост и своето красноречие пред тях, те се прозяват и от душа и сърце желаят по-скоро да се свършеше това нравствено разсъждение. Значи, трудът не си струва парите, намерението, може и добро, не си достигва целта. А

всичко това е от това, че учителите не се съобразяват с природата на децата. Детето никога не ще разбере, колко ще някой дълго и красноречиво да му тълкува за милосърдието. Но ако на детето по детски разкажеш за някое нещастие, ако съумееш да възбудиш в детето участие към нещастните, то детето само ще се покаже милосердно и готово да принесе своята малка жертвица в помощ на нещастните, нежели когато хиляда пъти му казваш, че добре е да бъде човек милостив. Добър пример ни представлява Песталоци. Този велик педагог си посвятил животът на възпитанието на децата и е бил всякогаж на своите малки ученици най-добрия другар както в игрите, тъй и в обучението. Той се е ползувал и от най-малкото обстоятелство, когато му се е представял случай да развие тази или онази добра страна в душите на своите мънички ученици. Вместо всеки дълги и учени наставленията той се е обръщал към сърцето на децата, умеел е в кратки и прости, но понятни за децата слова да възбуди в тях такива чувства, каквито е искал. Тъй веднъж в градът, дето е живял Песталоци, изгоряла една сиромашка къща и децата на това сиромашко семейство остават на улицата голи, боси, гладни и на студът. Песталоци решил се да приеме тези деца в своят пансион; но този случай бил твърде сгоден, за да се възбуди в децата, що ги е възпитавал, чувство на състрадание и милосердие към нещастните. Поради това Песталоци се явил в пансионът си, събрал наоколо си дечицата и с трогателен глас, но в прости слова им разказал, че тези сиромашки дечица останали на улицата голи, боси, гладни и на студът, че те плачат, искат хляб, искат да се стоплят, но няма кой да ги прибере, няма кой да им даде хляб, да ги облече и стопли. При такова едно разказване меката детска душа, която въобще е достъпна за силни и трогателни впечатления, не можела да не се изкаже: светлите очички на децата наченали да се напълнят със сълзи. Тогава Песталоци запитал тези си мънички слушатели: «Съгласни ли сте вие да доведем тези бедни деца тук, да живеят при вас?» «Ах, нека додат! Нека додат — извикали децата в един и весел глас; — ние ще наченем да ядем по по малко, само да има и за тях...» Бедните сиромашки деца били доведени в пансионът и Песталоци имал удоволствието да види как негóвите мънички възпитаници са се надпреварвали кой повече да услужи на бедните сиромашки деца. «Никога не бях изпитвал такова голямо душевно наслаждение, прибавя на разказът Пе-

сталоци, каквото изпитах при това трогателно зрелище.» И всеки един учител, който от душа е предан на святото си дело, трябва да завижда на Песталоци и да гледа да постъпва като него, ако иска и той да изпитва такова високо душевно наслаждение, каквото е изпитал този велик педагог.

Но за да имат старанията на един учител такива добри и утешителни плодове, за да може т. е. един учител да действува на детската душа, да развива не само умствената, ами и нравствената страна на детето, то този учител не стига само да умее да поддържва веселото разположение в децата, не стига да умее само да възбужда в децата интерес и любов към преданието, ами трябва и сам да се отличава с нравствени качества. Та и без тези последните невъзможно е да има човек и първите. Една от нравствените принадлежности на човека е да си изпълня длъжността тъй, както се следва, добросъвестно. Ако прочее един учител не се отличава с добри нравствени качества, то ще рече, че той не е способен и да си изпълнява длъжността, както трябва, добросъвестно. Но учителят само тогава може да бъде учител във всичкото високо значение на това слово, само тогава ще може да е в състояние да поддържва веселото разположение в децата, само тогава ще умее да възбужда в децата интерес и любов към обучението, когато е предаден с всичка душа и сърце на делото; при такава преданост, колко и да не е опитен един учител, той непременно ще успее да придобие тая опитност, ще успее да се научи да бъде учител; но иска се преданост и любов към учителското дело: иска се т. е. почти най-главното нравствено качество, което е — да си изпълня човек длъжностите тъй, както трябва, добросъвестно. Защо например нашите учители често се явяват или интриганти един против други, или шарлатани, т. е. мъчат се с шоролопчулък да заслепят очите на гражданите и да се показват пред тях, хе, високоучени. За то, че в тях недостава най-главното нравствено качество: убеждение, че трябва да си изпълнят учителската длъжност, както трябва, добросъвестно. Лишен от такова убеждение, учителят се взема за работи, които не му са по силата, и сетнините на това не са нищо друго освен шарлатанлък, в който учителят се мъчи да прикрие неспособността си, или интригантство, което неспособният учител прави, от една страна, за да угоди на този, на онзи от гражданите, а, от друга, за да махне и унизи друг някой учител, по-способен от него. . . Кто само от себе си излиза, че онзи учител, който не е про-

никнат, тъй да река, до костите с убеждение, че трябва той да изпълня длъжността си, както трябва, най-добросъвестно, такъв учител бива и интригант, и шарлатан, па колко ще и да е обогатен с познания. Напротив, учител, в сърцето на когото дълбоко е вкоренено съзнанието, че човек трябва да си изпълнява длъжността, както трябва, такъв учител мъчно става интригант или шарлатанин, защото той никога не би си позволил да се залови за работа не според силата си, а като е работата според силата му, при това и като е убежден, че трябва да си изпълня длъжността, както се следва, то няма съмнение, че такъв учител не ще да има нужда да прибягва нито към шарлатанлъци, нито пък към интриги. Примери на единият и другият сорт ние можем да видим днес в нашето си отечество. В то време, когато дейните и добросъвестни учители тихичко си работят, тихичко, но добросъвестно си изпълняват длъжностите, в то време други, кои са имали случай да позяпат малко по парижките улици или другаде, кряскат во всеуслишание за своето достойнство, стават директори на училища и правят преобразование. Първите всякогаж принасят много или малко добър плод, а последните — никогаж, а, напротив, биват още вредителни на цяло общество, на цял народ.

Едно от необходимите качества на учителя трябва да е и това, че той не трябва да се отнася с пренебрежение към макар и най-суеверните обичаи народни. Той е обязан да изкоренява такива суеверия, но трябва да прави това разумно, а не с присмивки и хуления. И тъй, учителят, за да бъде учител в пълен смисъл на словото, трябва да има не само много познания, ами трябва да се отличава и с нравствените си качества. Както се каза, децата усвояват по-скоро и по-добре не онова, което им се преподава на теория, а онова, което им се преподава на практика. Колко щеш, разправяй на детето, че трябва човек да бъде честен, че не трябва да лъже, че трябва да не бъде завистлив, хинает и пр., но то ако вижда, че ти що го учиш, сам не си честен, сам лъжеш, сам си завистлив, хинает и пр., твоите наставления нищо не ще спомогнат. Когато е истина, че децата повече наблюдават, отколкото разсъждат, че добрият пример ще има за детето твърде добри сетнини от добрата проповед, че добрата проповед не ще помогне нищо, ако детето има пред очи си лошевият пример. Следователно ако учителят иска ученикът му да бъде честен, то сам учителят трябва да е в очите на ученика образец на

честността; ако иска ученикът му да не лъже, сам учителят трябва да не дава ни най-малък пример на лъжа. С една реч, сам учителят трябва да е такъвзи, какъвто иска той да бъде ученикът му. Добрият или лошият пример всякогаж имат своето действие на едно дете, но най-голямо действие има на него примерът на родителите и учителите. На тези личности детето гледа с едно голямо уважение, то ги счита за лица, в които се олицетворява всичко, щото е на света добро. Следователно каквото и да направят те, детето вярва, че тъй се следвало, че тъй трябвало да стане. Но учителят трябва наймного да се отличава в това отношение, т. е. в отношение нравствено, защото неговата мисия е не само да продължава отхраната на едно дете, начало на която са положили родителите, ами и да изправвя онова, което не трябвало тъй да стане, да унищожава и изкоренява лошото семе, що е посеяно в душата на детето твърде често по причина на незнанието на родителите, или па и по причина на развалеността на родителите.

Такъв трябва да бъде добрият, истинският учител, такива трябва да бъдат и всичките наши учители.

Засега с това ще ограничa сказката си, господа, но преди да свърша, аз ще направя една кратка забележка връх всичко онова, що казах в настоящата си сказка. Вие трябва да сте забелязали, без друго, че в сказката ми прогледва някакво си нападение, някакво си мъмрение и осъждание. Бързам да кажа, че всичко, що е казано за учителите и за нашето отношение към тях, казано е без всяко зло намерение, казано е, защото инак не можеше да се каже. Истината всякогаж трябва да си е истина. Ние имаме много погрешки, като народ, останал назад в развитието си, но от тези погрешки ние ще се освободим само тогава, когато ги съзнаеме, когато ги извадим наяве. Справедливо казват, че признанието на грешките е вече половин изправление.

. . . . . .

(УЧИТЕЛЯТ ДИМИТЪР БЛАГОЕВ)

Годината 1875 се мина, но тя паметна ще бъде заради нас. . . Печална ще ни се представлява тя всякогаж, защото в нея ние изгубихме едно подир друго достойни народни труженици. Като гром порази всинца ни ужасната вест, че дядо Иларион се поминал; също прескърбно беше и известието, че и дядо Христо Тъпчилещов, този б ъ л г а р с к и старец, е оставил този свят. Но като че не стигаше това, ето в края на годината в светли и тържествени дни телеграфът на много места разнесе жаловитата вест за смъртта на един от най-достойните наши учители народни — Д и м и т р и я Б л а г о е в. Тежки са тези загуби за нашият народ. Жътвата е голяма, а делателите са малко у нас. Да се работи трябва много на народното поле, но достойни работници са малко у нас, а и тях безжалостна смърт отнима ги един подир друг. Иде на човека горко да се оплаче срещу такава една злочеста съдбина. Особено нашето училищно дело има нужда от достойни работници. Но ето измежду многото яви се един, който искаше да работи д о б р о с ъ в е с т н о за в полза па малките дечица — и него смъртта отне от нас. Димитър Благоев спечели едно твърде почетно име между своите еднородци, и справедливо, защото той дотолкова много обичаше народът си и желаеше истинният му напредък, щото като остави настрана суетното домогване да се прочуе като един от най-учените, той предпочете своето високо образование да положи на такова дело, което отистина в очите на множеството наши учени е долно, незначително, но което съставлява основата на истинският напредък на народа — именно за първоначалното образование. И за то смъртта му се оплаква от всички българи. В Русчук, дето почиват сега костите на Димитрия Благоев, благородните русчуклии отдадоха

подобающата чест на този наш достоен учител при погребението му; в Тулча, щом телеграфът извести смъртта на Благоева, учебните заведения показаха уважението си към този народен наш учител с това, че в присъствието на множество народ отслужиха божествена служба и парастас за неговото упокоение. Същото е станало и в Плевен и особено в Пловдив, дето тази загуба е най-чувствителна.

«Българското книжовно дружество» напълно разделя скръбта за преждевременната смърт на Д. Благоева, който в цветуща възраст загина.

Д. Благоев се е родил в Самоков на 1840 год. Син на сиромаси, но честни и благочестиви родители, до 12-та година на възрастта си той е прекарал под стряхата на родителският си дом. Тук е получил той и първоначалните си познания. При всичката си сиромашия татко му правеше възможните жертви, за да се научи детето на наука, както тогава беше възможно, т. е. прочитане криво-ляво и писване. Но с възрастта усилваше се и стремлението към учението в младият Димитър. От една страна сиромашията на родителите му а, от друга, жаждата за най-високо познание накара младият Димитра да остави бащината си къща и да търси помощ от двамата си уйчови — калугери, — от които единият беше рилски таксиотин в Казанлък, а другият в Габрово. И двамата тез калугери прибраха Димитра, но не поискаха да му дадат повече в материално и нравствено отношение, отколкото те сами разбираха. Образът на живеенто му и у двамата калугери беше еднакъв. Той им беше слуга или послушник и вършеше всичките им домашни работи — готвеше ястия, переше, чистеше в къщи и проч. При всичко това младият Благоев не се тяготеше от положението, защо можеше после да посещава училището в свободното от къщните занятия време. Като поживя две години в Казанлък, той премина при другият си вуйчо в Габрово на 1857 год., дето тогава училищата бяха по-горни, особено като дойде г-н Бурмов. Тук Димитър се залови с ново присърце за учението, като намираше отдих от домашните несгоди в приятелството на своите другари, които поради искреността и честността му обичаха го твърде много. При това той там беше станал такъв популярен, щото всички, и малки и големи, и ученици и не ученици, го считаха за свой другар и приятел и му отдаваха всички името б а т я — това име, което у нас особено между младите се дава особито на тези, които заслужват почит и доверие.

Тук, в Габрово, Благоев първи път почувствува желание да иде в странство да търси наука. Трябва да кажа, че времето беше такова. До Кръмската война никой не смееше да излезе вън от отечеството си. В чужбина да се учи човек — това беше едно немислимо нещо за нашите сиромаси българчета. Иска се за един ученик всяка година по четири-пет хиляди гроша, сума, твърде голяма тогава за всеки един баща. След дохождането на маджарите в Българско, а после на френци и ингилизи, поразбуди се духът у нашият народ и младежта почувствува стремление към по-голяма наука. Но като това не се намираше в отечеството, естествено нещо беше, дето тази младеж си обръщаше погледите към чужбина.

В Русия сегиз-тогиз намираха сиромашки българчета възможност да получат какво-годе образование в руските духовни заведения на казенни счет, но боршът и руският черен хляб и кашата плашеха младежта толкова повече, че много жертви приписваха се на този борш и хляб.

След Кръмската война обаче разнесе се слух, че за южните славяни в духовните руски учебни заведения условията станали някак по-добри. Тези слухове накараха много младежи да оставят отечеството си и да търсят наука. Обаче имаше затруднения. Трябваше младежът да се препоръча от някоя община до консулите, а консулите да пишат в Петербург и проч. Всеки нямаше това щастие. От тази категория беше и Благоев. Той нямаше никого, който да го препоръча на някой консул, а пък да се моли на общината в Габрово не искаше, като знаеше, че тая община има свои фукарета. Заради това той, като възложи всичкото си упование на бога и на своята честност и енергия, оправи се на 1858 в Букурещ да си търси честта. Като нямаше средства за живеене и като не искаше да бъде в тягост някому, а, от друга страна, и не познаваше никого и не знаеше кому да боли главата с молба да му съдействуват за постигване на желаната му цел, той се представи чирак при един българин-бакалин. Този бакалин беше добър човек. Той обикна Благоева за неговата честност и като имаше към него пълно доверие, предаде на ръцете му и къщата си, и мазата си. В продължение на година и половина Благоев слугува тук и нито един път даде повод на господаря си да бъде недоволен от него. Но желанието да иде да се учи никогаж не отслабна в него. Като пресметна, че ако би да търси препоръка при някой консул, та да чака и решение, ще бъде дълго и широко, Благоев реши

сам да иде в Русия и вече каквото му даде господ. През септемврия на 1859 год. той, снабден и с помощта на господарят си, който напълно одобри намерението му, се опъти за в Одеса. Като се отнесе тук до Българското настоятелство, Благоев срещна и едно твърде голямо обезсърчване. Каза му се решително, че не ще да сполучи, защото нямал потребните препоръки, а при това вече бил на възраст, та за то не бил вече за училище. Връх всичко това прибавиха му, че не трябва да си губи напусто времето, ами да си иде, отдето е дошъл. Това обаче не обезкуражи Благоева. След малко мислене той се реши да се обърне с просбата си към управителят на градът и заедно с един от учениците отправи се към в канцеларията му. Тук отпървом не искаха вардачите да го пуснат, като виждаха от простичкото му облекло, че не е за уважение. Обаче той вдигна гюрултия, като разправяше по български, че желае да се види с губернаторът, че има с него работа. На тази гюрултия излезе управителят на канцеларията, привлечен от любопитство. Този управител беше човек млад, образован и, за чест на Благоева, добре знаеше по сръбски. Той можа да разбере просбата на Благоева и увлечен от неговата откровеност, понасърчи го малко, като му каза, че добре е направил, дето си оставил работата и тръгнал да търси учение, но в същото време и го обезкуражи, като му обяви, че мъчно ще сполучи, защото, от една страна, е на възраст, а, от друга, няма препоръчителни писма отникъде. Който познаваше Благоева, знае без съмнение, че Благоев в разговорът си беше откровенен и безцеремонен, казваше без забикалки истината в очите, като придружаваше това казвание и със съответствено движение или на очите, или на устните, или на ръцете и прочия, а при това и говореше високо. Този табихет той си го имаше от малки.И сега, като чу канцеларина да говори така, Благоев си поизкриви джуните и каза: «Ама сте чудни хора — ха! Че защо? За туй, че не отбирам защо дотолкова е необходимо да имам препоручително.» «За да се знае дали си добър човек.» «Дето ще се рече всичките други, които са вече приети, са все добри. В такъв случай нека между толковато добри да има и един лошев, та училището да го направи добър.» Канцеларинът се силно засмя на тази философия. В това време влезе сам губернаторът и намусено запита по руски каква е тази глъчка. Канцеларинът му разказа. «Добре, но той е възрастен вече.» «А че като какъв кусур има, ако съм възра-

стен?» «Такъв, че ще ти бъде трудно системачитески да следваш, че ще трябва няколко години да се учиш . . .» «Аз не искам да ставам философ. Аз искам да придобия онова, което ще ми даде възможност да бъда полезен . . .» Това се допада на губернаторът и той обеща, че сам ще пише дето трябва, за да се приеме Благоев в училището. «Но това може да се реши или след месец, или след два — прибави той, — а дотогава ти трябва да имаш от що да живееш.» — «Имам.» — «Добре».

Така успокоен, Благоев се завърна в станичката си и често захвана да посещава учениците българчета. На първи път тези ученици му направиха някак особено, не дотам приятно впечатление. По-добре ще е да приведем тук едно негово писмо до един негов приятел.

«. . . Чудна ми беше първата среща с тукашните ученици. Ти знаеш как мислихме ние у дома за тези ученици. Наистина къщата, в която живеят те, е великолепна и аз със страх и трепет се приближавах до нея. Но един вик, едни крякания достигнаха ми до ушите, като влязох в този дом, и първото, което видях, беше — двама от учениците, почти на моя връст, да се бият помежду си, а другите наоколо да гледат и ту ги насърчват, ту им се присмиват. И знаеш ли, че аз станах миротворецът? На мойте думи: «А бе какво правите! Срамота е!» — един от борците ме изпсува и се оттегли, другияг ме погледа от първом сърдито, а после като че се усмихна и ми каза: «Ами ти от де се взе и кой си?»— и без да чака да му отговаря улови ме за ръката и ме поведе към една от стаите, като ми думаше: «Ела да се запознаем, та ако си дошел и ти да се учиш тук при нас, вземи от това урок, що видя сега и си събирай умът в главата.» В минута ме заобиколиха всички (те са около 20), между които има и маловъзрастни и, признавам ти се, че любопитството, с което ме разпитваха те за отечеството ни и откровеността, с която се отнасяха към мене, направиха ме да забравя съвършено лошото впечатление, което произведоха в мене при първото ми влизане в тази къща. И чудното ми беше, че и този, който се караше и ме изпсува, че и той приказваше и с мене, и с тогози, с когото се караше, като че нищо не е било помежду им.»

Тук е потребно да дадем една характеристика на заведението, в което щеше да постъпва Благоев, т. е. на пансионът, в който се възпитаваха българчета.

През юни на 1858 год. отвори се този пансион за 25 уче-

ника, но за първи път се събраха само 20 — именно, 12 българчета, 5 бошняка, 2 сърби и един херцеговинец. Отпървом този сбор представяше за одесчани едно твърде любопитно зрелище. Само двама-трима от българите бяха с ф р е н с к и дрехи, а другите, кой с потури, кой с гащи, калпачета, фесове. От сърбите единът беше с панталони, салтамарка и с широка палария на главата, другият — в националният си костюм, т. е. по бели гащи и ризата отвън. Херцеговенецът беше с фустнела бяла, червен джапкен и беломорски фес. От бошняците двамата бяха с гащи, салтамарка, черни подпитени кундури и остри с пискюл фесове, а другите трима — с елеци и бюрунджичени широки ръкави, но с бели гащи, червени с опашки емении, до половина подбръснати глави и с плитки бели таки. Надзирателят Р. като че намира удоволствие да показва на публиката одеска пъстротата на костюмите на чужденците ученици и за то редовно в неделята еднъж пращаше ги на разходка, наредени по двама по двама, като им тургаше и един надзирател — обикновено тогавашният си любимец Ц., да ги нагледва, за да вървят по улиците чинно и мирно и да не гълчат. Трябва впечатлението, произведено на одеската публика от тази пъстрота на костюмите, да е било някак особно, защото всеки път, когато учениците излизаха тъй чинно и скромно да се разхождат, хората се спираха и с интерес гледаха ги. А пък на една голяма (от три ката) къща имаше в кафез един папагал, който, като ги съгледваше, отдалеч започнуваше да се върви нагоре-надолу и да вика с дивият си глас: «Бургари! Бургари! Ха-ха, бургари!» — на който вик изкачваха на порти, прозорци и балкони жени и деца, за да гледат скромното шествие на бъдещите южнославянски просветители.

За надзирател беше избран Р., но този избор никак не беше сполучлив. Р. отистина беше добър патриот, но той не беше добър възпитател. Той се отнасяше строго и грубо с учениците. И наставленията си, и мъмранията си той сплиташе с един вид хамалски псувни, които никак не влияеха благотворно на нравствеността на възпитаниците. Но най-лошавото беше това, че той от дъно разклати набожността на учениците, като при всеки случай правеше най-саркастически присмивания върху всичко религиозно и с най-неприлични псувни се отзоваваше за християнската вяра и въобще за религиозните обряди. На това той присъедини още по-голямо зло за учениците. След като се изминаха ваканциите

учениците се наредиха по класовете и всеки се залови ревностно да си учи уроците. Но заведението като духовно никак не се ползуваше от съчувствието на Р. Той се присмиваше на това заведение, казваше на учениците, че от семинария не може да излезе човек учен, че всички излизат затъпени и проч. Това обезкуражи и развали учениците. Те напуснаха да се учат, както трябва, хванаха и те да критикуват семинарията и преподаваните в нея предмети, от които нямаха нито понятие, и да търсят случай и възможност да излязат от това заведение и да постъпят в някоя гимназия. И мнозина се опропастиха с този начин, защото напуснаха семинарията, а в гимназия не сполучиха да постъпят. При това мнозина от тези, които останаха в семинарията, не си учеха уроците и малко по малко се отдадоха на един мързелив и нередовен живот, особено по-възрастните от тях. Р. скоро остави надзирателството, но лошевото направление се продължи на учениците. Своеволство, волнодумство, неизпълнение на ученическите длъжности, постоянно недоволство от яденето, каране с началството, укори върху семинарското учение — всичко това се продължаваше и усилваше и поступившите подир Р. надзиратели-русци не бяха в състояние да изменят това лошо направление. А пък и отстрани нямаше кой да повлияе благотворно. . . . . .

. . . . . .

6-ИЙ АПРИЛИЙ 1885 ГОД.

I

В историята на народите има събития, голямата важност на които като че не напълно се съзнава от поколението, на което се е паднал завидният, но и страшният жребий — да е свидетел, очевидец, донякъде или и всецяло създател на тези събития, да взема живо и деятелно участие в тяхното развитие. Като непосредствен страдателен или деятелен участник в тези събития, това поколение не може да погледне на тях отстрана, като лице отделно, и да види всичката им грамадна необикновеност и важност, а ги гледа като неща обикновени. А между туй тези събития имат за настоящето и бъдещето на народа грамадно значение и твърде голяма важност. Честито е поколението, което е непосредствен очевидец и участник в подобните събития, неговът жребий е завиден, защото твърде нарядко се пада такъв жребий, но страшна е и отговорността, която се налага на поколението от този жребий.

Такъв е жребият и на нашето поколение. Той е завиден, но и твърде страшен.

Ние сме не само свидетели и очевидци на твърде велики, твърде важни в нашата история и за нашия народ събития, но — което е най-важното — нам се е паднал и жребият да вземаме живо и деятелно участие в тях и да работим за тяхното развитие. Нашето поколение беше честито да види как се осъществяват пламенните 500-годишни желания и чакания на нашите бащи, деди и прадеди. Ние бяхме честитите да видим как се снема и от нашите собствени вратове народно робство и как се възвръща и се водворява помежду ни толкова много желаната свобода; ние виждахме и усещахме как

тежките въздишки и тежките народни болки се обръщат на радост и щастлива усмивка; ние виждахме как от изсъхналите почти от вековен плач и ридания очи на нашите майки и сестри изчезнуват горчивите сълзи и на мястото им заблещяват и хубави надежди, и твърда вяра за честит живот и честито бъдеще.

Наистина, завиден е нашият жребий, честито е било нашето поколение, защото твърде нарядко, след векове се случват такива грамадни исторически събития, на каквито беше и очевидец, и деятел поколението ни. Ние изпитахме на гърба си лошевото, но виждаме и изпитваме и хубавото. Роби бяхме; пламенно желаехме да се освободим, надежди и съмнения пълнеха сърцата ни и в младите, и в по зрелите ни години. И ето че съмненията изчезнаха, надеждите ни се осъществиха, чакането на народа ни се сбъдна и ние се виждаме свободни. Велико е това събитие в историята на един народ, многознаменателно е то. Но ние, нашето поколение, бяхме очевидци, свидетели и непосредствени деятелни участници и на друго едно тъй също велико, тъй също важно и многознаменателно събитие, и именно — събитието на 6-ий априлий настоящата 1885 година.

Хубаво, безценно, божествено нещо е свободата народна. За нея трябва да се правят всичките жертви, да се не щади нито спокойствие, нито имот, нито живот. Но ние всички знаем, че свобода ще рече — сам да си господар на себе си, сам да имаш в ръцете си своите съдбини. С придобиването на свободата ние придобихме законното и естественото на човека право — да държим в ръцете си своята собствена съдбина. Народната чест, народното благополучие и бъдещето на народа ни — всичко това драгоценно и свещено съкровище е вече в нашите ръце. Завиден е наистина жребият, който се е паднал на нашето поколение, но той е и твърде страшен, защото, както виждаме, дадено ни е много, много и ще да се иска от нас. В нашите ръце е сега народната чест, народната самостоятелност, народното благополучие и бъдещето на народа ни и трябва ние да запазиме всичко това, да го укрепим, да го осветлиме, да го въздигнеме до почитание и уважение от цял свят, да го развиеме, уголемиме. Както виждаме, задачата е висока, свещена и ние трябва да се покажем достойни за тая задача. Ето това е, което прави страшен нашия завиден жребий. Честити сме, че видяхме отмахването от врата си робството и въдворението помежду ни на

свободата, честити сме, че вече в нашите собствени ръце е нашата съдбина, но всичко това ни налага и задължения тежки, сериозни, които ние трябва най-добросъвестно, най-точно и честно да изпълниме. Чистото нещо трябва да се пипа с чисти ръце. Честното иска честно отнасяние спрямо него. Светото и великото изисква человек всецяло да посвети себе си на него. Това е истина, всичката сила и неопровержимост на която се вижда и доказва в народните работи. Тези работи именно не търпят нищо нечисто, нищо нечестно, подложно, лицемерно. По-свято, по-велико не може да бъде на света за един честен и разумен человек от народната чест, от народната свобода, народното благополучие и от бъдещето на народа. Поради това ние — ако само искрено обичаме народа си, ако му желаем истинско добро и сме готови да работим с всичките си сили за това добро, ако сме т. е. истински п а т р и о т и, а не патриоти на думи само и за частните си интереси,—не можем пред високите и свещени задължения, които с освобождението си взехме върху си спрямо народните съдбини, пред великата задача, която ни предстои, да не си задаваме със страх и трепет многознаменателния въпрос: «Как ще изпълним ние тези си велики и свещени задължения? Как ще постигнем великата си задача?» Това не е слабост, не е уплашване пред задълженията и задачата, което уплашване непременно докарва обезсърчване, отнема вярата в собствените ни сили и способности. У истинския патриот не може да има такава слабост, не може да се яви такова уплашване защото за него твърде е скъпо народното добро, в него е твърде голяма и искрена любовта към народа, която любов прави човека решителен, мъжествен, прави го герой. Тово е, напротив, дълбоко разбиране всичката важност на тези задължения и на великата задача. А който разбира всичката важност на задълженията си спрямо народа си и съдебните му, който разбира важността на задачата, която му предстои, той не може дълбоко и сериозно да се не замисля над тези задължения и задачи и хубаво да не пресметва силите и способностите си, защото не може да не желае от цяла душа и сърце честно и добросъвестно да изпълнява своите обязаности, не може да не желае и да не е решен да посвети всичките си сили и способности, целия си живот на служене народу си, не може още и да не желае и пълна сполука.

Но това именно разбиране важността на задълженията и задачата, а особено силното желание на сполука не може

да не накарва нас, нашето поколение, силно да се замисля, хубаво да пресмята силите и способностите си и да дири опора и насърчване. Придобихме човечески права, придобихме свобода. Благодарение на нашите дейци и мъчениците в старите и в новите времена ние се приготвихме за човешки права, станахме достойни за свобода. Благодарение на Русия ние придобихме тези права, придобихме свобода. Но известно е, че по-лесно е да се придобие нещо, отколкото да се запази. Придобиването може да стане и при външна помощ, но за запазване на придобитото искат се собствени усилия, собствено достойнство. Никаква външна помощ не може да запази придобитото за онзи, който сам не е достоин да го запази. Поради това на нашето поколение лежи високата и свещена обязаност да запази придобитите човешки права, да запази придобитата свобода, да я укрепи, устрои и осигури на вечни времена. Но освен това, на нас, на нашето поколение лежи обязаността, ако не да направи придобитите права и свободи общо достояние на целия ни народ — това е златната мечта на всинца ни, това е великият и свещен идеал, към осъществението на който са обърнати погледите и горещите желания на всичкото наше поколение, но това зависи не от нас, а от други по-силни и жестоки в о л и и причини, които надминуват нашите сили и надвиват засега нашата свещена правда, — поне да приготви почвата, да улесни за нашите млади поколения осъществението на тази златна мечта, на този велик и свещен за нас идеал.

Ето какви са задълженията на нашето поколение спрямо бъдещето народно, ето каква задача ни предстои. Както виждаме, задлжнията са велики, задачата е свещена и наложителна. И едните трябва да изпълним, и другата трябва да постигнем. Без това ние ще се покажем недостойни за човешките права, за свободата, които се придобиха след толкова мъки и след толкова пролята драгоценна кръв. Ще има ли у нас сили и способности за изпълнение, за постигане на всичко това?

«Има, и ще има.»

Ето какво ни отговаря нашата история чрез тържеството на 6-ий априлий настоящата 1885 година.

II

Историческите събития имат цена не сами по себе си, и не сами по себе си заслужават да им се отстъпя място в историята, а по онова влияние, което те упражняват върху съзнанието на поколенията, и по онова значение, което могат да имат за настоящето, но най-повече — за бъдещето на народа или на народите.

6-ий априлий, настоящата година, е за нас велико историческо събитие. В този ден нашият народ отпразнува един от най-великите празници, каквито могат да бъдат нарядко в историята на народите, тържествува събитие, каквото рядко се случва да тържествуват народи, събитие, което не само възбужда духа народен, но и вдъхнува чиста и свещена радост за настоящето, справедлива гордост за миналото и твърда, непоколебима вяра в бъдещето; защото подобно събитие е вековечен паметник на силата и благотворността на народния гений, незиблемо доказателство на яки нравствени основи за трайно народно съществувание, неизчерпаем източник на духовна храна, на сили и средства за борба, победа и постоянен напредък в нравствено и умствено отношение на народа, чрез който напредък се извоюва свобода и народно благополучие, извоюва се почетно място в историята на човечеството.

Този велик празник, това велико историческо за нашия народ и за цялото словенство събитие беше хилядогодишнината от блажената кончина на св. Методий, брат на св. Кирила — нашите всесловенски просветители и апостоли. Двойно е за нас значението на този празник, два велики в историята ни факта отпразнувахме ние на 6-ий априлий тази година, и именно: хилядогодишнината на нашето разумно и съзнателно съществувание и хилядогодишнината от проявението на народния наш гений в такъв размер, щото дал ни е възможност да станем не само народ исторически, но и да имаме право на почетно място в историята на човечеството. И едното, и другото не може да не бъде за нас най-утешително и най-насърчително. Да се празнува някое събитие, ще рече — да се съзнава всичката важност и благотворно значение на това събитие и да се изказва към него дълбоко почитание. А който умее дълбоко и съзнателно да почита историческите събития, за него тези събития са и утешителни, и благотворни.

Хилядо години в историята на човечеството не са много, отистина. Може би за народи по-честити от нас, които заемат почетно място в историята, съществуването на които е ознаменувано с разни благотворни проявления на техния дух, на техния гений, които са дали подтик на развитието на цялото човечество и продължават да ръководят човешката мисъл, да осмислюват човешкото съществуване и да съдействуват за благополучието на цялото човечество — за такива народи може би подобните тържества и да нямат толкова голямо значение. Но за нас, българите, на които във вековното минало светлите страни се помрачават или потулват зад толкова печални неща, а настоящето е пълно с толкова страх и колебания, това ни тържество не може да не бъде твърде утешително, твърде насърчително за нас, защото то, освен че дава по-голяма якост на нашето съзнание, на нашата вяра в сами себе си, но още дава възможност през гъстата мъгла на неизвестното бъдеще да виждаме ясна светлива звезда.

Живеението на народите подлежи на същите условия, на каквито и живеенето на всяко отделно същество. Ако организмът на човека е здрав, ако има в него здрави жизнени сили, човек живее доста дълго, и толкова по-дълъг е животът на човека, колкото по-здрав е организмът му, защото в такъв случай организмът има възможност да противостои и да надвива на разните неблагоприятни съсипителни влияния. Но не е ли здрав организмът, няма ли в него достатъчни жизнени сили, не може да има здраво и трайно съществуване, защото такъв организъм лесно се поддава на разните неблагоприятни влияния и не може да се спаси даже и при най-добрите разумни мерки и помощи. Така е и с живеението на народите. Само този народ може да има здраво и трайно съществуване, който има здрав организъм, здрави и богати жизнени сили.

Има обаче и една твърде голяма разлика между живеене на частно същество и живеене на народ. За да се каже, че живее един народ, той непременно трябва да е и с т о р и ч е с к и н а р о д, т. е. да има свое отечество, да е в състояние да се развива нравствено и умствено, да запазва особеностите на своя характер, на своите нрави, на своя дух, да запазва т. е. своята нравствена самостоятелност и чрез всичко това да вдъхнува в другите народи зачитане към всичко, що е негово. В това се състои собствено живеението

на народ. Но за такова живеене се иска здрав нравствен организъм, здрави нравствени жизнени сили. Под думите «здрав нравствен организъм», «здрави нравствени жизнени сили» ние разбираме: да обича един народ да се труди и чрез честен труд да изважда прехраната си, да обича да работи за умственото си развитие и обогатяване, да бъде честен във всичко, да е с независим характер, свободолюбив, да обича семейството си и да трепери над чистотата на семейните нрави и чест и дотолкова да е предаден на всичко, що е негово (вяра, отечество, език, нрави), щото да се не поколебава в тази си преданост нито от най-съблазнителни обещания и положения, нито при най-мъчните нестърпими обстоятелства. Това е здравият организъм на един народ, това са здравите нравствени жизнени сили. При такъв организъм само може дълго време, много векове и тисещелетия да живее народ, защото бива в положение да надвива на всички несгодности и злочестини, които във вековното му съществувание непременно го сполитат.

«Животът е борба», казват и чуждите, та и нашите учени. Още повече борба е народният живот, народното съществувание. И в тази борба няма хатър, няма нежности, няма снизхождение или съжаление. Ако може неопровержимата истина «отваряй си очите или ти ги отварят» да се приложи с всичката си неотразима сила някъде, това е в борбата за народно съществувание. В тази борба който е по-здрав нравствено, който е по-достоин, той ще надвие, а който надвие — той само има право да съществува. Страшна, но неопровержима истина! Обаче не с оръжие, не с материална, физическа сила се надвива в тази борба, но с нравствени сили и достойнства. Пред тези последните пада всяка физическа сила, безсилно е всяко оръжие. Нито лишението от политическа самостоятелност, нито многовековното тиранство могат да съсипят, да убият и да затрият от историята един народ, който има здрав нравствен организъм. Тези бури и урагани, колко и да са страшни и дълговременни те, могат само да спрат за няколко години и даже векове развитието и напредъка на такъв народ, но не могат да го съсипят съвършено, защото здравият народен организъм е такава непобедима сила, щото не само може да противостои на всички политически бури и урагани, но излиза изпод тях с по-голяма пъргавина и, тъй да речем, подмладен, пълен с пресни сили за нов живот и нова борба. Легендите и песните, в които

се говори, че като се убие един герой, на мястото му се съживяват 10, или 100 и повече, получават реален смисъл в живота на народ със здрав нравствен организъм. Никакви злочестини не са в състояние да убият такъв народ.

Такива утешителни мисли, такава насърчителна увереност не може да не възбужда, да не вдъхнува във всеки българин празникът, който тържествувахме на 6-ий априлий настоящата 1885 година. Празнуването ни не беше друго, освен че ние громко, велегласно казахме на себе си, на целия свят, или, да се изразим по сегашно, к о н с т а т и р а х м е, че нашият народ брои хилядо години исторически живот. Да го казваме това, и тъй громко, тъй тържествено ние, българите, които петстотингодишното тежко робство почти беше затрило от историята, не може да не бъде твърде знаменателно. За да се проживеят тези хилядо години даже и при благоприятни обстоятелства, без бури и злочестини, иска се здрав нравствен организъм. Колко повече нашите нравствени жизнени сили трябва да са били здрави, когато сме могли да проживеем хилядо години при едни твърде мъчни, твърде убийствени обстоятелства?

Преди да укрепне физически и нравствено, преди да съзнае единството си, пределите си, преди да си уясни задачата на своето съществувание и своето бъдеще призвание, нашият народ след дълги и упорити борби между себе си и със съседите си подпадна, както е известно, под тежко и дълго робство. Цели петстотин годин се правиха всевъзможни усилия, нечуени мъки и тиранства, за да се съсипе, да се убие народът ни и телом, и духом, да се затрие от лицето на земята и от историята. Това е било борба страшна, гигантска, борба на живот и на смърт и, повидимому — неравна. И страшната грозотия на тази неравна борба се състои в това, че немалки усилия се правиха и за убиване съзнанието, духа, името на народа ни. Огън и меч, произвол безграничен, тиранство и безнаказаност, всевъзможни насилия — всичко това се употреби в продължение на 500 години, за да се омаломощи, да се съсипе и унищожи физически народът ни; хитрини, клевети, богатство, издайничество, безпощадно присмиване и подигравки с името, езика и с всичко, що е най-свято за народ, унижения, отричание абсолютно на всяка способност за умствено развитие и напредък — нищо от всичко това не се изостави да се не упражни с нечувано, достойно за по-добра цел постоянство в разстояние на 500 години, за да се

убие той и нравствено. Но противостоя народът ни на всичко това! Издържа той тази страшна и неравна двойна борба и излезе от нея победител, увенчан със съчувствието на цял образован свят и със заслужени права на свобода, напредък и добро бъдеще. За да се издържи такава гигантска борба и в продължение на пет века, а още и при такива тежки условия, изискват се грамадни нравствени сили, як и здрав нравствен народен организъм, защото такивато борби и при такива условия не се издържават и с никакви физически сили. И трябва да е имало в нашия живот такъв здрав организъм, такива нравствени сили, когато той издържа такава страшна гигантска борба.

Наистина, какви са били силите и средствата, които са дали възможност на нашия народ да издържи тази страшна борба? Какво е било оръжието, с което е надвил той и е излязъл победител?

Той беше съвършено беззащитен! След дълги, непрестанни и упорити борби със злия византийски гений, с развращающето византийско влияние нашият народ падна под тежко иго съвършено, повидимому, смазан и разнебитен от този зъл гений и от това убийствено влияние. Този гений и това влияние, съединени с грубата материална сила и под покровителството и с поддръжката на тази сила, в продължение на петстотин години мачка, разнебитва и развращава нашия народ, който много пъти въставаше сам против себе си, хулеше и онеправдаваше сам себе си, нанасяше сам на себе си смъртни рани. В продължение на петстотин години той беше под краката на своите победители, отнети му бяха всеки човешки права. Но едно е запазил народът ни, едно не са били в състояние да му отнемат, да унищожат петстотингодишните мъки и теглила, това, което е божествена искра в човека и в народите, което може да противостои на всичко, което е непобедимо и което побеждава всичко: н р а в с т в е н о т о д о с т о й н с т в о. Тежкият, но честният труд, чистотата на домашните и обществени нрави, дълбоката преданост към религията, към езика, към домашното огнище и към всичко, що е българско — ето средствата, с които е противостоял и е издържал нашият народ страшната борба, ето оръжието, с което е надвил той и е излязъл победител. И трябва всичко това да е било дълбоко вкоренено в нашия народ, когато при толкова страшни вековни злочестини той може да брои сега хилядогодишен исторически живот.

Това говори на българския народ 6-ий априлий настоящата 1885 година, това казва и сам на себе си и на всички други българинът чрез направеното в този ден тържество. Поради това не може да не бъде този ден многознаменателен, велик, утешителен и твърде насърчителен за всички нас — и свободни, и поробени още. Да бъдеш до вчера целокупно роб, лишен от всеки права, подритнат и осъден на загинване, а днес да участвуваш в тържество, което дава такива блестящи, живи, взети от вековни народни теглила и мъки доказателства, че в народа ти е имало яки жизнени сили, че тези сили са били толкова пъргави и изобилни, щото в продължение на пет века са противостояли на страшни бури — това не може да не бъде най-утешително за един угнетен още и най-насърчително за един освободен вече, защото не може, при такива доказателства, да не се яви в тебе пълна и дълбока увереност, че настоящето на народа ти почива върху здрави основи, че на същите здрави основи се зижда и бъдещето му.

Наистина, никой и нищо не може да отнеме законното право на българина, който стои между изминалото вече тисещелетие на нашия народен живот и неизвестното бъдеще, да каже с пълна самоувереност, а в същото време със страх и трепет утешителните и многознаменателни думи:

«Борили сме се и трябва да се борим, сполучили сме и трябва да сполучим, надвили сме и трябва да надвием!»

На нашето поколение се е паднал честитият, завидният, но и страшният жребий да казваме тези многознаменателни думи. Нашата самоувереност не може да не бъде голяма, но думата «трябва» не може да не ни накарва сериозно да се замисляме, не можем ние тази дума да я не произнасяме със страх и трепет. Ние стоим на брезната между изминалото вече тисещелетие и неизвестното бъдеще. Ние виждаме, от една страна, хилядогодишно минало, пълно със злочестини и борби, но и със сполуки и победа, а, от друга, бъдеще с твърде сериозни задачи, с твърде свещени и високи цели, за постигане на които пак ще трябват усилия големи, пак ще трябва упорита борба. А трябва да се сполучи, трябва да се надвие! Имаме ли ние данни за сполука и победа?

Имаме! На нас е дадено много, почти всичко.

Това ни го казва нашето хилядогодишно минало, това го потвърждава непрекъснатият ред борби, злочестини и сполуки през хилядото тези години, това го признаваме и веле-

гласно изповядаме и ние сами чрез 6-ий априлий настоящат 1885 година. А комуто е дадено много, много и ще се иска от него. Който е достоин за малко, ще бъде достоин и за по-много, но който не е достоин за малко, не само не му се дава по-много, но се отнема от него и малкото онова, което има. Това е истина, неопровержимостта на която ние виждаме и в историята, и в частния живот. Колко повече достойни трябва да се покажем ние за високите и свещени задачи и цели, които ни предстоят в бъдещето, когато в миналото ни нам е дадено много, почти всичко за сполука и победа?

III

Делото на св. наши първоучители и равноапостоли, Кирила и Методия, хилядогодишнината на които отпразнувахме на 6-ий априлий настоящата година, е основата на нашия здрав народен организъм, неизчерпаемият източник на нашите здрави нравствени сили, животворната храна на тези сили. Това тяхно велико и свещено дело не само ни даде възможност, при всички спънки и многовековни злочестини, да живеем в историята, да сме народ исторически, но още и да заемаме в общочеловеческата история положение, ако и твърде скромно, но такова, което дава право на почит и уважение и без което твърде е трудно и почти невъзможно съществуването на народа да бъде донякъде поне самостоятелно, дълговечно, а също и напредъкът му — успешен. Но такова положение в историята не се придобива така лесно. нито богатство, нито многобройна войска, многобройна войска, нито славни победи могат да доставят на един народ такова положение. То се придобива чрез вътрешно достойнство, чрез способност за умствено развитие и напредък и чрез дела, нравствени и умствени, които като правят този народ сам на себе си полезен, в същото време правят го полезен ако не на цялото човечество, поне на много други народи. Изречението на писанието «обштедрн мѧ да поѩта» напълно може да се приложи на народите в това отношение. Историята е интересата, народите са егоистични. Нито историята открива своите страници, нито народите дават помежду си място на народ, който не е в състояние да ги ущедри, не е в състояние не само да не им бъде в тегота и наготово да чака от тях, но и да им бъде

много или малко полезен. Като се ползува от трудовете на други, такъв народ трябва да е в състояние не само да избира и да усвоява по-доброто от тези трудове, но и да го преработва, да спомага за неговото по-нататъшно развитие и усъвършенствуване и чрез това да вниса в съкровищницата на общочеловеческото развитие и благополучие и нещо свое, своята лепта. Само в такъв случай може кой да е народ да придобие в историята и между другите исторически народи положение, което дава право на почит и уважение, само в такъв случай съществуването на народа може да бъде самостоятелно и трайно, в такъв случай само народът може да има бъдеще.

Делото на св. Кирила и Методия е именно, което даде възможност на нашия народ да заема такова положение в историята и между другите народи и което осигури за нас добро бъдеще. Чрез това дело ние можахме не само да запазим своите национални особености и, тъй да речем, нашата нравствена самостоятелност, която е основа на всяка друга самостоятелност, не само станахме способни да се домогваме да вървим наред с другите исторически народи, но в същото време да бъдем полезни и на себе си, и на другите. Чрез него ние внесохме в съкровищницата на общочеловеческото развитие и благополучие и своята лепта.

Никой не може да отрича, че европейските народи застанаха начело на цялото човечество, показаха и показват, че истинското благополучие, истинското назначение и достойнство на човека, та и самата цел на человеческото съществуване е постоянното му усъвършенствуване умствено и нравствено, и ръководят към тази цел цялото человечество. В реда на тези народи стои и словенството. Великите идеали, към които се стремят образованите народи, не са чужди и за словенството. Чрез своеобразния си живот и развитие словенството е осветлило много тъмни страни на человеческия живот, указало е правия и истински път на человеческите стремления. То и сега спомага чрез своя живот и развитие, колко и да са те своеобразни, да се уясняват повече и да се усвояват по-добре великите идеали на человечеството. Така щото словенството е един от главните елементи в развитието и напредъка на человечеството. Но за да стане словенството такъв елемент, биде причина делото на св. Кирила и Методия, защото това дело е единствената и главна основа на всесловенското съз-

нание и развитие, на словенската наука. Чрез това дело словенството си проби път за напредък, чрез него можа то да застане в реда на другите народи, чрез него словенството си приготви и трайно, велико бъдеще. Това прочее велико и свето дело, което дава живот на народи, което дава възможност да издържват народите упорити и страшни борби за своето съществувание и да излизат победители, което вдъхнува почит и уважение към един народ от страна на всички други и прави този народ полезен на себе си и на другите, е укрепено и осигурено за нас. Кирил и Методий със своите непрестанни трудове и проповеди укрепиха в нас и осигуриха за нас и за цялото словенство своето велико, спасително и животворно дело, а чрез мъките, хулите и гоненията, на които бидоха те изложени през всичката своя многотрудна проповедническа деятелност, показаха ни как трябва да се цени, да се защищава и да се запазва такова велико и спасително дело. Това, което правиха св. Кирил и Методий, продължиха го техните достойни ученици, които още повече укрепиха за нас великото дело на своите велики учители. Падна нашият народ, паднаха и много други словенски народи. Под развалините на нашата политическа самостоятелност и под всевъзможни нравствени насилия като че заглъхна всичко наше, даже и самото дело на св. Кирила и Методия, а у другите паднали словени това дело като че изчезна съвършено и се замени с друго, чуждо за тях. Но животворната сила и пъргавина на великите дела се изказва най-много в злочестините. И под ужасяющи развалини, и под много натрупания пепел тези велики дела поддържат неугасяема искрата на живота и малко по малко съживяват и подновяват сили за борба, за победа и за нов честит живот. Така направи и с нас великото дело на св. Кирила и Методия. То запази в нас искрата на живота, запази и способността и при колкогоде благоприятни обстоятелства да се пробуждаме малко по малко, да се съживяваме и да бъдем в състояние да подемем и да издържим страшна борба, чрез което да станем и достойни за съчувствие и братска помощ. Но и това съчувствие и тази братска помощ имат си основата пак в делото на св. Кирила и Методия. Заглъхнало у нас и почти изчезнало у другите словени, това велико дело намери богата и плодотворна почва във великия руски народ. Това дело, усвоено и запазено в Русия, обедини руския народ и го направи велик между великите. Запазено там в първобитната си чи-

стота, това велико дело привличаше към Русия погледите на всичките угнетени словени, а най-повече нашите погледи и като ни показваше на братските връзки между нас и нея, възбуждаше у нас благи надежди. И не се излъгахме ние в надеждите си. Великото, особено когато е в достойни и надеждни ръце, никогаж не излъгва, както не излъгва и светлината; то няма предели, както нямат предели и лъчите на слънцето. И наистина, от Русия излязоха и се разпръснаха отново по цялото словенство зарите на онази чисто словенска пробуждающа и съживляюща светлина, верни служители и проповедници на която бяха първоначално помежду нас св. Кирил и Методий. Под благотворното пробуждающе влияние на тази светлина явиха се помежду ни деятели, които с неуморим труд, с мъки и теглила пробудиха нашето съзнание, съживиха нашите сили, приготвиха ни за борба и ни накараха да подемем тази борба. Борбата надминуваше нашите сили, но делото на Кирила и Методия правеше нравствените връзки между нас, слабите и угнетените, и силната и велика Русия толкова силни и задължителни, щото великият руски народ, верен и дълбоко предаден на това дело, не пощади велики, безпримерни в историята жертви, не пощади драгоценната кръв на хиляди и хиляди свои синове заради нас. Той, руският народ, велик сам по себе си, направи велико в историята дело, достойно на него По мановението и под ръководството на своя велик монарх, Цар-Освободител, руският народ създаде нашето българско княжество и с това подготви освобождението и обединението и на целия ни народ, като показа и на нас, и на цялото словенство как трябва да се разбира великото дело на Кирила и Методия и как трябва да се осъществява то.

Ето какво е дадено на нас, на нашето поколение. Ние имаме осигурено за нас си великото и животворно дело на св. Кирила и Методия. Имаме пред очите си делата и подвизите на тези велики апостоли и просветители, както делата и подвизите и на техните достойни ученици и последователи. Имаме ние пред очите си и многобройни доказателства, усилвани и подкрепявани с векове, на пъргавината и животворността на великото дело на Кирил и Методия, както и на това — какви хубави плодове дава то и какви велики дела извършва то, когато се усвоява и се запазва в първобитната си чистота.

Ще рече, на нас много е дадено, а следователно, и много

ще се иска от нас. Можахме ли ние, при такава една истина, да не усещаме пред задачата, която ни предстои, страх не робски, който омаломощава, но страх благоговеен, който е следствие на дълбоко разбиране истинските народни интереси и своите обязаности спрямо тези интереси, както и своето призвание спрямо бъдещето народно, и който въодушевява, насърчава и докарва до самоотвержение, до самопожертвуване за идея, за правда и народно добро? Само този, който не разбира важността на задачата, която ни предстои, който не е в състояние да вникнува в уроците от миналото, не разбира призванието и бъдещето на народа си и който леко се отнася към своите важни обязаности и към истинските народни интереси — само такъв може да не усеща страх и трепет, когато на питането, което задава бъдещето: «Ще се сполучи ли, ще се победи ли?», миналото и настоящето, та и самото това бъдеще положително отговаря: «Трябва да се сполучи, трябва да се победи!»

Ще можем ли прочее ние да се покажем достойни на миналото си и да оправдаем надеждите, които се възлагат на нас за бъдещето ни? Отговор на това нека потърсим в настоящето си, т. е. в сами нас си: в желанията, в стремленията, в патриотизма, в делата на всички нас, които се виждаме свободни и в ръцете на които е предадена нашата собствена съдбина, настоящето и бъдещето на народа ни.

IV

На пръв поглед нашето настояще като че не дава удовлетворителен отговор на това толкова важно и страшно питане. В продължение на седем години свободен живот обществената и политическа наша деятелност като че представлява не дотам светла картина. Борби, несъгласия, хули, нападения, преследования — ето какво се забележва в тази картина. Сякаш че жестоки врагове, а не братя, са се заловили за отчаяна борба на живот и смърт и искат да съсипят един други. И, повидимому, всичко това се прави не от побуждения високи, не за цели патриотически, а от егоизъм и за частни, лични и дребни домогвания. Така повърхностно гледана, тази картина произвежда наистина твърде скърбно впечатление, прави сърцето да се свива от болки. Напомня си

човек миналото и с въздишка се пита: къде останаха онези хубави мечти, когато всеки беше готов да жертвува мило и драго само и само да види отечеството си свободно, когато всеки трепереше от благоговейно почитание към онези наши дейци и труженици, които с л о в о м и д е л о м пробуждаха нашето съзнание, шепнеха ни за по-честити дни, за свобода и от които едни се скитаха немили-недраги вън от отечеството си, охулвани и преследувани, а други гниеха в тъмниците, в заточение или по бесилките, когато всеки казваше и повтаряше с дълбока въздишка: «О, боже! Кога ще престанат тези теглила и дали ще дойде време да видим отечеството си свободно?» И хубави бяха тези мечти, искрени бяха тези дълбоки въздишки, свещени бяха тези горещи желания! Нищо егоистично, нищо лично, никакво дребно домогване не се забележваше в тях. Вярваше всякой — и дълбока беше тази вяра, — че когато настанат тези толкова желани честити времена, всички ще се радват, всички ще се утешават, всеки с готовност и самоотвержение ще тича да спомага за общото добро, ще жертвува мило и драго за доброто на свободното отечество и че чиста братска любов ще съединява и ще въодушевлява всинца ни. А сега? Сега, когато хубавите онези мечти се осъществиха поне донякъде за нас, честитите, същите братя, същите ние виждаме се заловени за космите, чупиме си главите, дереме се за очите и с хули и поругание като че искаме окончателно да смажем, да унищожим един други. Печална картина, наистина. Но да се страхуваме ли за себе си, за бъдещето си? Според нас опасността наистина е голяма и за настоящето, и за бъдещето ни, но не трябва да се страхуваме, а трябва да си отваряме хубаво очите.

Такива явления в народния живот произлизат от две причини: или от у п а д в а н е на нравствените народни сили, или от п ъ р г а в и н а, о т и з б и т ъ к на тези сили. В първия случай народният живот се намира в твърде голяма опасност, той е осъден почти на загинване и само извънредни някои благоприятни обстоятелства могат да поддържат съществуването. Във втория случай опасността, ако и да не е малка, но при една надлежна осторожност и надлежно внимание тя лесно се избегнува и отмахнува. Първият случай е доказателство на старост, а вторият — на младина народна, пълна с жизнени сили и пъргавина.

Хилядогодишният наш живот е пълен с борби не толкоз

физически, колкото нравствени. Тези борби не можаха инак и с друго да се издържат освен пак с нравствени сили. И достигнаха ни такива сили, за да издържим тези борби. Но не отслабнаха ли, не се ли омаломощиха тези наши сили от такива продължителни и жестоки борби? Нравствени сили, които издържат такива упорити борби, не се омаломощават, не упадват; наопаки, те излизат от тях с по-голяма пъргавина, с по-голям избитък, подмладени. Ето защо ние, ако и да имаме хилядогодишен възраст, казваме се млад народ в политическия живот. Ние отново се явяваме на политическото поле с млади и пресни сили за живот, борба и победа. А кой не знае, че младостта, особено здравата младост, е пъргава, защото здравите жизнени сили в нея кипят? Дете със здрав и як организъм всякогаж бива пъргаво и салмаливо. То тича, вика, скача, чупи, бие, пада, става, чупи си главата, чупи и други глави. Но при добро ръководство на любяща ръка с време от това дете излиза добър и полезен и за общество, и за народ деятел.

Така бива и с млад народ, който има як организъм, здрави жизнени сили. Скръбните явления на борби, хули, преследувания и проч. в началото на политическия живот са естествено следствие на млади, пъргави сили. Опасност има, но при добро ръководство тази опасност се избегнува.

Имаме ли ние това добро ръководство?

Ние се хулим, нападаме и осъждаме. Всеки казва за себе си, че е добър ръководител, че той именно обича, както трябва, народа си, че той именно е честният, безкористният деятел народен и хули другите, отрича у другите и любов към народа, и честност, и безкористие. Кой е правият и кой кривият — това ще покаже времето и делата на всекиго. Но и да предположим, че всинца сме си едно, че всинца не сме дотам добри ръководители, че у всинца любовта към народа и безкористното служене на него се изказва повече на думи, а на дело преобладава и егоизъм, и честолюбие, и дребен, частен интерес — трябва ли да се страхуваме за бъдещето на народа си? Без добро ръководство здравото и пъргаво дете може да вземе такова лошо направление, щото с време да стане опасно и за другите, и за себе си. Но с младите народи не е така, стига само да има в тях здрав организъм, здрави жизнени сили. Лошото ръководство и тук поврежда, но не съсипва. Такова ръководство турга само пречки, понякогаж извърде големи, на напредъка и развитието народно, но здра-

вият народен организъм, здравите нравствени сили народни остават си непокътнати и заедно с лошото ръководство отстраняват и унищожават и всевъзможните пречки.

Младите народи със здрави нравствени сили, според остроумното сравнение на един високонравствен и високоучен мъж словенин, приличат на младо, ново вино от хубаво силно грозде. Младото вино не стои мирно, то ври, кипи и повидимому прави пакости, защото облива и опръсква с шипящата си пяна почти всичко, което е наоколо. Но тази немирност, това кипение, този шум на пяната има за резултат изчистяне виното от всичко, което е излишно, не за в работа, не съставлява същността на виното и следователно — вредително за самото вино. В това кипение самото вино като че не се забележва, не излиза на чело, а всичкото непотребно във вид на пяна излиза начело и прави шум, шипи. И всичко това с какво се свършва? Всичко, което излиза начело, което прави толкова гюрултия — пяната, — изчезнува безследно, а си остава това, което е също вино. Ако да нямаше кипение, лошите елементи щяха да си останат във виното и то щеше да се развали съвършено.

Ние сме млад народ със здрави жизнени сили. Ние начеваме нов политически живот и го начеваме, както виждаме, с взаимни борби. Византийщината и петстотингодишното робство, от което едвам излязохме, натрупали са на нашия организъм, на нашия характер, на нашите нрави и наклонности много излишни, непотребни и вредителни неща. Народният организъм трябва да се очисти от тези непотребности: инак, голяма е опасността за него. Нашите борби не са друго освен — к и п е н и е. Виковете, хулите, преследуванията един други, всичко това не е друго, освен пяна, която малко по малко излиза и окончателно ще да излезе от народния организъм. Всичко непотребно и вредително, всичко леко и не за в работа ще изплува отгоре, но и ще се махне. То ще изплува с шипение, с шум и гюрултия, и ще облее, ще опръска много работи, но ще се махне, ще остане само чистото и полезното, туй, което се казва в собствен смисъл на думата н а р о д.

Че това е тъй и че така ще бъде, нека погледнем на масата на народа си, на този р а б о т н и к, който носи на плещите си всичкия товар на политическото наше здание, който е колкото мълчалив и търпелив, толкова деятелен и безкористен в изпълнението на тежките свои обязаности. От името и в името на този народ ние ведем жестоките си взаимни борби

и всеки от нас проглушава света, че се бори за доброто на милия народ. А какво прави този народ при тези наши викове и взаимни жестоки борби? С ралото в ръка и облян с пот от тежък и полезен труд той се ослушва в нашите викове и шумове, поизглеждва сегиз-тогиз всички нас, б о р ц и т е, и нито начумерено, нито усмихнато, позапитва понякогаж с недоумение: «Какво правят и какво искат тези хора?» Но ще дойде време, когато той не ще дозволява тъй лекомислено да си служим с неговото име и не ще пита вече «какво правим», а ще ни заповяда «какво да правим», ще турне всекиго на мястото му и ще въздава всекиму длъжното.

Това ни говори, това ни припомня, това ни наумява и това ни предсказва 6-ий априлий настоящата 1885 година.

[НАСТАВАХА ТЕЖКИТЕ ВРЕМЕНА]

Наставаха тежките времена. С отхвърлянето решенията на конференцията, както и известният протокол, подписан от другите държави, населението захвана да се страхува да не би да се породи война. Този страх се увеличаваше от ден на ден повече, защото слухове постоянно се разпръскваха за възможността на войната. Богатите се страхуваха за животът и имотът си, сиромасите — за животът и прехраната си. И понеже едвам излизахме от тежката зима и много сиромаси не намираха работа, някои сиромахкини почнаха да се явяват на митрополията да искат брашно или пари. Някои от по-заможните пък почнаха да си приготовляват прехрана за една неизвестна, но предполагаема обсада. Като гледах таквози едно смущение на духовете, аз писах в Цариград на Н. В. преосвещенство митрополитът ни г. Григория, като изказвах страх най-повече за прехраната на сиромашта в случай на война. Н. В. преосвещенство с писмото си от. . . побърза да ме окуражи, като заповяда да купя за негова сметка до 20 кила мисири, и 20 кила жито, които да се раздават на сиромасите в случай на нужда.

Слуховете от ден на ден ставаха по-застрашителни и найпосле взе да се хортува като нещо положително за обявлението на войната. Някои от по-високите чиновници (кадият, мюфтият и др.), а, може да се каже, и почти всичките чиновници взеха да си пращат харемите — кой в Цариград, кой в Шумен и другаде. Ерменци и евреи хванаха да си изпращат фамилиите или в Европа, или в Цариград. Някои и от нашите по-заможни българи в Русчук взеха да се готвят да оставят Русчукът.

Общинската каса в Русчук беше в голяма оскудност и положително празна. Като предполагах, че в случай на война

най-много българската сиромашия в Русчук ще тегли от оскудност, аз на 2 априлия предложих на заможните русчуклии българи да съберат помежду си едно количество пари, с които да се купи храна, и в случай на нужда да се раздава на сиромасите. Аз се помъчих да им доказвам, че човек именно в мъчните времена трябва да изказва истинският си патриотизъм. Отговориха ми (Селвелията и Костаки Маринович), че годините, защото са мъчни, за то трябвало всеки да се грижи за себе си, и не даде никой нищо.

На 10 априлия в неделя часът по 7 ала турка, г. Крилов, първият секретар на Руското генерално консулство в Русчук, дойде в Митрополията и без много заобикалки, но под условие да бъде тайно, съобщи ми, че в него същият ден, през вечерта, от страна на Русия щяла да се провъзгласи войната, и непосредствено след това прибави, че получили от г. Непокоичински цифрен телеграф да предложат на мене да побягна в Букурещ, като взе да ми доказва, че в Букурещ при главният военен руски щаб щял съм да бъда повече полезен за народът си, отколкото ако стоя тук. Това предложение ме смути доста. Изеднъж ми се представиха всичките злочестини, които можеха по повод на моето забягване да сполетят митрополита ми и другото наше духовенство, а особено свещениците в Русчук, така щото светлата уж някак перспектива в странство не беше в състояние да умали туй грозно впечатление. При това мина ми през умът, че ще бъде твърде грозно и безчестно за един духовен пастир да напусне стадото си в едни мъчни времена. Всичко това аз съобщих на г. Крилова, който ако и да ми отдаде право, но пак повтори да ме прикавва, за да отида, и поиска — според наставленията, що му дал господин Кожевников — да си помисля и след два часа да дам положителен отговор, който щели да побързат да съобщят на г. Непокоичински. Казах му, че не е нужда да си помислювам, но ако искат, могат да съобщят на г. Непокоичински, че не мога да изпълня приканването му, защото считам за престъпление в едно такова време, когато предстоят на населението бог знае какви злочестини, да оставя това население и да изложа духовенството на опасности. След този отговор г. Крилов си отиде и вече не се видяхме.

На 11 априлия чухме, че от страна на Русия войната се обявила и руските войски преминали Прут в Европа, а в Азия навлезли в отоманската земля. Населението още по-

вече се смути пред неизвестното бъдеще, особено когато се виждаше, че турските вестници държат един език доста неутешителен преимуществено за българското население. От селата почнаха да дохождат оплаквания, че съседите турци употребявали заплашителен език. Но валията ни, Садък паша, беше човек образован, почтен, добър патриотин, който добре познаваше истинските интереси на царството и страната, и строг изпълнител на длъжностите си. Той беше против войната. Особено в разговорите с мюстешаринът (г. Иванча хаджи Петров) той е изказвал чистосърдечно мнение, че трябва в Цариград с какви ще жертви да се помъчат да избягнат войната, а изобщо пред всекиго той осъждаше настоящето местно и общо управление и всичките лошевини, от които страда населението, ги приписваше на недоброто управление.

По тази причина аз бях спокоен, че при такъв валия, ако и да се е обявила войната, злочестини не ще постигнат мирното българско население. Особено ме насърчаваше и туй, дето имахме тук, в Русчук, мюстешаринът, който беше отистина добър патриотин.

ДЯДО КЛИМЕНТ

(ПРОЧУТИЯТ)

1. На 1860 година в Одеса (ученик на Одеската духовна семинария) аз написах «Нещастна фамилия», повест из народният наш живот, която се обнародва в издаваемото тогава в Цариград периодическо списание «Български книжици». В същото списание през него време има обнародвани няколко дребни статийки и разкази, преведени от мене от руски («Нравствени разсъждения» от Босюета, «Нин и Семирамида», «Изобретение малки часове за в пазва» и др.).

2) През юний 1862 г., в Белград (в началото на тая година, вследствие пръснатия слух, че напролет Сърбия ще обяви война на Турция за освобождението на християните от Балкански полуостров и че Раковски за тая цел образува чета в Белград за освобождението на България, аз с някои свои другари напуснах семинарията и заминах за Белград) в четата на Раковски (в която бяха и: дяконът Васил Левски, Иванчо Брегов, Стефан Караджата, Христо Иванов — войводата, докторите Рашков, Д. Павлович и др.) вземах участие в защитата на Белград във време бомбардировката на тоя град от турците из Белградската крепост. А когато Раковски дойде в спречкване със сръбското правителство и се принуди да предаде четата на Иля войвода, преминах и аз, заедно с всичките си другари, в тая чета, която сръбските власти, по някои политически съображения, изпратиха в Крагуевац с обещание, че скоро ще ни разрешат да преминем в Турция. Тука, в Крагуевац, простояхме в пълна бездеятелност до август и септември месец същата 1862 г., т. е. до разтурението на четата от сърбите, след което аз се завърнах в Одеса и продължих ученическите си занятия в същата семинария.

3. През 1863 г. аз написах повестта «Ученик и благодетели» или «Чуждо си е сѐ чуждо», първата част на която се обнародва в издававшият се тогава в Цариград вестник «Съветник».

4. През август 1869, след свършването (на) Киевската духовна академия със степен «кандидат богословии» аз се срещнах в Галац с другарят си от детинство Василия Д. Стоянов (сега директор на Народната българска библиотека в София), който по него време, с всичката пъргавина на един висок и безкористен патриотизъм, тичаше неуморно по Букурещ, Виена, Галац, Одеса за основането на едно учено Българско дружество, в което да могат да се сгрупирват повече интелигентни български сили и да работят за умственото пробуждане и развитие на народът, и по негово настояване взех и аз участие в учредяването на такова едно дружество, което се и състави в краят на октомврий същата 1869 год. под название «Българско книжовно дружество» (в тази работа вземаше деятелно участие и Любен Каравелов), в което дружество по общото желание на основателите му, а най-повече по-силните (налягания) както на В. Стоянова, така и на Любена Каравелов, аз останах в качеството на действителен член. В това дружество аз работих до юний 1873 г. Каква е била моята деятелност в това дружество през времето на моето служене в него, може да се види от архивата му и от излезлите в Браила негови книжки под названието «Периодическо списание на Българското книж. дружество», в които повечето статии, особено в критическият отдел, са мои. При това, в същото време, по желанието и настояването на браилските българи, аз бях и директор и преподавател на Браилското българско училище.

5. В краят на 1872 г. аз написах драмата «Иванко, убиецът на Асеня I», която се издаде при изключителното парично съдействие на отличният български младеж-патриот Иванча Брегов из Татар Пазарджик.

6. Когато се спечелиха църковните правдини от народът ни и се учреди св. наша екзархия, аз, по нееднократните настоявания на екзархията, та и на цели населения (от Велешко имах на няколко пъти писма с хиляди подписи), както и на много свои приятели (първо място между които заемаше незабравимият мой другар и приятел Тодор Икономов), и дълбоко убеден, че вътре в отечеството си, между

народът си и в духовно звание (към което усещах и наклонност) человек ще може да бъде повече полезен на това отечество и на този народ — напуснах дружеството, преминах от Браила в Тулча и приех духовното звание (на 16 юний 1873 год.) под ведомството на н. в. преосвещенство св. Доростолски и Червенски митрополит, господина Григория. Като викарий или в е к и л и н на дяда Григория (през априлий 1874 г. аз бях произведен от дяда Григория, с разрешението и благословението на св. Български синод, в епископски сан) аз прослужих в Русенската епархия до септемврий 1878 год. Мога да кажа, че благодарение на умното и опитното ръководство на дяда Григория моята деятелност през всичкото това време, както в църковно, така и в гражданско отношение, не е била безполезна за народът. Впрочем това могат да засвидетелствуват както сам дядо Григорий, така и християните от Русенско, Разграшко, Силистренско и Тулчанско, в които к а й м а к ъ м л ъ ц и в продължение на известно време неедкократно съм бивал представител на дяда Григория и пред християните, и пред гражданските тогавашни власти. Както е известно, през турското време духовенството винаги е било, тъй да се рече, на «т о п ъ т н а у с т а т а». Но през Освободителната война това положение беше станало особено затруднително. През всичкото време на войната аз се намирах в Русе, който град в продължение на цели 8 месеци беше изложен почти всеки ден на бомбардировка. На какви страхотии беше изложено християнското население в тоя град, какви заплашвания и посегателства се правеха от страна на разни башибозуци, та понякогаж и от страна на самата власт върху животът и имотът на християните, и какви усилия, какво самоотвержение се изискваха от тогавашният представител на българската духовна власт, за да предпази християните от обир, разпръсване, затвор, заточение и бесилка—това могат да засвидетелствуват русенските граждани, които в него време се намираха там, може да го засвидетелствува тогавашният италиански консул в Русе, г-н Г у б е р н а т и с, ако е жив (при първата бомбардировка на градът всичките консули избягаха във Варна, остана само италианският, Губернатис, който много помогна в първото време за обуздаване стремленията на разни башибозуци към грабеж, убийства и проч.), а би могъл да го засвидетелствува и сам Сюлейман паша, ако би бил жив. Покойният Захарий Стоя-

нов в своята «Борба», що издаваше в Русе (струва ми се,през 1882 г., не помня добре), като нападаше и псуваше най-безобразно българските владици, че били турско ухо, че не държали с народът и не съчувствували на освободителите-руси, благоволи за Климента да направи малко едно изключение и вероятно под влиянието на русенските граждани публично да обяви, че осъжденията (т. е. псувните) не се отнасят до Климента, че заслугите на Климента не могат да се отричат (макар това да не заслужава да се споменува, но любопитно ще е да се намери Захариевата «Борба» и да се види там, що е говорил тогава).

7. След сключването (на) С. Стефански договор, когато от цялото ни отечество се изпращаха в С. Стефано депутации, за да поднесат благодарителен адрес на Царя Освободителя, аз, заедно с още един гражданин русенски, бях избран от Русенският окръг за тая цел и изпратен в С. Стефано (през марта 1878 година).

8. През септемврий същата 1878 год. по предложението на императорския комисар аз бях изпратен от своето началство в Търново да отворя и наредя Богословското училище при Лясковският манастир «Св. апостоли Петър и Павел», което училище при началото на войната беше се затворило. На това училище (което после се преобърна в «П(етро) Павловска духовна семинария») аз бях ректор до началото на учебната 1884—1885 година (а в първото време и единственият преподавател). Какво съм работил по това заведение, какво направление му съм дал и как съм го изобщо поставил — това може да се види от преписката с надлежното министерство, може да се засвидетелствува от всичките преподаватели, които са се занимавали в него, а също и от самите ученици, които са свършили учението си в него и мнозина от които заемат сега доста високи постове в разните държавни ведомства (сам почтеният прокурор, Гани Чолаков, е възпитаник на това заведение).

9. В началото на 1879 год. на мене се възложи (макар и против моята воля) управлението на Търновската епархия.

10. Като депутат в Учредителното събрание на мене биде възложена честта (от общото желание на всичките депутати) да прокламирам Александра Батемберга с надлежната тържествена реч за първи български княз. Издаваемият тогава временно в Търново лист

под название «Л е в» беше писал, че речта ми била таквази, щото трябвало да се отпечата със златни букви.

11. Избран от Учредителното събрание в числото на депутацията, на която беше възложено да отиде в Петербург и от името на народа да засвидетелствува на Царя Освободителя, а в неговото лице и на целият руски народ дълбока и вечна народна (българска) признателност, аз заедно с негово блаженство бившия български екзарх дяда Антима (царство ему небесное!) и другите избрани депутати ходих в Петербург, гдето всичките речи, както пред Царя Освободителя, така и другаде, където трябваше, държах аз от страна на другарите си. Какви са били тия ми речи и дали с тях съм можал аз да представя вярно чувствата на народа, с които беше той в него време въодушевен и препълнен, и да оправдая доверието, с което ме почете Учредителното събрание с избирането в числото на депутацията, може да се види от тогавашните руски и български вестници, та и европейски.

12. В същата 1879 г. през септемврий месец на мене биде възложено от правителството отварянето и нареждането (програмата, размерът на курсът, настаняването потребните учителки и проч.), та и временното директорство на Търновската девическа гимназия, при която, почти непосредствено след откриването ѝ, нареди се, по мое настояване, и държавен пансион. Гимназията и пансионът съществуват и сега. Нека те, както и излезлите из тях от първите випуски ученички говорят дали са били основата и направлението добри.

В същото време, та и после аз не отказвах да вземам деятелно участие в неуморните грижи и безкористни старания на високопочитаемият търновски гражданин г-на д-ра Василя Берон по нареждането, научното въздигане и материалното осигуряване на търновската мъжка гимназия «Св. Кирил», на настоятелството на която търновските граждани винаги са ме избирали и провъзгласявали за председател.

13. През ноемврий 1879 г., след разтурянето в София на Първото обикновено събрание народно (то се разтури вероятно по настояването на консерваторите, които нямаха болшинството в това събрание), аз имах честта да бъда повикан да взема участие в министерството (което щеше да се състави отново, тъй като Бурмов и Балабанов след разтурянето на събранието не бидоха поканени от князът да завземат пак министерските си постове). Макар да уверявах, че не е моя работа да ставам министър, та и не усещам себе си

способен за такъв пост, убедиха ме (Греков беше първият, който ходи в Софийската митрополия от страна на князът да ме убеждава да приема), че важни интереси на отечеството го изисквали да не отказвам. Понеже по него време се ползувах с малко едно доверие и между Либералната партия, аз помислих, че встъпването ми в кабинетът се иска, за да съдействувам за сближението на либерали с консерватори и даже за окончателното им помирение, нещо, което в то време не се виждаше за мъчна работа, тъй като и едната, и другата партия бяха у нас явление ново, та и още в зародишът си. Аз приех и на мене се повери Министерството на просвещението и председателството на Министерския съвет. Но, вижда се, друго се очаквало от мене. Може би имало се е за цел мълчешката да се суспендира конституцията, защото и на мене, и на г-на Т. Икономов (който само по мое настояване прие да вземе участие в това министерство) се говори, че ние сме осигурени на министерските постове най-малко за 10 години (сегашният министър на вънкашните дела и изповеданията, г-н Греков, няма да се отрече, вярвам, да потвърди това). Но подобни надежди, ако наистина са се възлагали на нас по тоя въпрос (по въпросът на конституцията), останаха осуетени. Аз бях дълбоко убеден, че нашият народ, едвам що излязъл от 500-годишното робство, макар и да не беше приготвен за такава широка свобода, каквато му даваше конституцията, но тая конституция можеше да бъде (според мене) едно най-сполучливо средство (разбира се, в ръцете на истински патриоти и съвестно прилагана на дело), за да се възпитае народът в истинската духовна и политическа свобода, да се научи да познава и да цени, както трябва, правата и обязаностите си, да упражнява първите разумно, а последните (обязаностите си) да изпълнява ревностно и неуклонно; с една реч, да се научи народът ни сам да бъде разумен господар на себе си, на своите собствени съдбини, а не да се оставя да го водят за носът и да се разпореждат със съдбините му по прищевките на тая или оная партия. На такова също убеждение беше и Икономов. По тая причина още при самото начало на встъпването ни с Икономова в министерството ние дойдохме в спречкване с другите свои другари (Начовича и Грекова), особено по въпроси, отнасящи се до точното изпълнение предписанията на конституцията. Понеже ние бяхме повикани на управлението на страната не от надлежното народно предста-

вителство, считахме своята мисия за привременна, преходяща, и затуй не само отблъснахме наляганията да се направят официални разпореждания (въпреки конституцията) за отменяването княжеската титла (в този въпрос с нас, т. е. с мене и Икономова, беше и тогавашният военен министър, г-н Паренсов), но и настояхме да се назначат избори за депутати в срокът, предвиден от конституцията в подобни случаи.

14. През януарий 1880 г., когато Негово височество замина за Петербург (струва ми се, по сребърната сватба на Царя Освободителя), на мене се повери управлението на страната, или княжеското наместничество. Тъй щото през него време аз имах честта да бъда: а) управляющий Търновската епархия; б) ректор на Петропавловската духовна семинария; в) директор на Търновската девическа гимназия; г) министър на просвещението; д) председател на Министерския съвет и е) княжески наместник.

Щом се свика през м. март 1880 г. в София извънредното Народно събрание, ние, с Икономова, счетохме своята мисия в управлението на страната за свършена и си подадохме оставките от министерството (въпреки силните настоявания на княза, което може да удостовери г-н Стоилов, тогавашният секретар на частният кабинет на н. височество), за което съобщихме на събранието в денят на самото му откриване.

(Това само за забележка, чу ли, Митьо?) Докато бяхме министри, органът на Либералната партия («Целокупна България») страшно нападаше на нас, най-повече на мене и Икономова. Доколко са били основателни и справедливи тия нападения, може да се види от следующите два факта: а) Когато еднъж се срещнах с редактора на «Целокупната», стария Славейкова, и го попитах какво толкова голямо зло сме сторили на страната, особено аз и Икономов, та ни нападат толкова зле, Славейков със свойствените нему усмивка и предъвкване ми отговори следующето: «А бе, дядо Клименте, коджамити владика си станал, тъ още и премиер-министър, та и княжески наместник, а че не разбираш ли защо се прави това? Всичката работа е: «Стани ти, да седна аз»; и б) След като си дадохме ний оставките от министерството, Цанков и Каравелов бидоха повикани да съставят ново министерство. Те пожелаха да имат за другар и Икономова, а защото Икономов не приемаше, те на няколко пъти дохождаха при мене да ме молят да склоня Икономова да влезе в тяхния кабинет, като обещаваха, че ще опровергаят

в същия свой орган всичко лошо, що е писано в него за нас (за мене и Икономова), като с подписите си обяват, че всичкото (писаното) е било лъжа, клевета и прочие.

15. След закриването на реченото извънредно събрание (в което бях депутат), аз се завърнах в Търново и се залових с работите на епархията, на Семинарията и Девическата гимназия.

16. В началото на 1881 год. захванах да издавам «Духовен прочит», в който всичките статии пишех сам. В същото време преподавах и в Семинарията

17. Когато бившият български княз през априлий 1881 год. обяви, че иска да суспендира конституцията за 7 години, аз, като бях убеден, че това не е добро за самият княз, че ако наистина е необходимо да се направят някои изменения в конституцията, това трябва да се предостави на народът да го направи, не се присъединих към тези, които одобряват искането на княза. . . Тогава Либералната партия ме носеше на ръце, словата ми се посрещаха с възхищение и пълно одобрение (макар и да не бяха по-добри от сегашните ми, за които ме преследват и полицейским, и съдебним порядком), прогласяваха ме за истински патриотин. Сегашният премиер-министър, г-н Стамболов, не ще откаже, вярвам, да изповяда, че нееднъж е дохождал в митрополията заедно с представителите на разните частни либерални бюра да иска мнението и съветите ми за много работи.

18. През юлий 1882 г. се случи известното връщане на ордените, за което Либералната партия захвана още повече да ме възхвалява и да превъзнася моят патриотизъм. Впрочем до прочутият 9-й август 1886 год. аз се ползувах у либералите с пълно доверие и нееднъж съм бивал провъзгласяван за почетен председател на главното им бюро.

19. През май 1883 г. бях избран от духовните и светски избиратели на Търновската епархия за канонически митрополит на тая епархия и потвърден за такъв с княжески указ.

20. В краят на септемврий 1884 г. с предварителното съгласие и одобрение на княжеското правителство, аз бях назначен от Св. екзархия за екзархийски делегат в София, а в същото време се възложи на мене и управлението на Софийската епархия.

21. Почти непосредствено след пристигането ми в София като екзархийски делегат, на мене се възложи от правителството (на основание един правилник, изработен по-преди),

председателствуването на комисията по уреждането 1000-годишният юбилей на славянските просветители, който се отпразнува в началото на на м. априлий 1885 год.

22. След прогласяването на Съединението (през 6 септемврий 1885 год.) аз бях изпратен от княжеското правителство и Народното събрание, което заседаваше тогава в София, в Копенгаген в качество на председател на депутацията, на която беше възложено мисията да съобщи на Негово императорско величество руския цар за направеното на 6 септемврий, да представи истинските чувства на народът по това дело и да моли за признаване на станалото. Как изпълних аз, заедно с другарите, възложената на нас от княжеското правителство и от Народното събрание мисия по тоя въпрос, нека го засвидетелствува г-н Д. Тончев, който доскоро е бил другар и приятел на г-на Стамболова, и г-н Иванчо Ев. Гешов, в искреността и честността на когото никой не може да се съмнява.

23. В навечерието на Сръбско-българската война състави се в София «Българското дружество от Червений кръст», за председател на което, по одобрението и настояването на княжеското правителство, аз бях признат, потвърден и провъзгласен от «Централният Червен кръст» в Женева. Каква деятелност е развило «Българското дружество от Червеният кръст» под мое председателство в едни най-усилни времена, това може да се види от отзивите на председателя на главният всемирен «Червен кръст», г-на Муание, в Женева, от отзивите на всичките санитарни мисии, изпратени от разните европейски «Червени кръстове» в София, както и от «Изложението» и «Отчетността» на самото наше дружество. Само това мога да кажа тука, че когато се начена Сръбско-българската война, нашето дружество от Червения кръст нямало е нито счупена аспра, ниго една игла и конец, но благодарение на патриотизмът на населението от цялото ни отечество и на помощта на другите иностранни Червени кръстове, особено же на Руският червен кръст, нашето дружество, след като можа, по време на войната, да помага в един доста широк размер на болни и ранени, да поддържа свои болници и проч., след свършване на войната и след като изравни всичките си сметки, имаше един склад от санитарни необходимости на стойността от 150 хиляди лева и паричен капитал около 50—60 хиляди лева.

24. На 5 ноемврий 1885 г., в разгарът на войната, когато се имаше още страх, че сърбите ще преодолеят, и нашето правителство било решило, в случай на нужда, да напусне столицата, по следствие на което правителствените суми от Банката и Ковчежничеството били пренесени в Плевен, на мене, в качеството ми на председател на Червения кръст, повери правителството около 400 000 лева, едно — на хранение, а друго — за посрещане някои необходими нужди на войската и други ведомства. Последствие на това доверие аз бях за няколко време и един вид агентин, или касиер на Министерството на финансите, като отпущах по **записките** на финансовият министър известни суми на офицери и др.

25. На 9-й август 1886 г., след изгонването на първия български княз от военните, аз бях прогласен за председател на временното правителство, което се състави по наляганията на Каравелова, Стоилова и др. В това правителство взеха участие и лица, които отпосле, след контрапреврата, когато аз бях провъзгласен за предател, станаха премиер-министри (Радославов), а други и сега завземат доста високи държавни постове (председателя на касацията Христо Стоянов).

26. На 18-ий август същата 1886 год. мене ме арестуваха, по заповед на тогавашният главнокомандующий Муткурова, и ме откараха, обкръжен от сотня солдати — пеши и конни, с байонети и голи шашки, — в 4-й полицейски (софийски) участък, а надвечер — в Буховският манастир (който се намира на югоизток от София на 15 или повече километра), гдето ме поставиха под строг арест.

27. На 24 същий месец, по заповед на същия главнокомандующий, аз бях освободен от арестът, отведен в София и въдворен в Митрополията, гдето захванах отново да изпълнявам своите обязаности и като търновски митрополит, и като екзархийски делегат, и като управляющий Софийската епархия, а също и като председател на Червения кръст.

28. След като Батемберг се отказа от престолът и напусна България (в края на август, струва ми се, на 27-ий този месец, 1886 год.), Стамболов, р е г е н т вече, на два пъти ме удостои с посещението си в Митрополията и макар да бях прогласен за п р е д а т е л и ч е р н а д у ш а, отнесе се спрямо мене със същото приятелско доверие, с което се отнасяше и преди 9-й август 1886 г., даже повече, защото ми изказа някои свои политически тайни. Така например (това, Митьо, ще

го имаш само като забележка) като го попитах защо не не настоя да остане Батемберг, той ми отговори: «Не знаеш ли що за стока беше Батемберг? Той не беше за княз и добре стана, че сам се махна; инак трябваше отново да го изпъждаме.» На учудваното ми запитване — а че защо толкова настояваше да го върнете? — Стамболов ми отговори усмихнато: «За да вземем на ръце войската. Връщането на Батемберг употребих за знаме, чрез което да примамя войската на своя страна.» При това Стамболов с негодуване ми разказа и това, че Батемберг при прощаването си в Лом на параходът се изразил така: «Аз рано или късно мога да се примиря с руския император и да се завърна в България, но ви казвам, че вий докато държите вашата конституция, няма да харосате», с които думи сякаш с вряла вода ни обля — добави ядосано Стамболов. Той (Батемберг) разправял, че в България нямало способни за управлението хора освен няколко от консерваторите, за което като се научил той (Стамболов), телеграфирал на Батемберг така: «Ако е истина, че сте говорили таказа нас, както се научавам, откажете се съвършено от България, както и България се е отказала от нас.» В това време в София беше пристигнал Каулбарс. Регентството и правителството като не можаха да дойдат с него до надлежно споразумение и като предполагаха вероятно, че Каулбарс упорствува на своите искания, защото се бои да не би да се преизбере пак Батемберг за княз, Стамболов трети път дохожда в Митрополята да ме моли да отида при Каулбарс и да го уверя, че по никой начин няма да преизбират Батемберга, а ще изберат за княз такова лице, което ще се ползува с благоволението и доверието на Русия. Аз ходих при Каулбарса, но не сполучих. Каулбарс с една студенина и сопнато ми обяви, че никому от българите не вярва.

29. През декемврий 1886 г. се свика в София (с разрешението на правителството) Св. синод, председателствуването на който биде поверено на мене. И тъй, в него време аз бях: а) търновски митрополит; б) екзархийский делегат; в) управляющий Софийската епархия; г) председател на Българския Червен кръст, и д) председателствующий Св. български синод, и имах правилни и редовни сношения с правителството по всичките тия ведомства, макар и «Свобода» постоянно да ме проглашаваше за предател, черна душа и проч. и да получавах сегиз-тогиз анонимни

писма, в които ми се обявяваше, че щели да ми изтъргат брадата и с нея щели да ме обесят пред митрополията.

30. На 2-й август 1887 г. аз посрещнах в Софийската съборна църква сегашният княз и му казах известната си реч.

31. През септемврий 1887 г. начена да ми се съобщава косвено от правителството, че не трябва да споменувам, при служенето си в църква, името на руския цар. През същото време се е писало официално на н. блаженство екзархът в Цариград да ме дигне от София. Най-после с една официална бумага от надлежното министерство се съобщи на мене, че правителството вече не ме признава нито за делегат екзархийский, нито за управляющий Софийската епархия, та затуй трябва немедлено да напусна София и да си замина за Търново; в противен случай, добавяше г-н министър (Странски), щяло да ми се спре възнаграждението като на търновски митрополит и правителството щяло да вземе мерки полицейским образом да ме изпрати в Търново.

32. В края на октомврий същата (1887) г. една тълпа, състояща от улични метачи, чирачета и няколко депутати (в него време Народното събрание заседаваше в София), предводителствувано от Д. Петкова (Свирча), Захария Стянова (царство ему небесное!), Градинарова и още един, който се каза, че бил чирпански депутатин, дохожда (в послеобедно време) в Митрополията и чрез своите предводители ми заяви, че до три деня аз трябва непременно да се махна от София и да вървя, накъдето обичам. В противен случай, с парцалите щели да ме изхвърлят.

33. В началото на ноемврий (не помня добре — на 4 и 5 число) 1887 г. софийският градоначалник г-н Хр. Басмаджиев дохожда при мене, Климента, и от името на правителството ми обяви, че ако на следующия ден не замина доброволно за Търново, с джандари щели да ме изпратят, та да съм готов за път.

34. На другият ден, когато очаквах джандарите, приех телеграфическа заповед от н. блаженство екзарха да предам на дяда Кирила (сега видински митрополит) делегатството и управлението на Софийската епархия и да си замина за Търново.

35. На 5-й декемврий 1887 пристигнах в Търново, гдето населението ме прие твърде съчувствено. Когато на другият ден (на 6 й декември) по покана на християните отивах да служа в църквата «Св. Никола», на пътя, при Каябаш, ме при-

срещнаха 5—6 момчета и едното от тях ми подаде едно писмо. «От кого е?» — попитах аз. «Ще видиш» — беше отговорът. Писмото беше анонимно, т. е. имаше следующият подпис: «Повече от сто души.» В него ми се явяваше, че аз не трябва да се явявам между народа и да служа по църквите; в противен случай щяло да се постъпи с мене зле (някои ме уверяваха, че писмото било написано от Халачов).

По желанието на гражданите аз си служех редовно по църквите, без да ме безпокои никой. Само управителят (Драсов) заедно с тогавашния кмет (Славков, сега министър на правосъдието) на няколко пъти, от името на населението и на правителството, силно налягаха да не споменувам името на руския цар в богослужението.

36. При дохождането на н. ц. височество в Търново (за Великден) през 1888 година тогавашният търновски управител Паничерски ми обяви (задето не се съгласих да взема участие в посрещането на княза), че има заповед да ме изпрати в Троянския манастир и даде потребните заповеди за това на околийския началник (Петев). Но не ме изпратиха, защо — не зная.

37. Два деня след пристигането на н. ц. височество в Търново (за Великден 1888 год.) околийският началник, Петев дохожда късно вечер (на страстния четвъртък) в митрополията и устно ми обяви, че ми е запретено да посещавам градските църкви и да служа. А на другия ден ми донесоха официална министерска телеграма, в която министърът Странски ми обявяваше, че на основание на някакво си постановление отТърновското общинско управление запретява ми се да посещавам църквите и да служа. А понеже населението все ме канеше да посещавам църквите им и да служа в тях, постави се около митрополията кордон от стражари, които не ми позволяваха да излизам вън от митрополията. Понякогаж само, и то по силното настояване на християните, министерството с особени телеграми разрешаваше ми да служа в тая или оная църква, но с условие да не казвам проповеди.

38. През ноемврий 1888 година, със съгласието на правителството, се свика в София Св. синод. Като синодален отидох и аз. Но защото не направихме (аз и Врачанский Константин) визита на министра Странски, обявиха ни, че не сме били редовно избрани за синодални, а после, в края на декемврий

същата година, изгониха ни из София и полицейским образом ни изпратиха по епархиите.

39. В началото на юлий 1889 год., по искането на следователя при Свищовския окръжен съд, без да ми явят предварително, че съм викан, под конвой ме изпратиха в Свищов, тътриха ме там като разбойник по съдилището и макар да ми се обяви от следователя и прокурора (след дадената гаранция), че съм напълно свободен да пребивавам дето обичам, на следующият ден по заповед на премиер-министра под конвой пак ме върнаха в Търново.

40. На 15 февруарий 1893 год. за това, че на 14 речения месец казах в търновската съборна църква една похвалителна и защитителна реч за православната наша вяра, една тълпа, предводителствувана от патриотите: Халачова, Цвикя, търновския кмет и др., извлякоха ме от митрополията и ме дотътриха в Петропавловския манастир, гдето правителството ме турна под строг домашен арест и ме държи досега — ето вече четвърти месец.

РЕЧИ

[ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА ТЪРНОВО ОТ РУСКИТЕ ВОЙСКИ]

Граждани търновчани!

Ето ни пак събрани на тържество, и какво тържество! Припомнете си какво е било тука, в тази стара българска столица, на днешният ден преди пет години. Вярвам всички помните какво е било. В душата си всеки имаше надежда за живот, за свобода; известието, че храбрите руски войски преминали Дунав и наближават към Търново, правеше на всички сърцата ви да трепнат от радост и възбуждаше хубави и сладки надежди за строшение оковите на робството, за добро бъдеще; но при всичко това, от минута на минута всеки чакаше злочестини, чакаше смърт. Какво ще стане — със страх и трепет се питаше всеки и никой не можеше да каже дали след минута не ще да види къщата си изгорена, имотът си разграбен, чедата си съсечени или откарани в постидно робство. И вярвам, не се е намирало тогава нито един от гражданите тука, който да не е хвърлял към небето очи, пълни със сълзи, и да не е молил от цяла душа и сърце небесният отец за помилование. Но кой от вас не помни и това как радостно затупаха сърцата на всички, когато храбрите руски войски, предводителствувани от храбрият и доблестният герой Гурко, напълниха улиците на градът и провъзгласиха освобождението на тази стара българска столица? О, велика беше тая минута, и помните всички какво щастие се разля по целият град, с какви засмени лица, с какви радостни сълзи и още по-радостни възклицания тукашното население посрещаше героите-освободители и как чистосърдечно благославяше то Царя Освободителят и великият негов руски народ. Това всичко се случи в днешният ден преди пет години. Всеки може да се сеща какви чувства

и какви мисли трябва да възбужда днешният ден в търновското население.

Но може ли който и да е, сега, когато предлежи на търновчани да направят и тая година тържествено възпоминание на това събитие, което беше велико и радостно не само за тукашното население, но и за цялото ни отечество, защото в освобождението на старата българска столица всеки добър българин виждаше осъществлението на своето най-горещо, най-свето желание — в ъ з к р ъ с в а н е т о н а н а р о д н а т а н и с а м о с т о я т е л н о с т, — може ли, казвам, който и да е, в тази минута, като погледне на нас, що сме се събрали тук, и като помисли защо сме се събрали, да се не намери в недоумение и да не запита с прискърбие: нима добрите търновчани тъй скоро забравиха онази велика минута, нима великите впечатления от великите събития, що са се случили на днешният ден, тъй скоро са се изгладили от паметта и сърцата на търновчани, та тъй малцина са се събрали на днешното тържество?

Но добрите и славни дела и чрез малцина докарват полза и добрини на мнозина. За то нека поне ние, които сме се събрали сега тук, да поразмислим в тази минута какво ни говори и за какво може да ни говори днешното наше тържество и на какво призовава то всеки едного от нас. Няма съмнение, че ние тържествуваме днешния ден не току-тъй, само за очи, и да се каже само, че го празнуваме, но го тържествуваме, за да извлечем за себе си полза, да се поучим от него. Щеше да бъде твърде прескърбно, ако не се поучавахме от такивато наши тържества, защото в такъв случай щяхме да покажем, че у нас няма онова съзнание, което е отличително свойство на разумни хора, и че вършим работи, без да съзнаваме важността им и без да знаем защо ги вършим. Когато е така, за какво ни говори и за какво може да ни говори днешното наше тържество?

На днешният ден, братия, за нашият град, за тази стара българска столица са се строшили оковите на тежкото петстотингодишно робство; на днешният ден търновчаните с очите си видяха да се сбъдва онова, което силно желаехме, но за което не смеехме да помислим и да се надяваме, и именно, че поробителят, толкова силен и страшен за нас в продължение на петстотин години, бяга и безвъзвратно остава старата българска столица; на днешният ден тук се донесе от храбрите руски войници хубавата, толкова много желаната сво-

бода; на днешният ден тук и по къщята, и по улиците не се чуваше друго освен сладките за българското сърце думи: «Свобода! По волята на великият Цар Освободител ние сме свободни», а в същото време в погледите и на лицата ни се изображаваше пълна увереност, че ще бъде свободно и цялото ни отечество.

Прочее, за какво друго може да ни говори днешното наше тържество, ако не за това, което се е случило тука на днешния ден преди пет години и за което ние петстотин години тъжахме и въздишахме, именно — за свободата? Та тука, може да се каже, и камъните са говорили за свобода в днешния ден, когато се е тя получила. Може ли тържественото възпоминание на този велик и важен ден да не говори на търновчанина за свобода? Това е невъзможно. Да видим прочее какво ни говори за свободата днешното наше тържество.

Но може някои и вероятно мнозина да кажат: «Пак за свобода ще ни говорят! Ние чакаме и желаеме да чуваме в такивато дни съвършено друго, а нам ще говорят пак за свобода и все за свобода.»

Възможно е или за вярване е, че се говори за свободата наистина твърде често. Но какво да се прави, братя, когато свободата е хубаво, свето нещо? Когато тя е най-висшето благо за човека тук на земята? Когато тя е най-яката и даже единствената основа за истински напредък и за истинско благополучие на народите? Когато без нея невъзможен е честит частен и народен живот? Накъдето и да се обърнем, от най-стари времена и до днес, ние навсякъде виждаме и чуваме, че все за свобода се е проповядвало и проповядва, все тя се е полагала за основа на всичко добро, все за нея хората са правили най-големите жертви. Спасителят благоволи да пострадае на кръстът, за да ни направи свободни чада божии. Най-великите умове на светът посветявали са всичките си усилия, за да приготвят за человеците възможност на свободно живуване. Народите за нищо друго не са правили толкова много и скъпи жертви, не са проливали толкова много потоци кръв, колкото за запазване на свободата си. Та и ние, българите, в продължение на петстотин години от какво се най-много теготяхме, кое съставляваше най-голямата наша злочестина? Не това ли, че бяхме лишени от свобода? За какво най-много тъжахме и въздишахме? Не за свободата ли? За какво се пращаха на заточение, гниеха в

тъмниците, висяха по бесилките най-добрите наши мъже? Не за свобода ли? Но освен всичко това докарайте си още, братя, на ум и днешният ден преди пет години. Радостта ни беше неописуема, когато преди пет години на днешният ден ние видяхме улиците на градът си препълнени с великите синове на велика Русия. Но кажете, как дойдоха те? Те дойдоха уморени, потънали в пот и прах и петимни, тъй да се рече, за една чаша студена вода. За да пристигнат тук, те не са знаяли почивка, сън или какви да е удобства; вървели са те денем и нощем и при най-голяма жега, като на всяка стъпка са се посрещали от куршумите и гюллетата на нашите победители. И в числото на тези герои-освободители имаше хора богати, хора учени, високи сановници, царствени лица. Всички тези хора бяха оставили отечеството си, спокойствието си, къщята си, чадата и род-роднина и идеха гука срещу огън и желязо, срещу явна смърт. Защо? Не за друго, братя, а само и само да ни дадат свобода. Ще рече, че хубаво и твърде хубаво нещо е свободата, когато хората, даже и на други за да доставят свобода, оставят и отечество, и спокойствие, и семейни радости, и всичко, което е мило и скъпо за сърцето, търпят всевъзможни теглила, вървят и срещу явна смърт. Та може ли българинът да се съмнява, че свободата е хубаво, свето и безценно благо, когато това сме го видели и виждаме го, тъй да се каже, с очите си? Дору нямахме свобода, светът беше черен за нас, никой не ни зачиташе за нищо, на нас постоянно се трупаха тъги и неволи, ние бяхме играчка на произвола на невежи хора и народът ни почти че беше осъден на окончателно загинване. Но Русия ни даде свобода и ние всички знаем как тази свобода изведнъж обърна всички наши тъги, всички наши охкания, всички наши отчаяни страхове за бъдещето си в истинска радост и как тя вдъхна и укрепи в нас пълна увереност за трайно и честито частно и народно съществувание.

Как прочее да не се говори за свобода?

Беше наистина време, когато българинът не можеше и не смееше да говори за свобода. Беше време, когато гонеха, пращаха на заточение, затваряха в тъмници безжалостно, покачваха на бесилки всеки едного българина, който имаше дързостта да каже дума за свобода. Ех, пресни са още тези грозотии, пред очите ни са още и онези хубави момци и мъже, които тука, в тази стара българска столица, тъй без време, в такава хубава цветуща възраст загинаха на бесилките. И

всичко това се вършеше, защото достойните тези синове на майка България имаха дързостта да кажат, че измъченият български народ трябва да си получи свободата.

Но тези грозни времена минаха безвъзвратно. Сега ли да не се радваме на свободата, сега ли да не говорим за нея, сега, когато благодарение на Русия имаме това свето и безценно благо? О! Свободата е хубаво и много хубаво нещо! Ние го съзнаваме това и за то добрият и честният българин никогаж няма да каже, че често се говори за свободата. Толкоз повече не можем ние, търновчаните, да не говорим за свободата днес, когато възпоминаваме освобождението на градът си и на сами себе си от петвековното робство.

Но какво да говорим? Да поговорим трябва това, което говори на всинца нас събитието, що го възпоминаваме днес тъй тържествено. А това събитие ето какво говори на всеки един българин: «Даде ви се свобода — умейте да цените това свето благо, умейте да бъдете истински свободни.»

Никой не отрича и не може да отрече, че ние сме свободни сега. Имаме свой любим от всинца ни господар, когото сме си избрали тъй единодушно и на когото с най-голямото доверие, с най-голямата любов и преданост народът повери съдбините си; имаме свое управление; открити са за нас всичките поприща на обществената и господарствена деятелност; повикани сме всинца да съдействуваме, всеки според силите си, за общото добро, за общия напредък. Ще рече, имаме си свобода.

Сладки са тези думи! Приятно и твърде утешително е да произнасяме и да слушаме тези думи ние, които сме теглили грозно робство в продължение на петстотин години! Та и няма по-голямо благо, по-голямо утешение за разумен человек от това — да съзнава, че е свободен, и да може во всеослишание да казва, че е свободен. Но стига ли само това? О, не, не стига, братя. Че какво се иска още? Иска се това, за което сте чували да се говори и друг път: иска се, при вънкашната, политическа свобода, и вътрешна, душевна свобода. Без тази последната вънкашната свобода не е и не може да е свобода; тя може да е само сянка на свободата.

Както казахме по-горе, свободата е велико благо за народите и за всеки едного отделно, но това благо трябва да се почита от нас, трябва то да е скъпо за нас, трябва да се пази

от нас. Свободата дава големи, безчислени добрини, но само на тези, които умеят да я почитат, умеят да я ценят, умеят да я пазят. Обаче само този може да почита, да цени и да пази свободата, който е вътрешно, душевно свободен. А кой е вътрешно, душевно свободен, вие, ако и да знаете, защото и друг път се е говорило за това, но и днес тържеството ни е такова, щото не ще да бъде никак излишно пак да си напомним за това, макар и отгоре-отгоре. Душевно свободен човек е този, който не се подчинява или не е роб на своите страсти и лоши наклонности, който не е предаден на пороци, а е човек честен, душевно благороден. Свободата е чисто и свето нещо. Тя иска от человеците честна деятелност, благородни подвизи, безкористна любов и преданост на общите народни интереси. Всичко това са условия, без които свободата не може да съществува. Но само честният человек е способен на честна деятелност, само той може да е способен за благородни подвизи, за безкористна любов и преданост, за високо самопожертвуване. П р а в д а т а е единствената основа на благополучен частен и народен живот. Не само честният человек може да обича и да почита правдата. Ще рече, че само такъв человек може да обича и свободата, защото и с т и н с к а с в о б о д а и п р а в д а са две неща неразделни. Дето няма правда, там не може да има истинска свобода, а дето няма истинска свобода, там не може да има и правда, защото там тя се тъпче, изнасилува. Но правда не може да има там,дето господствуват страстите, лошите наклонности и пороците. Человек, предаден на пороци и страсти, бива умствено и нравствено сляп. Такъв человек не се отказва от работи безчестни, достоосъдителни, стига само те да удовлетворяват неговите порочни наклонности.

Сега как могат такива хора, когато не са свободни, т. е. които са заслепени от страсти и пороци, да ценят, да почитат и да пазят, както трябва, свободата? Та такива хора з а и н а т ъ т с и, з а р а з в р а т н и т е с и п р и щ е в к и, з а у д о в л е т в о р е н и е н а ч е с т о л ю б и в и т е с и д о м о г в а н и я, з а д р е б н и я т с и ч а с т е н л и ч е н и н т е р е с готови биват да тъпчат и правда, и чест, и съвест, да преиначават работите, да лъжат, да клеветят, да лицемерят, да шпионират, да съсипват най-добрите обществени работи. И как могат такива хора да бъдат и да се наричат свободни, когато те се намират в едно най-лошо, най-долно робство — в робството на страстите и пороците? При

такива условия вънкашната свобода не може да бъде трайна, не може да докара добрини, защото в такъв случай порочните домогвания, интригите, безчестността произвеждат раздори, ожесточение, разслабление, подкопават всяко доверие и докарват рано или късно съсипия.

Ние имаме сега свобода и се радваме на нея. Но кажете, братя, каква щеше да бъде тая свобода наша, ако да има измежду ни хора или ако повечето от нас да сме хора пълни със страсти и пороци, т. е. хора невежи, честолюбци, интриганти, лъжци, ласкатели, клеветници, доносчици, шпиони, подлизвачи — хора, които сме лишени от надлежните способности и достойнства, домогваме се до големи чинове и за да се удържим на тях, унижаваме се, кривим с душа, тъпчим правдата, продаваме брата си; хора, които за частните си интереси продаваме и съсипваме много и твърде скъпи обществени и народни интереси? При такива печални условия каква облага щеше да има в нашата вънкашна свобода? Каква трайност щеше да има тази свобода? Плодът на свободата е напредък, развитие, но ние със своите интригантства, със своите доносничества, със своите клевети, със своите лицемерства щяхме да тургаме преграда на всеки напредък, на всяко развитие, щяхме да убиваме всяка честна, благородна мисъл, всяко честно стремление. Свободата докарва благополучие на народите, но какво благополучие би докарала на нашият народ дадената нам от велика Русия свобода, ако ние поставяхме нашите частни интереси по-горе от народните интереси, нашето честолюбие — по-горе от любовта към народът? Ако сме готови за нашите прищевки и за удовлетворение на честолюбитите си домогвания да тъпчим всяко народно благо? Свободата не търпи нищо неправедно, нищо безчестно, безнравствено: всяко нещо, което не е честно, не е нравствено, подкопава основите на свободата, но доколко честни и нравствени щяхме да бъдем ние, ако за инатът си и дребните си прищевки и интереси тъпчехме правдата, продавахме правосъдието, онеправдавахме правият, съсипвахме сиромахът и невинният? И тогаз каква цена щеше да има това, дето казваме, че сме свободни? Каква трайност щеше да има такава свобода, каква облага за народа от нея? Та в такъв случай ние сами щяхме да трупаме злочестини на народът си, сами щяхме да подкопаваме основите на свободата си.

Но не за това е охкал и тъжил нашият народ в продълже-

ние на петстотин години! Не за това се е проляла толкова драгоценна кръв на руските синове! Не за такава свобода сам великият монарх царят Освободител е дохождал в страната ни да търпи заедно със своите царствени деца и братя всичките незгодности на една жестока война?. . . А всичко това е било, всички тези велики, безпримерни в историята подвизи се извършиха, за да ни се даде не призрачна, не вънкашна само, но истинска вътрешна свобода, та да може чрез нея нашият народ да се развива, да се усъвършенствува и да достигва до повече и повече благополучие и могущество.

Ето, братя, какво ни говори днешното наше тържество, ето какъв е смисълът на думите: «Даде ви се свобода, умейте да цените това благо, умейте да бъдете свободни.»

Сега не е трудно и да разберем на какво ни призовава туй наше тържество. То ни призовава на велик и свещен подвиг, и именно — да отхвърлим от себе си всичко, което е нечестно, безнравствено, или с други думи, призовава ни да станем истински свободни хора. Това тържество казва на всинца ни, че свободният българин трябва да бъде честен и благороден труженик, защото, дето няма честност и душевно благородство, там няма и не може да има истинска свобода; че свободният българин трябва да посветява всичките си способности и усилия не за да заема голяма служба, не за да си спечели добро и спокойно положение, но за прехраната си с честен труд и за ползата на народът, която да поставя по-горе от всяка своя частна полза, като е готов да жертвува мило и драго за нея; че всеки един българин, който не действува така, а за да се удържи на положението си, или за да получи по-високо положение, или за да прикрива неспособността си, умствената и нравствената си голота, дозволява си да криви с душа, да лицемери, да се ползува, да клевети, да лъже, да прави неправедни доноси, да интригува и проч., и проч. — такъв българин не е свободен, той е роб на пороците и като такъв той е най-върлият неприятел на народът и държавата и трябва да се презира от всички честни хора, защото такъв человек докарва безчестие на народът си и съсипия на отечеството.

Можеме ли ние, братя, особено в днешния ден, да не послушаме това свещено и спасително призование? Може ли този свещен и спасителен глас, днес особено, когато си напомняваме какво е било тук на днешният ден преди пет години,

да не достигнува до ума и сърцето ни и да не ни вдъхнува висок и свещен патриотизъм? Това е невъзможно за добрия българин, за когото най-висшето благо трябва да бъде истинското благополучие на народът. Когато е така, нека послушаме този спасителен глас и нека се потрудим да вървим по неговите указания. Да бъдем честни в частната си деятелност, да бъдем не по-малко честни и в обществената си деятелност. Ние обичаме народа си, обичаме и господарят си и дълбоко сме предадени на него. Нека към тази любов и тази преданост да присъединим честност и благородство в мислите, в стремленията, в постъпките и въобще във всичката си деятелност! Нека всеки българин, какъвто и да е той — чиновник ли, друг обществен труженик ли, частен гражданин ли, — да се труди да бъде человек честен всякогаж при най-сгодни, както при най-несгодни обстоятелства. Трябва, братя, дълбоко, всецяло да усвоим убеждението, че на народ се помага само с честна и съвестна деятелност, а низките, безчестни и фалшиви домогвания и превъзнасяния съсипват народи; че истински патриотин може да бъде само честният человек; че свобода може да бъде само там, дето има честни и благородни стремления; че свободен человек може да бъде само този, който е душевно свободен, т. е. който е честен и благороден, а не роб на страстите и пороците.

Този е, братя, великият урок, който ни дава днешното наше тържество. Да помогне всеблагият бог на всинца нас, за да усвоим този урок и да насочваме своята частна и обществена деятелност съгласно с неговите указания!

Като си помислим колко е благотворен за нас този урок и колко много истинското благополучие на народът ни зависи от усвояването на казания урок от всинца ни, ние не можем, особено в такивато тържества, каквото е нашето днес, да не усещаме дълбока признателност към тези, които са дали възможност на народът ни да прави подобни тържества и да черпи от тях такива спасителни уроци; не можем и да не отправяме горещи молитви към престолът на всевишния за тяхното добро и за доброто на всичко, което е скъпо за българското сърце.

Да се помолим прочее в тази тържествена и поучителна минута за великата душа на великият наш цар освободител, който е виновник на нашата свобода и на нашите толкова много поучителни тържества!

Да се помолим за благоденствието, величието и могуще-

ството на великият наш покровител, нине благополучно царствующия всеросийски император Александър III, както и на целия негов руски народ, който на дело показа такава голяма любов към нас и в който нашият народ всякогаж ще намира съчувствие, съдействие и поддръжка!

Да се помолим за благоденствието и щастието на нашия възлюбен княз и господар Александър I, на когото народът ни възлага най-скъпите си надежди.

Да се помолим за благополучието, успехът, трайното съществувание и могущество на нашия народ, който е тъй много страдал, но който е и тъй достоен за щастие и свобода!

Нека молитвата ни бъде от душа и сърце и бог, който всякогаж е бил милостив към нашия народ, ще приеме молбата ни и ще да я изпълни. Амин.

[ЗА КИРИЛ И МЕТОДИЙ]

«Приидите велегласьно хвалами
почьтим Кирилла и Методия.»

Ето приканването, братя, което чуваме ние днес от св. наша църква. Ето думите, които с трепетни от радост сърца казват днес един на друг сто милиона словени. Това са думи на всесловенската история, това е глас на всесловенските съдбини, начертани от провидението. И послушни на това приканване, на този гръмовит глас, тези сто милиона словени събират се днес в божиите храмове, за да се слеят в една душа, в един дух чрез гореща молитва и славословие, събират се те на тържество, за да въздадат пред престола на всевишния «достойчаꙗ достойѣнйшиимъ.»

Гордост, радост и дълбока вяра — ето какво представя днес целият словенски мир.

В днешния именно ден словенинът усеща справедлива, законна гордост за миналото си, радва се той за настоящето си и твърдо вярва в своето бъдеще. Днес именно словенинът усеща и дълбока признателност към всеблаги бога, защото в днешния ден пред неговите очи си явяват не само миналите, но и бъдещите съдбини на негова велик и многочислен род, съдбини, начертани от божия промисъл, «ржкоѭ Кирилловоѭ и Методиевоѭ». Днес е денят на хилядогодишнината от блажената кончина на св. Методия, братът на св. Кирила — нашите всесловенски просветители, — и цялото стомилионно словенско семейство съединява се днес, за да почете тази свещена памет, да тържествува този велик и многознаменателен ден.

А този ден, наистина, е велик, многознаменателен е той и твърде радостен за всички словени. Но той е такъв най-много за нас, българите.

Нека си въобразим, братя, каква величествена картина представя днес словенският мир! Сто милиона словени, съединени в един дух, с едни чувства и надежди, стоят днес пред престола на всевишния и с един език изказват тези свои чувства, мисли и надежди. И на чело в тази величествена картина стоим ние, българите, защото виновниците на днешното многознаменателно всесловенско тържество са наши. До вчера подритвани, до вчера презирани и онеправдани, до вчера обричани на загинване, ние днес, като се радваме, ако и не на цяла, но пълна с добри и плодотворни за бъдещето задатъци свобода, като се радваме на свой любим княз, на високото покровителство на великата наша Освободителка, на съчувствието на цялото словенство, както и на целия образован свят, не само сме в реда, но заимаме и почетно място в кръга на стомилионното словенско семейство, и при какъв случай — при празнуването тисещелетния спомен на всесловенските просветители.

Турнете, братя, ръка на сърце и кажете — кой е този българин, който може, като си представи всичко това, да не затрепере от радост и гордост при малкото тези, но многознаменателни думи:

«Българският народ празнува тисещелетието на своите всесловенски апостоли и просветители!»

Та това не ще каже друго, освен че българският народ, макар още и разнебитен, макар още и наполовина потънал в робство и злочестини, излиза днес с чисто и открито чело пред целия словенски мир, пред цялото човечество, защото може с гордост да гледа и да посочва на своето минало, а на своето бъдеще — с твърде благи надежди, с твърда, непоколебима вяра.

Народ, който има хилядогодишно минало, който е съумял през хилядо, повечето твърде тежки и злочести години да запази свещеното и безценно съкровище на своите велики просветители, да надвие на всичките злокобни и вековни домогвания против неговото съществувание и да не падне под тежината на грозни вековни злочестини, народ, който е съумял при такива твърде неблагоприятни условия да доживее до такова велико събитие, каквото е днешното наше тържество, да празнува хилядогодишната памет на тези, които са го извикали на историческото поприще и са поставили, тъй да река, родоначалник на историческото съще-

ствувание на милиони и милиони свои събратя — словени: такъв народ не може с гордост да не гледа на своето минало, колко и да е пълно то с големи и грозни злочестини, не може да не има той, ако не велико, то непременно трайно и честито бъдеще. За такъв народ историята не е могла да закрие страниците си, тя не може да ги не остави отворени и за бъдещето на такъв народ.

Това наше съзнание и убеждение става още по-силно, тези наши блага и надежди обръщат се в пълна и дълбока вяра, като си помислим при какви условия и обстоятелства ние сме наченали, продължили сме и продължаваме нашето съзнателно историческо съществувание.

Страната, в която се засели нашият народ и която сега е известна под общото име България (заедно с Тракия и Македония), беше и е, както знаете, такава, щото е възбуждала, възбужда и вероятно всякогаж ще възбужда завистта и съревнованието на всички. Тук са се срещали и сблъсквали и продължават да се срещат и сблъскват две течения, два противоположни пороя на Въсток и Запад. Рим и Византия, горди със своето могущество, своята цивилизация, със своята култура, считали са тази страна свое притежание. Много народи и племена, безбройни по число и страшни по сила, жестокости и свирепства, домогвали са се да се укрепят в тази страна, но скоро са изчезвали, като са оставяли подире си огън, развалини и пепел. Удържали сме се само ние и могуществото на Рим и Византия се е съкрушавало и окончателно се съкруши о нашите гърди.

А какво сме били ние, българите?

Множество разпиляно, без всяка нравствена и политическа връзка, без съзнание на своето единство, без животворна вяра, без писменост, без история. Ето какво бяхме ние. Може да сме били сила, но сила груба, неустроена, а следователно и недълготрайна.

Но и наскоро след това, когато тази хубава страна беше вече наша, но се искаха още големи упорити борби, за да накараме другите да почитат свободата, правата и неприкосновеността на това наше хубаво отечество, нас ни постигна страшна беда: петстотингодишно робство. Петстотин години наред ние бяхме лишени от свобода и от всеки човешки права и се упражняваха над нас безнаказано всевъзможни нравствени и физически насилия, произволи, жестокости и неправди, за да ни разнебитят, да ни съсипят и като хора, и

като народ. Но ние пак се удържахме и излязохме от тая вековна беда.

Та ето и сега, насила разделени, разпокъсани и едни от нас свободни наистина, но още твърде слаби, а други, оставени в робство и злочестини, ние спокойно гледаме на своето бъдеще, защото силна е вярата в нас, че рано или късно нашата правда ще възтържествува и ние ще постигнем това, което всеки българин тъй горещо желае.

Как е станало всичко това? Как сме могли ние, при такива страшни за сглобяването и съществуванието на един народ условия, в каквито се намирахме при първоначалното ни укрепяване тука, не само да се удържим срещу страшното и постоянно течение и сблъскване на народните порои, но и да съкрушим още по-страшното и разпилевающе могущество и влияние на Рим и Византия и да си извоюваме такова хубаво отечество? И после, откъде се взела в нас тази жилавина, тази жизнена сила, която ни е дала възможност да излезем от петстотингодишната страшна беда повече обединени духом, с по-голямо съзнание на своето единство и на своите неотемлеми, свещени права върху тази хубава наша татковина? А и сега, при толковато лоши условия, в които сме поставени, и пред такивато важни велики и трудни задачи, които ни предстоят, откъде се взема в нас тази спокойна и дълбока вяра в бъдещето ни, вяра за сполука и победа?

Чудо ли е ставало и става в нас и за нас?

Да, чудо, и велико чудо е ставало и става. Но това чудо са го направили и продължават да го правят нашите равноапостоли и просветители Кирил и Методий, тисещелетния спомен на които днес тъй светло тържествуваме ние, българите, а с нас заедно и цялото словенство. Те дадоха на нас и укрепиха в нас това, което дава живот на народи и царства, което обединява един народ и осигурява за него и отечество, и положение, и трайно бъдеще, накарва общечеловеческата история да открива почетните си страници за него, накарва вековете в своето непрекъснато, вечно течение да бъдат свидетели на неговата жива деятелност, на неговите борби, на неговите сполуки и несполуки и на неговия напредък, на неговото постоянно развитие и усъвършенствуване. Те ни дадоха нашата православна вяра, дадоха ни писменост. Или, с други думи, те вдъхнаха в нас душа жива, съживиха ни, обновиха чрез Христовото учение, дадоха ни възможност да

усвоим чрез писмеността свещеното писание, животворния, вечно обновляващия дух Христов.

Две сили има, братя, на този свят, посочени нам от всеблагия божи промисъл, на които невъзможно е противостати. Две сили са, пред които прекланя глава всичко, две са силите, които дават възможност на отделни частни лица и на цели народи да надвиват на всички спънки за тяхното съществуване, за техния напредък и благополучие, да постигнат своето истинско назначение и призвание и по този начин да се явяват във всичкото си човешко достойнство и величие, т. е. да стават отистина човеци в пълния и истинския смисъл на тази високозначителна и свещена дума, да се приближават до самия си създател, да стават образ и подобие божие. Високата евангелска нравственост и умственото усъвършенствуване — ето тези две отистина велики, вечно животворни, всемогущи, всепобеждаващи сили. Без тези две сили — без нравствено достойнство и без умствено развитие — няма и не може да има както за частни лица, така и за цели народи нито истинско, осмислено човеческо съществуване, нито напредък, нито трайност, нито благополучие.

Наистина, кое дава и може да дава възможност на това разумно същество, което се казва човек, да отговаря на истинско човешко достойнство и призвание? Не нравствените ли негови достойнства и не умственото ли му развитие? Каквото и да казваме, както и да гледаме на работата, но само този човек има право да носи с подобающето достойнство човешкото си име, който се отличава с хубави и чисти нравствени качества и който се труди за умственото си развитие и усъвършенствуване. Нравствеността, съединена с надлежно умствено богатство, е единствената действителна основа на истинско човешко съществуване, на истински напредък, усъвършенствуване и благополучие. И колкото по-висока и чиста е нравствеността и по-голямо е умственото развитие, толкова повече човек отговаря на своето назначение и призвание, защото призванието и назначението на човека не е друго освен постоянно, вечно да се усъвършенствува той нравствено и умствено, т. е. постоянно да се стреми да осъществява в себе си своя образец, своя идеал — образа и подобието божие. Такава е била за нас волята на тогова, който ни е създал, а тая воля, както знаете, е вечна и неизменна.

Това, което е необходимо за частни лица, още повече е необходимо за общества и народи. Общественият и народният живот се зижда именно върху нравствени основи и върху умствено богатство. Ако трябва нравствено достойнство и умствено развитие, за да може човек със смисъл да носи своето човешко име и да отговаря на своето призвание и назначение, толкова повече това е необходимо за общество и за народ. Тук, в обществения и народен живот, за укрепяването. нареждането, запазването и усъвършенстването на този живот иска се взаимна любов и доверие, иска се честност, трудолюбие, искат се подвизи, самоотвержение. И всичко това се иска не наполовина, а всецяло; иска се не да става насила и слепешката, а доброволно и съзнателно. Народно добро и преуспяване е в о л я б о ж и я, както е волята божия и спасението на човека, и за осъществение на тая света воля трябва да се подема и носи, ако има нужда, и тежкият кръст. Но всичко това може да се извършва само ако има у членовете, от които се състои народът, високи нравствени качества, осветлени и осмислени от умствената светлина, защото само при тези условия народното добро може да се цени, както трябва, и изпълнението на нашите обязаности спрямо това добро да се турга всякогаж по горе от всеки лични прищевки, интереси и домогвания. Ще рече, нравствеността и умственото развитие са единствената яка основа и на народния живот, те са и единствените действителни средства за доброто уреждане, за надлежното запазване, развитие и усъвършенствуване на този живот. Погледнете на историята, на историческото развитие на всичките образовани народи и вие ще се уверите в тази велика истина.

Но кой е този животворен извор, от който са могли и могат народите да черпят тези незиблеми основи и могъществени средства за своето укрепване, трайно нареждане и надлежно развитие и усъвършенствуване?

В я р а т а в Христа спасителя, у ч е н и е т о Х р и с т о в о — ето този извор.

Заповедта Христова да обичаме един другиго, да обичаме всичко, което е добро, високо и свето, да обичаме даже враговете си и тази обич да се простира дотам, щото всекогаж да сме готови «доушѫ своѭ полагати задроугы» и заповедта — да бъдем съвършени «ꙗко же съвръшен есть отьць нашь небесьный» — какво по-силно, по-могъществено подбуждение може да бъде от това и за трудолюбие и за под-

визи, и за самоотвержение и самопожертвуване, а също и за постоянен труд към всестранно усъвършенствуване?

Но този именно животворен извор е приготвен и за нас и даден е нам «ржкоѭ Кирилловоѭ и Методіевоѭ.» Те ни дадоха нашата православна вяра, т. е. просветиха ни с истинското Христово учение, което спасява, укрепява народи и царства. Но вярата в Христа, за да бъде спасителна и плодотворна, тя трябва да е жива, т. е. трябва тя правилно и съзнателно да се усвоява от верующите. А това не става и не може да стане без участието на ума. И какво виждаме? Кирил и Методий не се ограничават само с това — да ни просветят със спасителната Христова вяра,— но те полагат големи старания, трудят се денем и нощем, за да ни дадат същевременно и писменост, единственото действително средство за умствено развитие, а следователно средство, за да бъде вярата Христова в нас жива.

Ето, братя, великото чудо, което направиха и продължават и ще продължават да правят в нас и за нас нашите велики всесловенски просветители, Кирил и Методий. Ето как сме могли ние да се удържим тука и да си извоюваме и запазиме тази хубава страна; ето как сме могли да излезем от петвековното робство повече обединени духом и с по-голямо съзнание на своето единство и на своите неотменими права върху тази хубава наша гатковина; ето и откъде се взема в нас сега тази дълбока вяра в своето народно бъдеще. Нашата православна вяра направи за нас неотемлено достояние високата евангелска истина, а нашата писменост отвори ни свободно поле за постоянно умствено усъвършенствуване. И чрез тези две всемогъщи сили нашият народ има сега възможност, като празнува тисещелетния спомен на Кирила и Методия, да стои с чисто и открито чело пред цялото славянство, с гордост да гледа и да посочва на своето минало и да има благи надежди и твърда вяра в своето бъдеще. А тези две всемогъщи сили, чрез които творецът е начертал и определил не само нашите, но и всесловенските съдбини, дадени са нам от нашите св. апостоли и просветители Кирила и Методия.

Кажете сега, братя, възможно ли е да не усещаме ние най-много, българите, и радост, и гордост, и благи надежди в днешния ден, който ни напомня за всичко, което е направено за нас от Кирила и Методия и което ни е дало, дава ни и вечно ще ни дава живот и напредък? Възможно ли е българинът най-много и да не извика днес с чувство на дълбока призна-

телност: «Приидите хвалими велегласьно почьтим Кирилла и Методиа»

Това приканване на св. наша църква, този гръмовит глас на нашите и всесловенски исторически съдбини се разнася днес по цялата наша татковина и както ние тука, в столицата, така и навсякъде из България тържествено се прославят нашите апостоли и просветители. Но не усеща ли всеки от нас в душата си, че това тържество ни призовава към друго по-високо, по-свето и по достойно за славните и благотворни подвизи на Кирила и Методия тържество и прославление? Да, всинца ние чуваме това вътрешното призование и не можеме да го не чуваме, защото сме българи, защото обичаме народа си. Нашите днешни славословия, нашите тържествени процеси и речи, та и всичко друго, което вършим и ще вършим ние днес тъй тържествено, не е нищо друго освен — вънкашната страна на действителното тържество, вънкашен знак или символ на това, което трябва вътрешно, действително да вършим, и именно — да се трудим не само да запазим, но и да развиваме и усъвършенствуваме всичко, което ни е дадено от св. Кирила и Методия. И така, запазването на нашата православна вяра, постоянните ни усъвършенствувания в евангелската нравственост, неуморните ни старания за истинско умствено развитие и усъвършенствуване, честното ни и безкористно служене на народа — ето вътрешната страна на днешното наше тържество, ето истинското прославление Кирила и Методия, ето истинските хвалби, с които можем ние достойно и велегласно да възхвалим тези наши велики учители и просветители, защото истинското православление на великите дейци се състои в усвояването на проповеданите от тях велики и благотворни истини, в старанието да станат те истини достояние на всички и плод да принесат.

Цялото наше хилядогодишно минало, с всичките негови светли и мрачни страни, служи ни за пример на такова истинско тържество и прославление Кирила и Методия, защото това минало е запазило тяхното дело, което е принесло за нас, както виждаме, такъв добър плод. Нека гледаме, братя, да се покажем ние достойни на това дело, да го запазим, да го усъвършенствуваме и в такъв усъвършен вид да го предадем на нашите млади поколения за слава и чест на св. Кирила и Методия.

БРАТЯ МИЛАДИНОВИ

Благочестиви братя! Днешното наше тържество показва едно много хубаво нещо за нашия народ, а именно, че той не забравя никога оногова, който е направил някаква добрина зарад народа. Може да се минат 20 и повече години, без да спомене народът нещо за онези, които му са принесли някакво добро, но пак не забравя при някой сгоден случай, като си спомни за принесеното му добро, тържествено да изпълни своята длъжност.

Ние днес нищо не правим, освен коленичим пред паметта на две народни светила, които преди 25 години лучезарно светяха в нашето отечество. От тогава досега българският народ е прекарал и много хубави, и много лоши времена, но той в течението на тия времена малко е знаял за тия двама братя, отровени в цариградската тъмница. Единът беше затворен до живот. Другият, който не бе видял брата си в продължение на няколко години, едвам получи разрешение да го види. И сполучи наистина. Двамата братя се видяха и прегърнаха в тъмницата. И при тези минути какви ли хубави надежди са бляскали пред очите им, какви ли не хубави дела си са били предначертали да извършат след завръщането в родината си? Но уви! Немилостивият враг, който побърква всяко добро намерение, не им позволи да отидат в родината си. Ненадейно с чашка кафе бяха отровени в тъмницата.

Че защо ли, братя християни, тези двама труженици и доброжелатели бяха осъдени на нечакана и предателска смърт? Дали те разваляха нещо? Дали съсипваха или онеправдаваха някого? — Не. Те бяха най-добри хора. Единът ходеше в странство да се учи и в същото време извеждаше на видело българския народ; а другият с големи мъки и стра-

дания ходеше от село в село, от град в град в Македония, ходеше непрестанно между своите братя македонци да ги учи да четат и пишат на матерния си език и събираше от устата на народа народните песни и приказки. Ето, братя, какво са правили двамата приснопаметни братя. Прочее, трябвало заради това те да претеглят такава смърт — да бъдат хвърлени в тъмница и да бъдат отровени. Не трябваше тъй да стане, защото тяхната работа беше скромна и свята. Когато невежеството вижда зло там, дето има само добро, то се опълчава против всичко хубаво и свято, против всичко, което отваря очите на хората.

Но когато е тъй, както казах, когато работата на тези двама братя е била скромна, когато само единът е бил даскал и е ходил да събира народни песни и приказки, защо тогава става такова тържествено и всенародно възпоминание за тях? Дали тяхната скромна работа заслужва, щото целият български народ да коленичи пред тяхната памет и да спомина техните дела? Да, братя българи, заслужва. Те са разпространявали светлина там, дето е имало най-голяма мъгла. И хубави плодове произведоха техните трудове! В тези мъчни времена те можаха да разпространят народното възраждане и да го подкрепят с просвещение, което движи царствата и народите.

Единът от тях беше се заловил да учи съотечествениците си на матерния им език; но заедно с това той е приготвил едно голямо добро за народа си, защото само едно дете да е тръгнало по неговите стъпки, сетне ще станат хиляди, просвещението между българския народ ще се разпространи, както се и разпространи. Другият брат е събирал и напечатал песни и приказки. Може някой да каже: какво е това песни и приказки; но те имат голямо значение за съзнанието и изучването на българския народ. Какво са песните? В тях народа си изображава своите теглила, своето минало, своите надежди и стремления. Чрез тях народът учи децата си какви са били нашите минали дела и ги снабдява със сила да поддържат хубавите стремления и да бъдат крепки всякога.

Ето, братя българи, какво са вършили тези двама братя, които тъй мъченически свършиха своя живот. И твърде е вероятно, че тези, които ги подложиха на мъченическа смърт, предвиждали са сетнината от тяхната работа и затова са прибързали насилствено да прекратят тяхната деятелност. Но казах, че невежеството всякога тъй прави: преследва, хули

и укорява всякога това, което е свято, честно и благотворно не само за един, а за много народи.

Прочее, братя българи, като знаем защо се напомнюва между нашия народ за тая скромна деятелност на двамата братя Димитър и Константин Миладинови, като си припомним за тяхната смърт, която са претърпели заради служенето си народу, като си припомнюваме всичко това, нека и ние да се трудим да ги подражаваме. Нека да не гледаме на блестящо име, ами всеки нека работи това, за което е приготвен, и колкото и да го не зачитат хората и да го преследват, както бе и с братя Миладинови, ще дойде ден, когато целият народ ще признае заслугите. И целият народ ще каже: «Бог да го прости, защото е направил някога такова и такова!»

Най сетне нека всички в този ден, когато сме се събрали да почетем паметта на братя Миладинови, нека всички кажем: «Вечна им памет!» (Чуват се гласове: «Вечна им памет!»)

[ПРЕД ТЪРНОВСКИЯ ОКРЪЖЕН СЪД]

Почитаеми господа съдии и съдебни заседатели!

Като ми се предоставя да кажа и аз каквото имам да казвам в свое оправдание, преди да начена да говоря по оправданието си, считам за своя длъжност да ви предуведомя, че понеже не съм юрист и не съм навикнал на съдебен, тъй да река, език, аз ще употребявам в говоренето си може би духовни фрази, може би говоренето ми ще има повече държавен, църковен характер, отколкото светски, та моля да се не отегчавате от това.

Признавам се, г-да съдии и съдебни заседатели, че дълбоко скърбя за всичко, на което бях и съм свидетел и на което присъствувам, а в същото време намирам се и в чудо.

Скърбя не за себе си, не за това, че съм бил извлечен по един незаконен и самоуправен начин от жилището си и затворен по още по-самоуправен начин в манастир; не и за това, че и сега се намирам на скамейката на подсъдимите. Ние, църковните служители, «на сіе звани есмы». Нам е предизвестено за всичко това от самият Спасител. Нам е казано: «Ще ви гонят, ще ви хулят, ще ви оскърбяват, унижават и клеветят, ще ви влачат по съдилища пред царе, князове и големци, но не се смущавайте, паче же дерзайте, защото, ако мене похулиха, и вас ще похулят, ако мене изгониха, и вас ще изгонят...» Нима Спасителят не изгонваха, не клеветиха, не се подиграваха с него, не го влачиха по съдилища, не го съдиха и сравниха с разбойниците? Нима някой от апостолите, тези велики работници христови, остана непохулван, неизгонван, неоклеветяван, невлачен по съдилища и пред големци?

Пред мене, господа съдии и съдебни заседатели, е цялата прескръбна, но в същото време и твърде славна, твърде величествена и назидателна история на многое-множество христови проповедници и страдалци — служители църковни. Нима и нашите равноапостоли, както и техните доблестни ученици не страдаха, не бяха изгонвани, похулвани, влачени по съдилища и хвърляни в тъмници? Нима и нашите велики дейци в народната борба за църковната ни независимост не страдаха, та и самият мой велик предшественик, доблестният църковен и народен деец Иларион, не биде горчиво наскърбяван и похулван? Е, когато толкова и такива велики и достойни във всяко отношение служители христови са бивали гонени, похулвани, наскърбявани и влачени по съдилища и пред големци, какво остава до мене, недостойният, който по никой начин и в нищо не мога да се сравнявам с тях? Та, като имам такъв цял облак от страдалци, хем такива достойни и велики, мога ли да скърбя, че и мене са ме извлекли от митрополията, завлекли и затворили в манастир и сега ме тътрят по съдилища? Не, господа съдии и съдебни заседатели! За това аз не скърбя, защото, както казах, ние, духовните, «на сіе звани есмы».

Но скърбя, и дълбоко скърбя, за туй, че стават домогвания беззаконието да се прикрие с беззаконие; скърбя за туй, че в името на патриотизмът се удовлетворяват долни страсти и лични прищевки и домогвания, че в името на предаността към държавата и държавния глава се подритна и правда, и закон, и власт, стъпка се всичко това, а на мястото му се постави личният произвол и самоуправство, което, за още по-голямо съжаление, се провъзгласи и се провъзгласява, че се е вършило от името на народът. . . И като венец на всичко това, господа съдии и съдебни заседатели, стават още домогвания да направят съучастник на своите беззакония и произволи и самото българско правосъдие! . . .

Ето, господа съдии и съдебни заседатели, за кое аз скърбя, и дълбоко скърбя. Когато на 15 февруари тази (1893) година, една тълпа, предводителствувана от г-на Халачова, от търновският кмет и от председателя на Търновския окръжен съд заедно с всичките чиновници в Търново дойде в Митрополията да ме извлича в името на народът от жилището ми и да ме провъзгласява, чрез тия свои водители, за низвержен от санът ми за бунтовническото ми уж слово, казано на 14 февруари т. г. по случай Православ-

ната неделя, а също и за противонародното ми и предателско поведение, с което съм се отличавал, както се изразиха тия водители, от няколко години насам, аз напомних на тия почтени водители, че те не постъпват законно, че ако словото ми е било от няколко години насам бунтовническо, че ако аз съм бил от няколко години насам бунтовник и предател и ако народът, според тяхното казване, е избрал и упълномощил тях именно да се разпоредят за махването ми от Търново и за низвержението ми, те трябваше да се отнесат до правителството, което има силата и властта и което именно е компетентното да констатирва, чрез надлежните свои органи, престъпленията и да се разпорежда с престъпниците, съгласно законите на страната. Или, попитах аз, след туй тия господа, те не зачитат законите на страната? Или считат правителството дотолкова слабо, щото са дошли, мимо всякакъв закон и мимо правителството, със самоуправство да се разпореждат с един престъпник, за какъвто те провъзгласяват мене? Така говорих аз на тия господа, защото бях уверен, че при съществуването на правителството и закони в страната те правят престъпление със своето самоуправство. Но на мене се отговори (от Халачова): «То не е твоя работа. Ако правим самоуправство и следователно престъпление, ние ще отговаряме пред законите и правителството, а ти ставай да вървиш в манастирят, инак народът ще се разправи с тебе.» И се даде знакът. . . и насилието, самоуправството се извърши над мене. . . Ще рече, тези хора поставиха своят произвол по-горе от законите и от властта в страната!. . . Ето, нека кажа пак, за кое скърбя, господа съдии и съдебни заседатели, както вярвам, скърбите и вие, та скърби и всеки честен български гражданин, че съм привлечен сега на подсъдимата скамейка; аз и за това не скърбя, нито го считам за позор, защото съвестта ми е чиста и спокойна. А според мене не е никак позорно за един невинен човек, когато хвърлят клевета върху му и на основание на тая клевета привличат го на подсъдимата скамейка. Позорът в този случай пада с всичката си сила върху тези, които са причина на това. Аз се намирам, както рекох, в чудо, и в чудо голямо, защото не мога и досега да разбера в какво именно се обвинявам, за какво престъпление именно съм привлечен от обвинителната

власт на тая скамейка. Аз с длъжното внимание прочетох еднаж и дваж, и много пъти обвинителният акт, когато ми се съобщи той от съдът, а още с по-голямо внимание слушах обвинителната реч на г-на прокурора, както и онези пояснения, които той, прокурорът, направи на нея вчера и днес, като отговаряше на защитата ми, и почти бях дошел до убеждението, че се обвинявам в следующите престъпни деяния: подбуждал съм със словото си, казано от мене на 14 февруари т. г. в тукашната Съборна църква, населението търновско да въстане против правителството и държавния глава и да ги накаже и още — разпространявал съм устно, със същото си слово, хули и клевети против н. ц. височество и против правителството, когато заключението на обвинителната реч на г-на прокурора ме изненада и съвършенно разклати в мене това ми убеждение и ме довежда до предположението, че обвинителната власт иска да ме обвини съвършено в друго, отколкото в това, в което ме обвинява, но като че не смее открито и направо да изкаже това си обвинение, а го прикрива с другите си обвинения. Завчера, когато г-н прокурорът в обвинителната си реч изискваше осъждането ми, той свърши тая си реч със следующето назидателно обръщение или внушение към почитаемия съд: «С осъждането на подсъдимия вие, господа съдии и съдебни заседатели, не само ще покажете, че високо цените правосъдието и строго се съобразявате с изискването на законите, но още ще дадете на нашето духовенство да разбере, че то трябва да си гледа само духовните треби и да не се бърка в политика»; а днес, при повторението на това назидателно внушение, г-н прокурорът точно и ясно определи какво трябва да се разбира под думата политика и именно той каза, че «ще се даде (с моето осъждане) на нашето духовенство да разбере, че то трябва да си гледа само духовните треби и да не се бърка в обществени и политически въпроси.»

Понеже това е заключението на обвинителната реч и следователно същността, венецът на цялото обвинение, не може да не се дойде по предположение, даже до пълна увереност, че обвинителната власт полага същността на престъплението ми, за което изисква строгото ми наказание, не толкоз в престъпността на словото ми, колкото в това, че съм се бъркал в обществени и политически въпроси, и наказанието ми се иска не собствено да се внуши на българското духовенство да не

казва слова с престъпно съдържание, а да му се внуши, главно да се не бърка в обществени и политически въпроси.

Ето това е, господа съдии и съдебни заседатели, което ме прави да се намирам в чудо, и в чудо голямо. В какво собствено се обвинявам от г-на прокурора? С това ли, че със словото си на 14 февруари т. г. аз съм възбуждал населението на бунт против правителството и държавния глава и съм разпространявал устно клевети и хули против княза и правителството, или в това най-много, че независимо от това си престъпно уж слово, аз изобщо съм се бъркал в обществени и политически въпроси? Според мене излиза, че обвинителната власт ме обвинява собствено за последното, т. е. че съм се бъркал в обществени и политически въпроси, а въпросното ми слово има само за предлог, за повод на обвинение. Сега в какво собствено да се оправдавам? За кое мое деяние да давам пред почитаемия съд показания и обяснения: за въпросното си слово или за обществената си и политическа деятелност?

Но да приема, че въпросното заключение на обвинителната реч на г-на прокурора се отнася само до словото ми, и аз се обвинявам от него само за това си слово. И в такъв случай моето недоумение не се умалява, а мога да кажа, че става по-голямо. Аз разбирам, като съдя по опоменатото вече заключение на обвинителната реч, че се обвинявам не толкоз, защото словото ми е имало приписаното от г-на прокурора престъпно съдържание, колкото за това, че то (словото ми) е било политическо и че, следователно, ако и да не е имало в това ми слово нищо такова, с което да се е възбуждало населението против правителството и държавния глава, но щом е било то политическо, или, както разясни днес тая дума г-н прокурора, щом се е докоснувало то до обществени и политически въпроси, аз съм извършил престъпление и заслужавам строго наказание. А с това мое наказание щяло да се внуши, каза и приповтори г-н прокурорът,на българското духовенство да си гледа само духовните треби и да не се бърка (предполагам — в църковните си проповеди) в политика, т. е. в обществени и политически въпроси!

Аз не мога никак да разбера, господа съдии и съдебни заседатели, защо г-н прокурорът след изредените от него тежки против мене обвинения счете за нужно да свърши обвинителната си реч с подобно внушение към вас и, по този начин,

да турне на първи ред друго едно обвинение против мене; не мога да разбера, казвам, защото според мене такова едно нещо, каквото изказа г-н прокурора с реченото си заключение, е безсмислено, да не река — повече от безсмислено. За да обвинява човек един църковен служител за туй, че той (църковният служител) в църковните си проповеди се докоснувал до обществени и политически въпроси, а още и да иска да се даде на българското духовенство да разбере, че то трябва да си гледа само духовните треби или — както са навикнали да се изразяват у нас н я к о и с и — да си гледа само п а т р а х и л а и т р е б н и к а, трябва този човек или да няма ни най-малко понятие за истинското призвание на православното духовенство и за характерът и значението на православната църковна проповед, та да не знае какво и за какво говори, или пък да има твърде широка, еластична съвест, та нарочно да криви с душа.

Моето слово, казано на 14 февруари т. г.,беше чисто ц ъ р к о в н о слово, чисто назидателно слово върху един предмет твърде важен, твърде жизнен, защото той е незиблема основа на народното съществуване и на истинското материално и нравствено преуспяване не само на частни лица, но и на държава и цял народ, и именно — върху нашата св. праотеческа-православна вяра. Ако г-н прокурорът беше се ограничил в обвинителната си реч само с мнимите престъпления, приписани на мене, че съм извършил с въпросното си слово, аз щях да захвана защитата си с опровержението само на тия обвинения. Но понеже г-н прокурорът турга някак на първи план друго едно обвинение, и именно, че словото ми било п о л и т и ч е с к о (защото и при разпитването на свидетелите тука, в съдебното заседание, той с особено ударение задаваше почти на всеки един от свидетелите въпрос, дали е било словото ми политическо, а едного от тях той направо прикани да си напомни, като търновски гражданин, дали и друг път не съм казал слова с политическо съдържание), аз ще моля почитаемия съд да се не отегчава, дето, преди да пристъпя да давам показания и обяснения за другите обвинения, ще си позволя да опровергая това последното и както се вижда от натякванията, г л а в н о обвинение на прокурора и да разкрия пред съдът, доколко е неоснователно, да не казвам б е з с м и с л е н о, от страна на г-на прокурора да ме обвинява в това, че в ъ п р о с н о т о ми слово било с политическо съдържание и да вижда важно пре-

стъпление в подобно съдържание на една църковна проповед, и доколко е неосъществимо желанието му да се внуши, с моето осъждане, на българското духовенство да си гледа само патрахила и требника и да се не бърка в обществени и политически въпроси, та и доколко подобно едно желание е съвършено противно на истинското призвание и назначение на духовенството.

Има, господа съдии и съдебни заседатели, у нас, християните, една книга, която се казва «Свещено писание», или с една обща дума, Библия. Тя еднакво се почита от всички християни — и от православни, и от протестанти, и от католици — за книга свещена, за книга чисто духовна. Вярвам, че никой, даже и сам г-н прокурорът, няма да отрече, че по-духовна книга от Библията няма друга книга за всички християни. Тя е написана, както знае и г-н прокурора (а това той трябва без друго да знае, защото се е учил в Петропавловската семинария) от хора светии, от хора напълно духовни, които целият си живот са посветили на служение богу, и написана е още по божие указание, по внушение или вдъхновението на св. духа. Така също вярвам, че никой няма да отрече и това, че тая чисто духовна и свещена книга трябва да служи на всичките християни, а особено на нас духовните или църковните служители, за същинско ръководство в нашият живот, в нашата служебна деятелност, че заповедите, които се дават в нея, трябва да бъдат изпълнявани от нас с всичката подобающа точност и строгост, че примерите, които срещаме в нея, трябва винаги да ни служат за образец, трябва неуклонно да се подражават от нас. Е, добре. Какви наставления, какви заповеди и какви примери относително деятелността на божиите служители виждаме ние в тая духовна, свещена книга? Ако разгърнем Вехтият завет, ние ще видим, че твърде начесто сам бог заповядва на своите служители: «Иди! Викай силно, не се щади, издигни гласът си, като трябва, и възвести на народът беззаконията му и на царският му дом греховете му.» (Исаиа, глава 58, ст. 1.) Или: «Иди кажи на еди кой си цар, че понеже тръгна по лоши пътища, царството ще се отнеме от него и сам той ще падне в ръцете на чужд господар.» (Иер., глава 22, ст. 25). Или: «Ако ти не свестиш безза-

конният човек и не му говориш, за да го предпазиш от лошият му път, и тоя загине поради беззаконията си, от тебе ще предиря кръвта му.» (Иез., глава 3, ст. 18.) Вследствие на тия и много други подобни заповеди, давани от самаго бога, служителите божии не са се подвоумявали, макар и да им са предстояли големи опасности, високо да издигат гласът си и да съветуват, да наставляват, да изобличават и да заплашват с бъдещи злочестни и наказания и царе, и първенци, и службаши, и прости смъртни. Така, чуваме ние един от тези служители на бога вишняго и на народа си високо да вика: «Тежко и горко на тези, които неправедно присъединяват къща на къща и събират нива с нива, за да не остане нищо на сиромаха; които оправдават беззаконията за рушвети и отнемат от праведният правото му» (Исаия, гл. 5, ст. 8 и 23). А на друго място, като се обръща към големците: «Старейшини и князове! Грабежите от сиромаха са в къщята ви. Защо стривате народа и смилате лицата на сиромасите?» (Исаиа, гл. 3, ст. 14 и 15). Друг служител божий: «Горко на тези, които, защото е силата в ръката им, вземат имотът на хората, разграбват домът и наследието на человека. . . Вие, които мразите доброто и обичате злото, които пояждате и плътта на народът и дерете кожата му, и чупите кокалите му, които се гнусите от правосъдие и изкривявате всяка правда, които пълните Сион с кръв и Ерусалим с беззаконие. . . знайте, че Сион ще се разоре като нива, а Ерусалим ще стане грамади.» (Михей, гл. 2, ст. 2; гл. 3, ст. 1—12.) Трети: «Господ ще прати огън върху Юдея и Израил, защото презряха законът господен, не упазиха повеленията му и защото продадоха праведният за сребро, а сиромаха — за един чифт обуща.» (Амос, гл. 2, ст. 4—7.)

Подобни примери има твърде много във Вехтият завет. Когато израилските царе, за да охладят и съвършено отделят и смразят своите поданици с братята им по вяра и кръв, домогваха се да отхвърлят правата вяра в истинаго бога и да натрапят на тия свои поданици идолопоклонството, за която цел преследваха и немилостиво избиваха истинските божи служители и изповедници, пророк Илия, макар и да знаеше, че страшно му се заканват и цар, и царица, и големци, не се подвоуми високо и публично да изобличи царя и да му каже в очите: «Не аз, но ти и твоят бащин дом развратявате наро-

дът» — и да го заплаши с бъдещи частни и общенародни злочестини (III Цар., гл. 18, ст. 17 и 18). Също, когато последните юудейски царе, които със своята неразумна политика бяха докарали държавицата си до крайно разслабление, поискаха да се отметнат от съюзът, който имаха с един свой силен съюзник и покровител, и да направят съюз с друга една стара наистина, но гнила вече държава (с Египет), служителите божии не се никак подвоумяха, макар и да биваха преследвани, наказвани, хвърляни в тъмници и във вонещи трапища, високо да издигнат гласът си и грозно да изобличат такава политика (гл. Иер., глава 37, ст. 7 — 10; глава 42, ст. 14: Иез. гл. 17). В Новият завет срещаме не по-малко подобни примери. Спасителят е бил най-съвършената святост, най-голямата благост, кротост, снизхождение. Една от главните основи на Христовото учение е безгранична любов към ближният (както го изповяда и г-н прокурорът, но същият този Спасител, същата тази безгранична благост и кротост нееднаж се обръща с грозни изобличения и укори и към простосмъртни, и към големци — не само за частната им, но и за обществената им, та и политическа деятелност. «Рожби ехидни! Роб лукав и прелюбодей!» — обръща се той нееднаж по адреса на юдейските големци (Мат. гл.12, ст.34 и 39). Или: «На Мойсеевото седалище седнаха хора лукави и лицемери, които едно говорят, а друго вършят... Горко вам, книжници и фарисеи лицемери, водители слепи, които прецеждате комарят, а поглъщате камилата и изяждате домовете на вдовиците, които обичате да бъдете се първенци, да завземате се първи места, които отвън се показвате чисти, безкористни и че всичко вършите за бога и за народът си, а отвътре сте пълни с егоизъм, лицемерие, беззакония, грабежи и неправда» (Мат, гл 23).

Подобно на Спасителя, и апостолите проповядваха безгранична любов към ближният и на дело показваха тая любов, като не само се молеха за доброто и на своите най-върли гонители, мъчители и убийци, но и готови бяха животът си да жертвуват за ближният си. Но когато е имало нужда, не се подвоумяваха и те открито и грозно да изобличават в

очите и големци, и когото и да е, който е заслужавал такова изобличение. Апостол Павел, който винаги е бил готов животът и душата си да положи за доброто на ближните си (I Солун., гл. 2, ст. 8), даже се е съгласявал и от Христа да бъде отхвърлен, ако би това могло да послужи за спасението на ближните му (Рим. гл. 9. ст. 3), но и той, когато е трябвало, не само е съветувал, наставлявал и умолявал, но и грозно е изобличавал и големци, и прости смъртни, като е предавал и на анатема (Деян. 23. 3; 1 Коринт. 11.20). Освен туй, ето какви строги заповеди дава тоя велик апостол на свои двама ученици, а в тяхно лице и на всички нас, църковни служители: «Проповядвайте, настоявайте благовременно, обличавайте безпощадно, с всяка власт, и не само тайно, но и публично пред всички, запретявайте. . .» (I Тимот. 5. 20; II Тимот. 4. 2.; Тит. 1.9; 2.15).

Ето, господа съдии и съдебни заседатели, какви наставления, какви примери и какви заповеди се дават на нас, църковните служители, в тая чисто духовна и свещена книга, която, както казах, се нарича «Св. писание», или «Библия». От тези примери, наставления и заповеди сами вие виждате, че божият или църковният служител не е длъжен да си гледа само патрахила и требника, както е желанието на г-на прокурора, но е длъжен още: да проповядва непрестанно, да наставлява, да изобличава, и да изобличава, когато има нужда, с всичка сила, с всяка власт безпощадно, без да гледа някому хатър, без да гледа на лица, ибо, както е казано: «Несть на лица зрен; я у бога» (Деян. 10.34, I Петр. 1.17; Рим. 2.14). Сега всички тия проповеди, наставления и изобличения, така високо-високо произнесени и от пророци, и от самият Спасител, и от апостоли, т. е. от лица все духовни, ибо не са проповядвали друго освен божието слово, не са служили през целият си живот освен на божията истина, чисто духовни проповеди и наставления ли са, или и те се докоснуват до обществени и политически въпроси? Никой няма да отрече, вярвам, та и не може отрече, че се докоснуват и твърде много се докоснуват подобни въпроси, изобличават се лица от всякакво звание и положение и се изобличават не само за частната им деятелност, но най-повече за обществената и политическата им деятелност. А трябва да знаем, че главното призвание, главната задача на всичките проповедници на словото божие е била: да приготвят человеците за царството небесно, да ги

направят да бъдат нравствено чисти и съвършени. Защо прочее всички тия проповедници на божията истина, самата тая истина — Спасителят,— за да приготвят человеците за царството небесно, в своята чудотворна проповеднническа деятелност са се докоснували твърде много и до обществени и политически въпроси или, да се изразя според г-на прокурора, б ъ р к а л и с а се в подобни въпроси? За туй, че ние, человеците, не можем съвършено да отделим в човека духовното от мирското или светското, че ние, человеците, не можем да знаем за духовната страна на човека, да съдим за неговата нравствена стойност, освен само по неговата деятелност, която е достъпна на нашите чувства, на нашите съждения и умозаключения. Какво да се прави! Тъй ни е създал Създателят.

Ние можем да познаваме душата на човека само от неговите наклонности, стремления, домогвания, отношенията му с другите хора, с една реч,от неговата деятелност. За да зная какви именно наставления и поучения, а също и какви укори и изобличения да отправя към някого, за да го предпазя от лоши пътища, да го упътя към нравствено съвършенство и изобщо да го приготвя за царството небесно, аз трябва без друго да зная неговите наклонности, стремления, слабости и достойнства, т. е. всичко това, в което се проявлява душата и става достъпна за мене, и което, взето изобщо, съставлява неговата деятелност, и моите наставления, поучения, изобличения или похвали и насърчения трябва да имат за предмет именно тая деятелност. А защото деятелността на човека не бива само частна, но бива и обществена, и политическа и защото лошата обществена или политическа деятелност докарва много по-голямо зло отколкото лошата частна деятелност, заради това всичките служители божии, та и сам Спасителят в своите поучения, в своите старания да упътят човека към нравствено съвършенство, да го приготвят за царството небесно, докоснували са се не само до частната, но и до обществената деятелнсст на хората. Та и не може инак. Човек,колко и отвлечено, или, тъй да река, духовно и да говори, той не може да излезе вън от човеческата природа. Затуй, каквато и да е проповедта на един проповедник, макар и най-духовна да е, тя не може да бъде за друго и върху друго освен за и върху начинът, по който трябва човек да се въздържа от лошите си навици, стремления и домогвания и да тръгне по добър път за сетнините, каквито могат да произля-

зат от добър или лош живот и проч., т. е. пак за и върху деятелността на човека — било частна, било обществена и политическа.

Ето, господа съдии и съдебни заседатели, защо казах аз и приповтарям да кажа, че е съвършено неоснователно от страна на г-на прокурора, дето иска да ме обвинява в това, че словото ми, казано на 14 февруари т. г., било е п о л и т и ч е с к о и да вижда важно престъпление в подобно съдържание на едно църковно слово. Както вече казах, всяко църковно слово, върху каквото и да било то, макар за най-духовен предмет, но понеже се отнася до неща, които интересуват или са интересни и важни за хората, т. е. за паството, то не може да се не докоснува до човечески, тъй да река, д е р т о в е, т. е. и до частни, и до обществени, и до политически въпроси. Че това е така, доказва се от самото умствование на г-на прокурора. Както чухте и вие, господа съдии и съдебни заседатели, прокурорът в обвинителната си реч, за да докаже, че моето въпросно слово е било политическо и следователно престъпно, каза между другото, че за да възбудя населението против правителството и да нанеса хули и клевети на държавния глава, аз нарочно съм избрал за предмет на словото си п р а в о с л а в н а т а н а ш а в я р а. Не можал ли съм, попита г-н прокурора, да избера друг предмет: да говоря например за любовта към ближният, като даде някак косвено да се разбере, че словото ми в такъв случай щяло да бъде не политическо, а чисто духовно. Ако г-н прокурора разбира, че когато един служител на православната българска църква говори в божия храм една проповед за православната вяра, с това този проповедник се бърка в обществени и политически въпроси, аз напълно се съгласявам с него, защото въпросът за вярата е твърде важен не само за църквата и за обществото, но той е въпрос и от твърде голяма политическа важност, той е и важен държавен въпрос. Но нима въпросът за л ю б о в т а к ъ м б л и ж н и я е по-малко важен обществен и държавен въпрос, отколкото въпросът за вярата? Аз високо заявявам, че той е тъй също важен народен и държавен въпрос, както и първият, тъй щото не аз, но който и да би бил църковен проповедник, щом говори проповед за любовта към ближния, той непременно ще се намеси даже и в най-важните обществени и държавни интереси. Защото, за да говоря за любовта към ближния, аз трябва да имам причини, да имам повод. Какво може

в този случай да ми послужи за причина, да ми даде повод?

Нищо друго освен ежбите помежду ни, маразите, несъгласията, и то не сами по себе си, а по злото, и голямото зло, което тези пороци докарват не само на частните ни интереси, но най-повече на обществените и държавните ни работи. Освен туй и какво ще говоря за любовта към ближният? Нали ще трябва да разправя и да докажа на християните какво благотворно влияние има любовта към ближният не само за личните интереси нравствени и материални, на Петка и Драгана, но и за най-важните обществени и държавни интереси, стремления и задачи?

Нали ще трябва да им доказвам, че любовта към ближният прави човека не само угоден на бога, но още и истинен, полезен син на отечеството, защото от нея се поражда любовта към народа, на която се основава благополучието и преуспяването народно и държавно, и проч., и проч.? Е, всичко това чисто духовно, църковно ли ще бъде, или и светско, политическо?

Ще рече, господа съдии и съдебни заседатели, чисто духовна проповед, която да се не докоснува до никакви светски въпроси, до никакви човечески дертове, е немислима, невъзможна. Сега прави ли престъпление един църковен служител, когато в каквато и да е своя църковна проповед се докоснува до нашите дертове, т. е. до обществени и политически въпроси, и не му е възможно да се недокоснува, защото инак проповедта му щеше да бъде нещо не човеческо? Не прави никакво престъпление; напротив, съобразява се със своето призвание, с една от своите важни обязаности.

Че не прави престъпление, сам г-н прокурора, макар и да твърди противното, доказва го твърде ясно. Почти на повечето свидетели, та едвам ли не на всички, г-н прокурорът зададе въпросът: «Споменал ли съм в словото си за рожденият ден на н. ц. височество», а в обвинителната си реч той, г-н прокурорът, доказва преднамереността ми да говоря в реченото си слово против правителството и княза още и с това, че макар и да съм бил поканен от общинският кмет да служа на 14 февруари т. г. литургия и молебен именно за рожденият ден на княза, но аз в словото си нищо не съм споменал за тоя рожден ден. Добре. Ако да бях да намеся в словото си нещо и за рожденият ден на н. ц. височество, това

чисто духовен въпрос ли щеше да бъде, или обществен и политически? Няма съмнение, че щеше да бъде въпрос от чисто обществен и политически характер, само че във форма на църковно слово.

Излиза според самият г-на прокурора, че аз не само не щях да направя някое престъпление, ако да бях да намеся в словото си един въпрос от такава чисто обществена и политическа важност, но и длъжен бях, та и престъпление съм сторил, като не съм намесил в словото си подобен въпрос. Друго. Аз наистина бях поканен от търновският кмет (от името не на търновското население, а от името на някакъв си к о м и т е т) да отслужа на 2-й февруари т. г. молебен пред правителствения дом по случай годявката на княза и истина е, че аз отказах сам лично да отслужа исканият молебен (причините обаче на моето отказване никак не са тия, които е съобщил кметът и на които изказа и г-н прокурорът в обвинителната си реч).

Но да предположим, че аз съм отслужил тоя молебен и по желанието на кмета или к о м и т е т а държах и реч п о с л у ч а я т. Каква и за какво щеше да бъде тая ми реч? Колко и да се придържах о църковна почва, тя не можеше да бъде чисто д у х о в н а, напротив, щеше да бъде от чисто обществен и политически характер, защото не би можал аз за друго да говоря освен за с л у ч а я т и по с л у ч а я т, т. е. за значението, което това събитие (годявката на княза) щеше да има не за Петка и Драгана и не само за църквата, но и за целият ни обществен, политически и държавен живот, за цялото ни народно бъдеще, т. е. щях да се набъркам в един чисто и от голяма важност обществен и държавен въпрос. Е, престъпление ли щях да направя с държанието на една такава чисто политическа реч, или щях да изпълня една своя църковна и гражданска длъжност? И щеше ли г-н прокурорът за подобно едно изпълнение на длъжността ми да ме тегли на подсъдимата скамейка? Колкото за това, че щяло да се даде с моето осъждане на българското духовенство да разбере, че то трябва да си гледа само п а т р а х и л и т р е б н и к а и да не се бърка в обществени и политически въпроси, аз ще кажа, че г-н прокурорът се лъже и много се лъже. Не мене само да осъдите и обесите, но да избесите всичките български владици, да изпозатворите в тъмници и в заточения повечето от българските попове, пак тези, които останат от българското духовенство, няма да се упла-

шат и да се уклонят от своето призвание и от своите обязаности, що имат към бога и към народът. Петстотингодишни бесилки, ятагани, заточения и проч., и проч. не са били в състояние да накарат българското духовенство да се дели от народът, да не взема участие в неговите радости и скърби, да не споделя злочестините му, да го не насърчава и словом, и делом и да не му съдействува с всичките си сили в стремлениятa му за постигване народните идеали, та сега ли ще се уплаши то от моето осъждане, колко и да бъде това осъждане строго и жестоко, и ще измени на своето призвание, на своите обязаности? Желанието да си гледа българското духовенство само патрахил и требника — това желание може да е у г-на прокурора твърде силно и твърде б л а г о ч е с т и в о, но, за голямо съжаление, то е неосъществимо, «Ибо с л о в о Б о ж і е н е в я ж е т с я» (Тим. гл. 2, ст. 9). Да се иска и да се наляга, щото българското духовенство да си гледа само патрахил и требника, това е все едно да се иска и да се наляга за съвършеното унищожение на църковната проповед. Ами че нали един от постоянните укори, които се хвърлят в лицето на българското духовенство и през вестници, и в кафенетата, та и навсякъде, е този, че нямало у нас църковна проповед, че в нашите църкви имало само вънкашни салтанати, а нямало проповед? Ще рече, необходимо е да има църковна проповед. Тази необходимост се налага на духовенството не само от неговото призвание, но и от нуждите на паството, от желанието на това паство, което и с к а от своят пастир не само да си гледа патрахила и требника, но и да го поучава, наставлява и просветява. А щом има църковна проповед, тя не може да не се докоснува до всичко, което интересува паството, до работи, в които се проявляват добрите или лошите страни на душата, т. е. до частната и обществена, или политическа и държавна деятелност на пасомите. За туй българското духовенство ще си гледа наистина патрахила и требника, но то и ще проповядва според силите си, и длъжно е да проповядва, защото «т е ж к о м у и г о р к о, а к о н е п р о п о в я д в а», ще наставлява, ще упътва, ще изобличава и укорява, или ще похвалява и насърчава — без да гледа на лица, без да гледа хатър някому . . . А когато стане нужда, колко и да му запретяват, колко и да му казват «н е е т в о я р а б о т а», колко да го заплашват, то (българското духовенство) ще се покаже на височината на положението и призванието си и ще има к у р а ж ъ т (в това съм напълно и дълбоко убеден),

както го е имало и в най-мъчните времена; високо да заяви: «Трябва да се покоряваме повече на бога, отколкото на человеци» (Деян., гл. 5, стр. 29).

След всичко това аз би могъл, господа съдии и съдебни заседатели, да пристъпя към опровержение на онези именно обвинения в приписваните на мене престъпления, за които съм собствено привлечен на тая скамейка и които г-н прокурорът иска така пунктуално изреди в своята обвинителна реч, макар и със заключението на тая си реч да ги турна на втори план. Но ще моля още малко търпение, за да поясня следующето обстоятелство. Както знае почитаемия съд, аз с особени прошения до него заявих отвод: а) на целият Търновски окръжен съд и б) на тези именно членове от съдът, както и на секретари, подсекретари и съдебни заседатели, които са взели участие по извличането ми от митрополията — за деяния, за които се намирам сега пред вас. Същият отвод се заяви и тука в заседание от защитата ми. И аз чух, че тези ми заявления останали и остават без последствие. Но считам за длъжност, за осветление на самият съд да обясня, защо именно аз заявих подобен отвод. Отвод на целият тукашен окръжен съд аз заявих не че считах докачение за санът си да се съдя пред тоя съд. Аз бях уверен и сега съм уверен, че правосъдието и тука, и в по-горна инстанция се почита еднакво. Но аз направих отвод на съдът, защото мислях, че той не е компетентен според законите да ме съди. А мислях така ето защо: когато християните на богоспасяемата търновска епархия ме избраха за свой канонически митрополит и моето началство намери редовен тоя избор и ме провъзгласи за такъв, за бидох потвърден на този пост и с високочайши указ. Тъй щото аз считах, че спадам в категорията на онези обществени изборни служители, които се потвърдяват на постът си с княжески указ и които поради това именно се съдят от апелативните съдилища, като първа инстанция. А отвод на всички онези членове от съдът, съдебни заседатели, секретари и подсекретари, които са вземали участие по извличането ми от Митрополията, аз направих за туй, защото желаях (както заяви и защитата ми) да не остане шупе нито у мене, нито у другиго някого, че ме съдят тези, които ме и обвиняват, или, както начесто го казват у нас, че кадията ми е и даваджия.

Сега, господа съдии и съдебни заседатели, аз мога да пристъпя към опровержението на онези обвинения, които г-н прокурорът изреди в своята обвинителна реч и за които съм привлечен на тая скамейка, макар и да ги турна той, както вече казах, на втори план в заключението на тая си обвинителна реч.

Завчера, когато почитаемият съд, след изслушването на обвинителния акт, ме попита «п р и з н а в а м л и с е з а в и н о в е н», аз високо заявих, че не се признавам. Същото заявявам и сега. Не се признавам за виновен и не съм виновен, защото въпросното ми слово, както вече имах случай да кажа, беше чисто църковно — назидателно слово за нашата православна вяра — и аз с него слово не съм извършил нито едно от приписаните на мене престъпления.

Но понеже било обикновено нещо, както се изрази г-н прокурорът в обвинителната си реч, всички обвиняеми престъпници да отричат извършените от тях престъпления, аз, при първото още съдебно изследване, което ми се направи на 24-й априлий тази (1893) година от съдебния следовател и от г-на прокурора, заявих, че показанията на свидетелите, от които се е взело повод за съдебно преследоване, са неверни и че тия свидетели вероятно не са ме разбрали или криво са ме разбрали, но понеже въпросното си слово аз казах не тайно, не пред тия само свидетели, а го казах в църква, открито и високо-високо пред целият онзи официален и интелигентен народ (него ден църквата беше пълна все с официални и интелигентни лица), който присъствуваше на богослужението, найдобре ще бъде да се попитат и други от присъствуващите дали словото ми е било така престъпно, както е предположила обвинителната власт, като се е основала на показанията на няколко обвинители и свидетели, или е било съвършено невинно, както уверявам аз. Сам г-н прокурорът тогава не само се съгласи с мене, но и на два пъти ме прикани да представя и аз от своя страна свидетели. Също и почитаемият съд, с официалното съобщение, че ми се праща п р и з о в к а да се явя на определеният ден в съдебната стая за разглеждане на подигнатото против мене обвинение, приканваше ме да представя и аз от своя страна, ако имам, свидетели. Вследствие на тези покани и напомнювания аз на два пъти с две мои прошения (едно до съдебния следовател, а друго — до съдът) представих и от моя страна свидетели, като молях да се повикат те и да им се вземат показанията. Същото заявление

и същата молба аз бих отправил сега и към почитаемия съд, защото показанията и на много други свидетели, все почтени, все интелигентни, които са присъствували в църква и са чули словото ми от к р а й д о к р а й, би дали пълна възможност на съдът да се осветли най-добре върху престъпността или законността и невинността на въпросното ми слово Но чух вече, вследствие запитването на защитата ми, че показаните от мене свидетели не са се повикали да им се вземат показанията, ибо почитаемия съд счел за нужно да остави прошенията ми б е з п о с л е д с т в и е. Защо? — Не ми е известно. Зарад това на мене не остава сега друго, освен да изложа пред вас, господа съдии и съдебни заседатели, словото си, поне в по-главните му части, за да го чуете и вие, та да видите дали е било то с престъпно съдържание, или е нямало в него нищо подобно.

За 14-й февруарий т. г. по случай рождения ден на негово царско височество аз бях поканен от тукашния общински кмет да отслужа в съборната църква литургия, а след нея и молебствие пред правителственото здание. Но тая година на 14-й февруарий съвпадна и н е д е л я т а н а п р а в о с л а в и е т о. Поради това на божествената литургия в тоя ден най-прилично и най-уместно беше да се каже с л о в о за това църковно православно тържество, както и за твърде важното значение, което туй тържество има за всичките православни християни, особено же за нас, българите. И аз счетох за своя непременна обязаност да кажа и казах подобно слово. Текст за словото си аз взех от четеният в него ден Апостол, на който текст по-после притурих, като допълнение и потвърждение, и друг един текст, взет от четеното в същия ден св. евангелие. С първата част от този текст, който аз положих за о с н о в а на словото си, вие, господа съдии и съдебни заседатели, сте запознати вече доста добре, защото тая част от целият текст се изказа тука, повтори се и приповтори много пъти и от свидетели, и от г-на прокурора. Но защото чух тук тая част от текстът да не се изказва вярно, а да се преиначава от много свидетели, та и от самият прокурор, за това трябва да чуете от мене текстът цял и така, както съм го казал аз в църква. Той беше следующият: «В ѣ р о ю М о и с е й в е л и к ъ б ы в ъ, о т в е р ж е с я н а р и ц а т и с я с ы н ъ д щ е р е ф а р а о н о в ы; п а ч е ж е и з в о л и с т р а д а т и с ъ л ю д ь м и Б о ж и и м и, н е ж е л и и м ѣ т и в р е м е н у ю с л а д о с т ь. . . В ѣ р о ю

(люди Божии) руганіемъ и ранами изкушеніе пріяша... Каменіемъ побіени быша... проидоша въ милотехъ и въ козіяхъ кожахъ, лишени, скорбяще... Но победи — исодеяше правду... (Евр. гл. 11, ст. 24 — 40).

Този именно и така именно беше изказан от мене текстът, който аз положих за основа на словото си. А текстът, с който после допълних и подкрепих тоя основен текст и който взех от четеното в него ден св. евангелие, беше следующият: «Пріиди и вижд ь (Іоан., 1,46). След като казах и на български първият основен текст, аз начених словото си така: . . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

Това е, г-да съдии и съдебни заседатели, словото ми, което аз казах на 14-и февруари т. г. в тукашната Съборна църква и за което сега се намирам пред вас тука, на подсъдимата скамейка. Аз се постарах да изложа това си слово пред вас почти точно така, както го казах и в църква, с изключение може би на някои незначителни подробности. Но в главните му части, особенно же в онези места от него, в които обвинителната власт съзира престъпления, аз не преиначих нищо нито на една й о т а пред вас. Това заявявам високо-високо.

Сега дека е престъпността на словото ми? С какви именно думи в това си слово аз съм извършил онези к у п ужасни престъпления, които г-н прокурорът така щателно изреди в своята обвинителна реч, а и някои от свидетелите изредиха още повече? Чух аз на няколко пъти свидетелите да бъдат запитвани и от прокурора, и от почитаемия съд дали е било словото ми п о л и т и ч е с к о, но нито еднаж не чух да бъде някой от тях попитан: в какво именно се е състояло политиканството на словото ми. Чух аз още някои свидетели да казват в отговор на запитванията на прокурора, че с въпросното си слово искал съм да п а р а л и з и р а м и з б о р и т е за Великото народно събрание, че то (словото ми) било п р о т и в г о д я в к а т а на н. ц. височество, че било п р о т и в и з м е н е н и е т о на конституцията, особенно же против изменението на 38-й нейн член, че било п р о т и в к н я з а, п р о т и в п р а в и т е л с т в о т о, п р о т и в м и н и с т р а-п р е з и д е н т а, п р о т и в д е п у т а т и т е и проч., и проч. . . но не чух да бъдат те попитани от прокурора, нито от съдът, или да укажат, макар и

да биваха нееднаж запитвани от защитниците ми, дека именно в словото си, с какви именно думи и цели предложения аз съм извършил всичките тия страшни престъпления. Указват само на две неща в словото ми: на текстът, който аз положих за основа на словото си, и на еднаедничка фраза от цялото ми слово.

Аз казах вече, че текстът се предава от някои свидетели само в първата му част и в тази част той е преиначен от тях, и то не еднакво от всички.

Това преиначаване аз не мога да го отдавам на друго освен на това, че тия свидетели или не са дочули,както трябва, текстът и не са го запомнили целият, или пък не са го доразбрали, както трябва. При това има и свидетели, между които и свидетелят К о с т о в, които тая част от текстът правилно са я разбрали и запомнили и правилно я изложиха и тука пред вас, господа съдии и съдебни заседатели. Но г-н прокурорът в самата тази част от текстът вижда основата на онези престъпления, които хвърга върху ми и, както чухте, нееднаж заяви високо, че аз м а к с у с съм избрал тоя текст, тъй като в него се говорело за в о ж д н а н а р о д, а пък защото и князът е вожд на народът, непременно текстът е бил насочен против княза!. . . И за да ви накара да повярвате, че това е тъй, т. е. че аз максус съм избрал подобен текст, прокурорът попита: н е м о ж а л л и с ъ м д а и з б е р а д р у г т е к с т з а с л о в о т о с и?

Ако да не знаях, че г-н прокурорът се е учил в духовно училище, аз щях да предположа, че той говори така по неведение. Но сега по неволя съм наклонен да предполагам, че г-н прокурорът криви с душа в това отношение, защото той именно трябва да знае и това, че текстът за църковна проповед обикновено се взема от онези части на евангелието или на апостолските послания, които е наредено да се четат в нашите православни църкви в известни дни и празници, както и в известни църковни тържества и обряди, и че тая наредба не съм я направил аз, но, както указаха и защитниците ми, направили са я св. отци, направила я църквата. Следователно не аз, но църквата е наредила на п р а в о с л а в н а т а н е д е л я да се чете в православните божии храмове онази част от посланието на апостола Павел към евреите, от която аз взех текст за словото си. А църквата е наредила да се чете в неделята на православието именно речената част от посланието на апостол Павла към евреите, за-

щото в тази част най-добре и най-убедително се изображава великата, непобедимата и твърде благотворна сила на истинската вяра в бога, която вяра според неопровержимото учение на нашата православна църква не е и не може да бъде друга освен нашата с в е т а п р а о т е ч е с к а п р а в о с л а в н а в я р а — нещо, което беше предмет и на въпросното мое слово. И така, речения текст за словото си аз взех не максус и не защото в него се говорело за в о ж д н а н а р о д, както се сили да докаже г-н прокурорът, а го взех, защото той стои начело на онази част от посланието на апостола Павла към евреите, която част, според наредбата на нашата православна църква, се чете в православните храмове именно на православната неделя. Ако да беше наредено в тая н е д е л я (в неделята на православието) да се чете в църква друга част от апостолските послания, аз щях от тая друга част да взема текст за словото си и в такъв случай текстът на словото ми щеше да бъде съвършено друг. Но има и друго. От целият текст, който аз положих за основа на словото си, указа се, както вече рекох, и от някои свидетели, и от г-на прокурора само на първата му част, именно за Мойсея, когото аз както в текстът, така и в обяснението на тоя текст не пропуснах да укажа и на многое множество други деятели, служители на истината и подвижници, между които мнозина са били водители или в о ж д и на народ, и за които аз казах много повече, отколкото за Мойсея, и именно (нека го повторя, макар и да го чухте вече в словото ми), че те «с камъни са бивали избивани, с триони разрязвани, в тъмници и в железа държани и изтезавани, гонени и хулени постоянно, скитали са се в дрипи, изложени на глад, студ и жега като отхвърлени от сметът нищо и никакви хора; но, при всичко туй те са останали твърди на вярата си в истиннаго бога и чрез тая вяра те са запушвали уста на лъвове, затъпявали са остри мечове, обръщали са в бягство цели полкове, победили са царе и царства и са направили да възтържествува божията правда». Всичко това, струва ми се, е много по-силно от онова, което в първата част на текстът се казва за Мойсея. А между туй никой от тези свидетели, които виждат престъпление в казаното за Мойсея, не указват на тая по-важна част на текстът. Как се е случило, щото само това, що се каза за Мойсея, да е привлякло патриотическото внимание на речените свидетели, а всичкото друго, макар и по-силно, по-важно, да е избягвало от това тяхно внимание? — Това е работа на тяхната съвест.

Но ако текстът, който аз положих за основа на словото си, е бил, тъй да река, п р е с т ъ п н и ч е с к и, трябва да има доказателства за това в самото развитие на тоя текст, т. е. в самото ми слово. Словото ми вие, господа съдии и съдебни заседатели, го чухте преди малко. Има ли в него подобно нещо? На основание на текстът в реченото ми слово аз се помъчих, доколкото можах, да разкрия великото значение и непобедимата, а в същото време и твърде благотворната и спасителна сила на нашата света православна вяра. За доказателство и потвърждение на това аз от себе си почти нищо не говорих, както чухте, а оставих да говори нашата народна история, да говори многовековният тежък и мъченически живот на нашият народ, т. е. вземах доказателства от исторически фактове, от работи, станали и преживени от народът ни, които работи са известни даже и на децата ни от нашите училища. Дека е прочее престъпността на словото ми, даже и да се допусне (макар и да е противно на здравият разум), че текстът е бил престъпнически и максус избран от мене той, а не друг някой текст? — Това нито един от свидетелите, та нито и сам г-н прокурорът, при всичката своя ревност, не можаха да укажат. С общи думи казаха само и приповториха, че словото ми било п о л и т и ч е с к о, и следователно — п р е с т ъ п н о, че в него е имало цял куп ужасни престъпления, даже и изредиха тия престъпления, но когато дойде да укажат на фактове, на думи и цели предложения и периоди с престъпническо съдържание в словото ми, те не указаха и не указват на нищо друго освен на една част от текстът и още — н а е д н а-е д н и ч к а фраза в цялото ми слово!

Каква стойност могат да имат твърденията, че текстът на словото ми бил макар избран от мене и че следователно в него се заключава основата на многото онези престъпления, които според думите на прокурора и на някои от свидетелите аз съм извършил със словото си, за това аз вече говорих, каквото трябваше. Колкото за една-едничката ми фраза в цялото ми слово, която пак според думите на речените господа напълно доказвала всичките престъпления, извършени от мене със словото на 14-й февруари т. г., ще кажа, че тая фраза не се изказва цяла нито от прокурора, нито от свидетелите, на които се основава прокурора, ами се изказва на о т к ъ с л я к, и то не еднакво от всички, та и преиначено се изказва. Как се изказа тая фраза от разните свидетели и от г-на про-

курора, вий чухте, а също чухте и от мене каква е била тя всъщност. Колкото и да твърдят, че тая именно едничка фраза служела за неопровержимо доказателство на престъпността на словото ми, колкото и каквито страшни обвинения да се хвърлят върху ми на основание на тая една-едничка фраза, аз не се боя от тая си фраза. Аз я изказах и пред вас тука така именно, както я казах и в църква, и съм готов винаги и пред когото и да е високо-високо да я казвам и повтарям. Тя не съдържа никакво престъпление, а съдържа една неопровержима истина, която истина длъжност е на всеки служител на православната българска църква високо и навсякъде да провъзглашава. Аз и сега пак ще кажа тая фраза. Тя е следующата: «Който и да е, макар и да завзема най-високо положение, макар и да се казва, та и хората да го считат за най-голям доброжелател народен, за най-голям патриот, но ако посяга той на народната вяра — православието, — ако подритва и не зачита това свещено достояние, оставено нам от деди и прадеди като безценен залог на честито и трайно народно съществувание, той не е и не може да бъде приятел на народът: той му е враг, и жесток враг, защото подкопава по такъв начин единствената най-ярка и незиблема основа на съществуванието и преуспяването му.» Тази и такава именно е фразата в словото ми, на която указват някои от свидетелите като на доказателство за престъпността на това ми слово и в която прокурорът намира толкова много и толкова страшни престъпления. Аз чух да се правят от някои свидетели добавки на тая ми фраза, на които добавки г-н прокурорът, както се вижда, отдава твърде голямо значение, защото при разпитването на свидетелите тук, в съдебните заседания, той с особено усърдие и ударение изискваше от тия свидетели да указват на тия добавки. Тези добавки са две. Едната от тях е думата «предател», т. е. че съм казал аз още и туй: «Този, който посяга на вярата и проч., е и предател.» Някои от свидетелите заявиха тука, че думата «предател» не са чули в словото ми. И аз заявявам, че тая дума не съм я казвал в словото си, но признавам се, че да бях на горната си фраза да се сетя в

църква да прибавя и думата «предател», не щял съм да направя зле. Тая дума щеше напълно да бъде на мястото си, защото, що е друго, а не предател на народът си този, който посяга на вярата на народът и който така или инак се домогнува да разклати и да подкопае в народът нашата света праотеческа православна вяра? Та и може ли да има по-голямо предателство от това спрямо съществуването и бъдещето на народът? Колкото за другата добавка, аз считам за излишно да давам особени някои обяснения, защото самите тия свидетели, които указват на тая добавка, както забележиха нееднаж и моите защитници, дадоха най-добро доказателство като доколко тая добавка може да се счита за вярна, тъй като всякой от тия свидетели изказа добавката различно от другите си другари: поне нито двама от тия свидетели не можаха еднакво да изкажат тая добавка. Така аз чух един свидетел да казва: «Ще бъдат наказани» (тези, които посягат на вярата); друг: «Народът трябва да ги накаже»; трети: «Народът ще ги накаже жестоко»; четвърти: «Народният гняв ще ги постигне»; пети: «Народът трябва да се опълчи и да ги накаже»; шести: «Народът ще ги съди» и проч., и проч. Сега, кое тука собствено е мое; т. е. как именно съм изказал аз това заплашване, в което собствено обвинителната власт вижда именно подбуждане народът на въстание и бунт против държавния глава и против правителството и проч.? Зер, ако съм изказал аз в словото си такова заплашване, не съм го изказал по толкова различни начини, а съм го изказал само по един начин. Прочее, кой от тия свидетели изказва моята собствена добавка, ако е имал такава, и кой не? И как да се обясни това, дето един от свидетелите така чул и запомнил моята собствена добавка, а друг съвършено инак? Излиза, че тия свидетели един други се опровергават, защото един със своето твърдение опровергава твърдението на другите. . . А чух и свидетели да заявяват тука пред вас, че такава заплашителна добавка на горнята ми фраза не са чули, както и наистина, заявявам и аз, подобно нещо е нямало в словото ми. Има друга една фраза в словото ми, от която, ако са взели повод някои от свидетелите да мислят, а следователно, и да твърдят, че съм произнесъл и някаква си заплашителна добавка, на мене не остава друго, освен да предполагам, че те в патриотическата си ревност криво са разбрали тая моя фраза, която

е следующата: «Да не забравяме, че посегателствата върху вярата на народът никогаж не остават безнаказани за самият народ: те поколебават твърдостта му във вярата и ако се продължават, могат да подкопаят и самото му съществуване.» Но на тая друга фраза не указват свидетелите, нито прокурорът, а само на по-първата.

И така, само от една-едничка фраза в цялото ми слово вадят цял куп ужасни престъпления! Е, господа съдии и съдебни заседатели, един проповедник, който се е решил да говори публично и против избори, и против депутати, и против изменение на конституция, и против годявки на държавния глава и се домогнува чрез това да подкопае правителство и престол, да накара едно население да въстане, да се опълчи против правителство и княз и да ги накаже, та още и жестоко да ги накаже, да ги накаже като предатели, и държи една реч в продължение на два часа (поне така удостоверяваха някои от свидетелите), та във всичката тая дълга реч само една-едничка фраза ли ще употреби, за да постигне речените си цели? Само една-едничка ли ще счете той достатъчна, за да извърши такъв голям държавен преврат, както г-н прокурорът се сили да представи работата? Мене ми се струва, че не да се говори и твърди, а още и публично, официално, но и да се мисли подобно нещо е повече от смешно. . .

Господа съдии и съдебни заседатели! Тази е 15-та година, откакто съм дошел на служене тука, в Търново: през първите няколко години като ректор на Петро-Павловската семинария и управляващ търновската епархия, а после — като канонически търновски митрополит. В продължение на тия 15 години аз съм вземал деятелно участие почти във всичките по-важни работи на тукашната община, а също съм вземал участие и в народните и държавни работи. В това си служене аз може би и да съм се заблуждавал относително много работи, но никогаж не съм се криял зад каквито и да е фрази, а винаги открито съм изказвал и пред княз, и пред министри, и пред народ убежденията си по известен въпрос и открито съм поддържвал тия си убеждения. През 1881 година, когато се суспендира конституцията, аз не се подвоумих, макар да имаше заплашвания, открито не само пред народът да укажа опасностите от това за народните правдини и за бъдещето на народът, но и на княза да изкажа това си убеж-

дение, и на Министерството, та и на самото си духовно началство. . . Някои от моите тогавашни слова са напечатани, а други, както виждам, помнят се добре. Г-н прокурорът каза, че и тогава имало преписка от надлежното място за тия ми слова. Като знае, че е имало преписка, той трябва да знае, че е имало и отговори от моя страна. Може ли каза той, какви са били тия ми отговори и дали в тях аз съм се криял зад някоя фраза, или открито и с твърдост съм поддържал това, което съм изказвал и в словата си? Ами знае ли г-н прокурорът, че именно за подобни мои слова възхваляха ме тогава и ме турнаха в числото на своите, в числото на добрите патриоти тези, които сега така ревностно ме преследват и хулят?. . . След 9-й август 1886 година мене високо-високо ме провъзгласиха за предател, изменник, черна душа, руски подкупник, и шпионин, който за руски рубли продава отечеството си, и страшни заплашвания се отправяха към мене и чрез известни вестници, и чрез разни и всевъзможни анонимни писма; но при всичко туй аз не се отклоних от своите обязаности, не се криех зад каквито и да било фрази, а открито, во всеуслишание изказвах това, което считах, че е полезно и за църквата, и за народът. . .

Когато се избра настоящият княз и той пристигна в София, макар и да имаше против мене силни заплашвания и заканвания, но аз счетох за своя свещена длъжност открито и во всеуслишание да му кажа това, което беше в сърцето на всеки българин, което беше, според моето дълбоко убеждение, и е от твърде важен, твърде жизнен народен и държавен интерес, и именно: «Ваше царско височество! Българският народ те посреща и приема с отворени обятия и с искрена сърдечна радост, защото вярва, че и ти ще употребиш всичките си усилия, за да се изравни пропастта, която така неочаквано се отвори между него и освободителите му, че ти нищо не ще пожалиш за примирението на България с великодушните си освободители — русите, — и че — добавих аз, — ако искаш князуването ти да бъде благополучно и полезно за народът, ти трябва да направиш всичко, за да се постигне това толкова мно-

го желано от целият български народ и толкова полезно за него помирение.» Това беше мое дълбоко убеждение и аз го изказах открито, длъжност ми беше да го изкажа, без да гледам на каквито и да е заплашвания и заканвания. На същото убеждение си оставам аз и сега по тоя въпрос. Подир това нападенията, хулите и заплашванията против мене станаха по-силни, почести и те се продължиха и тука, в Търново, дето се завърнах, след като ме изпъди властта от София. При всичко че цялото търновско население се радваше на моето завръщане, някои лица от името на същото това население ми обявяваха със заплашителни анонимни писма, че аз, като народен предател и руски шпионин и подкупник, не трябвало да посещавам църквите, че ако продължавам да посещавам църквите, народът щял да ме изрине от тях с позор и безчестие, и проч., и проч.; правеха се криви доношения в Министерството, последствие на които на няколко пъти официално ми се запретява да посещавам църквите, да служа, да казвам слова. . .; разправяха се слухове, че ще бъда хвърлен в Янтра и проч., и проч. И всичко това беше най-повече за туй, че на божествените литургии и именно на великия вход, т. е. на пр я н о с, аз считам за своя свещена обязаност да споменувам и името на владетелят на онзи велик народ, който пожертвува толкова много, който проля толкова драгоценна кръв на своите рожби за нашето освобождение, т. е. името на руския цар. . . а още и за туй, че словата ми, които казвам при богослужението, били, по разбирането на някои лица, политически и против правителството. . . При такива постоянни хули и заплашвания, които се продължават с години, аз ни минута не съм се поколебавал, за да не върша това, което съм считал за своя обязаност, нито пък съм се криял зад каквито и да било фрази, когато е надлежало да изказвам комуто и да било или по какъвто въпрос и да било истината.

И сега, господа съдии и съдебни заседатели, аз ви уверявам, че ако на 14-й февруари т. г. да имах намерение да говоря против годявката на негово царско височество, против правителството, против министра-президента, против изменения на конституцията, против избори, против депутати и проч., и проч., аз щях да говоря открито, щях да употребя не една фраза, но словото ми щеше да бъде от край до край все върху тия въпроси. Тези въпроси, както виждате, са много, но основата им е една, и именно — във въпросът за и з м е н е-

н и е т о на конституцията. За това и аз ще се поспра малко върху тоя въпрос.

При всичко че всичките свидетели, без изключение, заявиха тука, че аз в словото си нищо не съм споменал за конституция, но пак чух да се твърди от някои от тях, а особено от г-на прокурора, че словото ми било против изменението на нашата конституция, особено же против изменението на 38-й неин член. От това твърдение именно си имат потеклото и всичките други престъпления на въпросното ми слово. Да, изменението на 38-й член от нашата конституция се докоснуваше до един въпрос, в който твърде много се интересува българската православна църква,и истина е, че българското духовенство не одобряваше и не можеше да одобрява, та, вярвам, и сега не одобрява изменението на тоя член така, както то се предлагаше. Но на българското духовенство, в лицето на неговото началство, казаха: «Т о в а н е е т в о я р а б о т а» — и отнеха по този начин от православното българско духовенство едно законно право, налагано нему от самото му звание, а още и осветено от самата наша конституция. Как прие българското духовно началство това нарушение на едно от свещените права на господствуващата в страната българска православна църква мене не ми е известно. Колкото за себе си частно, ще кажа, че аз винаги съм бил и съм против каквото и да било изменение на нашата конституция. Колкото и да са казвали и да казват, че тя (конституцията) не е за нашият народ, че народът ни не бил и не е приготвен за нея, аз винаги съм бил дълбоко убеден, че нашата конституция е едно от най-сполучливите и действителни средства, за да се възпитае народът ни в истинската свобода, да се научи да познава гражданските си обязаности и да ги изпълнява съвестно и усърдно, да се научи да познава и да цени правдините си и да ги упражнява ревностно, разумно и законно; с една реч, да се научи сам да бъде господар на себе си, да държи сам в ръцете си своите собствени съдбини, а не да се оставя да го водят други за носът и да експлоатирват с неговото простодушие и доверие, с неговът сиромашки и честен труд. . . Това е било мое най-дълбоко убеждение относително конституцията изобщо и през 1881 година, това и сега е мое най-дълбоко убеждение. Колкото за изменението на 38-й член от конституцията в такъв смисъл, в какъвто се предлагаше, аз пред никого не съм криял и пред вас няма да скрия, че така също съм бил и съм

противен, защото виждам в подобно изменение на тоя член едно голямо зло. Каквото и да казват, но за православната наша вяра има доста големи опасности от подобно едно изменение на речения член.

Ако и сега разни религиозни пропагандисти свободно шетат из отечеството ни, между народът ни и с всевъзможни позволени и непозволени средства се домогнуват да подкопават в народът праотеческата му вяра, не може да се не предполага, че тези разни пропагандисти не ще намерят с време благоприятни случаи да усилят още повече своята пъргава и съсипителна за народът ни и вярата му деятелност, толкоз повече, че не всякога може да има добрата воля у когото трябва, нито потребната ж е л я з н а ръка, която да свързва тази тяхна пъргавина. Истина, народът ни в продължение на петстотин тежки и претежки години съумял е да запази бащината си вяра, макар и да е ставало това с доста тежки и големи жертви от негова страна. Няма съмнение, че с волята божия народът ни и в бъдеще ще съумее да запази вярата си — колко и големи да бъдат усилията на каквито и да било пропагандисти. Освен туй защо сме и ние, православното българско духовенство: само за т р е б н и к и п а т р а х и л ли? Само за с а л т а н а т и л и? Ще се борим, длъжност ни е да се борим, не можем да не се борим. Тази борба се налага на нас от званието ни, изисква се и от самият ни православен народ. Колко и да казват, че трябва да си гледаме само патрахила и требника, но бог и народът, православният български народ, не искат от нас само требник и патрахил, или само салтанати, а искат още и да бъдем б у д н и с т р а ж и, б у д н и п а з а ч и на светата православна вяра и заедно с народа мъжествено да се борим против всички тези, които се домогнуват да разклатят в народът тая света вяра, да я подкопаят. Аз съм уверен, че в тая борба народът ни ще победи най-после, но тая победа ще му коствува твърде скъпо, ще даде той може би твърде много и твърде скъпи жертви, а може би ще получи и такива рани, които винаги ще пречат на правилното му развитие и преуспяване, ако не тургат твърде начесто в премеждие самото му съществувание. . . Аз няма да скрия, че от реченото изменение на въпросният член от нашата конституция не може да не се предвижда зло, и зло голямо, и в друго отношение.

Според мене (а вярвам, че така гледат на делото всички онези българи, които искрено милеят за доброто на народът)

подобно едно изменение на казания член може да турне една студенина, да изкопае една от най-опасните пропасти между народът и престолът. . . Така съм гледал аз, господа съдии и съдебни заседатели, и така гледам аз и сега на въпросното изменение на 38-й член от нашата конституция. Та и за туй, няма да крия, аз бях длъжен и като българин, и като служител на православната българска църква, длъжен бях да говоря и частно, и публично — било в църква, било другаде — по тоя въпрос, толкова важен и за църквата, и за народът, и да указвам на злото. . . И уверявам ви, че никакви заплашвания и заканвания не би ме накарали да се отклоня от изпълнението на една такава свещена своя обязаност! Но аз не го направих, не изпълних тая си обязаност! Частно, когато ми се паднеше случай, аз изказвах открито и без стеснение своето мнение и убеждение по тоя въпрос било пред депутати, било пред правителствени службаши, било пред други граждани; но публично аз не съм говорил по него нищо. А не съм говорил, защото този именно въпрос — предлаганото изменение на речения член от конституцията — взе го в ръцете си моето началство. Негово блаженство, българският екзарх, както може би знаете, влезе в преписка с правителството по тоя въпрос, а от нас владиците в княжеството той поиска само мнението ни по него. С надлежно официално писмо аз съобщих на негово блаженство мнението си, съобщих го с всичката подобающа откровеност и решителност. Тъй щото това, което бях длъжен да не правя публично по тоя важен за народното бъдеще въпрос, аз го направих пред своето началство, което вече беше взело на себе си грижата да изравнява от името на всичкото православно българско духовенство тоя въпрос, с когото трябва. . . Аз бях напълно уверен, че моето началство ще направи по тоя въпрос всичко, що зависи от него, и че неговият глас не ще да се пренебрегне. . . Поради това аз не се считах вече в право да говоря публично каквото и да било по въпросът и да бъркам на началството си, поне дотогава, докогато се поискаше от него (от началството ми) и моето съдействие.

Ето защо, господа съдии и съдебни заседатели, аз не мога да не заявявам високо-високо, че никак не е вярно твърдението на някои от свидетелите, а особено твърдението на г-на прокурора, че известната моя една-едничка фраза в цялото ми слово е била именно за туй против държавния глава, против правителството и проч., защото и словото ми

изобщо било насочено против предлаганото от правителството изменение на 38-й член от конституцията. Реченото ми слово, цялото, от край до край, с всичките в него фрази и думи, имаше за предмет едно-едничко нещо, и именно — н а ш а т а п р а в о с л а в н а в я р а: нейните вековни борби с враговете си, големите и вековните премеждия, които е тя понесла било от тия свои врагове, било от своите собствени чада, решителното ѝ тържество и великите благотворни сетнини от запазването на тая вяра за всичките православни, а особено за нас, българите.

За голямо мое учудване, а може би и ваше, аз забележих, като вярвам да сте забележили и вие, че ми се вменява, особено от г-на прокурора, за голяма вина и самият тоя предмет, по който говорих във въпросното си слово на 14-й февруари т. г. Той, прокурорът, иска му се да ви накара да повярвате, че не само текстът на словото си аз максус съм избрал, но максус съм избрал и самият предмет на това си слово, т. е. че на 14-й февруари т. г. в рожденият ден на негово царско височество аз максус съм говорил слово за православната наша вяра и в избирането на самият тоя предмет той, прокурорът, вижда моята злонамереност против държавния глава, против годявката, против правителството и проч., и проч. Аз вече имах случай да кажа, че на 14-й февруари т. г. не максус съм избрал предметът на словото си, а говорих за православната наша вяра, защото него ден тая година беше и н е д е л я т а н а п р а в о с л а в и е т о и че д л ъ ж н о с т м и б е ш е в тоя ден, особено же в църква, на божествената литургия, да говоря за православната наша вяра. Тука ще кажа ето какво: не само в неделята на православието, но, според мене, служителите на православната българска църква трябва по-често, даже ако е възможно, всеки ден, всеки час да говорят на православният български народ за праотеческата му православна вяра и много по-силно, отколкото говорих аз на 14-й февруари т. г., да му разправят за истинността и спасителността на православието, да разкриват пред него злокобните домогвания на разни пропагандисти против тая свята праотеческа вяра и да го съветуват да пази като очите си тая вяра, както са я пазили и запазили нашите деди и прадеди в едни много потежки и мъчни за тях времена, защото в нейното запазване е неговото спасение — и временно, и вечно. . . Нуждата от такива проповеди е твърде голяма у нас, защото не е лъжа, но

неоспорима истина е, че нашата православна вяра, т. е. вярата на нашият народ, в самото наше отечество, се заплашва от много страни. Чух да ми се вменява тук за голяма вина, че съм казал в словото си това: «Папищаши и протестанти като гарвани черни са се впили в тялото на православният български народ.» И вижда се, г-н прокурорът да отдава на това нещо твърде голяма важност, да вижда в него голямо някое политическо престъпление, защото с доста голямо усърдие подканяше някои от свидетелите да кажат имало ли е такова нещо в словото ми. Аз добре помня какво съм говорил в словото си и заявявам, че подобно нещо не съм казал, тъй като аз изобщо имам навик да избягвам в словата си някои не дотам приети думи. Но когато някои от свидетелите твърдят това, та и на г-на прокурора се иска да е имало в словото ми подобно нещо, та какво от това? Ами че лъжа ли е? Лъжа ли е, че протестанти и католици или както обикновено ги наричат у нас папищаши, от много години насам са се разпълнили из цялото наше отечество и с разни позволени и непозволени средства мамят простодушният наш народ и подкопават вярата му? Лъжа ли е, че открито се хули нашата православна вяра, хулят се нашите св. икони, нашите обряди, нашите св. тайнства, самото наше св. причастие? Лъжа ли е, че разни книжки, в които се хули православието и се нарича идолопоклонство, а тайнствата и обрядите му заблуждение и суеверие, даром се раздават на нашите деца и по селата,и по градовете? Лъжа ли е, че навсякъде из отечеството ни, даже и там, дето няма нито един католик или протестантин, отварят се католически и протестантски църкви, а при тях и училища, и пансиони, в които даром се приемат нашите сиромашки деца под предлог да се възпитават и образоват уж, а всъщност — да се изневярват? Може да сте чували какво се е вършило и какво се върши в това отношение в Ямбол, в Ловеч и по много други места из отечеството ни. Па нали и тука, в самото Търново, под предлог, че имало няколко работници католици, се отвори католическа църква и се настаниха за служене в нея тамам двама католически свещеници, та беше се отворило и училище при тая църква, но благодарение на мерките, които своевременно взе тукашният училищен инспектор, това училище скоро се закри; пак нали и след това децата на търновските граждани се приглашаваха да им се преподава даром един от

европейските езици? Ами знаете ли, че враговете на нашата православна вяра в своите злостни домогвания дозволяват си да злепоставят и с името на негово царско височество? Ходили са по селата хора, които казвали на нашите простодушни селяни така: «Вашата вяра не е истинска вяра, ако беше истинска, князът щеше да бъде православен, а не католик. Ако напуснете сегашната си вяра и захванете да се наричатекатолици, князът ще ви обича много, а ние, защото сме големи приятели с князът, можем да направим тъй, щото да ви се простят всичките недобори, да ви се прости и даждието, та може и децата ви да не се вземат за войници. . . И за да стане всичко това, не ви трябва друго, а само да изпъдите сегашният си свещеник и на негово място да повикате някого от нашите, който и бадехава ще ви служи. . .»

И тези измами са сполучвали, господа съдии и съдебни заседатели! В някои села наистина са изпъждали своят православен свещеник и са прибирали католически свещеник. Това аз го говоря не от себе си и не от слухове, а го говоря на основание на писмени документи. За всичко това има, както казват, черно на бяло: има официална преписка. . . Разгърнете архивата на всяка една българска митрополия в княжеството, разгърнете архивата на св. Български синод, на Министерството на изповеданията, на Министерството на вътрешните дела — във всичките тия архиви ще намерите не един документ, не едно доказателство на подобна недостойна във всяко отношение и много вредителна за нашият православен народ деятелност, каквато свободно развиват в отечеството ни, между православният наш народ, враговете на нашата православна вяра. . . Не зная, но според мене пред вид на подобна една деятелност от страна на католици не само да бях да кажа в словото си, че те като «черни гарвани са се впили в тялото на православният български народ», но нещо и по-силно да бях да кажа за тях, не щях да сбъркам, не щеше да бъде лъжа.

Но да речем, господа съдии и съдебни заседатели, че аз максус за 14-й февруари т. г. съм избрал и текстът на словото си, и самият предмет, по който говорих в него; да речем, че с това си слово аз наистина съм искал да извърша онези куп

страшни политически престъпления, на които указва г-н прокурора, и че за постигването на такава една важна и ужасна цел във всичкото си това дълго слово аз съм употребил известната едничка фраза. Дека е собствено престъпността на тая фраза? В нея няма нито едно от указаните престъпления. Поне, както и сам и чухте, на запитванията от страна и на г-на прокурора, и на почитаемия съд, и на защитниците ми — нито един от свидетелите не каза, че е чул от мене да съм подбуждал в словото си, с каквито и да било думи и фрази, населението на бунт, или да съм споменувал името на княза и изрично, поне с една дума, да съм изказвал хули и клевети против него, или да съм споменувал за конституция, или за годявка и проч., и проч. — нищо подобно не са чули от мене свидетелите да съм казвал в словото си на 14-й февруари т. г. И това те изповядаха и потвърдиха нееднаж, а много пъти тука пред вас. Но при всичко това пак чух да се казва и твърди, че речената моя една-едничка фраза в словото ми, а чрез нея и самото ми слово били и против държавния глава, и против правителството, и против конституция и проч. На какво основание се твърди подобно нещо от същите тия лица, които изповядват, че не са чули в словото ми нещо нито за бунт, нито за княз, нито за правителство и проч? Мъчно и според мене невъзможно щеше да бъде на човека да се сети на какво основание става това, ако не беше следующето обстоятелство: когато свидетелите казваха: «Не чух да се говори в словото за правителство; не чух да се споменува за бунт; не чух Климент да споменува за княза, или за конституция» и проч. — те старателно биваха запитвани. «А ми как заключя той (разпитваният свидетел), към кого се отнася текстът и еди-кое място от словото?» Или: «Как предполага той (свидетеля), като кого е искал да докачи владиката с еди-кое изречение?» Или: «За кого разбира той (свидетеля) да се отнасяла еди-коя дума в словото?» Както виждате, господа съдии и съдебни заседатели, излиза, че не на основание на изрично изказани от мене работи, а на основание на някакви си предположения тия свидетели твърдят, че известната ни фраза, а чрез нея и цялото ми слово било бунтовническо, било и против княз, и против правителство, и против годявка, и

против изменение на конституция, и проч., и проч. . . . В това отношение се отиде даже дотам, щото се разпитваха свидетелите и «какъв ми е бил тонът, какви са били движенията ми», когато съм казвал словото си, и макар някои от свидетелите и да заявиха, че «тонът и движенията са били такива, с каквито изобщо митрополит Климент говори словата», но пък и в тонът ми, и в движенията ми се предполага престъпление, или доказателство на престъпление. Но забележете, господа съдии и съдебни заседатели, че и предположението не е еднакво у всички тия свидетели. Един предполага да е разбрал, че словото ми било изобщо против правителството; друг, че било против княза и годявката му; трети, че било против изменението на конституцията; четвърти, че било против изборите, и т. н., както вече чухте. . . Колкото са тия свидетели, толкова и разни предположения относително словото ми. Ами че защо фразата ми, словото ми, тонът и движенията ми да породят не еднакво, а толкова разнообразни предположения, у всекиго от тия свидетели различно? Самите тия свидетели, а също и сам г-н прокурорът се изказаха доста ясно и в това отношение. Те казваха, че всички тия въпроси — изменението на конституцията, годявката, изборите и проч. — били по него време «въпроси на денят», а според думите на г-на прокурора, от тези въпроси на денят враговете на България поискали да се възползуват за постигване на своите пъклени цели, а пък към тези врагове са се присъединили и някои от нашето българско духовенство, т. е. аз. Ще рече, тия свидетели били предразположени, надявали са се, очаквали да чуят от мене слово против тия «въпроси на денят», всеки един от тях е имал известно душевно настроение, преди още да наченя словото си, и съобразно с това си душевно настроение, във всяка една моя дума или фраза, особено остричка, предполагал е нещо особено, виждал е даже и в тонът ми, в движенията ми нещо против някои от въпросите на денят. Даже един от тия свидетели има наивността да заяви тука пред вас, че той, щом чул текстът, разбрал, че аз ще говоря против правителството, против княза, против изменението на конституцията и проч., и проч. Добре! Но крив ли съм аз, че десетина души от присъствуващите в църква на 14-й февруари т. г. слушали словото ми с известно предразположение, с известно душевно настроение и са изнесли от

словото ми не, но от една-едничка в него фраза, нека прибавя — и от тонът, и движенията ми, — един едно предположение, друг друго? Та може ли, справедливо ли е, съгласно ли е със здравият разум на основание не на факти, не на изказани от мене думи, а само на едни предположения, и то не на еднакви, каквито някои от моите слушатели, по своето душевно настроение и предразположение, са изнесли от словото ми, да се вадят онези куп ужасни престъпления, каквито г-н прокурорът така ревностно се сили да струпа върху ми? Това ще го реши вашата съвест, господа съдии и съдебни заседатели.

Но към кого наистина се отнася фразата ми? Мнозина от свидетелите, а най-повече г-н прокурорът, твърдят, че тя не можела да се отнася към никого другиго освен към княза и към министра Стамболова, защото най-високо положение в страната завзема князът, а пък под думите «най-голям патриот» не можело да се разбира друг освен Стамболов. При всичко че някои от същите тия свидетели оспорваха това твърдение, като заявиха, че моята фраза се отнася и към тях самите, а също и към депутатите, защото и те завземат видно положение в страната, и те са хора с доказан патриотизъм, но г-н прокурорът си остана на своето. Моите защитници, както и някои от свидетелите доста сполучливо разясниха, че нищо от тая фраза не може да се отнася нито към държавния глава, нито към Стамболова, нито към някои други известни високопоставени лица. Същото заявявам и аз. Нищо от словото ми, нищо от фразата ми, както и да бъде тя преиначена и каквито добавки и да се правят на нея, не се отнася нито към княз, нито към министри, нито към депутати, а много работи от словото ми и самата ми въпросна фраза, цяла целеничка, се отнасят към всички ония, които така или инак, нарочно и съзнателно, или само по подражание, за мода, показват незачитане към вярата на народът, към православието, правят посегателство на него, подкопават го. Кои са те? Църковният проповедник не указва на лица, той указва на дела и на добрите или лоши сетнини от тия дела. А от кого се вършат те, това е работа на съвестта на всекиго. На когото съвестта не е чиста относително зачитането вярата на народът ни, той нека взема за своя сметка не само фразата ми, но, ако обича, и цялото ми слово. . .

Фразата ми, господа съдии и съдебни заседатели, състои

от общи думи, както заявиха и някои от свидетелите, а също и защитниците ми. Тя не се отнася към никого лично и частно, но в същото време тя може да бъде отнесена и към мене, и към вас, и към трети, и към четвърти, ако ние вършиме онова, против което е насочено изобличението. Такава форма на изражение се употребява твърде начесто и в обикновеният наш говор, когато искаме да усилим туй, което твърдим. «Който и да ми говори, ако ще и бащи ми да излезе от гробът, няма да послушам». . . Или: «Ако ще и господ да слезе от небето. . . няма да повярвам. . .» Така да се изражаваме е нещо обикновено у нас. Тази форма се употребява твърде начесто и в ораторската реч (което, вярвам, ще подтвърди и г-н прокурора), особено же в духовната или църковна реч, толкоз повече, че църковните служители имат превъзходен пример, за това в посланията на апостола Павла (I Кор. гл. 13, ст. 1,2 и 3; Галат. 1, ст. 8). В словата си аз често съм употребявал тая форма, както указаха и защитниците ми. В словото си же на 14 февруари т. г., което имаше за предмет, както вече казах, значението на нашта св. православна вяра за съществуването и преуспяването на нашият народ, особено в онова място от това си слово, дето съветувах православните си слушатели да пазят като очите си бащината си православна вяра и да не слушат никого, който би ги отклонявал от тая вяра, аз имах силни причини да употребя тая форма, за да усиля казването си. За никого не е скрито, господа съдии и съдебни заседатели, може и на вас самите да е много добре известно, че всички тия, които са ходили между народа ни и които ходят да подкопават, така или инак, вярата му, представляват се за народни доброжелатели, трудили са се и се трудят да уверят простото население, че вършат това от чист патриотизъм, че го вършат в името на някакви си истински народни интереси; за доброто на народът. . .Никой от тях не се е издавал и не се издава за прост или за нещо долен, а всички се продават за хора със значение и влияние, за хора, които се ползуват не само с доверието, но и с голямото приятелство на много високопоставени лица, та даже и с приятелството на самият ни държавен глава. . . Мнозина от тия пропагандисти може и никогаж да не са виждали някое високопоставено лице, та и да нямат в нито една обществена или държавна работа ни най-малко значение и влияние, но пред простото население

те се всички продават за хора със значение и влияние. Защо? Защото така по-лесно се омайва и измамва простият човек. . .

От друга страна, не ми е истинен и този печален факт, че мнозина от нас, както казах и в словото си, които не сме нито протестанти, нито католици и които — било по развитието си, било по положението си в обществото и в държавата — стоим по-горе от простото население и имаме известно значение и влияние в общите и в държавни работи, показваме явно незачитане към вярата на народът и даже при известни случаи открито се подиграваме с нейните наредби? Освен туй и някои обществени и правителствени чиновници, когато са отивали за работа по селата, позволявали са си пред селяните открито да се глумят и се подиграват и с вярата ни, и с честният кръст, и със св. причастие и проч. . . за което ще се намерят не едно оплакване от страна на селяните не само до митрополиите, но и до местните граждански власти, та даже и до надлежните министерства. . . Ето кои и какво имах аз пред вид, когато казах в словото си известната въпросна фраза, господа съдии и съдебни заседатели! Както знаете, неоспорима истина е, че примерът на хора, които имат известно развитие и известно значение и влияние в обществото и в държавата, бива винаги повече з а р а з и т е л е н, отколкото примерът на прости хора и без всяко значение и влияние. Затуй свещена длъжност е на всеки служител на православната българска църква да изобличава с по-голяма строгост поведението на такива именно развити и със значение и влияние хора, ако това тяхно поведение причинява съблазън между населението и разклаща, подкопава в него вярата му. . . Чух да се каза тука, че това, дето в словото си съм осъдил даването у нас на балове и през велики пости, било нарочно казано за тукашните господа офицери, тъй като те в него именно ден, на 14-й февруари т.г.,в първата неделя на великия пост, назначили б а л. Това не е вярно.

Когато казвах словото си на 14-й февруари т. г., аз не знаях, че него ден господа офицерите назначили бал, а споменах за балове и осъдих даването на балове през велики пости, като имах пред вид това, което се вършеше тука, в Търново, миналата година.

На няколко пъти миналата година през велики пости се даваха тука балове, по повод на което мнозина от тукашните граждани дохождаха в митрополията да ми казват: «Защо мълчиш, дядо владико! И великите пости не се зачитат вече. . .

Защо не поговориш за това в църква, та да се спрат баловете през великите пости. . .?» Аз и миналата година на един-два пъти говорих нещо по повод на това в словата си,но и тая година, в първата неделя на великият пост, именно това имах пред вид, когато споменах във въпросното си слово за балове. Но, ако да знаях, че нашите господа офицери в него ден назначили бал, признавам се откровено, аз в словото си щях да говоря за това много по-остро, щях да изоблича даването на балове през велики пости много по-строго, защото, ако всеки българин е длъжен да почита вярата на народът и нейните постановления, нашите господа офицери са още повече длъжни да показват дълбоко почитание към тая вяра и наредбите ѝ не само за това, че те именно трябва да разбират най-добре великото значение на вярата и че в техните ръце народът поверява хилядите си отбор синове, но още и за туй, че те, господа офицерите, справедливо се ползуват с доверие, почитание и влияние между народът, та техният пример в това отношение може да бъде твърде съблазнителен и заразителен не само за техните подчинени, но и за цялото общество. . .

И така, господа съдии и съдебни заседатели, нито фразата ми, нито нещо от словото ми е било против негово ц. височество или против правителството, или против някого от министрите, или против изменението на конституцията, нито против годявката на княза, нито против избори, нито против депутати и проч. Ако някои от свидетелите постоянствуваха и постоянствуват да твърдят, един, че фразата ми и едвам ли не цялото ми слово, даже и тонът ми, били именно против княза, друг — против правителството и пр., и пр., това те правят, както казах и както и вие сами чухте, не на основание на фактове, не на основание на изрично изказани от мене работи, а го правят на основание на предположения, каквито всеки един от тях, според своето душевно настроение, е изнесъл от словото ми. . .

Но, господа съдии и съдебни заседатели, ако отидем на предположения, в словото ми има и други такива работи, за които някой може да бъде душевно настроен и следователно да твърди, че те са не само против държавния глава и проч., но и против всичките наши наредби, против целият наш обществен и държавен строй. И наистина, ако въпросната ми фраза е толкова престъпна, какво трябва да се каже за следующето в словото ми: «С подобно незачитане,

с подобни свои глумления и подигравки с вярата на народът ние дълбоко оскърбяваме народът си. Какво зло сме виждали и виждаме от него? На своите юначни рамене той носи и крепи държавата. Той не знае почивка ни денем, ни нощем.» От постоянен и тежък труд ръцете му са покрити с пришки и мазоли. А пък от този негов тежък труд, от неговата сиромашка хапка се ползуваме и поддържаме ние всички — обществени, църковни и държавни служители, както и всички други съсловия. . . Той няма нашите радости и удоволствия, нашите развлечения, нашите ресторанти и клубове, няма нашите разходки, музика. . . няма нашите театри, вечеринки и балове. . . единствената негова радост, единственото негово утешение е вярата. Във вярата именно народът ни е намирал винаги и намира истинско утешение в своите страдания; истинско и мощно насърчаване в своите несполуки и предприятия. . . Тя му е служила и служи за единствен спасителен източник, от който той е черпал и черпи нравствени сили за труд, борба и подвизи. . . Тя му е вдъхвала и вдъхва съзнание на обязаностите му спрямо общото добро, спрямо общото отечество, спрямо държавата. . . Тя е, която го е правила и прави да бъде готов всяка минута с радост да жертвува мило и драго, самите си чада, самият си живот за общото добро, за доброто на държавата. . . Защо прочее да го наскърбяваме в най-скъпите му и свещени чувства? Защо да тъпчим и да се подиграваме с това, което той толкова много почита и което от векове е било и е за него най-свещено и драгоценно. . .?

Всеки е свободен, господа съдии и съдебни заседатели, да прави каквито обича предположения, съгласно личните си душевни настроения. Аз не мога да бъде господар на прищевките, нито на душевните настроения и предразположения на тогоз и оногоз. Със словото си на 14-й февруари т. г., на православната неделя, аз изпълних една свещена своя длъжност, каквато като скромен служител на православната българска църква имах и имам не само към св. наша православна вяра и към православното свое паство, но и към държавата.

Ето, господа съдии и съдебни заседатели, което имах и което мога да кажа за свое оправдание.

Вие чухте обвинителният акт, с който съм привлечен на

тая скамейка, чухте показанията на свидетелите, обвинителната реч на г-на прокурора, чухте обясненията, възраженията и опровержения, които направиха моите защитници на тия показания и на тая реч, чухте и словото ми, а също и моите обяснения по него и по обвиненията за него. Сега остава на вас да оцените всичко това с надлежното безпристрастие и да се произнесете дали в словото ми, или в каквато и да било негова фраза има и сянка от онези куп престъпления, каквито се приписват на мене, че съм извършил с реченото си слово. Аз не мога да зная вашето убеждение, нито мога да предвидя вашето решение, но себе си познавам за невинен и съм напълно уверен, че ако се поведете по указанията на съвестта си, и вие ще ме признаете за такъв и вашият в е р д и к т ще бъде оправдателен. Но аз не ще се смутя, не ще да се обезпокоя ни най-малко, ако ме и осъдите. Със същото благодарение и със същото душевно спокойствие аз ще посрещна и осъждането, с каквото би посрещнал и оправданието. Нито името ми, нито санът ми ще пострадат нещо, ако би да ме осъдите, защото аз съм невинен, съвестта ми е чиста и спокойна. А нито е унижение, нито е позор за оногова, когото осъждат за работи, в които той не е никак виноват. Апостолите ги хулеха, гонеха и затваряха в тъмници, а те се радваха и пееха славословия. . .

Колкото за тези, които са причина, за да бъда привлечен на тая скамейка, ще кажа, че те направиха това, за да се отърват от преследването на законите и от наказанието, което им предстои, задето подритнаха правителство, потъпкаха закони и като турнаха своят произвол и своето самоуправство по-горе от всеки закон и власт, извлякоха ме така престъпнически от митрополитският ми дом и ме завлякоха в манастирът. Не им се сърдя, не ги осъждам; напротив, желая им всевъзможни добрини, а най-много им желая да бъдат във всичките свои работи и предприятия така чисти и спокойни в съвестта си, както аз съм в тая минута, и от цяла душа и сърце моля и ще моля всеблагаго бога да им прости това беззаконие, което те извършиха и вършат против мене.

ПИСМА

[ДО ЙОСИФ Г. ДАЙНЕЛОВ]

1

Любезний друже!

Думат, че скръб или печални размишления всегда биват предвестници на неограничена радост. Това съм го чувал от мнозина, но не бях уверен в истинността на тая видумка, и не щях да съм уверен, ако по завчерашний случай не ми доказа, че това е не видумка, но чиста истина:

В понеделник, 27-го юлиа, аз се пробудих много рано, еще пред зора, и след като се окъпах в морская баня, утидох да се разхождам по градина.* Утро беше очаровително: на въсток блестееше пурпурова зора, коя се виждаше, като да се старай със свое бледно-ярко сияние да придаде еще по-голяма приятност утру, чрез кое да приготви счастлив дневен път на царствующее слънце; звезди, уплашени от величие зори, бягаха с неимоверна бързина и ся изгубваха в необозримая небесна глъбина; месяц, кой с всички си сили стараеше се да остане непобедим, бледнееше от минута на минута и, в отчаяние, проваждаше против зора силния западни ветрове, кои, колко и да се трудеха за независимост своего повелителя, но от величественния и, за них, грозния погледи на зора, изгубваха мъжество си и като умеряваха свои грозни стремления, тихо разлюляваха дръвесния листи, на кои шум се съдружаваше с, очаровающи слух, птичи журчания; море, тежко разлюлявано от тихое веяния на западни ветрове, показваше свои малки вълни, кои приличаха на бели лебеди с гордо издигнати глави; с една реч, утро беше очаровително!

* От 18-го юлиа ний утидохме да живеймe в един дом, кой е далеч от Одеса 1 час. Този дом принадлежи Архиерею и е забиколен с прекрасни градини, от кои една се простира до море на кое има устроени няколко бани. На 29-го августа ще се върнем в Одеса.

Не знам защо, аз не чувствувах тая очарователност. Колко и да се стараех, за да се поразвеселя в това утро, не беше възможно, защо сърце ми беше изпълнено от неизвестна мне горест. . . Всички приятности на това утро привеждаха ме в по-голяма задумчивост и аз с удивление сам себя питах: защо съм печален в тая сутрена? Защо не чувствовам тия приятности, на кои друг път не можах да се насладя?. . . На тия въпроси, като не можах да намеря ни един ответ, ходех унило и неохотно по градина. . . В таквоз положение се нахождах до тогаз, докогато зора не отвори величествения възточни двери, от кои се показа горделивое слънце, увенчано с разноцветни блестящи венци. Негово появление пробуди в сърце ми заспалая мисл: да ида да се разхождам из Одеса! Тая мисл бързо се усили, и аз, като разбудих едного от мои съвъзпитаници на имя Димитрия Енчева (кого може да познавате) отправих се с него заедно към града. Во время на това ни късо пътувание аз запитах моего спътника:

— Защо съм тъй невесел тая сутрена?

— Защото ще бъдеш весел — каза ми он.

— Това е бабишка видумка, и аз не вярвам в нея — казах аз със смях.

— Ще се увериш — каза он решително.

След този разговор ний се заловихми за другий и тъй незаметно влязохме в Одеса, де, след като пихме чай в един трактир, утидохме на Булвар да слушаме царская музика. От Булвар утидохме в Казенний сад, да се разхождаме. Кога ний правехме разходка си, срещна ни г-н Петраки Ганевич, кой, след като ни поздрави, каза: имате писмо от Цариград — и с тия думи подаде ми едно писмо. . . Друже! В състояние ли е някой да изкаже каква радост ме облада, като видях, че то писмо е от Вас? Колко и да е добре подострено перо му, колко и да е с привлекателно красноречие, пак не ще може. За то и аз, като познавам, че не съм в сила ни $^1/_{10}$ част от радостта си, коя чувствовах и чувствовам, да опиша, не се и зауземам; а в утешение за тая моя слабост аз се насланям на ваша увереност в моя, към Вас, привязаност! И тъй пословица: «Печал е предвестница на радост» съвършено се оправда от моя задумчивост, коя произхождаше не знам от що, и от моя неограниченна радост, коя ми причини Ваше драгоценно, за мене, писмо, от 25-го юлиа.

И днес утро е тъй приятно, както и то, кое Ви по-горе описах. Разлика е само тя, че аз сега чувствовам всички прият-

ности на това очаровително утро, и с необикновено жаден слух слушам звучния песни с л а в е я, кой, за да придаде по-голяма приятност утру, не щади ни изкуства, ни прелъстни гармонии, но седящ на клонесто и с листи покрито дърво, кое се нахожда сред градина и под кое аз седя та Ви писвам, разлива по всичка окръжност свои пленителни мелонии! При всички тия приятности, внушаеми от самая природа, мое сърце се изпълня с необикновена радост, коя ме принудява тъй много да Ви се разпространя в писмо си, и да Ви моля, да Вий, като гледате от гордаго Таксима възхождение и захождение слънчено, на кое картина се изображава в Черно и Мраморно море, и на коя (картина) око человеческо не може да гледа без удивление и удоволствие, като гледате думам тая удивителна картина и се веселите в тия утренни и вечерни приятности, споменувайте и меня!. . . Надям се, че без утехчение ще прочитате това ми писмо, кое със своя пространност може да ви отвлече от по-важен (може бит) предмет, и да Ви наскучи.

Новини, извините, няма.

Друже! Със сърдечно прискърбие съм длъжен да кажа, че Семинария никак не съответствува на наши надежди, и никак не е съобразна с наши (български) стремления!. . . Тая несъответственост и тая несъобразност привеждат ни в униние! А това униние е пагубно за наше драгоценно време!! Най-главния науки се преподават с твърде странен образ: «учи от тук до тук»! А разбираш ли що се говори в то «от тук до тук» никой не те пита!! Ний, научени в България да ни се разказва във всяки един урок какъв би то ни бил, не преставаме да питаме професори. . .

[28 юни 1859]

2

Друже!

Ваше писмо от 12-того с голяма радост приех. Да, и аз тъй казвам: Дано бог вразуми тукашния българе. Вий просите позволение да ги обнародвате. Това го желая не само аз, но всички мои съвъзпитанници. Но какво последствие това ще има? Народное (българско) мнение за Палаузовци и други ще се промени. Който имаше надежда от них, ще я изгуби на веки. Цариградское Общество може да се оскърби и, защото

Палаузов има голямо влияние на тукашний епископ, може и ний да пострадайме не малко. Но кога да е, то ще бъде, те не ще си останат без награда.

Даже и сами руси казват, че Палаузовци, ако са хора, наша участ не щяла да бъде такваз. . . Колко има да Ви писвам, но. . .

«Книжици» от 1859 г. сме получили само до 22 №, а повече не сме. Днес аз сам ходих при Палаузова и го попитах за «Книжици». Той каза, че не му пратили още в Цариград.

Някой си мъдрейши цареграждани, побуждени не знам от какво, писали тукашному Обществу, че ний сме имали кореспонденция с Цанкова и поръчват да ни постегнат малко и да не ни позволяват да имаме кореспонденция с Цанкова!!!! Един от тия мъдреци бил, както казват, г о с п о д и н З о л о т о в и ч!

Ний затова, както и за «Книжици», писахме на Цариградско Общество и се подписахме всички. Не зная дали не ще ни се разсърди Цариградско Общество. Ако догадите таквоз нещо, моля, пишете ми.

Не можа да намеря слова, с които да виразя радост си, коя почувствувах, като чух за то събитие, кое се случило в Цариград на 3-й априлия. Но само аз ли се радвах и радвам? Не. Всички мои съвъзпитанници се радваха и се радват. Три дни наред ний правихме веселие. Първо у дома цяла нощ не се прекъсаха българския песни; сетне у г-н Раковскови[1] де целий ден българская гайда не млъкна. С нас заедно се радват и наши професори. Кога отидохме в клас на урок, професор словесности дойде при нас, поздрави ни с «Христос въскресе» и като се обърна към русчета, каза им: «Радуйтесь, господа! Вместе с Хростом воскресают и болгаре!» «Ура» кое излезе от наши уста, заглуши думи му.

Нека, нека падат гърци! Доволно е дето ни мъчиха. Гледам в «Цар. Вестник», че цариградския гърци — владици много взели да се подмазват на българи. Дано българи не са прелъстят! С фанариоти чак тогаз трябва да имаме добри сношения, когато стъпим на шия им.

Сега редактор на «Бълг. книжици» е г-н Бурмов. Той може да ги е променил. Ами Цанков и той издава ли книжици? Има ли за вестника си спомоществователи? Струва ми се,

---

[1] Трябва да знаете, че г-н Раковский беше хванал една къща за цяла година. Сега в нея живеят три сливненчета и г-ну Раковскому нищо не плащат.

че той ще се оправдай, т. е. ще докаже, че негова цел е висока и добра. Дай, боже, да е тъй! Тогаз вместо да назовават Цанкова Йуда, както правеха до сега, ще начнат да го хвалят до небеса. Дано се сбъди това! Ако се сбъди, Цанков ще заслужи, справедливо, голяма благодарност, както от съвременници си, тъй и от потомци си. . . Дай, боже!

Радвам се, като чувам, че против язик ми на «Несчастная фамилия» ще се отговорят. Дано се отговорят и поправят погрешки ми. Никой без погрешки не бива. Няма съмнение, че те в меня са много.

Българска граматика никъде не съм учил; всичко що знам за българский язик, слушал съм го от г-на Раковскаго; но в моя полза остана само то, кое можих да разбера. Защо г-н Раковский много устранено хортува за българский язик. Тъй например той доказва, че местоимение «аз» не е нищо друго, освен отрицателна частица, защо като рече чиляк «аз» той отрицава всичко друго и се усредоточава само на себя си.

Той, кой отговори против язик ми, ще ме одължи много и аз от душа ща му благодаря.

Ако не сте дали писмо г. Тошкову, моля Ви не му го давайте. Вижте дано «Несчастная фамилия», на коя Ви провождам и окончание ѝ, се помести в «Б(ългарски) книжици».

Един мой съвъзпитанник и приятел беше проводил заедно с моя «Царица Семирамида» малко превод за възпитанието. Пишете ми моля дали са го вместили в «Б. К.», за да го успокоя. Также и на оная статия от Свищов — нещо за «Критиката», — ако се появи критика във в. «България», явете ми.

В Одеский вестник се помещават таквизи статии касателно за Турция, щото. . .

Това писмо ще Ви го вручи един мой приятел, кой по важни причини се връща от Киев. Имайте го, моля, както мене, т. е. бъдете му друг.

Прощавай, друже! Днес е Гергевден: ща ида да се тегля. . . да видя колко оки ще дода. . .

Тамам 40 оки додох!

Ваш жарколюбящий друг
В. Друмев

23-го априлия
1860, Одеса

Друже!

Надежда, че ще получа от Вас писмо тази неделя, до толкоз беше силна, щото като не получих, стана ми твърде криво. Уверен съм, че ако някоя работа не Ви е възпряла, Вий бихте ми писали.

В тази неделя до днес още не сме получили «Ц. Вестник» и не знайме какви новини има в Цариград и по България. С голямо нетърпение чакаме да чуйме, че милостивий султан позволил да се ръкоположи българский патриарх. Колко радостна ще бъде тя минута! Да, радостна, но само за нас; а за гърци — най-горка. . .

Ний всички се радваме за дето не сте пустили г-на Рачинскаго в българский метох. Вероятно негова милост щеше да придумва добродушния българи да преклонят пак глава на ц(ариградски) гръцки патриарх. Какъв неблагороден постъпък от страна на един славянофил!. . . Без съмнение нихна (руска) цел е някоя тайна и опасна за нас. Тъй! Но друг път ще говорим за това.

В тия дни се скарахме добре с тукашное общество. На това скарване друг път ще Ви опиша подробности му. Тук ще Ви кажа само, че тукашное общество до толкоз се разгневи на нас, щото каза: «Ще се постарайме да ви изпратим назад!» Нищо не можите ни направи! — казахме им ний и излязохме на двора. Те викаха, кряскаха, най-после станаха, та си отидоха. Те се канят да ни направят нещо. Ще могат ли? Никога!

Вчера ходихме пак да ищим от Палаузова «Книжици». Той се намуси, поизгледа криво-криво и каза: «Не са ми проводили «Книжици» от Ц(ари)град.»

В миналая събота получихме от г-на Раковскаго едно общо на всички ни писмо, кое тъй ни зарадва, щото. . . не знам как да ви опиша тази наша радост. Г-н Раковский е в Белград. Горский му пътник е съвършено излязъл от печат.«Асен» се нахожда под печат, также той съчинил две брошурки, кои се нахождат также под печат. Но най-главно и най-важное за всички българе е то, че г-н Раковский като минувал през Молдавия и Влахия, намерил една българска книга, писана 100 години преди Христа. Този безценен за нас памятник ще бъде причина на много открития, касателно за българская писменост. Г-н Раковский до толкоз се радва от тази безценна книга, щото нам пише: «Радвайте се, бъл-

гаре! Наша писменост се откри!. . . Пейте, играйте и се веселете! . . .»

В миналая неделя получих от сестрино си момче писмо. То е в Цариград и се старай да постъпи в Медицинское (Галата) Сарайско училище. Не зная дали ще успей в предприятие си. Никой не го познава и няма средства!. . . Кой ще му съдействува?

Моля Ви, друже, дайте му това приключено писмо.

Аз всѐ още се надявам за шумненски новини, кои г-н Петраки обеща да ми съобщи. Вярно, той ги е забравил?

Г-н Цанков неужели не отвеща на статия ми против него? Или Вий крийте от меня?

Г-н Бурмов твърде неудачно направил съчинение си: «За разпространението и проч. на христ(иянската) вяра между бълг(арите) » По Шафарика да се води и да доказва, че Венелин не е сторил за наша история толкоз полза, колкото е сторил Шафарик!. . . И това го доказва г-н Бурмов без доказателства. . .

Чуваме тук, че г-н Бурмов се помирил с г-на Цанкова. . . Истина ли е?

Ваш жарколюбящий
В. Друмев

20-го мая
1860, Одеса

Моля Ви постарайте се да се вмести статия ми ако е възможно.

Г-н Кривдолюбов бил Петкович, одеский лицеист. Той не зная от де узнал имя ми. Поскарахме се малко. . . но нищо. Той се закани да прати една статия, с коя да ме съсипе! До сега не се явява.

1860, 20-го мая

4

Любезний друже!

Наистина много бях на мисъл, като не получавах от Вас писмо. Предполагах разни причини за мълчание Ви. Наконец 15-го сего, за мое велика радост принесоха ми от г-на Палаузова мааза писмо, кое аз няколко пъти целунах. То беще от Вас. Мое удивление не беше малко, като видях, че Вий сте

го писали 31-го мая, а аз го получих 15-го юниа! Но г-н Палаузово момче ми обясни, че отколе стояло в мааза им то писмо. Чудно нещо! Повече от 5 пътя ходих у г-н Палаузови да го питам за писмо. Той все ми думаше, че нямам писмо, а то излазя, че съм имал!. . .

Жалко, друже, че толкоз время стана, ний не сме получили още «Б(ългарски) книжици»! Г-н Палаузов ту се крий от нас, ту се казва да е болен, ту се обещава, че сам ще ни донисе «Книжици». . . но все лъже. Защо прави тъй — дявол го знай! Вярно може да ги е дал другиму. . .

Да, друже. Нихна милост вършат работи само за собствени си интереси и са много далеч от да правят полза народу си. Не ща да казвам колко зло са те сторили нам, как са се старали да ни правят препятствия, за да не напредваме. . . «Ако да не бяха Палаузовци», каза нам през дъняс един учен и много богат русец, «сега във всяко заведение учебно щеше да има по 25 души. . . не само в Семинария. . .» Ний го помолихме да ни разкаже какво те правят, но той умълча; съветува ни само да наблюдаваме всякий един път, като додат те при нас какво ще хортуват.

Те (Палаузовци) желаят да бъдат князове и помещици в България! . . .Но кога? — На второ пришествие!! Жалко, жалко!

Ний се карахме, според като Ви бях писал с г-на Тошковича не за друго, но защото негова милост иска каквото той поръча, таквоз ний да ядем. На това причина беше наший повар. Негова милост (повара) беше начнал да иска да му се дава то, каквото и нам дава, без да смята, че той не е ученик и освен това взема на месяц по 12 рубли. Ний му се смяхме няколко време, но той почна с нас да се отнася тъй гордо, щото ний се принудихме да го изпъдим от наши комнати и да му запретим да не дохожда при нас. Той отиде в кухня си и там се скара с едного служителя. Те начнаха да се бият и наш повар като грабва един нож (поварский, 6 пръста широк) замахва с него на противника си. За щастие един от мои другари свари да го удари в ръка с една дебела сопа. Нож падна и малко нещо нарани служителя в ръка. . . Тогаз ний забрахме, та се скарахме с него. Той се уплаши и отиде при Тошковича да се моли за защища. Тошкович доде и се начна та сцена, коя Ви съобщих в предишно си писмо.

Но друго по-занимателно произшествие се случи в тия дни у нас. Отколе, още в онази година, ний се мъчихме да

променим надзирателя си. Архиерея, ректора и всички други бяха се съгласили на това и се обещаха наместо русец пак г-на Раковскаго или другиго учен българина да поставят над нас. Но г-да Палаузовци се съпротивиха на това и би нихна воля!. . . В тия дни наш надзирател, надуман от г-н Палаузова и Тошкова, поиска му се да ни укриви пред ректора. С тази цел той начна да писва рапорти против нас. Ний не утърпехме и в то време, кога той се хвалеше, че взел позволение от г-на Палаузова да ни угнетява колко иска, ний му подадохме една записка, в коя с приятна учтивост го молехме да се откаже от надзирателска си длъжност и да се удали от нас, ако не иска да му се повтори Белградская сцена. (Тряба да знайте, че наш надзирател, като бил в Сърбия професор в Белградская Академия, тъй грубо се обхождал с ученици си, щото те взели, та го хвърлили от прозърца навън). И слава богу, това му подействува. . . Сега над нас е друг надзирател и много добре се обхожда с нас. Но за то как се сърдят г-н Палаузов и г-н Тошкович!!! Те знаят... нека се сърдят!

Радвам се за дето постъпил Друмчо. Много благодаря на г-на Петракя, както и на г-на Христакя за дето ще му спомогнат тази година! Кажете им, че нихна благотворителност не ще остане без награда. Искам да пиша на г-на Петракя, но чакам да изпълни той обещание си. . . т. е. да ми пише, според както се беше обещал.

Моля Ви, ако видите Димитра Константинова, питайте го защо ми не пише, като аз съм му писал 4 писма!

Когато имате време занесете моля този ми превод при г-на Бурмова и го молете да го вмести, ако го бива.

Ваш жарколюбящий друг
Василий Друмев

18-го юниа
1860, Одеса

5

Любезний друже!

В миналая събота Ви писах; но като по случай и в тая събота се случи пътник за града Ви, реших се пак да Ви пиша.

С радост Ви явявам, че едвам по-завчера получихме «Бълг(арски) книжици» до 8 № от 1860 г. Слава богу! Жал че г-н Палаузов никак не се признава за виновен, дето «Б(ългарски)

книжици» се забавиха тъй дълго. Той казва, че употребил всички усилия, за да ги вземе от цензура, та едвам сега ги взел! За чудене нещо! Приказчик му еще пред месец ми каза, че давно има откак няколко № са взети от цензора; а почтений Палаузов лъже. Ний го молихме друг път да полага по-голямо старание, за да ги взема с время от цензора. . . Той се усеща, че да видим. . .

От понеделник насам дошел съм с няколко от съвъзпитаници си на манастир, в кого бях и в миналая година. В това время в Одеса се подига такъвзи прах, щото не може да се излезе на пътя. Тук на манастиря много добре се прекарват дългия летни дни. Лозя и гори, от кои е обиколен манастир, припомниват ми Шумен и почти цяла България. . .

В миналая неделя Ви проводих малко превод «Нравствени разсъждения». Ако г-н Бурмов поиска да го вмести в «Бълг(арски) Книжици», молете го после заглавие да тури: «Посвящават се Н. Мироновичу Тошкову». Аз щях да пиша, та съм забравил.

Вий ми писвате, че «Несчастна фамилия» днес утре ще се вмести в «Б(ългарски) книжици». Моля Ви, ако не са наченали да я вмещават, затрийте име ми и «Възпитаника О. Д. семинарии». Оставете само «В. Д.».

От г-на Раковски няма още писмо.

Скоро ли ще почне да излазя «Цариградски вестник»?

Неуже ли никак няма надежда да се примират Цанков и Бурмов? Наистина жалко! Какво иска още г-н Цанков? Много ми казват, че негова цел е висока и много благодетелна, но не е ли достигнал още? Слава богу, гърци се уничтожиха.

Какво ли е станало с сватаго Венеамина?!

Ваш жарколюбящий друг
Василий Друмев

25-го юниа
1860, Одеса

[ДО Г. С. РАКОВСКИ]

6

Господин Раковский!

С прискърбие вземам да Ви пиша за предмет, кой, ако не Ви наскърби, както наскърби нас, то барим не ще ви се покаже добър.

Г-н Н. Х. Палаузов се научил, че Вий сте взели от важни тук лица рекомендателни писма, с кои щели сте да се явите в Петербург. Този Н. Х. П. не можал да търпи и написал Строгонову, че не сторили добре дето Ви дали писма; защото Вие сте биле враг на Русия, написали сте брошура «Пресел(ение) на бълг(ари) в Рус(ия)» и проч. Той Ви описвал много черни краски. Впрочем това не е за чудене, защото таквоз свойство има Н. Х. Палаузов, но за чудене е то, че когато Строгонов не вярвал на тези гнъсни клевети Христофоровича и когато попитал осталния членове на тукашное почтено Общество дали е право то, що пише Христофорович, тези родолюбиви членове потвърдили, че е право! После такъвзи ответ Строгонов ударил телеграф в Петербург да не признават рекомендателния писма, кои са дадени Вам, защото те били дадени, дору не се знаяло що сте Вий за чиляк!

Но Христофорович — този предател — не се задоволствовал само с това, но той съобщил Строгонову, че Вий сте дохождали при нас с никакво друго намерение, освен да ни вдъхнете ненавист към руси! . . .О! За тази клевета ний ще му отмъстим, кога да е!. . .

Това, що Ви го съобщих, научих го от г-на Стефана Тошковича, значит то е истина. Аз можах по да Ви се разпространя, но время не ми позволява, защото параходът скоро ще върви. . . Подробности за този предмет друг път ще Ви пиша, ако ми позволите.

Важно ли е за Вас това що Ви го съобщих, или не — не знам: но счетох за своя длъжност, да Ви го съобщя, щом го научих.

Приемете искрено поздравление, както от меня, тъй и от някои мои съвъзпитаници. Ний Ви молим да ни писвате понякогаж. Ний сме уверени, че Ваши писма ще бъдат нам много полезни и ще ни доставят радост.

Това писмо Ви го пращам чрез г-на Дайнелова.

Да дода ли в Белград? И ако дода, а Вас не намеря там, редакция «Дунавск(и) Леб(еда)» ще ме приеме ли?

Ваш навсегда покорний
Василий Друмев

29-го юлиа
1861. Одеса

7

Друже!

В миналая неделя Ви писах, но това не ме лишава от удоволствие да Ви пиша и сега. В предишно си писмо Ви споменах за голямое родолюбие на тукашния българи, кое се виражи в постъпка им с г-на Раковскаго. Там Ви споменах и за г-на Мутева. Тогози г-на Мутева аз нямах досега удоволствие да го зная по-отблизо. Сега нечаянно го узнах и уви! От лоша, по моему, страна!. . . Г-н Мутев е голям противник на Раковский. А защо? Той сам знай. Аз колко и да се мъчих да узная по коя причина той ненавижда Раковский не можих да узная. Но г-н Мутев при всичко си благоразумие не можа да се удържи, като видя, че ний (аз и еще един мой съвъзпитаник — Благоев) вземаме на смях всички му нападки против Раковскаго — не можа казвам да се въздържи и каза, че Раковский не е нищо друго, освен м а ш е л н и к! Можете си въобрази, каква сцена е произлязла между нас и Мутева след като се произнесе това слово. Дору показвахме уважение в разговора си с Мутева, хванахме по турскому, без да гледаме, че г-н С. Тошкович и жена му присъствуват при нас. Най-после Мутев се принуди да докара в оправдание си едно обстоятелство или събитие, кое потвърдявало уж дума му м а ш е л н и к. Ето това обстоятелство:

В миналая година г-н Раковский пратил Цаня (може да го знайте) с няколко Позказалеци да ги продава по бесарабския българи и продал Показалеците по 1 1/2 руб. среб. . . .!

Това заставило Мутева да каже, че Раковский е машелник!. . . Мутев, Мутев!. . .

Г-н Мутев имя воля да каже, че и «Д у н а в с к и й л е б е д» бил нищо, защото той (Мутев) до сега не можал да узнай каква цел и направление има този вестник!. . .

Известно Ви е уже, колко родолюбие имат тукашния българи, които съставляват о б щ е с т в о. Но ето еще нов пример и ново доказателство:

Пред два месяца беше дошло тук едно бедно българче на 16—17 години и се надяваше, че по бедността му, ще го приемат тук в някое казенное заведение. Но то се излъга в надежда си. Не само не го приеха, но и не го пуснаха при нас. Ний поискахме да му даваме от нас си да яде, но те запретиха,

като казаха, че не са отпускало толкоз много пари. Това всичко те го направиха не за друго, освен наместо това бедно момче да наместят при нас роднини си, кои са в състояние сами да си обдържат. . . както и направиха!. . . Това бедно момче се принуди да тръгне днес за в Цариград, за да иска пропитание си. То ще Ви даде това писмо. Питайте го и ще се научите подробности.

Чуваме, че султанът отказал съвършено на българи, и че уния много успява. Истина ли е? Надеям се, че писмото до г-на Раковский сте пратили немедленно.

Поздравете Друмче и му кажете нека ми пише.

Прощавайте за сега.

Ваш искрено любящий
В. Друмев

5-го августа
1861, Одеса

8

Милий друже!

На три Ваши писма не съм отговарял. Причина на мълчанието ми е тая, че имах надежда скоро да Ви видя в Цариград. Аз си тръгвам за в България. Мислях да мина през Цариград; но обстоятелствата ми отнеха това сладко удоволствие. Днес тръгвам за в Галац, от дето ще Ви пиша на пространно. Съвъзпитаникът ми г-н Димитрий Кереков, който ще Ви връчи това писмо, ще Ви разкаже всичко подробно. Той заслужва довереност. Аз се надявам, че Вий ще го удостоите с нея. Тук не Ви писвам по каква причина си тръгвам; но знайте, че преселението има хепийче влияние на отиването ми. Прощавайте, друже, времето не ми позволява за повече да се разпространявам.

Вас искрено уважающий
Василий Друмев

23-го декабря
1861, Одеса

Г-н Стефан Сарафов е много болен. Докторите се опасяват за живота му. Вчера имаше консилиум и решиха, че. . . .

9

Многоуважаемий

Господине Председателю!

Имаме чест да Ви известим, че главното годишно събрание на Дружеството, което се свика сега на 25 миналаго, свърши заседанията си твърде благополучно.

По разни, разумява се, уважителни причини, не всичките желани лица можаха да дойдат на събранието, но от всичките общини, що участвуват в Дружеството, имаше представители със законните пълномощия, тъй щото събранието беше напълно компетентно (нямаше представител само от Вена).

След краткият отчет, направен от деловодителят на Дружеството за вървежът и състоянието на Дружеството, събранието избра комисия, на която поручи да разгледа всичките финансиални дела на Дружеството. Тая комисия след едно кратко разглеждане, намери всичко в добър ред, след което събранието пристъпи към следующите си занятия. Намери се за добре да са не изменява за сега нищо в уставът на Дружеството и за то от събранието се прие и утвърди пак същият устав. От настоятелите смениха се само двама, а именно: В. Михаилиди и Петраки Симов, които, по занятията си, и през миналата година не приемаха почти никакво участие в делата на Дружеството, като настоятели. За действителни членове по общо и тайно гласоподаване се избраха пак същите, както ще видите и от преписът на дневник III, който Ви приключваме тука. Главното и най-важното, с което се занимава събранието и в което срещна доволно трудности, беше определението или изнамерването на средствата, които би покрили бюджетът на Дружеството за през втората му тая 1870/71 година. Бюджетът се определи 12 000 фр., словом дванайсет хиляди франги. Но по сметката видя се, че Дружеството за тая година ще има положителен доход само 7000 фр., словом седем хиляди франги. От де да се покрият другите 5000? Одеските ни еднородци строго приръчваха на своя представител да отблъсва на събранието всяко мнение, което би клонило да се харчи за покритие на бюджетът макар и незначителната част от капиталите на Дружеството. Такова нещо те провъзгласяваха за посегателство на съществува-

нието на Дружеството. Мнението на одесчани разделяше почти цялото събрание. Оставаше само едно: да се предположи, че Дружеството през тая втора година ще събере нови капитали, от доходите на които ще се покрият казаните 5 000 франги. Но това предположение не се прие от настоятелството, което ищеше да стои на положителна почва.

Както виждате, работата беше трудна и, тъй да кажем, критическа, толкоз повече, че можеха да се явят мнения за спирането на Дружеството после на шест месеца, както се и явиха, но бидоха отблъснати от събранието. Мъчнотиите обаче не можаха да се отстранят. В тези обстоятелства г. Н. Ценов и г. Ст. Берон направиха постъпка, за която Дружеството ще им бъде винаги признателно. Те обявиха, че тъй като е желателно Дружеството постоянно да напредва, а не да се ограничава, то за да стане това и за да не се закачат капиталите на Дружеството, ами все повече и повече да се умножават, те (г. Н. Ценов и г. Ст. Берон) обещават да допълнят на своя сметка всичкият дефицит на бюджетът, който не би се покрил от доходите, както на тези капитали, що ги има Дружеството събрани, тъй и на онези, които би събрало през тая година. Цялото събрание с възхитителни ръкоплескания поблагодари на тия наши еднородци за толкоз благородната им постъпка.

И тъй, като се нареди и бюджетът, събранието, след като поблагодари настоятелите и действителните членове за усердните им старания, които са полагали през миналата година за успехът на Дружеството, пожела им добър успех и в бъдещето, след което и закри заседанията си. Ний Ви приключваме тук и последният дневник (в препис), от който ще видите по-добре как е шло делото.

Трябва да Ви кажем в заключение, че в отговор на запитването от страна на общото събрание, защо Вие не дойдохте на събранието, ние прочетохме в събранието всичките Ваши последни писма, които направиха на цялото събрание най-добро впечатление.

Четохме в «Македония» [отговора], който правите на г-на от Кукуш. Много ни се допадна този отговор и ний няма освен искрено да Ви благодарим за него.

Сега за сега тук в градът ни е г. Васил Чолаков, който събира спомоществователи за книгата си. Той Ви поздравлява.

С нетърпение чакаме да се видиме с Вас.

С искренно почитание
еднородци
Васил Друмев
Ваши еднородци
за В. Д. Стоянов — В. Друмев

5 август 1870,
Браила

P. S. С прискърбие трябва да Ви кажа, че г. Стоянов е болен и не можа да подпише писмото. Снощи бяхме наедно и се сговорихме да Ви напишеме писмо и как да го напишеме. Днес като се написа писмото и аз дълго чаках г. Стоянова да дойде да го подпише, а той не дойде, отидох у него и го намерих зле болен: настинал силно. Докторът каза, че след три-четири деня ще му мине всичко.

Тая настинка, по словата на докторът, се е събирала в него отколе време и сега изеднъж се е обнаружила. Истина Стоянов често се жаловаше на болка то в цялата снага, то в краката и проч., но все не обръщаше внимание на това. Надявам се след ден, след два да стане и тогава сам ще Ви напише. «Периодич(еско)спис(ание)»след два дни излиза от подвързача.

Истият

[ДО ДРАГАН ЦАНКОВ]

10

Почитаемий Господине!

Деловодителят на «Българското книжовно дружество» г. В. Д. Стоянов заминува за града Ви, за да се погрижи да улесни разнасянето на «Периодическо списание» на Дружеството измежду народът ни и въобще по-отблизо да запознае народът ни с това всенародно учреждение — с Дружеството; умолявате се да имате добрината и да направите на г. Стоянова всевъзможни улеснения за постигване на задатъкът си.

С истинно почитание
Ваш еднородец,
действителен член на
«Българско книжовно дружество»,
В. Друмев

12 юлия 1872,
Браила

11

Многоуважаемий Николай Миронович!

Много пъти съм си позволявал да Ви правя главоболие с писмата си. Нека ми бъде позволено да Ви обезпокоя с настоящето си. Речта ми е за «Българското книжовно дружество».

Главна основа на това Дружество се положи от Вас — одески българи, а особено от Вас, почитаемий Николай Миронович. Това Дружество съществува вече три години и през три-годишното съществувание главната му поддръжка бяхте Вие — одесчани, не само с материалната си помощ, ами най-повече с нравствената си тежина. Увереността, че одесчани приемат живо участие в Дружеството беше могуществен ричаг за другите спомагателни членове на Дружеството да не охладяват към това свето учреждение.

Но в последно време начена да се забележва у одесчани някакво си охладяване към Дружеството, а това охладяване се отрази и се отразява и в другите спомагателни членове.

Но най-повече е чувствително за Дружеството охладяване, което то забележва и от ваша страна, достоуважаемий Николай Миронович.

Имал съм случай и друг път да Ви напомням, та нека ми бъде позволено и сега да Ви напомня, Николай Миронович, онова горещо участие, което Вие заемахте при устрояването на Дружеството, онези настоятелни склонявания да посветя и аз бъдещата си деятелност на това свето и народополезно дело, които настоявания Вие ми правихте дору бях аз още в Киев.

Наистина делото е свето. И колкото повече се усвоявах аз в него, колкото повече постигах важността му, толкова повече ублажавах всичките участници в него, особено же Вас, Николай Миронович, който бяхте първият и най-ревностният участник. Не можах да не предвиждам аз и големите трудности, които това свето предприятие — Дружеството — трябваше да срещне в своето си укрепване и развиване; но нито най-малко не се поколебах и аз да взема, заедно с другите си другари, участие в него, защото бях напълно уверен, че първите дейци в Дружеството винаги ще намират най-

яка опора и най-голямо насърчване в първите негови основатели и участници. Моята увереност във Вас беше непоколебима, Николай Миронович.

Да кажа ли, че тая увереност в последно време се поколеба в мене? Не смея да го кажа, боли ме да го кажа, но. . .

Охладяване се забележва даже във Вас, многоуважаемий Николай Миронович, към Дружеството. В продължение на две години Вие само еднъж сте отправили към Дружеството насърчително писмо; в тая третя година на Дружеството от Одеса не се пратиха следуемите лихви, на които, което Ви се извести с време, основа се тазгодишният бюджет на Дружеството; на всички писма, изпратени от страна на Дружеството до Вас лично и чрез Вас до всичките спомагателни членове в града Ви, не се получи нито един отговор; представители за главното годишно събрание, когато се свика на 25 юлия, Вие от Одеса не пратихте, та и не назначихте никого. Всичко това свидетелствува за таквоз едно хладнокръвие към Дружеството от Ваша страна, което е в състояние да охлади всички към светлото туй учреждение и да отнеме в дейците му всяка енергия...

Защо таквоз хладнокръвие, най-повече от Ваша страна, Николай Миронович, и как ще се оправдае това хладнокръвие пред онази гореща ревност, която Вие изказахте при устрояването и нареждането на Дружеството?

Зная, че мнозина оправдават своята хладност към Дружеството с това, че то не е показало такава деятелност, каквато се очакваше от него. Наистина в продължение на тригодишното си съществувание Дружеството не можа да покаже някаква особена енергична деятелност. Кой е причина на това? Казват всички, че причина на това са сегашните действителни членове, които със своята неспособност, със своята ленивост не показаха никаква деятелност и с това охладниха всички към светото това учреждение. Бедните действителни членове! Да се оправдавам ли пред Вас, Николай Миронович? Не ща да се оправдавам: времето ще покаже всичко.

За сега ще Ви кажа само, че г-да спомагателни членове на Дружеството, които не изпълниха обещанието си спрямо Дружеството, поставиха действителните членове в едно твърде лошо положение: те ги подхвърлиха на разни оскърбления и снижавания; подхвърлиха ги на една деятелност неопределена и чисто механическа (действителните членове

трябва да писват и преписват писма, те трябва да правят финансиалните сметки на настоятелството, те трябва да ходят на поща, да свикват сами лично настоятелите на събрание, сами лично да ходят да събират пари и проч. и проч.); подхвърлиха ги на една сиромашия. . . А всичко това убива енергията на човека, убива му духът. . . Но такъв ли беше първоначалният идеал на действителните членове? Не беше такъв. Аз помня твърде добре, когато Вие в Киев ме склонявахте да стана действителен член на Дружеството, как ми описувахте това звание. Вие ми казвахте тогава, че на всеки действителен член ще се дава хубаво жалование; всеки действителен член ще си живее дето обича и само ще се занимава с науката: други никакви грижи не ще да има. Но така ли е сега? Дойдете да ни видите. Положението ни е такова, щото и хайманите тук се считат в право да ни мъмрят, защо така да печатаме «Периодическо списание», а не инак. Ще кажете, че ние така сме се поставили спрямо хората. Така са ни поставили обстоятелствата, Николай Миронович, а не ние. Минуваше ли ми мене през умът, Николай Миронович, че аз ще бъда слуга, а не действителен член? Истина, на идея да се слугува хубаво нещо е, но само тогава, когато виждаш в другите съчувствие; но ние това не го намерваме. Онези, на които ние възлагахме най-големите си надежди и те ни оставиха самички, и те хвъргат на нас с камъни. И защо? За то, че ние не можахме да направиме онова, което не беше в нашата власт, което не можеше да се направи. . .

Но ако можеше всичката вина за неудовлетворителният вървеж на Дружеството да се натрупа на действителните членове, нека се натрупа; чрез това обаче не трябва да страдае Дружеството. Действителните членове са навреме в Дружеството, и те винаги могат да се заместят с по-добри и подобри: това е в ръцете на спомагателните членове. Но Дружеството не трябва да е временно: то трябва да си остане на винаги и чрез постепенно усъвършенствоване — с време да се обърне в една хубава, славна Българска академия наук.

Но за да се постигне това нещо, тряба общото и най-искрено съчувствие да бъде на негова страна.

Заради това аз ви умолявам, многоуважаемий Николай Миронович, да прекъснете това хладно отношение, което в последно време начена да се забележва и във Вас към Дружеството. Делото не е частно: делото е общо и народополезно. Ако това дело се удържи и достигне до онзи желан идеал,

който имаме пред вид, тогава потомството ще благославя основателите. А един от първите и главни основатели на това учреждение сте Вие, Николай Миронович.

Прочее, имайте грижата и настойте да се изпрати сега за събранието на 25 с. м. или да се назначи пълномощник от страна на Вас и на другите спомагателни членове в града Ви. Спомагателните членове на Дружеството имат право главното годишно събрание да нареждат Дружеството.

[август 1872 г.]

[ДО Л. КАРАВЕЛОВ]

12

Господине Л. Каравелов!

В отговор на Вашето писъмце, с което сте имали добрината да ме удостоите, ще Ви кажа ето какво:

За напред ще се мъча да поддържам значението на Дружеството, неговото добро име и онова искрено съчувствие, което то е спечелило с малката си деятелност у всичките благоразумни и искрени любители на българското просвещение.

Уставът на Дружеството показва на една програма, по която до сега действителните членове са се старали да вървят и наистина са вървели — според колкото са можали и според колкото им са позволявали финансиите на Дружеството. Тая програма съм удобрявал и аз, което доказах с досегашното си пребъдване в Дружеството — удобрявам я и сега и ще положа всичките си усилия, да са следувам поне доколкото ми бъде възможно.

Питате ме с какво можете да ми бъдете полезни. Разбирам, че искате да бъдете полезни не на мене лично (защото нямате причини да ми бъдете вредителни), а на Дружеството. Ето с какво: ако винаги пишите голата истина за Дружеството, без да преиначавате работите, без да слушате кого да бъде и без да искате невъзможното от Дружеството или от неговите действителни членове; с това Вие ще бъдете полезни на това всенародно учреждение.

Колкото за съединението на дружествата, което казвате,

може да стане, ако удобрявам уставът на Вашето «Дружество за разпространение на полезни знания»; мисля Вие под съединение да разбирате н р а в с т в е н о съединение, или отиване към една и съща цел. Кога е така, нищо не може да пречи на дружествата да имат помежду си едно подобно съединение, което най-добре се доказва въз взаимното нравствено съдействие за достигване на предположената цел. А уставът на Вашето дружество аз го намирам съвършено несъгласен с уставът на «Българско книжовно дружество».

Аз държа страната на последният устав.

Приимнете искрените ми поздравления

В. Д р у м е в

2 септемврия 1872,
Браила

[ДО Н. БОНЧЕВ]

13

Почитаемий Господине Нешо Бончев!

Отложеното събрание на 25 августа се свърши. Сетнините от това събрание са тези: тая година ще се плаща само на един действителен член по 10 # на месец. И този действителен член, който в същото време ще бъде и деловодител на Дружеството, съм аз. Г. М. Дринов пак се избра за председател на действителните членове само — пак без плата; така също остава при Дружеството, без плата, и г. В. Д. Стоянов като агент и дописен член на Дружеството. Сам Стоянов в този смисъл си даде оставката. Всичко това се направи, защото доходите на Дружеството са къси.

От всичко това виждате, че и тая година приходите терпет. Няма какво да се прави — тряба да се търпи още. Само ще Ви моля — поне Вие поддържвайте ни нравствено. Дружеството няма вече никога да падне, но трябва търпение, особено от онези, които са сега негови деятели. Вече влязохме в споразумение с Негово Блаженство — Българският екзарх, и неговото към Дружеството писмо е твърде насърдчително.

Пратих Ви по пощата и чрез г. Н. Попова IV, V и VI книжки на «Периодическото списание» — получихте ли ги?

Ние получихме втората Ви пратка от «Тараса Булба». Нямаме нищо от г. Дринова. Аз му пиша, но и Вий го подка-

нете непременно да прати и колкото може по-скоро, нещо за обнародване, защото седмата книжка трябва вече да се почне. Главната причина, дето се бави почването на тая книжка, е тая, че чакаме от Дринова нещо.

В един стар № от «Московските ведомости» гледам, че в 4 книжка от 1870 г. на «Чтений в императорском обществе истории и древностей Российских» и проч. има неща, които би били интересни за нас. Не може ли тая книга да я пратите тук, та да преведем нещо от там, та да обнародваме в «Периодическо списание?» Особено ще е интересна статията на отца архимандрита Леонида «Последний патриарх болгарского царства блаженний Ефтимий и его сочинение». Или, ако не може книжката да се прати, не може ли казаната статия да се преведе и ни се изпрати? Истина, в «Македония» имаме една статия за патриарха Евтимия, но аз не помня дали беше тая, която я има в «Чтений» и проч.

Друго: писах Ви, струва ми се, че г. Макушев ни изпрати своята брошура «Болгария в конце XII и в начале XIII в.» и предлага, ако желаеме да се възползуваме от тая брошура за «Периодическо списание». Бива ли да преведем тая брошура и да я обнародваме в «Периодическо списание»?

Извинете, гдето си позволявам да Ви правя такива детски питания. Работата е в това, че от юлия и до днес главата ми е станала на казан и съм отъпял съвсем да писвам само приканителни за събранията писма, да готвя реферати и да давам писмени отчети на спомагателните членове за резултатите на събранието.

Пишете ми за всичко, за което Ви питам. Стоянов е в Цариград. Още писмо нямам от него, но знам, че е там. Пътуването му по България е много полезно за Дружеството.

Приимнете искрените ми поздравления

Ваш Васил Друмев

9 септемврия 1872,
Браила

[ДО М. ДРИНОВ]

14

Многоуважаемий Господине Председателю!

На 25 августа с. г., ако и да не беше главното годишно събрание на Дружеството пълно, но настоятелството, като взе

във внимание от една страна ограничените доходи на Дружеството, а от друга общото желание на всички спомагателни членове — да се не закачат никак капиталите на Дружеството, ами разноските му да се покриват само от доходите на тези капитали — реши (с удобрението и на присъствующите представители и спомагателни членове) да определи (за наступившата четвърта година на Дружеството) бюджетът му строго в границите на положителните доходи на Дружеството, което и стана. Според това тазгодишният бюджет на Дружеството е от 370 #. Плаща се само на един действителен член само по 10 # на месец. И този действителен член съм аз. Стоянов доброволно се съгласи да служи на Дружеството без плата, а Вие с общо съгласие, сте пак избран за председател на действителните членове на Дружеството.

Както виждате и тая година дохожда тежко при Дружеството, но инак не може — тряба да се търпи и тая година. От Стояновото пътуване по България чака се много за Дружеството. Екзархът пише на Дружеството едно твърде насърдчително писмо и обещава, че не само ще се грижи, за да спечели Дружеството съчувствието на целият наш народ, ами и ще ходатайствува пред правителството, за да го има под своe височайше покровителство.

Стоянов ми пише, че взел от негово преосвещенство Григория «Мати Болгария» от отца Неофита Бозвели и други някои важни ръкописи, но не ми ги е изпратил още. Отдавна чакаме да получим от Вас нещо, но все не получаваме. Не захващаме да печатаме 7-та книжка именно за това, че от Вас чакаме някоя статия.

Пратих Ви по пощата (по г. Бончева и чрез г. Н. Попова) IV и V—VI книжка от «Периодическо списание». Получихте ли ги?

Нарочно много Ви здравие от г. Николча и от дяда Дима.

Приимнете и от мене искрено поздравление

Ваш В. Друмев

9 септемврий 1872,
Браила

15

Почитаемий Господине!

Днес Ви изпращат (чрез Свищов) излязлите до сега шест книжки от «Периодическо списание» на «Бълг. книж(овно) дружество», на което списание Вие сте благоволили да станете спомоществовател.

При този случай аз си позволявам, като на един от добрите наши учители, да Ви кажа една две думи за «Бълг. книжовно дружество».

Познато Ви е, може би, че целта на това Дружество е като съсредоточава умствените български сили, да се грижи по една добре обмислена система и по най-законен и възможен път за разпространение между народът ни на истинното просвещение, нещо, което е най-необходимо за нашият народ, но което, за съжаление, народът ни го няма още.

От това проумявате, Почитаемий Господине, че за да може Дружеството да върви с успех към светата си цел, тряба всинца ние, които умееме да ценим важността на просвещението между народа ни, тряба, казвам, всинца ние да изказваме върху това учреждение искрено съчувствие и да му съдействуваме с каквото вече можем. Таквози съчувствие и най-голямо участие Дружеството чака от нашите добри учители.

Поради това, аз си позволявам да препоръчам Дружеството на Вашето внимание и да Ви моля да имате добрината и, гдето Ви минава сладката дума, да приканвате нашите еднородци, за да вземват участие кой с каквото може. Особено аз от своя страна и от името на Дружеството приканвам Вас да вземете участие в Дружеството с Вашите умствени трудове и да приканвате и другите наши достойни учители да правят същото.

В V и VI кн. на «Периодическо списание» на Дружеството Вие ще срещнете оценение на Вашата «Кратка българска история». Това оценение ако и да не е във Ваша полза, обаче аз съм далек от мисълта, че това може да Ви постави някак хладни към Дружеството. Като един от добрите и разумни наши учители, Вие най-добре разбирате, без съмнение, че науката е трудно нещо, но тя само тогава се усвоява,

особено от деца, когато се предлага в съобразни с техните понятия форми. От това най-трудното нещо е да се съставляват учебници добри, а особено у нас. Справедливото оценение, прочее, е необходимо, за да можем и ние полека лека да се сдобиваме с по-добри и по-добри учебници. Невярна е тази мисъл, дето казват, че не тряба да се казва чистата истина за някое слабо произведение, за да не би авторът му да се обезсърчи. Обезсърчва се само неспособният и недаровитият, към които без всяко съмнение, Вие не принадлежите.

Уверен съм прочее, че Вие ще имате добрината да ми изпълните приканването.

Приимнете искрените ми поздравления

Ваш еднородец

В. Друмев

10 септемврия 1872,
Браила

[ДО ДРАГАН ЦАНКОВ]

16

Многоуважаеми Господине Цанков!

От страна на настоятелството на «Бълг.книж(овно) дружество» изпрати Ви се съобщение и препис на дневниците, станали през събранието на 25—27 минувшаго августа, от които ще видите какво се е направило на това събрание.

Може би тежко впечатление ще Ви направи това, дето ще видите, че Дружеството на място да разширява своята деятелност, на място да увеличава числото на действителните си членове, то от година на година смалява това число, така щото сега за тая четвърта година Дружеството остава само с един действителен член и то с твърде ограничена плата.

Стоварват вината за това на действителните членове, а особено на В. Д. Стоянова. Това не е нищо друго, освен една възмутителна несправедливост. Не ми е намерението да пиша апология на себе си или на Стоянова, но ще Ви кажа по чиста съвест, че таквоз обвинение е едно от най-безсъвестните. Аз си позволявам на Вас да го казвам това, позволявам си пред Вас да се оплаквам, защото съм уверен, че Вие ще ме разберете и ще ми повярвате.

Стоянов заради Дружеството си е пожертвувал кариерата, бъдещността, мъчи се и прави, заедно с другите действителни членове, всевъзможни жертви, за дано някак се закрепеше и укрепнеше това любимо и най-драгоценно за него учреждение и след големи мъки и жертви, както от негова страна, така и от страната на другите действителни членове, Дружеството може да удържва днес съществуването си и от ден на ден да получава повече и повече авторитет у онези, които отбират така както е днес Дружеството — с капитал от 40 000 (четиридесет хиляди) франка в касата си (капиталът на Дружеството, който се намира в Одеса е около 70 000 фр., но защото той не е внесен в касата на Дружеството него не го смятаме за положителен, толкоз повече, че Дружеството не може да бъде сигурно и за лихвите от този капитал). С библиотиката почти от хиляда тома, с връзките които е то (Дружеството) направило с много учени корпорации, особено словенски, малката си, но сериозна деятелност, която е вече спечелила добро име на самото учреждение и която възбужда такива добри надежди за в бъдещето, за всичко това има да се благодари единствено на Стоянова и на другите действителни членове: на тяхното постоянство и търпение. И подир това дърсаят още да викат, да осъждат!. . . Истина, че деятелността на Дружеството е твърде малко, но кой е крив, когато Дружеството няма средства не само да си разширява деятелността, ами даже да покрива най-необходимите си текущи разноски, а трябаше действителните членове да се съгласят кой без плата, кой с твърде малка плата, да слугуват при Дружеството и да слугуват като роби — само и само да се задържа това учреждение? И действителните членове каквото можаха — направиха. Ако да имаха и парични капитали, те и в материално отношение щяха да направят не малко за Дружеството.

Както Ви и по-горе казах и както сте видели и Вие сами от преписът на дневниците, който Ви се прати от страна на настоятелството на Дружеството, всичкият до сега събран капитал на Дружеството е само 40 000 франки. А пък з а п и с а н капитал на Дружеството има около 225 000 фр., за да се внесе в три години, именно:

В първата година	100 000 фр.
Във втората „	80 000
В третата	45 00
Всичко	225 000 фр.

Тоз всичкият този капитал е обещан доброволно и записан собственоручно от доброжелателните любородци — българи що живеят вън от отечеството си — в страни просвещени, цивилизовани. Но в продължение на три години едвам можа да се събере казаният капитал от 40000 франка и то с какви мъки, с какви молби, приканвания и карания!. . . Стоянов ли е на това крив? Може наистина той да е крив, защото е ходил от град на град, от дюкян на дюкян да приканва, да се моли, а понякогаж, когато вече се пукне всяко търпение, да се кара, за да си внесат господа спомагателни членове доброволно обещаните и собственоручно записаните пожертвувания.

Казват, че Стоянов е крив, че са криви действителните членове. На Стоянова или на Друмева отколе се даваше пътя от Дружеството, ако да имаше поне малката възможност да се заместят те с други. Но кой ще доде да слугува на Дружеството без плата, а в добавък и да бъде изложен на пощевките на тогоз и оногоз, да търпи незаслужени оскърбления от каприциозната неразумна и невежествена тълпа? Не! Не е крив Стоянов, не са криви действителните членове, ами е крив нашият дребен, нищожен и глупав егоизъм, криво е невежеството, което за злощастие, тук може да се прикрива с вънкашен блясък и златна кожа. Това невежество прави дето повечето викат и хулят само и само защото ги е яд, че делото е добро. . .

Но какво? Завистта и невежеството ще надвият ли и ще развалят ли хубавото туй учреждение «Бълг.книж(овно)дружество»? Спънки ще правят, но нищо повече. Досегашните действителни членове на Дружеството са имали тая увереност и са познавали твърде добре, че причина на виковете и хулите е била неразбранщината, урсузлукът, невежеството и глупавият егоизъм — неща, които могат да се победят с благоразумие, търпение и постоянство — и за то те (действителните членове) търпели са, постоянствували са и, доколкото са можели, мъчели са се да бъдат благоразумни. На такъв подвиг ги въодушевляваше тази непоколебима увереност, че съчувствието на всички разбрани, умни, благоразумни и истинно родолюбиви наши еднородци ще бъде винаги на тяхна страна. До сега тяхната увереност се е оправдала. Няма съмнение, че тя и занапред ще се оправдава. . .

Простете, многоуважаеми Д. Цанков, задето си позволих да Ви обременявам с дългото си писание. Аз го направих

това, защото съм напълно уверен, че «Бълг. книж(овно) дружество» намира във Вас един от най-искрените свои доброжелатели, че Вие винаги ще ни поддържате в усилията ни за добрият успех на Дружеството: признавам Ви се, че аз и Стоянов в много тежки минути сме намирали поддръжка и насърдчаване, като сме си докарвали на ум Вашите тешила, Вашето постоянство, както при устрояването на «Книжиците», така и при извършването на толкоз други общенародни дела; напълно съм уверен, че занапред ще ни служи за насърчване не само Вашият пример, ами и Вашето живо слово.

С такава увереност оставам
с истинно почитание
Ваш покорен слуга,
действителен член на «Бълг. книж(овно) дружество»,
В. Друмев

24 септемврия 1872,
Браила

[ДО ИВ. П. СЛАВЕЙКОВ]

17

Почитаеми Господине Иване Славейков!

От последното Ви към мене писмо, в което се оплаквате от г. Стоянова, виждам, че е потребно да Ви направя едно малко разяснение върху нашата и Вашата габровска работа, която ни прави толкова главоболия и която колкото се протаква, толкова по-голямо охладяване прави между Вас и нас.

Вие се сърдите на г. Стоянова, дето си позволил той в Габрово да иска от Ученич(еското) дружество дадените на записка от Вас пари за сметка на това Дружество. Не тряба да се сърдите,толкоз повече, че Вие сами сте причина на това. За да не постъпеше така Стоянов, той трябаше да има пълно доверие към Вас и именно доверие към Вашето искрено съчувствие към Дружеството и искрено отнасяне към това учреждение. За съжаление, Вие сами по-напред под-

копахте това доверие. Не казвам за това как татко Ви се пазеше да продума дума за «Бълг. книж(овно) дружество» чрез вестника си. Аз ще се спра само на габровската работа. Докарайте си на ум това: миналата година по септемврий месеца дават Ви се пари от Габровското ученическо дружество, за да ги внесете на «Бълг. книж(овно) дружество». Минуват се месеци, а парите не се внасят. След разменявания на няколко писма между «Бълг. книж(овно)дружество» и Габровското ученическо дружество по повод на тези пари, Вие пишете (през месец март 1872) до «Бълг. книж(овно)дружество» (чрез мене) и питате дали сме получиле 11 наполеона, защото татко Ви отколе бил ги внесъл. Чудно се показа това Ваше питане — дали сме приели парите, — питане направено след 7 месеца, без да е имало предварително някое известие от тези пари от Вас или от татка Ви. И това питане породи подозрение в искреността на Вашето обнасяне спрямо «Бълг. книж(овно) дружество». Но след време Вие известявате Дружеството(пак чрез мене), че имате заповед от Габровското ученическо дружество да задържите парите у себе си, до като ние изпратим излезлите до сега книжки от «Периодическо списание» в Габрово, «защото, казвате Вие в това си писмо, в Габрово не доверяват на Дружеството и се боят да не им отидат парите на вятъра». Обаче в същото време «Бълг. книж(овно) дружество» получи от Габровското ученическо дружество писмо, в което това последното известяваше, че в отговор на неговите към Вас писма Вие сте писали, че като не сте били уверени дали «Бълг. книж(овно) дружество» ще съществува и защото сте се бояли да не им отидат парите на вятър, Вие сте се въздържали да пратите на «Бълг. книж(овно) дружество» дадените от тях Габровското ученическо дружество) пари, но сега, като сте видяли, че Дружеството съществува, Вие сте пратили 11 наполеона на «Бълг. книж(овно) дружество».

Съгласете се, господине Ив. Славейков, че подобно разноречие между писмото Ви до Габровското ученическо дружество и писмото Ви до мене не можеше да не усили възбуденото вече по-отпреди подозрение в искреността си към «Бълг. книж(овно)дружество». При това се присъедини и друго: в Търново казали на Стоянова, че когато от там (от Търново) поискали да пратят чрез татка Ви пари до «Бълг. книж(овно) дружество» за Периодическото му списание, татко Ви им отписал — да си държат парите, защото Дружеството пропаднало... . За нравственото достойнство на подобна една обноска към

едно народно учреждение и то от страна на един народен човек, не Ви казвам нищо: тая постъпка сама по себе си говори най-красноречиво. Аз ще Ви кажа тук само това, че скупом всичкото (Вашето двусмислено отнасяне към «Бълг.книж(овно) дружество» по причина на 11 наполеона и отнасянето на татка Ви, особено в случаят с търновци) това махнало е в Стоянова всяко доверие към Вас и му е дало право да постъпи така, както е постъпил в Габрово. Моята разписка не би могла да го спре от това, толкова повече, че според тая разписка оставахте отговорни пак Вие за остатъкът от парите. Вярвайте ми, че ако да бяхте имали добрината да внесете на «Бълг. книж(овно) дружество» [парите], които Ви се дадоха от Габровското ученическо дружество още тогава, когато Ви се дадоха или поне, ако да бяхте, макар и след 6—7 месеца, прямо и искрено да се отнесете към тая работа, вярвайте ми, казвам, че сега не щеше да има тези главоболия, оскърбявания, сърдитни и проч. Но че не стана така, на това не съм нито аз крив, не е крив нито Стоянов, нито други някой, ами сте криви Вие сами.

Напусто искате да обясните Стояновата постъпка с това, че уж той искал да Ви отмъстява, задето сте писали против него в «Македония». Аз съжалявам много, дето и Вие сте си дозволили несправедливост против Стоянова и сте си дозволили с начин, в който ясно се вижда, да Ви кажа право, недобросъвестност. И Вие утвърждавате, че по един случай, на който сте били очевидец, Вие сте се уверили, че Стоянов е о с н о в а л Дружеството, за да се прехранва от него. Нито на един случай не можете указа Вие. Колко е жално, дето и такива млади като Вас хора, на които се възлагат толкова големи надежди, как е жално, че и Вие привиквате да гледате на работите не с потребната сериозност, ами с онази вятърничавост и плиткост, която е свойство на неразбрани, макар и доста дързостни хора. . . Простете откровеността ми. Когато се излъже човек в човека, тогава наистина му боли сърцето.

Ами какво да кажа за Вашето писмо до г. Скарлата, за онези деликатни думи и епитети, с които Вие накичвате Стоянова? И защо? Защото и Стоянов си позволил същото? — Може. Но тогава дохажда работата не з у б з а з у б , ами и по-лошо, защото без да имате причина отвръщате на човека за то, що ни е той направил по известна причина. . .

Впрочем не ми е желанието нито да Ви мъмря, нито да

Ви съветувам. Няма съмнение, че Вие сами знаете как подобре да постъпвате в известни случаи. Аз исках да изкажа само голямото си съжаление, задето виждам и Вас между онази толпа, която в удовлетворение на дребният си и нищожен егоизъм, позволява си всичко. . .

Колкото до габровската работа, бързам да Ви съобща със задоволение, че тя свърши окончателно и вече никога не ще ни прави главоболия. Г. Скарлат Стратов брои останалите по записката пари, и днес аз пиша в Габрово от страна на Дружеството за пълното получаване следуемите от Вас 11 наполеона. Дано за напред да не се случваха с никого такива габровски работи, които, както узнахте и Вие сами на опит, не правят нищо друго освен произвеждат съвършено нежелано неспоразумение, което пък докарва подире и оскърбявания, недоволства и проч.

С истинно почитание
Ваш еднородец
В. Друмев

[ДО ИВ. С ИВАНОВ-КАЛЯНДЖИ]

18

Многоуважаемий Иван Степанич!

От страна на настоятелството на «Бълг. книж(овно) дружество» изпрати Ви се съобщение за резултатът на събранието, което стана през миналия август месец.

Нека бъде позволено и на мене да Ви кажа една две думи върху това.

Вярвам, многоуважаемий Иван Степанович, че скръбно впечатление Ви е направило това, гдето от съобщението на настоятелството на Дружество сте видяли, че Дружеството намясто да умножава числото на действителните си членове, то ги умалява, така щото за тая четвърта своя година Дружеството остава само с един действителен член, при това и с твърде малка плата.

Такова положение на работите наистина не може да не направи скръбно впечатление на всеки един българин, който от цяла душа и сърце желае доброто на народът си и който умее да цени голямата важност за народната доброчестина.

на такивато предприятия и учреждения, каквото е Дружеството.

Вината на таквози неутешително положение на Дружеството стоварват някои си на действителните членове, а найповече на г. В. Д. Стоянова. Вярвам, че Вие не разделяте това мнение, та и мене не ми е намерението да правя защита или похвала на себе си и на Стоянова, особено пред Вас, който най-добре отбирате как стават и как вървят такива общенародни работи; но и все пак ще си позволя да Ви кажа, и с най-чиста съвест, че ако има нещо несправедливо и възмутително в тая работа, това е обвиняването на действителните членове, а особено Стоянова в неуспехът на Дружеството. Не са виновати на това действителните членове, още по-малко е пък виноват частно г. Стоянов, който е пожертвувал за Дружеството и кариера, и бъдещност и е положил толкова труд за неговото учредяване, ами са криви онези спомагателни членове, които са обещали доброволно и собственоръчно записали пожертвувания на Дружеството, а не са си държали обещанието — не са си внесли и не си внасят пожертвованията на Дружеството, по причина на което Дружеството няма възможност да покрива онези разноски, които са му необходими само за поддържване на съществуването му, ами тряба действителните членове, кой без плата, кой с твърде малка плата, да остават при Дружеството и да бъдат изложени на прищевките на неразумната толпа само и само Дружеството да се задържеше някак. Действителните членове ли са криви на това? Стоянов ли е крив?

Но това неутешително положение на Дружеството е външно само и поради това не е опасно така за Дружеството. От към нравствена страна Дружеството укрепва повече и повече. Умствената му деятелност, която се обнаружва чрез «Периодическо списание», ако и да е още твърде скромна, но тя е поне такава, щото привлича съчувствието към самото учреждение на всичките благоразумни и учени мъже, както наши, така и чужди; Дружеството е направило връзки с много учени, особено словенски, корпорации, а сегашните му действителни членове, като са напълно уверени, че имат на своя страна съчувствието на истинно образовани наши еднородци, решени да употребляват всичките си усилия за успехът на това свето учреждение — «Бълг. книж(овно) дружество», — па в Дружеството били те или не, получавали плата или неполучавали. А при такива условия няма ни най-малко

съмнение, че Дружеството откъм нравствена страна ще укрепва повече и повече както и наистина скрепва; а пък нравственото му скрепване непременно ще докара материалното му укрепване. Иска се само постоянство и търпение. Ние ще постоянствуваме и търпим, а като намираме в нашите образовани и родолюбиви еднородци искрено съчувствие нам не ще ни бъде мъчно колко и да ни дохажда тежко при Дружеството.

Г. Стоянов си даде оставката от Дружеството, за да може вън от него по-свободно и по-добре да се труди за успехът му. Дружеството за него е най-скъпото нещо на този свят и той е решен да се труди до последна минута, да жертвува мило и драго само и само да види това учреждение укрепнало. Следователно Стояновото излизание от Дружеството е в полза на самото Дружество. Но тези, които викаха против Стоянова и които намираха извинения, защото не си внисаха пожертвования, в това, че Стоянов бил в Дружеството, те ще се удовлетворят ли сега и ще побързат ли да си внесат пожертвованията? Дай, боже, да станеше това!

Г. Дринов, Бончов и Жинзифов изявяват готовност без плата да работят в Дружеството; такава също готовност изявяват някои от нашите по-разбрани учители.

От всичко това Вие можете да видите, многоуважаемий Иван Степанович, че аз, ако и да останах сам в Дружеството, но не съм сам, а с мене заедно са пак моите бивши досега сътрудници и другари. Следователно, деятелността на Дружеството, ако и да го оставиха с един само действителен член, не само не ще се умали, но може и ще се увеличи.

Смущава ни много това, гдето тая година от Одеса не само не внесоха нито пара лихви, не само не пратиха и не назначиха представител за главното събрание, ами и нито еднаж отговориха, макар от страна на Дружеството и да им се пратиха много писма. Това ни смущава собствено затуй, че другите спомагателни членове като гледат такава хладност към Дружеството от страна на одесчани и те сами охладяват към това учреждение. А защо правят така одесчани — бог их знает! Простете, многоуважаемий Иван Степанович, задето си позволих да Ви отекчавам така с дългото си писание. Аз го направих това, от една страна, за да Ви разясня що годе положението на Дружеството, което положение, както и сами виждате, не е така лошево, както би се показало съдящиц по това, че Дружеството остана тая година само с един

действителен член; а, от друга страна, отвести души, както казват русите.

Приимнете искрените ми поздравления.

С истинно почитание

Ваш покорен слуга,

действителен член на «Бълг. книж(овно) дружество»,

В. Друмев

2 октомврия 1872,
Браила

[ДО Н. БОНЧЕВ]

19

Г-не Н. Бончов!

Последното Ви към мене писмо от 29 септември показва ми се доста обезкуражително. Познава се, моите съобщения за резултатът от събранието, а най-повече съобщенията, които Ви е дал един от московските българи, що е пътувал по България, за Дружеството и Стоянова, са причина на това. За моите съобщения ще Ви кажа, че не тряба да се обезсърчавате така скоро и да се отчайвате, особено в такива работи каквото е Дружеството, което едвам сега се появява и удържва в нашият народ, който не може още да цени значението и важността на подобни учреждения, а при това още е и баш и б о з у к, та се отнася към задълженията си не както тряба, ами както му скимне и както му е к е ф ъ т. Наистина, резултатът на тазгодишното събрание не е никак насърчителен, но и по-предишните събрания главни не даваха по-добри резултати. Нима в миналогодишното главно събрание не ни умалиха платата на половина? Нима и в първата година не ни откъснаха от платата по 40? Нима г. Дринов не беше принуден да подари на Дружеството 1000 фр. от платата си, а после даром служи на Дружеството? Но какво ще правим, когато нашите хора са такива! Те обещават, съгласяват се да се почне работата, а после се отдръпнуват, не си дават обещаното и когато им се каже, че при такива условия може хубавата работа да се спре и развали, те казват със съвършено спокойствие: «Нека се спре». На Дружеството има доброволно обещани и собственоручно подписан капитал

около 230 000 фр., но ето четвърта година се почнува, а всичкият събран капитал е 40 000 фр. и то с какви мъки, с какви молби, приканвания, ходения, карания и проч. можа да се събере този капитал. Такива са нашите тукашни хора и, защото са такива, затова трябва търпение и постоянство от наша страна. Забележете, че когато се откриваше Дружеството, нямаше нито една пара капитал, а сега вече има, слава богу, 40 000 фр. само в тукашната си каса (за капиталът на Дружеството, който е в Одеса не Ви казвам нищо, защото става година време откакто одесчани не пишат нищо на Дружеството, макар и от страна на Дружеството да им са се пратили досега безчисленое множество умолителни, приканителни, убедителни и проч. писма); има вече три годишен живот, или тъй да река, има и с т о р и я, има библиотека, горедолу има връзки с някои и други учени славянски корпорации, има и една, наистина твърде скромна, но все пак небивала до сега (по добрината си) в българската книжевност деятелност, с една реч има Дружеството вече такова основание, което само ако постоянствуваме, не ще му даде да падне. А всичко това се придоби с постоянство и търпение. Нека прочие и занапред постоянствуваме, та х е л б е т е ще достигнем по-добри резултати. Само, за да можеме и ние да постоянствуваме и да търпиме, трябва, както Ви казах и молих в по-предишното си писмо, Вие поне нравствено да ни подържате, а не с Вашето си отчайване да докарвате и нас до отчайване. Г. Дринов, та и Вие, никак не правите добре, дето повечко не поработвате за Дружеството. Странно нещо ще бъде, ако Вие, както познавате как може сериозно да се работи, оставете на нас повечето да работим за «Периодическо списание», тогаз когато, както Ви е добре известно, че за сериозна работа у нас няма нито време, нито спокойствие. А пък за успехът на Дружеството необходимо е деятелността му да бъде добра, сериозна, нещо, което Вие имате пълна възможност да направите.

И така, г-не Бончов, не трябва да се отчайваме, толкоз повече, че Дружеството е още на устрояване. Вашето колективно мнение, за да се принесе средоточието на Дружеството в Ц(ари)град е едно от превъзходните и това нещо ще стане непременно, само трябва още малко търпение. Преди две години още ние, за да поприготвиме малко нещо общото мнение, и да улесниме извършването на това пренасяне, влязохме в преписка с нашите вестникари — редактори в Цариград, но

те твърде враждебно се отнесоха към това нещо и работата дойде дотам, щото чрез «Свобода» провъзгласиха Стоянова турски шпионин и жестоко нападнаха на него, дето искал да премести Дружеството в Цариград. Но повтарям, работата ще стане пак, както и Вие съветувате: вече г. Николчу е съгласен на това. До тогава обаче не трябва да се седи, а трябва да се работи.

Това е, г-не Бончов, което намирам за нелишно да Ви кажа, като противодействие на обезсърчаването, което може би Ви докарали моите съобщения за резултатът на последното главно събрание. Колкото за съобщенията, които Ви донел пътувачът из България, особено же относително Стоянова, казвам Ви да не вярвате. Не знам от де се е научил господство му, че «Периодическо списание» се прекарва в България контрабандешки, но в Русчук, Свищов, Видин, Тулча, Черна вода, Силистра, Шумен, Варна, Търново и проч. и проч. ние пращаме книжките свободно. За Тракия и Македония пращаме през Цариград, но там нямало кой да стане мукает да ги извади от гюмрюкът. Първа и втора книжка свободно минали през Цариградските гюмруци, но другите са спрели.

Забележете, че ги спира не цензурата, а гюмрюкът, както и да е, но това не е причината, дето по нас имат хората криво понятие за Дружеството, а са причината нашите газетари, които, не зная по какви глупи побуждения, не говорят нищо за Дружеството. Сега подир събранието аз писах на някои други по-известни наши учители и между другото мъмрих ги защо не са си отворили досега устата да кажат две думи за Дружеството; отговарят ми (някои си, разбира се), че писали по няколко пътя с цел да запознаят народа с това учреждение, но редакторите на нашите газети не обнародвали писанието им. Любопитно е да се знае, какво е говорил пътувачът за Дружеството, а особено за г. Стоянова, в ответ на злокобенията на милионо-устната толпа. Стоянов бил гонел своекористни цели! Е, брате мой, знам аз, че хората въобще са разположени твърде лесно и скоро да вярват на лошевото, но тези хора вярват на лошевото, както нямат свой ум да съдят. Та и без доказателства, че Стоянов гони своекористни цели? Три години седя той в Дружеството и в продължение на тези три години теглил е сиромашия и толкова други огорчения и мъки — дали всичко това е било за своекористни цели? Ами дето си изгубва младините, енергията, дето

з а г л ъ х в а тук, всичко това все за своекористни цели ли е? Искал да стане т у р с к и ч и н о в н и к! От писмото на Стоянов, което Ви притварям тук, Вие най-добре ще видите какво мисли Стоянов да прави и какво ще прави в ъ н от Дружеството, но аз ще Ви кажа, че даже и да стане турски чиновник, какво от това? Все за осъждане ли са онези, които са турски чиновници? Но в такъв случай трябва да се осъжда и Екзархът, и владиците, и Кръстович и пр. и пр? Счастие Стояново, че няма намерение да става турски чиновник.

И така, г-не Бончов, не вярвайте на лошевото. Бъдете при това търпеливи и постоянни в благоразположението си към Дружеството и ни насърчавайте с помощта си. Вие имате възможност да работите повече и по-сериозно за Дружеството, струвайте си труд и поработвайте, брате, повечко. Стоянов, както виждате, пише да не почеквам печатането на 7-та книжка, дору не дойде той; тук настоятелите и публиката н а л я г а т да се почене печатането. Аз до сега отлагах, както вече знаех и вярвам, че още до някой други ден ще мога още да отлагам, та ако и до тогава не дойде нещо от г. Дринова, тогава ще почна печатанието ѝ с какъвто материал имам на ръка, че каквото стане да стане. . .

За да бъда редактор на «Читалище» каниха ме два пътя, но за да се съединят двете учреждения — Дружеството и Читалището — затова от страна на цароградани или на друг някой не е ставало дума.

Според както смятам, «Тарас Булба» ще може да се отпечата в два номера. Моята си д р а м а (погрешно е наречена в «Периодическо списание» т р а г е д и я) не мисля още да я печатам.

Канят ме да ида да стана в л а д и к а. Да ида ли?

Приемнете искрените ми поздравления

Ваш

В. Д р у м е в

12 октомврия 1872,
Браила

20

Многоуважаемий Господине!

Правдините, които в името на Екзархията обещава и отстъпва Негово Високопреосвещество, Преосвещенейший Григорий на благочестивото румънско население в епархията му, направиха на някои от тукашните по-първи наши съграждани-румъни такова приятно впечатление, щото те желаят не само да се направят известни чрез вестниците, не само чрез насърчително писмо от страна на няколко по-първи румъни да поддържат в своите си отсрещни еднородци решението да се присъединят на Българската екзархия, ами искат още като представят копията от правдините на министерството, самото министерство, та и тогава и всичкият румънски народ ще удобри и ще похвали решението на своите си еднородци да се съединят на казаната Екзархия. Затова и копията от правдините, която ни оставихте тук, ще се прати не само до по-първите румънски вестници, ами и до самото министерство. За да има обаче делото повече ясност и значение, намира се за добре при тая копия да има и копията на прошението, с което благочестивото румънско население е искало от Негово Високопреосвещенство определяването на правдините им.

Поради това аз Ви моля да имате добрината и щом ми получите настоящето, да се потрудите и незабавно да ми изпратите една копия от казаното прошение.

Приимнете искрените ми поздравления

С истинно почитание

Ваш еднородец

Председател на настоятелството на «Българско книжовно дружество»: Н. Ценов

За Н. Ценов

подписал действит(елен) член на Дружеството: В. Друмев

8 ноемврия 1872,
Браила

21

Господине Бончов!

Последното Ви писмо от 24 декември 1872 получих на време и много се почудих като научих от него, че Вие от два и повече месеца не сте получавали никакво известие от мене за Дружеството. Две обширни писма (едно до г-на Дринова под брой 172 и друго до Вас под брой 173 и две от 22 октомврия) аз Ви изпратих на време. Тогава, когато Ви писах казаните писма, аз още не бях получил статиите на г. Дринова, за то написах Ви малко сърдитичко. Във Вашето писмо аз турнах и едно писмо на г. Стоянова до мене, пратено от Цариград, което писмо вярвах можеше да разсее всичките Ваши неволни съмнения на счет г. Стоянова, неговото намерение да стане чиновник у Турско и проч. и проч. Много ми е жално, ако са се изгубили тези писма. Като така дълго време и аз не получвах от Вас никакво известие, страх ме беше да не би сърдитите ми писма да Ви са разсърдили. Казаните писма ги пратих през Одеса. Нима е съдено всичко що минува през Одеса да се изгубва? Странно нещо! А сега пиша в Одеса и дано да Ви ги пратят! Тяхното време се мина, но все пак може да се посмеете на сърдитнята ми.

Дружеството съществува. Седмата книжка се печати. «Тарас Булба» ще бъде притурка и всичко, що беше пратил, се отпечата вече. Излезе три коли и половина. Статята Ви «Класическите европейски писатели на български език» турна се в началото на книжката. Подир тая статя следват статиите на г. Дринова. Всичко това е отпечатано вече. Така щото освен книгописът на г. Иричка, има вече 6 1/2 коли готови. Печатането върви полека, защото Дружеството не дава пари на печатаринът, за да си приготви овреме потребната книга. Но надявам се къде краят на февруария книжката да бъде готова. Според моята сметка, тя заедно с книгописът ще стане от 22 коли и в такъв случай ще я наречем 7 и 8 кн(ижка).

Г. Стоянов го няма още тук. Чувам (защото три месеца има както не ми е писвал), че е сега-засега в Жеравна, Сливен, Котел, Градец и пр.; надявам се обаче скоро да си дойде тук.

Запишете ме абонатин за «Отеч. записки». Парите ще Ви изпратя, когато се улесня.

От Московският благотворителен славянски комитет получихме съобщение, че от него е изпратено на Дружеството един сандък с книги. Досега обаче книгите не сме получили.

Преводът на «Тараса» е много добър, тъй добър, щото аз се чудя как тъй добре владеете с българският език; завиждам Ви и ме е гняв на себе си, дето аз тъй не мога да писвам хубаво български.

Питате ме ща ли да си печатам повестта. Повест нямам, но имам драма, и тя е вече под печат. Само не ще да е при «Периодическо списание». Един мой приятел, сега богат търговец, харчи за отпечатването ѝ — с условие после, когато разпродам книгата, да му върна изхарчените пари. Щом се отпечата, ще Ви я пратя. Страх ме е, че не ще Ви хареса. Но ако би да Ви подкани драмата ми да се вземете, та да очукате подобнаго рода произведение, не изключая и моето, и с това малко да поотбиете охотата у нашите драматисти (както твърде много са болладисали у нас) да писват, вярвайте, че не ще ми е криво, ако най-силните удари паднат най-напред на моята глава. Дружба дружбой, а служба службой.

Чухте ли Вие, че мене ме канят и викат за владика? Мнозина хем силно ме заклинат в името на народа да приема духовният чин. Какво ще речете вие на това? Расото ме плаши.

Жално ми е за г. Дринова, че е изтеглил сипаница, но се радвам, че е оздравял. Поздравете го от мене и му съобщете каквото Ви пиша.

Приимнете искрените ми поздравления

Ваш В. Друмев

10 януарий 1873,
Браила

[ДО М. ДРИНОВ]

22

Господине Председателю!

Г. Н. Бончов трябва да Ви е съобщил, че според както аз предполагах, 7—8 книжка на «Периодическо списание» трябваше са излезе къде краят на месец февруария. За съжа-

ление, моето предположение не се оправда по следующите причини: печатницата, в която бях принуден да почна печатането на книжката (а аз бях принуден да я почна в Паничковата печатница, не се съгласяваше да почне печатането на книжката дору не ѝ се дадеха половината пари напред, а пък настоятелството не се съгласяваше да даде нито пара), затвори се (защото Паничков се скара със задружникът си) и в продължение на месец и половина стоя затворена. През това време аз молих настоятелството да даде малко пари на предишната печатница и да продължаваме печатането на книжката; 3—4 пъти ходих при г. Ст. Берон, молих му се, заклинах в каквото можех дано той даде на печатницата част от онези пари, които се с л е д в а да внесе той на Дружеството за тая година, но нищо не спомогна. Сега Паничковата печатница се отвори пак и печатането се продължава. Къде краят на този месец мисля да излезе книжката, но не от 20—22 коли, както смятах, ами от 14—15, която и ще се нарече VII и VIII книжка.

Писма се разпращат навсякъде за внасяне пари, но от никъде никой не се обажда. От Одеса мълчат и на толковато писма, що им се писват и пращат от две години насам, те не отвещават нищо, не казват нито бяло, нито черно. Преди две недели мина през тука за в Одеса един добър приятел на Дружеството, когото аз молих да се разговаря с г. Н. Мироновича за дружеството и, ако е възможно, да се научи какво мисли за Дружеството този негов тъй наречен п р ъ в и г л а в е н основател. А тези дни получих от приятелят писмо, в което ми пише, че г. Миронович казал: «Капиталът, който се намира у мене, и лихвите от този капитал ще ги дам на Дружеството само тогава, когато се потвърди уставът на Дружеството.»

Потвърдението уставът на Дружеството е наистина важна работа. Без това потвърдение и събраният вече капитал на Дружеството, който е тука в касата му, не може да се счита дотам осигурен. Вашето мнение — да се пренесе Дружеството в Цариград — е много добро и то рано или късно трябва да се осъществи, но без потвърдението на уставът, трудно ще стане това, та и не е безопасно да не се разтури Дружеството по причина на упорството на някои от спомагателните му членове.

Поради това, аз би желал, г-не Председателю, да обърнете сериозно внимание на този въпрос. Тукашното правителство се отказва да потвърди уставът на Дружеството по

тая о ф и ц и а л н а причина, че според тукашната конституция във всяко едно подобно учреждение, каквото е нашето Дружество, можело свободно да съществува и свободно да развива деятелността си, пък неофициалната причина на това отказване, според уверенията на г. Стоянова, който е имал случай да се разговаря за това с главният секретарин на министерството на просвещението в Букурещ, била тази, че уставът искал изменявания в някои места, особено относително за главните събрания и числото на представителите (да не бъдат събранията всяка година, да няма от всякъде представители, а административната част да бъде съсредоточена в някои заможни и познати на правителството лица, които и да представляват другите членове и проч.).

По тези или по други причини, но тукашното правителство се отказа да потвърди уставът.

А пък потвърдението на уставът е необходимо за осигуряване на финанциалната му част. Не може ли да се предложи потвърдението на уставът другаде — в Русия например или във Вена? В такъв случай, ако се потвърди, т. е. в едно от двете тия правителства (особено в Австрия) не ще бъде трудно мисля да се вземе удобрението и потвърдението и на турското правителство, та да се пренесе Дружеството в Цариград, а капиталът му да бъде другаде. Най-лесно е, мисля, право от турското правителство да се потвърди уставът на Дружеството, та и най-полезно ще бъде това за Дружеството. Какво ще речете Вие? Вижте посъветствувайте се с г. Бончова и с други някои, та ми пишете как е по-добре и какви мерки е възможно да се вземат.

От Стоянова нямам никакво писмо и не го зная къде е и що прави.

Пратих Ви чрез Кишинев няколко екземпляра от драмата си. Ако е за пред хора, дайте някому от нея и на някой русец.

Ами какво ще правиме с тазгодишното главно събрание? Във Вена таз година се открива в ы с т а в к а. Мнозина ще отидат там. Аз приказвах с Ценова и със С. Берона, които не намират за удобно да стане главното събрание по-рано през май например, ами предполагат да станело през септемврий. Добро и това, но имайте във виду, че аз мога да оставя Дружеството много по-напред.

Приимнете искрените ми поздравления

Ваш В. Д р у м е в

5 март 1873,
Браила

[ДО НАСТОЯТЕЛСТВОТО НА КНИЖОВНОТО ДРУЖЕСТВО]

23

Почитаеми Господа!

Потребно беше преди да оставя Браила да свикам събрание от настоятелите на Дружеството, та всичко да стане според формата; но аз не направих това, защото се боях да не би да се изложа пак на капризиозни и несправедливи нападения и оскорбявания, каквито си позволи да ми направи председателят на настоятелството г. Н. Ценов на събранието, което беше станало на 3 с. месеца.

В продължение на четири години действителните членове претърпяваха доста несправедливи и незаслужени нарекания и оскорбявания, но да чувам лично нови нападения и незаслужени оскорбявания и от хора, които са били и са в работата, та знаят твърде хубаво как е вървяла и как върви тая работа, това беше вече твърде много . . .

Но както и да е, то се е минало вече. Сега-засега аз желал бих, щото всичко, което е било неприятно в миналото, да се забравеше, а да се помнеше само това, че трябва да се употребяват всички усилия за укрепването и преуспяването на Бълг. книжовно дружество; от своя страна аз, ако и да не съм вече в Дружеството, не ще престана обаче да се старая — според колкото мога и умея — за доброто на това учреждение, от което народът ни очаква толкова много. И дано помогнеше бог, щото надеждите, които възлага народът на това учреждение, да се оправдаят напълно.

Преди да тръгна от Браила аз се постарах да турна зависящите от мен работи на Дружеството в добър ред.

Дневниците са преписани; библиотеката е наредена добре и мината в каталози под нумера всичките книги; има в добър ред назначено де, кому и по колко тома са се изпращали от «Периодическото списание», архивата я има всичката, приготвена, оставих и пригласителните за главното годишно събрание писма. Г. Тодор Пейов, който прие да послужи в Дружеството до главното събрание, ще може да върши всичко, щото е потребно. Аз ще гледам до главното годишно събрание да приготвя един добър реферат за вървежът на Дружеството от самото му начало и досега, който ре-

ферат ще имам грижата да Ви го изпратя овреме, или пък ако ми бъде възможно да дойда на главното събрание, сам ще Ви го донеса.

Преди свършването позволете ми да Ви помоля най-убедително, за да се погрижите и улесните окончателното отпечатвание на VII и VIII книжки от «Периодическото списание». Тая злочеста книжка се е почнала да се печата още в ноемврия 1872 г. Нямаше само добра воля от Ваша страна, за да излезеше тя отдавна. Излизането ѝ поне сега, преди главното събрание, ще има според мене значение и полза за самото Дружество.

С истинно почитание
Ваш молитствувател
Свещенодякон Климент

18 юний 1873,
Тулча

[ДО Т. ПЕЙОВ]

24

Приятелю!

Получих тѝ писъмцето и много съм ти благодарен за него. Защото попрището, в което постъпих, е ново за мене, нов е и животът, непознати са и хората, и самите дрехи са други, та и самото говорене, гледане и вървене е друго — затова, вижда се, мене ми се струваше, че се намирам в една пустиня, в която няма нищо минало от моя живот; струваше ми се, че всичко минало от моя живот е умряло и навеки изчезнало за мене; струваше ми се, че вече за мене няма нищо от животът на Василя Друмева . . . А това ми причиняваше големи душевни мъки. Мене не ми се искаше така безвъзвратно да се разделям с миналото си. Животът ми обществен в Браила не беше обкичен с благовонни цветя, но тук аз не говоря за тоя си живот или за обществената си деятелност, която даваше право на всеки добитък да яде и рита, а говоря за частния си живот, за приятелите си, за идеите, надеждите и стремленията, т. е. говоря за онова, което беше цяла собственост на Друмева и което не можеше да отнеме нито най-големият златорог вол. Е, с това минало мене не ми се искаше никак да се разделям. Затова вашите приятелски писма произве-

доха ми много радостно впечатление. Аз чух глас от миналото си, чух думата на приятелите си, стреснах се и ми светна на очите, защото видях и се уверих, че не е изгубено миналото, че аз съм яко свързан с него, че . . . впрочем, впечатлението е много радостно, макар и да не е и за мене самаго до там ясно и определено . . . Ако си бил някога в подобно положение, ти ще ме разбереш.

Ами какво правиш ти сега? Изпитанията се минаха и трябва вече награди да сте дали на учениците. Оставаш ли занапред в училището?

За мене ще бъде много приятно и радостно, ако би си наредил ти работата тъй, щото да ти бъдеше възможно спокойно да си живуваш в Браила. Тогава ще има с кого да веда преписка там и да се разбирам. Пиши ми какво мислиш да правиш, както и за това какво стана със завещанието на Малановича — спечели ли училището или спечелиха гърците?

За Дружеството никак не ми стига умът, какво ще стане. Дядо Григорий е залисан с епархиалните си работи, така щото за сега не може да се интересува от Дружеството така, както би трябвало, а аз не съм навикнал още на новото си положение и не съм стъпил още на краката си така, щото да мога да накарвам хората да се заинтересуват с онова, което е за мене интересно. При това дядо Григорий за сега е май — зюртчя. По причина на всичко това още не са взели никакви мерки тук за Дружеството.

Аз съм вече свещеномонах. Канят се сега наскоро да ме въздигнат на архимандритство, но кога ще бъде — не знам.

Притвореното писмо имай добрината да занесеш у дома, при което потруди се да им разясниш и да ги убедиш да не показват писмата ми всекому. Ти разбираш защо е потребна за мене тая осторожност, а следователно знаеш и с кой начин ще им го разясниш и ще ги убедиш.

От тук мислиме да тръгнеме в идущия четвъртък, т. е. на 12 с. месеца, защото тогава имало чист вапор. Не зная дали ще се спира вапора в Браила, но ако излезете на скелята все можеме да се видиме макар отдалеч. Кажи това и на хазяйките ми, но само ще ви моля да не разгласявате това, защото имам причини да искам, щото някои лица да не знаят, че заминувам през Браила. Тези причини ги ти знаеш — те са: че имам да давам на тоз, на онзи по нещо си. Най-много имам да давам на г. Перикли. Ако не те мързи и ако намираш за добре, намини на печатницата на г. Перикли, кажи му много

здраве от мене и турни в действие всичките си адвокатски способности не само да ме оправдаеш пред него, ами още да го направиш, щото с търпение и задоволение да ме чака до като се улесня и му пратя парите.

Имам да давам и на г. Скарлата 15 (петнайсет) фр. Предай му много здраве от мене и му кажи да извини и да почака още за тези пари. Така също кажи много здраве на Бойка Нешова, комуто тоже има да давам. Нека и той има добрината да ме почака. Имам да давам и на Петракя Димович. Ако е той още в Браила и нему много здраве от мене: нека и той почака.

На Стоянова не пиша, защото, според писмото му, той не вярвам сега да е в Браила.

Това писмо днес ще се даде на вапорът и може утре да го получиш. Ако ти бъде възможно да ми отговориш, така щото преди 12 число да ти получа тук писмото, ще бъде много добре.

Пиши ми как по-лесно и по-сигурно да пращам писмата си до тебе. Чу ли и разбра ли?

Много здраве на всички приятели и приятелки.

Дрехите и книгите ми, струва ми се, ще стоят още в Браила, защото едвам ли ще може с вапорът да се вземат според тази пуста карантина. Ама ще видим. Ако може да стане нещо, аз ще ти телеграфирам.

Целувам те братски и те благославям отечески

Твой во Христе молитствовател

Свещеномонах К л и м е н т.

Има още: Стоянов ми казва, че видял един мой лик у Желя и ми се сърди. Аз на Желя не съм давал ликът си, ами той сам си го купил у типографът.

А аз като си снемах портретът не казах никому и приръчах никому да не се показва, защото имах намерение да направя сюрпрюз на приятелите си, т. е. мислех като нахлузя калимявката да си снема портретът и тогава да пратя на приятелите си и двата лика. Но работата се открива и за то сега у Желя трябва да има повече портрети. Аз му писах да даде на тебе един, а друг да прати на Стоянова. Ако ти се случи да пишеш на Стоянова по-преди мене, кажи му как е била работата и го предупреди, че ще го изпсувам, задето ми се сърди.

Приятелю!

Последното писмо, в което ми съобщаваш какво се е извършило в Дружеството, получих го още в Тулча, но защото от една страна то не беше отговор на моите две последни към тебе писма, а от друга, защото сега водим скитнически живот и току се местиме от село на село, от град на град, аз не писах досега.

Сега съм в Силистра и ще се бавим тук още 3—4 дена. Оттук ще заминеме в Русчук, а от там в Търново ще отидеме, защото дядо Търновски приглашава дяда Григория.

Като минувах с вапора покрай Браила толко ми беше мъчно, дето не виждах на брегът никого от познайниците си. Много напрягах аз очи, но все напусто. Ех!. . .

И кат спомня
то, що беше
то, що беше
и се мина —
сълзи ми текат. . .

Аз още не мога да привикна на положението. Мене ми е мъчно и, забележи, че от ден на ден ми става по-мъчно. Напрягам всичкото си благоразумие и всичката философия, но нищо не ми помага. Страшна тъга ме натища понякогаж. Това си го обяснявам аз да произтича едно от това, че нямам положителна и определена някоя деятелност, а от друга, че животът ми е зависим и аз дору и в най-малките подробности трябва да се съображавам с привичките на другите. Има и друго: места непознати, хора непознати, а пък званието не позволява да излизаш да се разхождаш, когато се иска на човека. И представи си, че не се предвижда наскоро изход от таквози едно положение. . . Ех! Безценно нещо е било да бъде човек волен поне в домашния си живот!. . .

Случи се така, щото писмото на Стоянова, в което ми писваше за изложението, се прочете от Н. преосв. г-на Григория, та и тая сутрена вапорът донесе писмо до Негово Преосвещенство, в което му пишат, че вий сте писали в Русчук за същото. Няма да стане нищо, побратиме! Аз много пъти съм казвал на Стоянова, че хората винаги тургат по-горе от всяко друго нещо своите интереси и своите съображения, ама той

не ми вярва. Ама аз му завиждам. Той сега се разхожда по Вена и се наслаждава с великолепни и назидателно полезни зрелища, а пък аз кисна на едно място и съм принуден вечер да късно да седя и да разговарям за онова, за което се иска на хората да говорят. Готвя на Стоянова писмо и желал бих да му го пратя във Вена, но едвам ли ще сполуча, защото писмото се твърде узаптиса и задълбочи, а пък аз не седя на едно място, та да мога да го свърша.

Чудно ми е, защо би се назландисвал Паничков да продължава печатането на книжката, като е взел 30 наполеона. Той няма толкова да взема.

Всичко, което се беше отпечатало в моето време, нямаше повече от 11 коли или да речем 12, но 4-тех се отпечатаха в Скарлатовото ортакуване и за то нему не се плаща. Следователно на Паничкова остават да се плащат само 8 коли по 7 1/2 #- правят 60 # или напол. 32; но той е взел две лири, ще каже, че му се е платило всичко, каквото е отпечатал досега.

Много мислих аз дали да напечатаме в краят на книжката нещо като изяснение за забавянето на книжката и измислих да не печатаме нищо. Ако се печаташе нещо разяснение, трябваше да се закачат и одесчани, и настоятелите; но това щеше да се вземе за отмъстяване, че ни изпъдили от Дружеството. При това мястото на подобни разяснения е в рефератът, който ако не ми побърка нещо, аз ще приготвя за 20 август.

Друг материал да ти добавя сега — не мога. Мислех да пораздрънкам малко Ковачова за педагогията му, ама нямам книгата тук и няма от кого да взема, че и тук я няма никой. Според моята сметка книжка VII и VIII ще стане от 15 коли, и то стига, я.

За IX и X, ако ти помогне господ да започнеш печатанието ѝ, ще ти пратя материал. Ще имаш много неща и за Бозвелията.

Тук холера няма никак. У вас има ли я?

Какво правиш ти? Как си? Какво правят другите? Какво стана със съдбата на училището? Пиши ми за всичко, брате. Сега всичко ме интересува мене.

Много здраве на всички. Желал бих да имам писмо и от дома. Напиши ми какво те правят и как са. Какво да правиш с дрехите ми ще ти пиша от Русчук.

Кученцето си, което така обичах, изгубих го в Тулча.

Тук ти имаш много приятели. Има тук и една учителка

калугерка, която казват да ти е била роднина. Рекомандисай ме някому от познайниците си.

Целувам те братски и отечески благославям

Архимандрит Климент

18 юлия 1873,
Силистрия

Писмата си ги изпрати в Русчук. Сега казват и в Тулча имало холера. Ами чувам, че и във Вена имало страшна холера, дали е истина?

Максус много здраве у дома, чу ли?

Писмата си, както виждаш, пращам ти ги чрез г. Желя. Кажи ми бива ли и не е ли по-добре право да ти ги пращам на името? Питам те за това, не за друго, ами да не би да се губят писмата.

Ами какво прави Запрянов? Много му здраве от мене, както на булката му и на момъкът му.

Същий.

26

Приятелю!

Бях болен и за то едвам сега сполучвам време да ти напиша един-два реда. 20 август се мина. Стана ли главното събрание и, ако е станало, как се нареди Дружеството? Пригласителното Ви за главно събрание едвам преди два деня получих. Вижда се писмото ходило в Пловдив. Ама и на време да бях го получил все бадехава беше, че не можах и писмо да пиша, както и не написах на събранието. Рефератът почти е готов, но не е довършен и бог знае кога ще го довърша, особено, когато сега ми предстои да готвя разни окружни писма. Та и като се е минало вече главното събрание, не ще ли е потребно рефератът да се преработи съвършено инак?

Сега съм добре на здравието си, та и инак не съм зле, ама . . .

Пиши ми каквито новини има у вас. У дома ходиш ли? Ако не си ходил отколе, иди сега. Кажи им, че съм бил болен и че ще им пиша днес-утре. Поздрави ги максус. Много здраве и на другите приятели. Дрехите и книгите ми сторете си труд да ги пратите на име на владиката.

Твой

Архимандрит Климент

2 септемврия 1873,
Русчук

Приятелю Т. Пейов!

Ето че най-после ти писвам. Трябва да ти е било чудно, дето толкова време мълчех. На това обаче имаше причини, които ти трябва да вземеш във внимание и, ако не са в състояние да ме оправдаят, тогава да ме обвиняваш.

Едно, работа има доста. И да ти кажа как минуват дните ми. Понеже сега съм протосигнел, администрацията е на мои ръце. Утрена като стана, след обичните утренни молитви, слизам долу в протосингелията, дето си изпивам чайната чорба (понеже нямам самовар, а пък хората не знаят как да приготовляват чай, та за то пия не чай, а чорба), а после се залавям да разгледвам разни прошения и разправии. А разправии има всеки ден и много: една иска да се папусне с мъжа си, друг иска да остави жена си, понеже я уловил в лошев път; третя иска да се раздели, понеже мъжът ѝ искал да печели чрез нея. . . и много подобни. Има още разправии за пристанки, за обезчестяване девство, за завещания и пр. Независимо от това има и разправии от селата за поповите, за родства и други. В тези главоболия минуват дните. При това трябвало е да се правят разни окружни писма и други изложения за екзархията. Обаче аз се занимавам и с по-сериозни работи: програми правя за богословски училища, слова съчинявам (ама не за в църква, а за събрания разни) и проч. Освен всичко това прибави още и треската, която сегиз-тогиз ме посещаваше и едвам преди две три недели ме остави на покой. А от друга страна пък не седях постоянно в Русчук. Ходих, както знаеш, в Търново, ходих в Свищов, до Разград пак слизах и тому подобни разходки правих и все по работа.

При всичко това пак би ти писал, както би писал и Стоянову, но гледах да привърша рефератът, та заедно с писмото и него да изпратя. Но ха днес, ха утре — едвам днес го привърших.

Рефератът не пристигна за 4 ноемврия, но аз съм на мнение да се отпечата и да състави начало на IX —X книжка или само на IX книжка. Струва ми се, че добре ще стане, ако се отпечата. Отговорността вземам на себе си, ако би от обнародването му да последва нещо неприятно за Дружеството. А докато се отпечата рефератът, който може да излезе около 2—3 коли, аз ще успея да ти пратя «Мати Болгария»

на Бозвелията; след това ще ти пратя и една малка статийка «Неумолимият закон», която може най-малко половин кола да излезе; после ще ти пратя още свършъкът на «Отхраната». Мисля да направя и рецензия на някои други книжки. Ако стане нужда, мога да ти пратя и продължение на статията «Иерархическо устройство на църквата.» Според сметката ми, от мене можеш да имаш материал около 8—9 коли; а като получиш и другата половина на «Тараса», ще стане всичко около 12 коли. Но понеже този материал е не дотолко на чест, добре ще бъде да имаше и от г. Дринова някоя историческа статия. Ако не друго, нека се преведе нещо от неговото ново съчинение «Заселение Балканского полуострова славянами». Аз ще му пиша за това.

Вчера писах на Н. В. Преосвещенство охридскаго Натанаила, за да ти прати находящият се у него ръкопис на Проскомидията от Патриарх Евтимия. Тази Проскомидия я има отпечатана и в Гласникът на Сръбското учено дружество, който Гласник се намира в библиотеката на нашето Дружество. Ако Н. В. Преосв. Натанаил прати ръкописа, може да се сравни той с отпечатаният в Гласника и да се обнародва в «Периодическо списание» с филологическите забележки, които засега може да ги направи поне В. Стоянов. И това може да успее за тая книжка. Ами де ще почне да се печата тя? Пак у Паничкова ли? Холан, твърде келява излиза у него.

Рефератът има един недостатък: у него няма главна равносметка за паричните капитали на Дружеството. Таз сметка лесно би се направила, ако да не беше разбъркана сметката на «Периодическото списание», която бъркотия, ако и да не е станала по моя вина, ще се оправи обаче, както виждам, тогава, когато аз получа възможност да внеса на Дружеството едно определено количество наполеони. Ти си писал тука-таме до абонатите за пари. В Шумен не пиши вече, понеже там отдавна б и л и събрани и д а д е н и почти всичките.

Какво стана с билетът на г. Желязковича? Трябва още така да стои.

В Пловдив пратените г-ну Благоеву 30 тела «Периодическо списание» не зная дали са разпратени или не. За тях парите ще се искат от Манчева или от Благоева. Писах за това на Благоева, ама още отговор нямам. В Сливен има пратени 20 тела. И за тях не зная кой ще дава парите.

Като се поулесня малко от работа, ще се заловя за разправия и на това.

Ти ме облажаваш дето съм се разхождал из татковината си. С калугерска форма, брате не може и разходка да бъде весела. Дето и да иде човек, все трябва да се съображава със сериозността на дрехата и с важността на званието. И то е добро, ама аз се уморявам. А знаеш ли ти, че ето става 6 месеца откакто не съм кусвал от запрещения плод? Мъчно нещо.

Книгите и дрехите приех и благодаря твърде много задето сте се потрудили да ми ги изпратите. Особено съм благодарен на хазяйките си, дето с такова внимание ми натъкмили всичко. Съжалявам твърде много, дето сега нямам възможност да им се отплатя, както трябва. Мене ме мъчи много мисълта, че те се намират в лошо положение, особено сега, когато зимата настъпва. И да знаеш колко съм ти благодарен дето си им дал един наполеондор! Каквото им даваш, пиши го на сметката ми, та аз кога да е, ще ти го върна с проценти. Да знаех, че ти си улеснен, бих те молил да им дадеш повече от 2-3 наполеондора, та после би се изплатил аз на тебе. Те за мене бяха много добри и колкото отива, толкоз по им оценявам добротата, а колкото повече им оценявам добротата, толкова по се мъча, като помисля, че не мога сега засега да им помогна. За Димитровден не им писах наистина. Но от сухо писмо какво утешение щяха да имат, особено когато нуждата стои на гърбът им.

От бакалина Костакя получих писмо, но не смея да му отговоря, че няма пари. Ти не се учудвай, че съм така безпаричен. Плата особна нямам, а пък и доходи никакви няма. От владиката не смея да искам, че и той няма, понеже разходите му са големи (хем твърде големи), та не смея и аз да го безпокоя. Ще се оправи и това, но трябва малко търпение още.

Питаш ме кога ще се увладича. То може и скоро да стане, но аз се май назландисвам. Виждаш ли, сега дору съм архимандрит и протосингел, ако би имал парици, би слязъл и къде Шумен, даже би наминал и в Браила, с една реч все съм свободничък. Но като се увладича вече, мъчно става всичко. По тази причина назландисвам се, толкоз повече, че и да се увладича засега съвършено самостоятелен не ще бъда.

Привикнал ли съм на положението си? Не съм. Да ти се похваля: сега владиката го няма тук и аз на негово място

служа в църквата като владика. Вчера служих и венчах една сватба торжественейшим образом.

Абе онзи глупак и извеян патриотин не дъдри ли в листът си нещо за Стоянова, за мене, за дружеството? Пиши ми за любопитство нещичко.

Ти ще идеш, разумява се, у хазайките ми, ще им занесеш много здраве и ще ги поутешиш.

Много здраве кажи на баба х. Велювца. Аз все я спомням в молитвите си.

Много здраве и на всички други — ти знаеш кому.

Е «Правото» не аресва VII—VIII книжка — ха? Рецензентът не я е прочел.

От г. Брегова получих едно писмо, в което ме хока доста за париците си. Има право човечецът, но и мене менгуш ми на ухо, да не бързам така скоро да се ползувам от благодеяние, което сега от носът ми излиза. С Данова бях направил условие за Димитровден да внеса на г. Брегова пари. Данов не се е вестил тук става 6 месеца и, при всичко че му писах няколко пъти, не ми е отговорил още.

За Милановичовата работа правят ли нещо в Браила? Тя и тук не ме оставя на рахат. От Свищов се отнесоха тук до митрополитът. От тук трябваше да се пише до Екзархията, но чрез Търновски митрополит. И понеже нито в Търново, нито в Цариград знаят ходът на работата, аз трябваше непрестанно да им пиша: за съдържанието на завещанието, за началото на процесите и проч. И писах. Тук се съветвах с един български адвокатин, който е свършил юристиката в Париж. Той ми казва, че не трябвало официално признаване за правдините на българската свищовска община относително училищата си, защото правителството тукашно на 1869 год. издало такъв един закон за училищата: «Правителствените училища ще се поддържат от правителството, а частните от общините.» Обърнете върху това вниманието на нашия адвокатин. А кой е той — пак Хр. Диаманди ли?

Стига толкоз засега. Друг път повече.

Целувам те братски и благославям отечески

Твой
Архимандрит и протосингел
Климент

12 ноемврия 1873 г.,
Русчук

Писмото ще дадеш на хазайките ми, като предварително го запечаташ. Разтолкувай им го по-разтешително и ми пиши от тяхна страна.

28

Дядо Т. Пейов!

Пращам ти рецеписът, с който ще вземете от австрийската поща един пакет с писма и много материал за «Периодическо списание». И в него пакет има за теб от мене доста дълго писмо, в което споменувам и за процесът на Т. Милановича, но за най-главното, отнасяще се до тоя процес, забравил съм да ти пиша.

Ти ме питаше «де се е денал документът, който браилското училище имало от министерството, и за който документ Войников казвал, че го давал на мене». Този документ е едно писмо от министерството на просвещението до директорът на българското училище в Браила. Това писмо беше заедно с другите документи по процесът, а тези всичките документи бяха на мое време у г. А. Куртовича.

Друго. Понякогаж приказвам с дяда Григория за Дружеството. Доди работата до там, щото се кани да стане спомагателен член с няколко наполеона, ама още след малко.

Много здраве на всички. Макар толкова време да мълчах, но много съм ти благодарен, дето без да гледаш на мълчанието ми, писваше ми. Писвай ми и сега. От вчера още почнах да преписвам Бозвелиевът ръкопис. Има негови доста писма до разни лица, от които писма, както виждам, ще може да се състави жизнеописанието му. Но това ще бъде за другата книжка.

Твой
Климент

13 ноемврия 1873,
Русчук

29

Бай Пейов!

Получих ти и двете последни писма и, съгласно с исканията на последното ти писмо, пращам ти Лежеровът оригинал.

Да ти изказвам радостта си и мнението си за това писмо

не ща сега, защото съм сърдит. Получих от бакалинът Костакя едно безобразно писмо. Ти знаеш, че от благодарност към хазайките си, които толкова време ме гледаха така добре, аз кога тръгвах от Браила, понеже нямах пари да им оставя, помолих бакалинът Костакя да им дава на вяра, но не повече от 200 (двеста) фр. Той давал повече. Разбирам, че съчувствието ми към бившите мои хазайки ми налага някак нравствено задължение да изпратя и онова, което е наддал, но да ме поставя в едно лошо положение, това не ми се иска никак. Сега Костакя ме заплашва или да призная всичките пари, или щял да дойде в Русчук и лично да се разправи с мене. Да помагам, за да се изплатят бившите ми хазайки, готов съм когато имам; но да съм задължен на един бакалин и всеки път да се страхувам, че може да ми поиска колкото му се заблагоразсъди, това ми е тежко. Аз взех на заем и пратих преди 8-9 деня десет наполеона на бакалина. Той сега иска непременно и другите.

Ти сам познаваш, че това дохожда тежко. Затова стори си труд и вразуми бакалинът да не прави такива безобразни претенции. Няма какво, ще гледам малко по малко да спомагам на хазайките и да се разплатят с него; но да му обещая явно и писмено, та да има той в ръце документи, с които да ме разиграва когато иска, това не направям. При това ако се продължава все тъй делото, тогава аз за винаги ще бъда длъжен на бакалина. Помъчи се да осветлиш върху това и бившите ми хазайки. Готов съм да им помагам и, когато искам, ще да им помагам, но да имам работа с бакалин и да му се отплащам, когато той иска, това го не ща аз и трябва да се пресече.

Казваш, че Мита щяла да ми се сърди. Ако заслужавам, нека направи това. Но не вярвам да намери нещо такова в мене и в мои постъпки спрямо тях, което да навлича върху ми гневът ѝ. Разбирам, че им дохажда мъчно, особено когато ги стяга сиромашията, но какво да им сторя аз, когато сам се намирам в подобна категория. Страхувам се аз само от това: да не се видя принуден да се разкайвам за съчувствието и привързаността си към тях.

Ако «Периодическото списание» се почне да се печата в Болград, добре ще бъде. Ако бъда спокоен и направя желаният и надлежният предговор на Бозвелиевата «Мати България», ще ти пратя част от нея с Иванча, който сега е тука с младата си булка.

От Н. В. Преосвещенство Натанаила не си ли получил още «Проскомидията»? И аз нямам писмо от него.

Иванчо беше ми казал, че г. Дринов бил пратил доста хубав материал и аз бях се зарадвал, но ти не ми споменуваш нищо в писмото си. Ще каже, не е истина?

Целувам-те братски. Много здраве на всички, особено на Желя.

Твой
Протосингел Климент

29 декемврия 1873,
Русчук

30

Драгий Приятелю!

Снощи ви получих писмата и за добра чест, днес тръгва Иванчо за в градът ви, с когото ви и отговарям.

Най-първо бързам да ти благодаря, приятелю, за добрината, с която се отнасяш към мене даже относително моите частни работи и минали глупости, които заплашват да имат неприятни сетнини. Русите казват за всичко «Ничего»! Ще кажа и аз така. Всеки трябва да си има «роман» в животът. Защо и аз да нямам своят «роман»? Ама в този роман на мене щяло да се падне една незавидна роля — и това ничего! Можеш да ми повярваш, че ако би да се случи такова нещо, то ще бъде против моята воля и желание. Аз отдавна съм се убедил, че приятностите си имат и горчевини. Само това ми е жалко, че зле ми се отплаща за хубавите чувства и намерения, а пък аз искам да кажа, че добрите чувства и намерения трябвало би да докарат други сетнини. Както и да е, обаче, преинтересно ще бъде ако благоволят да ме удостоят с любезното си посещение. Колко смешен се показва човек на всекиго, а най-повече на себе си да мечтае бог знае за какво, а пък действителността да му покаже съвършено противното! Ама, майка ми е арнаутка и аз имам в жилите си от нейния инат; ако не вярваш ти питай Стоянова, та да видим кой ще надвие. Аз вярвам, че ще имам сега повечко инат, отколкото някогаж съм имал неблагоразумие и глупост да правя връзки и привязаности, съвършено обаче чужди от какви да е сериозни задължения. Нейсе! Ако би имал случай тъй мимоходом някак тъй да им разясниш, че всяка една неблагоприятна за настоящето ми положение попитка от тяхна страна

ще послужи пак за тяхна повреда, хубаво, ако ли не — и то хубаво! Аз вече имах случай да чуя да се казва, че калугерската капа била висока и събирала много неща. Защо от опит да не се уверя в това? Не ми е желателно, но ако дойде таквози нещо на главата — даянсъм капата и инатът.

На Стоянова съм сърдит. Той дохождал в Букурещ, а не се потрудил да слезе и до Русчук, нито ми пък и писа. Той ми отплаща, задето не съм му писал отколе. Не е справедлив. Обаче ако предполага, че не ме интересува, как е издържал конкурса си, сто пъти е несправедлив, защото никой от добрите му приятели не може ме надмина в радостта ми, която усетих, като се научих, че много благополучно дал конкурсът си. Понеже неговите врагове не са ми приятели, радвам се за гневът им, който без съмнение изпитват от сполуката на Стоянова. Ама все пак му съм сърдит и ще гледам да му се отплатя. Писъмцето, що притварям тук за него, е късичко, но и в него му казвам, че му съм сърдит. Когато му го пращаш, пиши му и ти, че му се сърдя — само да го накараме да почне да се оправдава. Инак аз трябва да му се оправдавам. А пък все е по-добре да бъде човек оправдател, а не оправдающий се.

И тебе те бивало, бай Пейов! Ти някак като че се учудваш дето негово благородие, г. Панайот Симов, така подозрително погледнал на бедният невинен Лежера. Хама ха! Аче по-друго може ли да се чака от него? Не е ли той от п ъ р в е н ц и т е и следователно, като такъв трябвало е и той да си даде високото мнение? Сещам се обаче, какво е било положението ти, като си чул едно такова дълбоко и високо мнение. Ако не е било като моето,когато ме наричаха «патка» и «дърмоед» високославните първенци, трябва да е било приблизително на това.

На г. Дринова поверително съм писал, а на първото си писмо не съм получил още отговор. На Н. В. Преосвещенство Натанаила преди 5—6 дена повторително писах и малко остричко. Да видиме ще ли ме удостои сега с отговорът и Дружеството с пратката си.

Хубаво и това, че г. Бончов пратил останалото от «Тарас Булба». Трябвало би и друго да пратеше, но аристократите въобще независимо работят. Нека бъдем доволни и на малкото.

В крайна нужда, ако г. Дринов не благоволи да прати нещо за тая IX—X книжка, аз мисля, че ще може да се ико-

номиса делото и само с онзи материал, който имаме на ръце. Но ето как: рефератът ще излезе 3 коли, «Мати Болгария» — 3, «Тарас»—3, краят на «Отхраната»—3, малката статийка — 1, критика — най-малко 2, песни и друго — 1 ; всичко — 16 коли. А пък ако се прибави нещо от «Иерархическа наредба на църквата», или Стоянов ако има нещо приготвено, рецензия например на моя «Иванко», тогава книжката ще излезе порядочна от около 17—18 коли.

На Лежера отговорете с най-голяма благодарност. На шията ми стои Иванчо и бърза — за то прекъсвам да писвам.

На Желя максус много здраве. Писмото му получих, благодаря му много и ще му пиша сега наскоро.

Пращам ти сега част от «Мати Болгария» без предисловие от моя страна. Добре ще бъде предисловието да се турне напред. Ще бързам да привтасам и с него.

На здравието си добре съм. Разположението ми незавидно. Можел бих да ти се похваля с една сполука, ама друг път.

Много здраве на всички. Цалувам те братски

Твой

Протосингел Климент

23 януари 1874,
Русчук

В рефератът там дето се казва: «. . . Друмев, като има злочестината да бъде горчиво оскърбен от. . .» изхвърли това.

[ДО МИТРОПОЛИТ ГРИГОРИЙ]

31

Ваше Високопреосвещенство!

Вчера късно получих изедно и двете Ваши писма — едно от 16, а друго от 17 настоящаго.

Рукополаганието на даскал Никола под моя, както казвате, отговорност плаши ме доста, но се успокоявам с тази увереност, че искрено съм желал доброто и на даскал Никола, и на неговите, както и на противниците му, и че употребих добросъвестно усилия, за да се постигне в тази по

същност маловажна, но, според инатът и на двете страни, многошумна работа общо съгласие — за обща полза. Уверен съм обаче, че времето ще уталожи страстите и ще оправи делото, като направи очевидно грешките на една от двете страни и я накара, по следствие на това, да се примири с противниците си.

Колкото за записването ми в кандидати(те),аз искрено благодаря на Ваше Високопреосвещенство за грижите, що имате за моята добра бъднина. Не мога да не Ви се призная обаче, че при този случай в мене се явява един страх и нерешителност. С повишението, без съмнение, ще се увеличат обязаностите, а заедно и отговорността, а аз чувствувам, че още не съм навикнал и не съм се усвоил добре с условията на този живот, така щото страхувам се да не би с увеличаването на отговорността и обязаността тези условия, които, разбира се, ще си останат същите, да ми се покажат много тежки и, последствие на това, да ми бъдат препятствие на добросъвестното изпълнение на длъжностите, като ме обезсърчват и отбиват охота и енергия. Съпротивление обаче от моя страна не ще да се срещне. Аз ще се покоря и безпрекословно ще понеса товарът, който ще ми се наложи, но когато един товар е според силите на човека още и при условия, които да не угъват и пречупват характера на човека, а да възбуждат охота и енергия, тогава делото се извършва поохотно и има по-добър успех.

С предложението да направя, според изискването на Уставът, жизнеописанието си, Ваше Високопреосвещенство ме поставяте в едно трудно и деликатно положение. Лошево за себе си не ща да кажа, защото никой не е враг на себе си; а да кажа добро — ще се вземе за самохвалство. Затова тук ще Ви изложа само по-главните фактове от животът ми до днес, на кои основающе се, Ваше Високопреосвещенство, можете направи потребното препоръчително съгласно с чл. 15-й, 41, 42 и 45-й на Уставът.

Роден в Шумен на 1841 год. аз до 1859 год. съм живял в Шумен, дето и се учах при разни често меняеми тогава учители. На 1859 аз отидох в Одеса, постъпих в тамкашната семинария и следвах до 1865 год. След свършването на семинарският курс, аз на 15 август 1865 год. постъпих в Киевската духовна академия,която свърших на 1869 год. Като се връщах след това в отечеството си, в Галац и в Браила ме спряха и оставиха действителен член при «Българското кни-

жовно дружество», което тогава наскоро, а именно на 1-й октомврия 1869 год., се откри. До 14 юния 1873 год. аз се намирах сѐ при Дружеството. След това преминах в Тулча при Ваше Високопреосвещенство. На 16 юния 1873 год. Вие ме рукоположихте дякон (в Баш-кьой, Тулчанско); на 24 — свещеномонах (в манастирят Чилик); на 8 юлия, същата година — архимандрит (в Тулча); на 20 Октомври (или друг път — това го нямам означено и не го повня добре) — протосингел (в Русчук). Дору бях ученик в Семинарията аз написах две повести «Нещастна фамилия» и «Ученик и благодетели», та правях и други някои преводи, които се обнародваха в «Книжиците». В Киев в Академията бях написал едно писмо «за истинното уважение, което трябва да имаме към духовенството», което се обнародва в издаваемите тогава от Блъскова «Духовни книжици». Независимо от другите дребни съчинения, които ни задаваха в Академията, при свършването на академическият курс аз написах дисертация на тема: «Грекоримские законы о преступлениях против веры и церкви», която заедно с успехите в другите следуеми науки, спечели ми степен к а н д и д а т б о г о с л о в и я. В Дружеството в продължение на 4-ри години преписката, архивата, сметките, библиотекарството, каталозите — всичко това беше на мои ръце; при това аз вземах деятелно участие при уреждането на «Периодическо списание», както и при разпращането му, държах и коректура на всичките помещаеми в него статии. Статиите: «Животописи и значението на животописите», «За отхраната», предговорът на отец Софрониевото животописание (освен описанието на Котел), критическият отдел във всичките излезли досега книжки (освен Бончовата критика за «Читалище»), преводът на статията «Иерархическата нареда на църквата» под име Т о н е в, както и други някои дреболии в книжките са мои. През това време написах и драмата «Иванку». Вземах, обаче, участие и в Браилското българско училище, като носях в продължение на две години и титлата д и р е к т о р на това училище. Това съм бил и това съм правил до рукополагането ми в дякони. Оттогава досега Ваше Високопреосвещенство го знаете. Колкото за доброто поведение, за уважението и доброто мнение, с които препоручаемият трябва според уставът (чл. 15-й) да се е ползувал и да се ползува, от преписът на атестатът ми, който и прилагам тук, Вие ще видите какво е било поведението ми и как е гледало на мене

учебното заведение през целият курс в него. В четиригодишното ми пребивание в Дружеството, вярвам, общото мнение и мнението на всичките ми сътрудници да не е срещу мене. А колкото за от както съм постъпил в духовното звание и досега какво е било поведението ми и добро или лошо мнение съм си спечелил от народът — за това само Ваше Високопреосвещенство можете да кажете решителна дума.

На атестатът си аз Ви пращам препис, но ако е потребно и оригиналът да Ви пратя, без забава ще го сторя.

Сега, не зная до колко ще послужи това кратичко изложение на животът ми досега. Не мога да скрия, обаче, че чувствувах едно стеснение и някак ми се показваше като да е снижаване, защото, струваше ми се, че като излагам животописанието си и като представям атестатът, аз с това искам да измоля повишението, а не че то ми се дава по достойнство.

Днес ще говоря с каймакам-бей за камбаната и каквото ми каже ще Ви пиша.

От селото. . . . . преди три години са венчали двама роднини, за което тогавашната община им взела 8 лири т., но скоро подир това другите граждани се възмутили за това и запретили на младоженците да не отива поп в къщата им. Досега се пази това запрещение. Сега дохождат наказаните да молят за помилване и опрощение. Какво да се прави? Родството е шести пояс по сватовщина, но парите, които ги дали тогава на един-двама, не са влезли в касата на общината.

Като препоръчвам себе си на Вашите св. молитви, оставам

на Ваше Високопреосвещенство
покорнейший духовен син
Климент

18 март 1874,
Разград

Уставът трябва да е между книгите ми, които Митю беше турнал в своят сандък.

32

Приятелю!

Ние като че се забравихме съвършено. Ама струва ми се, че ти си крив, защото имаш да ми отговаряш на писмото, което бях ти пратил с Иванчо Николов (Ценовът), а не си ми отговорил досега, така щото и аз не зная получил ли си него писмо. А желателно ми е да зная, защото с него писмо заедно бях ти пратил и началото на Бозвелиевата «Мати Болгария».

Аз съм добре и сега се намирам в Разград. От Русчук съм излязъл още през февруария, та лутам се ту по селата, ту по градищата. Сега съм в Разград, но докога ще бъда тук — не знам. Зер, сега съм чиновник и живея под заповед. Научих се, че книжка VII—VIII, която сега наскоро сте пратили за Пловдив, спряла се в Русчук от цензурата. Два пъти става писвам на владиката за това и той ми обеща да я извади или да я освободи от цензурата, но дали е извършил това — не знам.

Интересуваш ли се да знаеш кога ще стана владика? То скоро ще бъде, ама мене не ми се иска. Не мисли, че не ми се иска да ставам владика от скромност — не! Ами не ми се иска още повече да се увързвам в твърде тесните условия на калугерският живот, който благодарение на неразбранщината на обществото, което не знае нито какво иска, нито какво да чака от духовенството си, не е никак лек. Сега поне съм по-свободен от твърде големи отговорности. Истина, личният произвол и практическото благоусмотрение, под които иерархическата постепенност ме е поставила, доста ме натиска и ми тежи, но поне това е леко, че в краен случай мога да се узъбя и да отблъсна произволът с произвол. Ами тогава — аз ще бъда отговорен за всичко и повече обвързан, затова сам отлагам завладичването си, толкоз повече че подобно завладичване не ми представлява някои особени изгодности и в материално отношение, понеже ще бъда епископ титулярний. Впрочем както го докара времето, та и обстоятелствата.

Не си ми писал отдавна и за то не зная какво направихте и правите с Дружеството и с книжките. Почувствам, че голямо внимание сте обърнали на потвърдението на уставът и че имало надежда скоро да се потвърди. Дано това с к о р о

да не е каквото беше, когато аз бях там. И тогава от Букурещ се получаваха положителни уверения, че скоро ще се потвърди уставът, но това и досега не може да се постигне. Пишете ми и ме зарадвайте за това нещо.

Ами книжка IX—X започна ли да се печата? И удобри ли се изложението да стане като първа статия? Ами «Мати Болгария» харесва ли ти? Тя май тежичко ще се приглътне, но все ще се преглътне. Аз ти пращам сега нещо като предговор, който да бъде от страна на редакцията. Ако видиш че не е лошо нещо, вмести го.

Аз продължавам да готвя останалото от «Мати Болгария». Съжалявам много, дето не мога да се спра на едно място, та да поработя. Навострил съм се срещу Шишковата «Българска история», та и срещу Каролевите уроци от «Църковната българска история» и искам да им напиша критика. Мисля да спомена и за други книжки, но ще успея ли да направя нещо — не знам. Пиши ми как върви с книжката, за да гледам и аз дано по-скоро приготвя нещо.

Най-после получих от Н. В. Преосвещенство св. охридскаго Натанаила отговор на писмото си, с което го моля да отстъпи на Дружеството снимокът от «Проскомидията» (помниш я). Пише ми, че още на 1872 год. когато Стоянов бил в Цариград, той я дал на Стоянова, за да я предаде на Дружесвото. Попитайте Стоянова има ли такова нещо?

От г. г. Дринова и Бончова не се удостоих с отговор. Вижда се, те си имат важни работи.

Кажи ми сега как се поминуваш ти. Трябва да си добре, защото вярвам, че си си спечелил любовта и почитта на всички. Четох в газетите, че в Браила La strada mare избухнал голям огън и изгорели няколко големи къщя и магазини. Да не са къщята на г. Теохарова?

Много здраве на всичките приятели, а най-повече на г. Анастаса Куртовича. Кажете му да не ми се сърди, дето не съм му изплатил още петтех лири. Не съм още разбогатял.

Ами г. Перикли какво дума? Нека и той си прави сабур. Печатницата му върви ли добре?

Пиши ми за всичко и за всички.

Като те целуна братски и благословя отечески оставам

Твой во Христе теплий молитствовател

Протосингел Климент

20 март 1874,
Разград

33.

Приятелю!

Писмото Ви получих, но не Ви отговорих на него, а само ви моля да изпратите приключеното на г-на Стоянова — колкото е възможно по-скоро.

Радвам се, дето уставът може скоро да се потвърди.

Критика ще има,но само да ми останеше време да довърша онова, което съм почнал. А съм почнал да разгледвам новата «История на българския народ» на г. Шишкова. Почнал съм да правя разследвания и на някои други книжки, та да видим кога ща довърша започнатото.

Още дору бях в Русчук Дановът човек ми каза, че цензурата спряла книжките. А защо досега от Дановата книжарница не са ви писали нищо за това, не знам.

След два-три деня ще отида в Русчук и оттам ще ти пиша напространно. Засега извини. Много здраве на Желя и на всички други.

Твой Климент

8 април 1874,
Русчук

34

Приятелю!

Длъжен съм ти отговор на няколко твои писма. Сега ти писвам и дано да мога да ти се оправдая за толковато ми дълго мълчание. Да ти кажа право мене не ми се иска да обвинявам до толкова себе си, защото отистина не съм аз до там крив. Не съм се спирал, братко, на едно място, ами се лутам насам-натам. При всичко това обаче, аз пак би сполучил време да ти надращя един-два реда, но като гледах, че не ми остава време да приготвя и ти пратя обещаният материал за «Периодическото списание», отнемаше ми се охотата и да ти пиша. «Хади, казвах, когато поприготва нещичко, тогава заедно с него ще му пратя и писмо». Но това «хади» и до днес не се сбъдва. Сега съм се домъкнал в Тулча, гдето, както виждам, ще имам по-свободно време, та ако не друго, поне ще разгледам Шишковата «История на българский народ»,за която, както ти бях писал и отпреди, взех се да пиша рецензия от точка на учебник. При това ще гледам тук дано изработя и

малката си статийка, която ако дип няма друг материал, може да се помести за едно разнообразие само.

Беше ми писал еднаж, че печатането на IX—X книжка се е почнало вече с «Мати Болгария» на Бозвелията. Не знам това, колкото ти изпратих, ще ли е достатъчно за тая книжка. Ако излезе две печатни коли, стига струва ми се, толкоз повече, че другата половина не съм приготвил още. Краят на «Отхраната», както виждам, не ще да мога да го приготвя, но наместо него, надявам се, да ти пратя около две коли от критическо разглеждание на някои дреболии. Статиите на г. Дринова трябва да са доста добри и интересни. Като има такива две статии, другите дребни ще минат покрай тях, без да докарат ущерб на списанието. Не ми споменуваш нищо за «отчетът» ми. Вижда се, той не се е удобрил, за да се печата. Във всеки случай аз би се помолил да се заварди и да ми се даде, защото ще да ми трябва.

Книжките от «Периодическо списание», пратени последно през Свищов и Русчук, наистина са спряни от цензурата и сега се чака от Цариград решение да се освободят или не. Вината им е тая: в «Тарас Булба» има едно място, дето запорожците говорят лошо срещу османците и вярата им, а друго — има една песен (между песните), дето се говори за битка между българи и турци. Аз вярвам, че цензурата не би правила придирки за неща нищожни, но ето каква била работата: от Цариград имало заповед строго да се следят за кижките на «Периодическо списание», защото на цензурата се представила друга книжка, а на абонатите са се изпращали книжки, между листата на които са се тургали други листи от разно подозрително съдържание. Обръщам вниманието ви върху това нещо. Това е едно убийство за Дружеството. Да не би някой от слугите да е направил такова нещо? Сега се е писало в Цариград и се чака заповед да пуснат или не книжките. Негово Високо Преосвещенство много се труди за освобождението им и има надежда, че както сега, така и занапред нашето «Периодическо списание» ще бъде съвършено свободно по Българско само — под отговорността на Доростоло-Червенската митрополия.

Гледам, че призовка сте направили за главното събрание. Г. Дринов ще дойде ли? За Стоянова вече зная, че ще дойде, понеже е близо. Не знам дали ще поканите и мене.

Желал би и аз да дода, но като не ми е възможно, ще гледам да упълномощя някого. Пиши ми, ако ти остане време, как мислят господата, за да се нареди занапред Дружеството. Стоянов какво мисли? Дай да можехме да се срещнем с него преди главното събрание ще бъде добре, но не знам дали това ще се случи, понеже, вижда се, Стоянов ми е сърдит.

Като смятам, че главното и почти единственото средство за съществуването и напредването на Дружеството е излизанието на книжките му, аз би рекъл да се обърне най- повече на това внимание. Макар четири книжки в годината, но издавани в определено време, много ще спомогнат. И най-доброто ще е тук в Турско да се печатат тези книжки. «Читалище» продължава да се издава без да има капитали, само от едни абонати. Нашето «Периодическо» печатано тука без съмнение ще има у народът повече ихтибар. Вий или Стоянов ни хвалихте съдържанието на «Читалище». Добро е, но понеже достойнството на съдържанието на едно списание зависи не от Катрфаджиевата теория за человеческият род и не знам какви още системи и философии Плутархови, но от нещо по-просто, аз съм уверен, че по съдържанието си нашето списание ще първенствува.

Поздрави всички приятели. Търновски, казваш, щял да те бие. На такива личности се отговаря с юмрук или с такива две-три словца, които да ги не забравят на дълго време. Ама щели да те теглят на трибуналът, няма нищо! Нима е мъчно да се оправдае човек? Мене питай, аз да ти кажа.

Като те целуна братски и благословя отечески, оставам

Твой молитствовател

Браницкий Климент

8 юлия 1874,
Тулча

Приключеното предайте моля на г. Георгия Илиев.

35

Приятелю Пейов!

И сега ти пращам малко материал — продължение на онова, което бях ти пратил с Желя. След някой други ден може да ти пратя още. Какво да сторя, като не ми остава повече свободно време! Както смятам, критиката ще излезе

две коли, ако не повече. След разглеждането на Шишковата история ще направя едно кратичко оценение на г. Каролевата статия за «За богомилите» и за неговите «Уроци от българската църковна история», подир което ще се препоръчи за добра «Пространната читанка» на г. Т. Икономов. Г. Шишков и Каролев може и да не останат до там доволни от моите оцененки [на] техните трудове, но кой им крив! . . .

Аз съм добре на здравието си. Както се вижда, аз тука ще правя св. Богородица и в такъв случай чак идущата събота (на 17 с. м.) ще тръгна от тука за Мачин. Вярвам, че ще дойдеш до скелята, за да се видиме.

Друго засега няма повече да ти пиша. Като се видиме ще си сприкажеме.

Много здраве на всички.

Твой
Браницкий Климент

9 августа 1874,
Тулча

36

Приятелю!

Колкото успях да напиша критика, толкова и пращам сега, след някой ден пак ще ти пратя. Днес тръгвам за Тутракан, отдето ще сляза за Силистра. Оттам ще ти пиша.

Подателите на настоящето ми са мои братовчеди. Те отиват в Николаев. Понеже са малки и не познават никого, разпореди се, моля ти се, да отидат (може и с Желя) в Галац и да се представят на руският консул — за пашапорти. Ако ли няма за Одеса вапор до сряда, нека поседят при вас.

Оттук особени новини няма. Книжка VII—VIII освободи се, но занапред книжките на Дружеството не щяли да бъдат свободни дору не се представят в Цариград, понеже на онова отнасяние — да са свободни книжките под отговорност на митрополитът — няма още никакво решение от Цариград.

Бързам и за то прощавай засега.

Твой
Климент

29 август 1874,
Русчук

Приятелю Пейов!

И двете ти писма получих — едно през Русчук, а другото заедно с копията на дневниците направо тук в Силистра.

Благодаря ти задето си предстоял да изпратиш децата в Одеса. Г-н Романенко наистина е благонаклонен към мене по добротата си.

Пращам ти и сега малко материал — продължение разглеждането «За богомилството». Краят на това разглеждане както и за други книжки наскоро ще ти пратя от Русчук, задето тази вечер заминувам. Какво да сторя, като вода скитнически живот и не мога да работя, както трябва. Войниковата Словесност не съм видял още, но, като ида в Русчук, ще я искам от Данова. Да видиме, що е това за чудо.

Ти не трябва да се смущаваш от това, дето в разглеждането си «За Богомилството»аз подкачам някак и бившата редакция. Това го направих аз нарочно. Още повече не трябва да се смущаваш и от виковете на моя съотечественик, г. Тодора Илиева, както и от мъмренията на Стоянова. Аз от опит зная, че в това учреждение кой и да е деец, при съществуващите условия, все не ще може на мнозина да угоди. Добре помня, че самите мои другари често са гледали на мене като на мързелив и неспособен деец в учреждението. Не знам успял ли съм някак да поколебая това мнение, но това знам, че последната ми раздяла с това учреждение стана с един горчив начин. Мене почти че ме изпъдиха, като ми казаха в очите, че нищо не съм работил и че не ми се стои да ми дадат и малката онази плата, която ми беше определена. И никой не си издигна гласът в моя полза. . . А пък каква отговорност съм взел аз на себе си в един случай, без да съм аз крив, това го знам само аз. . . Но какво от всичко това? Трябва ли сега да се отчайваме и да напускаме делото? Не съм на мнение да става това. Кой каквото и колкото ще да вика — стига само съвестта да ти е спокойна и нищо да не те смущава.

Гледам обаче, че ти и мене подмяташ за нещо, че съм бил д ъ л б о к. Право ти казвам, не можах да разбера това подмятане. Съмнявал съм се, че ти правиш само онова, което ние желаеме и ти поръчваме? Не го разбирам. Моето желание е успехът на учреждението, към което аз имам нравствени задължения, каквито задължения, вярвам, имаш и ти към него — и като българин, и като деец в него. Желанията ни

в това отношение, вярвам, трябва да бъдат и са едни и същите. Средствата само за реализирването (виждаш ли, че ме накара да говоря с шишковско-войниковски език) на тези желания могат да бъдат различни — според личното разумение не всеки едного от нас — нещо, което никак не бърка на успехът на учреждението, толкоз повече че аз напълно вярвам в своето благоразумение дору има пълно доверие между нас, до тогава никакво съмнение не може да бъде, та и всяко частно мое желание или поръчка стават неуместни. Желанието и поръчките (разбирам налагането на тези неща) стават необходими само тогава, когато аз видя, че твоите отношения и твоята деятелност е прямо враждебна на учреждението, нещо, което никога не ще го бъде. Но и да ти кажа, аз съм враг на налагането кому би то не било чужда воля, понеже съм изпитал много пъти на себе си колко е това тягостно и унизително нещо за един човек, ко то се познава, че е що годе свестен и че може и сам той, със своето разумение с полза да поработи за учреждението.

Всичко това ти го пиша, приятелю, не за да ти се оправдавам, но за да те насърча, ако е нужда, и да ти кажа, да те не смущават какви да е съмнения от кого и да би били те.

Подкани Паничкова, за да бъде по-внимателен при печатането, защото буквите му са размесени малки и големи и много от тях излизат неотпечатани добре, което много грози книгата.

За кн. XI—XII надявам се да ти доставя и аз материал. Щом стигна в Русчук и се разправя с критиката, ще се заловя за «Мати България», на която мисля да присъединя и малки някои отривки от други съчинения на Бозвелията. Ще се мъча да довърша и «За отхраната», та да може и нещо да преведа. Знам ли аз? Всичко зависи от времето, което ще ми остава. Сега иде зима, та нощите са дълги. Денем аз положително не мога нищо да работя, защото постоянно идат при мене хора, та и аз ходя кое на конакът, кое на църква. Всичко, което работя сега, работя го нощем. Вярвам по-нататък повечко да поработвам, понеже нощите са по-дълги. Както и да е, не бой се! Материал все ще да има. Ама забавял се. Е какво да сторим! Ти не слушай онези, които кряскат. Те става пет години наред си дерат гърлата. Нека ги дерат като им е това угодно. Ний да ги слушаме и да им се смееме, та полека лека да си гледаме работата.

Много здраве на всички приятели. Много здраве и на тебе. Твой во Христе молитствовател

Климент

8 септемврия 1874,
Силистра

38

Приятелю!

От Силистра преди няколко дена ти пратих четири странички — продължение «За богомилството». Мислех сега да ти пратя поне краят му. Но други работи ме залисаха до толкова, щото едвам успях да приготвя това, което ти пращам Смятам утре с немската поща още малко нещо да ти пратя материал.

Войниковата Словесност видях. Ща кажа и за нея три думи, но не в критическият отдел, а в книгописът. Знам, че тези две-три думи не ще харесат на Войникова.

Побързай да ми пишеш получи ли писмото ми от Силистра с продължението «За богомилството», защото го пратих на пощата с един слуга, на когото нямах доверие, та да зная и се успокоя.

Поръчай на Паничкова да не ми показва ръкописът на всички. Тук вече всички знаят, че Шишкова аз го чукам. То не е нищо, но да се знаят такива неща преждевременно не е добре.

Целувам те братски

Климент

11 септемврия 1874,
Русчук

39

Приятелю!

Бях ти обещал, че с пощата в четвъртък да ти изпратя пак малко материал. В миналият четвъртък не можих, но тоя. Обаче все едно е — нали е четвъртък.

Ето че едвам успях да свърша разгледването си на «За богомилството». След туй ще дойде разгледването на Икономовата читанка, та и друго. Надявам се и него скоро да ти изпратя.

Писмото ти, с което ми известяваш, че си ми получил писмата, получих го. Архимандрит Теофил, който беше предстоятел на българската църква в Цариград и който е снабден с добро свидетелство от Екзархията, моли ме да му спомогна, за да се приеме в Браила при българската църква. След дълги отказвания аз му обещах. Сега пиша на тебе. Ти прави както щеш — ще предлагаш ли някому или не, — но направи така, щото аз да получа от Браила едно официално писмо (от тебе ли ще бъде, уж че от страна на общината или от общината) за неговото приемане или неприемане.

Стоянов не ми пише хич. Вижда се, чака от мене по-напред писмо. Ето че му писвам аз накъсо и те моля да му го и изпратиш.

Кажи на Желя, че му получих писмата и че ще му пиша.

Много здраве на всички, особено на баба хаджийка.

Твой Климент

18 септемврия 1874,
Русчук

40

Бай Пейов!

Кажи «слава богу!» като видиш 8-тех странички, които ти пращам сега изведнаж. И казвам «слава богу!» и се чудя сам, как тъй успях да ги напиша и изведнаж да ти ги пратя. Обаче това е факт неопровержим. Виждаш, че захванах «Книжовните вести». Ще си дам мнението още за три-четири книжки и ще свърша. Нека този път читателите се удовлетворят с по-малка книжка. Та и вече трябва да се издаде — голяма-малка. . . Но да гледаш с един колайлък да ми пратиш два екземпляра, щом се отпечати.

За XI—XII книжки освен свършекът на «Мати Болгария» каня се да ти приготвя още и в кратке «Жизнеописание» на Авксентия, за което събирам вече материал.

Ха! Моля ти се, косвеним образом не допущай вече на г. Савича да пише за мене такива филипики. Така също възпрети и на Паничкова да ми праща «Хитър Петра». Благодаря и на едногого, и на другиго, но нека ме освободят — единът от хвалбите си, а другият от вестника си.

Абе от децата нямам никакъв хабер — как са се настанили там.

Миналият четвъртък ти пратих половин листце материал, получи ли го?

Стоянов пише ли ти?

Много здраве на всички.

Твой Климент

9 октомврия 1874,
Русчук

41

Бай Пейов!

Виждаш ли колко съм деятелен? Вчера ти пратих 8 странички, а днес ти пращам още 4. Тук е свършекът на Душановата «Църковна история». Следва сега за г. Войниковата Словесност и др., което, надявам се, след малко да ти изпратя.

Писмото, заедно с препис от уставът на гръцкото дружество, снощи получих.

Вчера ти писах косвено да подействуваш да не ми пращат нито «Гражданин», нито «Хитър Петър». Сега те моля не косвено, а право и твърде енергично да подействуваш нито да ми го пращат, нито да пишат нещо за мене. На глухият да кажеш да не се зевзеклендисва и да не ми праща «Хитър Петър», че после не знам — ха!. . . Това ще ми го сториш — я?

Твой
Климент

11 октомврия 1874,
Русчук

42

Приятелю!

Онзи ден ти проводих 6 странички материал без писмо. Получи ли го? Сега ти проваждам още 8 странички. Остана крайчецът, който ще вземе още най-малко 2 странички. Тях не успях да ги напиша, защото друга работа ми побърка. Трябва да ти кажа, че освен другото, сега съм залисан и с програмата за учителски събор, който утре отваря заседанията си. След два-три деня непременно ще ти пратя останалите две странички, та конец за тая книжка. И слава богу! И аз се бактисах, ама и ти трябва да си се бактисал. Стига

толкоз. Криво-ляво очукахме де да й си хора. Да видиме как ще се развричкат докачените. Нека правят какво щат! Тъй разбирах работите, тъй писах. . .

Чувай! Щом се отпечата книжката, надпиши ми два екземпляра на Н. В. Преосвещенство митрополитът тук и ги прати по пощата. Уговор направихме, като получи книжката, ще иди с нея при вали паша, ще я покаже и ще поиска дозволение за свободното й пропущане. С този начин то ще се постигне. Ама гледай да станеше това идущата неделя, защото Н. В. Преосвещенство може после да излезе от епархията. Недей чака сега отговор да поместяваш в книжката за Тошкова. От тук аз едвам ли ще мога да направя нещо, като нямам на ръце писмата. В рефератът имаше доста добро нещо за това, ама той не е у тебе. Но пак ще видя — да се мине учителският събор и да излезе книжката, че белки ще направя нещо: така да се остави не бива.

Стоянов взел рефератът. Той не ще му хареса и, вярно, ще направи в него изменения. Не знам дали тези изменения ще харесат на мене. Ще ми е твърде жално, ако станат в този реферат някои големи изменения. Аз би желал да си останеше така, както си беше, но ако претърпи големи изменения, аз ще съжалявам, дето нямам копие от него. Ама най-после ще се обнародва ли той в «Периодическото списание» или трябва да река: язък за труда ми?

На уставът още не съм правил никакви забележки. Време не ми е останало. Казваш, че Стоянов може да ти е сърдит. Та ако е на тебе сърдит, та и на мене сърдит ли е, че не ми пише?

От децата аз получих писмо. Те благополучно стигнали в Николаев и се наредили доста добре.

Нашите екзархийски работи май не вървят дотам добре. От страна на правителството се показва всичка готовност да ни помага в доброто устроение на екзархията, ама ние с неумението си, с инатът си сами на себе си бъркаме.

Ами я ти ми кажи тъй по свойски — харесват ли ти моите дърдории за хорските трудове? Знаеш ли що съм намислил? В идущата 11—12 книжка да хвърля един поглед върху нашата журналистика. Та да видя как ще стане. Пиши ми всичко, що съм ти изпратил досега получил ли си и отпечатало ли се е?

Поздрави приятелите, та и себе си от моя страна.

Твой

Климент

25 октомврия 1874,
Русчук

43

Дядо Пейов!

Писмото ти от 30-й миналого получих навреме и се успокоих за изпратеният материал. Вярвам досега да си получил и крайчецът и да си го отпечатал вече.

Ама — холан! Ти твърде ме хвалиш бе! Чакай да видиме какво ще заговори «Читалище», особено «забавачникът». Олеле, мале! Ама, да ти кажа, ще се много радвам, ако с това ги накараме да повръкат малко. Те споменуваха за други дружества, а за нашето не казаха нито дума. Ще видиме сега дали пак ще мълчат.

Писах ти преди, че ще ида в Силистра. Не съм отишъл още, та и струва ми се до 10 число на този месец ще бъда тук, в Русчук. Старецът го няма сега тук, но след 3—4 дни ще си дойде. За то, ако излезе в тези дни книжката, пратете тук непременно — според както бях казал.

За песните на Бояджиова аз ще се нагърбя да ги разгледам, но ще трябва да ми ги пратите в Силистра. Само, понеже ще се печатат от името на Дружеството, би трябвало да се направят за тях филологически забележки — нещо, което аз не мога да направя. Не може ли направи това г. Стоянов? Аз мога им направи предговорът, та и да ги разподеля на епически и не знам още какви — според съдържанието, но филологията не е мой дял. Виж споразумей се със Стоянова за това. Той пише ли ти?

Аз не съм на мнение да се присламчи Дружеството до «Добродетелната дружина», защото в много отношения това ще принесе вред на Дружеството. Първо и първо «Добродетелната дружина» е компрометирана в политическо отношение и естествено е, че и Дружеството в такъв случай ще влезе в подозрение. Освен туй тя (дружината) няма и надлежният нравствен авторитет, така щото твърде опасно ще бъде за съществуващите капитали на Дружеството. В такъв случай Дружеството ще пострада и морално твърде много, защото вече не ще бъде самостоятелно учреждение със своя собствена

програма, но ще бъде клон на една Дружина, която в продължение на толкова години не е направила нищо друго, освен да възбуди недоверие към себе си,силни подозрения в искреността на своята цел. Че щели да си внесат записаните капитали букурещките българи. Не го вярвай ти това. Та и да ги внесат — ползата в такъв случай за Дружеството ще бъде твърде незначителна сравнително с опасността, на която ще бъде изложено самото съществование на Дружеството. Тези, които би настоявали да се присламчи Дружеството до «Добродетелната дружина», трябва да знаят, че Дружеството има и нравствена страна, на която те не трябва да посягат и която аз с всичката сила на левицата си ще защищавам. Бъди уверен, бай Пейов, че тези, които за една проста каприция, за едно малко докачение на самолюбието си не само не рачиха да вземат участие в Дружеството, ами още и му тургаха всевъзможни пречки, те и сега ще намерят причина да се откажат. Ако би било възможно да се унищожеше досегашното съществование на Дружеството, тогава белки би се помирили те с него. Но това е невъзможно. Щели да си вземат капиталите, щели да разграбят библиотеката му — добър им час! Нравствено Дружеството те не могат унищожи. Истина, че ако би да се присламчи Дружеството до «Добродетелната дружина», ще се удовлетвори до нейде самолюбието на букурещките, но те не са хора, които след това да се заловят за работа и да извършат нещо. . . Те ще искат напълно да се насладят от тържеството си, а тяхното пълно наслаждение е — да видят Дружеството унищожено съвършено. . . Да не говоря повече, че и тъй стана много.

На Иванча Николов кажи, че съм забравил каква беше сметката за «Иванка». Знам само, че г. Брегов, след като има удоволствието да ме изпитва няколко пъти, прие си парите от г. Данова, от които пари, като задържал своите, остатъка дал — кому не знам — на Димитра Иванов ли или на Иванча. Както и да е, но Иванчо да не се безпокои за петтех си наполеона, че не са те изгубени. Щом се улесня ще му ги пратя, ако отистина не влязат в сметката на Брегова.

Много здраве на всички приятели.

Аз почнах полека лека да приготвям остатокът на «Мати Болгария».

Пиши ми.

Твой Климент

5 ноември 1874,
Русчук

За името на деловодителя — да се турне на кориците, — прави както е по-добре. Само няма опасност от това за книжките — я? Това го знаеш ти по-добре от мене и за то, вярвам, ще направиш онова, което намериш за добре.

44

Приятелю Пейов!

Сега съм в Силистра. Книжките получих още от Русчук при тръгването си. Старецът ще гледа да ги прекара през цензурата. Ще ми пише. И тук работа имам, ама и пътникът не ми обади, че така скоро ще тръгва, за да можех с време по-нашироко да ти напиша. Сега само толкоз.

Песните получих. Да видиме, какво ще мога с тях да направя.

Пращам ти една рецепта, по която да купиш едно шише от около 100 (сто) драма. За какво е това лекарство не питай, защото няма да ти кажа. Гледай само да е добро лекарството и да го обвиеш хубаво, та да го дадеш на подателят на настоящето, и комуто да поръчаш добре да го пази. Той може да се бави в градът три-четири дена. Ама и никой да не знае, чу ли?

Друго — здраве. Ако искаш по-скоро да свърша и песните, и всичко друго, изпълни ми и ти просбата. Инак — не ти написвам нито един ред — чу ли?

Като пишеш на Стоянова много поздрави и от мене.

Твой
Климент

21 ноемврия 1874,
Силистра

45

Приятелю!

Е сеги-е получих писмото и понеже има днес вапор, бързам да ти отговоря накъсо. Приех кутията и ти благодаря. Яд ме хвана само дето ме известяваш за сердечний си приятел. А яд ме хвана от завист. Аз толкова време да живея там и да имам толкова ревност да се запозная с него и все да не мога, а ти сега да ми се хвалиш с пълна сполука. . . Ама чакай! Вий сега имате нужда от мене. Аз трябва да се възползувам от това затруднително положение, толкоз повече, че все по-

стничество пазя. . . Твърде хубаво! Исканото писмо аз ще го направя добро, много добро, хем най-добро, но ще трябва искреният ти приятел да дойде тук, та от уста му да чуя желанието му, че она гьоре да му направя писмото. Съгласен ли си? Трябва да се съгласиш и никак да не помислиш, че аз вървя против десятата заповед — не! Напротив, с това аз искам да изпълня най-добре втората заповед, защото уверявам те, че само в такъв случай, когато ще имам възможност да се срещна и да се разговарям н а с а м о с искреният ти приятел — само тогава аз ще изпитам пълно въодушевление и ще напиша исканото писмо най-превъзходно, без и да погледвам в г-н Войниковата Словесност. За неопровержимо доказателство на това може да ти служи мой «Иванку». Ако да нямах аз постоянна разговорка с познатият тебе мой близък тогава и искрен приятел (ама какво прави той сега?) «Иванку» мой не излизаше така хубав, щото да разбърка злъчката на г. Войникова. За то брайно, ако искаш ти да завърша на искреният ти приятел добре работата, съгласи се на това, което ти предлагам. Убеди го някак да дойде тук, та всичко ще стане добре. Разноските от мене. И инак ще напиша писмото, но защо ми е, като няма да излезе така добро. . . Гледай както ти понася тъй прави. Ама да ти кажа друго: човек като не ще да се надява от приятели да го огрее нещо, та от кого други ще се надява? Ама право си казват «ситият на гладния вяра не хваща», че и вашата работа е такава. Е, барем максус от мене много здраве ще кажеш ли на искреният си приятел?

Песните не съм ги кътнал още. Аз мислях, че тука ще бъда по-спокоен, пък то от разправии между мъж и жена човек очи си не може да отвори. Ама хади де! Господ е добър. Аз не работя, не работя, но като хвана — свършване няма. Ти това го знаеш твърде добре и за то трябва да бъдеш спокоен. Бъди спокоен и за XI—XII книжка. До нова година, ако не друго, поне «Мати Болгария» цялата вече ще ти я изпратя, та ако благоволите и реферата да отпечатате, тогава дору се отпечата всичко това, аз ще успея и друго да ти пратя. Ама брей! Не работвам ха! Ако не ми изпълниш горното предложение. Хубаво си отваряй очите.

Дано нещо закрякат вестниците за IX—X кн. на «Периодическо списание», та да ми дадат повече материал.

На Енчева казах, че рецензията за Гюзелевата физика е написана от тебе и ти това дръж, та не бой се. Стоянов писва

ли ти и доволен ли е от тази IX—X книжка? Той на мене не е писвал никак. Вижда се, да ми се сърди, само не знам защо.

Много здраве на всички, та и на тебе. На Сава Димович максус много здраве. Кажи му, че му приех писмото, че му благодаря, че ще му пиша с идущата поща.

Жели какво прави? Много здраве и на него. Чакам отговор на това писмо. Дору не ми отговориш, няма да взема да готвя писмото за портретът.

Твой Климент

30 ноемврия 1874,
Силистра

[ДО МИТРОПОЛИТ ГРИГОРИЙ]

46

Ваше Високопреосвещенство!

Миналата година, когато сте били в селото Гарван, запалил се някой плевник и в запалването му се обвинил някой си българин от същото село по име Симеон, който и сам се признал тогава, че извършил тая работа, по следствие на което казаният Симеон се затворил в тъмница, дето и досега стои, без обаче да му е излязъл още журналът. Дечицата на този Симеон, както и селяните от Гарван дойдоха и ми се молиха да се моля на Ваше Високопреосвещенство, за да ходатайствувате освобождението му. Като адекидисах децата му, аз нарочно ходих на хьокюмата, за да се науча как стои неговата работа. Узнах, че още тогава се изпратило в Русчук изложение за това дело, но досега не е дошло никакъв отговор. Ако би правителството да съизволи да го освободи, всичките селяни стават кефил за него как вече няма да прави такива работи.

От своя страна и аз умолявам Ваше Високопреосвещенство, ако Ви е възможно, да изходатайствувате освобождението на този човечец. Селяните ме уверяват, че той до нея работа, според която го затвориха, отличавал се с характер тих и миролюбив. Аз успокоих децата на човека и селяните, като ги уверих, че Ваше Високопреосвещенство ще благоволите да направите за освобождението му всичко, което е възможно да се направи.

Като препоръчвам себе си на Вашите свети молитви, оо-тавам на Ваше Високопреосвещенство

преданий
Климент

27 януария 1875 г.,
Силистра

[ДО ТОДОР ПЕЙОВ]

47

Приятелю!

Въображавам си колко ти е било чудно, като от толкова време насам не съм ти писвал. Но още по-чудно ще ти стане сега, като видиш, че ти изпращам песните на Бояджиова без да съм им направил предговор. Не ти писвах досега, защото по причина на зимата от три месеци насам тук в Силистра сме като на мансаре и в двата месеца еднаж се е получавала поща и отивала, така щото сяках, че ме е забравил целият свят. Освен туй тая зима, по заповед на митрополитът, трябваше да забикалям селата и да утешавам благочестивото паство, така щото ако на всичко това се прибави и главоболието, което има тук с разнохарактерни разправии, може лесно да се обясни дългото ми мълчание, ако за още по-голямо оправдание на мълчанието си мога да ти прибавя и това, че за туй ми мълчание има срещу мене оплакване от всичките мои приятели и познайници. Даже и децата в Николаев горчиво се оплакват за това.

Като предполагам, че всичко това ти вземаш за чиста монета (както си е отистина) и оправдаваш мълчанието ми, не искам обаче чрез това да обяснявам и неизработването на един предговор за песните. На това последното си има други причини. Виждаш ли отпървом като отгоре-отгоре разгледах песните, аз се заканих да напиша предговор и отложих изпълнението на това заканване до едно благоприятно за моята умствена деятелност време. Когато обаче настана това време и аз се залових за работа, видях, че не съм в състояние нищо да направя. Песните са на македонското наречие и следователно — доста интересни. Но именно затуй предговорът на тях трябва непременно да е придружен с филологически

разяснения и забележки, без които не би имал никаква важност. А пък ти знаеш, че откъм филологията мене не ме бива. В това отношение Стоянов би направил доста добро нещо и отказването му, ако би е направил или направи такова отказване, не би се оправдало с нищо. Както и да е, но ако не стане сериозен предговор — по-добре е да се отпечатат без предговор.

Предложението на г. Каранова е добро и вярвам материалът и той да е добър, а пък твоята мисъл да се съединят с този материал и песните на Бояджиова, та така да излезе един добър том от народното умствено творчество, е още по-добра.

Писваш ми, че Дринов нито Бончов не са ти изпратили никакъв материал. Не знам досега дали не са ти изпратили, но ако би такова нещо да не се е случило, не трябва да се очудваш. Не се очудвай и на мълчанието им, ако се то продължава досега. Те са аристократите в нашия учен свят и като такива те как бъде не се залавят за работа, която не съответствува на тяхното аристократическо достойнство. Ако да беше Дружеството в цветуще състояние и от тях да се не искаше нищо друго освен да му бъдат «председатели» и «дописни» членове, тогава, може би, по-чести сношения щяха да имат те с него, но сега, когато Дружеството се удържва благодарение само на жилавината на действителните му членове и на патриотизмът на един-двама от настоятелите му, когато това учреждение не се превъзнася за успехите си, а се почуква сегиз-тогиз, в този случай те считат унижение за себе си да вършат работи, които са прилични на плебеите. Да тича човек, да склонява, да убеждава, да търпи глад, присмивания, укорявания и в конце концов неудача, всичко това е плебейска работа и за тая работа има плебеи — Стоянов, Друмев, Пейов и проч. Друго нещо е да беше всичко това натъкмено и наредено — тогава щеше да има място и поприще за аристократическата деятелност на нашите аристократи. Ами сега? Аз биля се силно съмнявам да не би реването на «Право», «Век» и Блъскова срещу IX—X книжка да е доста охладило или даже съвсем унищожило в тях (в аристократите ни) разположението към Дружеството. Затова, бай Пейов, не се отчайвай на тяхното мълчание. За очудване е мълчанието на г. Стоянова. Ако не друг, той поне трябваше да се интересува най-много не само от материалното положение на Дружеството, но и от нравстве-

ният му напредък, и следователно, трябваше да полага грижи и той за книжките. Живущ между толкова професори, той можеше да накара поне някой, поне превод да направи на нещо. Като зная до колко скъпо беше Дружеството за Стоянова и като гледам на сегашното негово хладнокръвие особено към списанието, минува ми през мозъкът една странна мисъл (за която бог да ме опрости), а именно, че Стоянов се задоволява с мнението, що изказват сегашните противници на списанието за предишните и сегашните книжки и със своето безучастие иска да се оправдае това мнение. Аз не давам доверие на тази моя мисъл, но не мога и да не кажа, че ако егоизмът на г. Стоянова се удовлетворява от споменатото мнение (понеже възхваляемите сега книжки се уреждаха от него), това удовлетворение не може никак да служи за полза на делото, за което са се положили толкова трудове. Всеки друг би намерил извинение за хладността си към Дружеството, но Стоянов не би намерил или поне не би приел от него никакви извинения и под никакъв начин не би го оправдал за подобна хладност.

Няма съмнение, че отпечатването на XI—XII кн. не се е започнало още. Краят на «Мати Болгария» трябва да се помести, но като предполагам, че предварително ще трябва да се отпечата «Рефератът», аз вярвам, че този край на «Мати Болгария» не е никак пречил за започването на печатането. Или не се предполага да се обнародва този реферат? Ако ли има такова предположение, аз ще моля да ми го изпратиш, та да си разпореждам с него, както си намеря за добро. Казваш ми, че в издадените книжки имало много обещания и недосвършени статии.

Всичко, що има обещано и недосвършено от мене, аз съм длъжен да си го натаманя и ще го натаманя. За чуждите обещания обаче не отговарям, толкоз повече, че за такива неща не ми стига умът.

Е, видяхме присъдата за IX—X книжка. Олеле, мале! Ревнаха, та всички изведнаж, хеле Блъсков и Войников!. . . Но нека си реват, като не могат друго да сторят. Чудя се само как Шишков и Манчов се утърпяват, та не ревнат и те. Ама и ти си изтегли от Блъскова. Не бой се! Ще им дирим сметка. Колко и да си сърдит на кнутът, но той е назначен като за тия хора и те не щат го избегнат, каквото щат да казват. Всяко нещо според приликата си.

Писмото на г-жа Катерина на време съм изпратил, но

дали са получили тяхна милост отговор на него — не знам. Ще ми е твърде жално, ако би да се не случа в Силистра или в Русчук, когато нейна милост иде за Котел.

Прекъсвам тук, защото известяват ми, че вапорът пристигнал. Слава богу! От сега нататък по-често ще ти писвам. С идущия вапор ще ти пратя писма, за да ги изпратиш в Николаев на децата. Много здраве на Желя и на всичките други.

Твой Климент

20 март 1875,
Силистра

48

Приятелю Т. Пейов!

Подателят на настоящето, Цани Зографский, е един от добрите тукашни българи, та още избран тази година за мухтарин (или чорбаджия) на богоспасаемата Силистра. На този момък се случи една беля на главата и аз искам сега от тебе да му помогнеш. Ето тази работа каква е:

Някой си Георги от Калипетрово напуща тук жена си, трите си деца, нивята си и дюкянът си, та с една друга жена на име Дянка побягва във Вашата прекрасна Браила, като с измама направва да му даде Цани кефилеме за тескере. Сега жената на Георгя иска си мъжът и хюкюматът тук го иска от Цаня. За то горкият тръгнал сега в Браила да го търси. Беглецът наистина е във вашият град и отворил вече кръчма. Ти познаваш твърде добре, че Цани не ще да направи сам нищо, за то, как ти стига умът, спомогни му, че и за него язък, та язък е и за децата на Георгя. Ти си от мене по-умен, та вярвам ще измислиш, за да му помогнеш. Аз слизам за Тулча. Дали ще се видим на скелята?

Иванчу Николов (при Ценов що е) ми е проглушил ушите с писмата си да ми иска пет наполеона, които съм му бил длъжен. Ако се видим на скелята, ще ти ги дам да му ги дадеш, ако ли не се видим — брой му ги ти, та от Тулча ще ти ги изпратя. Ти сега си бил богат и за то ще имам у тебе кредит за толкова нещо.

Много здраве на всичките

Твой
Климент

24 априлия 1875,
Силистра

49

Ваше Високопреосвещенство!

С вашите Св. молитви аз ходих на Сакча и след надвиването на малки едни мъчнотии торжествено отслужих божествената литургия в храмът Св. Архангелов. Бях Ви писал, че мютесариф-бей бил изказал мнение да не ходя на Сакча. Обаче когато Н. Превъзходителство дойде да ми връща визитата, аз му разправих, че не мога се реши да не ида, дору не попитам Ваше Високопреосвещенство; той одобри отиването ми, само прикани ме да гледам да бъда осторожен, за да не станало нещо. Отистина противниците в Сакча поискаха да направят н е щ о. Те скрили ключовете от църквата и мюдюринът се виждаше в невъзможност да ги вземе, защото те (противниците) обявявали, че и да ги затваря, и да ги бие, и да ги коли пак не щели да дадат ключовете. Както и да е, най-после дали ключовете, но с условие — да направим само вечерня, та пак да ги вземат те и да си служат на утрето. След вечернята, понеже не исках да бъда зорбаджия и да вземам ключовете у себе си, оставих да ги вземе мюдюринът, като му казах, че утре рано ще пратя да ги искам от него. Мюдюринът взе ключовете и се обеща да ги пази у себе си, но ми обяви, че известил за всичко на мютюсариф-бея и чака отговор, та ако би отговорът да бъде някак не дотам съгласен с нашите желания, той тогава щял бил да постъпи съобразно с него. Противната страна и тя ударила телеграф на мютесариф-бея. Какво е било съдържанието на този телеграф — не знам. Около 9 часът през нощта обаче мюдюринът дойде при мене и ми прочете отговорът, който получил. В този отговор мютесариф-бей, като изказва доверие към благоразумието ми, оставя на мене да направя както е по-добре — да служа или да отстъпя църквата на противниците, като ми напомнюва при това, че ако би да стане н е щ о, понеже отиването ми в Сакча щяло да се вземе за причина на това н е щ о, трябва да се пазя да не би да подпадна под отговорност. В този смисъл беше и телеграфът, който мютесариф-бей благоволил и право до мене да отправи. В същото време мюдюринът ми обяви, че противниците му казвали решително, че ако би да дозволи да стъпи кракът ни в църква,

глави щели да паднат, и ме пита на какво се решавам. След дълго колебание решихме да влезем в църква и да служа, а в същото време да ударим телеграф на мютесариф-бея и да му разправим, че понеже редът е на нашите и понеже този ред се е определил от него самаго (от мютесариф-бея), ние се решаваме да служим, та ако мютесариф-бей благоволи да даде заповед, да не служа, аз от църква ще изляза. Мюдюринът обаче не даде да пратим този телеграф, а обяви, че ще вземе всичките мерки, за да не стане нещо, и че ние можем спокойно да влезем в църквата. Така и направихме, В. В. Преосвещенство. Службата се извърши тихо, спокойно, при присъствието на много народ, между който имаше и мнозина и от противниците. Казах им и слово върху любовта един към друг и към враговете. Струва ми се, че останаха твърде доволни. На тръгване поднесоха ми хляб и сол и с торжествено звънтене на камбаните изпроводиха ме.

Забележих, В. В. Преосвещенство, че ако да не се намериха в Сакча един-двама гърци, които влияят с лошите си стремления върху умовете на някои прости хорица, няма да стават там такива работи. И сегашното смущение (ако може тъй да се нарече) стана по подбуждението на тези двама-трима, защото, както се научих, простите хорица отпосле се разкайвали защо са правили такива спънки и защо не са оставили с добро да стане всичко, та и те да вземат в торжеството по-деятелно участие. Трябва да се отдаде справедливост и на мюдюрина, който — искрено или не, — но много се безпокоеше, тичаше и не спа цяла нощ. Но, разбира се, че най-много има да се благодари на Н. Превъзходителство мютесариф-бея за сполуката ни. Ще има ли благи сетнини за нашето дело от тази сполука—не знам. Гръцкият владика заповядал на своите да нямат никакво сношение с нас, защото ние сме били афоресани. При всичко това мнозина от противниците дойдоха и анафора да вземат и да се ръсят.

На връщане от Сакча останах на Сомово, дето вчера в неделя служих в църква. Казват, че и тук селяните останали благодарни. Един от селяните, в къщата на когото бяхме, в знак почитания поднесе ми в дар едно хубаво Кормчие на румунски език.

Като препоръчвам себе си на Вашите свети молитви, оставам

на Ваше Високопреосвещенство

преданий

Климент

10 ноемврия 1875 г.,
Тулча

50

Приятелю Т. Пейов!

Писмото ти от 21 на този месец получих на време и прочетох с внимание. Бързам да ти отговоря.

Не можах според обещанието си да ти пиша от тук до сега, защото щом пристигнах трябваше да ходя до Сакча и другаде, дето състоянието на нашите черковни работи искаше присъствието ми.

Казваш ми, че от г-на Дринова нямало никакво известие. Не ще ли е добре да се почне печатането на XI—XII книжка в Браила, а не във Виена? Виждаш ли, като няма готов всичкият материал, а пък и аз като не седя на едно място и не мога освен малко по малко да работя, печатането книжката във Виена ще дойде затруднително, тогаз когато в Браила то би се твърде улеснило, защото ще имам възможност малко по малко да ти пращам материал.

Вижда се, че за животоописанието на Бозвели и други нищо не ще мога да ти пратя за тази книжка, защото старецът ми беше ми обещал да ми достави материал, който се намирал в книгите му, които били в Цариград. Като се връщал от Цариград, той забравил да вземе този материал и беше писал да му го пратят заедно с книгите му. Сега ми пише, че ако и да е пристигнал материалът, но за да можело да се направи нещо, трябвало аз да бъда там при него (при стареца), защото имало много неща, които искали устно разяснение. Но като не се знае кога ще отида в Русчук (може и чак през велики пости), вижда се, че XI—XII книжка ще излезе току тъй, без желателните животописания.

В замяна на това аз се залових да писвам една статя, начало то на която ти изпращам сега. Според сметката ми, тя ще излезе до три печатни коли. Тя е някак философска и не зная дали ще да ареса на нашите аристократи-учени (т. е. на г-на Дринова и г-на Стоянова), но ако не хареса — не им я давай, а ми я върни. Освен това аз мяркам да ти добавя нещо и за критическия отдел. Г. Данев ми е писал, че щял бил да ми прати някое добро стихотворение. При това и доктор Янкулов, който се намира тук, готви една популярна статя за «Охтиката» и обещава да ми я даде, за да ти я пратя. Ако

видя, че отговаря на програмата на «Периодическо списание», ще ти я пратя, щом я получа. Във всеки случай, надявам се да ти добавя оттук-оттаме още материал за 6—7 коли, че да видим. Страх ме е да ти обещая много, защото забележил съм, че когато много обещавам, нищо не извършвам.

Аз съм и досега на мнение да се обнародва в сегашната книжка рефератът, понеже сега се изпълвят 12-х книжки и добре ще е публиката да се научи при какви условия се е открило Дружеството и е поддържвало досега съществуването си. Мене ще ми е мъчно, ако Стоянов мисли, че аз искам да се обнародва р е ф е р а т ъ т именно затова, че е написан от мене. Аз искам да се обнародва рефератът, защото смятам, че това ще да е полезно за Дружеството. Стоянов пишел, че рефератът щял да се напечата в п р е р а б о т е н вид. Че защо ли в п р е р а б о т е н вид? Дали моето изложение е несправедливо или не иде на сметката на Стоянова? Добре, но пиши на Стоянова, че ако би п р е р а б о т е н и я вид на рефератът не бъде съгласен с истината на работа, ще го разкритикувам без да гледам хатър някому.

Казва се, че Българската история на Иречка била много добра. Желателно било би г. Стоянов да направеше една подобра рецензия за тая история. Но ако той не иска това, не можеш ли ми изпрати чешкото ѝ издание, та аз да направя нещичко? Иска ми се да направя само и само да имам възможност още еднаж и както трябва да чукна нашите знаменити историци — Шишкова и Войникова.

Ако би да се започне печатането на XI—XII книжка в Браила, не е ли по-добре да се споразумееше с г-на Периклиевата печатница? Тук печатането излиза по-добро, почисто, та и книгата по-добра. У Паничкова може да е малко по-ефтино, но понеже излиза печатането не до там чисто и книгата мекушава, неравна, хората мърмят и изказват недоволство. Ама пак както знаете там.

Като те поздравлявам и благославям, оставам

Твой

+Браницкий К л и м е н т

29 ноемврия,
Тулча 1875

Щом получиш настоящето заедно с началото на статията, състояща от 12 странички, пиши ми, за да съм спокоен.

51

Пейов!

Утре тръгвам по селата, от дето ще се завърна след 10—12 деня. Дето ще се рече, до тогава не ще да мога нищо да ти пратя. За то бързам да ти изпратя поне това, което съм приготвил досега, т. е. още пет странички от статята, началото на която ти пратих преди няколко деня. Като се върна ще ти пратя и краят на тази статя, заедно с материалът от доктора Янкулова.

Намерих малко материал за жизнеописанието на дяда Илариона. Като го придружих с малък един предговор, този материал ще излезе до 5, 6 или 7 странички. Ако успея да ти го пратя преди да се започне печатането на книжката, добре ще да е малкото този материал да се турнеше в началото; ако ли не успея, тогава ще го поместиш, дето прилегне.

Пиши ми за получаването на писмата ми, за да бъда спокоен.

Твой

Климент

3 декемврия 1875,
Тулча.

52

Бай Пейов!

Ето че ти пращам и крайчецът на «Намисванието». Сега можеш да се разпореждаш с тази статя, както обичаш и да я поместваш, дето ти се вижда по-добре. С идущата поща смятам да ти пратя онова, което ще напиша за Благоева, че да видим. А колкото за материал на критическия отдел, за това не зная какво да ти кажа. Като се научих, че от г. Дринов има много материал за този отдел, аз се отпуснах, та не знам сега дали скоро ще ми дойде да се н а е ж а пак за такава работа. Аз мислех да захвана от новият «Летоструй» на Данов и, разбира се, да го очукам. Не сега г. Дринов писал вече за него. Ама пак ще видя. Друго едно ме блазни, та не знам ще ли го скопосам. Туку ми се мярка през умът да напиша за XI—XII книжка нещичко — тъй около 3/4 и 4/4 на колата — за нравственото улучшение на нашето духовенство, ама пак да видим. По нашите вестници много се пише за този предмет, но, според мене, никой още не е обърнал внимание на това, на

което именно трябва да се обърне. Хем съм уверен, че ако би да напиша такова нещо, нашите сиромаси-свещеници ще останат много благодарни, но не и калугерите, за които впрочем малко и твърде малко мисля да кажа. Но чувай, ако би да стане такова нещо,от сега ти казвам,че ще трябва моя ръкопис да го скриеш, за да не се знае, че е от мене. Ну! Сега му е редът и да ти отговоря на това, дето ме питаш де да ми тургаш името — под всяка статя или в оглавлението. Да ти кажа право не трябва никъде да се турга. Това аз не ти го казвам от скромност, ами от чувство на самосъхранение. Според сегашното си положение, аз трябва в писанието си да държа винаги тон сериозен и православнейший, а пък, както сам виждаш, критиката ми не се отличава с тези добродетели; при това в сегашните ми статии може нещо да не хареса на мнозина. Тъй например в статийката «Материали» има нещо, което не ще могат да го прегълнат тъй лекичко някои иерарси български; също и в «Намисванието» има нещо такова, което може да не дойде във вкуса на православнейши някои господа. С една реч, по ще е добре засега без подписа да бъдат статиите ми. Не знам само дали не се боиш ти от едно нещо, а именно от това, че като няма под статиите подписът ми, може нападенията за тях наместо да стават само върху мене, те ще стават върху цялото учреждение. На това аз би ти казал, че от заешки топурдии не трябва да се боим. Хората нека кряскат, а ние нека си работим според колкото можем, та все печалбата ще бъде наша.

Радвам се за тясното ви приятелство с г. Дринова. Вижда се, ти си от мене по честит, когато ти е пратил портретът си. С мене не се е случвало такова нещо. За моя портрет трябва да се задоволяваш засега с портрета на Друмева, защото портретът на Климента и аз още не съм видял.

Стоянов отистина трябва да ми се сърди. Сега му писвам, та дано пак да се помирим.

Поздрави всичките приятели, та и себе си от моя страна. Абе чувай: ти трябва да помниш, че Стоянов имаше едно дебело хубаво стъкло, в което държеше портрет. Такива две три стъкла купи ми, та когато се видим на вапорът, ще ти ги заплатя и ще ги взема.

Твой Климент

Бъди добър и прати писмото на Стоянова по-скоро.

Крайчецът на «Намисванието», който ти пращам сега, е седем странички.

Тулча,
18 февруария 1876

53

Побратиме Т. Пейов!

На основание на едно писмо от Тревненската община моето духовно началство ме задължава да се погрижа и да извърша онова, което тревненци просят в писмото си.

Аз намислих, че ако натоваря на тебе тази работа по-скоро ще съм в състояние да изпълня, както трябва заповедите на началството си и молбата на тревненци и за то, като ти притварям тук преписът от тревненското писмо, от което ще разбереш най-добре същността на работата, аз те моля подробно да се научиш за всичко относително това, което молят тревненци и да ми явиш — ако не писмено, поне устно (след неделя вече тръгвам за Русчук) — когато се видим на вапорът от Галац до Браила.

Мислех за тази работа да се отнеса до настоятелството на Дружеството, но като ми мина през умът, че почтените членове на това настоятелство имат други много по-големи главоболия, отказах се от намерението си.

В същият ден, в който ти бях изпратил крайчецът на «Намисванието», аз получих и историята Иречкова. Благодаря ти. Мъча се полека лека да я прочитам. Не съм историк, но харесват ми много неща в нея.

Засега стига толкоз. Много здраве на всички приятели, та и на себе си от мене.

Много съжалявам, дето наш Желю така често пада в главоболия. Добре е да бъде по-предпазлив, ама. . . Но пак с вашите съвети предпазвайте го вие.

На Стоянова писмото ми изпрати ли?

Чувай! Ама недей разгласява, че ще си отивам в идущата неделя, защото не ще ми бъде до там приятно, ако дойдат пак на вапорът кое Иванчовци, кое Илиевци и проч. със своите ораторствувания и любезности.

Твой
Климент

24 февруария 1876,
Тулча

54

Ваше Високопреосвещенство!

Янко дойде и ми казва, че сте ми пратили писма по пощата, но става три деня търся пощата и не мога да я намеря. Турската поща е тук на чадърите, но немската не се знае дека е.

На Янко казах да прибере всичко, каквото намери за потребно, защото засега мене н и щ о не ми трябва освен вашите свети молитви. Янко ще ви разкаже, че Русчукът е празен. Всичките хора се разпиляха по селата. Моята резиденция е на чадърите, а <. . . . .> ми (т. е. архидякон Григорий, Стефан и котетата) в селотоДулапите. Янко гавазинът с две заптиета вардят в града Митрополията.

Понеже сиромашта се разпиля по селата и много мюсюлмани имат намерение да оставят селата си и да отидат навътре и понеже се предположи, че в такъв случай могат да станат золумлуци, а пък и се донасват известия, че по селата вече ставали золумлуци, Н. Височество вали-паша по-завчера, в събота, изпрати мене, < . . . .> -ефендия и Дервиш-бея по селата да съветуваме населението да си не оставя къщята и да си живее мирно, като си жене нивята и проч. При това задължиха ни да забележим колкото сиромашки фамилии има, та да им се дава помощ от царската хазна. Вчера се завърнахме от мисията си.

Бомбардировката се продължава всеки ден. Неприятелят не щади града. По-завчера, в неделя, от бомбардировките са запали и изгоря исляхането. За голяма жалост, лоши хора разпръснали слух, че българите от града запалвали зданията. По следствие на това, дало се заповед да се извадят колкото българи има в града навън. Колко и да е пуст градът, но всеки оставил в къщата си по един човек да варди къщата. За то стана доста смущение от речената заповед. За зла чест въоръжените башибозуци, които денем, като няма бомбардировка, отиват в града и кръстосват улиците, станали изпълнители на речената заповед. По следствие на туй, станаха обири, биенията и даже съсичанията на някои сиромаси българи. Обаче благодарение на благоразумието на вали-паша, както и на Мишур паша злото се пресече скоро: в града

се пратиха три табора редовна войска, която излови почти всичките башибозуци и им взе оръжието. Мнозина от тях се докараха вчера вързани на Чадърите и в наше присуствие се наказаха с 35 сопи. Днес в града спокойствието е твърде голямо, защото града се варди от редовна войска. И за по селата днес се нареждат колове от редовна войска.

Благоволете, моля, да поднесете смиренните ми поздравления на Н. В. Преосвещенство св. преславски Симеона, както и на Негово високо преподобие архидиякона г-на Василия.

Дядо иконом е на Червена вода с децата си. Нашата баба е в Разград при дъщеря си.

Като препоръчавам себе си на Вашите св. молитви, оставам на Ваше Високопреосвещенство

покорний Климент

21 юни 1877 г.,
Русчук
Левент-Табия

Сега ми известиха, че църквата св. Троица в града снощи се обрала < . . . . > сега Алай-бей взе мерки да се намерят злодейците.

55

Ваше Високопреосвещенство!

Отеческото Ви насърчително и утешително писмо от 10-й януари с. г. получих навреме и прочетох със задоволение.

От душа Ви благодаря, Ваше високопреосвещенство, за тези Ви отечески утешения и насърчвания, толкоз повече, че именно сега аз имам нужда от тях. Аз още не съм си разяснил самия за себе си положението, в което се поставих; виждам се между две длъжности и двете привременни, и двете неопределени, та като ги изпълнявам забележвам, че нито едната, нито другата може да се изпълнява както трябва. В училището бях се заловил да преподавам и се ласкаях с надежда, че след няколко време ще мога да приготовя учебник поне по Катихизисът, и се радвах като гледах, че учениците ме разбират. Но сега по необходимост отстъпих предметите си на друг преподавател, който, няма съмнение, е по-добър от мене, но за то моите надежди — сам да работя за развитието на възпитаниците и да видя плодът на работата си — уни-

щожиха се и аз се виждам наполовина вече отчужден и от заведението, и от възпитаниците. Отивам сега понякогаж в училището, но сам не си знам ролята в него. От друга страна и спрямо епархията не мога още да определя положението си. Аз съм взел и не взел управлението на епархията. Не мога окончателно да се откажа от училището, та да гледам само работите по управлението на епархията; не мога да оставя и тези последни работи, та да гледам работите само на училщето. А привременността още повече усилва неопределеността на положението. Не съм в положение да направя какви да е и за каквото и да е решителни разпореждания. Мисълта, че може би това, което решавам и правя днес, моят приемник може да го измени — тази мисъл ме обезсърчва и отнема половината твърдост на работенето ми. На всичко това прибавете дребните главоболия и даже наскърбения, които срещам сега в началото по управлението на епархията и Вие ще си съставите приблизително понятие за положението ми. Църквата св. Богородица в Долнята махала затвориха, защото енорияшите искат със сила да ме накарат да им дам друг свещеник, а не когото са имали досега. И в тази минута Митрополията е пълна с табаци, които викат за друг поп да им венчее една сватба, а аз не им давам. В Лясковец аргосах два попа, защото, когато бях там и служих, тези попове не рачили да пишат литургии, че владиката щял бил да им отнеме кярът. Тук пък, в Соборната нарицаема църква, искат ми пари за свещи, що са ги давали за трикерите, когато съм служил в тази църква по господските празници. На туй всичко, като допълнение, нека ви прибавя и това, че мнозина ми се хвалят, че много са се трудили и действували, за да бъда назначен аз за управител на тази главна епархия.

От всичко тава, Ваше Високопреосвещенство, виждате какво ми е положението и какво трябва да ми е сега душевното настроение. Прочее, не мога да не ви бъда благодарен за насърчванията и благопожеланията, що ми отправяте. И дано даде бог всичко да излезе на добро, ама — както рекъл онзи — «не билеим»!

От към здравието си, слава богу, добре съм с Вашите св. молитви. Тук вече се готвят за представителите. Аз се удостоих да получа една телеграма от императорский комисар, чрез която негово Сиятелство благоволил да ми съобщи, че Събра-

нието ще се открие на 10 февруарий с. г. и да ме прикани да взема в това събрание участие в качество на член. Софийский Мелетий телеграфирал да му приготовят тука къща. Къщата на Карагьозови бяха я назначили за някои офицери. Аз помолих губернатора да я задържи свободна, защото може да потрябва или за дяда Антима, или за друг някой от владиците. Н. Превъзходителство се съгласи и обеща да задържи още една-две къщи свободни. Да видим.

От архидиакона Василия пак «ни духу, ни слуху». Вижда се Н. В. Преподобие толкова се е увлякъл от удобствата на моите скромни одаички, щото не му и на ум дохожда за злочестният изгнанник дяда Климента. При всичко туй аз го целувам братски и му молитствувам добри успехи.

Като препоручавам себе си на Вашите св. молитви, оставам

21 януарий 1879, Търново

на ваше високопреосвещенство

покорний Климент

56

Ваше Високопреосвещенство,

Трябва да сте се научили, че Народното събрание, което биде свикано на извънредна сесия по случай на ненадейния преврат в Пловдив, реши да дойда и аз, заедно с други депутати, в Копенгаген да молим Царя-Покровителя за защита на поченатото дело. Аз приех, защото в тези мъчни обстоятелства видя ми се за невъзможно и опасно да се отказвам. Сега съм в Копенгаген, отдето счетох за длъжност да Ви пиша и да Ви дам някои сведения за моята мисия.

Тук, Ваше В. Преосвещенство, ние бидохме приети и от Гирса, и от Царя-Покровителя много добре. Особено милостиво ни прие Царят. Той изказа порицание за направеното от нас така необмислено и несвоевременно съединение, чрез което сме дигнали на крак всичките държави и сме поставили Русия в твърде трудно положение, но увери ни, че чувствата му към българския народ са същите, каквито са били и на баща му, и даде надежда, че Русия ще се старае заедно с другите сили да изравни въпросът миролюбиво и съединението

да се не разваля вече. При това, както Гирс, тъй и Господарят смъмраха ни доста добре, задето в последно време наченали сме да изказваме неблагодарност и враждебност към Русия, но всичко това те приписват не на народът, но на нашите умници-политикани, и се надяват, че народът кога да е ще обуздае тези политикани. Въобще ние изнесохме твърде добри впечатления от приема и се връщаме доста радостни и успокоени.

Аз имам заповед от нашето правителство да отида и в Русия, но на Гирса не му се иска да отивам в Русия, защото той се бои техните (руските) политикани да не ми направят прием такъв, който да поразтревожи другите сили, особено ако наченат да говорят патриотически речи, на каквито били щедри и способни (според думите на Гирса) превзетите славянофили. Ако сполуча да се върна през Русия, смятам да намина и в Русчук. Вярвам да не ми откажете това снизхождение. В такъв случай ще бъда честит и да се видя с Ваше В. Преосвещенство, а ще имам и възможност да засвидетелствувам пред Негово В. Преподобие отца Василия, че страната, в която той живя толкова години и през която аз имах възможност тъй случайно да мина, наистина е добра и способна да прикове на себе си сърцето на човека, макар то и да е защитено с каквато и да е мантия.

Да Ви се похваля ли, старче, че пак имах възможност да се возя на царски кола и два пъти да закусвам в царският дворец? Това ще го направя, когато дойда в Русчук.

Сега чакам решението на Гирса. Ако ми разреши да отида в Русия — довечера тръгнувам, ако ли не ми разреши — утре тръгнувам за Вена.

Костадина оставих в София. Вярвам той ще чака връщането ми, та да си приберем там и двама чуковете, а че да идем всеки во своя си, защото сега засега, докато въпросът окончателно не се изравни, за Делегатът в София няма никаква работа.

Като принасям на Вас и на отца Василия искрените си поздравления, препоручавам се на Вашите св. молитви и оставам

На Ваше Високопреосвещенство

+ преданий Търновски Климент

Копенгаген,
23 септ. 1885

57

Любезний ми Друмчо!

Всичките ти писма редовно и на време съм получавал, както получих на време и писмото ти от 22 декемврий изтеклата година. Аз се радвам за доброто ти здраве, както и за добрите ти успехи и благодаря задето, без да гледаш на това, че не ти отговарям, ти продължаваш да ми пишеш. Радвам се, казвам, защото виждам от това, че ти ако и да предполагаш, че ти се сърдя, но пак напълно не вярваш това. И добре правиш дето напълно не вярваш, защото аз наистина не ти съм сърдит, та и няма защо да ти се сърдя. Не съм ти писал толкова дълго време не от сърдитня, а защото бях залисан, а имах и неприятности доста, та ха-днес да пиша, ха-утре, остана чак до сега. Ти сам ще се съгласиш, че тази година беше май чревата с разни важни събития ту по вътрешният, ту по вънкашният наш народен живот. Съдено ми било аз да се намеря тука и до някъде да вземам и аз непосредствено участие в някои работи. Ти знаеш, че ходих в Копенгаген. Щях да ти пиша оттам, но защото имахме предписание да се завърнем през Русия, оставих лично да се видим, когато минавам през Киев, дето смятах да поседя няколко деня. Това, обаче, не се случи по причина, че минаването ни през Русия не се намери за удобно. Приемът у Царя-Покровител беше много добър, любезен и снизходителен, а надежди дадоха ни се добри доста. Истина, всичко това не ни избави от една нежелателна за нас братоубийствена война, от която — с волята божия — излязохме с чест и слава, а още не сме достигнали до там, дето да видим, че доверието и любовта към нас на нашите освободители са напълно възвърнати нам, но аз съм напълно уверен, че думите на Царя-Покровителя ще се сбъднат напълно, защото те са думи на великият руски цар. Сега пак се готвим за война, защото се чува, че и сърбите силно се приготовляват. Дано бог помогне да се избегне отново проливане на братска кръв, но ако неумолимата съдба е решила да бъдем пак нападнати, аз вярвам, че пак ще излезем победители, защото правдата е на наша страна, а дето е правдата — там е сам бог.

Ти добре и много добре направи, дето не дойде. Ако е нужно да се умира за отечество, ще има време и после.

Аз за сега, слава богу, добре съм на здравето си. С Червеният кръст имам още много залиси, но не ми е тежко. Тука са при мене Коста и Петър. Те ходиха опълченци в Пловдив, оттам дойдоха в София, ходиха да превземат Пирот и сега са свободни. Като се отвори семинарията в Търново, ще идат да захванат занятията си. Кица и тя е при мене и чака да се отвори гимназията тука и да захване и тя уроците си. Всички са здрави и весели. Понякогаж ги поразсърдвам малко, ама скоро им преминува. Нарочно те поздравляват всички. Кица особено ти благодари задето не си я забравил и я поздравляваш в писмата си до мене. Тя се кани да ти пише, но кога — не знам: вероятно ще ти пише заедно с Костя.

На г-на Королкова поблагодари за вниманието към мене. Кажи му, че съм виноват пред него, но че ще гледам да се издължа като му изпратя карточката си, когато се снема.

Цалувам те от душа и те благославям.

Твой любящий те чичо
митрополит Климент

София,
17 януари 1886 г.

[ДО ДИМИТЪР НЕДЕВ]

58

Любезний Димитре!

Бившата слугиня при митрополията, Станка Анастасова, като ми явява с писмо, че дала на мене някакъв запис за някой дюкян, купен от някого си Анастаса Лазароолу, иска да ѝ изпратя този запис, или, ако това ми е невъзможно, да ѝ изпратя удостоверение, че-реченият запис е у мене.

Аз не помня дали ми е давала тя подобен запис и кога. Вероятно това е било в Търново. В такъв случай записът ще е в Търново и аз нямам възможност да ѝ го изпратя. Изпращам ѝ едно удостоверение, но, моля ви, преди да ѝ го дадете, разпитайте добре и само като се уверите хубаво, че наистина е давала запис на съхранение, тогава само ѝ дайте удостоверението. Не ще е никак добре и за нея, и за мене, ако мойто удостоверение излезе калпаво. Моля ви пак, бъдете осторожни с това ми удостоверение.

Чувам, че в Търново ме провъзгласили за изменник и предател на отечеството, та още и за руски шпионин, и поради това, канели се с камъни да ме избият. На тези, които имат интерес да ме считат и да ме провъзгласяват за такъв, аз няма какво да кажа и не искам нищо да казвам; но на приятелите си трябва да кажа, че всичко това е клевета безсъвестна и още по-безсъвестна измислица. Докараха работите до крайност, бидоха причина да се извърши един преврат колкото нежелателен, толкова и опасен за отечеството ни, а сега обвиняват тогоз и оногоз, мъчат се със зачернюване на съвършено безучастни в делото и съвършено невинни хора да умият себе си от позорът и пятното, които стоят на собствените им чела. Времето ще разясни всичко и никакви измислици и клевети върху невинни хора не ще помогнат, за да се измие позорът и пятното от челата на клеветниците.

Поздравеите всички.

Поздравлявам и Вас и Ви благославям

Ваш молитствовател
+ митрополит Климент

София,
11 септември 1886

[ДО ЕКЗАРХ ЙОСИФ]

59

Ваше Блаженство,

Съгласно писмото Ви от 19 т. м. под № 1101 спеша да явя на Ваше Блаженство, че при последното ми отиване в Свищов никакви особено неприятни на мене работи в църква във време не богуслужението не са се случили. Следователно слуховете, които са се пърскали за това не са верни. Тези слухове са вероятно последствие на онова, което вестниците «Свобода» и «Пловдив» бяха обнародвали върху една без особена важност случка. Но обнародваното на тези вестници е безсъвестно изопачение на действителността, а още по-безсъвестна клевета. Ето в що се състои тая случка:

В Свищов имало хора, на които в последно време у нас се е дало с особено значение името «патриоти». За тези хора

моето отиване в Свищов било, вижда се, нежелателно. Те преди още да пристигна аз в Свищов утвърждавали, че «Климент не ще посмее да дойде в Свищов, че ако би той да дръзне да направи такова нещо, патриотите ще съумеят да му направят такъв прием, щото на часа той посрамен ще побърза да остави Свищов и да се върне в Търново». Но аз отидох в Свищов и бях много добре приет от гражданите. Щом пристигнах в Свищов, кметът и много от по-първите граждани направиха ми посещение. Представи се тъй също и една депутация начело с епитропите от Свищовската съборна църква «Св. Троица», и ме покани да служа на храма им (на Петдесятница). «Патриотите» недоволни, вижда се от това, изказали увереност, че «Климент не ще посмее да служи в коя и да е от свищовските църкви», като говорили разни нелепости за мене по кафенетата. Но когато се увериха, че аз въпреки техните уверявания ще посмея да служа, тези «патриоти» ми изпратиха по пощата едно анонимно и заплашително писмо, препис от което прилагам при настоящето си, а през нощта срещу Петдесятница двама от тях дохождали да хлопат на портата на къщата, дето бях установен, и поръчали на слугата, който отишел да види кой и що хлопа: «Кажи на владиката да си върви и да не осъмнува тука, защото ако осъмне, ще бъде убит.» При всичко туй аз служих. След евангелието аз казах реч на текста: «Миръ оставляю вамъ, миръ мой даю вамъ, не якоже миръ даетъ, азъ даю вамъ» (Йоана, гл. 14, ст. 27). В тази си реч аз развих значението и силата на Христовия мир, а също и значението и силата на мира, който дава светът, като разясних разликата между една и другия и като указах на сетнините и въобще на плодовете от едина и другия мир за нас. За правителството, за възбуждане населението против правителството и т. н. нямаше в речта ми и дума. Но, вижда се, «патриотите» или не са ме разбрали, или са дирили случай да изопачават действителността и да клеветят, или пък от някъде им е било внушено да произведат по кръвно начин и да е скандал. Поопитаха се да направят нещо подобно под предлог, че речта ми била против правителството и че аз съм проповядвал бунт. След речта ми обаче не посмеяха тези «патриоти» да направят нещо и литургията се продължи и свърши с подобающата тишина и тържественост. Но когато вече щеше да се начева «Вечернята», провикна се някой от «женската церква»: «Возлюбимъ другъ друга». Попитах едного от свещениците кой е този оратор; каза ми, че той

е един от държавните учители при Държавното търговско в Свищов училище. При първото му обаждане народът в църква се посмути, но аз направих знак да пазят тишина. Ораторът захвана доста добре да говори върху текста, но изведнъж обърна думата против моята реч, за която каза, че била превъзходна, но не за в църква, а за английския парламент, и че аз с тази си реч съм проповядвал от олтаря бунт и съм възбуждал населението да въстава против «патриотите». Понеже при подобни думи на оратора християните захванаха отново да се възмущават против него, аз заповядах на чредния свещеник да започне вечернята. И щом свещеникът каза «Благословен бог наш», ораторът млъкна и си излязъл от църква. Вечернята продължи и свърши тихо и тържествено в присъствието на всичкото множество народ.

Ето, Ваше Блаженство, това се случи в Свищов в църквата при Богослужението на 28 май т. г. (на Петдесетница). Нищо неприятно не усетих аз от това, напротив, усетих удоволствие, като гледах как презрително и с негодуване се отнасят християните ми към позорните деяния на безчестниците.

Като изключим тая случка, смея да се похваля на Ваше Блаженство, че моето сегашно отиване в Свищов и Никопол, както и посещението ми на някои села в Свищовско и Никополско, достави ми истинско удоволствие, утешение и насърчение, защото навсякъде благочестивото православно население ме посреща с любов, преданост и възхищение. Като гледах как ми се радваха християните, колко оставаха доволни от посещението ми и с каква искреност и откровеност ми изказваха желанията си, радостите и болките си, аз усещах една дълбоко искрена радост, защото отново се убеждавах напълно, че хулите, нападенията, укорите и клеветите, които с такава настойчивост се сипят от известни хора върху църквата и нейните служители, не са били и не ще бъдат в състояние да разклатят онази любов, онази преданост и онова доверие, които православното българско население пази към църквата и към нейните служители.

Свищовските «патриоти» побързали с телеграма до вестниците «Свобода» и «Пловдив» да се похвалят с подвига си, да изопачат съвършено действителността и да хвърлят върху ми всевъзможни нелепости и псувни. Като прочетох тези телеграми, аз искрено се възрадвах, защото видях и сега, че

тези ми «приятели», като не могат с друго, домогват се с лъжи, клевети и псувни да ме подкопават, да ми пакостят.

Вижда се, че правителството е наклонно да се възползува от изопачаването на станалото в Свищов. Преди две недели тука беше се попочуло, че имало някаква си шифрована телеграма, за да ме изпратят полицейским образом в Свищов, и че това «изпращане» се отлагало до заминуването на Негово Височество от Търново. Завчера премиер-министърът, който е сега тука, казал на някои от търновските свещеници, че щяло да се заповяда на Свищовския окр(ъжен) съд(ебен) следовател да изследва «делото» по речта ми в Свищов, а вчера вечер дохожда при мене тукашният окр(ъжен) управител и като ми съобщи, че имало от Свищовския съд(ебен) следовател до тукашния окол(ийски) началник телеграма с покана да ме изпратят в качество на «обвиняем» в Свищов, за да се снемели от мене показания, яви ми, че по съгласието на г-н министра допущало ми се, ако обичам, аз тука в Търново да дам показанията си. Аз му отговорих, че не считам какъвто и да е съд(ебен) следовател за компетентен да снима от мене показания за речта ми, тъй като за църковна проповед, казана в църква на текст от Евангелието и при богуслужение, аз не мога да бъда изследван и да давам показания, а тъй също и съден само от своето църковно началство. Няма съмнение, Ваше Блаженство, че скоро ще последва официална «призовка» да се явя в Свищов. И понеже аз и официално ще отговоря същото, което казах и устно на управителя, твърде е възможно да се употреби върху ми насилие и да бъда полицейским образом докаран в Свищов. Възможно е и въпреки моите протести и заявления да ме съдят и отсъдят. Стамболов е казвал на моите тука свещеници: «Климент мисли, че ние ще го изпратим зад граница или в Русия; не, ние ще го държим тука и ще съумеем да се разправим с него.»

Могат и ще направят всичко, което искат. Но уви! «Слово божие не вяжется» и «врата адова неодовлеют».

Считам за твърде възможно, че преди Ваше Блаженство да получите настоящето ми, аз ще бъда откаран в Свищов.

Като се препоручвам на Вашите свети молитви оставам на Ваше блаженство

во Христе брат
Търновский Климент

Търново,
юни 1889 г.

60

Господине Министре,

В допълнение на телеграмата си от 4-ий т. м. под №335, считам за потребно да Ви уведомя, че мене наистина в същия още ден под конвой ме откараха от Търново в Свищов. Близо до последният този град посрещнаха ме един старший и няколко джандари, всичките на коне, окружиха пайтонът ми и по този начин ме введоха в Свищов и ме установиха в домът на архиерейския наместник, като ме туриха под строг арест. На другият ден (на 5-й т. м.), по желанието на свищовския съдебен следовател и по разпореждането на свищовските полицейски власти, мене ме откараха под стража с байонети в канцеларията на съдебния следовател, дето в присъствието на помощник-прокурора и окръжен от стражата с байонети поискаха ми се показания от речения следовател по обвинението, хвърлено върху мене от няколко лица, след което пак по същия начин бидох отведен в дома на архиер(ейския) наместник, и пак турнат под същия строг арест, от който, според постановлението на съдебний следовател, бидох освободен на другия ден (на 6-й т. м.) вечерта, под поручителство от 20 000 лева. В същото време съобщи ми се от властта (устно), че аз добре щял съм да сторя, ако по-скоро замина за Търново, а на 8-й т. м. по телеграфическа заповед от министра-президента, съобщена мен с писмо на Свищовский окол. началник от същата дата под № 4828 аз бидох обратно докаран под конвой в Търново. При това, както в Свищов, така и тука в Търново, мене ми е съобщено, според заповедта на г-на Президента, че ми се забранява да служа по градските и селските църкви.

Ето, господине министре, как се е постъпило и как се постъпва с един митрополит на господствуващата православна църква в княжеството. По едно клеветническо доношение на няколко души, преди още да се вземат показания от обвиняемия, та от самите обвинители, българският православен митрополит се турга в категорията на доказан престъпник и се вземат спрямо него мерки такива, каквито се вземат и спрямо всеки човек, признат вече за голям престъп-

ник. Без да му се изпрати призовка, без да му се съобщи на време формално искането на съдебните власти, без да му се яви даже за какво се вика той от съдебните власти един митрополит на православната българска църква се задига полицейским образом от седалището си, изпраща се по този начин в друг град на своята епархия, държи се там под строг арест, разкарва се по улиците под строга стража, като престъпник, и после пак под конвой се докарва обратно в седалището си, като му се явява още, че му е забранено, по заповед на министра-президента, да служи по църквите, т. е. да изпълнява своите специално църковни обязаности. И всичко това защо? Затуй именно, че няколко души заявили, какво речта на този църковен служител, произнесена открито в църква, в присъствието на не само тези няколкото заявители, а на хиляди православни християни, на цялото почти свищовско православно население, била престъпническа, била против правителството и особата на Н. Ц. Височество. Вижда се, заявлението на няколко души е имало в очите на правителството по-голяма стойност, отколкото честта и авторитета на един православен български митрополит и на хиляди православни християни-българи, та затуй се е допуснало, преди да се има каквито и да е положителни доказателства за престъплението на този митрополит, да се постъпва с него по един такъв позорен начин и да се наниса такава обида и неправда и на православния архиерейски сан, и на православната българска черква, и на православната черковна българска проповед, както и на религиозните чувства на хиляди православни българи.

При това на един православен български митрополит, обвиняван от няколко души за деяние, извършено в божият храм и при изпълнение на неговите служебни обязаности, не се допусна правото, което му дават законите на страната, и от което право се ползуват всички други служебни лица. Знаете, г-не министре, че според законите на страната служебните лица по-горе от пристав полицейски за деяния, извършени при изпълнение на техните служебни обязаности, изследват се и се съдят от апелацията и то, след като се направи надлежното споразумение с тяхното прямо началство и се вземе съгласието на това тяхно началство. На мене, търновския митрополит, избран за такъв от православните християни на епархията и потвърден с княжески указ, не се даде това право. Аз бидох полицейским образом, като престъпник,

откаран в канцеларията на съдебния следовател при Свищовския окр(ъжен) съд и от този следовател ми се искаха и снеха показания, без да ми се съобщи дали това става със съгласието на моето началство и дали поне се е довело до знанието на това мое началство. А между туй деянието, за което се обвинявам аз съм го извършил не като частно лице, а като лице официално при изпълнение на своите специално църковни обязаности. Не уже ли българското правителство гледа на един митрополит на господствующата в страната православна българска черква по-долу, от колкото на един околийски началник? Не ми се иска да вярвам това, та затуй не мога да разбера защо на един православен български митрополит се отне правото, което му дават законите на страната. Аз с пълно спокойствие посрещнах, господине министре, всички тези жестокости, обиди и неправди, които правителството допусна да се извършат над мене по едно само голо обвинение. Със същото спокойствие аз очаквам и ще посрещна и по-големи злочестини, които може да ми предстоят, защото моята съвест е чиста и спокойна. Обвинението, което хвърлят върху ми, е чиста клевета. Аз никога не съм си допущал в църковната проповед да се занимавам с лица и учреждения от каквато степен и да би били те. Когато аз съм излизал и излизам в храмът божий на проповед, за мене не е имало и няма отделни лица, нито учреждения, а има над мене бог, а пред мене — паството ми. Прямата и единствената цел на моята църковна проповед винаги е била — упътването паството ми към истинското временно и вечно благополучие на основание словото божие, бил съм длъжен да разкривам, да изобличавам, да б и ч у в а м слабостите, недостатките и пороците, които съществуват и се проявляват в частният и обществен живот на паството и които отклоняват това мое паство от пътят на спасението, като при това съм давал според силите си наставления и съвети как да избягваме от всички тези злини, как да противостоим и да надвиваме на неправдите и обидите, които срещаме в животът и как да вървим по указанията на словото божие, за да постигваме временното си и вечно благополучие.

Не отричам, г-не министре, че понеже нашите долни страсти, нашия неразбран егоизъм, нашето честолюбие и самолюбие, нашето нечестие, нашата нравствена босота, нашите домогвания — с каквито средства и да би било — да постигнем частните си интереси и лични цели, много пъти не дотам

чисти, да удовлетворим личните си прищевки, нашите несъгласия, нашите ежби помежду си, нашите онеправдания един-друг и проч. и проч. са такова опасно зло и такива пороци, които не могат да се щадят ни най-малко, особено от православната църковна проповед, та затуй твърде е възможно, щото моите църковни проповеди да не се допадат на мнозина и тези м н о з и н а да отнасят върху себе си изобличенията, които съм правил в проповедите си за някои пороци, да виждат в тия изобличения докачение на себе си и да се сърдят. Но може ли да бъде виновен един църковен проповедник затуй, че някои нравствено несъстоятелни хора видели в неговата изобличителна проповед сами себе си? Обязаността на църковния православен проповедник е, между другото, да окаже на пороците и да ги изобличи. Но от кого се вършат тия пороци и дали някои не ще се докачат, това не е работа на проповедникът. В това отшение той е длъжен всекиму да казва: «Имеяй уши слышати, да слышитъ», или с други думи — «Който усеща себе си нечист, който се съмнява в себе си, който е ш у п е л и я, нека взема върху себе си изобличенията.»

Но да се казва и да се твърди, още и публично, че изобличенията и някои думи и фрази с изобличителен и укорителен характер от известна църковна проповед се отнасят до правителството и до държавен глава, това е, според мене, жестока обида, безцеремонно хвърлена в лицето на правителството и на държавният глава. Само тези, които не доразбират значението на църковната проповед, нито имат надлежното почитание и уважение към правителството и към държавния глава, които се съмняват в достоинството на едното и на другият, които допущат, че в правителството и в държавния глава има известни пороци, достойни за публично изобличение, само такива хора могат да казват и да твърдят, още и публично, че изобличенията и някои думи и фрази с изобличителен и укорителен характер от известна църковна проповед се отнасят и непременно трябва да се отнасят не към другиго някого, а именно към правителството и към държавния глава.

За съжаление, намерили са се хора, на които умствената и нравствена стойност дозволила не само да казват и твърдят подобно нещо и по този начин да нанисат жестока и горчива обида на правителството и държавния глава, но още и да основават всичко това на лъжи и клевети. А за по-голямо съжа-

ление е това, дето правителството е взело всички тези лъжи и клевети за чиста монета, и макар да е знаяло, че това недостойно дело се възбуди от лице, лишено от граждански права, то (правителството) е дозволило да се постъпи с един православен български митрополит като с доказан престъпник.

Аз не зная, г-не министре, какви са и какви могат да бъдат целите на правителството спрямо мене в тая клеветническа работа. Както вече казах, аз всичко понесох и всичко ще понеса с пълно душевно спокойствие, защото съвестта ми е чиста. Но аз дълбоко съжалявам за такова едно поведение на правителството спрямо един православен български митрополит. Когато на основание на едни голи още показания на няколко съмнителни, може би, лица правителството взема такива строги мерки спрямо един православен митрополит, като да е то (правителството) напълно уверено вече в справедливостта и неоспорността на тези показания и обвинения, и когато по този начин то тъй прибързано ангажирва своята чест, не се ли дава с всичко това повод да се мисли, че то по този начин косвено прави насърчване на тези клеветници да постоянствуват на обвиненията си и да гледат по какъвто и да е начин да ги докажат, макар че те не са справедливи, макар че са чиста измислица, лъжа и клевета? Не се ли дава повод да се предполага и туй, че правителството по този начин изказва косвено желание да се обвини както и да е, и да се осъди обвиняемият православен митрополит, макар и да е той съвършено невинен?

Аз имам пълна вяра в правосъдието на държавата, но не мога дълбоко да не съжалявам задето с допущането от страна на правителството да се вземат спрямо мене подобни нелегални и строги мерки, дава се възможност на такива нежелателни предположения.

Освен туй, трудно ли ще бъде на когото и да е, г-не министре, от всички тези строги мерки, взети против един православен митрополит и то преди още да се констатира нравствената стойност и на обвинителите, и на самото обвинение, да дойде до заключение, че това нарочно се прави не само да се унижи и опозори православния архиерейски сан, но още и да се унищожи, да се направи съвършено невъзможно и малкото оная православна църковна проповед, която сегизтогиз се чува в нашите православни църкви? Защото дека е гаранцията, че утре, ако някой православен проповедник и

въобще църковен служител каже някоя съвършено невинна проповед, не ще се намерят пак клеветници, които да донесат, че тая невинна проповед е била против правителството и държавния глава, и правителството не ще вземе същите строги мерки спрямо съвършено невинният проповедник? Истина, че в подобни случаи православните църковни проповедници са длъжни «повиноватися паче богу, нежели человѣкомъ», но защо да се допуща, макар и ненамеренно, обезсърчение за православната църковна проповед оттам, отдето трябвало би да се очаква най-голямо насърчение и пълно съдействие?

Дозволих си, г-не министре, да Ви напиша всичко това с пълна откровенност, каквато ми вдъхнува понятието, което аз имам за високото призвание на едно правителство. Не за да искам от Вас защита Ви написах всичко това, защото за мене най-добрата защита е моята чиста съвест, моята правда и клеветническите доношения на моите безсъвестни клеветници. А Ви го написах, защото искам да вярвам, г-не министре, че българското правителство обича и почита правдата, интересува се от нея и е готово да я вземе под своята защита против всевъзможните клевети и лъжливи доноси, от когото и да се правят те.

12 юлий 1889 г.,
гр. Търново

[ДО МИТРОПОЛИТ ГРИГОРИЙ]

61

Ваше Високопреосвещенство!

Длъжен бях поне с от два реда писъмце да Ви поблагодаря за подарока, който ми изпратихте с племенника ми Друмя, толкоз повече, че този малък подарок беше за мене ново доказателство за Вашето постоянно благоразположение към мене — при всичките мои недостатки и неразбранщина. Но досега аз не се потрудих да изпълня тая колкото приятна, толкова и свещена за мене длъжност. Простете ми, Старче, както сте ме прощавали и много други пъти. В последно време аз наченах да се съмнявам сам в себе си. Мене ми се

струва, че на мене криво и с недоверие гледат даже и тези, които винаги са били добри и снизходителни към мене и никогаж не са ме лишавали от своето благоволение; струва ми се, че моите писма ще наскърбят, ще обидят и може би ще компрометират тези, за които аз имам хиляди доказателства, че са ме обичали и ме обичат искрено. Аз никогаж не съм криял сам от себе си, че нищо не съм направил таково, което да бъде достойно за тази обич, за тази снизходителност и за това благоволение, с които тъй щедро сте ме надарявали Вие винаги, както и другите.

Макар това да си е неопровержима истина и аз напълно да съзнавам това, но пак съм напълно уверен, че Вие особено, каквито и да бъдат моите недостатки, никогаж не ще затворите за мене вратата на Вашата обич и на Вашето благоволение и снизхождение към мене. Но при всичко това аз захванах да се съмнявам дали не злоупотребявам или дали не ще да злоупотребя с тая толкова много доказана добрина към мене. Захванах да се съмнявам поради това именно, че аз никогаж не съм престанал да вярвам — и вероятно никогаж не ще престана, — че аз съм правият, обиденият, онеправданият, изоставеният (от Вас, Старче, и от другите наши аз никогаж не съм бивал обиден, онеправдан, изоставен, напротив — винаги съм намирал аз у Вас любов, снизхождение и поддръжка); но аз тука говоря за поведението си от две-три години насам спрямо «века сего» и за бурите, които постоянно се повдигат — последствие на това ми поведение — около главата ми от «делателей вѣка сего», та затуй захвана да ме е страх да не би когато взема да пиша на когото съм длъжен да пиша, да захвана да се оплаквам, да осъждам, да коря и да хуля, та по този начин да злоупотребя с търпението и благоволението на когото пиша. Простете ми, Старче, и това съмнение. Мене ми се струва, че само моята личност и моето поведение са интересни за другите така също, както те са интересни и за мене самаго.

На здравието си с Вашите св молитви много съм добре. Времето си прекарвам така, както може да се прекарва то при благороден домашен арест. Оттогава, откогато така тържествено ме откараха бързо-бързо в Търново, аз не излизам от Митрополията и не посещавам църквите, защото не ми позволяват гражданските власти.

За Рождественските празници гражданите се отнесоха до надлежното министерство и настоятелно молиха да не ми се

правят спънки да служа по градските църкви. По следствие на това министър Странски благоволи да ми съобщи чрез тукашния окр(ъжен) управител, че ми се разрешава през празниците да служа по градските църкви, но строго ми се запрещава да казва мв църквите каквито и да било проповеди. Вие се сещате, Старче, че за мене беше невъзможно да се съобразя с подобно запрещение, та затуй, когато на Атанасовден служих (по-рано не ми беше възможно да служа, защото страдах от инфлуенцата), аз си дозволих да кажа проповед, която, както ми казват, взела се и тя се разбрала от ревнителите на отечествените интереси за насочена против правителството. Затуй след три деня съобщи ми се от управителя една министерска телеграма, с която ми се казваше, че «понеже празниците изминали и аз не съм уважил правителственото запрещение да не казвам проповеди, затуй отново ми се запрещава да служа по църквите — до второ разпореждание». За Три святители тукашното общинско управление официално ме кани да отслужа литургия и панихида за тукашните училищни благодетели, но управителят каза «не бива». Сега за «Св. Четирийсе» населението настоявало пред правителството да ме остави да служа на храмът, но пак се казало «изин йок». Така щото аз сега се спасявам в Митрополията. Дано да ми дойде умът, ама «не билеим»! Вие знаете, че у мене има арнаутска жилка, а при това и съм «чер калугер», а чувал съм от Вас, че на този свят три животни са най-много инат: катърът, арнаутинът и калугеринът.

От брата Константина отдавна не съм получвал писмо. Пратил съм му две-три писма, но нито на едно не ми е отговорил. Горкият! Или положението му е такова, щото той се бои да ме не компрометира, ако би да ми пише, или пък писмата ни се губят някъде. Поне на Вас не е ли писал?

Дядо «Игнатий Рилски» на здраво се е заловил да изправи нехайството на Екзархията и на висшето ни духовенство чрез своя «Селенин». В последния си брой този вестник разглежда 30-годишната деятелност на духовенството и доказва, че това духовенство през цели двадесет години нищо, решително нищо не е направило за църквата и за паството. Има право. Недостатък в доброжелателства и съвети Екзархията никогаж не е виждала. При самото учреждение на Екзархията, особено при посрещанието на първия екзарх и на

владиците малко учителчета ли указаха и на единът, и на другите «какви трябва да бъдат техните обязаности и как трябва да ги изпълняват?» От малко места ли се чуваше «та на подвиг, Владико свети, та на подвиг»?

Защо Екзархията и владиците не взеха за свои ръководители тия съветници и доброжелатели на общото добро? Сега нека да не ни е криво. Ако да беше в мои ръце, аз би поканил тогози господина, който тъй неопровержимо доказва, че нашето духовенство в продължение на цели двадесет години само е спало и спало, да вземе той кормилото на лутащия се из развълнуваното море без кормчий кораб на Църквата, та той без съмнение ще го изкара на тихо пристанище. Впрочем отчайване не трябва. Скоро може би ще се завърне онзи, който неведнъж е намирал modus vivendi за църквата ни от трудно положение, и той, ако само вземе кормилото в ръце — а трябва да се умоли да го вземе — ще поведе кораба както трябва и накъдето трябва. Туй като предвиждат разните протестанти, католици, волнодумци, безбожници и развратители, какво ли треперят!. . . Но сериозно, Старче, аз съм станал Тома неверний. Мене постоянно като че ми шепне нещо, какво тези горещи доброжелатели на православието, а още по-горещи изобличители и съветници, като че са вълци от протестантска, католишка и пр. пасмина, само че облечени в овчи и кучешки кожи. Та и «Селенин» на православието ли служи? Впрочем всяко зло за добро.

При помощта на лексикона, а особено при помощта на дяда Протонотария Димитрия, преведе се службата на Св. Климента Велички (Охридски).

Тази служба, Старче, аз имам намерение да я печатам в няколко екземпляра за свое употребление и утешение, след като взема, разбира се, одобрението на Св. български синод. Но понеже при превеждането се срещнаха доста мъчнотии и бях принуден да допусна малко някои изменения в някои периоди, които ми се показаха неудобопонятни и непреводими на славенский език, някои думи съвършено да изоставя, а други да заместя с такива, които ако и да имат същия смисъл, но не са буквално сходни с оригинала, аз не мога да се реша (да) представя този превод на одобрението на Св. Синод, докато той не се прегледа и поправи от по-компетентни и по-сведущи в елинският език лица. Поради това аз си позволявам да изпратя тоя превод заедно с оригинала на Ваше Високопреосвещенство и най-покорно да Ви помоля, за да

поканите Н. В. Преподобие отца архимандрита Василия да прегледа превода и да направи в него потребните изправления и допълнения. Вярвам, че нито Ваше Високопреосвещенство, нито Негово Високопреподобие ще ми откажете в тая просба, толкоз повече, че тя е най-убедителна и покорна. В оригиналът след «службата» следва и «житието и деятелността иже во святих отца нашего Климента». Това житие тъй също е преведено, но не съм го преписал още. Щом го препиша, ще побързам да Ви го изпратя, за да се произнесете и върху него. Филадата е собственост на «Св. Рилска Обител». Те вече няколко пъти ми я искат, но аз не съм им я пратил и не мога да им я пратя, докато не си свърша работата.

Не мога при това да не кажа и две думи за впечатлението, което произведе на мене тая «служба».

Аз съвършено си промених мнението за някои (т. е. почти за всичките) гръцки църковни деятели.

Право, гръцките църковни деятели не са били такива българофоби и българоктони. Когато се е касаело за славата божия и за славата на Христовите подвижници, те с еднаква любов, благоговение и почитание са се отнасяли към тези деятели, от каквато народност и да са били те. «Службата» на Св. Климента, както и неговото «Житие» са написани с такава любов и с такова благоговейно почитание към този български деятел в Христовият вертоград, щото човек дохожда във възторг и в смайване. Право, българин ако бе написал тия неща, не би се отнесъл така съчувствено и благоговейно. Чувал съм да казват някои, че св. Теофилакт и Димитрий Хоматен били родом българи. Искаше ми се да вярвам това, но престанах съвършено да го вярвам, след като прочетох «Службата» и «Житието» на Св. Климента, съставени от тия знаменити църковни мъже.

Простете, Старче, че тъй много си дозволих да се разпространявам. Отдавна не бях Ви писал, та не ми се искаше да оставя перото. При това аз не съм уверен в бъдещето си: аз не зная дали днес-утре не ще случи пак с мене нещо си такова, което ще ме лиши от възможността на дълго време да Ви пиша и да получавам от Вас писмо.

Св. Преславский какво ли прави? Хе, отколе, още лятос, имах честта да получа от него писъмце, но оттогава ни «духу, ни слуху». Та и не го зная в Шумен ли е или във Варна.

За моето «Свищовско дело» нищо положително не зная.

Чувам, че то се е намирало сега в Русенската апелация, но какво тя прави и какво мисли да прави с това дело — не знам. Чувам тъй също, че поради това именно прочуто дело Пъргов си пострадал. Горкият! Той е жертва и го съжалявам.

От душа и сърце поднасям братските си приветствия на брата Василия. Знам, че моят превод ще му причини главоболие, но съм уверен, че той от братска обич не ще пожали труда си, за което аз сега най-горещо му благодаря.

Като поднасям и на Ваше Високопреосвещенство най-смирените и почтителни приветствия, препоручавам се на св. Ваши молитви и оставам

На Ваше Високопреосвещенство преданий
Търновски Климент

Търново,
13 март 1890 год.

[ДО МИТРОПОЛИТ КОНСТАНТИН]

62

Владико светий!

Не се учудвай, че ти пиша пак, без да съм дочакал отговор от тебе на завчерашното си писмо. Намирам се под давлението на тъжни впечатления, та усещам нужда да споделя с тебе тия впечатления, толкоз повече, че предметът, който произведе в мене тия впечатления, е познат и на тебе, и на дяда Преславски, и всинца се интересуват от него. Той е нашият Тодор Икономов. Той ми дойде на гости преди няколко деня заедно със сина си, преседя тука два деня и вчера замина за Шумен през Русе. Но, боже мой! Колко много за оплакване е той, Владико светий! Той съвършено се е побъркал в ума! Дойде, прегърнахме се, целунахме се. . . Гледам — изглежда добре, весел, засмян до уши. Питам: «Как си?» — «Много съм добре!» Отговаря засмяно: «Здрав съм, юнак съм. . .» Зарадвах се, като го видях тъй весел, разположен. Но след малка една почивка той с един особен изглед захвана: «Шуменът наредих добре, всичките държави наредих добре. . . Сега не може вече никой да се оплаче от каквито

и да било притеснения. . . Реших се и се обявих за цар. За радваха се всички: Англия, Китай, Африка, Азия — навсякъде господствува сега пълна свобода. Касата ми е наредена много добре. Сега имам много. . . много. . . твърде много милиони. . . От Сибир пристигат всеки ден милиони сандъци със злато, топази, брилянти. . . от Англия, Швеция, Норвегия, Мадерските острови, Китай, Япония и от Америка. Ашарът е вече прибран, бегликът тъй също се прибира. . . дадох заповед горите да се секат за мостове. . .» и много други подобни. . . И всичко това с неясна, забъркана реч. . . Можеш да си представиш сега моето учудване. . . Гледам, син му Коста плаче настрана. Що е това? — питам това добро момче. — «От два месеца все е такъв добрият ми баща, дядо Клименте» — отговаря то с подземане. Поуталожих, както можах, възбудеността на Икономов и веднага пратих за доктора Алекси, който начаса дойде и прегледа много внимателно болния. Уви! Констатира, че у него има п р о г р е с и в е н п а р а л и ч в мозъка, който не можел да има друг изход, освен — смърт. На другия ден доктор Алекси има добрината да дойде пак с други двама доктори. Прегледаха пак болния, направиха консулт и произнесоха същата присъда. Привечер у Икономова се яви припадък във вид на лека епилепсия, след преминаването на който Икономов захвана да буйствува: да вика (и грозно да вика), да пее, пак да вика, да си хвърга и раздира дрехите, да бяга на двора . . . С големи усилия го вкарахме в стаята и почти цяла нощ не мигнахме. На присъмняване се поуспокои и позаспа. Когато стана, изглеждаше да е бодър, но, без да го съгледаме, слязъл в бахчата и захванал да търга всичко, каквото му попадне под ръка. Отидох при него и го питам какво прави. Изгледа ме, ухили се и ми казва: «Лози саждам. Тези баири всичките ще ги обърна на лозя, направих вече разпорежданията . . .» — и пак захвана да търга. Яде хубаво . . . Но съзнание няма вече у него! . . .

Ето, брате, какъв е сега Икономов. Загинал е вече горкият! Тежко и горко на семейството му . . .

Поздрави дяда Симеона. Целувам те. Не ще ли ми пишеш?

Твой

Климент

Търново,
24 юни 1892 год.

63

Ваше Високопреосвещенство,

В допълнение на писмото си от 20-й т. м. под № . . . при което имахме чест да изпратим в Св. Синод събраните сведения за протестантите, находящи се в богоспасаемата наша епархия, считаме за длъжност да явим, че макар тия сведения да са събрани с надлежното старание и внимание и да са подкрепени и допълнени и от официални сведения, доставени нам и на подведомствените нам наместници от местните общински и административни управления, но ние се съмняваме в тяхната точност и вярност. Ако главатарите и водителите на протестантствующите у нас българи имат интерес, както е известно, да преувеличават в рапортите си до своите господари и наематели числото на своите последователи в България, не по-малък интерес имат, вижда се, и мнозина протестантствующи българи, които са на държавна или изборна служба, да се крият и официално да се представляват за православни. До такова заключение не може да се не дохажда, като се обърне внимание на туй чудновато и странно явление у нас, че мнозина българи, православни уж, които заемат разни държавни и общински служби и които на думи се показват жарки привърженици и защитници на праотеческата ни вяра, при някои случаи държат такова поведение, което не може да се вземе за друго, освен за деятелно съчувствие към протестантствующите; случаите же на подигравки от страна на разни общински и държавни службаши със св. икони било, с православни обряди било, с пости било и проч. не са били редки у нас, макар винаги, когато се е случвало да става въпрос за това, тези подигравачи са отричали. Даже спрямо такива някои деяния на протестанствующите, които наскърбяват обществената нравственост и са сами по себе си подли и безчестни, поведението на някои службаши бива понякога такова, щото човек по неволя съглежда в него прикрито някое съчувствие и даже покровителство към такивато деяния. Ние ще си дозволим да представим на благосклонното внимание на Св. Синод някои данни, от които ще може, според нас, да се види дали е вярно и доколко всичко това, което казваме.

На 30-й априлий 1889 година съобщи се в Митрополията, че две момичета, родни сестри, Донка и Анка Петрови, послушници в Арбанашкия девически манастир, избягали тайком през нощта (на 29 срещу 30-й реч. м.) от манастира, като прибрали със себе си всичките свои и много манастирски вещи и не се знаело дека са отишли. Това съобщение ни изненади и опечали, защото тези момичета, според сведенията, що ги имаше в митрополията, са били приети в манастира твърде от малки, пораснали са в манастира, възпитали са се там, изучили са много добре ръкоделието, изучили се да четат и пишат, знаяли са добре славянското четене и целия църковен ред и въобще, по уверението на сестрите, винаги са се отличавали със своята скромност, послушност, набожност и със своето трудолюбие. След два деня търсене и разпитване, като не се узна дека би могли да намерят убежище тия бегачки, ние с писмо от 2 май същата 1889 год. под № 224, поискахме съдействието на г-на Търновския окръж(ен) управител, който на другият ден (3-й май) изпрати в Митрополията двете бегачки при отношение от съща дата под № 3064. В това си отношение Г-н управителя ни уведомяваше, че момичета(та) са хванати и се изпращат в Митрополията, а при това, като ни съобщаваше още, че причините за тайното избягване на момичетата от манастира «п р о и з т и ч а л и в с л е д с т в и е с в е т с к и л а с к а т е л с т в а, в н у ш е н и т я м о т и з в е с т н и п р о т е с т а н т и, н а х о д я щ и с е в Т ъ р н о в о, и о б е щ а н и я, ч е щ е б ъ д а т о м ъ ж е н и з а т е з и п р о т е с т а н т и», изказваше мнение, че «т р я б в а д а с е п р е п я т с т в у в а в с я ч е с к и н а п р о т е с т а н т и т е д а п о с т и г а т п о т а к ъ в з и н а ч и н с в о и т е ц е л и и д а с е п р е с е ч е п ъ т я и м з а п о - н а т а т ъ ш н и т е х н и с т р е м л е н и я к ъ м п о д о б н и п о с е г а т е л с т в а, т а д а с е в ъ з с т а н о в и п р е с т и ж ъ т н а и н о ч е с к и т е о б щ е с т в а и с в я т о с т т а н а п р а в о с л а в н а т а в я р а.»

Това съобщение за с в е т с к и л а с к а т е л с т в а, внушени от протестанти на момичета, отраснали, отхранени и възпитани в манастир, учуди ни твърде много. Ние не можахме да си обясним как са могли протестантите да упражнят каквото и да било влияние на момичета(та), постоянно живущи в манастир. Но от откровеното признание на момичета(та), както и от съобщенията, които по-после ни се дадоха

от някои лица, ние научихме работи, които доказват, че нашите протестанти напълно са усвоили и деятелно прилагат в своите домогвания известния езуитски принцип: «Ц е л т а о п р а в д а в а с р е д с т в а т а», като не се стесняват наистина за постигването на своите цели да си служат с всевъзможни безчестни и противозаконни средства. Ето в какво е била работата по избягването на момичетата от манастирът:

Четири години преди (избягването) по-голямото от тях, Донка, се разболяло. Понеже болестта му била сериозна, манастирското началство го изпратило за лекуване в тукашната (търновската) окръжна болница. Фелдшер в женското терапевтическо отделение на тая болница бил някой си протестантин-българин по име Васил Николов. Този фелдшер надглеждал и това болно момиче, както и други болни жени в болницата. При грижите за телесното здравие и поправяне на това момиче тоя фелдшер счел за своя длъжност да приложи и старания за душевното му здравие: той захванал малко по малко да го о г л а ш а в а да остави з а б л у ж д е н и е т о с и, да напусне манастирския живот и да се предаде на благотворните попечения на протестантите, за които казвал, че те са с ъ щ и н с к и т е п р а в о с л а в н и и че разликата между тях (протестантите) и тъй наречените православни се състояла в това, че първите четели словото божие по български и живеели според евангелието, а вторите (православните) не разбирали словото божие, защото го четели на непонятен език, та затуй било им невъзможно да живеят според него, и др. п. Тези попечения за д у ш е в н о т о здравие на реченото момиче поменатият фелдшер продължил с по-голямо усърдие и след излизането на момичето от болницата, като ги разпространил и върху сестра му. Той захванал да праща тайно, по жени, служащи в болницата, които отивали в манастира под предлог на богомолие, писма до тия сестри, сам се срещал с тях в самият манастир, като отивал сегиз-тогиз тъй също под предлог на богомолие, пращал и сам занисал тайно разни подароци на тях, като постоянно обещавал на Донка, че ще я вземе за жена, а на сестра ѝ Анка, че ще я настани в някое добро училище и ще се погрижи за нейното бъдеще (т. е. че и нея ще задоми за добър човек).

По такъв благороден начин речения фелдшер сполучил да убеди двете момичета да избягат от манастира, като сам им съдействувал на избягването: предварително пратил в мана-

стира две жени да съобщят на момичетата, кога и дека ще бъде той с потребните коне, та и те от своя страна да бъдат готови; през нощта на 29-й срещу 30-й априлий речената (1889) година той отишел с потребните другари и с два коня до една от стените на манастира, през която момичета(та) прехвърлили всичките си неща, а после и сами са се прехвърлили, та ги завел в къщата си, гдето веднага ги накарал да хвърлят манастирските дрехи и да облекат мирски, предварително приготвени за тях, след което фелдшерът ги отвел в една друга стая, гдето имало няколко мъже и жени и се захванало молитвословие, а след молитвословието фелдшерът обявил по-голямото момиче, Донка, за своя г о д е н и ц а и му дал пръстен, като го предупредил, че сватба не щял да прави наскоро, но по-напред щял да заведе и двете в Ловчанското протестантско училище, за да се поучала тя на х о з я й с т в о и а х ч и л ъ к, а сестра ѝ — на наука.

Вижда се обаче, че при всичките тия «светски ласкателства и обещания» измъчените момичета не можаха да се помирят с постъпката си и с новото си положение. След като ни разправиха как е станало тяхното избягване от манастирът, вследствие какви ласкания и обещания е станало то и при чие съдействие, те признаха пред нас, че са направили много лошо, задето са послушали х о р а т а, поискаха прошка и ни помолиха да ги не връщаме вече при съблазнителя им, но да ги не изпращаме и в манастира, защото ги е било срам да се покажат пред сестрите. Привременно ние ги настанихме в едно сиромашко, но честно семейство, като им обявихме, че те са напълно свободни да се върнат или не при протестантите. В същият ден (на 3-й речения май месец), привечер, стопанката на къщата съобщи ни, че протестантинът-фелдшер на два пъти дохождал при момичета(та) да ги уговарва да се завърнат в къщата му, като ги заплашвал, че в противен случай щял бил да ги преследва безпощадно и щял бил да им направи най-голямо зло; освен туй той с някои жени им пратил ш е к е р и и пари. Ние приръчахме на стопанката да не пуща в къщата си нито него (фелдшера), нито някого от неговите пратеници.

Слухът, че протестантите откраднали от манастира две момичета, който слух скоро се разпръсна из градът, възмутил благочестивите граждани, мнозина от които дохождаха при нас да ни съобщават, че речения фелдшер винаги е злоупотребяват със своя(та) служба в болницата: винаги огла-

шавал в болницата болните жени, момичета и деца, които са се поверявали на неговите попечения, да напуснат своето идолопоклонство и да прегърнат истинната вяра, раздавал на болните разни книжки с религиозно съдържание, обещавал на някои вдовици и момичета да се жени за тях и след като е получавал тяхното съгласие, завождал ги е в Ловчанското протестантско училище и там ги е оставял, за да се поучили на х о з я й с т в о и а х ч и л ъ к, та вече не си е спомнял за тях. Даже сам тогавашния кмет на града Търново, г-н П. Славков, дохожда на два пъти в Митрополията да ни приканва да настоим пред когото трябва, за да се с м а ж е носът на речения фелдшер. В същото време ние имахме възможност да се разговорим по тая работа и с непосредственият началник на речения фелдшер и даде ни се обещание, че ще се вземат надлежни мерки.

Всичко това, от една страна, а от друга, мнението на г-на окръж(ния) управител, изказано в споменатото по-горе негово отношение до нас, даваше ни надежда, че наистина ще се направи потребното от когото се следва, «за да се пресече пътят на протестантите за по-нататъшните техни стремления към подобни посегателства». На другият ден обаче (на 5-й май същата година) ние бяхме някак косвено привлечени под отговорност: получихме едно отношение от прокурорския надзор при Търновския окръж(ен) съд (от съща дата под № 412), с което, като ни се изпращаше едно оплакване срещу нас от някого си Василя Николов, т ъ р н о в с к и ж и т е л, че със сила сме отнели годеницата му и сме я държали в строг затвор, приканвахме се да дадем на Прокурорството в непродължително време следующите сведения: а) действително затворена ли е годеницата на просителя и б) защо? С писмо от съща дата под № 232 ние представихме на прокурорството исканите сведения и като приложихме препис от отношението на г-на управителя, с което се констатирваше, че момичетата тайно избягали от манастира по наущението на известни протестанти, изказахме желание да се привлечеше под отговорност протестантинът-фелдшер при тукашната окръжна болница, Васил Николов. В същото време ние се отнесохме и до господина д-ра С. Антонов, старши врач в терапевтическото отделение при същата болница, с писмо от 5-й май с. г. под № 230, с което, като съобщавахме за поведението на подведомствения му фелдшер, изказвахме надежда, че той, Докторът, не ще откаже да направи потребното, за

да не се дава повод да се мисли, че се допуща в болницата да се упражнява от служащите в нея над слабите болни влияние с пропагандическа цел. Взело ли се е от прокурорството във внимание нашето желание, не знаем. Направил ли е нещо и г-н Докторът, тъй също не можем положително да твърдим.

Между туй протестантите повилняха. Фелдшерът Васил е дръзнал на няколко пъти със сила да влиза в къщата, в която бяха настанени момичета(та), да се среща с тях и да ги убеждава да се върнат в къщата му, като ги е заплашвал пак; пращал е жени, служащи в болницата и други, да подкупуват комшийките (с по 3 и с по 5 наполеона), за да дават на момичета(та) писма от него и разни подароци; дохожда на няколко пъти в Митрополията да иска от нас г о д е н и ц а т а си, като ни заплашва, че ще ни даде под съд и ще ни причини големи неприятности, ако не му предадем момичетата; попът на тукашните протестанти — един невежа занаятчия — тъй също на няколко пъти дохожда при нас да ни доказва, че сме постъпвали против евангелието, като сме о т к л о н я в а л и две невинни души от п р а в и я п ъ т. Освен туй в Митрополията през тях дни се явиха няколко младежи (надошли от Севлиево, Габрово, Свищов, Русе), в с е и н т е л и г е н т н и (за които ни казаха, че били служащи: кой помощник-прокурор, кой финансов, кой съдебен следовател) и в името не на протестантството (защото, казваха, че не били протестанти), а в името на съвременната цивилизация убеждаваха ни да възвърнем на Василя Николов въпросните момичета, като не се стесняваха да ни изобличават, че това, което н и е с м е п р а в и л и, напомнювало им т ъ м н и т е с р е д н о в е к о в н и в р е м е н а, че това не подобавало на един такъв п р о с в е т е н а р х и п а с т и р, какъвто те считали да сме били ние, че със своята постъпка ние сме нанасяли п е т н о и на православието, и на сана си, и като най-после ни заплашваха, че ако доброволно не склоним да възвърнем момичета(та), щели да се извършат работи, които не щели да бъдат приятни и на нас, и на момичета(та). При това фелдшерът Васил се е отнесъл с прошение до Търновския окръжен управител (от 15 май същ. година), с което, като хвърга върху ни разни обвинения, настоява да се направят от страна на управителя надлежни разпореждания, за да му се възвърнела годеницата. Г-н управител(я) повярвал, вижда се, на твърдението на проте-

стантина фелдшер, че ние държим годеницата му в затвор и упражняваме над нея разни позволени и непозволени налягания, за да изнасилваме съвестта ѝ, та затова прибързал е с отношението си от 16-и май речената година под № 3407 да ни изпрати в оригинал това прошение на протестантина и да ни прикани да го не оставяме без уведомление за направеното от наша страна по просбата на просителя, като изказваше и мнение, че «ако девицата, за която просителят претендира, че му била годеница, не се е отказала от убеждението си да го последва и да отстъпи от религията си, може да се освободи и да му се предаде». С писмо от същата дата под № 253 ние съобщихме потребното на г-н управителя, като го помолихме да направи и той от своя страна потребното относително заканванията и заплашванията на речения фелдшер и на неговите. . .

Дали се е взела във внимание тая наша просба не знаем. Ние отсъствувахме след това от Търново повече от месец, а когато се завърнахме, научихме се, че фелдшерът Васил продължавал с писма и чрез разни изпращани от него жени да безпокои момичета(та), като им съобщавал между другото, че Климент, когото те слушали и на когото се уповавали, бил опозорен от всяка една страна и че на него и правителство, и народ гледали с презрение. А когато по повод на известната вече наша реч в Свищовската съборна църква (за която отсетне, както е известно и на Ваше Високопреосвещенство, ни тътриха като разбойник по Свищов и обратно) се е появила във вестник «Свобода» една телеграма, в която ни позорели до немай къде, речения фелдшер сполучил да достави тоя брой от казания вестник на момичета(та), като поставил на него следующата приписка: «Четете и вижте каква маскара е Климент, когото вие слушате» (имало още по-гнъснави изражения на мой адрес, но момичета(та) от деликатност не рачиха да ни ги съобщят; броят же на вестника, украсен с тая приписка, фелдшерът счел за нужно да си го вземе обратно). През същото туй време и г-н окръжният управител на два пъти привиквал момичета(та) в канцеларията си, гдето в присъствието на фелдшера-протестантин разпитвал особено по-голямото момиче, Донка, действително ли тя

не желае да последва годеника си, а на нейното категорично заявление, че действително не желае да го последва, той (управителят) убеждавал я уж да се не отказва от него, защото бил много добър човек, че макар и да бил протестантин, но това не значало нищо, че всички девици, които са се омъжвали за протестанти, все са сполучвали и им е било много добре. При второто привикване тези разпитвания и убеждавания били уж приповтаряни толкова, щото момичето излязло уж от търпение и попитало уж г-н управителя: «Моля ви, г-не управителю, тука канцелария ли е или е място за сватовщина?», което запитване накарало управителя да прекрати убеждаванията си и да обяви на протестантина-фелдшер, че той няма вече земане-даване с тия момичета. Но всичко това трябва да не е било точно така, както ни го бяха съобщили, защото г-н управителят в отговор на нашето, по този случай, към него писмо от 21 юний същата 1889 година под № 294 благоволи да ни уведоми с писмото си от 23 същия месец под № 4218, че той действително по силните настоявания на фелдшера Васил Николов привикал девицата Донка Петрова, но не с цел да я разпитва дали се е разубедила от някакви си убеждения, или както някой би помислил да я пита ще последва ли претендентина си годеник, а само и само момичето да заявяло Николову, че няма нищо общо с него и това нейно заявление да послужело като оправдание на обвиненията от Николова към властта, духовна и административно-полицейска, че тя (властта) насилствено отнела от ръцете му годеницата му. И понеже момичето категорически заявило, че не желае да последва претендентина си и се отказва съвършено от него, той (г-н управителят) строго запретил на фелдшера да преследва и да безпокои момичета(та), или когото и да било другиго.

С това се свърши, Ваше Високопреосвещенство, това дело, което на времето си произведе тука, в Търново, доста голям шум. Момичетата се отърваха от преследванията и обезпокояванията, както от страна на протестантина-фелдшер, така и от страна на властта; отървахме се и ние от клеветите, безпокойствата и заплашванията на фелдшера и на другите протестантствующи, а също и от подозренията, които съдебната и административно-полицейска власти са били принудени да хвърлят върху ни. Момичета(та) останаха да живеят при майка си (едното, по-голямото, наскоро се ожени за

един добър момък православен), а също и протестантинът-фелдшер си остана в болницата, гдето и досега служи и вероятно продължава при фелдшерството да упражнява и мисионерските си обязаности над болните. Че тоя фелдшер злоупотребявал със своето положение в болницата, че упражнявал над слабите болни влияние с пропагандическа цел, че обърнал болницата в място на пропаганда, че с ласкателства и обещания примамил две момичета да бягат от манастира, че сам съдействувал на това избягване, извършено в нощно време, че си е дозволил да хвърга клевети и да наниса оскърбление с прошенията си до гражданските власти на представителя на духовната власт, като е отправял и разни заплашвания към тая последната, всичко това си премина току тъй, предаде се на забвение. Вижда се, на протестантствующите е дозволено безнаказано да вършат подобни подвизи. . . Впрочем при една случайна среща с г-на д-ра С. Антонов (непосредствения началник на въпросния фелдшер-протестантин) съобщи ми се от тоя последния (устно), че по повод на нашето до него писмо (под № 230, за което споменахме по-горе) писало се е в София комуто трябва за постъпката на фелдшера с момичетата и че оттам е дошло предписание да се направело засега мъмрение на речения фелдшер.

За по-добро осветление на Св. Синод ние считаме за неизлишно да приложим при настоящето препис от всичката преписка по това дело. Желателно беше при тая преписка да имаше и писмата, които фелдшерът-протестантин е пращал на момичетата както до избягването им от манастира, така и после, но за голямо съжаление първите писма той сам прибрал от момичета(та), докато били те в къщата му, и ги унищожил, а последните — самите момичета ги унищожили, защото, според тяхното казване, били оскърбителни за нас.

Друг случай.

На 8-й юлий 1889 година двама чиновници «контрольори», българи православни уж, които са се навъртали в селото Нов-град, Свищовска околия, влезли в селската църква да присъствуват на вечерня. Свещеникът, като забележил, че те в църква стоят с шапките на главата, поканил ги да си свалят шапките, на която покана единът от тях отговорил с хули и подигравки против св. икони, на които не подобавало да се покланяме, като при това поканил свещеника да вземе гребена му и да вчешел

космите на Св. Богородица и много други подобни. Случили са се там и други двама души. За всичко това свещеникът съобщи в Митрополията с писмото си от 12 юлий същата година. Предписа се на Свищовския архиер(ейски) наместник да изследва делото. Реченият наместник повикал двамата селяни, свидетели на случившото се, които и подтвърдили пред него, че всичко, което е съобщил свещеникът в Митрополията, било истина. Вследствие на това наместникът се отнесъл с отношение от 11-й септември реченатa година, под № 272, до г(оспо)дина Свищовския окръж(ен) управител с молба да се привлекат под отговорност хулителите на вярата ни. Станало е разпореждание от страна на управителя да се изследва полицейским образом делото, вследствие на което направили са се от полицейските власти протоколи, полицейски дознания, в които обвиняемите изкарват свещеника виновен, а себе си съвършено прави, т. е. съвършено отричат, че са говорили нещо лошо за икони било, за вяра било; напротив, като православнейши българи давали наставления на свещеника да не ходи разрошевен и опърпан, да не се напива и проч. Но в тези дознания и протоколи показанията на обвиняемите така са преплетени, щото не е било трудно да се види, че обвинението не е току-тъй; освен туй свидетелите, при всичкото видимо желание да прикрият хулителите, не са могли да скрият, че предлагало се е на свещеника гребен да вчеше брадата на Исуса Христа. При всичко това обаче местната гражданска власт намерила за добре да върне делото на Наместничеството с покана да се направи потребното, за да се прекрати това дело, «тъй като от дознанието се виждало, да е било клевета от страна на свещеника».

И по това дело ние считаме за неизлишно да приложим при настоящето си препис от цялата преписка.

Търново,
юни 1892

64

Любезний ми
Митьо!

Широко е на брато около шията, та се развява по Русе и Шумен по работа уж. И вероятно все за л ю б е з н и я Климент се подвизават братията. . . Не вярвам аз от тяхната шетаница да излезе нещо добро, ако тая тяхна шетаница е действително за Климента. Ако досега са сполучвали нещо за църквата (и то какво ли друго са сполучвали, освен едни голи салтанати, още отдавна тям с подсмиване под мустак?), сполучвали са го с унижение и отстъпки. Нещо важно да се е отстъпило досега на църквата — няма. И сега ще стане вероятно същото. Хората ще си направят каквото и както си искат, а събратята ще си останат само със самооболщението, че и те са вършили и свършили нещо. . . Хубаво е говорил Дядо Григорий, но работата е в това, че на думи н и е всичко вършим. Винаги ние очакваме облаги от о т с т ъ п к и, а не от правата си, основани на законите на страната. Никогаж ние не сме могли и не сме съумяли да запазим достолепието си и интересите си, макар че това достолепие и тези интереси са г а р а н т и р а н и от законите на страната. Всеки се счита в право да хвърга на нас кал и да плюе в лицето ни . . . а ние? Ние се хилим, щом ни утордишат на к о л е с н и ц и, и макар храчките да стоят залепени по суратите ни, въображаваме си, че сме сполучили за църквата големи работи . . . Но както и да е, каквото има да правят с мене, да го правят по-скоро. Мене ми се струва, че ако бяха да ни оставят да си вършим работата с Гани, тя по-скоро щеше да се свърши. Поне аз щях да се основавам на правотата си. А сега — кой знае с цената на какво унижение и на какви отстъпки от страна на църквата ще се свърши тая работа. Та и как ще се свърши — това е още въпрос.

Брато поне на тебе трябваше да отговори, ако е считал за излишно да удостои мене макар и с едно «много здраве». . . Чак сега са се наканили да си срещат. . . И има време да се шири по Русе и Шумен, а да напише две-три утешителни и насърчителни думи няма време. . .

Загатваш ми за някакви си г е в е з е л и ц и (че не му

било времето за подобни неща), но аз не можах да се сетя какви са тия гевезелици. Впрочем трябва да има нещо или да е имало. Предишната станция се закри тъй ненадейно и повидимому (поне за мене) без всякакъв повод. . . Но както и да е, но предпазване че трябва да има повечко, това не е лъжа.

Хората тука са уж добри, но знам ли? Не ми се вярва да не дохожда всичко до мене, но пак зная ли? Но за да зная, че всичко дохожда до мене, трябва по-напред да зная какво именно ми се праща. А как ще зная това? Но според мене тия работи са дребни, за които не трябва човек да си разваля сърцето.

Завчера г-н Церовский ми пратил едно доста голямо парче осолена моруна (Хубава е, ама като няма тука кой да я сготви?), четири кутии цигарки и петнадесет шишета бира, ама не от Оряховската, а от фабриката на х. Славчовите. Берекет-версин, ама бирата да беше от Оряховската, щях да кажа още повече берекет-версин, защото е по-добра, а тая — удря ми на нещо неприятно. Да, Церовский ми прати още и 4 кутии сардели.

Преди няколко дена ме удостои с посещението си г-н Г. Оряховският началник. Поседя доста време. Пита ме за удобствата ми и ми предложи, ако обичам, да се преместя в новото здание, като обеща, щом пожелая аз, да направи потребното, за да се приготви стаята както трябва.

Завчера г-н Стайко от Лясковец ми прати около половин кило хубав чер хайвер, от който закусвам с бирата всеки надвечер.

Георгя още не са ли освободили?

На здравето си, с волята божия, добре съм.

Много здраве на всички.

Целувам те и благославям всички ви.

Твой чичо
Митрополит Климент

4 юний 1893 г.,
П[етро] Павл(овски) манастир

Сега Стойчо донесъл (и старшият ми предаде) 1) една кутия маслини, 2) пет кутийки сардели, 3) една кутия раки и 4) едно шише краставички.

Любезний ми
Митьо!

Добре ще е да се поканят Стоилов и Данев да вземат и те участие в моята защита, но как да се направи това? Да им напиша аз, но ще трябва писмото да мине през ръцете на прокурора или съда. Ще отиде ли писмото дето трябва? Аз пиша на дяда Константина да ги помоли от своя и от моя страна, та да видим. Посъветувай се с г-на Гайдова, та както е по-добре, така да направим. Писмото на Дяда Константина ще прочетеш и ще видиш, че аз му пиша за малко пари и предоставям на тебе да определиш колко да изпрати. Мислех да напиша и по едно писъмце на Стоилова и Данева, та да ти ги пратя, а че да постъпите с тях както с Гайдова намерите за добре. Но пресметнах, че те с днешната поща не ще могат се изпрати, та оставих. Ако стане нужда дали не ще може телеграфически да се поканят речените господа?

Банята пристигна благополучно, но не се е още настанила.

Защо не ми пратиш някои хубави книги за четене? Книгите от д-ра прочетох, но не му ги връщам, защото в едната от тях има такива хубави работи по възпитанието, щото се каня да направя някои в ы п и с к и от нея.

Вестници тъй също не ми пращаш. Вижда се, не дохождат вече.

Още завчера, в петък, изпратих до Почитаемия Търновски съд потребното прошение. Дали не са направили някое разпореждане по него?

Теодоров пише, че свидетелите, които ние ще представим, трябва да са хора самостоятелни и съвестни. Дали ще бъдат такива тези, които представихме?

Здрав съм, с волята божия, добре съм.

Много здраве на всички.

Целувам те и те благославям

Твой чичо
Митрополит Климент

Антерията (е) много добра. Кой я уши? Ако е Иванчо Миткоолу, сполучил е хубаве този път.

13 юни 1893 год.,
Петро-Павловски манастир

Любезний ми
Митьо!

Ще рече, голяма и извънредна чест искат да ми отдадат, когато са се разпоредили делото ми да се разглежда в «Читалището». Няма освен да им се отдаде надлежната благодарност. Това «читалище» (зданието) се захвана с мое и на Икономова старание (Икономов внесе тогава 500 лева; колко внесох аз — не помня), и аз не бях досега честит да встъпя в него: сега ще имам тази голяма чест. Что-же в същият салон, в който моите любезни търновчани са гледали «И в а н к у» нееднъж и са се възхищавали от ролята на Отца Ивана, ще бъдат сега честити или, по-добре, ще имат удоволствието да бъдат зрители на комедията, която ще се разиграва с автора на «Иванку» — техният (на търновчани) любезен владика. Дано главният актьор (Ганю) се покаже достоен на ролята си. Ами що дирят австрийският и гръцкият консули в Търново? Зер, докато в нашите работи не си пъхнат мутрите чужденците, не бива. Впрочем, те са покровители. . . Няма нищо! Не стига дето се маскарим помежду си, а трябва и пред чуждите да ставаме маскари. Но нали сме хора, които в някои отношения даваме полезни уроци и на просветена Европа? Европа досега не е видяла как се съди публично един владика. Нека сега види у нас, та да взема пример и да си изпича умът. . . Ами няма ли да пристигнат разни кореспонденти от породата на Х у н о в ц и и разни стенографи? Трябва и за това да се погрижат. Инак славата им може да не прогърми толкова много и да слиса и учуди «всю вселенную». Или ще речеш, че и нашите Х у н о в ц и са достатъчни за тая работа и че «Свобода» и нейният главен редактор са в състояние да затикнат за поясът си в това отношение всичките вестници и вестникари на света.

Четох и двата броя. Хубаво пише, само не дотам вярно, особено в последния, дето се разправя за благодеяния от моя страна. Кой ли пише? Книги не ми пращаш, та няма и вестници. Вижда се, почтеният Гани е направил нови разпореждания. Завчера, за Петровден, поисках да отида в църква да присъствувам на литургията, че толкова време не съм се черкував. Поиска се разрешение от Ганя. Гани не разреши, защото т р я б в а л о с м е н е з а е д н о д а д о й д а т в ц ъ р к в а и с т р а ж а р и, а т о в а б и л о у н и-

жение за архиерейския сан, тъй като хората щели да видят, че един владика влиза в църква придружен и заобиколен от въоружени джандари! Виждаш ли ти у наш Ганя колко грижа имало за запазването достолепието на владишкия сан? Като че християните не видяха как позорно се извлече от Митрополията един митрополит, хем от тълпа, и как се държи под строг арест. . . Не е зле и за туй нещо да се съобщи дето трябва, та да четат хората и да видят каква велика гениалност е наш Гани.

На здравето си, с волята божия, добре съм. Гайдов, като изучва делото ми, среща ли в него моите прошения и заявления от 23 май т. г. (до следователя), от 9 юни т. г. (до прокурора) и от 11 и 21 юни т. г. (до Търновския окръжен съд)? Очаквам ви да ми дойдете с Гайдов, та и с Теодорова. Ще оставят ли г-н Теодорова да дойде при мене?

Радват ли се приятелите, че ще ме бесят?

Много здраве на всички.

Твой чичо
Митрополит Климент

3-й юли 1893 г.,
Петро-Павловския манастир

67

Любезний ми Митьо!

Вчера дохождаха при мене (с билет от прокурора) момчетата и ми казаха, че утре (в четвъртък, на 15 т. м.) или други ден щели да заминават с Добра за Шумен. Аз ги благослових и им молитствувах добро пътуване, здраве и добри сполуки занапред. На Стояна рекох да стане и да отиде при дяда Архимандрита Стефана. Вярвам, че Архимандритът няма да откаже да прибере това сираче. Желателно ми беше да можеше и Добра да дойдеше да се видим, но ми казаха, че това било невъзможно, защото г-н прокурор(ът) казал, че на жени не се позволявало да дохождат при мене даже и с разрешение на прокурора. Затуй пращам на Добра едно писъмце, с което ѝ преподавам моето благословение и ѝ молитствувам добро щастие и сполука в живота, като ѝ възлагам да занесе и в

Шумен на всичките наши благословение и молитствованията ми. Моля те, разпореди се да ѝ се предаде това писъмце.

Как намерихте стаите в моето обиталище? Има ли нещо покварено? На брато[1] писа ли се всичко подробно? Добре щеше да бъде да го подканиш пък той от своя страна да съобщи за всичко комуто трябва. Помоли г-на Гайдова да бди за деня на издаването на присъдата, за да не би да направят тъй, щото да ми се отнеме възможността да апелирам. Аз и от Апелацията не очаквам някоя облага, защото тези хора, като са на всичко способни, без друго ще вземат мерки, за да сполучат и там своето да се изпълни, а освен туй, да си кажа правичката, мене ми ареса тази театралност, с която обставиха делото ми при първото разглеждане, та ми се иска още веднъж да се видя помежду толкова публика, ако има нещо недоизказано от мене, да си го кажа явно, открито, во всеуслишание. Словото ми ти го имаш на ръце. И аз си го имам тука, та ще гледам да си го допълня, та да бъде също такова, каквото беше и в църква на прочутия вече 14 февруари тази честита 1893 година. Много ми е утешително това, че поне се даде възможност на мнозина християни да се научат, че има в нашата църква един празник, който се нарича «православна неделя», или «неделя на православието». Ако е рекъл господ, при второто разглеждане, надявам се, още по-голямо множество християни ще се научи за това нещо.

Ами защо не са пуснали в Читалището мама ти и буля Калуша, като са имали билет?

Приятелите, които желаеха моето осъждане, тържествуват ли? Други не знам, но Гани трябва да тържествува най-много.

Тука всичко си остава по прежнему, с тая само разлика, че било заповядано: вратата на стаята ми постоянно (и денем, и нощем) да стои отворена и нощя в стаята ми да гори ламба, а в другата стая постоянно да се намира и да бди стражарин. Това не ме стеснява ни най-малко, но едно ми е, че трябва прозорците постоянно да стоят затворени, защото щом се отворят, захваща се силен с к в о з н и й вятър. Но няма нищо.

Не е ли нужно да се издаде на г-на Гайдова едно пълномощно от моя страна (чрез нотариуса), което да му дава да иска, да приема и да подава в мое име всякакви прошения,

---

[1] Врачански Константин. — Ред.

заявления и проч., отдето и където трябва? Ако е нужно, направете потребното споразумение с когото трябва, за да се издаде такова пълномощно на г-на Гайдова.

Г-да Тодоров и Пешев благополучно ли стигнали в местожителствата си?

Положително зная и помня много добре, че в касата имаше до 300—400 лева. Но нейсе. Сега гюрюлтии няма да дигаме за тях, брато да е жив. Страх ме е само да не би и той да направи някой с ю р п р и з, та и него да турнат под арест: не ще да има от кого да искаме.

Енголпието задържват, вижда се, за да има от дека да се извадят съдебните разноски. Бог да им е на помощ.

Много здраве на всички.

Когато идеш в манастира, поздрави Архимандрита.

Целувам те и благославям всички наши.

Твой чичо
Митрополит Климент

Петро-Павлов(ски)манастир,
14 юли 1893 г.

[ДО ПЕТЪР Н. ДРУМЕВ]

68

Любезний ми Петре!

Вярвам, че отдавна очакваш от мене писмо, и търпението ти трябва вече да е станало твърде напрегнато, особено като си любопитен да чуеш г р ъ м о т е в и ц а т а ми, с която бях се заканил да обърна в прах и пепел твоето мнение и твоите твърдения относително съвременните наши филистери от всичките бои, степени, поприща, направления. . . И не се съмнявам никак, че ти, щом видиш това ми писмо, преди да го разпечаташ, ще кажеш: «Ну, громы и молнии наконец-то пришли» и без съмнение ще разпечатваш писмото ми, ако не със с т р а х и т р е п е т, непременно с едно голямо душевно вълнение, като, за да си дадеш кураж, с ирониическа някак усмивка ще си мърмориш под нос: «Посмотрим, посмотрим. . .» Ведь, ти трябва да не си забравил, че аз сериозно бях се заканил. . . Но уви! Ти ще се разочароваш, Петре (и това доста, вярвам, ще те успокои), защото в писмото

ми не ще да срещнеш не само какъв да е гърмежец или молнийка, но нито и сянка от подобно нещо. Дали ще бъдеш наклонен да си обясниш това ми отстъпление с предположението, че дело на словах казалось легким, на деле же оказалось «не за всяка уста лъжица», особено такава остаряла вече уста, каквато е моята — не знам. Но ако наистина си наклонен да правиш такова предположение, трябва да знаеш, че в този случай тъй лесно няма да ти отстъпя, а ще ти кажа «на прямик», че делото е от такава стойност, щото и при помощта на една кафяна лъжица би се справил човек с него. А собствено за себе си ще ти кажа ето какво: трябваше наскоро, след като се подигна тоя въпрос (за нашите т. е. филистери), да налетя върху твоето мнение и твърдение с всичките мои «громы и молнии» и в минута да обърна тези твои мнения и твърдения в прах и пепел. Но аз тогава, макар и да бях се заканил твърде много, не направих това, защото ми побъркаха други работи или, да кажа според както казват учените, вниманието ми се отвлече на друга страна. Струва ми се, загатвах ти в едно писмо, че начесто се скитам по селата. И наистина тая зима, почти всичката, прекарах я в ходения по селата, особено из Тозлукът. По причина на такова скитане аз все съм отлагал за по-спокойно време да събера и изсипя върху ти моите «громы и молнии», но когато сега настана това по-спокойно време и аз намислих да турна вече в изпълнение моето овехтяло вече заканване, оказва се, че «недостает охоты»! . . . Ти се усмихваш без друго под мустак сега, защото иска ти се вероятно да кажеш, че наместо думата «охоты» по-вярно щеше да бъде, ако се турнеше думата «уменья». Може и да си прав, но, право, дело не стоит каких бы-то ни было хлопот. Каквото и да казваме за съвременните наши «таланти» и «гении» (аз не зная, като замених тука думата «филистери» с «таланти» и «гении» дали излиза сполучливо и вярно), които са се «наплодили» у нас и се плодят «як поросята», колко и да питаме «защо са те», защо «хлопочат» и «кому какое дело до их хлопот и работ» и пр., тях все ще ги има, те все ще се плодят и на нашето «защо» все ще да се отговаря даже с ирония «защото», или пък ще се изблещи насреща ни език и ще да ни се каже: «направете вие по-добро!» И това ще върви така, Петре, докогато се наплодят у нас други сорт «таланти» и «гении» и със своята плодовита и полезна деятелност предадат на вечно забвение своите

предшественици или поне направят твърде мъчно тяхното появяване на свят божий . . . Колкото за чистата твоя полза, аз ще ти кажа, че като се гледа на тоя въпрос именно така, както гледаш ти, има от нашите съвременни филистери чиста полза и не една, а многое множество: 1) Произведенията или делата на тия наши филистери могат не само да доставят удоволствие и даже утешение, насърчение, възможност на приятно препровождение на времето (ибо «о вкусах не спорят») на много и много човечески същества, но още да възбуждат в тези същества и почитание, и удивление към тия филистери, ибо напълно е бил прав онзи умен философ, който е казал, че «няма на света глупав човек, който да не намери от себе си по-глупави хора»; 2) Те служат или могат да служат за огледало на умственото и вкусовото състояние, в което се намира може би цялото съвременно наше общестро; 3) Те могат да приведат в ужас някой способен младеж, който ще се реши чрез енергична и способна своя деятелност да турга спънка на тях; 4) Чрез техните произведения и дела може по-добре да се ценят действително хубавите произведения и достойни дейци; 5) С всичките свои сериозни мини те непременно ще дадат възможност на някой духовит момък, като ги почукне по главата с железния бастун на трезвата критика, да ги покаже на техните почитатели, а и на целия свят, във всичката тяхна умствена и нравствена голота, та да ги направи занапред съвършено невъзможни . . . и проч., и проч. Кажи сега, Петре, всичко това не е ли чиста полза? Въшките уж са безполезни и ние немилостиво ги изтребваме, но те принасят на човеческия род твърде голяма чиста полза с туй именно, че карат хората да държат в чистота и в ред главата си, и космите си, и тялото си, и дрехите, и въобще — да бъдат чистоплътни. А ти знаеш, че чистоплътността не само е приятна, но още и твърде полезна за най-скъпото нещо на човека в живота — здравето. Я чувай! Знаеш ли ти какво нещо е фараш или клоак? Трябва да знаеш. Кажи принасят ли тези артикули чиста полза на човека във всекидневният му обиден живот? Че принасят, ти не можеш отрече, защото чиста полза е, когато има орудия, чрез които боклукът и изверженията могат да се премахнуват от жилищата и да се правят безвредни. Е, мислиш ли ти, че общочовеческата мисъл няма свой боклук, няма свои из-

вержения и че няма нужда от фараши или клоаки, в които да се събират този боклук и тези извержения, та по този начин общочовеческата мисъл да се пречисти повече и повече?

Струва ми се, аз се разпространих по тоя въпрос. Но ти ще се съгласиш, че това не е «громы» и «молнии», а само «драсканица»:

На здравето си, слава богу, добре съм сега. Скитането ми по селата тая зима доста ми помогна. Ти как си? Новини особени нямаме. Само това е у нас, че в последньо време в с и н ц а се заловихме да с п а с я в а м е България и да я п р и м и р я в а м е с Русия. Дано да не се оправдае мъдрата поговорка: «Много баби — килаво дете.»

Много ти здраве от всички наши.

Целувам те и те благослявам.

Твой чичо
Митрополит Климент

Пращам ти при настоящето един б а н к о в ч е к (№ 94) за 10 наполеона, или лева златни 200 (двеста).

Търново,
5-й март 1894 г.

69

Любезний ми Петре!

И двете ти писма аз получих на време и прочетох с надлежното внимание. На първото ти писмо (от 15 август т. г.) аз не отговорих своевременно, защото не ти знаех адреса (сегашният), та и ти беше писал на Добра да ми каже да ти не пиша докато не ми съобщиш новият си адрес. Това съобщение ти направи с второто си писмо (от 5-й септ. т. г.) и ето с е г а аз сядам да ти пиша в отговор и на двете ти писма изеднъж.

«Слышком скоро!» — ще речеш, може би. Признавам, Петре. За подобна б ъ р з и н а да отговарям или да пиша писма сърди ми се и Добрина. Но какво да се прави! Ха днес, ха утре да се накани човек, та и когато се накани ту това побъркало, ту онова, и погледнеш — недели и месеци са се изминали . . . Истина, да се напише едно писмо за «живоздраво» на свой човек не е бог зна каква голяма работа и не иска нито много труд, нито много време. Но «г е л-г е л е л и м», че мене не ми се искаше писмото ми да бъде токутъй сухо, а и да има нещичко уж интересно, нещо отрадно . . .

Но интересни работи у нас толкова много, щото човек не знае от «де да начене» и пък отрадного мало, та не знае какво да каже . . . Както и да е, сега вече съм се наканил здравата да ти пиша, та дано да не ми побърка нещо пак . . . За да не се побъркам в многото интересни работи у нас, аз почти нищо няма да ти пиша за тях, а ще гледам да се ограничa само с това, което се касае до нас частно, което следователно е и интересно за нас.

С писмото си от София аз не съм искал, Петре, да изказвам каквито и да било деликатности и нежности относително твоето срязване. Върху тоя въпрос аз се изказах така, както съм гледал на тия работи, когато са се случвали и с мене. А от тогава и досега, макар да са се изминали хепийдже годинки, аз не съм си променил взглядовете по тях. Не зная дали по причина на моето широко сърце (за което покойният ви дядо Друми — царство ему небесное — казваше, че било обвито в . . .), или по причина на нещо друго, но аз никога не съм си правил лошо сърце, когато се е случвало да ме сполетяват такива невсгоди. Истина, слушал съм аз, та и съм чел много пъти да казват умните и сериозни хора, че «времето е скъпо» или «времето е пари», и разбирал съм аз много добре, че тия умни и сериозни хора имат пълно право, но все пак не ми е дохождало много криво, когато не съм имал възможност, по каквито и да било причини, да прилагам на практика за себе си това тяхно умно изречение, а съм прозяпвал и годинка, и две! . . . От такива неблаговидни премеждия бивало ми е доста чогол (зер, криво да седим, право да хортуваме), но аз винаги съм гледал да намеря (и намирал съм!) успокоение, даже и насърчване в следующето философствуване, (а трябва да знаеш, Петре, че у мене от младини още е имало наклонност към философствуване в много подобни случаи): «Ничего! Сегодня потеряли, пропали — завтра победим и возмем свое.» Ама ще речеш, че в тези случаи това умно философствувание излиза много глупаво, защото противоречи не само на горното умно изречение на умните и сериозни хора, но още и на едно друго във висша степен разумно наставление: «Никогаж не оставяй за утре това, което трябва да направиш днес.» Това е тъй, Петре, това е наистина много справедливо, много хубаво, ама «не е лъжица за устата на всекиго», както има обикновение да казва нашият Блъсков. Не всеки може

да направи това, което трябва да направи. «Хочется душе в рай, да грехи не пускают». Всеки иска да направи това, което трябва, но твърде начесто условията (или обстоятелствата), при които действува човек, биват такива, щото той при всичкото си желание не може да направи това, което трябва да направи. Затуй по-изпълнимо било би това разумно наставление, ако се преиначеше то така: «Не оставяй за утре това, което можеш да направиш днес.» Но и така преиначено, това наставление не може да има еднаква сила на закон спрямо всичките условия, при които работи човек за постигване на известната цел. Ще се съгласиш, вярвам, че младият човек, който не е още встъпил в животът, а само се приготовлява за тоя живот, работи при едни условия, а този, който е встъпил вече в животът, работи при съвършено други условия, тъй като и задачата или целта на единът и другият са съвършено различни. Единът няма строго определено време, в което непременно трябва да постигне целта си, другият има; единът може да продължи времето за постигване на целта, без да има това някои чувствително лоши, непоправими сетнини, когато другият не може. За търговецът, за работникът, за полководецът пред сражението (ех, какое великолепное сравнение! . . .), за дипломатът, когато му предстои да се възползува от грешката на своя най-искрен приятел, та да нахлузи на тоя приятел някой кюляф, за агитаторът, който желае и се домогнува да се избере за депутат, да речем, в нашата камара (и това сравнение ми се вижда великолепно, нали?), та и за много други подобни — не една година, но и една изгубена, прозяпана минута костува понякогаж твърде скъпо затуй именно, че последствията от това за целта, която се гони, могат да бъдат твърде сериозни и непоправими. Но не е тъй за тези, които още се готвят за животът. Животът наистина върви твърде бърже, но не и дотам бърже, щото младият човек да не може да привтаса, за да внесе и своята лепта, макар и година или две по-късно да встъпва в него. За встъпившите вече в животът прозяпаната минута или година унищожава много пъти всичко това, което до него време все се направило или изработило за постигването предначертаната цел, и те биват принуди да захващат отново, хем при условия много по-неблагоприятни, отколкото преди. Истина имат те в този случай на страната си една доста почтена и внушителна сила, именно опитът,

но какво ще ти направи опитът, когато годините натегнали, гърбът се поиздал, очите поотслабнали, умът се оказва някак уморен, енергията поизхабена и проч.? Но така ли е с младият човек, който още се готви за в животът? Истина, че и за младият човек има не по-малко и не по-безопасни «камни преткновения». Требованията на младостта (различните мечтания и лутания по въздухът, развлеченията, самонадеяността и проч. и проч.) причиняват доста спънка и мъчно се преодоляват; от друга страна, минутното залисване при изпитите, случайно неправилното изказване на някоя мисъл, педантичността и каприците на някои изпитвачи — та малко ли что еще! — доставя понякогаж на младия човек неочаквано туй приятно удоволствие — да види срещу името си в каталогът или в бележната книжка на «мъдрецът» единичка или двойка — и ето ти че се прозяпала годинката! Но тука думите «прозяпала се» или «изгубила се годинката» нямат това страшно значение, каквото имат те, когато се отнасят до хора, встъпивши вече в животът. В последният този случай те наистина значат изгубване, може би и безвъзвратно, когато в първият случай те значат само че постигването на известната цел се е отложило за една година по-късно. Признавам, че това е доста неприятно, но тази неприятност произтича за младият човек не толкова от това, че загубата е бог зна каква, колкото от докаченото самолюбие, особено като се знае, че хората гледат повече на вънкашността и че са наклонни неодобрително да се отнасят към подобни явления, без да си дават труд да разберат истинските им причини, а също и вътрешната им стойност. Но за същността на делото такова едно явление твърде малко значение може да има. Младият човек нищо не губи от онова, което до него време (е) придобил, а следователно и не бива принуден да захваща отново; силите му са още млади, пъргави; енергия — дал господ (мъчно може да се предположи, че у младият човек енергията би отслабнала от еднадве несполуки); целта му все тъй идеална и определена; бъдещето, на което той гледа с доверчивите очи на младостта, стои отпреде му усмихнато и го мами с обещания на хиляди облаги, на плодотворна деятелност и подвизи. . . И той следователно има още възможност да придобие и допълни онова, което още не му достига за в животът. Като е тъй, могат ли да имат място сетованията и съкрушенията, че една година

по-рано или по-късно се встъпва в животът? В сравнение с целият човешки живот, една или две години за млад човек, който се още приготовлява за в животът, нямат голямо значение. Не е важното к о г а именно встъпва човек в животът, ами е важното с к а к в о, с каква подготовка встъпва той в него. Година по-рано или година по-късно встъпва човек в животът, тоя живот все ще иска от него надлежната лепта. И щом е приготвен човек да внесе тая лепта, малко значение може да има туй обстоятелство — година по-рано или година по-късно се е придобила тая подготовка. . . Ти казваш, че за тебе една година, при твоите години и положението на семейството ни, много струвало. Ако да исках да те утешавам в това ти сетование, аз щях да ти кажа: «Не ты, брат, первый, не ты и последний в этом отношении», и за още по-голямо твое утешение, а пожалуй, и насърчение, щях да ти представя себе си за пример. Нима моите години, когато тръгнах по чужбина да се уча и когато се учех, бяха по-малко? Нима тогавашното положение на семейството ни беше по-добро, отколкото е сега? Нима и аз не усещах всичката тежина на тези тежки и за мене, и за семейството ни условия? Нима нямах и аз поне наполовина, отколкото ти сега, силно желание да получа по-скоро в ъ з м о ж н о с т, за да бъда полезен, ако не на обществото (няма да крия, че в мене се гнездеше и това честолюбие — да бъда т. е. полезен на обществото и народът си), поне на своите и да ги видя щогоде охолни и честити? Нима малко съм плакал, като съм гледал как хората живеят, а какъв е животът на нашите? Ех, Петре! Може би тези чувства и тези желания са ме съблазнили навремето да се заловя при всичката своя незрелост и некадърност да пиша онова незряло нещо, което се казва «Нещастна фамилия»; същото дълбоко съзнание (за) лошото положение на семейството ни може би е причината и на друго мое н е д о н о с ч е, на което съм дал името «Ученик и благодетели» или «Чуждото си е все чуждо». Вземал съм аз други времена и други събития, на които съм се трудил да дам характер на един откъслек от народният живот, но основното побуждение е било положението на нашето семейство, отображение на което служат самите названия на тия мои кьопави недоносчета. . . . При всичко това, Петре, при всичкото ми желание и съзнание, че трябва да съм длъжен поскоро да се притека на помощ, аз — било по моя собствена вина, било под влиянието на други някои неотразими обстоя-

телства — изгубих цели две и повече години!. . . И да ти кажа ли? Не сетовах за това, не се съкрушавах твърде много. Някак мъчно и до заплакване ми идваше, като гледах, че моите другари отишли напред, че много по-млади от мене стоят много по-горе в познанията си, че аз, коджамити дръвник, търкам още скамейките на долните класове семинарски, при постоянните закачки, подигравки и присмивания на деца-съученици. . . Но аз си давах кураж, давах си сърце именно с това: «Ничего! Полегка-легка, все ще придобиеш нещичко. . .» Знам аз, Петре, че не се е придобило това именно, което и колкото е трябвало; съзнавам аз тъй също много добре, че ако човек е направил уж нещо в животът (което впрочем може най-сполучливо и най-вярно да се изкаже с «минал напред», макар и да е встъпил в животът доста късно, и с една кьопава подготовка, това се е сполучило не по причина на нещо друго, а само по причина на условията, при които в него време се развиваше нашият обществен живот и които даваха възможност напълно да се осъществява по отношение на мнозина от нас мъдрото руско изречение: «На безрыбье и рак рыба». Но според мене причината на това (да влезе човек в животът не риба, а рак) са били не изгубените две и повече години. За мене те наистина се изгубиха, защото аз ги прекарах вън от учебните заведения и занятия, но при всичко туй, ако да нямаше други някои по-предишни, та и последующи обстоятелства, тия две изгубени години малко би повлияли на по-сполучлива подготовка. . . Ето, Петре, какво би ти казал аз, ако да исках да те утешавам в твоето сетование. . .

«Ай, ай, ай!» — ще извикаш ти може би; «нима аз ти искам утешението, чичо? Нима имам нужда от чието и да било утешение? Нима не зная аз много по-добре от тебе всичко това, т. е. не гледам по-ясно и по-правилно от тебе на тоя въпрос?»

Знам, Петре, че нито искаш, нито имаш нужда от каквото и да било утешение или насърчване. Знам тъй също и това, че ти много по-ясно и по-правилно гледаш на тоя въпрос: доказателство на това намирам в самото ти писмо. Но именно защото зная това, аз не мога да разбера защо си допуснал едно противоречие сам на себе си именно в тоя въпрос. Като казваш, че за тебе една година, при твоите години и положението на семейството ни, много значела или струвала, ти в същото си писмо малко по-надолу продължаваш, че «и при получване университетски диплом пак би могли да останат

празнини», че «тия празнини трябва и могат да се допълнят», че «работата не е в заемане служби и трупане капитал. . .» Много вярно, Петре. С тези свои малко думи ти потвърдяваш всичко онова, което аз с толкова многоглаголение казвам по-горе по тоя въпрос, и опровергаваш сам своето собствено сетование, че за тебе една година много струвала. Щом празнините могат да се допълнят и щом работата не е в заемане служби и трупане капитал и следователно тая работа трябва да е в нещо по-друго, в нещо по-действително, възвишено, достойно за истинското човеческо призвание и назначение, т. е. таквоз именно, каквото наистина е потребно за човека, за да може той «в съзнание на своето достойнство и во всеоружие гордо да върви към целта си», която не може да бъде тъй също много по-висока и свята, отколкото е заемането служби и трупането капитал, в такъв случай сетованията и съкрушенията за години и положение на семейство нямат резон. Не една, но и две и повече години може да счита човек за нищожна загуба, щом има възможност в последующи няколко години да «допълни празнините», т. е. да придобие това по-възвишено, по-действително. . . А колкото за целта, каквато разбираш ти, като казваш, че към тая цел трябва да върви човек гордо и во всеоружие, ти знаеш от мене по-добре, че за придобиване възможност така да се върви към тая цел не една, а много години може да посвети човек; колкото пък за самото постигване на подобна цел, не само семейните интереси и личните облаги, но и самият живот се е тургал от мнозина на картата. . .

В първото си писмо ти зачекнуваш и доста важни въпроси не вече интересни само за нас частно, но интересни и за мнозина и които въпроси, мога да кажа, че имат обществен, хали всеобщ характер. Вижда се, много ненормални явления, преобладающи в животът у нас в през текущите благодатни времена, са те възмущавали и те възмущават и ти в негодуванието си поискал си да удариш на тях надлежното клеймо, та сам отговаряш на зачекваните от тебе пак указани по-горе въпроси. На тия въпроси, Петре, ти отговаряш решително, безапелационно и доста или почти напълно сполучливо, ама, право да ти кажа, твърде отвлечено или по-добре — твърде идеално, дотам идеално, щото тази идеалност надминава условията, при каквито може да живее, както и живее човек на тоя «хубав бял божи свят» и да ра-

б о т и. . . Ти се подсмиваш, като четеш тези ми последни два-три реда? Не се подсмивай. Аз съм готов да д о к а ж а това, което казвам. . .

«Оле-ле, мале!» — ще извикаш ти без друго; «пощади, чичо! Ако и за това захванеш да разправяш със същото многоглаголение, на мене не остава друго освен да си грабна калпакя и да бягам накъдето очи видят. . .»

Бъди си спокоен, Петре, и си седи на мястото, та си запуши и една цигарочка, ако имаш тютюн. Ако би имал намерение и би захванал да ти доказвам горното си твърдение, аз и да искам, не щях да мога да бъда така многоглаголив, както бях досега, защото тука работата е много по-сериозна и се иска по-друго нещо, отколкото едно просто (макар и витиевато) многоглаголение. Истина е, че можно до безконечности «чушь пороть» или «эрунду молоть» и за най-сериозни и най-мъчни въпроси, но все пак аз щях да гледам да се изхлъзна от мъчнотията с общи места, с изтъркани съждения, с премълчавания, като най-главно твърде начесто щях да прибягвам към помощта на м н о г о т о ч и е т о, а още повече към помощта на многоуслужливото във всевъзможни въпроси «и п р о ч е е» (ама туй «и п р о ч е е» много е удобно! То прикрива много неща, а в същото време дава на хората да разберат, че би могло още много важни работи или и с т и н и да се кажат, ама. . . за друг път), та по този начин с малко думи щях да изкажа много и големи работи и хем тебе щях да опровергая, хем своето казване щях да докажа. . . Но сега, Петре, не ща да правя такова нещо. А не ща да правя, защото и така писмото ми стана доста дълго, та ме е страх, да те не бъктърдисам и да те не накарам наистина да грабнеш калпакът си и да бягаш; от друга страна — захвана да съмнува (сещай се от това, че съм станал на ранина), та може ще ми побърка нещо да довърша писмото си. Ха-де, да остане това за друг път. . . Ама за един от зачекваните от тебе въпроси в първото ти писмо не ще си откажа удоволствието да ти не подрънкам. Имай още малко търпение.

Ти казваш: «Нашите учени мъже с ф и л и с т е р с к а (тази дума много и твърде много съм я чувал и чел, та едно време и сам с охота съм я употребявал, ама, признавам се, и досега не мога да разбера какво собствено значи тя. Струва ми се, покойният Либен Каравелов беше я превел на български със «с и н и г е р с к а» и в такъв превод я употребяваше твърде често, както твърде често я употребяваха и още

употребяват и неговите почитатели и подражатели, но при всичко туй тя за мене е останала непонятна) н а д у т о с т работят, пишат, печатат и мислят, че и те служат на обществото. . . Защо съществува «Искра»? Защо съществуват видимо-невидимо подобни на «Искра» списания, книги, брошури, адвокати, доктори?. . . Не е труд нито Шишковата «Сама китка». . . Не е труд «Периодическо списание». . ., не е труд да пишеш прошения, всеки ден да ходиш в съдилищата. . ., да дремеш или да си чистиш ноктите с часове в канцеларията. . . и проч. и проч.»

Е, Петре! В сравнение с вечността, с абсолютното — всичко е нула. Но така ли трябва да гледаме ние, слабите смъртни, на работите, които са предоставени и зависят от нашите слаби, ограничени сили? Можеш ли ми доказа ти в какво се състои «ч и с т а т а п о л з а» от трудът, макар и съзнателният, полезният труд? Слушай да ти кажа аз тебе едно нещо. На този божи свят всяко н е щ о си е полезно, когато е на времето си, на мястото си, в сферата си. Ако има неща вредителни, ненужни, това не е защото тези неща сами по себе си са вредителни и ненужни, ами са такива само за нас: сами за себе си те са превъзходни, те са и твърде полезни за много други твари, както и наопаки: това, което е полезно и необходимо за нас, бива вредително за много други твари. Вонещите мокротии и нечистотии по нужниците са нетърпими и вредителни за нас, но за и з л е з н и я т ч е р в е й те са най-добрата атмосфера; вонещото блато е вредително и даже смъртоносно за нас, но за жабите и за разни други гадове то е необходимо и във висша степен полезно; боклукът, ако го внесем в нашите б л а г о в о н н и и п а р к е т н и салони, ще вони и ще бъде много вредителен за нас, но ако го разхвърлим по полета и нивите си, той ще бъде много полезен, защото ще натори земята; човешките и з в е р ж е н и я вонят и ние много се гнъсим от тях, чистим от тях, даже и нужниците, защото много пъти вонята им прави въздухът вредителен за нас, но за свинята те са едно от превъзходните лакомства, а свинята за нас е най-вкусното блюдо. . . Виждаш, Петре, че в светът всяко нещо е полезно или вредително не само по себе си, а о т н о с и т е л н о, и че когато всяко нещо е на времето си, на мястото си и в сферата си, то е и добро, и полезно. Изключение от това не може по никой начин да бъде нито за нашата литература, нито за нашият частен и обществен живот. Детето

се труди по цели часове над своите играчки. За възрастните това не е труд, но за детето е труд сериозен, та и полезен. Полуграмотният или безграмотният човечец две пари няма да даде за някое високонаучно разсъждение, но той с внимание и удоволствие ще слуша простите разказвания за Баба Яга или за Крал Марка. . . Приказките «Срало пате на лед» или «Клан, клан, недоклан, дран, дран, недодран» са пусти, смешни и неинтересни за възрастни хора, но за децата те са и интересни, и сериозни. . . Също за едни хора Шишковата «Сама китка» или «Периодическо списание» или «Искра» и т. п. са пусти работи, но за други хора — труд сериозен и полезен. . . Също да пишеш прошения, да ходиш всеки ден в съдилищата, да дремеш по цели часове в канцелариите или в кафенетата за някои хора е труд и полезен, и приятен. . . Даже мюзиверликът, подличенето, издайството, клеветничеството, шпионството, та и много други подобни съставляват за някои хора своего рода тежък труд и подвиг. . . «Но чистата полза, чистата! Дека е от всичко това чистата полза?» — ще извикаш ти може би. Чистата полза ли? Ето я, Петре — наторяването. Нима ти мислиш, че нашето литературно поле, както и полето на нашият обществен живот нямат нужда от наторяване? Е, ако вонещият боклук може превъзходно да натори една градина или една нива и благодарение на това наторяване тая градина се покрива с множество благовонни цветя и с разни вкусни зеленчуци, а нивата с превъзходна пшеница, от която може да се прави и пандишпан, и разнаго рода «мел-шпайшии»[1], защо разни брошурки, «Сама китки», статии, учени трактати и проч. и проч. да не могат да наторяват нашето литературно поле и да му дадат възможност с време да изникнат по него разни литературни трандафили, босилеци, върбинки и т. п.? Също: ако човешките лайна, като претърпяват в стомаха на свинята известно химическо разложение и разпределение (вярвам, ти ще се сетиш сега, че и аз съм в редът на учените, ибо говоря с научни термини. . .), дават възможност на свинята да се превръща в хубави и вкусни пражоли, кебапи, котлети и проч. — защо дремането по канцелариите или кафенетата, игрането на комар или билярд, мизюверликът, шпионството и проч. да не могат, след като се преварят

[1] «Мелшпайзи» — бел. ред.

в общественият стомах, да наторят както трябва полето на нашият обществен живот и да го направят способно да никнат по него работи все от «ч и с т а п о л з а»? И така, Петре, «вали все в кучу: авось перемелится и мука будет».

Сега да кажа още няколко думи за едно нещо, което, както виждам, много те интересува, та да свърша. Ти ме питаш: «Защо свалихте Стамболов и как тъй в мене е станал изведнъж такъв п е р е в о р о т и аз съм направил такъв с к а ч о к, когато не съм бил сърдит само на Стамболова, ами още и на когото д р у г и г о? Стамболова никой не го свали. Той падна под тежестта на своето властолюбие, на своите произволи и беззакония. В мене же не е ставал никакъв п е р е в о р о т и аз не направих никакъв с к а ч о к. Аз си останах и съм си такъв, какъвто бях и преди осем години. Тогава аз п о с р е щ а х и открито, без стеснение казах комуто трябваше, че ако искаме да се з а к р е п и м, ако искаме народната любов и народното доверие да ни окружава, винаги ние трябва да употребим всичко, що зависи от нас, за да се примирим с русите. Тогава погледнаха на това с лошо око, счетоха го или по-добре престорено го провъзгласиха за предателство и захванаха да ме преследват. . . Не аз се сърдях някому, но хората се сърдеха на мене. Сега аз направих същото. Падането или свалянето на Стамболова се счете за подвиг, а ликуването на народът се взе, че то става само и само за това сваляне. Умно ли, глупаво ли, но аз счетох за своя патриотическа обязаност, въпреки силните настоявания на в л и я т е л н и т е, да кажа пак комуто се следва, че ликуването на народа по повод Стамболовото падане става, защото народът вижда в това падане не само падането на тиранията, произволите и беззаконията, но и отстранението на твърде голямата пречка за помирението ни с русите, че падането не на един, но и на сто Стамболова без това помирение малко полза би принесло на отечеството ни, че това помирение е в истинският интерес и на народът, и на държавата, и на д и н а с т и я т а, че народът се теготи твърде много и вижда голяма опасност за бъдещето си от тези натегнати и почти враждебни отношения наши спрямо русите, че това помирение трябва непременно да се направи, без ущърб, разбира се, на нашата независимост и на същинските наши интереси. . . И представи си! Този път не ми се разсърдиха!. . . Напротив, одобриха всичко, изказано от мене, заявиха, че и те тъй гледат на работата, че ще употребяват от своя страна

всички усилия за постигване на подобно едно помирение, и в заключение изявиха пълна надежда, че в тия свои старания ще намерят както в м е н е, така и във всичкото наше духовенство най-голямата поддръжка и съдействие. Ето, Петре, в какво се състои моят п е р е в о р о т и с к а ч о к. Аз съм доволен, че виждам, какво в с и ч к и прегърнаха тая моя п о л и т и к а. Дали е искрено или само за о ч и — докато се м и н е м о с т ъ т—бъдещето ще покаже. Има вече признаци, че май ще останем на с т у д е н и т е б а н и, но толкоз по-зле за т я х. Аз едно ще ти кажа, че чичо ти Климент в това отношение може с открито чело да гледа на всички п р а в о в о ч и т е.

Новини особени тука нямаме. На здравето си, с волята божия, добре съм. Само едно (то) ми ухо е изгубено завинаги: според докторите слуховият нерв се парализирал. Ничево! И с едно ухо може да се мине. Другите наши са добре. От Кица завчера получих писмо. Тя се оплаква, че от тебе хич не е получавала писмо. Те са добре, както и Мария. Добрина пише ли ти? Мама ви и Елисаветка били добре, според както ми пишат.

Тези дни, ако е рекъл господ, може да замина за София, отгдето смятам да ти пиша пак. Пращам ти засега десет (10) наполеона чрез тукашната банка. Дано да мога по-нататък да ти пратя още. Много здраве от всички.

Целувам те и те благославям.

Твой чичо
† Митрополит Климент

Търново,
31 октомври 1894 год.]

[ДО РАЙНА В. ДРУМЕВА]

70

Любезна ми Райно!

Писъмцето ти получих навреме и прочетох с внимание. Радвам се, че сте добре всички и те поздравлявам с V-й клас. Ти се безпокоиш тука за хубавата геометрия, ама, ето че, с божа воля, издържа изпит и сега следваш в V-й клас. Аз получих и телеграмата ти, от която се сетих, че изпитът се е прекарал добре, и се зарадвах. Ти напусто предполагаш, че

съм искал да те оставя в София не знам за какво. Аз ти предлагах това, защото смятах, че може би ти го желаеш, тъй като София е град по-голям и по-хубав от Търново. Разбирам аз защо ми пишеш ти тъй, ама ха-де, когато си дойда, ще се разправим, та ще видим кой е крив, кой е прав.

Аз на здравето си, с волята божия, добре съм засега. Зъбите си турнах и попривикнах на тях, ама още не мога хубаво да хапя и да дъвча.

У дедини ти, Райно, ходя сегиз-тогиз, та и те дохождат понякогаж при мене. Дядо Константин си замина за Враца преди две недели. Сега при мене е Петър, който още не е назначен, защото министрите ги нямаше тука. Завчера те се завърнаха и, вярвам, тези дни Петър ще бъде вече назначен. Завчера дойде тука батю ти Друми, за да работи за преместването си от Видин, защото Видин не бил добър град. Той е добре. Донесе ми много здраве от мама ти, от Катя и Катушката, които били много добре.

Аз съм напълно съгласен, Райно, да си вземете от Ефрема каквито книги ви трябват: когато си дойда, аз ще му платя. Също, каквото ви трябва друго, било дрешка или чепици, вземете си. Ти си пази парите, чу ли? Съгласен съм и дозволявам да се учиш на пианино.

Васил е вече юнкер.

Дедини ти всички са добре и пращат много здраве на тебе, на буба ви, на Георгия, на Паскаля и децата и на всички други. Също ви пращат много здраве батю ти Друми и Петър.

Аз смятам, ако е рекъл господ, идущият понеделник или вторник (на 11 и 12 този месец) да си тръгна за Търново, ама от сега не мога да кажа през дека ще мина: през Враца и Свищов ли, или направо. Кога тръгна аз ще ти телеграфирам.

Да кажеш нарочно много здраве от мене на буба си, на свака си, на Пъса, Коленцето, Величка, на Кирушини и на Елисаветка (тя понавикна ли на Търновото и научи ли се да изпъва баиря?). Много здраве и на тебе, а също и на Митя.

Цалувам те и благославям всички ви.

Твой чичо
+ Митрополит Климент

София,
7-й септември 1895 г.

71

Любезний ми и достоуважаем
Илие Р. Блъсков!

При настъпването Новата година рекох да сурвакам перото и хартията и помислих, че най-доброто сурвакане ще да бъде, ако седна да напиша поне два реда на своя уважаем стар приятел, на когото се каня отколе да пиша и все досега не съм можал да се наканя, и именно — на тебе, приятелю. Ти на два пъти ми писа, че желаеш да дойдеш в Търново да се видим, а аз нито на едно не те удостоих с отговор поне от две думи. Прости ми! Знам, че ти е станало много криво, и без друго помислил си, че аз не желая да ми дойдеш на гости, та затуй не ти отговорих. Да се оправдавам ли? Да ти казвам ли, че по независещи от мене причини не можах да ти кажа с какво нетърпение те очаквах и с каква радост щях да те приема в своето скромно жилище? Надявам се, ще ми повярваш, но нека пак ти кажа и защо не ти отговорих. Ти ме питаше ще бъда ли в Търново през м(есец)май. Не ти отговорих, защото в него именно време аз не знаех ще бъда ли тука, тъй като от София бяха ме предизвестили, че ще ме пращат някъде, та да бъда готов. Наистина пратиха ме в Стара Загора, но чак къде края на юни. Второто ти писмо получих в Стара Загора. И на него не ти отговорих, защото не знаях колко ще се бавя там, а също и ще ли ми разрешат наскоро да се завърна в Търново или ще ме прикомандироват другаде. Тия са причините, приятелю, по които не ти отговорих на писмата. Мене ми е много жално за това, но се надявам, че бог по своята благост ще ни помогне да се срещнем, да се повидим и да си поприкажем. Бъди напълно уверен, приятелю, че ти винаги ще намериш най-добрия прием в моето скромно живелище.

Как си със здравето, със старините? Желал би да се радваш на едно най-добро здраве и на легки старини, а бодростта, която винаги си имал и с която така плодовито и полезно си работил на нашето книжовно поле, да те не оставя никогаж, та все така неуморно да работиш още много и много години. Това ти молитствувам, това ти желая от цяла душа и сърце и с такова молитствование и благопожелание те сур-

вакам сега. Не ти казвам «да ти е честита новата година». Като тебе труженик, каквито и невгоди и да се изпречват, всяка година бива честита, защото трудът Ви е честен, намеренията и домогванията свети и благородни, претензиите скромни, а главното — съвестта чиста и спокойна.

Целувам те и те благославям

Твой приятел и молитствовател

+ Митрополит Климент.

Търново,
1-й януари 1897 г.

[ДО ПРЕДСЕДАТЕЛЯ НА БЪЛГАРСКОТО КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО]

72

Господине Председателю,

Научавам се, че в нашето «Българско книжовно дружество» било направено постановление да се даде под съд неговият основател г. В. Д. Стоянов за един мним дълг, който бил той дължал на това дружество. Това известие твърде много ме наскърби и не мога да проумея как са се намерили хора от състава на поменатото дружество, които са дръзнали да извършат една крайно осъдителна неправда на оногова, комуто най-много трябва да благодарим за основанието, както и за съществуването на това дружество и който в нищо не се е провинил ни най-малко към дружеството, защото не той, ами самото дружество дължи нему една голяма сума пари от много време насам.

Съжалявам премного, че разстроеното ми здраве не ми позволява да мога да дойда сам в Дружеството и пред всичките му членове да дам лично своите обяснения по това съвсем безосновно обвинение върху г. В. Д. Стоянов и вярвам, че всичките негови обвинители белки щяха да се разкаят за своята толкова неразумна и жестока постъпка към най-скъпия мой стар другар В. Д. Стоянов, който е най-главният благодетел на Дружеството.

С настоящето си заявявам по най-категорически начин пред всички г-да членове на Дружеството и пред всички прав-

долюбиви и добросъвестни българи, че г. В. Д. Стоянов основа преди 30 (тридесет) години Българското книжовно дружество, че той положи всички старания и трудове, доколкото му стигаха силите, за да се закрепи и одържи дружеството оттогава насам; че той с братската помощ на верните си другари основа журнала му «Периодическо списание», който журнал под вещата редакция на г. Стоянов отпреди 30 (тридесет) години насам заема първо място в реда на другите всички български научни и книжовни списания. По богатото си разнообразно съдържание за миналото и настоящето на българския народ това списание както в България, така и вън от България стана настолна книга на всички ученимъже, които сериозно се занимават с изучване народа и отечеството ни. С други думи, г. Стоянов се посвети изцяло на високата задача на Дружеството, като пожертвува най-скъпоценните си млади години с непрестанно залягане и трудове за доброто на това Дружество, на което от основанието му допреди две години той бе единственият му главен служител с една извънредна преданост, любов и самоотвержение.

Преди основанието на Дружеството г. Стоянов няколко пъти пропътува най-напред цяла Румъния и Бесарабия и се запозна с всички по-видни там българи, на които в сърцата с убедителното си красноречие разбуди и разпали свещенния огън на народния дух и самосъзнание да работят всички поревностно и по-задружно не само за освобождението на България, но и за правилното умствено развитие на българския народ. С тоя начин в течение на една-две години г. Стоянов бе честит да успее, щото да се запишат в поменатите страни доброволни пожертвования до 200 000 лева от родолюбивите ни еднородци за Българското книжовно дружество; от тези суми обаче събраха се само около 160 000 лева. Но ако да нямаше при това свято начинание големи спънки и неимоверни интриги, за жалост от някои наши неразбрани хора, навярно щяха повече да се запишат и съберат доброволни пожертвования за тази цел — сигурно повече от половин милион лева, както се предвиждаше изначало от благосклонното настроение на нашите еднородци в чужбина. След основанието на Дружеството г. Стоянов за същата цел, по същия начин и със същия успех пътува из България, като посети Тулча, Русе, Свищов, Търново, Габрово, Дряново, Лясковец, Долна Оряховица, Бяла, Разград, Шумен, Варна, Цариград, Бургас, Сливен, Котел и пр. И така смело можем да кажем, че г.

Стоянов по тази негова благотворна деятелност принадлежи към най-отличните наши народни дейци, които още преди освобождението на България положиха много усилия и трудове да съдействуват според силите си както за освобождението на България, така и за правилното умствено и нравствено повдигане на българския народ. Това наше твърдение за г. Стоянов, уверени сме, ще засвидетелствуват заедно с нас и всички други българи, които са още живи и са били съвременни очевидци на гореизложените негови благоначинания и деятелност за доброто на отечеството. И всичко това г. Стоянов можа да извърши още през онова време, когато България продължаваше да стене под тежкото иго на петстотингодишната турска власт, когато българският народ не беше признат за особена нация, когато нямаше той никакви правдини — нито черковни, нито политически. Ето по тия особени съображения заслугите на г. Стоянов въздигат честта на България и всеки добросъвестен българин може да се гордее с тях.

Тук му е мястото да направя и тази важна бележка за г. В. Д. Стоянова, че той преди година-две, когато напусна Дружеството, остави му един движим и недвижим имот със стойност от 300—400 000 лева, който имот, както е известно, е придобит главно с личното ревностно старание и труд на г. Стоянова в течение на (30) тридесет години. Само от зданието си на Цариградската улица, в което се помещава министерството на външните работи и изповеданията, Дружеството има ежегоден приход 10 000 лева от наем. През това време г. Стоянов твърде малко е мислил особено за себе си, за своите частни интереси, ами неговите главни грижи и старания бяха посветени почти изключително за интересите на Книжовното дружество, за което е пожертвувал той от начало досега и парични суми, не по-малко от 30—40 000 лева, между друго и за многократните си пътувания по делото на Дружеството, преди и после основанието му, както се каза по-горе.

Известно е, г. Председателю, на всички Ви в Дружеството, че от преди 5—6 години г. Стоянов, като е заплащал разноските по разните нужди на Дружеството, похарчил е постепенно и за своя сметка и от дружествени суми около 12 000 лева (казвам повторно — само около 12 000 лева и никак повече) срещу гореспоменатата сума 40 000 лева, която Дружеството дължи на г. В. Д.

Стоянова отпреди 20—30 години насам. Прочее с пълно право г. Стоянов е вярвал и никак не е могъл да се съмнява, че главното събрание на Дружеството не само ще признае непременно за оправдана тази задържана сума 12 000 лева, но и че ще реши да изплати на г. Стоянова и остатъка от дължимата сума, ако това поиска той, като при това се е надявал още, че главното събрание ще му изкаже и особена благодарност за честното му 30-годишно служене при Дружеството. Но за жалост главното събрание не изпълнило дълга си при тоя случай, както трябва, а напротив, като изкусно сглобено с едно фалшиво болшинство, позволило си е в името на хубавото Дружество да извърши една ужасна неправда срещу първия и най-заслужения член на Дружеството, като го изкарва по един най-враждебен начин за действителен злоупотребител и длъжник на Дружеството близо от 20 000 лева, за което е направено и постановление да се даде той под съд. При това още допуснато е да боравят с най-деликатните работи на Дружеството такива лица, които вместо добро само злини вършат в него и между които особено се отличават известни хубостници, които не престават както устно, така и печатно да хулят и клеветят г. Стоянова по най-осъдителен начин, макар че са виждали от него не веднъж само добрини. Такива хора не подобава никак да се търпят в Дружеството и трябвало би съвършено да се отстранят от него.

Всички тези грозни постъпки не могат да служат за чест и полза на самото Дружество, а още повече на ония, които ги вършат. При това не трябва да се забравя, господине Председателю, че обвинителите на г. Стоянова при Дружеството, които случайно днес се разполагат както си щат с работите на Дружеството, най-малко имат право да обсъждат делата на г. Стоянова и длъжни са всички да благодарят нему най-много, задето днес се ползуват с честта и славата на Дружеството, които са плод на 30-годишното му служене и на верните му другари при Дружеството. Ако нямаше г. Стоянова, и Дружеството нямаше да съществува. Я си турете на сърце ръката и по съвест се поразпитайте, вий, г-да обвинители, колцина са помежду Ви такива, които са принесли досега на Дружеството някои особено по-значителни облаги?!. . . Желателно е прочее да има тук нещо повечко добросъвестност в тези хора, които се разполагат днес случайно и самоволно със съдбините на г о т о в о т о Дружество. Най-сетне нека се помни още добре и това, че неумолимата правда и при тоя

случай рано или късно ще излезе на бял свят из свещената уста на историята и ще стане завинаги незиблимо достояние на всички. . .

Тук не мога да не изкажа своята дълбока скърб, че за самото Дружество колко е унизително, колко е жално и срамно, гдето от негово име без всяко основание са дръзнали някои хора да подигат крамола, хули и клевети против най-заслуженото лице на това Дружество. От средата на това учреждение трябва за България да излази само чиста наука, правда, светлина и добрина. Такава е първоначалната основа на задачата на това Дружество, която му е дал неговият основател заедно с доблестните си и учени помощници. Програмата, духът и направлението, върху които се основава цялата обща задача на Дружеството, напълно не е по волята на някои от модерната българска интелигенция, а г. Стоянов при всичкото време на своето служене пред Дружеството остана най-горещ и непоколебим бранител на тая програма, дух и направление и не допусна да се измени нито най-малко нещо в тях. Заради това с течение на времето, като се умножиха неговите противници, няколко пъти се опитваха, даже и с не твърде препоръчителни начини, да заграбят Дружеството в ръцете си, та да го изменят по своему. Те обаче не можиха да сполучат това. Най-сетне, като се усилиха повече и при това като употребиха средства, съвсем непристойни за образовани мъже, постигнаха си желанието и г. Стоянов като честен човек стана жертва на тия хора заради вярното и добросъвестното изпълнение на дълга си към Българското книжовно дружество. Но и днес в България, и то уж в свободна България, такива хора като г. Стоянова, с честен и скромен характер, твърде нарядко могат да избягнат разни неволи и тегла. Тук, за да се удържи человек по-дълго време на едно, колко годе сносно положение, нужни са преди всичко не толкова достойнство, способност, честност и доблест, но поскоро хитрини, даже и низост и лукавщина, от каквито качества г. Стоянов съвършено се лишава, разбира се, за негово нещастие.

Ето где се коренят истинските причини и побуждения за обвинението на г. Стоянова и никак не са причината ония 12 000 лева, за които по-горе се споменува и които са послужили само за един благовиден повод на благородните обвинители и противници на г. Стоянова.

Като другар и сътрудник на г. Стоянова при Дружест-

вото от самото му основание насам, в името на това Дружество протестирам велегласно против тази неправда и петна, които са хвърлени незаслужено върху личността на прескъпия ми другар и които досягат не малко и мене, и приканвам всички обвинители на г. Стоянова да се покаят, да признаят великата си грешка и да поискат незабавно прошка от него. А от страна на Дружеството трябва не да се обвинява г. Стоянов за някой мним дълг, ами трябва Дружеството да му изплати не само щото му дължи още, но и да го провъзгласи за свой почетен председател, защото само той е единственото лице изпомежду всичките членове на Дружеството, което е направило досега най-големи заслуги на това Дружество и поради които г. Стоянов подобава да заема първо място в това народно учреждение.

Господине Председателю,

Аз си позволявам с пълно доверие да разчитам лично на Вашата изпитана мъдрост и правдолюбие, също и на другите г-да членове от управителния съвет, както и на много други наши добри приятели, членове на Дружеството, че всички вий ще се погрижите с истинско братолюбие да угасите тази крайно възмутителна крамола, която са подигнали върху г. Стоянова неговите обвинители при Дружеството, без да имат най-малко право. Ако ли тия обвинители останат непоколебими в решението си и като помрачени от крайна неразбранщина потеглят да дадат под съд г. Стоянова, тогава нека бъде известно и на всички, че и аз заедно с г. Стоянова ще се явя лично пред съда, като представител на тия родолюбиви българи в Румъния и Бесарабия, които преди 30 години най-много спомогнаха на другаря ми Стоянова за основанието на Българското книжовно дружество и на които е много скъпоценна и мила честта и славата на Дружеството, придобити с толкова жертви и трудове за доброто на отечеството и народа; ще се явя пред съда още и като верен другар на г. Стоянова, но не и като негов защитник, защото правотата на делото велегласно говори само в полза на г. Стоянова, та при тоя случай той не се нуждае от ничия защита и аз съм напълно уверен, че с чест ще бъде той съвършено оправдан; и при тая тържествена минута искам и аз непосредствено да споделя радостта, която ще изпита той при оправданието си. Надея се, че бог ще ми подари още живот и здраве да мога да бъда и при тоя случай най-близо до милия си другар.

В заключение, заявявам Ви, господине Председателю, че с най-чиста съвест и с най-дълбоко убеждение изпълням един свой свещен дълг към Българското книжовно дружество, като Ви отправям това си писмо с пълна вяра, че правдата и благоразумието ще се прегърнат от всички членове на Дружеството при тоя случай и в името на правдата и благоразумието пожелавам от душа и сърце на всинца ви мир, любов и на Дружеството благополучие.

Забележка: В страници II, IV, VI, VII и XI в настоящето писмо и прибавените думи са верни — да се четат.

Ваш искрен молитствовател, член на Българското книжовно дружество

+ Търновски митрополит Климент

София,
11 февруари 1900 год.

ВЕЛЕЖКИ

Васил Друмев е един от най-популярните български писатели Тази известност се дължи главно на драмата му «Иванко» и повестта «Нещастна фамилия», познати едва ли не на всеки грамотен българин. Но както се знае, той не е автор само на художествени творби, които съставят сравнително малка част от литературното му наследство. Малцина са ония, които имат поточна представа за дейността и проявите на Васил Друмев като критик, публицист, оратор и пр. Цялото това богатство на един от големите и талантливи строители на българската култура и държава е пръснато в разни периодични издания, станали отдавна библиографска рядкост, или се съхранява в архивите на научни институти и частни лица. Опитът на проф. Г. Ст. Пашев да осъществи едно по-пълно научно издание на съчиненията на Васил Друмев за съжаление остава незавършен. От проектираните пет тома виждат бял свят само два. Първият от тях е посветен на художествените произведения на писателя, публикувани или запазени в ръкопис. Той излиза от печат през 1926 година. Вторият том от това наистина ценно издание на Българската академия на науките излиза много по-късно, през 1943 година, и съдържа трудове по обществени, педагогически въпроси и публицистични произведения. През 1946 година се появява в отделно издание студията на Васил Друмев «За възпитанието» («За отхраната»).

Целта на настоящото издание е да запознаем нашата общественост с оная част от литературното наследство на бележития писател, която има не само литературно-историческа стойност. Поради ограничения обем на изданието обаче бяхме принудени да включим в предлагания втори том само подбрани произведения. По тази причина бяха изоставени голям брой критически статии, рецензии, публицистични трудове, речи, писма и др. Васил Друмев е автор на няколко интересни църковно-правни изследвания, които също стоят извън обсега на настоящото издание, както и на много популяризаторски публикации от този род, на черковни слова и пр. Част от тях са обнародвани в сп. «Духовен прочит» (1881—1882), което той редактира и издава в Търново. Въпреки

това събраните произведения в този втори том представят добре тоя неуморим ратник на културното поприще. Трябва да добавим, че в този том влизат и някои произведения, които публикуваме за пръв път. Те са взети от архива на покойния проф. Г. Ст. Пашев, съхраняван от неговите наследници, които ни дадоха възможност да се запознаем с тях и да ги използваме. На тях, на работниците от Архивния отдел при БАН, както и на някои сродници на Васил Друмев, изказваме нашата благодарност.

Предлаганото издание няма строго научен характер. То е предназначено за широк кръг читатели. По тази причина, като запазихме всички характерни особености на езика на В. Друмев, ние направихме някои леки редакционни поправки и осъвременявания. Правописът на включените в тома произведения също е осъвременен.

Ограниченият обем на изданието ни принуди да съкратим до възможния краен предел и коментара към него. Голям брой имена на дейци и писатели, факти, събития, дати и пр., които смятаме за по-известни и познати, остават без необходимите бележки и обяснения. Застъпени са предимно българските дейци и автори, както и ония чужденци, най-вече славянски, които малко или повече имат връзка с българската култура и история.

При подредбата на материалите е спазен, с едно-две изключения, принципът на хронологията.

КРИТИКА

Васил Друмев работи като критик и литературен историк в продължение на няколко години, главно по времето, когато е редактор на «Периодическо списание на Българското книжовно дружество». Той продължава да сътрудничи известно време с критични статии и рецензии и след напускането на списанието.

Като всички наши критици от онова време и Васил Друмев е принуден да пише главно за книги с най-разнообразно съдържание и преди всичко за учебници. Нашите първи книгоиздатели са се стремили да задоволят нуждите на момента и затова вниманието им е било съсредоточено върху учебните помагала. Като редактор Друмев също така е трябвало да попълва критическия отдел на списанието с отзиви за разни книги — от буквара и катехизиса до учебника по зоология. Но за каквито и учебни помагала да пише, авторът на «Иванко» си остава литератор, който поставя ударението върху въпросите на изложението, на стила и езика, въпроси, които познава добре и му са близки. Дори и там, където проявява учудваща за времето си ерудиция като например

в областта на българската история и проблемите на педагогията, религията и черквата, той не изпуска от погледа си тези въпроси. Като говори за книгата на д-р Васил х. Стоянов-Берон «Естествена история», Друмев подчертава, че тя трябва да се разгледа от «специалист-физиолог», който «да произнесе своя съд» от «научна точка». И затова Друмев се спира главно върху «формалната страна на това списание, т. е. за наредата, за езикът му», изобщо за «списателското изкуство», както се изразява той.

Васил Друмев не е критик, който хвърля всичките си сили на критическото поприще. Той не се е готвил за една такава дейност. Може би, ако не беше попаднал в редакцията на «Периодическо списание», нашата литературна история едва ли би имала възможност да отбележи проявите му в тази област. Времето, обстановката, благоприятното стечение на обстоятелствата понякога позволяват да се проявят дарби, които иначе не биха се разкрили. И обратното — същите фактори могат да доведат до противоположни резултати, до задушаване на тия дарби. Точно такъв е случаят с Васил Друмев. Работата му в редакцията на «Периодическо списание на Българското книжовно дружество» е чисто външен подтик за разкриване на критическия му талант, подтик, който дава плодотворни резултати. В продължение само на четири години Васил Друмев проявява качества на критик с жива, аналитична мисъл, с добра подготовка, с оформен, рядък по своята яснота и дълбина стил, с чист, гъвкав и строен език. С тези качества и с учудващата си продуктивност той с пълно право е смятан от някои литературни историци за един от значителните наши критици отпреди Освобождението (Г. Цанев — Васил Друмев — критик. Идеи и образи, книгоизд. Хр. Г. Данов, София, 1944 г., стр. 5—32; Г. Димов — Васил Друмев. Българската литературна критика през Възраждането. Изд. на БАН, София, 1965 г., стр. 144—183). Но след като напуска редакцията на списанието и приема духовния сан, Васил Друмев се вижда принуден да прекъсне литературно-творческите си занимания, да задуши своя разцъфтяващ критически талант. С това ние ставаме свидетели на една от големите драми в нашата литература. Расото принуждава един талантлив белетрист, драматург и литературен критик да се откаже от едно призвание, което щеше да му осигури първостепенно място в развитието на българската литература.

Но и онова, което Васил Друмев нч е оставил като критик,не е малко. Тук не можем да поместим всичко, завещано от него. Изоставихме някои рецензии и статии, в които се разглеждат книги с религиозно-черковен характер. Запазени са в ръкопис рецензии от този род, които също така не включваме в нашето издание, като например: «Учебник по св. история за III и IV отделение, съставен от Ил. Р. Блъсков»,

(Ръкопис от 11 стр. Съхранява се в архива на Св. Синод, дело № 10 от 1897 г., преписка № 2-б. Рецензията е направена по препоръка на Св. Синод — писмо № 553 от 22 март 1897 г. на Св. Синод — и е препроводена с писмо № 1049 от 9 юни 1897 г. от Търновската митрополия. Препис от тази рецензия е запазен в архива на проф. Г. Ст. Пашев); «Прибавление към молитвеника за православни войници» от Милан Радивоев. (Рецензията е запазена в ръкопис от 6 стр. Съхранява се в архива на Св. Синод, дело № 10 от 1897 г., преписка № 10. Препис от рецензията се намира в архива на проф. Г. Ст. Пашев); «Правила за разглеждане на родствата (роднинствата). Второ допълнено и преработено издание. Архимандрит Доситей Ковачев.» (Рецензията е в ръкопис от 16 стр. Съхранява се в архива на Св. Синод, дело № 10 от 1896 г., преписка № 20. С писмо № 701 от 25 май 1896 г. Св. Синод възлага на митрополит Климент да разгледа книгата. Рецензията е препратена с писмо № 1362 от 13 ноември 1896 г. на Търновската митрополия. Препис от рецензията се пази в архива на проф. Г. Ст. Пашев); «Брачните дела пред духовний епархийски съвет от г-н Стрезова» (Рецензията от 20 стр. има характер на писмо, написано лично от митрополит Климент до председателя на Св. Синод. То носи № 1150 от 6 юни 1896 г. на Търновската митрополия. Съхранява се в архива на Св. Синод, дело № 10 от 1897 г., преписка № 33. Препис от нея се пази в архива на проф. Г. Ст. Пашев.)

Стр. 7 [В е л и с л а в а].В. «Турция», г. VI, бр. 13 от 16 май 1870 г.

Рецензията е поместена в рубриката «Кореспонденции на «Турция». Всъщност това е дописка от «Браила, 28 априлия». Тук даваме само онази част от нея, в която се говори за пиесата. Съкратените места засягат други въпроси — радостта на българите в Браила от справедливото решение на черковния въпрос, дават се данни за създаденото вече «Българско книжовно дружество», за капитала му и пр.

Дописката не е подписана. Но всички изследователи на Друмевото литературно наследство (Ю. Трифонов, Г. Цанев, Г. Димов) са на мнение, че е произведение на В. Друмев. Критиката за «Велислава» («Велислава, българска княгиня. Драма в пет действия. Разположена на сцената от Д. П. Войников и представена за пръв път в Браилския театър на 1870. Браила, 1870», стр. IV+112) е предизвикала известното скарване между В. Друмев и Д. Войников, което според някои техни съвременници довело до създаването на «Иванко». (Виж спомените на В. Д. Стоянов-Патамански във в. «Дневник», бр. 1605 от 1906 г.). В действителност Друмев започва да работи върху драмата си много по-рано (Ю. Иванов. «В. Друмев — Климент Браницки и Търновски. Живот, дейност и характер». София, 1926 г., стр. 60—63).

В. Друмев изпраща няколко дописки до редакцията на в. «Турция». Това личи от тях. Дописката, част от която даваме в предлагания том, започва с думите: «В предишното си писмо от 27 март аз ви бях съобщил. . .» А в една следваща дописка, пак от «Браила, 25 мая», се споменава, че «пиесата бе е пак «Велислава», за която ви говорих в прежната си дописка. . .» В «Турция» Друмев помества и дописки за работата на Браилското училище, на което е директор от 1871 година.

Добри Войников (1833 — 1878) — писател и публицист, роден в Шумен. Учи във френския колеж в Бабек — Цариград. Учителствува главно в Браила, където издава в. «Дунавска зора». Написал е редица пиеси и се смята за основоположник на българската драматургия. Автор е на няколко учебника. За книгата му «Ръководство за словесност» Друмев пише обширна рецензия, която поместваме в този том.

Аника М. Костовичи Е. М. Василева се смятат за едни от първите български актриси-любителки в историята на нашето театрално изкуство. Появата им на сцената е истински подвиг за онова време, когато всички женски роли в България са играни от мъже.

Стр. 10. За критиката. Обнародвана в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1870), кн. II, стр. 94—103.

С тази статия на В. Друмев се открива критическият отдел на списанието. Материалите за този отдел са били готови за първата книжка, но поради липса на място са били оставени за следващата: «Критическият отдел, както вече забелязахме на друго място, е една от първите и най-важни рубрики в органа на Българското книжовно дружество. Тоя отдел остава неизпълнен сега — за в първи брой на «Пер. списание», защото материалът в другите отдели на тоя брой стана най-много, а и приготвеният материал за критическия отдел е такожде доста множко. И така принудени сме да почнем от последующите бройове на «Пер. списание» да му изпълняме и критическия отдел — и най-първо тъкмиме да туриме под критика г-н Дриновата История на българската черква или Естествената история на г-на д-ра В. Ст. Берона, ако би до тогава да излезе цяла на свят» (кн. I, стр. 93).

Всички, които изследват литературното наследство на В. Друмев, се занимават и с въпроса за авторството на редица критически статии и рецензии, обнародвани в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество» без подпис, като се почне от статията «За критиката» и се стигне до някои публикации в кн. XI и XII, последната книжка на списанието, излязла преди Освобождението. Че голяма част от тези статии са Друмеви, личи от едно негово писмо-автобио-

графия от 18 март 1874 година до русенския митрополит Григорий Доростоло-Червенски. В това писмо, което публикуваме, Климент заявява: «В Дружеството в продължение на 4-ри години, преписката, архивата, сметките, библиотекарството, каталозите — всичко това беше на мои ръце; при това аз вземах деятелно участие при уреждането на «Период. списание», както и при разпращането му, държах и коректура на всичките помещаеми в него статии. Статиите: «Животописи и значението на животописите», «За отхраната», предговорът на Отец Софрониевото животописание (освен описанието на Котел), критическият отдел във всичките излезли досега книжки (освен Бончовата критика за «Читалище»), преводът на статията «Йерархическата наредба на църквата», под име Тонев, както и други някои дреболии в книжките са мои.»

Налице е още едно свидетелство, излязло от ръката на самия Друмев и писано близо двадесет години след горното, в което създателят на «Иванко» потвърждава, че е автор на статиите и рецензиите, публикувани в списанието до средата на 1873 година, когато напуска редакцията. Става дума за неговата автобиография, озаглавена «Дядо Климент (Прочутият)». «В това дружество — отбелязва — аз работих до юний 1873 г. Каква е била моята деятелност в това дружество през времето на моето служене в него — може да се види от архива му и от излезлите в Браила негови книжки под названието «Периодическо списание на Българското книж. дружество», в които повечето статии, особено в критическият отдел, са мои.»

След като напуска редакцията на «Периодическо списание» и заминава за България, Васил Друмев не скъсва с редакцията. Той поддържа връзки със своя приемник Тодор Пейов и продължава да сътрудничи със статии и рецензии, помествани последователно в излезлите книжки, включително и в двойната книжка XI и XII, появила се през 1876 година. След публикуването на първия том от архива на Българското книжовно дружество («Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила, 1868—1876». Подбрали и подготвили за печат Петър Миятев и Георги Димов. Издателство на БАН, София, 1958 г., стр. 576), в който са намерили място и всички писма на В. Друмев до Т. Пейов, ние знаем по-определено кои публикации са на приелия вече духовен сан писател. Разбира се, всички материали, които Васил Друмев пише и обнародва в списанието, след като става черковен служител, също така са без подпис. Нещо повече — в писмата си до Т. Пейов Васил Друмев, който в разстояние на една година е ръкополаган за йеродякон, йеромонах, архимандрит и епископ, на няколко пъти моли Т. Пейов не само да не пи е името му под неговите статии и рецензии,

но и дори да не споменава пред когото и да било, че продължава да сътрудничи в списанието. Иначе това би му причинило много неприятности, главно поради новото му поприще, което налага откъсване от подобен род обществено-културна и литературна дейност.

Стр. 23. Читалище, повременно списание, издава се от Българското читалище в Цариград. Излязва два пъти в месеца. Год. 1, бр. 1, 2, 3, 4, 5, 6. Главен редактор М. Д. Балабанов. 1870. (Състояще от три печатни коли, на голяма осмина — страници 48.) Рецензията е поместена в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I, (1870), кн. II, стр. 104—105.

Марко Д. Балабанов (1837—1921) — роден в Клисура, учил право в Атина, Париж и Хайделберг, редактор на сп. «Читалище», в. «Век». След Освобождението бил министър и дипломат. Автор на мемоарната книга: «Страници от политическото ни възраждане» (1904).

Сп. «Читалище» — основано през 1870 г. То е най-старото българско списание, което продължава да излиза и днес.

Стр. 25. Естествена история, първи път на български систематически изложена, с приложни забележки и практически изводи. Част първа Зоология: Клас първи: Млекоподаящи животни. Разряд първи: Человек в сравнения с другите животни. Съчинена от Василия Х. Стоянова-Берон, доктора медицини и хирургии. Болград, в печатницата при Централното училище. 1870. (Сбема 456 страници на голяма осмина.) Публикувана в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1870), кн. II, стр. 105—111.

Рецензията е поместена в рубриката «Книжовни вести», която също започва от втората книжка на списанието и е придружена от следната пояснителна бележка: «Считаме за потребно да забележим тука на почетните си читатели, че под Книжовни вести разбираме тая рубрика от критическия си отдел, която ще обема рецензии, кратки книжовни известия и пр. за всякакви произведения в българската книжнина, а такожде и за такива небългарски произведения, които се допират, в какъв и да е изглед, до българския народ и отечество.»

Д-р Васил х. Стоянов-Берон (1824—1909) — роден в Котел, учил медицина в Германия и специализирал във Виена. По време на Кримската война бил лекар в руска болница. Бил преподавател по естествена история в българската гимназия в Болград. След Освобождението на България живял и работил главно в Търново. Занимавал се с обществена и книжовна дейност. Освен книгата, която В. Друмев разглежда, написал «Логика» (1861), първата логика в

българската философска литература, и «Археологически и исторически изследвания» (1886).

Бащин язик за малки деца. Първа година. Азбуки и първа книга за учение след азбуки, с примери за първоначално рисуване, писание и с изображения. Написа Д. В. Манчев. Второ издание. 1871. В «Периодично списание на Българското книжовно дружество». Г. I (1871), кн. IV, стр. 110—126.

Драган В. Манчов (1824—1908) — роден в с. Батак, Пазарджишко, книжар и книгоиздател, автор на учебници, издавал вестниците «Стара планина», «Народний глас» и др. В. «Народний глас» е бил редактиран от Ст. Михайловски, Ив. Вазов, К. Величков и др.

Павел С. Калянджи (1838—1890) — роден в Лясковец, учител и книжовник, събирал народни песни. Още през 1862 година заедно с В. Друмев, Д. Благоев и др. образувал дружество «Книжевно общество», което смятало да издава учебни помагала за българските училища. През 1873 година това дружество публикувало книгата «Другар за децата». Един раздел от нея — «Родина и отечество» — е съставен от В. Друмев, който освен исторически материали помества и стихотворения, описание на развалините на старата българска столица Преслав, мисли за любовта към родината, данни за братя Миладинови и др.

А. С. Цанов (1842—1933) — учител и книжовник, автор на учебници, редактор на в. «Зорница».

Стр. 50 [За произхода на българите]. В «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1872), кн. 5 и 6, стр. 238—244. Статията е поместена като редакционен послеслов към труда на М. Дринов «Хуни ли сме?» По повод на «История българска, сочинена от Гавриила Кръстьовича», част I, Цариград, 1871», обнародван в същата книжка на списанието, стр. 210—238. Статията на В. Друмев започва със следната бележка: «Подир излагането на г. Дриновия критишки разбор «Хуни ли сме?» По повод на г. Кръстовичовата «История блъгарска» вижда ни се потребно за нашата въобще сегашна публика да кажем две-три думи за по-ближно разяснение на онова, що съдържа тоя гореказан разбор.»

Въпреки че езикът на тази статия е малко тежък, имаме основание да смятаме, че е на В. Друмев. Акад.М. Арнаудов също така твърди, че автор на тази статия е В. Друмев. (М. Арнаудов — «Българското книжовно дружество в Браила. 1869—1876». Изд. на БАН, 1966 г., стр. 223.)

Марин Дринов (1838—1906) — роден в Панагюрище, завър-

шил Московския университет, пръв председател на Българското книжовно дружество в Браила, деен сътрудник на неговия периодичен орган, общественик и държавник след Освобождението на България, професор по славяноведение в Харковския университет. Автор е на редица крупни научни изследвания върху историята на България.

Юрий И. Венелин (1802—1839) — руски историк, изучавал историята на българския народ, неговия бит, фолклор, изкуство, написал редица изследвания — «Древните и днешните българи в тяхното политическо, народописно, историческо и религиозно отношение към русите», «За зародиша на новата българска литература», «Критически изследвания върху историята на българите», «За характера на народните песни у заддунавските славяни», «Влахо-български или дакославянски грамоти» и др., които оказват голямо влияние върху националното свестяване на българите през епохата на турското робство.

Гаврил Б. Кръстевич (1820—1898) — роден в Котел, завършил право във Франция, висш чиновник в Турция, участвувал дейно в борбата за църковна независимост. След Освобождението бил секретар, а след това главен управител на Източна Румелия. Редактирал сп. «Български книжици».

Стр. 56. Водачът по пътя на живота, нравствеността в класическите поучения. Един дар за всяка една възраст и в двата пола. Преведе и издава със свое иждивение Алеко А. Кръстевич. Свищовец. Посвящава на българската книжнина. Издание първо. Стр. (без предговорите) 222. Виена. . . юлия. 1870. Книгопеч. Л. Соммерова и др. Рецензията е публикувана в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1872), кн. V и VI, стр. 307—323.

Алеко А. Кръстевич (около 1835—1903) — роден в Свищов, търговец и служещ, преводач, книжовник.

В. «Право» — издаван през 1869—1873 г. в Цариград, свързан с екзархийските среди, редактиран главно от Иван Найденов.

Первоначална наука за должностите на человека. Франгиска Соабиа. Преведена от греческаго на славено-болгарский и издадена от Иоана Димитриевича, охридтятина. . . Цариград, 1844 г.

Нравоучение за децата. Превел и издал С. И. Радулов. Одеса, в типографии Францова и Нитче, 1853 г.(Второ издание в 1866 г., трето — 1871 г.)

Начално ръководство за длъжностите на человека. Сочинение Франгиска Соабия, за употребение в първоначалните училища. Превод П. Р. Славейкова. Посвещава се госпо-

дину х. Д. Х. Ничеву. Във Виена, 1861 г. (Второ издание в 1868 г.)

Кратки начала от нравствената философия. (От Франсис Целанд.) Преведени от английский. Книжарница на Хр. Г. Данов и С-ие в Пловдив, Русчюк, Велес, 1869 г.

Искрици или разни поучителни приговорки. Събрал и издава П. Р. Славейков. Свръзка I, Цариград, в печатницата на в. «Македония», 1869 г.

Бисер и бесценни камани, за укряшавание душите и сърцата на децата. От Д. Т. Душанов. Цариград, 1869 г.

Стр. 72. Кратка българска история по питание и отговор за първоначалнити училища от Д. Т. Душанов. Второ издание допълнено. Книжарница на Хр. Г. Данов и С-ие. В Пловдив, Русчук, Битолиа. 1872 г. В печатницата на Л. Соммер и С-ие, стр. 147. Цена 5 гроша. В «Периодическо списание на Българското книжовно дружество»[1] г. I (1872), кн. V и VI, стр. 324—333.

Димитър Т. Душанов (1837—1913) — роден в Казанлък, учител и книжовник, автор на учебници и трудове по педагогия. След Освобождението бил учител и чиновник.

Христо Г. Данов (1828 — 1911) — роден в Клисура, книжар, основател на българското книгоиздателско дело, автор на учебници. Още преди Освобождението създава книжарница и издателство в Пловдив с клонове в Русе и Велес. След Освобождението издавал в. «Марица» (1878 — 1885). Превел книгата «Пространний християнски катихизис за православната съборна восточна черква» (второ издание 1869 г.), за която В. Друмев пише обширна рецензия, публикувана в същата 5 и 6 книжка на «Периодическо списание», стр. 253—305. Тук нямаме възможност да поместим тази рецензия на В. Друмев.

Драган Цанков (1828—1911) — роден в Свищов, виден общественик, държавник и публицист, учител и книжовник, редактор на в. «България» (1859—1863). След Освобождението Драган Цанков бил министър и на няколко пъти министър-председател, един от основателите на либералната партия, русофил.

Павел Йосиф Шафарик (1795—1861) — виден словашки учен, езиковед и археолог, един от основоположниците на славистиката, автор на редица трудове по сравнително славянско езикознание.

Йован Раич (1726—1801) — сръбски историк и писател, учил в Киев. Особено значение за нас има неговият труд «История на различните славянски народи, най-вече на българи, хървати и сърби».

Спиридон Н. Палаузов (1818—1872) — роден в Одеса, български историк и публицист, учил в Русия и Германия, доктор по политическите и икономически науки, автор на исторически изследвания.

Ал. Ф. Гилфердинг (1831—1872) — руски славист, пътувал из Македония, автор на книгите «Писма върху историята на сърби и българи» (1855), «Босна, Херцеговина и Стара Сърбия» (1859) и др.

Иван Екзарх е Йоан Екзарх — средновековен български писател и преводач, автор на «Шестоднев» — едно от най-значителните произведения на старобългарската литература, и др. Живял и работил през втората половина на IX век и началото на X век.

Царственик или история болгарская, която учи отгде са болгаре произишли, како са кралевствовали, како же царствовали и како царство свое погубили и под иго подпаднали, из Мавробира Латинскаго, Барония, Иоана Зонаря, Буефира Французскаго, Теофана Греческаго, Светаго Евтимия Терновскаго, Светаго Димитрия Ростовскаго и других летописцев собрана. Издание первое. Bolgarische geschichte. У Будиму, писмени Кр. свеучилища Пещанског, 1844, 80 с. Цена 3 цванцове.

Месяцеслов или Календар за година 1834. В Будиму, 1834, 64 стр.

Месецослов за 1857. Дето ще се намират още и: 1. Пророчините на казамия; 2. Един поглед върху блъгарската история и 3. Много дробни работи. Продава се за полза на блъгарската народна книжнина. Година пръва. Цариград, у книгопечатнята на Цариградския вестник. 134 стр.

Месецослов за 1859. В Цариград.

Стр. 82. Владислав крал и велики княз Борис. Позоришни дела от И. С. Владикина. Букурещ. В печатницата на А. Андрич. 1870/1871 (едната книжка има стр. 54, а другата — 26). Цената им е 1/2 рубла. В «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1872), кн. 5 и 6, стр. 336—340.

И. С. Владикин — роден в Търново, учил в Цариград, учител и книжовник.

«Страшни Крумовци» и «Велислави» — става дума за драматичните произведения на Д. С. Войников: «Възцаряването на Крума Страшний. Драма историческа в три действия с пролог. . . Представена за първ път в Букурещкий театър на 11 априлия. Букурещ, 1871» и «Велислава».

Стр. 86. Българский народен сборник. Събран, нареден и издаден от Василия Чолакова. Част I, Болград, 1872. 8-о, стр. 356 (без страниците на предговорът и имената на спомоществувателите, предговорът се състои от 18 стр., а списъкът на спомоществуванията от XII стр.). Цена — от първоназначена 4, а сега

5 франка. В «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1872), кн. 5 и 6, стр. 340—353.

Васил Д. Чолаков — роден в Панагюрище, учител и фолклорист, учил в Русия. Автор на книги с богословско съдържание. След Освобождението се покалугерил в Рилския манастир.

Д-р Иван А. Богоров (Богоев) (1820—1892) — роден в Карлово, учил в Цариград, Одеса, Лайпциг и Париж, учител, фолклорист, езиковед, журналист, книжовник, преводач, редактирал първия български в. «Български орел», «Цариградски вестник» и др. Богоров е автор на няколко книги, речници и учебници.

П. Безсонов (1828—1898) — руски славяновед, професор в Харков, съставил книгата «Български песни из сборниците на Ю. Ив. Венелин, Н. Д. Катранов и други българи» (1855).

Ст. Веркович (1827—1893) — роден в Босна, археолог и фолклорист, учител в Македония. Издал сборник с български народни песни «Народни песни на македонските българи» (1860). Издал също така и сборника-мистификация «Веда словена» (1874—1881).

Братя Миладинови — Димитър (1810—1862) и Константин (1830—1862) — родени в Струга, български просветители и културни дейци, борци за черковна и национална независимост, съставители на сборника «Български народни песни», излязъл от печат през 1861 г. в Загреб. Загинали в затвора в Цариград.

Т. Икономов (1838—1892) — роден в Жеравна, културен деец, общественик, след Освобождението депутат и министър, автор на «Мемоари» (1897).

М. Милоевич (1840—1907) — сръбски историк и политически деец, известен с великосръбските си шовинистични възгледи.

Ст. Везенков — роден в Македония, фолклорист и книжовник, събирал български народни песни от Македония.

Братя Грим — Якоб (1785—1862) и Вилхелм (1786—1859) — немски учени, езиковеди и фолклористи, известни със сборника «Приказки за деца» (1812—1815), който съдържа преработени от тях немски народни приказки.

Йосип Ю. Щросмайер (1815—1905) — хърватски културен деец, борил се за културното сближение на славянските народи. Подкрепил материално братя Миладинови при издаването на сборника им.

Й. Копитар (1780—1844) — словенски учен, известен славист, занимавал се и с проблемите на българския език.

Сава Филаретов (1825—1863) — роден в с. Жеравна, учил в Одеса и Москва, възрожденски учител, културен деец и книжовник.

Вук Ст. Караджич (1787—1864) — сръбски филолог, фолклорист и етнограф, публикувал и български народни песни.

Цариградски вестник, излизал в Цариград от 1848 до 1863 г., основан и редактиран от Ив. Богоров, а след това от Ал. Екзарх.

Дунавски лебед — вестник, създаден и редактиран от Г. С. Раковски, излизал в Белград през 1860—1861 г.

Общ труд — списание, излизало в Болград през 1868 г. под редакцията на Т. Икономов.

Писмо до българските читалища — публикувано най-напред във в. «Право», а след това в почти всички тогавашни периодични издания. В това писмо М. Дринов (с псевдоним Божков) излага редица «Правила за събиране песните и приказниците». (М. Дринов, Съчинения, т. II, стр. 259—263, виж също Ст. Чилингиров — «Български читалища преди Освобождението», 1930 г., стр. 66—68).

Стр. 98. История на българския народ, съставил Т. Н. Шишков. Нов учебник в две части, назначен за по-горните класове на народните наши училища. Първо издание от книгопродавницата Момчилов и С-ие в Търново и Русе. Цариград, 1873. Цена 20 гроша. Публикувана в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1887), кн. 9 и 10, стр. 100—125.

Както вече отбелязахме, и след като напуска редакцията на списанието и се посвещава на духовно поприще, В. Друмев продължава да сътрудничи в «Периодическо списание». Още във второто си писмо от 19 юли 1873 г. до своя заместник Т. Пейов той обещава да изпрати материал за кн. 9 и 10. Почти във всяко писмо той сочи какво е пратил, върху какво работи и какви намерения има за писане на нови материали за списанието. В писмо от 20 март 1874 г. Друмев се заканва: «Новострил съм се срещу Шишковата Българска история, та и срещу Каролевите уроци от Църковната българска история и искам да им напиша критика.» В следващото си писмо отново говори за историята на Шишков: «Аз съм почнал да разгледвам новата «История на бълг. народ» на г. Шишкова.» В други писма до Т. Пейов той продължава да споменава за работата си върху рецензията за Шишковата история. А в едно писмо от 20 март 1875 г., като иронизира възмущенията на засегнатите автори от критиката в кн. 9—10, Друмев се запитва: «Чудя се само как Шишков и Манчов се утърпяват, та не ревнат и те.» Тези писма, поместени в тома, свидетелствуват категорично за Друмевото авторство на рецензията за историята на Шишков.

Т. Н. Шишков (1833—1896) — роден в Търново, учил в Париж, учител, книжовник, автор на учебници, пиеси и стихове, между които и на споменатите от В. Друмев в началото на рецензията литературни трудове.

Ив. Н. Момчилов (1819—1869) — роден в Елена, учил в Атина и Одеса, учител и книжовник, автор на учебници.

Тодор х. Станчев (около 1850—1903) — роден в Русе, учил в Карловац, учител, публицист, автор на пиеси, редактор на в. «Славянин».

Петър В. Оджаков (1834—1906) — роден в Лясковец, учил в Румъния, Сърбия и Виена, завършил право в Одеса, учител, публицист, преводач, книжовник, автор на «Наука за песнотворство и стихотворство» (1871), за която е поместена рязка критика в «Периодическо списание» (В. Попович — «Няколко забележки върху «Наука за песнотворство и стихотворство», съчинение г-на П. В. Оджакова. Одеса 1871». «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I, 1873, кн. VII и VIII, стр. 116—163).

Йоаким Груев (1828—1912) — роден в Копривщица, учител в Пловдив, общественик и книжовник, след Освобождението директор на просветата в Източна Румелия, автор на редица учебници. Известна е неговата «Основа на българска граматика» (1858), издавана няколко пъти.

Д-р Георги В. Миркович (1825—1905) — роден в Сливен, учил в Киев, Цариград и Франция, лекар в България и Румъния, заточен в Диарбекир.

Костаки Ив. Търновски (1832—1876) — учител във Видин, Търново, Браила и пр., преводач и книжовник.

Иван Найденов (1834—1910) — роден в Казанлък, учител, служител в екзархията в Цариград, редактор на в. «Право» и в. «Напредък».

Райчо И. Блъсков (1819—1884) — роден в Клисура, учител фолклорист, книжовник, редактор на сп. «Духовни книжки» и сп. «Училище». Баща на Илия Р. Блъсков и Димитър Р. Блъсков. Заедно с Хр. Ботев започнал да издава в. «Нова България».

А. Л. Лонг (1832—1901) — американски мисионер в България, пропагандатор на протестантизма. През 1863 г. започнал да издава в Цариград в. «Зорница».

Нешо Бончев (1839—1878) — роден в Панагюрище, завършил Историко-филологическия факултет в Москва, учител по старогръцки в московска гимназия, един от първите български литературни критици, преводач, сътрудничил главно в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество».

Кормес е Кормисош — български хан (739—756), а Сабина е Сабин — български хан (763—765).

Ф. Булгарин (1789—1859) — реакционен руски писател, издавал в. «Северна пчела» и сп. «Северен архив». Автор на «Възпоминания» и др.

Перун — бог на светкавицата и гърма у древните славяни.

В. В. Григориев (1816—1881) — руски историк — изтоковед и преводач от източноазиатски езици.

Тодор С. Бурмов (1834—1906) —роден в Габровско, завършил духовна академия в Киев, учител, книжовник, редактор на сп. «Български книжици», в. «Съветник», в. «Време»; след Освобождението първият български министър-председател, автор на книгата «Българо-гръцката черковна разпря» (1902).

Стр. 121. За богомилството от Райча Каролева («Период. списание на Бълг. кн. дружество», кн. III, стр. 55—83, кн. IV, стр. 52—73, кн. V—VI, стр. 103—152 и кн. VII—VIII, стр. 75—106). Поместена в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1874), кн. IX и X, стр. 125—147.

В писмата си до Т. Пейов Климент неведнаж говори за работата си върху тази рецензия, която досега се приемаше за негова с известни резерви и съмнения. Тези резерви бяха твърде основателни не само защото липсваха каквито и да било данни за автора. В рецензията има пасажи, които могат да заблудят литературния историк и да го отправят в невярна посока. Така на отделни места авторът на рецензията се представя не като редакционнен работник, а като външен читател, който очаква всяка нова книжка на списанието (студията на Королев продължава в няколко книжки), за да си изясни и разбере «онова, което остаяше непълно и неясно, но статията се свърши, а недопълненото си остана недопълнено и неясното — неясно». От писмата се вижда, че Васил Друмев нарочно вмъква тези пасажи, за да не даде нова храна на мълвата за неговото анонимно авторство на публикации, несъвместими с духовното му звание. А и схващанията му за богомилството са в разрез с официалното становище на българската черква.

Райчо Каролев (1846—1928) — роден в Габрово, завършил Киевската духовна академия, учител и книжовник. След Освобождението бил министър и редактор на сп. «Пътешественик».

Б. Петранович (1809—1872) — хърватски писател, автор на изследвания върху църковната история на Далмация и върху богомилството.

В. Левицкий — руски историк, автор на «Богомильство, болгарская ересь X—XIV в.» (1870).

Презвитер Козма — старобългарски писател, противник на богомилите, срещу които пише сатирично произведение — «Беседа на недостойния презвитер Козма срещу новопоявилата се ерес на Богомила и поучение от божествените книги».

Богомил — свещеник, основател на богомилството, възникнало по времето на цар Петър I (927—969).

Василий — един от най-видните апостоли на богомилството, действувал в Тракия и Константинопол по време на византийското владичество в България. Негови ученици са Петър и Тихик, за които се споменава в рецензията на В. Друмев.

Петър Симеонович — очевидно става дума за цар Петър I, син на цар Симеон.

Борил — български цар (1207—1218), сестрин син на Асен I, свикал черковен събор в Търново на 11 февруари 1211 г. против богомилите. На този събор бил съставен «Синодикът на цар Борила», насочен против богомилското учение. В рецензията е писано погрешно «Синодикът на цар Бориса».

Й. Цимисхий — византийски император от 969 до 976 г. Водил война срещу българската държава.

Анна Комнена (1083—1148) — византийска историчка, дъщеря на император Алексей I Комнен. Описва царуването на баща си в «Алексиада», която съдържа важни исторически данни и материали.

Иларион Мъгленски — отшелник, черковен деец, борил се срещу еретиците. Житието му е написано от Евтимий Търновски.

Теодосий Търновски — роден в края на XIII или началото на XIV век в Бдин (Видин), починал в 1363 г., ученик на Григорий Синаит, разпространител на исихазма, среднобългарски писател, един от създателите на Търновската книжовна школа. Основал манастир в околностите на Търново. Негови ученици били такива видни книжовни дейци като Евтимий Търновски, Киприан и др.

Константин Хризомала — богомил, съден в Цариград през 1140 г., книгите му били изгорени.

Леонтий — епископ в Мала Азия, преследван като привърженик на богомилството.

Климент — епископ в Мала Азия, черковен реформатор в духа на богомилството, за което е бил преследван.

Михаил — последовател и ученик на Богомил.

Стр. 141. Читанка за приготвяние към граматиката. Събрана от Т. Икономов. Издава кни-

жарницата на Хр. Г. Данов. Виена, 1874. Публикувана в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1874), кн. IX и X, стр. 147—162.

Книжовен имот за децата. Нарежда и издава на свят Г. А. Живков. Месечно. Виена, 1872 г.

Втора четеница — читанка от Хр. Г. Данов, за която В. Друмев пише парочна рецензия, поместена в тома.

Стр. 154. История на православната християнска черква. Съставена по учебниците на Александровците, Рудакова и Ласкариса и допълнена за българската черква по съчиненията на Гилфердинга, Дринова и Королева от Д. Т. Душянова. Първо издание, стр. 277, цена гр. 18. Издава книж. на Хр. Г. Данов. Виена, печатница на Българското отделение Јанко С. Ковачев и С-ие. 1874. Поместена в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1874), кн. IX и X, стр. 165—172.

Тази рецензия на В. Друмев поместваме не толкова, за да дадем на читателите представа за рецензиите му върху религиозно-черковни трудове, колкото за отговора му на «сръдните» на Д. Т. Душанов за критиката, обнародвана в списанието, която даваме в тома, за неговата «Кратка българска история».

А. П. Рудаков (1824—1892) — руски историк, автор на трудове по история на християнската черква.

Янко С. Ковачев (1852— след 1912) — роден в Свищов, печатар и издател, редактор на сп. «Летоструй» и сп. «Българска илюстрация» (1880—1882).

Стр. 160. Ръководство за словесност с примери за упражнение в разни видове съчинения на ученици в народните ни мъжки и женски училища. От Д. П. Войников. Виена, 1874, стр. 332. Цена 16 гроша. Рецензия, отпечатана в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1874), кн. IX и X, стр. 172—183.

Няма съмнение, че В. Друмев е автор и на тази рецензия. Доказателство за това са писмата му до Т. Пейов.

Стр. 171. Втора четеница за ученици в главни училища. Събрана и нарядена от Хр. Г. Данов. С 25 изображения. Четвърто издание. Виена.

Цена 5 гроша. Поместена в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1874), кн. IX и X, стр. 184—186.

Стр. 174. Буквар по нагледно-гласната метода с 212 образи извътре. Съставил Д. Благоев. Виена, 1874, стр. 32, гроша 1 1/2.

Изяснение на Букваря по «нагледно-гласната метода». (Как по него да преподават родители и учители.) Съставил Д. Благоев. Виена, 1874, стр. 18, цена 1 гр. Рецензията за тези буквари е поместена в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1874), кн. IX и X, стр. 188—194.

Димитър Благоев (1840—1875) — роден в Самоков, учил в Русия, учител и книжовник. За него виж незавършената биография от Васил Друмев, останала в ръкопис, която публикуваме за пръв път в раздел «Публицистика» на тома.

Стр. 180. Читалище. Повременно списание. Издава се от Българското «Читалище» в Цариград. (Излязва два пъти в месеца.) Година IV. 1874. Бр. 1—18. Публикувана в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1874), кн. IX и X, стр 194—206.

В началото на рецензията се говори, че за четвърти път в «Периодическо списание» се пише за сп. «Читалище». Две от статиите са от В. Друмев — една поместена в тома. Н. Бончев пише също за сп. «Читалище».

В рецензията се отбелязва статията «Историята на человека», съставена от С. С. Б. по А. де Катрфаж. С. С. Б. е Стефан С. Бобчев.

Стефан С. Бобчев (1853—1940) — роден в Елена, завършил право в Москва, общественик, публицист, редактор на в. Марица» и сп. «Българска сбирка», професор в Софийския университет, русофил и славянофил.

Б. дьо Катрфаж (1810—1892) — френски антрополог и физиолог. Статията му «История на человека», която е преведена от С. С. Бобчев, е поместена в сп. «Читалище», г. IV, бр. 6, 7, 15, 18, 19, 22, 24 — 1874, и г. V, бр. 8—12, 1875.

Иван А. Тонджоров (1845—1922) — роден в Самоков, учил в Пловдив, протестантски мисионер, преводач от английски, автор на стихотворения, учебници и пр.

И. А. Ковачев (1839—1898) — Роден в Щип, учил в Белград и Киев, учител и книжовник, автор на учебници.

«Прибирание в Отечеството» от И. В. Тези инициали очевидно са на Иван Вазов.

А. Франгя (1856—1917) — роден в Русе, учил в Париж, стихотворец, след Освобождението министър.

И. Данев — роден в Русе, учил в Табор, Чехия, учител, сътрудничил със стихове в сп. «Читалище» и др. Участвувал в Освободителната война.

С. Н. Михайловски (1856—1927) — известният поет-сатирик по това време публикува първите си стихотворения. Сътрудничи и в сп. «Читалище».

Стр. 191. Предговор на «Мати Болгария». В «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1874), кн. IX и X, стр. 1—12.

Васил Друмев е имал идеята да напише цяла поредица животописи на видни дейци на Българското възраждане. След публикуването на животописа на Софроний Врачански той се заел с издирването на материали за живота и дейността на Неофит Бозвели с цел да състави една по-обширна биография. За съжаление Климент Браницки не успял да осъществи замисъла си, въпреки че извършил немалка подготвителна работа. Така той прегледал и проучил целия архив на Неофит Бозвели, съхраняван от митрополит Григорий Доростоло-Червенски. Покрай другите изключително ценни за нашата история и култура ръкописи на починалия през 1848 година Неофит Бозвели той намира и ръкописа на «Мати Болгария» — най-значителното произведение на пламенния борец за черковна независимост. Климент направил препис от ръкописа и го дал за печат, като го снабдил с кратък предговор, който поместваме тук. Така Васил Друмев публикува за пръв път «Мати Болгария» («Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I, 1874, кн. IX и X, стр. 12—40, кн. XI и XII, 1876, стр. 74—104). В писмата му до Т. Пейов могат да се намерят данни около написването на предговора и публикуването на «Мати Болгария». Трябва да се отбележи, че Васил Друмев е направил осезателни редакционни промени в езика на своята публикация на «Мати Болгария», които основателно са критикувани от някои наши литературни историци (виж М. Арнаудов — «Непознатият Бозвели». Първообразът на «Мати Болгария» и други необнародвани трудове и писма» Българска академия на науките, 1942 г., стр. 11 —40). Точното заглавие на труда на Неофит Бозвели е «Плачь бедныя Мати Болгария», писан по време на заточението — две години преди смъртта му (1846).

Неофит Бозвели (към 1785—1848) — роден в Котел, монах, учител, книжовник, един от ръководителите на борбата за независима българска черква, арестуван и заточаван. Починал в заточение.

Мохамед II — Мохамед II Завоевател (1429—

1481) — турски султан, завоевател на Цариград, на Византийската империя, както и на някои балкански държави като Сърбия и др.

«Шишманов в Свищов» — става дума за Димитър Шишманов — роден във Видин, читалищен деец и книжовник, баща на проф. Ив. Д. Шишманов.

Стр. 201. Животописание. Значението на животописите. В «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1870), кн. I, стр. 13—30, кн. II, стр. 23—42, кн. III (1871), стр. 17—41, кн. V и VI (1872, Животописание. Стойко Владиславов Софроний), стр. 3—52, от стр. 52 до стр. 77 вкл. следва текстът на «Житие и страдание грешнаго Софрония», а от стр. 78 до стр. 103 са дадени «Бележки» към произведението на Софроний Врачански, написани от В. Друмев.

Както вече се спомена в бележките към «Предговор на «Мати България», В. Друмев е замислял да напише поредица от животописи на видни български дейци като Паисий, Софроний Врачански, Неофит Бозвели, Иларион Макариополски и др., но с изключение на животописа на Софроний Врачански не е имал възможност да осъществи намерението си. Той се е отказал да пише за Паисий може би защото с тази задача се е заел Марин Дринов. За Неофит Бозвели, както споменахме, е събирал материали, без да доведе работата докрай. Имаме основание да смятаме, че Друмев е проучавал и биографията на Иларион Макариополски. В писмо до Т. Пейов от 3 декември 1875 г. той споменава, че е намерил «малко материал за жизнеописанието на дяда Илариона», който би трябвало, както се изразява той, «да се турнеше в началото» на книжката. И наистина в началото на кн. XI и XII, стр. 3—19 намираме тези «Материали за историята на духовното възраждане на българският народ», в които се говори за Иларион Макариополски. Той се е канел да прати до редакцията материал и за друг деец на черквата. «За XI—XII книжки освен свършекът на «Мати България» — съобщава той в едно писмо до Т. Пейов от 9 октомври 1874 г. — каня се да ти приготвя още и в кратце «Жизнеописание» на Авксентия, за което събирам вече материал.»

Тези литературни планове остават неосъществени главно поради това, че след като приема монашеството, вниманието и усилията му се насочват другаде. Добросъвестен работник, с високо чувство за дълг и съзнание, че трябва да се укрепи извоюваната с толкова мъки и жертви независимост на българската черква, той развива широка черковно-административна и просветна дейност. Въпреки това черковнослужителят Климент продължава да отделя време и сили и за сътрудничество

в списанието, което фактически той ръководи пряко в продължение на четири години.

Тук предаваме това «Животописание» без описанието на Котел, което, както твърди сам Друмев в писмото-автобиография от 18 март 1874 г. до митрополит Григорий Доростоло-Червенски, не е негово. Не го поместваме главно по липса на място, защото макар и да не е излязло изпод перото му, това обширно описание на Котел, не се съмняваме, е преработено основно от Васил Друмев и носи печата на неговия стил и език.

Все поради липса на място за съжаление сме принудени да съкратим и бележките на Васил Друмев към «Житие и страдание грешнаго Софрония». Техният обем надхвърля 23 стандартни машинописни страници. Друмев е намерил за необходимо да даде към текста 25 бележки плюс една неномерирана бележка за кърджалиите. Тези бележки са твърде обширно, богато документирани и интересни. Някои от тях са цели статии, като например тази за Осман Пазвантоглу и др., плод на солидни за времето си проучвания, които и сега не са загубили значението и историко-познавателната си стойност.

М. П. Погодин (1800—1875)— руски историк, публицист и писател, редактор на «Московский вестник» и «Московитянин».

И. И. Срезневски (1812—1880) — руски филолог, автор на редица изследвания по историята на руския език и литература, по библиография, археология и др.

Виктор Григорович (1815—1876) — руски славист, пътувал из България през 1844—1845 г., за което написал нарочен труд, «Очерк путешествия по Европейской Турции» (1848).

Доситей Обрадович (1742—1811) — сръбски писател и обществен деец, оказал влияние и върху някои бълг. възрожденци — Софроний Врачански, П. Р. Славейков и др.

Йозеф Добровски (1753—1829) — чешки филолог, създател на славянската филология, автор на първата научна граматика на старобългарския език «Основи на славянския език по стар диалект (1822), на «Кирил и Методий — апостоли на славяните» (1823), «Моравска легенда за Кирил и Методий» (1826) и др.

Йозеф Юнгман (1773—1874) — чешки филолог, мемоарист, деец на чешкото национално възраждане.

Франтишек Палацки (1798—1876) — чешки историк и политически деец, будител на чешкото национално съзнание.

Франтишек Челаковски (1799—1852) — поет, филолог, фолклорист, деец на чешкото национално възраждане, борил се за сближение и сътрудничество на славянските народи.

Иван Гундулич (1589—1638) — дубровнишко-далматински

поет, автор на поемата «Осман», в която прокарва идеята за освобождение на славяните от турско иго.

Иван Кукулевич-Сакцински (1816—1889) — хърватски учен, книжовник, поет, историк, публицист, пътувал из славянските страни, автор на пътеписи, създател на «Югославянско историческо общество».

Ф. Рачки (1828—1894) — хърватски историк, известен с трудовете си «Южните славяни и борбата им за освобождение», «Словенско писмо» и др.

Д. Даничич (1825—1882) — сръбски филолог, автор на трудове по граматика и лексикология.

Ватрослав Ягич (1838—1923) — хърватски славист, професор в Берлинския университет, автор на «История на възникването на църковнославянския език» (1900).

М. Гатала (1821—1903) — словенски филолог, един от създателите на словенския литературен език.

Франц Миклошич (1813—1891) — словенски филолог, славист, автор на трудове върху славянските езици.

Ян Колар (1793—1852) — чешки поет, ратувал за свободата и единството на славянските народи, автор на поемата «Славия».

Мик. Рей (1505—1569) — полски писател, един от начинателите на литературата на полски език. Автор на стихове, драми и пр.

Ян Кохановски (1530—1584) — полски поет-хуманист, автор на патриотична и хуманистична поезия.

Йоахим Лелевел (1786—1861) — полски историк и общественик, емигрант във Франция и Белгия, ръководител на прогресивната полска емиграция, поддържал връзки с Маркс и Енгелс.

Юзеф Крашевски (1812—1887) — полски писател, автор на исторически и битови произведения, смятан за един от най-плодовитите полски белетристи.

Адам Мицкевич (1798—1855) — велик полски поет, драматург и революционер, осъждан и интерниран от руското царско правителство, емигрант в Зап. Европа, автор на крупни поетични и драматургични произведния.

Ян Хус (1369—1415) — ръководител на Реформацията в Чехия и вдъхновител на борбата за свобода и независимост на чешкия народ.

Михаил В. Ломоносов (1711—1765) — руски учен, поет, естествоизпитател, химик и пр., един от големите творци на прогресивната руска култура, инициатор за създаването на Московския университет.

Самуел Смайлс (1812—1904) — английски писател-мора-

лист, превеждан у нас още преди Освобождението от Д. Мутев, Й. Груев, Д. В. Хранов и др.

У. Грант (1822—1885) — президент на САЩ от 1869 г. до 1877 г.

Д-р Петър Берон (1795—1871) — възрожденски деец, книжовник, учен, автор на «Рибен буквар» и на редица други трудове по естествознание и философия, издадени на немски и френски език.

Джон Дрепер (1811—1882) — американски учен, по произход англичанин, известен в България главно с труда си «История на умственото развитие на Европа».

Климент Охридски (ок.840—916) — български книжовник, ученик на Кирил и Методий, създател на Охридската книжовна школа, подготвил голям брой дейци на българската просвета, книжнина и черква, автор на редица поучителни и похвални слова, едно от които е посветено на Кирил Философ, създателя на българската азбука и писменост.

Евтимий Търновски (ок. 1327— ок. 1401—1402) — български патриарх и писател, роден в Търново, реформатор на литературния език и правопис, заточен от турците, автор на редица жития, похвални слова и др., създател на книжовна школа.

Осман Пазвантоглу (1758—1807) — турски феодал, обявил се за независим от турското правителство владетел на Видинската област в края на XVIII и началото на XIX век.

Орхан (към 1280—1360) — турски владетел, завзел Мала Азия и нахлул в Балканския полуостров. Смята се, че той е създателят на еничарския корпус.

Махмуд II (1785—1839) — турски султан, реформатор, разформировал еничарския корпус, сложил край на безредиците в турската държава, разгромил въстанията в Сърбия и Гърция.

Мустафа IV — турски султан (1779—1808).

Селим III (1761—1808) — турски султан. По негово време турската държава се разтърсвала от феодални размирици и националосвободителни движения.

Мустафа Байрактар — Тръстинаклоулу — турски велик везир (1775—1808).

Стефан Богориди — Вогориди (1775—1859) — българин от Котел, внук на Софроний Врачански, княз на остров Самос, висш турски служител.

Райно Попович (1773—1858) — роден в с. Жеравна, учител и книжовник.

Иларион Макариополски (1812—1875) — роден в

Елена, един от борците за независима българска черква и за национално свестяване на българския народ.

Георги Мамарчев (1786—1846) — роден в Котел, офицер от руската армия, участвувал във войната против Турция през 1828—1829 г., един от организаторите на Велчовата завера (1835), заточен на остров Самос.

Стойко Попович — баща на Г. С. Раковски.

ПУБЛИЦИСТИКА

Васил Друмев прави първите си стъпки в полето на публицистиката още през втората година от постъпването си в Одеската семинария. В началото на 1860 г. се появяват в българския периодичен печат негови преводи и дописки-статийки. Тази публицистична дейност продължава до последните му дни, когато вече не е могъл да държи перото в ръка. Разбира се, тя е най-плодотворна по времето, когато редактира «Периодическо списание на Българското книжовно дружество» и издава своето списание — «Духовен прочит», — което пълни изключително със собствени произведения — статии, черковни слова и пр. Той сътрудничи и в редица други органи на периодичния печат. Публицистичните му творби правят впечатление с широтата и разнообразието на неговите интелектуални интереси и занимания, с добрата подготовка и ерудиция, с лекотата и естествеността на изложението, на стила му. Тук поместваме само няколко от публицистичните му произведения включително и два незавършени и непубликувани ръкописа.

Стр. 297. [Отворено писмо]. Дописката е обнародвана във в. «Съветник», г. I (1863), бр. 12, стр. 3.

Тя е придружена от следната редакционна бележка:

«Дописът, който по-долу поместяме в стълповете на «Съветника» и за истинността на който нямаме причини да се съмняваме, направи ни, мислим и на читателите ще направи, най-неприятно впечатление. Ний не знаехме до този час за съществуването на една такваз срамотна промишленост, предприета от непотребни и безочливи монашески лица и от двата пола за срам на цялото българско име. Мислим, че българските общества и Одеското ще направят услуга на народната чест, ако възпрат и уничтожат този достаукорителен и нов още навик, който от никоя съществена нужда не се оправдава, но още може да послужи за извор на лоши последствия за българското мъжко и женско калугерство, без да кажеме повече».

Скоро след това редакцията се вижда принудена — изглежда под натиска на богатите и влиятелни одески търговци — българи, които се почувствували засегнати от дописката на В. Друмев — да помести кратка бележка, опровергаваща изнесеното от дописника. Всъщност редакцията се отрича от собственото си мнение, изразено в бележката към дописката на одеския семинарист. Новата редакционна бележка на «Съветник» е публикувана в бр. 15, г. I, 1863 г., на последната, четвърта страница в края на последната колонка:

«В брой 12 на «Съветника» се помести писмо от Одеса, в което се говори за начин не благоприятен за «почтенното Одеско общество.» Като верни тълкуватели на чувствата на «почтенното Ц-градско общество» ний спешим да преварим кривото разумение на тези чувства, като известяваме, че туй последното съвършенно не споделя мнението на дописката в отношение към «почтенното Одеско общество», на което народополезните дела са спечелили и печелят ежедневно признателността и уважението му.»

От настоятелството на «Съветника».

Васил Друмев незабавно отговаря с нова статийка-дописка от 13 юли 1863 г., в която доказва верността на изнесеното от него и прави намек за евентуално описание на «такивато действия на Одеското общество, пред които и то само ще се черви». Естествено този отговор на одеския семинарист остава непоместен в «Съветник».

Александър Екзарх (1812—1896) — роден в Стара Загора, учил в Букурещ, Будапеща и Париж, общественик и журналист, издавал «Цариградски вестник».

Захари Княжески (1810—1877) — роден в Старозагорско, учил в Одеса, служител в руските консулства в Търново и Русе, учител и книжовник.

Абдул Азис (1830—1876) — турски султан от 1861 г. Априлското въстание е една от причините за неговото принудително абдикиране и смърт.

Стр. 303. Значението на Българското книжовно дружество. Статията е поместена във в. «Дунавска зора», г. II (1869), бр. 44 от 15. X. 1869 г. Статията носи подписа на Васил Друмев, който публикува и други материали, имащи за цел да пропагандират и популяризират идеите и намеренията на създаваното по това време Българско книжовно дружество. Но тези материали, поместени главно в «Дунавска зора», излизат анонимно. Такъв характер имат статиите «Българско литературно дружество» (в. «Дунавска зора», г. II, 1869 г., бр. 35, стр. 4), «Старата опозиция срещу напредъка на народното ни развитие» (в. «Дунавска зора», г. II, 1869 г., бр. 36), и др. Че тези статии

са на Друмев, личи не само от техния език и стил, но и от спомените на неговия приятел Васил Д. Стоянов, публикувани във в. «България» след смъртта на митрополит Климент. «През това време Друмев написа няколко статии върху просвещението въобще — отбелязва В. Д. Стоянов — и особено върху значението на едно българско литературно-научно дружество. Тия статии се обнародваха в «Дунавска зора», която се издаваше в Браила от Д. П. Войников. . .» (Патамански — «Митрополит Климент», в. «България», г. IV, 1901 г., бр. 92, стр. 1). В. Д. Стоянов се подписва с лъжеимето «Патамански от Шумен». В един от следващите броеве на същия вестник, именно в брой 96, В. Д. Стоянов дава висока оценка на публицистичната дарба на В. Друмев: «. . . Статиите на В. Друмева, обнародвани в «Дунавска зора», както и други, обнародвани по-сетне в «Турция», бяха написани с прекрасен език и с такава богата съдържателност върху най-интересните предмети за българския народ по онова време, щото и днес могат да се четат с истинско наслаждение, защото не са изгубили своята драгоценна стойност. . .»

Стр. 308. [Сказки за възпитанието.] Поместваме три сказки, взети от изданието на проф. Г. Ст. Пашев, който ги обнародва за пръв път: «Съчинения на митрополит Климент Търновски (Васил Друмев). Издава Бълг. академия на науките и изкуствата под редакцията на Г. Ст. Пашев, редовен професор .Т. II. Трудове по обществени, педагогически и църковно-правни въпроси, 1943 г.» «Четири сказки за възпитанието», стр. 553—621. Последната сказка не включваме в нашето издание. В архива на проф. Г. Ст. Пашев, намерихме ръкописите на тези сказки, които са изнесени от Васил Друмев в Браила през зимата на 1869—1870 г. Според Стилиян Чилингиров Васил Друмев изнесъл следните сказки:

1. «За любовта въобще като една от най-главните отличителни черти на человека; за любовта към бога, към себе си и към ближния; за гражданската любов.

2. «За отхраната: за необходимостта на добрата отхрана на едно частно лице, на едно общество и на един народ: за тясната свръзка между отхраната и просвещението; за влиянието на майката в отхраната на детето; за влиянието тоже на родителите, на учителите, на училището, на духовенството и на гражданството въобще».

3. «За особеното значение, което могат да имат животописите на някои наши отлични мъже; за живота, теглилата и делата на пр. Софрония Врачански».

«Двете последни сказки — продължава Чилингиров — обхващат по две лекции. Особено силно впечатление прави на слушателите сказ-

ката за отхраната; те са изразили «много пъти задоволствието си с продължителни ръкоплескания» (Стилиян Чилингиров — «Български читалища преди Освобождението. Принос към историята на Българското възраждане». 1930 г., стр. 150— 151).

За същите сказки говори и Юрдан Трифонов, биографът на Васил Друмев: «Друмев държал 7 сказки, от които 1-та (на 21. XII) била за любовта, 2-та — 5-та (във втората половина на януарий и началото на февр.) — за отхраната и 6-та и 7-та (на 13 и 20 февр. 1870 год.) — за значението, което имат животописите на някои наши отлични мъже, и за живота, теглата и заслугите на Софрония Врачански. В тия сказки той изложил пред гражданите в достъпна форма съдържанието на 2-те приготвени за списанието на Книжовното дружество статии» (Ю. Трифонов — «В. Друмев — Климент Браницки и Търновски. Живот дейност и характер». Българска академия на науките, 1926 г., стр. 58).

Сказките, които Васил Друмев изнася в Браила, представят съкратено и популярно изложение на педагожките му възгледи, плод на продължителни и системни проучвания. Всъщност те са кратък преразказ на студията му «За отхраната», върху която по това време усилено работи. «За отхраната» е публикувана в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», кн. I (1870), стр. 53—89, кн.II (1870), стр. 58—87, кн. III (1871), стр. 83—107, кн. V и VI (1872), стр. 153—200. Студията не е завършена.Продължението ѝ не е дадено в следващите книжки, въпреки че в писмата си до Т. Пейов младият духовник обещава да напише и изпрати останалата незавършена част. Но това си остава само едно хубаво пожелание.

«За отхраната» е може би първият обстоен и значителен труд върху проблемите на възпитанието в нашата педагожка литература, издаден в отделна книга едва през 1946 г. (В. Друмев — «За възпитанието», 1946 г., XII, стр. 216). Поради големия обем на това наистина сериозно произведение бяхме принудени да го изоставим.Вместо него поместихме три от четирите сказки за възпитанието,за да дадем представа за задълбочените и резултатни занимания на В. Друмев в тази област.

Стр. 354. [Учителят Димитър Благоев]. Обнародва се за пръв път по незавършения ръкопис на В. Друмев, съхраняван в архива на проф. Г. Ст. Пашев. Статията-биография е писана по повод смъртта на Д. Благоев и е била предназначена за «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», както се вижда от писмата на Друмев до Т. Пейов и от самия ѝ текст.

В. Друмев говори за надзирателя Р. Очевидно тук става дума за Г. С. Раковски, който през март 1858 г. се установява в Одеса и през юли същата година постъпва като надзирател на току-що създадения

пансион за ученици-стипендианти от южнославянските страни при Одеската семинария. Точно тогава и В. Друмев постъпва в семинарията и в пансиона. Г. С. Раковски оказва огромно идейно-морално въздействие върху българчетата-семинаристи. По това време той е автор на редица трудове и се ползва с голям авторитет сред всички по-будни българи. «Неговото влияние — пише Ю. Трифонов — върху българчетата пансионери (на брой 12) било голямо, но в много отношения вредно, защото той се отнасял грубо, отзовавал се пренебрежително за християнството и подбивал авторитета на училището, като внушавал на възпитаниците мисъл, че наука трябва да се търси в гимназия, а не в семинария. Така настроени от него, някои ученици почнали да критикуват програмата на училището, за да постъпят в гимназия, а като нямали средства, останали без образование. Лошото настроение срещу училището се отразило и върху отношенията на учениците към членовете на Одеското българско настоятелство, па и върху живота в пансиона: когато Раковски нещо след 2 месеца бил уволнен, учениците, които едва отпосле разбрали лошите страни на неговото надзирателство, правили постъпки да го върнат и създавали мъчнотии на по-сетнешните надзиратели, оплаквали се от храната и пр. Но тогава те не забелязвали недостатъците му, а се възхищавали от миналата му бунтовническа и политическа дейност. Със своя горещ патриотизъм Раковски увлякъл най-вече Друмева и Благоева. Първият по негов пример почнал дори да пише без членове, както се вижда от писмата му до Дайнелова, писани през 1859—1860 г., и от първите му печатни трудове» (Ю. Трифонов — «В. Друмев — Климент Браницки и Търновски. . .», 1926 г., стр. 25—26).

Прелом в отношенията им настъпва, когато Друмев е в легията. Известно е, че след едно нарушение на някаква заповед Раковски нарежда да бъде разстрелян Друмев. И нелепият инцидент може би е щял да завърши трагично, ако не се намесил Стефан Караджа, който реагирал остро и заплашително срещу това нареждане. Намесили се също така Левски и други легисти и Раковски бил принуден да отмени заповедта.

Васил Друмев се отнася критично към дейността на Раковски като надзирател не само поради този инцидент, но и защото по-късно схващанията на Друмев, особено когато става черковник, еволюират осезателно. Идеите, които някога като семинарист са го въодушевявали, след това постепенно отстъпват място на други. Естествено е в началото на 1876 г., когато пише очерка си за Д. Благоев, отношението му към възгледите и поведението на Раковски като надзирател да е вече критично, отрицателно. Същото пресилено, неправилно отношение изразява и неговият биограф Ю. Трифонов, което се вижда от приведения

по-горе цитат от биографичната му книга за В. Друмев. Имаме основание да смятаме, че когато Ю. Трифонов е писал горното, е имал на ръка незавършения ръкопис на Друмев. Това се вижда не само в еднаквостта на мненията и оценките у двамата, но и в наподобяванията в текста.

Христо П. Тъпчилещов (1808—1875) — заможен български търговец от Калофер, живял в Цариград, участвувал в черковната борба и подпомагал народната просвета.

«Тогавашният си любимец Ц. . .» — може да се предполага, че става дума за Цани Гинчев, който по това време живее в Одеса и дружи с Г. С. Раковски.

Стр. 361. 6-ий априлий 1885 год. Статията е публикувана на уводно място в сборника «Сбирка от речи и сказки, нарочито приготвени и сказани при уречени случаи през тържеството от 6-й априлий 1885 г. в София» — 1885 г., стр. 1—18. «Особена притурка към XIV книжка на Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец». Не е изключено тая статия да е сказка, произнесена на някое от събранията, посветени на хилядагодишнината от смъртта на Методия. Трябва да се отбележи, че Васил Друмев я е подписал с гражданското си име, докато речта му, произнесена на 6 април 1885 г. на официалното тържество в Народното събрание по случай хиляда години от кончината на Методий и поместена в същия сборник в раздела «Речи», носи подписа на митрополит Климент.

Стр. 380. [Наставаха тежки времена. . .]. По незавършения ръкопис на Васил Друмев, пазен в архива на проф. Г. Ст. Пашев. Начало на спомен за Руско-турската война през 1877—1878 г.

Крилов и Кожевников са чиновници в Руското генерално консулство в Русе по това време, а Непокоечински очевидно е руски дипломат в Букурещ.

Стр. 383. Дядо Климент (Прочутия т). Публикуваме я по ръкописа, съхраняван в Народната библиотека «Кирил и Методий» «Васил Друмев»,ф. 146, арх.ед. 1. Поместена със съкращения в сп. «Духовна култура»: Митрополит Климент (В. Друмев) — «Автобиографични бележки», сп. «Духовна култура», г. XXXI (1951), кн. 9—10, стр. 2—10.

В ръкописа си В. Друмев е допуснал неволно грешки в две дати Така той пише,че «през априлий 1864 г.аз бях произведен от дяда Григория с разрешението и благословението на св. Български синод в епископски сан. . .» Както се знае, годината не е 1864, а 1874. По-на-

татък в текста е отбелязано, че «аз бях ректор до началото на учебната 1878—1885 година. . .», когато всъщност става дума за учебната 1884—1885 г.

Текстът в точка 14, който започва с израза «Това само за забележка. . .» до израза «. . . като с подписите си обявят, че всичко то (писаното) е било лъжа, клевета и проч. . .» в оригинала е обграден от предната страна с една отвесна черта, по продължението на която Друмев пише: «При снемане на препис можеш да го изоставиш.»

Текстът в точка 28, който започва с израза «. . . Така например. . .» до израза «. . . както и България се е отказала от Вас. . .», в ръкописа е обграден от предната страна с отвесна черта, по продължението на която Друмев пише: «Митьо, това ще го изоставяш, когато снемаш препис. Аз го написах, за да се намира: то ще потрябва после.»

Митрополит Климент, интерниран по това време в Петропавловския манастир от правителството на Ст. Стамболов, изпраща ръкописа на тази автобиография до своя племенник Димитър Друмев с кратка бележка-писмо, в която отново повтаря, че подчертаните текстове трябва да се изоставят при снемане на преписите. В бележката, която се пази в архива на БАН, той пише:

«Любезний ми Митьо,

Надрасках нещо от биографията си и ти го изпращам. Потруди се да снемеш препис, като изоставиш тия работи от пунктовете 14-й и 28-й, за които правя забележка. Оригиналът ще запазиш да се намира. Той ще послужи за бъдущата подробна биография на п р о ч у т и я (т. е. на Климента). Препис можеш да дадеш, комуто трябва. Ще може ли от него нещо да се извлече, ама нека го разгледа!»

Както автобиографията, така и тази бележка са без дата. Най-вероятно е да са писани през средата на 1893 г., когато митрополит Климент, подготвяйки се за предстоящия съдебен процес, усилено кореспондира със своя племенник Димитър Друмев. Няколко от тези негови писма до Димитър Друмев, писани през юни и юли същата година, поместваме в тома.

И в а н Б р е г о в — роден в Пазарджик, участник в легията на Г. С. Раковски, приятел на В. Друмев, издал със свои средства «Иванко, убиецът на Асеня I».

Х р и с т о И в а н о в - Г о л е м и я т. К н и г о в е з е ц ъ т. В о й в о д а т а (1838—1898) — роден в с. Къкрина, Ловешки окръг, участник в двете легии, сподвижник на В. Левски, войвода на чета през Априлското въстание, автор на мемоари.

Д-р Р а ш к о в, навярно става дума за д-р Рашко (Петров) — роден в Копривщица, завършил медицина във Виена, участник в легията на Г. С. Раковски, лекар в Пловдив, другар на В. Левски.

Илю Войвода — Дядо Илю — Илю Марков (към 1805—1898) — роден в с. Берово, Малашевско, български хайдутин и четнически войвода, участник в легията на Г. С. Раковски в Руско-турската освободителна война и в Сръбско-българската война.

Гани Чолаков — роден в с. Церова кория, Търновско, син на крайно бедни родители. Като дете се занимавал с просия в Кипиловския манастир, откъдето го взел митрополит Климент и го настанил в Петропавловската семинария, след това го изпратил в Одеса. По-късно Гани Чолаков бил прокурор и водил обвинението срещу своя благодетел в монтирания съдебен процес от правителството на Ст. Стамболов. Така името на Гани Чолаков става нарицателно и синоним на непризнателност и подлост. А. Константинов използва името му за своя «Бай Ганьо».

Антим I — Атанас Михайлов Чалъков (1816—1888) — роден в Лозенград, завършил Московската духовна академия, преславски и видински митрополит, първият български екзарх, заточен от турците в Мала Азия, русофил.

Димитър Греков (1847—1901) — роден в Болград, завършил право във Франция, ставал на няколко пъти министър, както и министър-председател през 1899 г.

Григор Начович (1845—1920) — роден в Свищов, учил във Виена и Париж, държавник, публицист, бил министър, дипломат, редактор на в. «Български глас».

П. Д. Паренсов (1848—1914) — руски генерал, участвувал активно в Освободителната война. След Освобождението станал военен министър в България; автор на книгата «Из миналото» (1901—1908).

Д-р Константин Стоилов (1853—1901) — роден в Пловдив, завършил право в Германия, един от водачите на консервативната партия; бил министър и министър-председател. Водач на народната (народняшката) партия.

Димитър Тончев — роден в Калофер, завършил право в Одеса, общественик, бил на няколко пъти министър.

Иван Ев. Гешов (1849—1924) — роден в Пловдив, учил в Англия, политически деец, книжовник, публицист, банкер, редактор на в. «Марица», на няколко пъти министър и министър-председател.

Д-р Васил Радославов (1854—1929) — роден в Ловеч, завършил право в Германия, общественик, публицист, редактирал в. «Съзнание», «Народни права» и др., бил министър и министър-председател.

Христо Стоянов (1842—1895) — завършил право в Москва, висш съдебен чиновник, бил председател на Върховния касационен съд.

Сава Ат. Муткуров (1852—1891) — роден в Търново, завършил военно училище в Одеса, участвувал в Руско-турската война, след абдикацията на Батенберг станал регент, министър на войната.

Н. В. Каулбарс (1842—1905) — руски генерал, през 1886 г. изпратен със специална мисия в София да уреди отношенията между България и Русия, но не успял. Той не трябва да бъде смесван с брат му А. В. Каулбарс — руски генерал, участник в Освободителната война, а после изпратен от руското правителство по време на режима на пълномощията у нас да възглави министерството на войната (1882).

Димитър Петков (1858—1907) — роден в Северна Добруджа, опълченец през Освободителната война, политически деец, публицист, фейлетонист, писал с псевдонима Свирчо, редактор на редица вестници, министър и министър-председател.

Христо Басмаджиев — стамболовист, градоначалник на София.

Кирил Видински — черковен деец, митрополит във Видин.

Странски, Драсов, Славков, Паничерски, Петев, Цвикю — дейни стамболовисти, участвували под една или друга форма в административното и полицейско преследване на митрополит Климент.

Иван Халачове известен на времето си стамболовист, търновски адвокат, председател на Търновския окръжен съвет, член на Търновския общински съвет, подпредседател на Обикновеното народно събрание и на Великото народно събрание по времето на Ст. Стамболов. Той е един от главните организатори на нападенията, хулите и съдебната разправа срещу митрополит Климент.

«Борба» — вестник на Захари Стоянов, излизал в Пловдив през 1885 г., ратувал за съединението на Източна Румелия с Княжество България.

«Български лев» — политически седмичник, излизал в Търново през 1879 г., редактиран от С. Н. Миларов.

РЕЧИ

Митрополит Климент Търновски е един от големите майстори на политическото, културно и черковно красноречие, на българското ораторско изкуство. Неговите ораторски способности се проявяват още в Браила, където изнася сказки и държи речи като училищен директор. Но като оратор от висока класа той се оформя по-късно, когато участвува през 1879 година в работата на Учредителното народно

събрание в Търново. Неговото умение да говори свободно и съдържателно бързо го налага като надеждна сила в тоя пръв български политически форум, който изработва и гласува първата българска конституция. Като депутат в I Велико народно събрание той произнася реч по избора на княз Александър I, която се смята за една от сполучливите прояви на оратора Климент. Участието му в политическия живот на страната и в ръководството на българската черква спомагат дейно за развитието му като оратор. Той говори умерено и спокойно, без пози и външен патос, служи си с фраза стройна и хармонично развита, която въздействува не само с формата си, но и със своето съдържание. «Самото изговаряне на речите — пише биографът му Ю. Трифонов — е било спокойно и плавно, лишено не само от всякаква театралност и особени жестове, ами и от жар. При говорене лицето на Климента си оставало спокойно и фигурата му величествена и привлекателна. Но неговите речи действували с неотразима сила, защото се отличавали с богатство на мисли, силна логика, чиста християнска поука и родолюбив дух и защото излизали из устата на горещо обичан и високо уважаван човек, между проповедта и делата на когото имало пълно съгласие. . . Явно е, прочее, че речите на такъв пастир не са можели да останат без влияние върху слушателите. Затова нему не са били потребни изкуствени риторични средства, макар да не са му били непознати. Той е гледал да бъде естествен, а не театрален. . .» (Ю. Трифонов — «В. Друмев — Климент Браницки и Търновски», 1926 г., стр. 106—107).

Стр. 399. [За освобождението на Търново от руските войски]. Речта е произнесена на 22 юни 1882 г. при отслужване на благодарствен молебен по случай 5-годишнината от освобождението на Търново от руските войски. Издадена е в отделна брошура в Търново през същата година.

Й. В. Гурко (1828—1901) — руски генерал, участвувал в Кримската война, прославил се като талантлив пълководец в Освободителната война, командир на Българското опълчение. Командуваните от него войски завзели София, Пловдив, Одрин.

Стр. 409. [За Кирил и Методий]. Реч произнесена на тържественото чествуване на хилядагодишнината от смъртта на Методий в София на 6 април 1885 г. Обнародвана в «Сбирка от речи и сказки нарочито приготвени и сказани при уречени случаи през тържеството от 6-й априлий 1885 г. в София». «Особена притурка към XIV книжка

на Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец», 1885 г. стр. 33—40.

Стр. 417. [Братя Миладинови]. Реч, произнесена на 11 януари 1887 г. в София по случай 25-годишнината от трагичната смърт на братя Димитър и Константин Миладинови. Публикувана е за пръв път от Ст. Станимиров — «Реч на митрополит Климент по заслугите на братя Миладинови». В сборника «Климент Търновски — Васил Друмев. За 25-годишнина от смъртта му. Изследвания; спомени и документи. «Под редакцията на проф. М. Арнаудов, 1927 г., стр. 229—234.

Научните издирвания говорят, че смъртта на братя Миладинови не е резултат на отравяне, а на тежко заболяване от тиф.

Стр. 420. [Пред Търновския окръжен съд]. Предаваме текста на тази реч според редакцията, поместена в сп. «Духовна култура», 1923 г., кн. 16 и 17, стр. 42—73.

Правителството на Ст. Стамболов и неговите органи преследвали и тероризирали митрополит Климент заради неговото твърдо и последователно русофилство. В продължение на няколко години те търсили повод да го отстранят от ръководството на Търновската митрополия и от участието му в обществения живот на страната. Повод за това, и то груб и неоснователен, изцяло измислен и фалшив, те намерили в речта му, произнесена на 14. II. 1893 г. в така наречената неделя на православието в съборната църква на Търново. В същия този ден правителствените хора наредили да се извърши молебен по случай рождения ден на княз Фердинанд. Естествено те очаквали митрополит Климент да говори по този случай. Обаче той произнесъл похвално слово за значението на православието. Вбесени, търновските стамболовисти организирали кампания против Климент. На другия ден те устроили митинг и насъсквайки тълпата, състояща се главно от правителствени чиновници, нахлули в митрополията, извели Климента, качили го на един файтон и го откарали в Петропавловския манастир край Търново. По-нататък привържениците на Стамболов скърпили обвинение и започнали монтирането на един съдебен процес, който имал за цел да прати търновския митрополит в затвора. За свои защитници Климент посочил адвокатите Теодор Теодоров от Русе, Петър Пешев от Севлиево и Марин Гайдов от Търново. Обвинението се водило от прокурора Гани Ив. Чолаков, за когото дадохме данни по-горе. На едно от заседанията на Търновския окръжен съд, на 10 юли 1893 г., митрополит Климент произнесъл своята забележителна защитна реч, която помест-

ваме. Този процес естествено предизвикал буря от негодувание и протести в цялата страна. В тези протести участвували дейно и членовете и съмишлениците на наскоро основаната Социалдемократическа работническа партия. В нейния орган «Работник» излизат остро изобличителни статии и информация за съдебната разправа срещу Климент, който «се яви едничко високо духовно лице, което славно изобличаваше политическите и обществени деморализатори и грабители на народа» (в. «Работник», г. I, бр. 38).

Въпреки това назначеният специално за този процес състав на Търновския окръжен съд осъдил митрополит Климент на 15-годишен затвор или на вечно заточение с право да апелира. Осъденият веднага под строг конвой бил отведен в Гложенския манастир. Апелативният съд намалил наказанието на 3 години тъмничен затвор с ходатайство за помилване на 2 години заточение. Касационният съд потвърдил присъдата. Но после по доклад от Министерството на правосъдието Фердинанд амнистирал осъдения. Ала Стамболов се опитал да не приложи указа и задържал Климент в манастира. Едва след неговото падане невинно осъденият бил освободен. По-големи подробности по този въпрос могат да се намерят в очерка на Стилиян Чилингиров «Процесът срещу митрополит Климент», поместен в споменатия вече сборник «Климент Търновски — Васил Друмев». . . и пр., 1927 г., стр. 311—376.

Речта на митрополит Климент, произнесена на 14. II. 1893 г. в неделята на православието, за която реч той бил подведен под отговорност, е публикувана в сп. «Духовна култура», 1924 г., кн. 20 и 21, стр. 151—168, от проф. Г. Ст. Пашев.

В защитната си реч митрополит Климент очевидно дава откъси от словото си, казано на 14.II.1893 г., а може би и цялото си слово, което личи от текста на стр. 438. Кой знае защо при публикуването на защитната реч те са отпаднали. Ние печатаме тук речта не по оригиналния ръкопис, а по публикацията и затова също така не даваме тези пасажи. Но трябва да отбележим, че на някои места в словото си, произнесено в неделята на православието, Климент остро напада католическата и протестантска пропаганда у нас. А известно е било, че Фердинанд и майка му като католици под една или друга форма са поддържали католическата пропаганда. В тези именно пасажи правителствените органи са видели намеци и непреки обвинения и срещу княз Фердинанд. Тям не е било трудно след това чрез фалшификации, изопачавания на казаното от Климента и клевети да монтират съдебния процес. Тук даваме няколко цитата от това слово, които не са се харесали на властвуващите:

«Трябва да знаем, казва Климент на 14. II. 1893 г., че всеки, който посяга у нас на православието, той посяга на самото съществувание на народът. Който и да е той, макар и с най-високо положение, макар и да се казва, та и да го считат хората за най-голям доброжелател народен, за най-голям патриот, но посяга ли на народната вяра — православието, — подритва ли и не зачита ли това свещено достояние, оставено нам от деди и прадеди като безценен залог на честито и трайно народно съществувание, той не е и не може да бъде приятел на народът си, защото подкопава единствената най-яка и незиблема основа на съществуванието и преуспяването му; той е враг и жесток враг. . .

Благодарение на днешните свободни времена между народът ни сега свободно шетат разни католически и протестантски проповедници, отварят църкви, училища, раздават даром книги в името на науката и просвещението, хулят всячески нашата праотческа вяра и се домогват да съблазнят народът ни и да го отклонят от православието — уж пак за народното добро. Трябва да се пазим от тях. Те лицемерят, те лъжат Те са вълци в о в ч а к о ж а. В устата им сё бог, сё Христос, сё евангелието; а в сърцето им интерес и лични облаги.»

Митрополит Климент завършва речта си: «Да не забравяме никогаж: има православие у нас — има български народ; няма православие — няма български народ.»

ПИСМА

Васил Друмев е оставил богато епистолярно наследство, несъбрано и непроучено и до днес, пръснато из разни институти и учреждения. А то има немалка литературна и историческа стойност. Васил Друмев е обичал да кореспондира, да пише писма, които често пъти са твърде обемисти, пълни с обилни данни, отнасящи се до различни събития и лица. Те са важен извор на данни от най-различно естество. Смятаме, че е време да се постави началото на едно по-системно и обширно изследване на тази интересна кореспонденция. В това отношение ние правим може би пръв опит, който, нека се надяваме, ще бъде сподирен от усилията и на други хора. Поради характера на нашето издание тук поместваме преди всичко ония писма, които се отнасят до неговата дейност като писател и редактор на «Периодическо списание на Българското книжовно дружество». По-късно като служител на българската черква той пише с не по-малка страст и увлечение. От този период подбрахме няколко писма, почти всички непубликувани досега, за да дадем представа и за кореспонденцията му от този период.

Наложи се също така да съкратим до възможния минимум и бе-

лежките към писмата. Някои от тези бележки към публикуваните вече писма са взети, най-често в редактиран вид, от изданията, в които са печатани, а именно: Климент Търновски — Васил Друмев. За 25-годишнината от смъртта му. Изследвания, спомени и документи. Под редакцията на проф. М. Арнаудов, 1927 г. (М. Арнаудов — «В. Друмев в Одеса. Неиздадени писма от 1859—1861 г.», стр. 29—86) и «Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила. 1868—1876.» Т. I. Подбрали и подготвили за печат Петър Миятев и Георги Димов, изд. на БАН, 1958 г., стр. 568.

Стр. 463. I. До Йосиф Г. Дайнелов от 28. VII. 1858 г., Одеса (предполагаема дата). Публикувано в сборника «Климент Търновски — Васил Друмев. За 25-годишнината от смъртта му. Изследвания, спомени и документи». Под редакцията на проф. М. Арнаудов, 1927 г. (М. Арнаудов — «В. Друмев в Одеса. Неиздадени писма от 1859—1861 г.», стр. 69—71).

Йосиф Г. Дайнелов (1839—1891) — роден в Русе, работил в българска кантора в Цариград, приятел на Г. С. Раковски, сътрудник в неговия в. «Дунавски лебед», възрожденски деец с напредничави възгледи.

Димитър Енчев (1841—1882) — съученик на В. Друмев в Одеса, роден в с. Енина, Казанлъшко, завършил университет в Киев, учител и публицист.

Стр. 465. 2. До Йосиф Г. Дайнелов от 23. IV. 1860 г., Одеса. В сборника «Климент Търновски — Васил Друмев» и пр., стр. 72—74.

Николай Хр. Палаузов (1819—1899) — роден в Габрово, учил в Одеса, бил на руска държавна служба, председател на Одеското българско настоятелство, грижил се за българската просвета, занимавал се с публицистична и преводаческа дейност.

Г. Золотович — роден в Калофер, възрожденски деец, подпомагал народната просвета.

Н. М. Тошков (1816—1874) — роден в Калофер, член на Българското настоятелство в Одеса, деец на българската просвета, подпомагал българчета да получат образованието си в Русия.

«Царица Семирамида» е превод на Васил Друмев, поместен в сп. «Български книжици», 1860 г., кн. I.

Български книжици (Блъгарски книжици). Повременно списание на блъгарската книжнина. Урежда се от Димитрия Мутева. Цариград, Галата — печатница на Д. Цанков и Б. Мирков. Излизало от

1858 г. до 1862 г. Издание на Община на българската книжнина. В редатикрането на списанието участвуват още и Ив. Богоров, Г. Кръстевич, Т. Бурмов, Ив. Найденов, С. Филаретов.

Стр. 468. 3. До Йосиф Г. Дайнелов от 20.V. 1860 г., Одеса. В сборника «Климент Търновски — Васил Друмев» и пр., стр. 74—75.

Александър Рачински — руски консул във Варна и др., приятел на българите.

Константин Д. Петкович — роден във Велешко, завършил в Русия, служил в руското консулство във Видин, книжовник и преводач.

«Асен» е книгата на Г. С. Раковски «Няколко речи о Асеню първому, великому царю българскому и сину му Асеню второму», Белград, 1860 г.

Стр. 469. 4. До Йосиф Г. Дайнелов от 18. VI. 1860 г., Одеса. В сборника «Климент Търновски — Васил Друмев» и пр., стр. 80—81.

Друмчо е братов син на писателя.

Стр. 471. 5. До Йосиф Г. Дайнелов от 25. VI. 1860 г., Одеса. В сборника «Климент Търновски — Васил Друмев» и пр., стр. 82.

Преводът «Нравствени разсъждения с невиния юноши» е публикуван в сп. «Български книжици», 1860, г., кн. II

Стр. 472. 6. До Г. С. Раковски от 29. VII. 1861 г., Одеса. В сборника «Климент Търновски — Васил Друмев» и пр., стр. 85.

Христофорович е Николай Христофорович Палаузов.

Стр. 474. 7. До Йосиф Г. Дайнелов от 5.VIII. 1861 г., Одеса. В сборника «Климент Търновски — Васил Друмев» и пр., стр. 83—84.

Димитър Мутев (1818—1864) — роден в Калофер, учил в Одеса, Бон и Берлин, книжовник, редактирал сп. «Български книжици», директор на българското училище в Болград.

Цаня е навярно Цани Гинчев (1832—1894) — роден в Лясковец, учител, книжовник, фолклорист, приятел на Г. С. Раковски, автор на художествени творби — «Зиналата стена», «Ганчо Косерката» и пр., — редактирал сп. «Труд» (1887—1892).

«Няколко показалци» — става дума за книгата на Ра-

ковски «Показалец или ръководство как да ся изисквът и издирят найстари чърти нашего бития, язика, народопоколения, стараго ни правления, славнаго ни прошествия и проч.», Одеса, 1859 г.

Стр. 475. 8. До Йосиф Г. Дайнелов от 23. XII. 1861 г., Одеса. В сборника «Климент Търновски — Васил Друмев» и пр., стр. 81.

Димитър Кереков и Стефан Сарафов са съученици на Васил Друмев в Одеса.

Стр. 476. 9. До Марин Дринов от 5. VIII. 1870 г., Браила. Обнародвано в «Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила 1868—1876». Т. I. Подбрали и подготвили за печат Петър Миятев и Георги Димов. Изд. на БАН, 1958 г., стр. 120—122.

В. Михаилиди и П. Симов са български търговци, членове на настоятелството на Българското книжовно дружество.

Н. Ценов е български търговец, роден в Свищов, живял в Браила, член на настоятелството на Българското книжовно дружество.

Стефан Р. Берон е от рода на П. Берон, състоятелен българин от Браила, член на настоятелството на Българското книжовно дружество.

Статията на М. Дринов «Тисещелетието на народната българска черква» е поместена във в. «Македония», г. IV (1870), бр. 26.

Васил Д. Стоянов (1839—1910) — роден в с. Жеравна, Сливенско, учил в Прага, един от създателите на Българското книжовно дружество и негов пръв деловодител, автор на трудове по история, етнография и пр.

Стр. 478. 10. До Драган Цанков от 12. VII. 1872 г., Браила. В «Материали. . .» и пр., стр. 257.

Стр. 479. 11. До Н. М. Тошков от юли или началото на август 1872 г., Браила (предполагаема дата). В «Материали. . .» и пр., стр. 278—280.

Стр. 482. 12. До Л. Каравелов от 2. IX. 1872 г., Браила. В «Материали. . .» и пр., стр. 294—295.

Може да се предполага, че Л. Каравелов е имал някаква идея да обедини Българското книжовно дружество със своето «Дружество за разпространение на полезни знания», за да използва Българското книжовно дружество за целите на революционната борба.

Стр. 483. 13. До Нешо Бончев от 9. IX. 1872 г., Браила. В «Материали. . .» и пр., стр. 295—296.

Преводът на Н. Бончев на «Тарас Булба» е поместен в притурката към няколко книжки на «Периодическо списание».

В. В. Макушев (1837—1883) — руски славист, автор на изследвания върху историята на южнославянските народи и на книгите «България в края на XII и в първата половина на XIII век» (1872) и «България под турско владичество в XIV и в XVI век».

Стр. 484. 14. До Марин Дринов от 9. IX. 1872 г., Браила. В «Материали. . .» и пр., стр. 297.

Стр. 486. 15. До Д. Т. Душанов от 10. IX. 1872 г., Браила. В «Материали. . .» и пр., стр. 298—299.

Рецензията на В. Друмев за книгата на Д. Т. Душанов е поместена в този том.

Стр. 487. 16. До Драган Цанков от 24. IX. 1872 г., Браила. В «Материали. . .» и пр., стр. 300—303.

Стр. 490. 17. До Ив. П. Славейков от края на септември 1872 г., Браила (предполагаема дата). В «Материали. . .» и пр., стр. 304—306.

Иван П. Славейков (1853—1901) — роден в Трявна, син на П. Р. Славейков, учил в Роберт колеж в Цариград, учител и общественик.

Скарлат Стратович — български търговец в Браила, участвува в обществения живот, член на настоятелството на Българското книжовно дружество.

Стр. 493. 18. До Ив. С. Иванов-Каляндж и от 2. X. 1972 г., Браила. В «Материали. . .» и пр., стр. 306—308.

Иван Ст. Иванов-Каляндж и (1828—1902) — роден в Лясковец, учил в Русия, приятел на Г. С. Раковски по времето, когато последният живее в Русия; грижил се за просветата на българските колонисти в Русия, подпомагал българското революционно движение.

Райко Жинзифов (1839—1877) — роден във Велес, учил в Одеса и Москва, български поет, публицист и общественик, учителствувал в Русия, автор на поетични и публицистични творби, редактор на сп. «Братски труд» (1860—1862), сътрудник на руския периодичен печат.

Стр. 496. 19. До Нешо Бончев от 12. X. 1872 г., Браила. В «Материали. . .» и пр., стр. 312—315.

Писаното за В. Д. Стоянов във в. «Свобода» е поместено в бр. 47 от 21. X. 1870 г. и бр. 48 от 4. XI. 1870 г.

Стр. 500. 20. До Т. Икономов от 8. XI. 1872 г., Браила. В «Материали. . .» и пр., стр. 318.

Писмото е от името на председателя на дружеството, но както и в редица други случаи, е писано от В. Друмев.

Стр. 501. 21. До Нешо Бончев от 10. I. 1873 г., Браила. В «Материали. . .» и пр., стр. 322—324.

Точното заглавие на статията на Н. Бончев е: «Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им. (Поради повестта «Тарас Булба».)» Обнародвана е в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1873), кн. VII и VIII, стр. 3—13.

В същата книжка на списанието следват две статии от Марин Дринов: «Три грамоти», стр. 14—25, и «Въпрос за българската и сръбската църкви пред съдилищата на Лионский събор в 1874 г.», стр. 25—42.

Към книжката има отделна притурка: «Книгопис на новобългарската книжнина. 1806—1870». Събрал Йос. Конст. Иречек. Виена, 1872, стр. 48.

Приятелят на В. Друмев, който «харчи за отпечатването» на драмата му, е Иванчо Брегов от Т. Пазарджик.

Стр. 502. 22. До Марин Дринов от 5. III. 1873 г., Браила. В «Материали. . .» и пр., стр. 325—326.

Димитър Н. Паничков (1810—1909) — роден в Калофер, печатар в Цариград, подпомагал легията на Раковски в Белград. Интерниран от турците, той успял да избяга и се установил в Румъния, където отново се сдобил с печатница. В тая именно печатница се набира и списанието на Българското книжовно дружество. Паничков издавал в. «Хъш», «Хитър Петър» и др. Хр. Ботев често прибягвал до неговата помощ. Паничков печатал и неговия в. «Дума на българските емигранти».

Стр. 505. 23. До настоятелството на Книж. д-во от 18. IX. 1873 г., Тулча. В «Материали. . .», стр. 327—328.

Това писмо е писано, след като Васил Друмев напуска Браила и приема духовния сан под името Климент .

Тодор Пейов (1842—1904) — роден в Етрополе, учил във

френско училище в Цариград, учител, революционер, емигрирал и се установил в Браила. След напускането на В. Друмев той станал деловодител на дружеството и редактор на «Периодическо списание». В. Друмев е кореспондирал дейно с него. В тома поместваме кореспонденцията на В. Друмев.

Стр. 506. 24. До Т. Пейов от началото на юли 1873 г., Тулча. (Предполагаема дата.) В «Материали. . .» и пр., стр. 332—334.

Тодор Миланович (1802— след 1867) — роден в Свищов, търговец в Браила, завещал значителни средства на свищовските училища.

Петраки Димович е богат български търговец в Браила, член на настоятелството на Българското книжовно дружество.

Стр. 509. 25. До Т. Пейов от 18. VII. 1873 г., Силистра. В «Материали. . .» и пр., стр. 334—336.

Става дума за книгата на Й. Ковачев «Школска педагогия или методическо ръководство за учителите и управителите на народните школи. . .» и пр., Виена, 1873 г. В. Друмев не е публикувал рецензия за тази книга.

Стр. 511. 26. До Т. Пейов от 2. IX. 1873 г., Русчук. В «Материали. . .» и пр., стр. 340.

Стр. 512. 27. До Т. Пейов от 12. XI. 1873 г., Русчук. «Материали. . .» и пр., стр. 368—371.

Статия от В. Друмев, озаглавена «Неумолимият закон», не е обнародвана в «Периодическо списание».

«Йерархическата наредба на черквата (Превел И. Тонев)» е поместена в «Периодическо списание на Българското книжовно дружество», г. I (1873), кн. VII и VIII, стр. 45—74. И. Тонев е псевдоним на В. Друмев.

В «Периодическо списание на Българското книжовно дружество» не са отпечатани подобни материали от М. Дринов и Патриарх Евтимий.

Натанаил Охридски и Пловдивски — Нешо Стоянов Станков (1820—1906) — роден в Скопско, черковен деец, митрополит, книжовник, полагал грижи за националното свестяване на българщината в македонския край.

«Онзи глупак и извеян патриотин» е Л. Каравелов.

Стр. 516. 28. До Т. Пейов от 13. XI. 1873 г., Русчук. В «Материали. . .» и пр., стр. 371—372.

Стр. 516. 29. До Т. Пейов от 29. XII. 1873 г., Русчук. В «Материали. . .» и пр., стр. 379—380.

Стр. 518. 30. До Т. Пейов от 23. I. 1874 г., Русчук. В «Материали. . .» и пр., стр. 382—384.

Рефератът, за който става дума в няколко писма на Друмев, не е публикуван в списанието.

Стр. 520. 31. До митрополит Григорий Доростоло-Червенски от 18. III. 1874 г., Разград. Поместено в «Климент Търновски — Васил Друмев. . .» и пр., стр. 2—4.

Това писмо, което има голяма литературно-историческа стойност, е обнародвано най-напред от Ст. Чилингиров в сп. «Общ подем», г. I (1917), кн. XVIII, стр. 852 и пр.

Стр. 524. 32. До Т. Пейов от 20. III. 1874 г., Разград. В «Материали. . .» и пр., стр. 393—394.

Г. Теохаров — роден в Пещера, учил в Одеса и Москва, преводач и фолклорист.

Стр. 524. 33. До Т. Пейов от 8. IV. 1874 г., Русчук. В «Материали. . .» и пр., стр. 394—395.

Стр. 526. 34. До Т. Пейов от 8. VII. 1874 г., Тулча. В «Материали. . .» и пр., стр. 406—407.

Стр. 528. 35. До Т. Пейов от 9. VIII. 1874 г., Тулча. В «Материали. . .» и пр., стр. 413.

В «Периодическо списание» не е поместена рецензия за книгата на Р. Каролев «Уроци по българската църковна история». Всички други рецензии, за които се говори в писмото, са включени в този том.

Стр. 529. 36. До Т. Пейов от 29. VIII. 1874 г., Русчук. В «Материали. . .» и пр., стр. 416.

Митрополитът е Григорий Доростоло-Червенски.

Стр. 530. 37. До Т. Пейов от 8. IX. 1874 г., Силистра. В «Материали. . .» и пр., стр. 417—419.

Стр. 532. 38. До Т. Пейов от 11. IX. 1874 г., Русчук. В «Материали. . .» и пр., стр. 419.

Стр. 532. 39. До Т. Пейовот 18. IX. 1874 г., Русчук. В «Материали. . .» и пр., стр. 420.

Стр. 533. 40. До Т. Пейовот 9. X. 1874 г., Русчук. В «Материали. . .» и пр., стр. 422.

«Жизнеописание» на Авксентия» не е публикувано в «Периодическо списание».

Ангелаки Савич (ок. 1817—1892) — роден в Свищов, учил в Букурещ, книжовник и публицист, писал на румънски език, редактор на в. «Хитър Петър», «Гражданин», «Жаба».

Стр. 534. 41. До Т. Пейов от 11. X. 1874 г., Русчук В «Материали. . .» и пр., стр. 423.

Глухият е Димитър Паничков.

Стр. 534. 42. До Т. Пейовот 25. X. 1874 г., Русчук. В «Материали. . .» и пр., стр. 423—424.

Тошков е Н. М. Тошков.

В. Друмев не е публикувал статия за нашата журналистика.

Стр. 536. 43. До Т. Пейовот 5. XI. 1874 г., Русчук. В «Материали. . .» и пр., стр. 424—426.

«Забавачникът» е Драган Цанков, който е завеждал отдела «Ръководител на основното училище» и неговата рубрика «Забавачницата» в сп. «Читалище». В. Друмев го критикува в рецензията си за сп. «Читалище», поместена в кн. IX и X, стр. 208—221, която даваме в този том.

Г. П. Бояджиов — фолклорист, сътрудник на в. «Право» и на «Периодическо списание».

Стр. 538. 44. До Т. Пейов от 21. XI. 1874 г., Силистра. В «Материали. . .» и пр., стр. 426—427.

«Песните» са на Г. П. Бояджиов.

Стр. 538. 45. До Т. Пейовот 30. XI. 1874 г., Силистра. В «Материали. . .» и пр., стр. 427—429.

Десетата божа заповед гласи: «Не пожелавай дома на ближния си; не пожелавай жената на ближния си (нито нивата му), нито роба му,

ни робинята му, ни вола му, ни осела му (нито никакъв негов добитък) — нищо, което е на ближния ти.»

Втората заповед гласи: «Не си прави кумир и никакво изображение на онова, що е горе на небето, що е долу на земята и що е във водата и под земята.

Енчеве Димитър Енчев.

Става дума за «Ръководство към физиката. Съставена от И. Н. Гюзелев. С 292 чертежа в текстът. В Прага у книгопечат. Гинек Милитки и Новик, стр. 448». Рецензията на В. Друмев за този учебник е поместена в «Периодическо списание», г. I (1874), кн. IX и X, стр. 175—177.

Стр. 540. 46. До митрополит Григорий Доростоло-Червенски от 27. I. 1875 г., Силистра. Печата се за пръв път по ръкопис, съхраняван в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

Стр. 541. 47. До Т. Пейовот 20. III. 1875 г., Силистра. В «Материали. . .» и пр., стр. 454—456.

Ефрем Каранов (1849—1927) — роден в Кратово, учил в Цариград и Одеса, книжовник, фолклорист, преводач, учител.

В. «Век» — седмичник, издаван и редактиран от Марко Д. Балабанов през 1874—1876 г.

Стр. 544. 48. До Т. Пейовот 24. IV. 1875 г., Силистра. В «Материали. . .» и пр., стр. 463.

Стр. 545. 49. До Митрополит Григорий от 10. XI. 1875 г., Тулча. По ръкописния оригинал, съхраняван в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

Стр. 547. 50. До Т. Пейовот 29. XI. 1875 г., Тулча. В «Материали. . .» и пр., стр. 492—494.

Става дума за статията на В. Друмев «Намисването на светската власт в черковните работи», поместена в г. I (1876), кн. XI и XII, стр. 19—73.

Д-р Георги Д. Янкулов (1844—1900) — роден в Калофер, учил в Роберт колеж в Цариград, завършил медицина във Франция, лекар, общественик и публицист, съредактор на в. «Съединение».

К. Иречек е автор на цялостно научно изложение на българската история — «История на българите» (1876), за което се споменава в това писмо.

Стр. 549. 51. До Т. Пейов от 3. XII. 1875 г., Тулча. В «Материали. . .» и пр., стр. 498.

Материалът «за жизнеописанието на дяда Илариона» е намерил уводно място в кн. XI и XII на списанието, стр. 3—19, със заглавие «Материали за историята на духовното възраждане на българският народ».

Стр. 549. 52. До Т. Пейов от 18. II. 1876 г., Тулча. В «Материали. . .» и пр., стр. 519—520.

Статията за Д. Благоев по повод на неочакваната му смърт остава незавършена от В. Друмев и не е публикувана в «Периодическо списание». Тя е включена в този том в раздела «Публицистика».

Замислената от В. Друмев статия «за нравственото улучшение на нашето духовенство» не е поместена в «Периодическо списание».

Стр. 551. 53. До Т. Пейов от 24. II. 1876 г., Тулча. В «Материали. . .» и пр., стр. 520—521.

В. Друмев не е успял да напише рецензия на труда на К. Иречек.

Стр. 552. 54. До митрополит Григорий Доросто-ло-Червенски от 21. VI. 1877 г., Русчук. Публикува се за пръв път по ръкопис, съхраняван в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

Симеон Варненски и Преславски — роден в Бургас, черковен деец, член на БАН, автор на научни издирвания.

Стр. 553. 55. До митрополит Григорий Доросто-ло-Червенски от 24. I. 1879 г., Търново. По ръкопис, пазен в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

Руският комисар княз Черкаски назначава епископ Климент за член на Учредителното събрание.

Мелетий Софийски (1833—1891) — митрополит, учил в Атина и Петербург.

Стр. 555. 56. До митрополит Григорий Доросто-ло-Червенски от 23. IX. 1885 г., Копенхаген. За пръв път по оригинала, запазен в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

След Съединението и Сръбско-българската война правителството решава да изпрати българска депутация при руския император Александър III, която да го моли да признае извършеното съединение. В тази депутация влиза и митрополит Климент. По това време Александър III бил в Копенхаген.

Н. К. Гирс — руски държавник, министър на външните работи на Русия от 1882 г. до 1895 г.

Константина е вероятно митрополит Константин Врачански.

Стр. 557. 57. До Друми В. Друмев от 17. I. 1886 г., София. За пръв път по оригинала, запазен в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

Друми В. Друмев е братов син на В. Друмев ,учил в Русия, лекар във Видин, Търново и др.

Коста и Петър са братови синове на В. Друмев. Кица е дъщеря на Н. Друмев — брат на В. Друмев.

Стр. 558. 58. До Димитър Недев от 11. IX. 1886 г., София. За пръв път по ръкописа, пазен в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

Димитър Недев е служител в Търновската митрополия.

Стр. 559. 59. До екзарх Йосиф от юни 1889 г., Търново. За пръв път по оригинала, пазен в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

В. «Свобода» — основан през 1886 г., орган на Народната либерална партия на Ст. Стамболов, редактиран от Д. Ризов, З. Стоянов, Д. Петков, П. Пешев, В. Пекарски и др. Вместо «Свобода» от 1898 г. започнал да излиза в. «Нов век».

В. «Пловдив» започнал да излиза през 1886 г. в Пловдив.

Премиер-министрът е Ст. Стамболов.

Стр. 563. 60. До министра на вънкашните дела и изповеданията от 12. VII. 1889 г., Търново. За пръв път по оригинала, пазен в архива на проф. Г. Ст. Пашев. Писмото е с изходящ номер 340. Очевидно то има официален характер, но е писано от самия митрополит Климент.

Президентът е Ст. Стамболов.

Стр. 568. 61. До митрополит Григорий Доростоло-Червенски от 13. III. 1890 г., Търново. За пръв път по оригинала, съхраняван в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

Брата Константин е митрополит Константин Врачански.

В. «Селянин» започва да излиза през 1879 г. и спира през 1883 г., за да бъде възобновен от 1888 г. От IX си годишнина се преименова на «Съветник». Редактор-издател е Игнатий Рилски.

Стр. 573. 62. До митрополит Константин Врачански от 24. VI. 1892 г., Търново. За пръв път по препис, съхраняван в архива на проф. Г. Ст. Пашев. Оригиналът е бил притежание на публициста В. Т. Велчев.

Стр. 575. 63. До митрополит Доситей Самоковски от юни 1892 г., Търново. За пръв път по оригинала, пазен в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

Стр. 585. 64. До Димитър К. Друмев от 4. VI. 1893 г., Петропавловския манастир. За пръв път от оригинала, съхраняван, в Архивния отдел при БАН, ф. 54.

Димитър К. Друмев е братов син на Васил Друмев, секретар на Търновската митрополия.

«Брато» е митрополит Константин Врачански.

Гание прокурорът Ганю Чолаков.

Стр. 587. 65. До Димитър К. Друмев от 13. VI. 1893 г., Петропавловския манастир. За пръв път от оригинала, пазен в Архивния отдел при БАН, ф. 54.

Стоилов е държавникът Константин Стоилов, а Данев е д-р Ст. Данев (1858—1949) — роден в Шумен, учил в Прага, Цюрих и Хайделберг, редактор на в. «Средец», професор в Соф. университет, министър и министър-председател.

На края на писмото с друг почерк е отбелязано:

«15 юни 1893 г., Търново. Заявлението на стареца до Окр. съд — да се повикат и разпитат негови свидетели, оставено без последствие.»

Стр. 588. 66. До Димитър К. Друмев от 3. VII. 1893 г., Петропавловския манастир. По оригинала, пазен в Архивния отдел при БАН, ф. 54.

Стр. 589. 67. До Димитър К. Друмев от 14. VII. 1893 г. Петропавловския манастир. Поместено във в. «Велико Търново», г. VII (1930), бр. 34.

Добра е дъщеря на Николчо Друмев — брат на В. Друмев.

Тодоров и Пешев са адвокати-защитници по съдебното дело.

Стр. 591. 68. До Петър Н. Друмев от 5. III. 1894 г., Търново. За пръв път по оригинала, пазен в Архивния отдел при БАН, ф. 54.

Петър Друмев е син на Неделчо Друмев — брат на В. Друмев, — учил в Русия, юрист.

Стр. 594. 69. До Петър Н. Друмев от 31. X. 1894 г., Търново. За пръв по оригинала, пазен в Архивния отдел при БАН, ф. 54.

Сп. «Искра» — излизало в Шумен през 1888—1897 г., редактирано от В. Юрданов.

Кица е сестра на Петър В. Друмев.

Елисаветка е дъщеря на К. Друмев — брат на В. Друмев.

Мария е дъщеря на Величко Друмев — брат на В. Друмев.

Стр. 605. 70. До Райна В. Друмева от 7. IX. 1895 г., София. За пръв път по оригинала, пазен в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

Райна В. Друмева е дъщеря на Величко Друмев — брат на В. Друмев, учила в Швейцария, учителка по френски език.

Катя е жена на Друми Друмев, а Катушка та е тяхна дъщеря. Бубе Величко Друмев — брат на В. Друмев, — Георги е д-р Георги Паунчев, завършил в Лайпциг, доктор по философия и естествени науки, публицист, педагог, автор на учебници. Паскаля е дъщеря на Величко Друмев и жена на д-р Г. Паунчев, Пъсе е Паскаля Друмева-Паунчева; Коленцето е Никола Г. Паунчев, Величка е Величка Паунчева-Урумова. Кируша е дъщеря на К. Друмев — брат на В. Друмев.

Стр. 607. 71. До Илия Р. Блъсковот 1. I. 1897 г., Търново. За пръв път по оригинала, пазен в архива на проф. Г. Ст. Пашев.

Илия Р. Блъсков (1839—1913) — роден в Клисура, учител, книжовник, писател, автор на повестите «Изгубена Станка» (1866), «Злочеста Кръстинка» (1870) и др.

Стр. 608. 72. До Българското книжовно дружество от 11. II. 1900 г., София. Публикувано в сборника «Документи за историята на Българското книжовно дружество. 1878—1911». Т. II, изд. на БАН, 1966 г., стр. 239—244.

Почеркът не е на митрополит Климент, но подписът е негов. Писмото носи следната бележка:

«Долуподписаний Христо Гешев, II нотариус при Софийски окр(ъжен) съд, удостоверявам, че отвъдният един подпис в настоящето писмо е подписан при моето присъствие от търновский митрополит г. Климент в дома на същий, живущ в гр. София, лично мене познат.

Ст. София, 11 февруарий 1900 г. II нотариус: Х. Гешев».

Това писмо е от времето, когато митрополит Климент е вече тежко болен и е бил принуден да диктува писмата си. И. С.

РЕЧНИК
НА НЕПОЗНАТИТЕ ДУМИ

А

аллах-уруна (тур.) — на божия препоръка
амел (тур.) — обигран
антерия (араб.-тур.) — подплатена с памук платнена или вълнена дреха; памуклийка.
аргосвам, аргасвам, аргасувам (гр.) — щавя кожи; прен. — зацапвам, замърсявам; проклевам
архонт (гр.) — военачалник; върховен управител, началник в древна Гърция
аспра (новогр.) — дребна монета, равняваща се на една трета от парата; прен. — незначително нещо, нула
аферим (перс.-тур.) — браво, отлично
ахчилък (тур.) — готварство
ашар (тур.) — данък връхнина

Б

бадаава, бадехава, бадава (перс.-араб.) — напразно, на вятъра
байонет (фр.) — щик
бактисвам (тур.) — дотяга ми, омръзва ми
балта (тур.) — гора
беззаботно (рус.) — безгрижно, лекомислено
берекет-версин (тур.) — благодаря; благодарим на бога
богач (рус.) — богаташ
бозгун (тур.) — размирица
беглик (тур.) — данък върху овци и кози; безплатна работа или данък в натура
болладисам (тур.) — изобилствувам
бора (тур.) — буря
боца — четвъртит стъклен съд
бъктърдисвам (тур.) — правя да омръзне на някого нещо
българоктон (гр.) — българоубиец
бюлюкбашия, билюкбашия (тур.) — главатар, военачалник

В

вапор (лат.) — параход
вердикт (лат.) — решение, присъда
вертоград (ст. бълг., рус.) — градина
видумка (рус.) — измислица, лъжа
виставка (рус.) — изложба
вопиющ (рус.) — възмутителен, крещящ
врач (рус.) — лекар
връхели (от врахал, гр.) — гривна
въси — мустаци

Г

газетар (от ит.) — вестникар
гуди — от гуждам — турям, поставям
гюмрук (тур.) — мито

Д

даваджия (араб.-тур.) — ищец по гражданско дело; тъжител в наказателно дело
даянсъм (тур.) — да издържи
дворник (рус.) — слуга за пазене на входа в къща или двор; вратар
дерт (перс.) — грижа, мъка
джанъм (тур.) — букв. «душо моя»; употребява се, когато се обръщаме с молба, увещание
джапкен (тур.) — къса дреха
джереме (тур.) — глоба
дикиджилик (тур.) — шев, шиене

Е

екзамен (рус.) — изпит
емении (араб.) — ниски обувки без ток с остър връх
енята — от ени, еня (гръц.) — грижа ми е

З

заботлив (рус.) — грижлив
задатък (рус.) — капаро, предплата
золумлук от зулум (**араб.**) — насилие, грабеж

знаком (рус.) — познат
зорбаджия (тур.) — насилник, буен, необуздан
зюртчя (тур.) — трудно, мъчно

И

иждивение — средства за материална издръжка
излих (рус.) — в повече, с лихвата
изсамоса — оставам сам
инди (тур.) — и тъй, прочее, ще рече
инжир (рус.) — смокиня
инородец (рус.) — в Русия — човек от източната покрайнина, от малцинствата; другоземец
интиши, ентеше (тур.) — кована сребърна или златна гривна
ирмиличе — от ирмилик (тур.) — златна или сребърна монета от 20 гроша
исляххане (тур.) — благотворителен дом
ихтибар (тур.) — уважение
ищах (тур.) — желание

К

кааза, каза (тур.) — околия
кабахат (тур.) — вина
кадия (араб.) — съдия в стара Турция
казенни счет (рус.) — на държавна сметка
казенное (рус.) — държавно
калдъръм (тур.) — каменна настилка на улица
калдъръмджилък (тур.) — занаят: поставяне на каменна настилка
камара, камера (лат.) — стая, стаичка, малко отделение
камбур (тур.) — гърбица
карбонец (рум.) — жълтица
кат (тур.) — етаж
кафадар (араб.-перс.) — другар, съмишленик
кефил (араб.) — поръчител
кефиллеме (тур.) — поръчителство
кешки (тур.) — по-добре
кириш (тур.) — греда
кнут (рус.) — камшик
колайлък — от колай (тур.) — начин, способ; лесен способ, леснина
колтук (тур.) — мишница; малко магазинче някъде встрани
комната (рус.) — стая

конак (тур.) — място за нощуване и почивка; учреждение — околийско или полицейско управление в турско време
конец (рус.) — край
кочия (унг.) — кола с чергило
куверта (фр.) — палуба
кусур (тур.) — недостатък, дефект
кьокюмат, хюкюмат (тур.) — правителство
кюлаф (тур.) — вид островърха шапка
кярлия (тур.) — доходен

Л

лехман, льохман — висок, отпуснат, глупав човек; дангалак, повлекан
лищивичка — лястовица

М

мааза (тур.) — мазе, склад
максус (тур.) — нарочно
машелник — мошеник
мелшпайзи (нем.) — десерт от брашно
месал (от лат.) — покривка, с която се завива хлябът да втаса; домашна покривка за трапеза
менгуш (перс.) — обеца
минц — австрийска жълтица
морда (рус.) — муцуна, мутра
мохабет, моабет (тур.) — гуляй, веселие
мохарабе — от мурабе (тур.) — война
мукает (тур.) — в изречение: ставам мукает — погрижвам се за нещо
мусура — муцуна
мюзевирство (тур.) — клюкарство, клеветничество, интригантство
мюстешарин (тур.) — съветник
мютесариф (тур.) — окръжен управител, управител на вилает
мюфтия (тур.) — мохамедански съдия, който съди въз основа на корана

Н

наковлаждам — наклеветявам
наконец (рус.) — на края
надобност (рус.) — необходимост, нужда
назландисвам (тур.) — превземам се, капризнича

нанят (рус.) — нает
напити — натиска, смачква.
начна (рус.) — започна
наргиле (тур.) — ориенталска лула за пушене, която има дълъг маркуч и съд за вода, през който минава пушекът.
незиблем (рус.) — непоклатим, устойчив
немедлено (рус.) — незабавно
неосторожен (рус.) — невнимателен
неотемлем (рус.) — неотнимаем
нечаяно (рус.) — неочаквано
нинешен (рус.) — днешен
нянка (рус.) — бавачка

О

обнаружвам — от обнаружить (рус.) — откривам, намирам, установявам
омбрела (ит.) — чадър
оникилия (тур.) — дванадесетак; един от дванадесетте чорбаджии
онлучата, **онлук** (тур.) — пара със стойност 10 гроша
отважен (рус.) — смел, храбър
ответ (рус.) — отговор
отрадно (рус.) — радостно, приятно
отхрана — възпитание

П

палария (рум.) — шапка
пандурин (унг.) — християнски стражар в турско време; унгарски войник, който служи в австрийската армия; грубиян, побойник
панта (новогр.) — безделник, хаймана
пармаклък (тур.) — ограда от летви; стобор; парапет
паче чаяние (рус.) — въпреки очакванията, свръх очакванията
пенези (ст. бълг.) — дребни пари
пешиешлик, **пешкешлик** (тур.) — дар, подарък
пиралка — пералка
питливо (рус.) — изпитателно
повар (рус.) — готвач
познакомя (рус.) — запознавам
позорище (сърбо-хърв.) — театър
попитка (рус.) — опит

порфира (гр.) — дълга горна дреха от скъп червен плат, която носил царе и високопоставени лица; багреница
прапвам — сепвам се, скоквам
прелца, прялца — хурка
приглашение (рус.) — покана
приговор (рус.) — присъда
приказчик (рус.) — слуга, лакей
приобретявам (рус.) — придобивам
прищьови — пришки
протяжно (рус.) — провлачено
пустал — дръглив, мършав

Р

разница (рус.) — разлика
рахат (араб.-тур.) — спокойствие, почивка, удобство
рекомандисвам, рекомандувам (рус.) — препоръчвам
рекомендателен (рус.) — препоръчителен
рецепис (лат.) — разписка, полица
ричаг (рус.) — лост

С

салмувам — лудувам
салтамарка (тур.) — къса, до кръста, горна дреха, обикновено обточена с кожи
салтанат (араб.) — великолепие, тържественост
самооболщение (рус.) — самозаблуда, самозалъгване
сани (рус.) — шейна
сеймен (тур.) — въоръжен пазач, стражар
селепчия, салепчия (тур.) — продавач на салеп- питие, приготвено от грудките на перуниката
серсемлък (тур.) — оглупяване, слисване
сир (рус.) — влажен, мокър
сирост — от сырость (рус.) — влажност, мокрота
сотня (рус.) — войскова единица, войсково поделение в казашките и руските войски; рота
софа (тур.) — миндер, диван
стидливо (рус.) — срамежливо
сурат (тур.) — лице, образ
суртук, сюртук (фр.) — горна офицерска, дълга до коленете, дреха, пристегната в кръста
суспендирам (лат.) — отменявам закон за известно време

Т

табихет — от табиет (араб.) — характер, нрав
табия (араб.-тур.) — окоп, укрепление
табар (тур.) — турски полк, войска; стан, лагер
таксиотин, таксидиот — пътник, калугер
тепенджек (тур.) — приклад
тескере (тур.) — паспорт, лична карта
тисещелетие (рус.) — хилядолетие
трактир (рус.) — кръчма
трикери (гр.) — свещници с три свещи, с които владиката благославя
туман (рус.) — мъгла
тюфяк, тюфек (тур.) — пушка

У

удочка (рус.) — въдица
узаптиса — от узапти (тур.) — задържа, удържа
урсузин (тур.) — лош, проклет човек
усопши (рус.) — мъртъв
утордисвам (тур.) — карам някого да седне

Ф

филистер (нем. от ст. евр.) — човек с прости обноски и стари възгледи, простак
фукаре (тур.) — беден
фустанела (гр.) — силно набрана пола

Х

хапус (араб.-тур.) — затвор
хатихумаюн (тур.) — султански указ за реформи в Турция през 1856 г.
хатишериф — първият султански указ за реформи в Турция през 1839 г.
хекимин (араб.-тур.) — лекар
хелбете (тур.) — непременно, наистина, сигурно
хепийдже (тур.) — доста
хинает (тур.) — инат
ходул (тур.) — горделивец
хоратя (гр.-тур.) — приказвам, говоря
хорати (грц.) — говорене, приказване

Ч

чапкънин (тур.) — уличник, хъшлак, развратник
чахотка (рус.) — туберкулоза
чеб — джеб
челебия (тур.) — господин — обращение на турците към по-заможните хора
чогол — от чогло — неприятно, неловко

Ш

шестар — шестак
шоролопчулък (тур.) — вземане на чуждо нещо с измама; кражба; мошеничество
шупе (тур.) — съмнение, подозрение

Щ

щение (рус.) — желание, искане

Я

яловица — бездетна жена
ямаладосан — от яма (тур.) — закърпен

СЪДЪРЖАНИЕ

Критика

[«Велислава»] . . . . . .
За критиката 10
«Читалище» 23
«Естествена история» 25
«Бащин язи - 34
[За произхода на българите]. 50
«Водачът по пътя на живота» 56
«Кратка българска история» 72
«Владислав крал и великий княз Борис» 82
«Българский народен сборник» 86
«История на българския народ». 98
За богомилството 121
«Читанка за приготовяние към граматиката». . . 141
«История на православната християнска черква». . 154
«Ръководство за словесност» 160
«Втора четеница. . .» 171
«Буквар по нагледно-гласната метода. . .» 174
«Читалище» 180
Предговор на «Мати Болгария». 191
Животописание 201

Публицистика

[Отворено писмо] 297
Значението на «Българското книжовно дружество». . 303
[Сказки за възпитанието] 308
[Учителят Димитър Благоев] 354
6-й априлий 1885 год. 361

[Наставаха тежките времена] 380
Дядо Климент 383

Речи

[За освобождението на Търново от руските войски] . . 399
[За Кирил и Методий] 409
[Братя Миладинови] 417
[Пред Търновския окръжен съд] 420

Писма

До Йосиф Г. Дайнелов 463
« Г. С. Раковски 472
« Йосиф Г. Дайнелов 474
« М. Дринов 476
« Драган Цанков» 478
« Н. М. Тошков 479
« Л. Каравелов 482
« Н. Бончев 483
« М. Дринов 484
« Д. Т. Душанов 486
« Драган Цанков 487
« Ив. П. Славейков 490
« Ив. С. Иванов-Каляндж и 493
« Н. Бончев 496
« Т. Икономов 500
« Н. Бончев 501
« М. Дринов 502
Настоятелството на Книжовното дружество . . . 505
« Т. Пейов 506
« митрополит Григорий 520
« Т. Пейов 524
« митрополит Григорий 540
« Т. Пейов 541
« митрополит Григорий 545
« Т. Пейов 547
« митрополит Григорий 552
« Друми В. Друмев 557
« Димитър Недев 558
« Екзарх Йосиф 559
« министра на външните работи и изповеданията . . 563

« митрополит Григорий 568
« митрополит Константин 573
« митрополит Доситей 575
« Димитър К. Друмев 585
« Петър Н. Друмев 591
« Райна В. Друмева 605
« Илия Р. Блъсков 607
До председателя на Българското книжовно дружество . 608
Бележки 617
Речник 669

Редактор Тихомир Тихов
Художник Николай Буков
Худ. редактор Магда Абазова
Техн. редактор Любен Петров
Коректор Мария Грудева
Формат 59/84/16; тираж 10100 екз.; печатни коли 42,50. издателски коли 35,28; л. г. VI/32б; изд. №2527 поръчка №102/ 1968 г. на изд. «Български писател»; дадена за набор на 23. II. 1968 г.; излиза от печат на 28. VII. 1968 г.; цена 2,99 лв.

ДПК «Димитър Благоев» — София